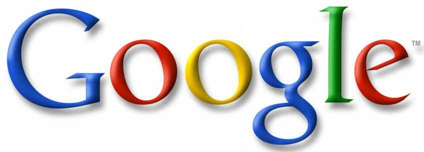
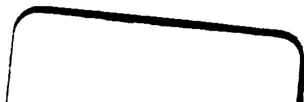

Contin.n of "Bijdragen tot de kennis en de bloei der Nederlandsche gymnasiën."

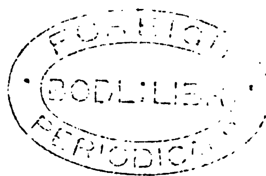
TIJDSCHRIFT

VOOR DE

NEDERLANDSCHE GYMNASIËN

VOOR

1860.

LEIDEN,
E. J. BRILL.
1860.

VOORBERIGT.

Met dankzegging voor de vele bijdragen en mededeelingen zendt de Redactie dit nommer der Bijdragen onder eene nieuwen titel de wereld in.

De Bijdragen zijn geworden tot een „Tijdschrift voor de Nederlandsche Gymnasiën" d. i. voor alle openbare inrigtingen, die tot voorbereiding voor de Hoogeschool enz. dienen.

We vertrouwen, dat ons Tijdschrift tot den bloei van onze Gymnasiën zal meewerken, al staat het op den titel niet uitgedrukt en noodigen onze ambtgenooten uit, om het gunstige voorteeken, waaronder dit nommer wegens de vele bijdragen verschijnt, tot eene ware voorspelling te maken door hunne ijverige en getrouwe medewerking. Alle wetenschappelijke bijdra-

gen en alle recensies, welke betrekking hebben op de vakken, die aan de Gymnasiën onderwezen worden, zullen ons welkom zijn; want, als elk onzer wat van het zijne levert, zal ons Tijdschrift niet alleen zijn voor de Nederlandsche Gymnasiën, maar ook de rigting en den geest vertegenwoordigen, die op de Gymnasiën heerscht.

Wij bieden het letterkundige publiek dit ons nommer aan in het vertrouwen, dat ze onze pogingen, om een aanschouwelijk beeld van onze Gymnasiën, zoo in stoffelijken als in wetenschappelijken zin, te leveren, op den regten prijs zullen schatten en met welwillendheid beoordeelen.

INHOUD.

Blz.

I. De aanvang van Salomo's regering, door J. G. Ottema. . . 1.
II. Over de Apis- en Sothis-perioden, door J. G. Ottema. . . 12.
Het Romeinsche regt in de eerste helft der middeleeuwen. Fragment uit eene algemeene geschiedenis der Middeleeuwen, door Dr. H. Riedel. . . . . 33.
De iuribus coniugum inter sese apud Atheniensis, door Dr. A. H. G. P. van den Es. . . . . 45.
Over den invloed der gedichten van Homerus op de beschaving der Grieken, door J. D. Homan . . . . . 61.
Homerus, Plato, Spinoza, door Dr. D. Burger Jr. . . . 78.
Dr. H. Riedel, over orthographie en orthoëpie, naar aanleiding van: de nederlandsche spelling onder beknopte regels gebragt door Dr. L. A. te Winkel, Leiden 1859. 95.
Over Romeinsche mythologie, door Dr. D. Terpstra. . . 110.
Quaeritur, unde argumentum libri septimi Zonarae annalium haustum sit, scripsit Dr. J. A. Wijnne. . . . . 131.
Overzigt der leerboeken over de Grieksche Spraakkunst van 1815—1860. In ons vaderland in de moedertaal uitgegeven, door Dr. A. Ekker. . . . . 150.
Bibliotheca Scriptorum Classicorum et Graecorum et Latinorum. Alphabetisches Verzeichniss der Ausgaben, Uebersetzungen und Erläuterungsschriften der griechischen und lateinischen Schriftsteller des Alterhums, welche vom Jahre 1700 bis gegen Ende des Jahres 1858 besonders in Deutschland gedruckt worden sind. Herausgegeben von Wilhelm Engelmann, mit einer litterar-historischen Uebersicht. Siebente umgearbeitete und ergänzte Auflage, Leipzig, Verlag von Wilhelm Engelmann 1858. gr. 8°. (XLVI. 744 pag.), door Dr. W. H. D. Suringar. . . 167.
De moedertaal, door M. J. Noordewier. . . . . 204.

Blz.

Theorie der harmonisch evenredige getallen, harmonische snijding der lijnen en der transversalen. Handboek ten gebruike van gymnasiën, instituten en tot zelf-onderrigt door J. van Loghem, Privaat-onderwijzer te Leiden. Te 's Gravenhage bij de gebroeders van Cleef. 1856. 306 p. 8°. — Door Dr. E. van der Ven. . . . . 223.

Ξενοφῶντος Κύρου ἀνάβασις. Xenophontis expeditio Cyri. In usum scholarum emendavit C. G. Cobet. Lugduni Batavorum apud E. J. Brill, 1859. *f* 1.20. — Door Dr. A. H. G. P. van den Es. . . . . 235.

Themen zu lateinischen Aufsätzen für die oberen Klassen höherer Lehranstalten, meistentheils ausaltklassischen Schriften zusammengestellt von Dr. Gustav Sauppe. Breslau, Verlag von Ferdinand Hirt. 1858. XII en 252 blz. 8°. — Door Dr. D. Burger, Jr. . . . . 238.

Historisch-geographische atlas der algemeene en vaderlandsche geschiedenis. Te 's Gravenhage, bij de erven Thierry en Mensing. 1858. *f* 5.40. — Door Dr. A. H. G. P. van den Es. . . . . 241.

Encyclopaedie der wijsbegeerte, met toepassing op de grondbeginselen der zielkunde, ten gebruike van gymnasiën en bij den aanvang der Akademische studiën. Door Dr. H. M. Duparc. Amst. Gebr. Diederichs. 1859. VIII. en 163 pag. 8°. — Door Dr. D. Burger, Jr. . . . . 243.

Woordenboek der latijnsche taal, hoofdzakelijk bewerkt naar de tweede uitgave van het latijnsch-duitsch woordenboek van Dr. C. F. Ingerslev door Dr. L. W. van Deventer. Leiden, E. J. Brill, Zutphen, W. Thieme. 1858. *f* 5.00. — Door Dr. A. H. G. P. van den Es. . . . 247.

Leerboek der Aardrijkskunde, ten dienste van hen, die zich tot de lessen bij de Koninklijke Militaire Akademie wenschen voor te bereiden. Door Dr. A. A. van Heusden, Hoogleeraar in de taal- en letterkunde aan voornoemde Akademie. Negende Druk. Breda, Broese en Comp. 1859. — Door Dr. J. D. Homan. . . . . 251.

Handleiding bij het onderwijs der nederlandsche taal, ten gebruike van inrichtingen voor middelbaar onderwijs. Door Dr. H. Kern. Zutpen, Willem Thieme. 1859. *f* 0.90. — Door Dr. A. H. G. P. van den Es. . . . . 256.

Blz.

Anthologie uit grieksche lierdichters, met biographische inleidingen en ophelderende aanmerkingen. Naar het hoogduitsch van H. W. Stoll, voor nederlandsche gymnasia bewerkt door E. Mehler. Eerste stuk. Elegiën en Epigrammen. Groningen de erven C. M. van Bolhuis Hoitsema. — Door Dr. B. . . . . 261.

Opstellen ter vertaling in het latijn voor eerstbeginnenden, door H. M. Moll, Phil. Theor. Mag. Litt. Hum. Doct., Rector der latijnsche school te Zierikzee. Tweede vermeerderde druk. Amst. P. N. van Kampen 1859. ƒ0,90. — Door Dr. A. H. G. P. van den Es. . . . . 265.

1. Practisch-theoretische handleiding ter vervaardiging van opstellen in de moedertaal enz., door W. S. Carlebur, Tiel, Wed. D. R. van Wermeskerken, 1858.

2. Nederlandsch tijdschrift voor de beoefening van de fransche, engelsche en hoogduitsche taal, ten dienste van instituten, aankomende onderwijzers en allen, die zich aan de beoefening of het onderwijs dier taal wijden. Tiel, Wed. D. R. van Wermeskerken 1858. — Door D. Gerth van Wijk. . . . . 268.

Beginselen der Meetkunde (Meetkunst) van S. F. Lacroix, vijfde omgewerkte en vermeerderde druk, door Dr. D. Bierens de Haan. Te Zalt-Bommel, bij Joh. Noman en Zoon, 1859, LXIII en 269 p. en XI platen. Prijs ƒ5.00. — Door J. M. J. Pantekoek. . . . . 270.

Schets der oude geschiedenis en aardrijkskunde. Naar het Hoogduitsch van W. Pütz, bewerkt door Dr. E. Mehler en Dr. S. van Gigh. Derde verbeterde druk. Gorinchem, J. Noorduyn en Zoon, 1860. — Door Dr. B. . . : . 274.

Themata ter vertaling in het Grieksch. Door Dr. S. Keyzer. Eerste stukje. Etymologie (tweede verbeterde druk.) Te Gorinchem, bij J. Noorduyn. — Door Dr. B. . . . . 274.

Opstellen ter vertaling in het Grieksch, Door Dr. A. H. G. P. van den Es. Eerste St., Te Leiden bij E. J. Brill. 1859, en meer andere Recensies. — Door Dr. B. . . . . . 275.

Naamlijst der leden van het genootschap van leeraren aan de nederlandsche gymnasiën op 15 Januarij 1860. . . 279.

Staat der nederlandsche gymnasiën en latijnsche scholen op 15 Januarij 1860. . . . . 281.

Blz.
Verslag over den toestand der nederlandsche gymnasien en latijnsche scholen in 1859. . . . . 293.
Reglement voor het gymnasium Willem III. . . . . . 316.
Leges scholae Delphensis, instauratae et constitutae, generales. CIƆIƆCCXXXI. — Door Mr. J. Soutendam. . . . 322.
Reglement van orde voor de discipelen „van der groote schoole" te Delft, van het jaar 1558, getrokken uit het 2e Keurboek der stad, p. CXLVI verso. (Medegedeeld door Mr. J. Soutendam.) . . . . 327.
Opgave van eenige feiten betrekkelijk de »Groote Schoole" te Delft. — Door Mr. J. Soutendam. , ... 330.
Notulen van de 29ste algemeene vergadering van het genootschap van leeraren aan de Nederlandsche gymnasiën, gehouden te Leiden, op Woensdag den 20sten Julij 1859, onder voorzitterschap van Dr. J. G. Ottema. . . 333.
Overzigt der verslagen van nederlandsche gymnasiën over 1859. . . . . 337.
Laatste berigten. . . . . 340.

I.

DE AANVANG VAN SALOMO'S REGEERING.

Sedert een tiental jaren houd ik mij bezig met de Chronologie van de oude Geschiedenis des Joodschen volks, en beschouw die als vooral daarom van groot belang, omdat daarvan in de eerste plaats afhankelijk is de Chronologie van alle oostersche volken, met welke de Israeliten in den loop des tijds achtereenvolgens in aanraking geweest zijn, Egyptenaren, Assyriërs, Babyloniërs, Persen en Meders. En als sluitsteen van die Chronologie beschouw ik het tijdvak van de Babylonische Ballingschap, 't welk zamenvalt met gelijktijdige gebeurtenissen der Persische en Grieksche Geschiedenis, te midden van welke wij ons op geheel bekend Historisch terrein bewegen. De resultaten mijner beschouwingen verschillen grootelijks en wijken verre af van datgene, wat men tot hiertoe als tamelijk zekere tijdrekenkundige waarheid meende te moeten aannemen. Mijne voorstelling van die zaak heeft daarom tot dusverre veel tegenspraak en weinig bijval ondervonden. En toch kan ik niet anders dan op den ingeslagen weg voortgaan, omdat bij de voortzetting van mijne nasporingen ik mij altijd terug gebragt zie tot hetzelfde standvastige resultaat.

In mijne vroegere geschriften behandelde ik dat onder-

werp hoofdzakelijk uit de bronnen, die de Bijbelsche schrijvers in hunne historische en profetische boeken mij aanboden. Onlangs heb ik geheel onafhankelijk van de Bijbelsche schrijvers het hoofdpunt van de vraag behandeld door, bij de beschouwing van eene Egyptische grafzuil, aan de Egyptische Chronologie te vragen: wanneer regeerde Hophra, de tijdgenoot van Zedekia? Ik kreeg ten antwoord: vijf en dertig jaren voor den inval Kambyses in Egypte, en kwam daardoor met Kambyses al weer midden in de Babylonische Ballingschap te regt, in volkomene overeenstemming met alle mijne vroegere berekeningen. Thans wensch ik die Chronologie, namelijk een bepaald punt daaruit, in onze Bijdragen meer opzettelijk onder de aandacht mijner geëerde ambtgenoten te brengen, door insgelijks geheel onafhankelijk van de Bijbelsche schrijvers de vraag te behandelen: wanneer regeerde Salomo?

Die vraag wil ik doen aan de Phoenicische of liever Tyrische Chronologie, en bij haar vernemen, wanneer Hiram, Salomo's tijdgenoot, geleefd heeft. Ik behandel juist die vraag bij voorkeur voor mijne ambtgenoten, omdat ik daarbij wil uitgaan van een der beide brandpunten onzer gemeenschappelijke studiën, namelijk van Rome. Van Rome wil ik gaan naar Carthago en van daar mij begeven naar Tyrus.

1°. Ik begin dan bij het jaar van Rome's stichting, aangenomen als 753 vóór Chr. Men noemt wel gewoonlijk 754, doch dat cijfer is eigenlijk slechts gemakshalve in gebruik, omdat men de jaren van Rome, om die over te brengen in jaren voor Christus, moet aftrekken van 753 + 1, en dus door in eens 754 te nemen altijd van zelfs in het ranggetal blijft.

2°. Karthago is gesticht, volgens Aristoteles, 287 jaren na Utika. Plinius berigt, dat de tempel te Utika ingewijd is 1178 jaren voor zijnen tijd. Het is onzeker wanneer Plinius dit schreef. Waarschijnlijk tusschen

de jaren 70 en 79 na Chr. Stellen wij voor het oogenblik 75 of 76, en zien wij hoe dat uitkomt. Dan zoude de stichting van Utika vallen op 1003 of 1002 voor Chr. en de stichting van Karthago op 816 of 815 voor Christus.

Justinus geeft op dat Karthago 72 (zoo staat er in de HSS) jaren voor Rome gesticht is, 't welk ons zoude brengen op het jaar 825 voor Chr. Dit verschilt te veel van de vereenigde opgaven van Aristoteles en Plinius, om het cijfer, zooals het daar staat, niet een weinig voor verdacht te houden. Het is licht denkbaar, dat de afschrijvers van Justinus zich vergist hebben, door LXXII te zetten in plaats van LXII. En mag men dit aannemen, dan brengt de opgave van Justinus ons ook op het jaar 815 voor Chr. als dat van Karthago's stichting, of liever als het jaar van waar de Karthaagsche tijdrekening begint. Want die volkplanting mogt haar bestaan rekenen van het tijdstip af, waarop zij van Tyrus vertrokken was, en zich van de moederstad had afgescheiden. Daaromtrent nu heeft Josephus uittreksels bewaard uit de Phoenicische jaarboeken van Menander, waarin voorkomt dat Dido (Elissa) in het 7e jaar der regeering van Pygmalion, den Koning van Tyrus, zich aan de wreedheid van dezen haren broeder door de vlucht onttrokken en hare vaderstad verlaten heeft. Diensvolgens zoude het 7e jaar van Pygmalion's regeering gelijk staan met het jaar 815 voor Chr.

3°. Het 11e jaar van Hiram was het 4e jaar van Salomo, waarin deze met den tempelbouw een aanvang maakte. Dus valt het 1e jaar van Salomo in het 8e jaar van Hiram. Het tijdsverloop van het 1e jaar van Salomo's regeering tot op het 1e jaar der Karthaagsche tijdrekening is derhalve even lang, als dat van Hiram's 8e tot op Pygmalion's 7e jaar, of van Hiram's 2e tot op Pygmalion's 1e jaar.

4°. Uit Menander's bovengenoemde Phoenicische jaarboeken heeft Josephus eene lijst van Koningen bewaard, loopende van Hiram tot Pygmalion.

Volgens deze lijst volgde op Abibalus:

Hiram	regeerde	34,	leefde	53	jaren.
Baleastartus	»	7,	»	43	»
Abdastartus	»	9,	»	29	»
vermoord door een ongenoemde	»	12,	»	»	»
Astartus	»	12,	»	54	»
Astarymus	»	9,	»	54	»
Pheles	»	8 m.	»	50	»
Ithobalus	»	32,	»	68	»
Baleazarus	»	6,	»	45	»
Muttonus	»	9,	»	32	»
Pygmalion	»	47,	»	56	»

De som nu der jaren, van het begin der regeering van Hiram tot de stichting van Karthago, is 155 jaren, 8 maanden.

Dit laatste bijvoegsel is een bewijs, dat er in de opgegeven regeringsjaren eene fout geslopen is. Want die 155 j. 8 m. loopen tot het 7e jaar van Pygmalion, en diens overige 40 jaren daar nog bij geteld geven voor de som der gezamentlijke regeeringsjaren 195 jaren 8 maanden. Telt men intusschen die jaren zoo op, als zij daar uitgetrokken staan, dan verkrijgt men slechts 177 jaren 8 maanden. Er ontbreken dus aan de som 18 jaren. Nu is het niet wel mogelijk die fout te herstellen door aan een of ander van die cijfers slecht weg 18 toe te voegen; daartoe zoude men eene bijna niet denkbare vergissing moeten veronderstellen. Gemakkelijker is het zich voor te stellen, dat ergens 2 te veel genomen, en bij een ander 20 vergeten is. Die 12 jaren van den ongenoemden overweldiger zijn verdacht, omdat er onmiddellijk ook een cijfer 12 op volgt, en nog meer omdat er in den tekst

staat δεκαδύο en niet δώδεκα gelijk bij den volgenden. In dat δεκαδύο moet dus de eene fout schuilen en daarvoor gelezen worden δέκα. Voor de nu ontbrekende 20 is geene plaats, dan bij Mutton, wiens 9 jaren wel 29 zullen moeten zijn. De tekst is gemakkelijk te verbeteren door invoeging: ἐβασίλευσεν ἔτη εἴκοσιν ἐννέα, waartoe dan het voorgaande βιώσας ἔτη τριακονταδύο hersteld moet worden tot πεντηκονταδύο. Van minder belang is het, dat de beide broeders Astartus en Astarymus 54 jaren zouden geleefd hebben. Was dat waar, dan zoude Astartus, veel vroeger moeten geboren zijn dan Abdastartus, die als eerste opvolger van hunnen vader Baleastartus toch wel de eerstgeborene dient geweest te zijn. Ik stel daarom voor, om in plaats van die 54 jaren 50 te lezen. Daarentegen komt mij de leeftijd van Pygmalion, 56 jaren, te kort voor bij eene regeering van 47 jaren, te meer omdat hij niet bij erfopvolging aan de regeering gekomen is, maar òf door volkskeuze òf door usurpatie koning geworden is. Voor beide is een 9 of 10jarige knaap te jong. Beter past dit bij een 30jarigen leeftijd. En in de historie van Dido kan men zich Pygmalion ook niet als een jongeling van 16, maar wel als een man van 36 jaren voorstellen. Ik geloof daarom veeleer dat Pygmalion een ouderdom van 76 jaren moet hebben, geb. 851, gest. 775 voor Chr.

Uitgaande nu van Pygmalion's 7e jaar = 815 voor Chr. als vaststaand tijdpunt, kunnen wij de Chronologie dezer Tyrische Koningen dus bepalen:

Koningen van Tyrus.	Leefde.	Regeerde.	Regeerings-aanvang.
Hiram	53 j.	34 j.	970
8e j. (Salomo's 1e j.)			963
11e j. (Salomo's 4e j.)			960
Baleastartus (zijn zoon)	43 »	7 »	936
Abdastartus (zoon v. Bal.)	29 »	9 »	929
ongenoemde overweldiger		10 »	920
Astartus (zoon v. Bal.)	50 »	12 »	910
Astarymns (zijn broeder)	54 »	9 »	898
Pheles (zijn broeder)	50 »	8 m.	889
Ithobalus	68 »	32 j.	888
Baleazarus (zijn zoon)	45 »	6 »	856
Muttonus	52 »	29 »	850
Pygmalion	76 »	47 »	821
7e j. (vlucht van Dido)			815
laatste jaar			775
		195 j. 8 m.	

5°. Bij deze opgaven en berekeningen heb ik bijna op den voet gevolgd hetgene Bunsen, Aegyptens Stelle in der Weltgeschichte D. IV. S. 272 ff. betoogt. Ten stelligste verklaart Bunsen zich ten aanzien van het jaar van Karthago's stichting.

»Hatte (zoo schrijft hij) Trogus Pompejus einen guten Gewährsmann, und verrechnete sich nicht, so schrieb er sicherlich nicht LXXII, sondern LXII. 753 + 62 giebt uns das Jahr 815, welches gar leicht aus einer andern Auffassung der zu vergleichenden Zahlen geflossen sein kann. Ein Jahr Unterschied ist in solchen Berechnungen, die auf Vergleichung ein heimischer und fremder Zeitreihen beruhen, für gar keinen zu achten. Justins Angabe, so ausgelegt und berichtigt, gewährt nun allerdings dem Jahre 814 einen Vortheil über 813, und wir nehmen desshalb 814 vor

Christus an als das Jahr des Anfanges der karthagischen Zeitreihe."

Die kwestie omtrent 813 of 814 berust op eene opvatting, dat Plinius het vroeger vermelde juist in 78 of 79 na Chr. zoude geschreven hebben, doch doet hier niet ter zake, omdat Bunsen zelf erkent: ein Jahr Unterschied ist für gar keinen zu achten. Ik houd mij liefst aan het eerst door Bunsen aangewezen jaar 815.

Doch nu is het mij volkomen onverklaarbaar, hoe Bunsen, die zelf ook dien Anfang der Karthagische Zeitreihe knoopt aan het door Menander opgegeven 7e jaar van Pygmalion, nu niet dat jaar 814 of 815 vasthoudt als zekeren grondslag zijner Tyrische Chronologie. Met de grootst mogelijke inconsequentie doet hij op bl. 288, als of dat aanvangsjaar der Karthaagsche tijdreeks niet gevonden was, en grijpt uit de lucht het jaar 1014 als het 4e jaar van Salomo en het 11e jaar van Hiram, alleen omdat men, des Josephus Angaben und Berechnungen folgend, dat eenmaal zoo algemeen in de Chronologie heeft opgenomen. Maar dat was juist hetgene te bewijzen was. Op dien lossen grond stelt Bunsen de volgende Tyrische Chronologie op:

Jahr Tyrus		
1	Gründung von Neu-Insel-Tyrus	1253
230	Erstes Jahr Hirom's	1024
240	XI Jahr Hirom's (viertes Jahr Salomos)	1014
263	XXXIX (letztes Jahr Hiroms)	991
264	1 Jahr Baleazars (VII Jahre)	990
271	1 Jahr Abdastarts (IX Jahre)	983
280	1 Jahr des Tyrannen (X Jahre, statt XII)	974
292	1 Jahr Astarts (XII Jahre)	964
304	1 Jahr Astaryms (IX Jahre)	952
313	1 (und einziges) Jahr Pheles (8 Monate)	943
331	1 Jahr Eithobals (XXXII Jahre)	942
363	1 Jahr Balezars (VI Jahre)	910

369	1 Jahr Myttons (XXIX Jahre, statt IX)	904
378	1 Jahr Pygmalion (XLVII Jahre)	875
384	VII Jahr Pygmalions	869
424	XLVII Jahr Pygmalions	829.

Volgens deze tabel zoude nu het jaar 869 (in strijd met Aristoteles, Plinius, Trogus Pompejus, Justinus en Menander) het aanvangspunt der Karthaagsche tijdreeks moeten worden; doch daarvan neemt Bunsen geene notitie hoegenaamd. Dergelijke inconsequenties komen er bij Bunsen meer voor, en als men nagaat van waar zij ontstaan, dan is het uit de moeite, die hij zich geeft, met zich en zijn systeem in allerlei bochten te wringen, ten einde Flavius Josephus zijne opvatting van de Babylonische Ballingschap vast te houden.

6°. Men heeft hierboven gezien, hoe ik in overeenstemming met Bunsen gekomen ben tot het jaar 815 voor Chr. als het 1e jaar der Karthaagsche tijdrekening, en hoe ik vandaar uitgaande langs de reeks der Tyrische Koningen ben opgeklommen tot Hiram, en op dien weg noodzakelijk vinden moest het jaar 963 voor Chr. als het eerste jaar van Salomo's regeering. Deze uitkomst sluit volkomen met het resultaat mijner onderzoekingen elders omtrent de Chronologie der Koningen van Juda en Israël. (Zie Kores bl. 91—93.)

Aldaar vond ik onder anderen ook Achab als Koning van Israël in 861 voor Chr. Wij lezen I Kon. XVI. 31. dat Achab zich ter vrouwe nam Iezebel de dochter Eth-Baal den Koning der Sidoniërs. Hoewel Koning der Sidoniërs genoemd, is het toch heel wel mogelijk, dat die Eth-Baal dezelfde geweest is als Ithobal de Koning van Tyrus. Wij weten althans te weinig (of liever volstrekt niets) van de betrekking en verhouding tusschen Tyrus en Sidon, om de mogelijkheid te ontkennen van eene (misschien tijdelijke) vereeniging van beide steden onder eenen Koning. Dien Ithobal nu

hebben wij op den troon van Tyrus gevonden van 888 tot 857, en daaruit blijkt dat Achab juist zoo zijn jongere tijdgenoot geweest is, dat hij een dochter van Ithobal tot echtgenoote kan gehad hebben. Doch dit in het voorbijgaan. Ik keer terug tot Salomo, om de aandacht te vestigen op een ander tijdgenoot van hem. Wij lezen 1 Kon. XI. 40. dat Jerobeam hem opmaakte en vlood in Egypte, tot Sisak den Koning van Egypte, en was in Egypte tot dat Salomo stierf. Daarbij vinden wij 1 Kon. XIV. 25. en 2 Kon. XII. 2. dat in het vijfde jaar des Konings Rehabeams, Sisak de Koning van Egypte optoog tegen Jerusalem.

Sisak de koning van Egypte is dus gelijktijdig met de laatste jaren van Salomo's en de eerste jaren van Rehabeam's regeering. Die Sisak kan niemand anders geweest zijn als Sesonchosis op de lijsten van Manetho bij Afrikanus, het hoofd van de XXII Dynastie, de Koningen van Bubaste, wiens naam op de monumenten voorkomt als Scheschek of Scheschenk. De XXII Dynastie, van welke bij Afrikanus 6 Koningen niet genoemd zijn, is door Bunsen uit de naamschilden op monumenten voorkomende aldus hersteld:

Scheschenk	I.	24 jaren.
Oserkan	I.	15 »
Peher Oserkan II. Scheschenk II.		36 »
Takelet I.		23 »
Oserkan III. Scheschenk III. Takelet II.		52 »
	te zamen	150 jaren.
Vervolgens de XXIII Dynastie		89 »
de XXIV Dynastie		6 »
	transportere	245 jaren.

	transport	245 jaren.
de XXV Dynastie tot en met Tirrhaka's 8e jaar		30 »
	te zamen	275 jaren.
Tirrhaka's 9e, Hiskia's 15e jaar,		664 j. voor Chr.
	geeft	939 voor Chr.

Dus regeerde Sisak van 939 tot 916 voor Chr. Terwijl volgens mijne berekeningen, Salomo's regering aanving 963 voor Chr. en die van Rehabeam 923 jaren voor Chr.

Het 1e jaar van Sisak is dus het 25e van Salomo geweest, en het 5e jaar van Rehabeam het 21e van Sisak's regeering.

Deze uitkomsten, langs geheel verschillende wegen verkregen, stemmen zoodanig overeen, dat zij elkander ondersteunen en bevestigen, en mij versterken in de overtuiging, dat ik bij mijne vroegere berekeningen niet gedwaald heb, toen ik eveneens het jaar 963 voor Chr. voor den aanvang van Salomo's regeering vond.

Voor mij zijn die uitkomsten vooral van aanbelang, omdat in mijne Chronologische beschouwingen alle cijfers zoo naauw en noodwendig te zamenhangen, dat welk jaartal ook daaruit genomen en door van elders ontleende bewijzen nader bevestigd wordt, daaruit alle andere jaartallen onmiddelijk voortvloeijen. Want daal ik nu weder van dat jaar 963 af, als 1e jaar van Salomo, dan kom ik langs de rei der Koningen van Juda, van Salomo tot Jojachin (Jechonia), wier gezamenlijke regeeringsjaren eene som van 425 bedragen, tot 538 voor Chr. als het 1e jaar van Zedekia en het 1e jaar der Babylonische Ballingschap. Hieruit volgt weer van zelve, dat het laatste jaar der Ballingschap geweest is 469 voor Chr. het 1e jaar van Kores den Persiaan, elders genoemd Darius de zoon van Ahasueros. En dan komt die Darius Kores zijne plaats innemen tus-

schen Xerxes en Artaxerxes, waar ik hem het eerst gevonden heb. Zoo wordt ik langs alle wegen teruggevoerd tot dat punt in de geschiedenis, 't welk de spil is, waarom alles draait, wat ik over dit onderwerp geschreven heb.

Ten slotte moet ik nog de opmerking maken, dat ik, ten gevolge van alle mijne berekeningen, eene Chronologie voor de geschiedenis der oostersche volken moet voorstellen, die van de gebruikelijke en algemeen aangenomene vrij wat verschilt. Want dat onderscheid bestaat niet in eenige weinige jaren, het geldt ongeveer of ruim eene halve eeuw. Meestal vindt men voor de regeering van Salomo opgegeven 1015 — 975 voor Chr. en zoo voor de volgende Koningen en gebeurtenissen altijd ten naaste bij 50 jaren meer, dan ik er voor gevonden heb. En nu zal men mij vragen: »waardoor is dat verschil 50 jaren en niet 70? Gij »laat toch de Ballingschap daar aanvangen, waar men »tot hiertoe meende dat zij eindigde, en gij schuift »dus die geheele geschiedenis met al wat daaraan voor»af gaat, 70 jaren naar beneden."

De reden van dit verschijnsel is, dat ik wel de Ballingschap 70 jaren later stel, maar daartegen voor Kambyses 20 jaren meer in rekening breng, als Herodotus doet. Kambyses schuift dus 20 jaren hooger in de Ballingschap op, dan hij bij eene zevenjarige regeering staan zoude. Want daar ik aangetoond heb (zie Psamtik bl. 10), dat de inval van Kambyses in Egypte het 35e jaar der Ballingschap was, en zijn laatste regeeringsjaar het 36e der Ballingschap, zoude bij eene 7jarige regeering zijn 1e jaar het 30e der Ballingschap geweest zijn. Doch nu ik juist hierdoor 20 jaren van Darius op Kambyses moet overbrengen, wordt het 1e jaar van Kambyses het 10e jaar der Ballingschap. Die 20 jaren zijn het, welke voor de Chronologie in mindering van de 70 jaren komen, en

daardoor blijft mijn verschil met de gewone tijdrekening *vijftig* jaren.

Sept. 1859. J. G. OTTEMA.

II.

OVER DE APIS- EN SOTHIS-PERIODEN.

Plutarchus verhaalt in zijn boek *de Iside et Osiride* een oud Egyptisch vertelseltje, hoewel met Grieksche Godennamen in plaats van Egyptische.

Toen Rhea, zegt hij, heimelijk met Kronos gemeenschap had, zag Helios dat misdrijf en sprak over haar den vloek uit, dat zij, noch in eene maand, noch in een jaar zoude baren. Maar Hermes, die de Godin lief had, wist haar te helpen. Hij had van Selene in het spel een *zeventigste* gedeelte van elken dag gewonnen; en uit die gedeelten *vijf* geheele dagen zamengesteld, welke hij nu voegde bij de *driehonderd zestig* dagen des jaars. Deze *vijf* dagen worden door de Egyptenaren *toegevoegde* genoemd en als geboortedagen van Goden gevierd, de eerste van Osiris, de tweede van Arueris, de derde van Typhon, de vierde van Isis en de vijfde van Nephthys.

Het doel dezer Mythe is klaarblijkelijk om aan te wijzen, van waar in den almanak der Egyptenaren die *vijf toegevoegde* dagen komen, die tot geene der *twaalf* maanden behooren en na het einde van het jaar, met den 30en dag der 12e maand, nog achteraan komen, omdat er voor hen in het jaar geene plaats is. Zij behooren noch tot eene maand, noch tot het jaar, en liggen

tusschen *twee* jaren van 360 dagen zoodanig in, dat zij eigenlijk van geen van beiden een deel uitmaken en alleen door het gebruik bij het voorgaande jaar geteld worden.

Het Egyptisch jaar heeft 12 maanden, ieder van 30 dagen, en verdeeld in *drie* jaargetijden.

Groei- en bloei-tijd:

Thoth, Phaophi, Athyr, Choiak;

Droogе hitte:

Tybi, Machir, Phamenoth, Pharmuthi;

Overstrooming:

Pachon, Payni, Epiphi, Mesori.

Deze verdeeling wijst op een alleroudsten toestand, waarin het jaar op 360 dagen gerekend is. Zij komt geheel overeen met den almanak van Noach, Gen. VII: 11 en VIII: 4,

In de *tweede* maand op den *zeventienden* dag der maand zijn de fonteinen des afgronds opgebroken en de sluizen des hemels geopend.

En de wateren hadden de overhand boven de aarde *honderd en vijftig* dagen.

En de arke rustte in de *zevende* maand op den *zeventienden* dag der maand op de bergen van Ararat.

Hier zijn 150 dagen juist 5 maanden, en dus bevat elke maand 30 dagen.

Deze primitive kalender is gegrond op de ruwe en oppervlakkige waarneming, dat de maan telkens na 30 dagen verdwijnt en weer vernieuwd schijnt te worden, en dat na 12 zulke vernieuwingen van de maan de zon tot denzelfden (hoogsten of laagsten) stand is terug gekeerd. Dit oorspronkelijke jaar is dus tegelijk een maanjaar en een zonnejaar, waaruit zich bij akkerbouwende volken, als de Egyptenaren, het zonnejaar van 365, en bij herdersvolken, als de Israëliten, het maanjaar van 354 of 355 dagen ontwikkeld heeft. Men heeft namelijk op den duur moeten ontdekken, dat 360 dagen voor het jaar, naar de

zon gerekend, te weinig, en voor het jaar van 12 maansomloopen te veel waren. En het is deze ontdekking, ten gevolge waarvan aan de 360 dagen van het maanjaar *vijf* dagen afgenomen en aan de 360 dagen van het zonnejaar *vijf* dagen toegevoegd zijn, deze ontdekking is het, welke de Mythe inkleedt in het verhaal, dat de maan bij het spel het *zeventigste* gedeelte van elken harer dagen verloren heeft. Want 360 × $^1/_{70}$ geven $5^1/_7$ dagen, welke bij de 360 gevoegd het zonnejaar vol maken.

Die aanvulling van het zonnejaar met *vijf* extra dagen moet betrekkelijk laat geschied zijn, om dat men die dagen los achteraan gehangen en niet over de verschillende maanden verdeeld heeft. Men had toch even goed *vijf* maanden van 31 dagen tusschen *zeven* maanden van 30 dagen bij afwisseling kunnen plaatsen, even zoo als dit ongeveer bij onze indeeling van het jaar geschiedt. Doch gehechtheid aan het oude en eerbied voor het bestaande hebben zeker verboden aan de vroegere verdeeling van de maanden iets te veranderen.

Hetgene nu hier de Sage, in Mythisch gewaad gehuld, voorstelt, en hetgene volgens den eenvoudig natuurlijken gang van zaken heeft moeten gebeuren, daarvan heeft ook de geschiedenis het aandenken bewaard in eene overlevering aangaande den tijd, waarin dit geschied zal zijn. Het geschrift van Syncellus, getiteld: *Regum Aegyptiacorum laterculus*, vermeldt (*Chronographia*, p 123): de 32e koning van Egypte was Aseth en regeerde 20 jaren. Deze voegde de *vijf toegevoegde* dagen bij de jaren, en onder zijne regeering, gelijk men zegt, bekwam het Egyptisch jaar 365 dagen, dat te voren slechts 360 dagen telde. Onder zijne regeering is ook het vergoodde kalf Apis genoemd.

Op dien koning Aseth volgt naar die lijst als 33e koning Amosis, welke ook Tethmosis genoemd wordt, de eerste vorst van de 18e Dynastie, volgens Manetho bij Afrikanus, Josephus en Eusebius.

De 18^{e} Dynastie is die, waaronder, volgens diezelfde Chronographen, Moses geleefd en de Israëliten uit Egypte gevoerd heeft. Afrikanus plaatst deze laatste gebeurtenis onder den 1^{en} koning dier Dynastie, Amosis, en Eusebius onder den 9^{en} koning, Akencheres.

Naar mijne berekening, door zamentelling van de jaren, die in de Bijbelsche geschiedverhalen zijn opgegeven, moet de uittogt hebben plaats gehad in het jaar 1564 v. Chr. Volgens de lijsten van Afrikanus, die den duur der Egyptische Dynastiën aldus opgeeft:

XVIII	Dynastie	263	jaren·	
XIX	»	209	»	
XX	»	135	»	
XIX	»	130	»	
XXII	»	150	«	(in plaats van 120, zie p. 9).
XXIII	»	89	»	
XXIV	»	6	»	
XXV	»	40	»	
XXVI	»	150	»	
		1174	jaren,	
	bij	504	voor Kambyses in Egypte,	
	geeft	1676	jaar v. Chr. als aanvang van de 18^{e} Dynastie.	

Derhalve zoude kort voor dien tijd het Egyptisch jaar van 365 dagen ontstaan zijn.

Het aannemen van een zonnejaar van 365 dagen is in de Egyptische tijdrekenkunde eene zaak van groot gewicht, omdat daarop twee chronologische cirkels steunen, t. w. de Apiskring van 25, en de Sothisperiode van 1461 jaren.

De Apiskring omvat een tijdperk van 25 jaren, na welke telkens de eerste dag van het jaar (1 Thoth) invalt te gelijk met de nieuwe maan, omdat 25 jaren 309 maansomloopen bevatten, en dus gelijk staan met 25 maanjaren

elk van 12 maanmaanden, waar tusschen 9 schrikkelmaanden zijn ingeschoven. Want 25 × 365 geeft 9125 dagen, en 309 × 29^d 12^u 44′ 3″ geeft 9124 dagen 22^u 51′ 27″, d. i. slechts 1^u 8′ 33″ minder dan 9125 dagen.

Over dien Apiskring heb ik uitvoerig gehandeld in een boekje, getiteld: *de Jubelperiode en de Mosaïsche Kalender*, en daarin, bl. 32, aangetoond, dat in het jaar der uittogt 1564 v. Chr. de 1 Thoth des Egyptischen jaars viel op 18 September, zijnde een vrijdag; terwijl 1 Tisri des Hebreeuwschen jaars kwam op donderdag 17 September, met de nieuwe maan des morgens te 8½ uren. Daaruit volgde dat de nieuwe maan was ingevallen op den vijfden dag der Epagomenen of des daags vóór 1 Thoth, en dat dit jaar volgens de tabel (ald. bl. 30) het 15^e^ jaar was geweest in den Apiskring. Ving nu het 15^e^ jaar aan in het jaar 1564 v. Chr. dan was die Apiskring zelve aangevangen in het jaar 1578, waarin de nieuwe maan en de 1 Thoth beide op den 22 September moeten ingevallen zijn. Wanneer wij nu van hier 100 jaren, voor 4 Apiskringen, terugtellen, dan vinden wij in het jaar 1678 den Apiskring aanvangende met nieuwe maan en 1 Thoth op den 17 October.

Deze uitkomst vergeleken met den hiervoor opgemerkten aanvang van de 18^e^ Dynastie in het 1676 jaar v. Chr. brengt ons tot het besluit, dat het zeer wel waar kan wezen, wat Syncellus van dien koning Aseth, den voorganger van Amosis, het hoofd der 18^e^ Dynastie berigt heeft. Syncellus kon dat niet verzinnen, dat Aseth juist het Egyptisch jaar op 365 dagen gebragt zou hebben. Hij moet dit geweten hebben uit oudere berigten, want had hij er niets van gevonden, dan zoude hij veeleer in den waan verkeerd hebben, dat het Egyptisch jaar van den beginne af 365 dagen geteld had. En dat hij eerlijk een berigt van oude dagteekening overlevert, is nog te meer aannemelijk, omdat hij toont dat berigt niet geheel begre-

pen te hebben. Hij schrijft: onder Aseths regeering is het vergoodde kalf Apis genoemd. Die vergoodde Stier zal wel altijd Apis geheeten hebben; volgens Plutarchus was hij het beeld (symbool) der ziel van Osiris. Maar, dat onder Aseths regeering die naam Apis eene bijzondere beteekenis gekregen heeft, door dien overtebrengen op eene periode van 25 jaren, omdat de stier Apis geloofd werd gemiddeld zooveele jaren te leven, — dat zal wel in het door Syncellus gevonden berigt bedoeld, maar door hem niet begrepen zijn.

Waren nu de Apiskringen aangevangen met het jaar 1678 v. Chr. (in welk jaar in allen gevalle een Apiskring moest aanvangen), dan zijn in iedere Eeuw v. Chr. de tijdperken dier Apiskringen in de jaren 78, 53, 28 en 3 te zoeken. Elders heb ik betoogd, dat het Apisfeest, 't welk volgens berigt van Herodotus, tijdens het verblijf van Kambyses in Egypte, inviel, geweest is in het jaar 503 v, Chr.

De andere chronologische cirkel, welke op het jaar van 365 dagen steunt, is de Sothisperiode van 1461 jaren. Deze brengt 1461 Egyptische jaren in overeenstemming met 1460 Juliaansche jaren. Want deze jaren staan tot elkander als 365 : $365^1/_4$ of 1460: 1461. Daar toch de Egyptenaren de uren, welke het jaar langer is dan 365 dagen, verwaarloosden, en niet om de 4 jaren een schrikkeldag invoegden, kwamen zij alle 4 jaren een dag te kort, en de eerste dag van hun jaar ging alle vier jaren een dag terug. Die aanvang van het jaar wandelde zoo in 1461 jaren het geheele zonnejaar door, ten einde waarvan zij een jaar meer telden, dan zij met staande zonnejaren van $365^1/_4$ dagen zouden gedaan hebben.

De Sothis-periode had haren naam naar de ster Sirius, Egypt. Sothis, omdat aan de gelijktijdige opkomst van deze ster met de zon op den 1 Thoth de aanvang dier Periode gebonden was. Sirius gaat met de zon tegelijk op, wanneer men dit rekent voor Heliopolis, op den 20 Julij. De Sothis-periode loopt dus van een tijdstip af, dat de 1 Thoth

met 20 Julij gelijk staat, tot dat, na 1461 Egyptische of 1460 Juliaansche jaren, de 1 Thoth weder op den 20 Julij invalt.

Dit onderwerp is behandeld in: *Untersuchungen über die Aegyptischen Sothisperioden*, von P. J. Junker, königl. Professor und Doctor der Philosophie, Leipzig 1859. Deze geleerde deelt de volgende berigten van oude schrijvers over de Sothis-perioden mede.

a. van Geminus.

De eerste kennis van de Sothis-perioden ontvangen wij van den sterrekundige Geminus van Rhodus (omstreeks het jaar 64 v. Chr.) door de korte opmerking, dat het feest van Isis in Egypte in 1460 jaren den geheelen kring der jaargetijden doorloopt (Isagoge in Arati Phaenom. c. 6). De Egyptenaren, zegt hij, hebben een jaar van 365 dagen, of van 12 maanden van 30 dagen met 5 overschietende dagen; voor het ontbrekende vierde deel van een dag voegen zij geene schrikkeldagen in, en wel juist daarom, opdat de offeranden, die aan de Goden moeten gebragt worden, het geheele jaar en alle jaargetijden doorwandelen.

b. van Clemens Alexandrinus.

Clemens Alexandrinus, van Athene, Presbyter te Alexandria, die onder de keizers Septimius Severus en diens zoon Antonius Caracalla leefde (193 tot 217 n. Chr.), zegt (Stromata L. I. p. 335. Ed. Colon. 1688), dat Moses de Israëliten 345 jaren vóór de Sothis-periode uit Egypte gevoerd heeft. Zoo ten minste staat er in den Griekschen tekst, terwijl de Latijnsche vertaling het jaar 445 noemt.

Γίνεται ἡ ἔξοδος κατὰ Ἴναχον πρὸ τῆς Σωθιακῆς περιόδου ἐξελθόντος ἀπ' Αἰγύπτου Μωσέως ἔτεσι πρότερον τριακοσίοις τεσσαράκοντα πέντε. Fuit Hebraeorum exitus tempore Inachi ante Sothiacam revolutionem egresso ex Aegypto Mose annis prius quadringentis quadraginta quinque.

Verg. *Maxima Bibliotheca* etc. Tom. III, Lugduni 1677, Strom. L. I. p. 94, waar insgelijks het jaar 445 opgegeven wordt.

c. van Censorinus.

De Romeinsche Grammaticus Censorinus (238 n. Chr.) geeft ons in zijn werk: *De die nat.* c. 18 en 21 een vrij volledig berigt aangaande den aard, den duur en het begin dezer Sothis-periode. Hij zegt, c. 18, na van de maancirkels der Grieken gesproken te hebben, dat het groote jaar der Egyptenaren of de Hondster-periode begint, wanneer op den eersten dag der maand Thoth het Hondsgesternte te voorschijn komt; want hun burgerlijk jaar heeft slechts 365 dagen, zonder schrikkeldag; weshalve een tijd van 4 jaren bij hen één dag korter is dan 4 natuurlijke (Juliaansche) jaren. Vandaar komt het, dat het groote jaar in het 1461ste Egyptische jaar (of na verloop van 1461 jaren) tot denzelfden aanvang terug keert, vanwaar het uitgegaan is. Dit groote jaar heet bij sommigen het zonnejaar, bij anderen het Godsjaar. En hieruit blijkt dat 1461 Egyptische jaren gelijk 1460 Juliaansche geweest zijn.

Cens. de die nat. c. 18. Ad Aegyptiorum vero annum luna non pertinet, quem graece *κυνικὸν*, latine canicularem vocamus, propterea quod initium illius sumitur, cum primo die ejus mensis, quem vocant Aegyptii Thoth, caniculae sidus exoritur. Nam eorum annus civilis solos habet dies CCCLX, sine ullo intercalari. Itaque quadriennium apud eos uno circiter die minor est quam naturale quadriennium, eoque fit, ut anno MCCCCLXI ad idem revolvatur principium. Hic annus *ἡλιακός* a quibusdam dicitur et ab aliis *ὁ θεοῦ ἐνιαυτός*.

Verder zegt Censorinus, c. 21, dat het 986e jaar van Nabonassar, en het 562e van Philippus het toen loopende jaar des Consulaats van Ulpius en Pontianus was, en dat die jaren steeds met den 1en der maand Thoth begonnen, welke dag in het toen loopende jaar (namelijk waarin Censorinus dit schreef) 238 na Chr. op den 25 Junij inviel, terwijl 100 jaren vroeger onder het Consulaat van keizer Antoninus Pius II, en Bruttius Praesens die zelfde dag ge-

vallen was op den 20 Julij, op welken de Hondster in Egypte opgaat. Daaruit, zegt hij, kon men weten, dat van het groote jaar, 't welk ook het zonnejaar, het hondsterjaar en Godsjaar heet, op dat tijdstip het honderste geteld werd.

C. 21. Ut a nostris, ita ab Egyptiis, quidam anni in literas relati sunt, ut quos Nabunassaris nominant; quod a primo imperii ejus anno consurgunt, quorum hic DCCCCLXXXVI; item Philippi, qui ab excessu Alexandri Magni numerantur, et ad hunc usque perducti, annos DLXII consummant. Hic annus, cujus velut index et titulus quidam est Ulpii et Pontiani consulatus. Sed horum initia semper a primo die mensis ejus sumuntur, cui apud Aegyptios nomen est Thoth, quique hoc anno fuit ante diem VII Kal. Jul. (25 Junij), cum abhinc annos centum, Imperatore Antonino Pio II et Bruttio Praesente coss, idem dies fuerit ante diem XII Kal. Aug. (lees XIII Kal. Aug. d. i. 20 Julij), quo tempore solet canicula in Aegypto facere exortum. Quare scire etiam licet, anni illius magni, qui, ut supra dictum est, et solaris et canicularis et Dei annus vocatur, nunc agi annum vertentem centesimum.

d. van Chalcidius.

De wijsgeer Chalcidius (315 na Chr.) vermeldt het annus canicularis of *κυνικὸς ἐνιαυτός* kort weg bij de opmerking, dat de Hondster of Sirius bij de Aegyptenaren Sothis heette.

e. van Theon.

Theon van Alexandrie (364 na Chr.) Wiskundige, berigt, dat ten tijde van een Aegyptischen Koning Menophres (Menephta?) de nieuwe jaartelling aanving; en in een ander berigt van Theon heet het, dat van dien Menephres tot op het einde der aera Augusti (*ἀπὸ Μενόφρεως ἕως τῆς λήξεως Αὐγούστου*) 1605 jaren verloopen waren.

f. van Georgius Syncellus.

Georgius Syncellus eindelijk, van Cyprus, abt te Constantinopel (787—826 na Chr.) zegt in zijne Chronographie, dat in het 5e jaar van den Aegyptischen Koning

Koncharis 700 jaren van de bij Manetho genoemde Hondster-periode verloopen waren.

(p. 103) Αἰγυπτίων κε' ἐβασίλευσε Κόγχαρις ἔτη δ. Τούτῳ τῷ ε' ἔτει, τοῦ κε' βασιλεύσαντος Κογχάρεως τῆς ις' δυναστείας τοῦ Κυνικοῦ λεγομένου κύκλου παρὰ τῷ Μανεθῷ, ἀπὸ τοῦ πρώτου βασιλέως καὶ οἰκιστοῦ Μεστραΐμ τῆς Αἰγύπτου, πληροῦνται ἔτη Ψ'.

Deze plaats geldt bij mij weinig, omdat de woorden τῆς ις' δυναστείας παρὰ τῷ Μανεθῷ altezeer onmiddellijk bij elkander behooren, om eenige beteekenis over te laten, voor het daar tusschen geschovene τοῦ κυνικοῦ λεγομένου κύκλου. Manetho rekent niet bij perioden, maar bij Dynastien. Koncharis zal behoord hebben tot de 16[de] Dynastie bij Manetho', waaruit noch bij Afrikanus, noch bij Eusebius namen bewaard zijn. Volgens Syncellus zelven zijn van Μεστραΐμ ὁ καὶ Μήνης tot op het laatste jaar van Κόγχαρις 700 jaren verloopen namelijk van het jaar der wereld 2776 (τοῦτ' ἔστιν ἀπὸ τοῦ καθολικοῦ κοσμικοῦ, βψοϛ' ἔτους) tot op het jaar d. w. 3476.

Onder deze berigten geven die van Censorinus en van Theon eene aanwijzing omtrent den aanvang der Sothisperiode, en stellen ons in staat om het antwoord te zoeken op de vragen: wanneer ving de Sothis-periode aan? In welk jaar en op welken dag moest zij invallen?

De gelijktijdige opkomst van Sirius met de zon heeft door de groote uitgestrektheid van Egypte van het Zuiden naar het Noorden, van Syene tot Alexandrie, volgens de verschillende breedte-graden op verschillende dagen plaats. In het Zuiden wordt hij vroeger, in het Noorden later zichtbaar, en dat maakt voor den afstand van Syene tot Alexandrie een verschil uit van 7 dagen. Om echter een bepaalden dag te hebben, waarnaar men rekenen konde, heeft men zich tot eene plaats moeten bepalen, en wel tot Heliopolis of On, de zonnestad, waar zich een priestercollegie bevond. De dag, waarop zich hier de heliasche

opgang van Sirius laat waarnemen, komt overeen met den 20 Julij van het Juliaansche jaar. De aanvang der periode moet derhalven gezocht worden in een jaar, waarin de 1 Thoth gevallen is op den 20 Julij. En daar telkens 4 jaren achtereen ditzelfde plaats moet hebben, omdat na 4 jaren eerst het Egyptische jaar een dag te kort komt en verschuift, zoo moet uitgemaakt worden, welk van 4 zoodanige achtereenvolgende jaren het epoche jaar van de perioden kan geweest zijn. Prof. Junker zet de verschillende opvattingen daaromtrent van Ideler (*Handbuch der Chronologie*) des — Vignoles (*Chronologie de l'histoire Sainte*) en Böck (*Manetho und die Hundstern-periode*) uiteen. Het voorname verschil is daarbij of men van het eerste, of van het laatste der vier bedoelde jaren af rekenen moet. De schrijver verklaart zich met des-Vignoles voor het eerste, om de zeer eenvoudige reden, dat wanneer eene Sothis-periode afloopt, de nieuwe periode dient te beginnen *zoodra*, d. i. in het eerste jaar, wanneer de heliasche opkomst van Sirius met den 1 Thoth zamentreft. Dit is ook strikt genomen het eenige, wat met de getuigenis van Censorinus overeenkomt; want ving de Sothis-periode met het 4e jaar aan, dan moest zij eindigen met het 3e jaar, en dus ook eindigen met een jaar, waarin op 1 Thoth Sirius met de zon tegelijk opkomt. En Censorinus spreekt wel van het begin, maar niet van het het einde des grooten jaars.

Dit verschil is door Censorinus óf uit het oog verlooren, óf geheel niet in aandacht genomen, toen hij uit de omstandigheid, dat in het jaar 238 na Chr. de 1 Thoth op 25 Junij, en in het jaar 138 op 20 Julij gevallen was, het besluit trok dat met het jaar 138 jaar na Chr. de nieuwe Sothis-periode was begonnen; want de 1 Thoth kwam op den 25 Junij in de jaren 236, 237, 238, 239, en op den 20 Julij in de jaren 136, 137, 138 en 139.

Deze periode ving dus aan op den 20 Julij 136 na Chr. van het Juliaansche jaar 4849 of van de jaartelling van Nabonnassar 884.

De vorige periode moet derhalve gerekend worden van 1461—136 = 1325 voor Chr., zijnde het Juliaansche jaar 3389, en 577 jaren vóór de jaartelling van Nabonassar.

Het berigt van Theon geeft den schrijver aanleiding om deze periode de aera des Menophres of de Sothis-periode van Menephtha te noemen. Neemt men bij de aangehaalde woorden van Theon aan, dat met de λῆξις Αὐγούστου bedoeld is het laatste jaar der aera Augusti 283 na Chr., dan brengt dit ten aanvang der periode op 1605—283 = 1322 voor Chr. Hieruit blijkt het, dat Theon op één jaar na gerekend heeft als Censorinus, volgens wien 1461 — 138 = 1323 voor Chr. ons op een jaar vroeger brengt.

J. van Gumpach (*Zeitrechnung der Babylonier und Assyrier* S. 164, en *Hülfsbuch der rechnenden Chronologie* S. 94) neemt ook het jaar 1325 v. Chr. aan, en wel om nog eene reden, t. w. omdat dan de aanvang van een Apiskring volgens zijne berekening met den aanvang der Sophis-periode zamentrof. Daartoe bestaat echter volstrekt geene noodzakelijkheid, omdat de Apiskring en Sothis-periode van elkander onafhankelijk zijn, de eerste hangt af van de nieuwe maan, en de tweede van den heliaschen opgang van Sirius, — en de maan heeft met Sirius niets uit te staan. Eene andere vraag is het, of niet die beide gebeurtenissen in den loop der eeuwen ergens op den 1 Thoth moeten zamenvallen; want dit geschiedt eens in de 25 × 1461 = 36,525 Egyptische, 36,500 Juliaansche jaren.

Bovendien is, gelijk ik elders heb aangetoond, de rekening van von Gumpach ten aanzien van die Apiskringen onjuist, omdat volgens zijne eigene berekening in 1325 voor Chr. de nieuwe maan viel op 18 Julij, en de maan dus op den 1 Thoth of 20 Julij, twee dagen oud was. Die Apiskring moest aanvangen in 1328, wanneer een nieuwe maan inviel op den 21 Julij, en de 1 Thoth met denzelfden datum overeenstemde.

Van die Sothis-periode, genoemd die van Menephtha, geeft Prof. Junker eene uitgewerkte tabel, loopende van

1325 voor Chr. tot 135 na Chr. ingesloten. Deze tabel bevat van 4 tot 4 jaren, in verschillende kolommen:

1°. De heliasche opgang van Sirius (op den 20 Julij) volgens den Egyptischen Kalender.

2°. De dag waarop de 1 Thoth valt, volgens den Juliaanschen Kalender.

3°. Jaren van de Juliaansche periode, beginnende met 1 Januarij.

4°. Jaren der Christelijke jaartelling, insgelijks beginnende met 1 Januarij,

5°. Jaren van de jaartelling van Nabonassar, beginnende met 1 Thoth.

6°. Jaren der Sothis-periode, beginnende met 1 Thoth.

7°. Opgave, hoeveele dagen de 1 Thoth telkens komt na 1 Januarij, of afstand tusschen 1 Januarij en 1 Thoth.

8° en 9°. Verloopen sedert het begin der periode, Juliaansche jaren, en Egyptische jaren en dagen.

Dan volgt een diergelijk tabellarisch overzigt van de Sothis-periode, welke met het jaar 136 na Chr. aanvangt, en loopt van 136 tot 1595.

De beide perioden noemt de schrijver de *tweede* en de *derde*, en hij laat nog eene *eerste* voorafgaan, loopende van 2785 voor Chr. tot 1326 voor Chr. Het is waar, dat er zulk eene *eerste* periode zou hebben kunnen geweest zijn, maar dan had die *eerste* periode even goed de *tweede* kunnen wezen, en voorafgegaan zijn door eene periode loopende van 4245 tot 2786 voor Chr. Doch die *eerste* periode kan ik niet als historisch aannemen. De Sothis-periode toch, namelijk die van 1461 Aegyptische gelijk 1460 Juliaansche jaren, is gegrond op een jaar van 365 dagen, en kan nooit bestaan hebben, voor dat de Egyptenaren zulk een jaar hadden leeren kennen en aangenomen. Nu weet ik niet, dat men ergens een vroeger aanwezen van het jaar van 365 dagen vermeld vindt, dan in de vroeger aangehaalde plaats van Syncellus, die de invoering van het jaar van 365 dagen stelt terstond voor

den aanvang der 18e Dynastie. Vroeger dan dat tijdstip (1678 voor Chr.) konden evenmin Apiskringen bestaan, wier inrigting insgelijks op het jaar van 365 dagen steunt. En er wordt ook werkelijk in de oude berigten geene melding gemaakt van eene Sothisperiode vóór die van Menephtha. Opmerkelijk en afdoende is daaromtrent de aangehaalde plaats van Clemens Alexandrinus, waar hij zegt, dat Moses de Israëliten uitgevoerd heeft 345 jaren vóór *de* Sothisperiode. Dat is klaarblijkelijk vóór de periode van Menephtha. Had er nu vóór die nog eene dergelijke Sothisperiode bestaan, dan zoude Clemens hebben gezegd, althans moeten zeggen, in het 1116e jaar *der* Sothisperiode. Maar nu hij zegt 345 jaren vóór de Sothisperiode, is dit een bewijs, dat hij geene andere of vroegere periode gekend heeft. Zoo de Egyptenaren vóór dien tijd, en toen hun jaar nog 360 dagen telde eene hondsterperiode hadden waargenomen, dan zoude die periode 487 Egyptische, gelijk 480 Juliaansche jaren omvat hebben, want $487 \times 360 = 480 \times 365\ ^1/_4 = 175320$ dagen. Bij een jaar van 360 dagen moest de heliasche opgang van Sirius alle jaren $5\ ^1/_4$ dag, of in de 4 jaren 21 dagen verspringen, in 69 à 70 jaren liep de Sothis zoo het Egyptische jaar door, en ging dan den 1 Thoth voorbij, zonder er juist op te vallen. Zoo ging het 6 malen na elkander, tot dat na den 7en rondgang, de heliasche opgang van Sirius weder op den 1 Thoth inviel. De genoemde periode van 487 Egyptische jaren zoude dus weder uit *zeven* kleinere perioden bestaan hebben, en verdeeld zijn in $70 + 69 + 70 + 69 + 70 + 69 + 70 = 487$ jaren.

na	70	jaren	was	de	Sothis	vooruit	+ $2^{1}/^{4}$	d.
″	69	″	″	″	″	achteruit	— 3	d.
″	70	″	″	″	″	vooruit	+ $2^{1}/_{4}$	d.
″	69	″	″	″	″	achteruit	— 3	d.
″	70	″	″	″	″	vooruit	+ $2^{1}/_{4}$	d.
″	69	″	»	″	″	achteruit	— 3	d.
″	70	″	″	″	″	vooruit	+ $2^{1}/_{4}$	d.
na	487	jaren					o.	d.

En dit is hetgene de Egyptenaren al vroeg hebben kunnen opmerken. Of zij het gedaan hebben, weten wij niet. Maar gelijk in alles ontwikkeling en voortgang is, en grootere ontwikkelingen door kleinere zijn voorafgegaan, zoo moet ook het vinden van die Sothisperiode van 1461 jaren zijne geschiedenis gehad hebben, en daarvan kan de gang deze geweest zijn. Die kleinere tijdperken van 69 en 70 jaren waren al spoedig op te merken, te meer omdat men behalve Sirius daarbij waarnam, dat men dan na zoo veele jaren op denzelfden dag derzelfde maand denzelfden stand des Sterrenhemels aanschouwde. De vereeniging van die perioden, welke nu iets te veel, dan iets te min gaven, moest leiden tot eene grootere periode van 487 jaren. Terwijl, toen de Aegyptenaren hun jaar verbeterden, door het te verlengen van 360 tot 365 dagen, zij slechts hunne 487 jarige perioden met 3 hadden te vermenigvuldigen om de groote Sothisperiode, het groote jaar van 1461 jaren, te vinden.

Naar onze wijze van rekenen, zoude de opgave dus luiden:

7 Kringen maakten 487 jaren, toen de Hondster in de 4 jaren 21 dagen versprong. Nu verspringt de Hondster 1 dag in de 4 jaren; hoeveele jaren heeft men noodig voor 1 kring.

kringen 7	487 jaren (van 360 d.)
(van 360 d.) jaren 4	21 dagen
dag 1	4 jaren (365 d.)
(365 d.) jaren x	1 kring

$$x = 3 \times 487$$
$$x = 1461 \text{ jaren}$$

Bij deze opvatting ben ik geheel in strijd met hetgene Bunsen, *Aegyptens Stelle in der Weltgeschichte* Dl. IV. p. 41 volgg. betoogt. Deze stelt den aanvang der Sothis-periode van Menephtha op 1322. v. Chr. en gaat uit van het beginsel, dat het jaar van 365 dagen zoo oud is als Egypte zelf, en zeker al van Menes af dagteekent. De Apiskringen en Sothis-perioden (nam. van 1461 jaren) klimmen dus volgens hem op tot den aanvang der Egyptische geschiedenis, en Manetho heeft bij het zamenstellen van zijne Koningslijsten, en het verdeelen daarvan in drie boeken de grenzen dier Sothisperiode in het oog gehouden.

In weêrwil daarvan stel ik mijne denkbeelden voor, omdat het mij voorkomt, dat Manetho wellicht naar de perioden van 487 jaren zijne lijsten heeft ingerigt, bepaaldelijk ten aanzien van het oude rijk en het middelrijk of der Hyksos, d. i. zijne Dynastien I—XVII.

Men heeft op zeer verschillende wijzen getracht eene uitlegging voor die koningslijsten van Manetho te vinden. Allen zijn het daaromtrent eens, dat het berigt van Manetho, bij Syncellus bewaard, tot rigtsnoer dienen moet, namelijk dat de 30 Dynastiën van Menes tot Nectanebus 3555 jaren omvatten.

Telt men echter alle regeerings jaren der opgenoemde Dynastiën bij elkander, dan verkrijgt men een veel hoo-

ger cijfer, en omstreeks 17 à 1800 jaren te veel. Men is daarom ook in dit punt eens, dat er onder die Dynastiën Nevendynastiën zijn, dat er tijden of een tijd geweest is, waarin Egypte in twee of meer rijken gesplitst was, en dat Manetho ook die Nevendynastiën in zijne lijsten heeft opgenomen. Doch nu komt de vraag, welke zijn die Nevendynastiën geweest? en hier begint het groote verschil. Prof. Seyffart zegt: nur die I. XII. XVI. XVII. XVIII u. s. w. haben hinter einander regiert. (Berichtigungen u. s. w. p. 107.) Bij gevolg werpt hij de II—XI en XIII—XV als Nevendynastiën uit. Bunsen doet dit met de II—V. IX en X. Dynastiën. Anderen met anderen. Daarbij kan men opmerken, dat allen zich om die uitgemonsterde Nevendynastiën dan niet meer bekommeren, en zich vergenoegen met aan de regeeringsjaren der aangenomene Dynastiën zooveel te verknutzelen en te verhaspelen, tot er summa summarum een tijdbestek van 3555 jaren uitkomt. Dit is ook in den grond, hetgene Bunsen met eene overstelpende en bedwelmende massa van eruditie ten uitvoer brengt, waarbij men echter zich dikwijls geneigd gevoelt om, even als de Keizer tot Bendix, den Schaapherder, te zeggen: Du futterst die Pferde mit Wenn und mit Aber. Hetgene intusschen daarbij vergeten wordt, is dat, als het rijk een tijd lang verdeeld geweest is, die tusschentijd voor beide deelen van het rijk even lang moet geweest zijn, en dat de Hoofd-dynastiën en Nevendynastiën een gelijk cijfer moeten opleveren. Deze dienen elkander te controleeren, en tevens aan die eigenschap herkenbaar te zijn.

Een ander punt, dat in het oog gehouden moet worden is dit, dat gelijknamige Dynastiën achter elkander en niet nevens elkander kunnen bestaan hebben.

Wanneer ik met die twee beginsels voor den geest de Lijsten, zoo als zij door Afrikanus bewaard zijn, beschouw dan merk ik op; dat aan het Hoofd staan twee Dynastiën van Thiniten, waarmede het rijk van Egypte

als één rijk aangevangen schijnt te zijn. Dan volgen de III. IV. VI. VII en VIII. Dynastiën, alle Koningen van Memphis. Aan die van Memphis sluiten zich de Hyksos-dynastiën XV. XVI. XVII, aan dewijl bij de XV Dyn. aangeteekend staat *ἦσαν δὲ Φοίνικες ξένοι, οἱ καὶ Μέμφιν εἷλον.* Het rijk der Hyksos heeft dus van Memphis af geheel beneden Egypte omvat. Tegenover dit rijk van beneden Egypte staan nu de V. IX—XIV. Dynastiën, wier zetel was te Diospolis (Thebe). Van de XVIII Dynastie af loopen, daaromtrent is men het weêr eens, de Dynastiën geregeld af.

Bij de XVII Dynastie staat aangeteekend *Ὁμοῦ οἱ Ποιμένες καὶ οἱ Θηβαῖοι ἐβασίλευσαν ἔτη ρνα'.* Deze Hyksos kunnen dus niet nevens de XIV Dynastie Xoiten staan, maar moeten hunne plaats vinden naast de eerste helft der XVIII Dynastie Diospoliten. Gaat dit door dan moeten de III. IV. VI. VII. VIII. XV. XVI te zamen even lang zijn als de V. IX. X. XI. XII. XIII. XIV. Ik volg hierbij eenvoudig de cijfers, zoo als Afrikanus die opgeeft.

VEREENIGD RIJK.

I	Thiniten.	263		
II	Thiniten.	302		
		565	Thiniten.	565

Beneden Egypte.

III	Memphiten.	214	
IV	»	284	
VI	»	203	
VII	»	70	
VIII	»	146	
XV	Hyksos.	284	
XVI	»	518	
			1719
XVII	Hyksos.		151
			2435

Vijf Sothisperioden van 487, maken 5 × 487 = 2435

Boven Egypte.

V	Elephant.	248	
IX	Heracl.	409	
X	Heracl.	185	
XI	Diospolit.	59	
XII	»	182	
XIII	»	453	
XIV	Xoiten.	184	
			1720
XVIII	Diospolit.		263
XIX	»		209
XX	»		135
XXI	Taniten.		130
XXII	Bubastiten.		120
XXIII	Taniten.		89
XXIV	Sait.		6
XXV	Aethiopen.		40
XXVI	Saiten.		150
XXVII	Persen.		124
XXVIII	Sait.		6
XXIX	Mendesiers.		20
XXX	Sebenniten.		38
			3615
	Teveel		60
			3555

In deze rekening zijn 60 jaren te veel, doch bij Afrikanus zelven blijkt het uit zijne eigene cijfers, waar de fouten schuilen, die dit bedrag uitmaken. Hierboven zien wij dat de Dynastiën van Boven Egypte één jaar meer hebben dan die van Beneden Egypte; bij gene is dus 1 jaar te veel.

Voor de XVIII Dynastie geeft hij als som op 263 jaren, doch de optelling geeft 259.

voor de XIX Dynast.	noemt	hij	209	doch	telt	204
voor de XXI Dynast.	»	»	130	»	»	114
voor de XXII Dynast.	»	»	120	»	»	116

In de XXVII, Persen, geeft hij aan Darius Hystaspis 36 jaren, waartegen ik persoonlijk moet protesteeren, omdat ik herhaaldelijk in mijne geschriften, Kores bl. 53. De Jubelperioden, bl. 41. Gesch. der Jod. bl. 43. Psamtik bl. 27 meen aangewezen te hebben, dat Darius Hystaspis niet 36, maar 16 jaren na Kambyses geregeerd heeft. Hij kan dus slechts voor 16 jaren in de Egyptische Chronologie voorkomen.

In de XXX Dynastie komen bij Afrikanus twee Nektanebussen voor elk met 18 jaren. Bij Eusebius heeft de een 10 en de ander slechts 8 jaren. Het is dus meer dan waarschijnlijk dat bij Afrikanus een van beiden 10 jaren te veel gekregen heeft.

Alzoo vind ik als te veel opgenomen in de Dynastiën

van Boven Egypte	1
XVIII Dynastie	4
XIX Dynastie	5
XXI Dynastie	16
XXII Dynastie	4
XXVII Dynastie (Darius Hystaspis.)	20
XXX Dynastie	10
Maakt te zamen	60 j.

In de boven opgemaakte lijst heb ik geheel de opgaven van Afrikanus gevolgd, behalve alleen het cijfer van

de XII Dynastie, waar ik aan de afwijkende lezing van Eusebius 182 de voorkeur geven moest boven, hetgene er bij Afrikanus staat 160; omdat de som van de jaren der correspondeerende Dynastien dit uitwees.

De uitkomst van deze berekening, overeenkomende met de som door Manetho zelve opgegeven, doet mij het er voor houden, dat Afrikanus over het geheel goed, en in de bijzondere deelen vrij naauwkeurig de opgaven van Manetho bewaard heeft. Tevens geloof ik, dat dit de wijze is, waarop de Dynastiën van Manetho moeten gerangschikt worden, en waarop hij zich den zamenhang van de aloude Geschiedenis van Egypte heeft voorgesteld, en wel op deze wijze:

Egypte als rijk gegrondvest door Menes heeft onder twee vorstenhuizen eerst 565 jaren bestaan. Daarna is het in twee rijken gescheiden, die gedurende 1719 jaren van elkander afgescheiden bestaan hebben, elk onder zeven vorstenfamilien.

Het eene rijk, dat van Opper-Egypte, is al dien tijd zuiver Egyptisch gebleven. Doch het andere, dat van Beneden Egypte, is na 917 jaren overweldigd door een herdersvolk, uit Arabië of Syrië afkomstig, dat zelfs de koningszetel Memphis bemachtigde, en dit rijk 812 jaren lang onder zijne overheersching hield. Aan die overheersching is een einde gemaakt door de Koningen van Opper Egypte (de XVIII Dynastie), doch eerst na een langdurigen worstelstrijd van 151 jaren, na welken de Hyksos hunne laatste grensvesting Avaris hebben moeten ontruimen. Deze tijd wordt voor de Hyksos medegerekend in de XVII Dynastie (hunne derde), en zoo hebben zij een tijd van 963 jaren in Egypte huis gehouden. Met deze verdrijving van de Hyksos vangt voor Egypte een nieuw tijdvak van de Geschiedenis aan, omdat toen de beide deelen weêr tot een rijk verbonden en voor het vervolg vereenigd gebleven zijn.

November 1859. J. G. Ottema.

HET ROMEINSCHE REGT IN DE EERSTE HELFT DER MIDDELEEUWEN.

(*Fragment uit eene algemeene geschiedenis der Middeleeuwen door* Dr. H. Riedel).

Reeds met de helft der derde eeuw onzer jaartelling was de gouden eeuw der Romeinsche regtsgeleerden opgehouden (z. O. H. V, p. 427) en tevens gingen alle nieuwe verordeningen al meer en meer alleen van den keizer uit. Onder den algemeenen naam van constituties begrepen waren deze verordeningen onderscheiden in edicten, rescripten, decreten en mandaten. Edicten waren algemeene verordeningen of organike wetten; rescripten waren 's keizers antwoorden op verzoekschriften van bijzondere personen of op aanvragen van beambten; zulke rescripten werden daarom voor het regt zoo gewigtig, wijl men het in een rescript uitgesproken gevoelen des keizers in soortgelijke gevallen tot rigtsnoer nam. Evenzoo ging het met de decreten of regtsuitspraken, welke de keizer bij appellen of bij onmiddellijk te zijner beslissing gekomen regtszaken uitvaardigde. Mandaten noemde men de keizerlijke instructies aan de provinciale beambten en deze bevatteden gewoonlijk ook vele bepalingen over de regtsvordering. Bovendien golden tot in de vierde eeuw nog als algemeen regt de wetten der twaalf

tafelen, alle niet uitdruklijk afgeschafte volksbesluiten of eigenlijke leges en plebisciten, de edicten der magistraten, inzonderheid het edictum perpetuum uit den tijd van keizer Hadrianus, de senatusconsulta, vooral uit den keizertijd, en de responsa prudentum of uitspraken dier regtsgeleerden, welke daartoe onder de keizers het ius respondendi bezaten. Doch alle die oudere regtsbronnen werden nergens meer onmiddellijk geraadpleegd, maar men hield zich aan de commentariën der juristen, waarin al datgene, wat er nog bruikbaar van was opgeteekend en opgehelderd was. Maar het aantal van die schriften was van grooten omvang en men was, toen de groote juristen uitgestorven waren, weldra niet meer tegen hunne behandeling en toepassing opgewassen. Reeds Constantinus de Groote zocht door verordeningen de verlegenheid te gemoet te komen, wanneer er in de gevoelens der classike juristen verschil ontdekt werd en Theodosius II vaardigde met Valentinianus III in 426 voor beide deelen des Romeinschen rijks eene wet uit om te bepalen, wie van de voornaamste oude juristen boven anderen kracht van wet zouden hebben en hoe men bij verschil onder hen moest handelen [1]). Zoodra de keizerlijke constituties de plaats begonnen te vervangen van de vroegere leges en senatusconsulta, ontstond ook de behoefte om die bijeen te verzamelen, en zoo kent men reeds eene verzameling van de constituties van Marcus Aurelius door den jurist Papirius Justus. Van grooteren omvang waren de beide verzamelingen van de overigens onbekende juristen Gregorianus en Hermogenianus, doch wijl daarvan alleen fragmenten overig zijn gebleven in volgende verzamelingen, zoo kan men den tijd en den omvang hun-

---

1) Deze wet is te vinden in Cod. Theod. lib. I tit. IV l. 3, *de responsis prudentum*, en wordt door de nieuweren de citeerwet genoemd; doch de gevoelens over de verklaring dier wet loopen zeer uiteen.

ner codices slechts ten naastenbij opgeven. De bekende constituties van den codex Gregorianus beginnen met Septimius Severus en eindigen met Diocletianus en het weinige wat men van den codex Hermogenianus heeft, is uit den tijd van Diocletianus. Deze voorbeelden werden op grootere schaal nagevolgd door Theodosius II. Deze keizer van het Oosten benoemde in 429 eene commissie, om de edicten en alle andere voor algemeene toepassing geschikte keizerlijke constituties, die van Constantinus den Grooten af uitgevaardigd waren, te verzamelen, deze naar den inhoud te rangschikken, de constituties van gemengden inhoud naar de onderwerpen te verdeelen en door naauwkeurig de tijdorde der uitvaardiging in acht te nemen, de jongere nog werkelijk geldige verordeningen van de oudere daardoor gewijzigde te onderscheiden. Deze commissie werd in 435 vernieuwd en de door haar zamengestelde codex (438) als officiële wetverzameling bekend gemaakt. Nog in hetzelfde jaar werd hij ook door Valentinianus III in het Westersche rijk aangenomen en gepubliceerd. De verbazende menigte van keizerlijke constituties is in dit wetboek onder een groot aantal van titels met afzonderlijke opschriften, rubriken geheeten, verdeeld, die wederom in 16 boeken vervat zijn. In de eerste vijf boeken heeft men de orde der commentaren over het edictum perpetuum nagevolgd en zij omvatten het grootste deel van het burgerlijke regt. Het zesde tot achtste boek handelt grootendeels over het algemeen bestuur, het negende over crimineelregt, het tiende en elfde meest over finantiën, het twaalfde tot vijftiende over de besturen van steden en corporatiën en het zestiende over kerkelijke onderwerpen. Theodosius II vaardigde na het voltooijen van zijnen codex nog eene menigte constituties uit, zond die aan Valentinianus III, die daarvan (448) een groot aantal ook voor zijn rijk aannam; deze nieuwe wetten werden onder den naam van Novellae bij den Codex Theodosianus gevoegd en onder die bijvoegsels vindt men bovendien nog een aantal No-

vellen van Valentinianus III zelven en vervolgens van Martianus, Majorianus, Severus en Anthemius. Deze gansche groote wetverzameling is in den nieuweren tijd eerst van lieverlede bekend geworden en vooral in den allerjongsten tijd nog aanmerkelijk aangevuld [1]). Doch welk ook het belang moge zijn van dezen codex voor de studie van het Romeinsche regt als wetenschap, hij is toch buiten twijfel nog veel gewigtiger voor de kennis van den inwendigen toestand van het Romeinsche keizerrijk in zijn naderenden ondergang in het Westen. Daartoe heeft bovenal Jac. Gothofredus (1587—1652) hem bruikbaar gemaakt, die meer dan 30 levensjaren gewijd heeft om dezen codex met een verbazend rijken commentaar te voorzien en wiens arbeid des te onontbeerlijker zal blijven, daar bezwaarlijk onze tijden een soortgelijk naar de nieuwere hulpmiddelen verbeterd werk zullen te voorschijn brengen [2]).

Toen de westelijke helft des Romeinschen rijks onder de heerschappij der Germanen kwam, veranderde vooreerst weinig in het bestaande regt, zoodra niet meer het zwaard alleen heerschte. De juridische schriften en de verzamelingen der keizerlijke constituties golden als vroe-

---

1) Al wat van de classike Romeinsche juristen en van de keizerlijke constituties bewaard gebleven en van tijd tot tijd op nieuw ontdekt is, is thans op de volledigste wijze vereenigd in het Corpus juris Romani Antejustiniani (Bonn, Marcus, 1841—1844); daarin maakt de Codex Theodosianus het grootste gedeelte uit en is naar de nieuwste hulpmiddelen critisch bewerkt door G. Haenel, vervolgens in het door denzelfden geleerde bewerkte Corpus legum ab imperatoribus Romanis ante Justinianum latarum, quae extra constitutionum codices supersunt. Accedunt res ab imperatoribus gestae, quibus Romani juris historia et imperii status illustratur. Fasc. I. Leges. Lips. Hinrichs, 1857. Het 2de gedeelte is, geloof ik, nog niet verschenen.

2) De beste en in ons vaderland niet zeldzame editie van den Codex Theodosianus met den commentaar van Jac. Gothofredus is van den leermeester van Dav. Ruhnkenius, J. D. Ritter, in zes folio deelen (Lips. 1736—1745).

ger. De groote koning der Oostgothen, Theodorik, zocht inzonderheid het Romeinsche regt voor zijne oude zoowel als voor zijne nieuwe onderdanen in stand te houden en om dat te bevorderen liet hij (500) eene soort van handleiding daartoe vervaardigen, die bekend is onder den naam van Edictum Theodorici; het grootste deel handelt over crimineel regt en het geheel getuigt niet voor de bekwaamheid der met de zamenstelling daarvan belaste Romeinsche regtsgeleerden. In de andere door de Germaansche volkeren overheerde landen behielden wel de oude inwoners het Romeinsche regt, dat alsdan den naam droeg van *lex Romana*, maar de nieuwe beheerschers en bewoners hielden vast aan hun oud gewoonteregt, dat eerst van lieverlede te boek gesteld werd. Voor de Westgothen liet Alarik II in 't jaar 506 te Toulouse een kort begrip van het Romeinsche regt uitvaardigen, 't welk onder den naam van Breviarium bekend en daarom het meest belangrijk is, dat daarin behalve stukken van oudere juristen een aanzienlijk deel van den Codex Theodosianus bewaard is gebleven [1]). Ook voor de oude inboorlingen, die onder de heerschappij der Burgundiërs stonden, werd, nadat deze reeds hun eigen regt (omstreeks 517) te boek gesteld hadden, eene lex Romana zamengesteld, welke onder den toevallig ontstanen naam van Papianus bekend is.

Omstreeks honderd jaren waren er verloopen sedert de citeerwet van Valentinianus III en de zamenstelling van den Codex Theodosianus, toen Justinianus voor het Oosten nieuwe wetverzamelingen ondernam. Zijn plan was overeenkomstig met de toenmalige gesteldheid der regtsbronnen deels op de keizerlijke constituties deels op de schriften der juristen gerigt. Ook Theodosius II had

---

1) Wegens den door den bevoegdsten beoordeelaar, Savigny, daaraan toegekenden hoogen lof citeren wij hier de jongste zeer elegante uitgave: Lex Romana Visigothorum ed. G. Haenel. Lips. Teubner, 1849, 4°.

reeds in 429 buiten zijn codex een ander werk aangekondigd, dat uit keizerlijke constituties en juridische schriften zou zijn zamengesteld, doch daarvan is niets dan die aankondiging bekend geworden. Doch wanneer de behoefte tot zulk een werk eenmaal uitgesproken is, komt het er gewoonlijk slechts op aan, dat eene gunstige gelegenheid tot de uitvoering zich opdoe en de noodige volharding het aangevangen werk ten einde brenge. Beide waren bij Justinianus in groote mate voor handen en als men hetgeen hij door zijn Tribonianus liet uitvoeren, vergelijkt met hetgeen de Romeinsche juristen in het Westen onder hunne Germaansche beheerschers als lex Romana zamenstelden, dan valt eerst regt de uitstekendheid zijner wetgeving in het oog. De keizerlijke constituties vereischten de eerste voorziening; zij waren in drie als wettig erkende verzamelingen en in de daarna uitgevaardigde verordeningen verstrooid, en in de codices waren zoo wel de verouderde als de nog geldende verordeningen opgenomen. Justinianus benoemde daarom (528) eene commissie van beambten en regtsgeleerden en onder dezen Tribonianus om alle nog geldende verordeningen in eene enkele verzameling bijeen te brengen, de overtollige inleidingen, herhalingen, tegenstrijdige en verouderde bepalingen weg te laten, des noods ook de teksten te veranderen of onderscheidene artikels tot een enkel zamèn te trekken, maar toch de constituties met haren datum te kenschetsen en in iederen titel in chronologische orde te rangschikken. Deze verzameling werd reeds na tien maanden (529) uitgevaardigd en bepaald, dat geene andere keizerlijke constituties meer geldig zouden zijn behalve de aan bijzondere steden en corporaties verleende privilegiën. Reeds in 't volgende jaar (530) droeg Justinianus aan Tribonianus op, om met eene commissie van regtsgeleerden een voldoend en volledig uittreksel uit de gezaghebbende schriften der oude Romeinsche regtsgeleerden, van welke Mo-

destinus met eene enkele uitzondering de jongste was, te vervaardigen. De uitgekozen plaatsen moesten in 50 boeken en in titels naar de wijze van den codex en van het edictum perpetuum verdeeld worden, het gebrekkige verholpen, de tegenstrijdigheden opgeheven en alles in overeenstemming gebragt en zoo voorgesteld worden, alsof het regtstreeks van den keizer was uitgegaan. Het geheel zou den naam voeren van Digesten of Pandecten. Het aantal juridische schriften, die men excerperen moest, klom tot 2000 en reeds op den 16 December 533 werd de verzameling gepubliceerd, maar tevens, om iedere onzekerheid in de regtspraak voor te komen, aan de juristen verboden, om over dit nieuwe wetboek te commentariëren. De onderwerpen, die ieder van de 50 boeken behandelen, zijn in titels gescheiden en van deze heeft ieder zijn den inhoud kenmerkend opschrift of rubriek. Onder deze titels werden de excerpten uit de juridische schriften, ieder met een afzonderlijk bovenschrift, dat den naam van den jurist en het boek, waaruit het genomen is, bevat, volgens den inhoud verdeeld. De grootte dezer excerpten is zeer ongelijk, zoodat niet zelden een artikel of volzin door onderscheidene excerpten gevormd en een excerpt soms slechts uit eenige weinige ingelaschte woorden bestaat. — In 't bijzondere mag men van deze verzameling verklaren, dat zij voor de nieuwere regtsgeleerdheid hetzelfde vermogen bezit, wat de Grieksche en Romeinsche literatuur voor de wetenschap in 't algemeen is, de bron, waaruit zij kracht voor hare verdere ontwikkeling put, de grondslag, waarop zij het haar toebehoorend deel van het gebouw des regts optrekt. Het practische doel van Justinianus daarmede was, dat de Pandecten den grondslag en het middelpunt van alle regt zouden uitmaken en in zoo verre was het een volledig wetboek, ofschoon een groot deel van den inhoud niet wet maar wetenschap of onderzoek over enkele gevallen is.

Te gelijk met de lastgeving tot de zamenstelling der Pandecten droeg Justinianus aan Tribonianus en twee andere professoren op om tot een nieuw leerboek voor de regtsstudie de oudere Instituten te verzamelen en daaruit, met het oog op de inmiddels uitgevaardigde verordeningen een voor den tijd passend, maar historisch ook het oude regt vermeldend leerboek te vervaardigen. Het werd hoofdzakelijk naar de Instituten van Gajus in vier boeken bewerkt en te gelijk met de Pandecten als wet bekrachtigd.

Intusschen gevoelde men de behoefte aan eene omwerking van den codex der keizerlijke constituties, zoowel om dien beter met de Pandecten in verband te brengen, als om de intusschen uitgevaardigde verordeningen daarin op te nemen. Deze nieuwe verzameling, nu *Codex Justinianeus repetitae praelectionis* geheeten, was even als de oude, die sedert verdwenen is, in 12 boeken verdeeld, de boeken in titels met rubriken, onder welke de betreffende constituties naar tijdorde staan, ieder met den naam des wetgevers in het bovenschrift en met den datum als onderschrift, zoo ver die bekend was, voorzien. De orde der onderwerpen stemt over het geheel met die der Pandecten overeen, behalve waar de codex onderwerpen moest bevatten, die aan de oude juristen vreemd waren. Deze nieuwe codex werd den 16 November 534 uitgevaardigd en daarbij het gebruik van alle vroegere verzamelingen en verordeningen verboden, terwijl tevens verkondigd werd, dat de toekomende nieuwe verordeningen onder den naam van Novellen eene bijzondere verzameling zouden uitmaken. De reeks dezer Novellen van Justinianus begint reeds met den 1 Januarij 535 en werd tot aan zijn dood (565) voortgezet, hoewel in de eerste jaren tot aan den dood van Tribonianus (545) de meeste werden uitgevaardigd en er zijn, die een aanmerkelijken omvang bezitten. De Novellen zijn meerendeels in het Grieksch uitgevaardigd, terwijl in de constituties van

den Codex de Latijnsche taal de heerschende is; eenige Novellen zijn alleen in 't Latijn, eenige in beide talen vervat. De verzameling dezer Novellen, zoo als die gewoonlijk achter den Codex Justinianeus gevoegd wordt, bevat 168 Novellen; doch in Italië had men eene gezaghebbende verzameling van 134 in het Latijn vertaalde Novellen, aan welke men den naam van Authenticum heeft gegeven en die eeuwen lang in het Westen kracht van wet had [1]). Doch ook in de negen eerste boeken van den Codex vindt men plaatsen ingelascht, die men Authenticae pleegt te noemen; zij bestaan grootendeels uit korte uittreksels van de Novellen, welke in lateren tijd bij enkele plaatsen van den Codex als aanvullingen of ophelderingen gevoegd zijn; zelfs vindt men onder die Authenticae in den Codex een aantal verordeningen van de Duitsche keizers Frederik I en II.

Te gelijk met de uitvaardiging zijner wetboeken maakte Justinianus ook eene verordening over het regtsgeleerde onderwijs, waarbij als hoogescholen van het regt werden erkend die van Constantinopel, Rome en Berytus, de cursus der studerenden op vijf jaren vastgesteld en de drie wetboeken als leerstof daarnaar verdeeld werden. Doch gelijk in de vele andere groote ondernemingen van Justinianus waren de gevolgen zoowel van zijne wetgeving als van zijne verordeningen voor de studie van het regt weinig overeenkomstig met hetgeen hij daarvan had mogen verwachten. Door de Pandecten hield men geheel op de oude zamenhangende originele werken der groote juristen te bestuderen en te gebruiken; zij vielen weldra in vergetelheid en het perkament, waarop zij geschreven waren, werd tot andere einden verbruikt. Het verbod van commentaren te maken over

1) Dit Authenticum is onlangs met verbazende geleerdheid en zorgvuldigheid uitgegeven door G. E. Heimbach in 2 deelen 8vo (Lips. Barth 1846—1851).

de Pandecten liet alleen vrijheid over tot woordverklaringen, overzettingen, opheldering door voorbeelden en door gelijkluidende plaatsen. In het Oostersche rijk was het Latijn der Instituten, Pandecten en Codex vreemd en daarom vonden de originele wetboeken bezwaarlijk eene groote verbreiding. Men maakte weldra en reeds onder Justinianus paraphrasen en uittreksels ten behoeve van de leerlingen in de landstaal en deze en soortgelijke kwamen weldra in ieders handen in plaats van de originelen. Voor de Instituten schreef een der opstellers, Theophilus, onmiddellijk na de bekendmaking eene Grieksche paraphrase voor den cursus, dien hij daarover in de Constantinopolitaansche regtsschool opende en deze paraphrase kreeg een bijna uitsluitend gezag [1]). Voor de Pandecten, Codex en Novellen had men weldra gelijksoortige werken.

Een geheel ander lot, dan in het rijk, waarvoor zij in de eerste plaats vervaardigd was, viel aan de Justiniaansche wetgeving in de Westersche landen ten deel. Italië was bestemd om het Romeinsche regt in den vorm, zoo als Justinianus dien geschapen had, op te nemen, op te kweeken en aan de overige natiën over te leveren. Van 535 af beoorloogde Justinianus het Oostgothische rijk in Italië, in de van lieverlede veroverde deelen voerde hij zijne wetgeving in, in 553 was de verovering voltooid en in eene verordening van 554, waarin onderscheidene zaken ten gevolge van de vernietiging van het Oostgothische rijk geregeld werden, zijn ook de wetboeken en de Novellen vermeld, die reeds vroeger naar Italië opgezonden waren; hunne handhaving wordt daarin op nieuw voorgeschreven. Aan de Byzantijnsche heerschappij in Italië was slechts een korte duur beschoren, drie jaar na den dood van Justinianus vestigden zich de Longobar-

---

1) De beste uitgave is nog die van G. O. Reitz, in twee deelen 4to (Hag. Com. 1751).

den aldaar, ook Middel- en Beneden-Italië maakten zich allengskens bij gedeelten van die heerschappij los. Doch op de geldigheid van het Justiniaansche regt had die losrukking van het Byzantijnsche rijk of in 't geheel geen invloed, of zoo al eenigen, dan veeleer dezen, dat het Romeinsche regt reiner bewaard bleef, dan het anders welligt het geval zou geweest zijn. Langzamerhand ontkiemde een nieuw leven in dat land, terwijl het Oosten verkwijnde; de steden, tot eene vroeger ongekende zelfstandigheid opgewassen, waren het hoofdzakelijk, waarin het Romeinsche regt bij voortduring bleef leven en later tot nieuwe kracht ontwaakte.

Intusschen ontstond in de 8ste en 9de eeuw bij de Byzantijnsche keizers een nieuwe ijver voor de wetgeving. Leo de Isauriër (717—741) bevond, dat de regtsgeleerde handboeken met het in de practijk geldende regt niet meer overeenstemden en dat de sedert Justinianus uitgevaardigde verordeningen maar weinig in toepassing kwamen; doch zijn nieuw kort begrip der wetten werd reeds onder Basilius den Macedoniër (867—886) door een ander handboek vervangen en deze keizer ondernam vervolgens eene geheel nieuwe alles omvattende wetgeving, welke zijn zoon Leo Philosophus (886—911) weder onder handen nam en als wetboek publiceerde. Dit wetboek, Basiliken geheeten, bestond uit 60 boeken, die in titels met rubriken, kapittels en paragraphen verdeeld werden, waardoor de afzondering van de stof in Instituten, Pandecten, Codex en Novellen opgeheven en alles met het later in gebruik gekomen regt in overeenstemming werd gebragt. Naauwlijks de helft der 60 boeken zijn volledig bewaard gebleven en de overige slechts ten deele uit latere handboeken en vermeldingen zoo veel mogelijk aangevuld [1]). Wij durven niet beslissen, of het reeds ge-

1) Op de volledigste wijze uitgegeven door C. W. E. Heimbach in vijf deelen 4to (Lips. Barth, 1833 - 1850).

noegzaam is uitgemaakt, in welke verhouding deze Basiliken tot het Corpus juris van Justinianus en tot de studie van het Romeinsche regt te beschouwen zijn; zeker is het althans, dat geen Jac. Gothofredus ze gelijk den Codex Theodosianus tot eene rijke bron voor historische kennis heeft gemaakt, of bij het weinige belang, dat de latere Byzantijnsche geschiedenis voor de geestbeschaving heeft, te eeniger tijd zal maken.

DE IURIBUS CONIUGUM INTER SESE APUD ATHENIENSES.

Quod superiore parte harum symbolarum imperfectum reliqui, nunc persequi lubet, alias acturus de nuptiarum fine, qua in re finem quoque impositurus sum libro quasi primo de iure familiarum, quod Athenis vigebat. Iura autem coniugum inter sese re ipsa dividuntur in iura, quae spectant ipsos coniuges et quae pertinent ad eorum opes, quo fit ut haec disputatio bifariam dividatur necesse sit.

§ 1. *De iuribus, quae spectant ipsos coniuges.*

Nulla inter futuros coniuges iura sola desponsio efficit; haec demum valere incipiunt, quum sponsus dotem accepit, nam eum, qui dote accepta sponsam non duxerit lex iubebat *τὴν προῖκ' ὀφείλειν ἐπ' ἐννέα ὀβολοῖς*, ut docet Dem. c. Aphob. I, p. 818, § 17; quid haec significent infra videbimus.

In familia attica summa auctoritas erat penes maritum, uxor enim iure ultra medimnum se obligare non poterat et semper erat in aliena potestate (Is. de Arist. her. p. 80, § 10).

In primis autem nobis inquirendum est, quatenus ipse maritus uxoris κύριος fuerit, nam notum est [1]) maritum neque per actum inter vivos neque per testamentum alteri potuisse despondere uxorem, nisi ipse eius κύριος esset; collatis iis, quae de tutela apud Athenienses traduntur haec iuris regula constitui posse videtur: maritus uxoris κύριος est in iis rebus, quae peraguntur ipso nuptiarum tempore; in iis vero, quae solutis demum quocunque modo nuptiis eventum habitura sunt, non amplius eius κύριος est, si femina patrem aut fratres superstites habet. Filii vero filiae hereditariae (ἐπικλήρου) ἐπὶ διετὲς ἡβήσαντες matris κύριοι sunt et maritus talis feminae proprie numquam est κύριος sive dotis sive opum uxoris, sed tantum ususfructus et cura harum rerum penes eum est.

Marito in iure uxoris persona sustinenda erat, quod docemur ab Aristophane (Eqq. 967 sqq.), qui lepide effeminatum regem Thracum perstringit hos de eo versus effundens:

οὑμοὶ δέ γ' αὖ λέγουσιν ὡς ἁλουργίδα
ἔχων κατάπαστον καὶ στεφάνην ἐφ' ἅρματος
χρυσοῦ διώξει Σμικύθην καὶ κύριον.

Scholiastes (a quo Suidas v. Σμηκύθης sua sumsit) ad hunc locum explanandum de iure attico agit et explicat, quae explicatione egere non videntur; hoc vero nihil ad rem; poëta ipse nobis satis luculentus testis est et mulieris in ius vocationem his verbis: ἡ δεῖνα καὶ ὁ κύριος fieri solere nemo est, qui ex eius testimonio non efficiat. Extremo scholio vero exemplum huiusmodi in ius vocationis addit hoc: Ἀσπασία καὶ κύριος. Scimus Aspasiam accusatam ab Hermippo defensam esse a Pericle (Plut. in vita c. 32), sed cum Athenis vetitum esset nuptias cum peregrina iniri, vereor ne Pericles non ut Aspasiae κύριος sed ut eius προ-

1) Cf. Mnemosyne, V, p. 278 sqq.

στάτης egerit. Eiusdemmodi quid de Hyperide quoque censendum est, qui non oratoria tantum arte sed muliebri quoque pulchritudine permotis iudicibus Phrynen capitis periculo liberavit (Athen. XIII, p. 590, c. 59).

In iure igitur maritus uxoris personam sustinens eius κύριος est; non multa praeterea iura inter coniuges novimus, nam vix opus esse videtur dicere Athenis valuisse idem institutum, quod in omnibus civitatibus excultis, victum scilicet necessarium a marito praestari oportuisse uxori: hoc autem arctissime cohaeret cum ea lege, qua is, qui dote accepta sponsam non duxisset, iubebatur τὴν προῖκ' ὀφείλειν ἐπ' ἐννέα ὀβολοῖς. Nullum praeterea probabile argumentum exstat, quod nobis persuadeat iura personalia coniugum legibus definita fuisse; natura enim fit, ut ea magis moralia quam civilia sint. Si Cratini fabula, quae inscribitur Πυτίνη, ad nos pervenisset, inde certiores fieremus de actione κακώσεως; nunc dirimi non potest utrum tantummodo filiarum hereditariarum an universe uxorum omnium, quae non bene a maritis haberentur, gratia instituta fuerit ea actio; Photius in corruptissima glossa (v. κακώσεως II) affirmat; reliqui omnes de hac κακώσεως actione tacent; qui inter veteres et probatos testes hac de re loquuntur (e. g. Is. de Pyrrhi her. p. 42, § 46, Dem. adv. Pantaen. p. 980, § 45) nihil nos docent. Filiae hereditariae κάκωσις erat, cum genere proximus eam iniuria afficeret aut eam, cum ex infima civium classe esset, neque duceret neque cum dote elocaret; sed de coniugum iuribus ne verbum quidem innotuit, satius enim duco omittere eiusmodi instituta, qualia ex Plutarcho discimus (Amat. 23, Solon c. 20); neque maiorem fidem tribuo iis, quae recentiores scripserunt de causis, ob quas uxores κακώσεως actione contra maritos agere potuerint, e. g. Diogenes Laërtius IV, 17, Luc. bis Acc. 29, Alciphron I, 6.

De κακώσεως actione ipsa in iure nunc mihi non agendum esse videtur; qui eam cognoscere cupiant adeant Platner, Att. Proc. II, p. 224 sqq., Meier et Schoemann,

Att. Proc. p. 269 sqq., p. 288 sqq., Böckh, St. d. Ath. I, p. 474 (edit. prioris p. 382).

Non omittendum tamen est iuris institutum, quo sanciebatur, quid marito uxorem in adulterio deprehendenti facere liceret; sed indagandae nunc sunt nonnisi adulterii sequelae, quoad iura coniugum ipsorum spectant, licet hoc ipso cogamur partem tantum tenuissimam legis explicare atque adeo partem reliquis multo minus probato testimonio nixam; duo sunt attici oratores, qui legem de adulteris tradunt, Aeschines et Apollodorus contra Neaeram, quae vero maxime ad rem nostram faciunt Aeschines (c. Tim. p. 26, § 183) omisit et haec tantum cognoscenda sunt ex oratione contra Neaeram (Dem. p. 1373, § 85 sqq.): *ἄν τι ἁμάρτῃ τούτων* (scil. *ἡ γυνή*), *ἅμα ἔκ τε τῆς οἰκίας τοῦ ἀνδρὸς ἐκβεβλημένη ἔσται καὶ ἐκ τῶν ἱερῶν τῶν τῆς πόλεως* (§ 86), quae sic in legis formulam redacta sunt: *ἐπειδὰν δ' ἕλῃ τὸν μοῖχον, μὴ ἐξέστω τῷ ἑλόντι συνοικεῖν τῇ γυναικί· ἐὰν δὲ συνοικῇ, ἄτιμος ἔστω.* Dolendum est nullum amplius huius instituti testimonium superesse, nam hanc partem orationis contra Neaeram diligenter intuentes et reputantes, quo tandem consilio orator haec qualiacunque de ea lege orationi suae inferserit, nullam iustam reperimus causam, nihil quod prudentiae nomine sit dignum, quo fit, ut dubii haereamus utrum Apollodorus sit auctor dignus, quem impune sequamur in iuris institutis indagandis et constituendis an hoc de adulteris institutum debeatur seriori cuidam rhetori, cui ius atticum curae non esset. Lysias quidem (c. Alcib. I, p. 142, § 28) narrat Hipponicum uxorem propter adulterium iussisse suas sibi res habere; ei vero loco l e g i s nullum indicium inest. Attamen fides nondum negata est et huic instituto et aliis bene multis, quae sciri posse videntur, sed non certo sciuntur, quum testimonia nos deficiant. Sed ulterius progrediendum et videndum:

§ 2. *De iuribus, quae spectant opes.*

Iure attico inter coniuges nulla erat bonorum communio: dos (*προίξ*, etiam *φερνή* ut apud Aesch. F. L. p. 32, § 31, sed in re antiquissima) nunquam in mariti possessionem cedebat, nam si quis plures iniisset nuptias et ex his omnibus liberos suscepisset, hi dividebant bona paterna, dotem vero maternam sibi quisque vindicabat, cf. [Dem.] adv. Boeot. II, p. 1012, § 14 sqq. Remotissimo tempore dotes iam dari solebant, nam Plutarchus narrat Solonem vetuisse eas dari (Sol 20): *τῶν δ' ἄλλων γάμων ἀφεῖλε τὰς φερνὰς, ἱμάτια τρία καὶ σκεύη μικροῦ νομίσματος ἄξια κελεύσας ἕτερον δὲ μηδὲν ἐπιφέρεσθαι τὴν γαμουμένην· τῶν δ' ἄλλων γάμων* inquit, nam genere proximi iubentur aut ducere aut elocare cum dote pauperes filias hereditarias. Plutarchi locus videtur indicare primariam Solonis legem de hoc argumento, at haud scio an non ficta sit, nam permagna exstat copia exemplorum, quae dotis mentione facta arguunt Athenis quocunque tempore dotes dari solitas fuisse et vix credi possit eiusmodi legem exstitisse et toties non vindicatam fuisse; exempla collecta videas a Böckhio in libro de Oecon. Athen. I, p. 666 (ed. prioris II, p. 49); denique nonnunquam, quasi sit rara res, mentio fit puellarum sine dote desponsarum (cff. Lys. de bonis Arist. p. 153, § 15, Is. de Pyrrhi her. p. 41, §§ 29 et 38, [Dem.] adv. Boeot. II, p. 1014, § 20), quae *ἄπροικοι* dicuntur: vocabulum huic oppositum *ἐπίπροικος* (Harpocr. v. *ἐπίκληρος*) serioris est aetatis. Non possum discedere ab hoc argumento, quin paucis opponam sententiae Grotii, qui in praestantissimo libro de Graecorum historia (Vol. III, p. 140, not. 3,) haec dicit: *these φερναί were independent of the dowry of the bride, for which the husband, when he received it, commonly gave security and repaid it in the event of his wife's death; φερναί* enim, de quibus Plutarchus loquitur nihil aliud nisi dos erat, quod luce clarius sequitur ex iis, quae continuo sequuntur: *οὐ γὰρ*

ἐβούλετο μισθοφόρον οὐδ' ὤνιον εἶναι τὸν γάμον, ἀλλ' ἐπὶ τεκνώσει καὶ χάριτι καὶ φιλότητι γίγνεσθαι τὸν ἀνδρὸς καὶ γυναικὸς συνοικισμόν; quae Grotius deinde narrat de pignore dando et de dote restituenda post uxoris mortem, haec quamvis temere coniecta nunc refellere non conabor, quoniam in hac ipsa disputatione mihi dicendum erit de isto pignore et alias agam de iis, quae facienda erant post mortem alteriusutrius coniugis.

De reliquis donis, quae propter nuptias dabantur exponere non est huius loci: videas, si tanti est, Harpocr. et Suid. v. *ἀνακαλυπτήρια*, Suid. et Hesych. v. *ἐπαύλια*, Hesych., Moer., Phot. v. *ὀπτήρια*, Poll. III, 36 et interpretes ad hos locos. Haec tamen omnia nequaquam confundenda sunt cum dote, nam *ἐάν τίς τι ἀτίμητον δῷ τοῦ γάμου ἕνεκα, ἐὰν ἀπολίπῃ ἡ γυνὴ τὸν ἄνδρα ἢ ἐὰν ὁ ἀνὴρ ἐκπέμψῃ τὴν γυναῖκα ἔξεστι πράξασθαι τῷ δόντι, ὃ μὴ ἐν προικὶ τίμησας ἔδωκεν*, ut docet Isaeus (de Pyrrhi her. p. 41, § 35); at nos videamus, quaenam instituta de dote valuerint. Dos aut ipsa dabatur sponso (Is. de Pyrrhi her. p. 38, § 8) aut tantum foenora dotis ad eum redibant, cuius rei exemplum exstat in Dem. Or. adv. Onet. I, p. 866, § 7. Dabatur autem testibus advocatis, quod multi oratorum loci demonstrant, e. g. Is. l. l. p. 39, § 18, p. 40, § 25, Dem. adv. Onet. I, p. 869, § 22; exstant quoque exempla nonnisi partem dotis datam esse ipso nuptiarum tempore, altera parte in posterum promissa (Dem. adv. Spud. p. 1029, § 5; Andoc. c. Alcib. p. 30, § 13; Plut. Alcib. c. 8).

Quaesitum est, quanta vulgo dos fuerit; hac de re tamen certi quidquam confici nequit: Demosthenis pater reliquisse dicitur filium unum et filiam unam cum circiter quatuordecim talentis (Dem. c. Aphob. I, p. 814, § 4) et duorum talentorum dotem scripsisse filiae; Diodotus ex tredecim talentis, quae habuit, unum mandavit dotis nomine dari filiae, cum haberet duos filios et unam filiam (Lys. c. Diogit. p. 895 sq.); Onetori dicuntur plus triginta talenta

fuisse: sororis dos unius fuit talenti (Dem. c. Onet. I. p. 867, § 10, p. 869, § 20); nulla certa regula fuisse videtur, qua constituebatur, quanta dos esse deberet nec quidquam eliciendum est ex hoc Isaei loco (de Pyrrhi her. p. 43, § 51): *δοκεῖ δ' ἄν τις ὑμῖν οὕτως ἀναιδὴς ἢ τολμηρὸς εἰςποιητὸς γενέσθαι ὥστε μηδὲ τὸ δέκατον μέρος ἐπιδοὺς ἐκδοῦναι τῇ γνησίᾳ θυγατρὶ τῶν πατρῴων.* Nam animadvertas ea, quae orator nobis proponat, iure attico fieri non potuisse: si quis enim filiam ex iustis nuptiis relinquit et filium adoptat, quem heredem scribit, hunc eam ducere oportet: *ἄνευ δὲ τῶν γνησίων θυγατέρων οὐχ οἷόντε οὔτε ποιήσασθαι οὔτε δοῦναι οὐδενὶ οὐδὲν τῶν ἑαυτοῦ* (Ibid. p. 44, § 68). Mirum est l. l. Isaei usque ad hunc diem legi Endium spuriae Pyrrhi filiae dedisse *trium milium drachmarum* dotem: iam diu obtemperatum oportuit Petito (Legg. att. p. 550) emendanti *χιλίας* pro *τρις χιλίας*; nam si Endius dedisset id, quod nunc legitur, orator brevissimo intervallo post dicens eum ne decimam quidem partem hereditatis concessisse, gravissimo usus fuisset mendacio nec tamen quenquam fallere potuisset, nam omnes rectissime meminerant universas opes fuisse trium talentorum, quorum tria millia drachmarum iam efficiunt sextam partem, minime, ut nunc dixisse creditur ne decimam quidem partem.

Iam semel et iterum commemoravimus legem de filiabus hereditariis ex infima civium classe; nunc ea pertractanda et quantum fieri potest illustranda est: si Posidippi fabula (Harpocr. v. *θῆτες*) superstes esset aut Dinarchi oratio de Aristophontis filia (Id. v. *ἐπίδικος*), haud dubie inde principium duceremus huius legis exponendae; nunc cogimur proponere formulam iuris instituti quasi *αὐτοῖς ῥήμασιν* in [Dem.] or. adv. Macart p. 1067, § 54 servatam, unde ad ampliorem disputationem progrediemur: *τῶν ἐπικλήρων ὅσαι θητικὸν τελοῦσιν, ἐὰν μὴ βούληται ἔχειν ὁ ἐγγύτατα γένους ἐκδιδότω ἐπιδοὺς ὁ μὲν πεντακοσιομέδιμνος πεντακοσίας δραχμάς, ὁ δ' ἱππεὺς τριακοσίας, ὁ δὲ ζευγίτης ἑκατὸν πεν-*

τήκοντα πρὸς τοῖς αὐτῆς. ἐὰν δὲ πλείους ὦσιν ἐν τῷ αὐτῷ γένει τῇ ἐπικλήρῳ πρὸς μέρος ἐπιδιδόναι ἕκαστον. ἐὰν δ' αἱ γυναῖκες πλείους ὦσι, μὴ ἐπάναγκες εἶναι πλέον ἢ μίαν ἐκδοῦναι τῷ γένει. ἀλλὰ τὸν ἐγγύτατα δεῖ ἐκδιδόναι ἢ αὐτὸν ἔχειν, ἐὰν δὲ μὴ ἔχῃ ὁ ἐγγύτατα γένους ἢ μὴ ἐκδῷ, ὁ ἄρχων ἐπαναγκαζέτω ἢ αὐτὸν ἔχειν ἢ ἐκδοῦναι, ἐὰν δὲ μὴ ἐπαναγκάσῃ ὁ ἄρχων ὀφειλέτω χιλίας δραχμὰς ἱερὰς τῇ Ἥρᾳ. ἀπογραφέτω δὲ τὸν μὴ ποιοῦντα ταῦτα ὁ βουλόμενος πρὸς τὸν ἄρχοντα.

In his dedi vs. 5 *πρὸς τοῖς αὐτῆς* pro vulgato *πρὸς οἷς αὐτῆς*, quod duobus modis explicatum est nec tamen explicari potest: alii *οἷς* vetus possessivum dicunt atque adeo poëticum, cui scilicet in lege rectissime locus datus sit; hi vero meminerint Sophoclis O. T. vs. 1244 sqq.:

πύλας δ', ὅπως εἰςῆλθ', ἐπιῤῥήξασ' ἔσω
κάλει τὸν ἤρω Λάιον πάλαι νεκρὸν
μνήμην παλαιῶν σπερμάτων ἔχουσ', ὑφ' ὧν
θάνοι μὲν αὐτὸς, τὴν δὲ τίκτουσαν λίποι
τοῖς οἷσιν αὐτοῦ δύστεκνον παιδουργίαν,

et desinant *πρὸς οἷς αὐτῆς* probare pro *πρὸς τοῖς οἷς αὐτῆς*; alii «*πρὸς οἷς αὐτῆς*» ex soloneae dictionis brevitate per attractionem dictum pro «*πρὸς τούτοις, ἃ αὐτῆς ἐστιν*» clamitant, non multo melius opinor, nam ut aliquid credamus de illa soloneae dictionis brevitate antea opus est nobis persuaderi hac lege revera exemplum illius dictionis nostris oculis subiici. Quod alii eodem vs. pro *ἐὰν δὲ μὴ πλείους ὦσιν ἐν τῷ αὐτῷ γένει* legere voluerunt *ἐὰν δὲ πλείους ὦσιν*, libenter arripui, nam sermo est de proxime cognatis, non de epicleris. Denique restabant verba difficillima: *μὴ ἐπάναγκες εἶναι πλέον ἢ μίαν ἐκδοῦναι τῷ γένει, ἀλλὰ τὸν ἐγγύτατα δεῖ ἐκδιδόναι ἢ αὐτὸν ἔχειν. ἐὰν δὲ μὴ κτέ.*, quae nihil novi legi adiiciunt, ut legebantur, nam initio legislator iam statuerat proxime cognatum debere ducere aut elocare *θῆσσαν*: sed addidit: s i p l u r e s s u n t *ἐν τῷ αὐτῷ γένει* s u a m q u i s q u e p a r t e m d o t i s t r i b u a t; *ἐν τῷ αὐτῷ γένει* significare debet *in eadem gente*, plures,

qui *eodem gradu* proxime cognati sunt; si vero mulieres plures sunt non necesse est singulos singulas, sed sufficit omnibus, qui sunt eodem gradu cognationis, unam elocare; hic finis est sententiae et incipit nova pars legis: ἀλλὰ τὸν ἐγγύτατα δεῖ ἐκδιδόναι ἢ αὐτὸν ἔχειν, ἐὰν δὲ μὴ ἔχῃ ὁ ἐγγύτατα γένους ἢ μὴ ἐκδῷ, κτἑ; concedo non opus esse verbis, quae ex priore sententia in alteram transtuli, sed cum res sit valde dubia Solonisne an serioris cuiusdam impostoris verba hac formula contineantur et plurimi mecum facturi sint Solonem non scripsisse hanc legem, ut hic legitur, nolui delere, quae non ita perverse dicta sunt, ut non possint defendi auctoris scilicet habita ratione.

Statim transeundum videtur ad ipsam legem tractandam; in ipsa oratione autem nihil invenitur, quo fulciatur aut explicetur, igitur ad alios confugiendum est. Plures erant in antiquitate fabulae, quibus nomen erat ἐπιδικαζόμενος, ut Apollodori Carystii, Anaxippi, Diphili, Philemonis; fieri potest ut ea Posidippi fabula, quam Harpocration v. θῆτες laudat, etiam hoc in argumento versata fuerit: harum tamen nulla ad nostram aetatem pervenit. Terentius Apollodori ἐπιδικαζόμενον in Phormione expressit: hinc igitur aliquantum iuvamur et uno tenore ex ea fabula totam legem illustrare conabor; leguntur autem I, 2, 75 haec:

lex est ut orbae, qui sunt genere proxumi iis nubant
et illos ducere eadem haec lex iubet.

Aliud nostrae legis caput invenitur II, 1, 65:

verum si cognata est maxume
non fuit necesse habere: set id quod lex iubet
dotem daretis; quaereret alium virum.

Inspicias quoque II, 3, 63:

id, quod lex iubet
dotem dare, abduce hanc: minas quinque accipe.

Harpocration bis huius legis mentionem facit, v. ἐπίδικος: ἐν δὲ τούτῳ τῷ λόγῳ (scil. Dinarchi de Aristophontis filia) δείκνυται καὶ ὅτι τὰς ἀπορουμένας κόρας ἐξεδίδοσαν οἱ ἄγχιστα

γένους ε' μνᾶς ἐπιδιδόντες et v. *θῆτες*: *ὁ μέντοι Δημοσθένης ἐν τοῖς προκειμένοις* (scil. in orat. adv. Macart.) *ἐπίκληρον ὠνόμασε τὴν πενιχρὰν κόρην, ἣν θῆσσαν ὀνομάζουσιν οἱ Ἀττικοί. ἐπάναγκες δ' ἦν τοῖς ἔγγιστα γένους τὰς θήσσας ἢ λαμβάνειν πρὸς γάμον ἢ ε' μνᾶς διδόναι, ὡς καὶ Ποσείδιππός που ὁ κωμικός φησιν.* Neutra adnotatio omnino vera est: nam non omnibus proxime cognatis quinque minarum dos solvenda erat, sed tantum iis, qui erant ex classe pentacosiomedimnorum; et quae altero loco Demostheni obtruduntur, ea ne ipse quidem dixit orator, sed leguntur in lege, quam recitari iubet.

Suidae explicatio (v. *θῆττα*): *ἐπίκληρος οὐκ ἔχουσα φερνήν, πενιχρὰ καταλειφθεῖσα ὑπὸ τοῦ πατρὸς ὑπὸ δὲ τῶν ἀγχιστέων προικιζομένη κατὰ νόμον φ' δραχμῶν[προικί]*, eodem, ut vides, vitio laborat, quo Harpocrationis. Omitto testimonia auctoris Etymologici ut etiam aliorum, quae videas apud interpretes ad locos laudatos Terentii: nil novi praedicant: cff. Pollux III, 33 et Diodorus Siculus XII, 18.

Mirum est in hac lege nihil statui de eo, quod saepissime usu venisse necesse est, ut quaereretur, quid faciendum esset, si proxime cognatus ipse esset ex classe *θητῶν*, nam proxime cognati *θησσῶν* fuerint quidem saepe ipsi *θῆτες*. Eratne his solvenda dos pretii minoris? Erantne liberi ab hoc officio? En tibi quaestiones, quibus responderi non potest, nisi ex consilio legis, quae si revera consuluit commodis ipsarum *θησσῶν*, non dubitandum est, quin fuerit institutum etiam *θῆτας* debere ducere aut elocare pauperem filiam hereditariam; si vero lex tantummodo curasse censenda est, ne gentes nobiliores interirent, vix credi possit eiusmodi quid in lege fuisse.

Ceterum dos, qua proxime cognati ex pentacosiomedimnis et ex equitibus *θῆσσαν* dotare debebant, conveniebat cum ratione eorum redituum: Zeugitis vero reditus erant ducentorum medimnorum, at dos tantum centum quinquaginta drachmarum solvenda erat.

Aristophanes grammaticus (apud Eust. ad Il. Φ, 449)

dicit hanc legem a Solone institutam esse, quod Diodorus affirmat, sed postea ἐν τοῖς ἐπικαινισθεῖσι νόμοις μετέδοξε τοῦτο ὡς μικρὸν καὶ ἐγένοντο δέκα μναῖ, quae antea quinque fuerant. Vidimus Posidippum, qui circa Ol. CXXV floruit, etiam tum commemorare quinque minas; hanc igitur mutationem post Posidippi et ante Ptolemaei Philadelphi aetatem factam esse oportet.

De actione, quam extremis huius legis vocabulis institutam novimus, quae erat κακώσεως, cf. Meier et Schömann, Att. Proc. p. 293.

Dote data et a sponso accepta, hic debebat ducere sponsam, quod nisi faceret ὁ νόμος κελεύει αὐτὸν τὴν προῖκ' ὀφείλειν ἐπ' ἐννέα ὀβολοῖς, Dem. c. Aphob. I, p. 818, §. 17), i. e. quoad eam non reddebat ei solvendi erant quotannis 18 oboli pro centenis obolis, quae usura solita dimidio maior erat; at ut is, qui dotem dederat, haberet, unde sibi reciperet, si nuptiis finitis dotem ad se reverti oporteret et maritus aut eius heredes eam reddere negarent, sponsus, cui dos tradita erat aut ad quem eius foenora redibant praedem praestare solebat. D a r e p i g n u s dicitur ἀποτιμᾶν (Dem. adv. Spud. p. 1030, §. 7); in cuius gratiam ea oppigneratio facta est, is ἀποτιμήσασθαι dicebatur (Ibid. p. 1029, §. 5), dum res ipsa ἀπετιμήθη (Dem. adv. Onet. I, p. 865, §. 4, adv. Spud. p. 1030, §. 10) aut ἀποτίμημα κατέστη (Apoll. adv. Timoth. [Dem.] p. 1187, §. 11); hinc frequentes lexicographorum adnotationes, e. g. Harpocr. vv. ἐνετιμᾶτο et ἀποτιμηταί, ex quibus Suidas sua descripsit, Hesych. vv. ἀποτιμήματα et ἀποτιμήσασθαι, Pollux VIII, 142, Bekkeri A. G., pp. 200, 201, 433, 437.

Ut omnes, quorum id scire intererat, certiores essent huius oppignerationis, ὅροι (l i b e l l i sive t a b u l a e, Seneca de Benef. IV, 12, Venuleius in l. 22, §. 2, D. quod vi aut clam) praediis affigebantur, ut docent Demosthenes (adv Onet. II, p. 876, §§. 1 et 3) et Isaeus (de Phil. her. p. 59, §. 36); harum tabularum usus ad indicandam rem oppigneratam iam erat antiquissimus; Solon enim (Aristid. II, p. 536 D) iam gloriatur:

*συμμαρτυροίη ταῦτ' ἂν ἐν δίκῃ Κρόνου
μήτηρ, μεγίστη δαιμόνων ὀλυμπίων
ἄριστα, Γῆ μέλαινα, τῆς ἐγώ ποτε
ὅρους ἀνεῖλον πολλαχῇ πεπηγότας,
πρόσθεν δὲ δουλεύουσα, νῦν ἐλευθέρα.*

Huiusmodi *ὅροι* complures aetatem tulerunt, quorum unum et alterum describam, cum libri non sint in omnium manibus.

Titulus Athenis in Museo asservatus (Ross, Inscr. gr. ined. Fasc. II, p. 32):

(ὅ)ρος οἰκίας (καὶ κ)ήπου ἀποτε(τιμη)μένων προικ(ὶ) τῇ Διοδώρου θυ(γ)ατρὶ Καλλιστράτῃ

XIΗΗ⊢II.

Titulus amorginus (Böckh, Corp. I. Gr. II, p. 1037, n. 2264 u):

(ὅρ)ος ταῖς οἰκίαις (τῶν οἰκιῶν?) ἀποτετιμημένων Νικησαρέτῃ εἰς τὴν προῖκα καθιερωμένων καὶ ἀνακειμένων τῇ οὐρανίᾳ Ἀφροδίτῃ τῇ ἐν Ἀσπίδι ὑπὸ Νικησαρέτης τῆς γυναικὸς τῆς Ναυκράτους καὶ κατὰ τὰς διαθήκας τὰς κειμένας ἐν τῷ ἱερῷ τῆς Ἀφροδίτης καὶ παρ' Εὐνομίδῃ τῷ ἄρχοντι καὶ παρὰ τῷ θεσμοθέτῃ Κτησιφῶντι.

Plura exempla inveniuntur in eodem libro p. 1056, n. 2338b et p. 1059, n. 2347i.

Reçentiores auctores (Gans, das Erbrecht in weltgesch. Entwickelung I, p. 304, Bunsen, de iure hered. Athen. p. 42 sq.) somniaverunt de sollemnibus tabulis signatis coram testibus, quibus is, cui puella sponderetur, confiteretur se cum uxore legitima certam aliquam dotem accepisse; de his nihil apud antiquos invenitur neque bellissimum nomen *προικῷα*, quod Bunsen iis tabulis indidit, aliunde mihi innotuit; Isaeus in orat. de Pyrrhi her. hanc rem uberrime tractans nusquam de tabulis, sed tantum de testibus, coram quibus dos tradita erat, loquitur, at, credo, non neglexisset, si revera tabulae confici solitae essent.

Uxoris dos numquam in mariti dominium cedebat, nam

simul ac nuptiis finis impositus erat, ea non amplius erat mariti sed heredum defunctae mulieris aut cuiusvis alius, cui ius erat in eam; quid de dote fieri soleret nuptiis finitis postea videbimus, nunc satis sit indicare eam nunquam fieri mariti, quae etiam causa est, ob quam nunquam abalienari poterat propter mariti culpam, cuius rei indicium videas in Apoll. or. c. Euerg. et Mnesib. [Dem.] p. 1156, §. 57; Euergus et Mnesibulus irruunt in oratoris domum et vasa diripiunt, ut sic mulctam, qua ille damnatus erat, sibi quaererent; uxor oratoris intus est et vetat eos ea tangere, quae sibi in dote data sunt: *τὰ δὲ σκεύη ἔᾶτε*, inquit, *καὶ μηδὲν τῶν ἐμῶν φέρετε.* Praeterea ex Dem. orat. adv. Onet. patet quam luculentissime neque uxores dotem neque praedia huius causa oppignerata posse alienari propter mariti culpam, nam eo ipso consilio Aphobi praedium ab Onetore oppigneratum dicebatur pro sororis dote ne Demosthenes id posset adimere Aphobo et propterea Demosthenes istius consilii non inscius summomopere studebat demonstrare neque dotem traditam esse Aphobo neque oppignerationem ullam factam esse. Praeterea mariti bonis publicatis uxor ipsa primo inter ceteros creditores loco litem aerario intendebat contendens in illis bonis inesse, quae ad suas res pertinerent, quae actio *διαδικασία* et *ἐνεπίσκηψις* dicebatur, ut testatur auctor Etymologici (p. 340, 44): *ἐξῆν δὲ τῇ γυναικὶ πρώτην τὴν ὀφειλομένην προῖκα ζητεῖν*: sit licet verbum *ζητεῖν* ea significatione pessimae graecitatis, non dubium est, quid grammaticus sibi voluerit et cum actiones forenses huius disputationis fines transgrediantur satis puto lectori commendare Platneri librum de lite attica II, p. 128 et 267; cff. quoque Meier et Schöm. A. Pr. p. 424 et Meier, Hist iuris de bonis damn. p. 222.

Maritus fruebatur dotis usu: illi igitur, ut videtur, tributa quoque eius, si qua imperarentur, solvenda erant; filius vero post patris mortem dotem matris obtinet, si mater saltem in defuncti mariti domo remanet atque eam

ut suam ipsius debet habere, nam e. g. in antidosi debet praestare neque ei licet eam in aere alieno recensere ([Dem]. ad v. Phaen. p. 1047, §. 27); cf. Böckh St. d. A. I, p. 666 (ed. prioris II, p. 50). Reliqua vero dona, quae propter nuptias data erant marito iam supra ex Isaeo (de Pyrrhi her. p. 41, §. 35) demonstravi nunquam posse exigi aut adimi marito.

In epicleris ipsum patrimonium dotis locum excipiebat: convenit igitur hoc loco inquirere, quaenam ratio intercesserit inter huius opes et maritum. Isaeus (de Cir. her. p. 72, §. 31) de Cironis filia hereditaria agens ita: *εἰ γὰρ ἔζη μὲν ἡ ἐμὴ μήτηρ, θυγάτηρ δὲ Κίρωνος, μηδὲν δ' ἐκεῖνος διαθέμενος ἐτελεύτησεν, ἦν δ' ἀδελφὸς οὗτος αὐτῷ μὴ ἀδελφιδοῦς, συνοικῆσαι μὲν ἂν τῇ γυναικὶ κύριος ἦν, τῶν δὲ χρημάτων οὐκ ἄν, ἀλλ' οἱ γενόμενοι παῖδες ἐκ τούτου καὶ ἐξ ἐκείνης, ὅποτε ἐπὶ διετὲς ἡβήσειαν.* Lex igitur erat, ut nati ex epiclero tenerent matris patrimonium, quum octodecim annos nati essent; ipsa legis formula hoc modo constituta est in Apoll. or. c. Steph. II, [Dem.] p. 1135, §. 20: *καὶ ἐὰν ἐξ ἐπικλήρου τις γένηται καὶ ἅμα ἡβήσῃ ἐπὶ διετὲς κρατεῖν τῶν χρημάτων, τὸν δὲ σῖτον μετρεῖν τῇ μητρί*, quae formula ex proxime sequentibus in ipsa oratione confecta est: *οὐκοῦν ὁ μὲν νόμος κελεύει τοὺς παῖδας ἡβήσαντας κυρίους τῆς μητρὸς εἶναι, τὸν δὲ σῖτον μετρεῖν τῇ μητρί.* Σῖτος quid sit in iuris sermone Pollux explicuit (VIII, 33), scil. *αἱ ὀφειλόμεναι τροφαί*; Suidas, Photius, Harpocration v. *σῖτος* constanter docent *σῖτον* esse *τὴν διδομένην πρόσοδον εἰς τροφὴν ταῖς γυναιξὶν ἢ τοῖς ὀρφανοῖς.* Meier in libro de lite attica (M. et S. A. Pr. p. 425 sq.) plura dabit.

Hac utar opportunitate ad liberandum Isaeum turpissimo emblemate: in or. de Arist. her. p. 80, §. 12 eandem rem tractans dicit *θαυμαστὸν γὰρ ἂν ἦν, εἰ τὴν ἐμὴν μητέρα ἔχοντι Ἀπολλοδώρῳ ἢ Ἀριστομένει οὐκ ἂν οἷόντε ἦν τῶν ἐκείνης κυρίῳ γενέσθαι κατὰ τὸν νόμον, ὃς οὐκ ἐᾷ τῶν τῆς ἐπικλήρου κύριον εἶναι ἀλλ' ἢ τοὺς παῖδας ἐπὶ διετὲς ἡβήσαντας κρατεῖν τῶν χρημάτων.* Quis monitus post *ἀλλ' ἢ*

patietur vocabula κρατεῖν τῶν χρημάτων, quae primo addita ad κύριον εἶναι explicandum mox in ipsam orationem migrarunt? Suidas v. ἡβήσαντες Isaei fragmentum servavit, quam glossam sic legas: Ἰσαῖός φησιν ἐν........ ἡγοῦμεθα μὲν ἐκείνῃ τὸν ἐγγυτάτω γένους δεῖν συνοικεῖν, τὰ δὲ χρήματα τέως μὲν τῆς ἐπικλήρου εἶναι, ἐπειδὰν δὲ παῖδες ἐπὶ διετὲς ἡβήσωσιν, ἐκείνους αὐτῶν κρατεῖν pro Ἰσαῖός φησιν ἐνηγόμεθα μὲν ἐκείνῃ κτέ, quod monstrum ἐνηγόμεθα aequo diutius editores servaverunt. In extrema glossa dedi ἡβήσωσιν pro ἡβῶσιν. Eadem fere Hyperides in or. adv. Charetem dixerat, ut ex Harpocratione v. ἐπὶ διετὲς ἡβῆσαι discimus.

Unus superest Isaei locus nequaquam praetermittendus, in quo orator dicit notum esse liberis ex filia legitima natis ius esse in omnes avi opes (de Pyrrhi her. p. 43, §. 50); non quidem nominatim additur hanc debere esse filiam unicam, sed hoc ex re ipsa satis intelligitur: igitur his vocabulis Isaeus eandem videtur significare legem, quae, si indolem eius spectemus, haud dubie propterea in iure attico instituta est, ut nomen paternum tantum superstes in filia quam citissimo revivisceret in nepotibus et stirps masculina in eadem familia nasceretur: hoc cum tenemus quaeri potest, an etiam epicleri filiabus idem ius fuerit in avi hereditatem, ut defiicientibus nepotibus pronepotes nomen familiae ab interitu servarent: quibus vero quid respondeam, non habeo, nam veterum testimonia plane desunt nec volo nodum in scirpis quaerere.

Illi, qui filiam hereditariam duxit, cuius bona paterna obaerata erant, sua pecunia ea liberanda fuisse videntur: hoc saltem ex Isaeo elicere licet (de Arist. her. p. 81, §. 16): εἰ γὰρ ἦν ὑπόχρεως οὗτος ὁ κλῆρος, οὔτ' ἂν χρήματα οὗτοι (scil. illi, qui in hanc domum filium adoptari curaverant) ὑπὲρ αὐτῶν ἐξέτινον (οὐ γὰρ προσῆκον αὐτοῖς, ἀλλ' οἷς ἐγένετο ἡ ἐμὴ μητὴρ ἐπίδικος, τούτοις ἀναγκαῖον ἦν ὑπὲρ αὐτῶν βουλεύσασθαι) οὔτ' ἂν εἰσεποίουν εἰς τοῦτον τὸν κλῆρον υἱὸν Ἀριστάρχῳ. Itaque leges de ducendis et elocandis filiabus hereditariis utrum plus commodi an incommodi

Atheniensibus attulerint difficile est dictu; tuebantur salutem singularum gentium, saepius vero singulis molestiam, immo vero perniciem attulisse credibile est; sed manum de tabula: spero fore est mox mihi detur occasio telae absolvendae, quam iam dudum exorsus sensim pertexo.

Scr. Leovardiae

m. Jan. MDCCCLIX. A. H. G. P. VAN DEN ES.

OVER DEN INVLOED DER GEDICHTEN VAN HOMERUS OP DE BESCHAVING DER GRIEKEN.

Waarom, kan men vragen, is er vroeger reeds zooveel over Homerus geschreven, en blijft zijn leven ook thans nog bij voortduring een punt van ernstig onderzoek, nu men toch weet, dat omtrent hem niets met zekerheid bekend is of bekend zijn kan? — Is het geheimzinnige, dat hem omgeeft, de eenige prikkel tot verder nadenken? — Neen gewis; de oorzaak ligt dieper. Het aanzien vooral, dat de dichter bij de Grieken van alle stammen en standen te allen tijde genoot, en waarvan wij bij alle schrijvers de duidelijkste sporen aantreffen; het standpunt, waarop Homerus in de Grieksche wereld geplaatst was; de eereplaats, die hij daar innam, en de invloed, dien hij op alle deelen van het Grieksche leven oefende, dat alles wekt onze weetgierigheid op. Maar wanneer wij dan omtrent des dichters lotgevallen de geschiedenis hebben geraadpleegd, blijkt weldra al ons onderzoek ijdel geweest te zijn. Segnend und befruchtend, zegt Heeren (Historische Werke, p. 136), wie der Nil fliesst der prächtige Strom seines Gesangs durch viele Länder und Völker; verborgen gleich den Quellen des Nils werden auch seine Quellen bleiben. — Mijn plan is dan ook niet, dezen Gordiaanschen knoop te ontwikkelen of door te hakken; liever wil ik trachten aan te wijzen, dat zijn invloed beslissend gewerkt heeft op *het leven* der Grieken in het alge-

meen en op de *kunsten* in het bijzonder; en dat zijne poëzij ook zelfs iets tot hunne *wetenschappelijke* vorming heeft bijgedragen.

I. ZIJN INVLOED OP HET LEVEN.

a. *Het dagelijksch leven.*

De Grieken waren overtuigd, dat men in alle omstandigheden des levens bij Homerus raad en troost kon vinden. Ὅμηρος, zegt Aristides (*Orat.* 44), ὁ κοινὸς τῶν Ἑλλήνων σύμβουλος καὶ προστάτης. Ὅμηρος δὲ, beweert Dio Chrysostomus *Or.* 18), καὶ μέσος καὶ ὕστατος καὶ πρῶτος παντὶ παιδὶ καὶ ἀνδρὶ καὶ γέροντι. Volgens Pausanias (IV, 28) τὰ Ὁμήρου (μὲν οὖν) ὠφέλιμα ἐγένετο ἐς ἅπαντα ἀνθρώποις; en dat de Grieken over het algemeen zoo dachten, blijkt uit de λόγοι παιδευτικοί, die men dikwijls bij Eustathius en de scholiasten aantreft, en die ook vroeger reeds vermeld worden. Dioscorides toch, die een leerling was Isocrates, en wiens fragmenten bij Athenaeus (I, 15—18) gevonden worden, beweert, dat Homerus het leven der helden zoo eenvoudig en hen zelven zoo afkeerig van weelde en verkwisting heeft voorgesteld, om liefde tot die deugden bij zijne hoorders op te wekken; dat de Cycloop een afschrikkend voorbeeld is, zoowel als Elpenor en de togtgenooten van Ulysses. Ook prees men den dichter (Schol. ad Il. ν. 176), omdat hij Juno zich geheel alleen haar toilet laat maken, zonder hulp van dienstmaagden, opdat de vrouwen daardoor zouden aangespoord worden haar voorbeeld te volgen. Als Jupiter niet al zijne gedachten aan Juno zeggen wil, is dit eene raadgeving voor de mannen, om niet alle geheimen aan hunne vrouwen toe te vertrouwen (Eustathius ad Il. p. 111, l. 40).

Volgens Protesilaus (Philostratus, p. 692) moest men ieder, die den dichter niet lief had, voor krankzinnig houden; zóó groot was de achting, die men hem toedroeg

en dan ook op allerlei wijzen te kennen gaf. Zijne beeltenis prijkte op de munten van Smyrna, Jos, Chios, Cyme, Colophon, Amastris in Paphlagonië, Larissa, Laodicea, Prusias en Nicaea, jaarlijks vierde men daar zijnen vermeenden geboortedag. Dan offerde men op Jos bij des dichters graf eene geit; op Paros werd dan aan de nagedachtenis van Homerus en Archilochus hulde toegebragt. Uit Argos zond men om de vier jaren ter eere van Homerus een offer naar Chios, en bij het offermaal, dat daar aangerigt werd, noodigde men Apollo en Homerus als gasten. Te Smyrna bestond eene bibliotheek aan Homerus toegewijd en een vierkant door zuilen geschraagd gebouw, dat eenen tempel bevatte met het beeld des dichters. Ptolemaeus Philopator bouwde hem te Alexandrië eenen tempel, en omgaf het beeld des dichters met de voorstellingen der steden, die op hem als burger aanspraak meenden te hebben. Te Argos bewees men hem dezelfde eer als Apollo (Aelianus IX, 15), en eenige Carpocratianen, eene secte, die door den doop van het Christendom weinig meer dan den naam had aangenomen, verbonden de dienst van Homerus met die van Christus (Lauer, *Geschichte der Hom. Poësie*, p. 60).

De Grieken waren met den dichter zoo innig bekend, dat bijna alle schrijvers zich meermalen op hem als eene autoriteit beroepen en hunne verhalen met spreuken van hem opluisteren; dat de redenaars tegenover het volk van *den dichter* (want zoo noemde men hem eenvoudig) sprekende eene groote bekendheid met hem durven vooronderstellen, en dat volgens Macrobius singula eius *ἀποφθέγματα* vice proverbiorum in omnium ore funguntur. Hierom ook leverde hij zoo dikwijls stof tot gezellig onderhoud, en sprak men aan het einde van den maaltijd veelal over onderwerpen aan hem ontleend. Zoo wordt in de *Symposiaca* van Plutarchus de vraag opgeworpen, waarom Homerus in de beschrijving van kampspelen altijd eerst het vuistgevecht, dan het worstelen en eindelijk

den wedren vermeldt; waarom hij het zout *θεῖον*, andere vloeistoffen met bijzondere praedicaten betitelt, maar de olie eenvoudig *ὑγρόν* noemt, en aan welke hand Aphrodite door Diomedes gewond werd.

Maar vraagt men nu naar de oorzaken dezer populariteit des dichters, zij zijn, om van de voortreffelijkheid zijner gezangen niet èens te spreken, niet ver te zoeken. Sinds de vroegste tijden werden de gedichten van Homerus aan de hoven der vorsten zoowel, als bij de feesten ter eere der goden, ten aanhooren van het volk gezongen. Vroeg reeds gebruikte men hem bij het onderwijs in de scholen, zooals Xenophanes van Colophon getuigt met de woorden: *ἐξ ἀρχῆς καθ' Ὅμηρον ἐπεὶ μεμαθήκασι πάντες* (Lauer l. l., p. 5). In den besten tijd van Athene gaven niet alleen sophisten en rhapsoden aan jonge lieden onderwijs in Homerus, maar hetzelfde geschiedde op alle scholen, waar toen het geheugen der jeugd, meer dan thans geschiedt, geoefend werd, en waar het van buiten leeren en opzeggen van gedichten eene voorname plaats innam. De Grieken, die in het tegenwoordige Rusland aan de oevers van den Borysthenes woonden, en waarvan Dio Chrysostomus (*Or.* 36) melding maakt, waren de eenigen niet, die Homerus van buiten kenden. Ook Xenophon (*Sympos.* 3, 5) verhaalt, dat Niceratus door zijnen vader gedwongen was den geheelen dichter van buiten te leeren, opdat hij een nuttig en bruikbaar man zou worden, en dat hij Stesimbrotus en Anaximander veel geld betaald had voor hunne allegorische verklaringen van Homerus. Alcibiades deelde oorvijgen uit aan eenen schoolmeester, bij wien hij te vergeefs naar een exemplaar van den dichter gevraagd had, en voegde eenen anderen toe, die zich beroemde, dat hij eenen Homerus bezat door hem zelven verbeterd: waarom onderwijst gij kinderen en geene volwassenen, wanneer gij in staat zijt zelfs Homerus te verbeteren? — Ook heeft Plato, wien dit gebruik van de Homerische gedichten bij het onderwijs niet aangenaam was, ze niet

kunnen verdringen. De dichter bleef in aanzien, zoolang Grieksche taal en Grieksche beschaving bekend bleven. Toen Mummius het veroverde Corinthe binnentrok, beval hij de gevangen genomen knapen, die daartoe in staat waren, ieder een vers op te schrijven. Een van hen schreef toen onder zijne oogen de woorden van Ulysses neder, *τρισμάκαρες Δαναοὶ καὶ τετράκις, οἳ τότ' ὄλοντο*, waarop Mummius medelijden met hem kreeg en hem en al zijne bloedverwanten de vrijheid schonk.

b. *De godsdienst* en *het zedelijk leven*.

Hoe groot ook des dichters invloed op het dagelijksch leven der Grieken moge geweest zijn, zijne werking op de godsdienstige denkbeelden en het zedelijk leven was nog grooter. Daar neemt hij dezelfde plaats in, als de bijbel bij ons, al mag men ook het bekende gezegde van Herodotus (II, 53), *Ὅμηρόν τε καὶ Ἡσίοδον ποιῆσαι θεογονίην Ἕλλησι τοῖσι θεοῖσι τὰς ἐπωνυμίας δόντας καὶ τιμάς τε καὶ τέχνας διελόντας καὶ εἴδεα αὐτῶν σημήναντας*, niet al te letterlijk opvatten. Hij heeft toch de goden, die in zijn vaderland vereerd werden, en voorzeker ook onder andere stammen niet geheel onbekend waren, in den loop van zijn verhaal meermalen handelende voorgesteld, zoodat het wezen van iedere godheid daardoor bepaald en gevestigd werd. Toen nu het aanzien van den dichter dagelijks grooter werd, en zijne gedichten zich onder alle stammen verspreidden, werd zijne voorstelling weldra algemeen en kreeg een kanoniek aanzien, hoezeer ook zijne denkbeelden den wijsgeeren in vele opzigten aanstoot gaven. — Volgens Xenophanes

πάντα θεοῖς ἀνέθηκαν Ὅμηρος θ' Ἡσίοδός τε,
ὅσσα παρ' ἀνθρώποισιν ὀνείδεα καὶ ψόγος ἐστί,
καὶ πλεῖστ' ἐφθέγξαντο θεῶν ἀθεμίστια ἔργα,
κλέπτειν, μοιχεύειν τε καὶ ἀλλήλους ἀπατεύειν.

Heraclitus wilde hem met geeselslagen uit de wedstrijden der rhapsoden verdreven zien, en Plato had voor hem geene plaats in den volmaakten staat, dien hij zich voorstelde. — Deze wijze mannen vreesden namelijk, en misschien niet met onregt, dat de zondige handelingen der goden en helden nadeelig op het leven hunner tijdgenooten werken zouden, en dat men alles, wat zij gedaan hadden, voor geoorloofd zou houden. Men zag in die goden en helden idealen van zedelijkheid, die men navolgen moest en zelden of nooit bereiken kon. De wijsheid van Nestor, het geduld van Ulysses, de getrouwheid van Penelope, de vaderlandsliefde van Hector hield men met regt voor navolgenswaardig, en zoo slechts de goden op een even verheven trap van deugd gestaan hadden, zou geen wijsgeer der jeugd eenen dichter uit de handen hebben willen nemen, die volgens Horatius quid sit pulchrum, quid turpe, quid utile, quid non, planius ac melius Chrysippo et Crantore dicit, en die in de voorrede van de pandecten pater omnis virtutis genoemd wordt. Kortom, wat bij ons de edele karakters in den bijbel zijn, dat van Abraham, Jonathan of Christus, die dikwijls ter navolging worden voorgesteld, wat zij voor ons zijn, dat waren voor de Grieken de Homerische goden en helden.

c. *De staatkunde.*

Veel geringer moest natuurlijk des dichters werking op het staatkundig leven zijn, daar het koningschap uit den heldentijd en de eerbied voor het eenhoofdig gezag (*οὐκ ἀγαθὸν πολυκοιρανίη, εἷς κοίρανος ἔστω, εἷς βασιλεύς*) niet wel met de aristocratie en nog minder met de democratie te vereenigen waren. Evenwel heeft Grote (History of Greece, II, 348) de opmerking gemaakt, dat de inrigting van de *γεροντία* en *ἀλία* der Spartanen overeenkomt met hetgeen wij in het tweede boek der Ilias van de *βουλὴ γερόντων* en de volksvergadering lezen. Ook kwam

het heldenleven vrij wel met de aristocratie van eenen ridderstand overeen, die wij te Sparta aantreffen; waarom dan ook Cleomenes zeggen kon, dat Homerus de dichter der Spartanen, Hesiodus die der Heloten was, daar de eerste ons het oorlog voeren, de laatste den landbouw leert. — In elk geval bleven zijne gezangen niet zonder invloed op de staatkundige verdeeling van Griekenland, en lieten de Romeinen, die voorwendden afstammelingen van Aeneas en de Trojanen te zijn, de Acarnaniërs hunne eigene wetten behouden, omdat zij, meende men, volgens Homerus aan den Trojaanschen oorlog geen deel hadden genomen (Strabo IX, 25). Toen Athene en Megaris, zoo verhaalt Plutarchus (*Solon*, c. 10) over het bezit van het eiland Salamis streden, en de Lacedaemoniërs als scheidsregters waren ingeroepen, beriep Solon zich op het tweede boek der Ilias (β, 558), waar de dichter zegt, dat Ajax van Salamis zijne schepen nevens die der Atheners geplaatst had. Het gezag van Homerus, zegt men, was zóó groot, dat de zaak ten voordeele van Athene beslist werd, en ieder de billijkheid dezer uitspraak volgaarne erkende. Om dezelfde redenen werd Calydon aan de Aetoliërs toegewezen, Sestus aan de Abydeners, Mycalessus aan de Milesiërs, en was het in eenige staten bij de wet bepaald, dat de knapen den cataloog der schepen van buiten moesten leeren, daar hij eene uitstekende handleiding was ἔν τε χωρογραφίᾳ καὶ πόλεων ἰδιώμασιν (Schol. ad Catal. Eust. ad Il. p. 199, 30). Eveneens bewees Philomelus uit Homerus, dat de Phocensers van oudsher het orakel bezeten hadden, en vorderden de Argiven in de Perzische oorlogen voor zich de hegemonie, daar Agammenon, hun landsman, in den Trojaanschen oorlog aanvoerder der Grieken geweest was (Herod. VII, 148). Ook in andere opzigten was de werking zijner gezangen voor eenen koning of staatsman niet onverschillig; anders zou ook Clisthenes, de tyran van Sicyon, den rhapsoden het optreden te zijner stede niet verboden heb-

ben (Herod. V, 67); hij had anders den lof van Argos en de Argiven niet behoeven te vreezen. Wat hem echter verdacht voorkwam, datzelfde kon intusschen anderen zeer te stade komen, en het is dan ook niet onwaarschijnlijk, dat Pisistratus, die zijn geslacht van Nestor afleidde, bij de verzameling der gedichten van Homerus deels hierdoor is aangespoord, deels de staatkundige denkbeelden van den heldentijd tot zijn eigen voordeel heeft willen gebruiken; van welk doel ook de koningen, veldheeren en staatslieden misschien niet vreemd waren, die eene groote achting voor Homerus betoonden en zijne gedichten zochten te verbreiden, Alexander de Groote, Cassander van Macedonië, Demetrius Phalereus, Ptolemaeus Philadelphus, Ptolemaeus Philopator, Philopoemen en anderen. — Dio Chrysostomus spreekt in zijne redevoering *περὶ βασιλείας* uitsluitend van het belang, dat ieder vorst bij Homerus heeft, en Porphyrius heeft *περὶ τῆς ἐξ Ὁμήρου ὠφελείας τῶν βασιλέων* een uitgebreid werk in negen boeken geschreven (Lauer, l. l. p. 23).

II. ZIJN INVLOED OP DE KUNSTEN.

a. *De dichtkunst.*

Für kein Volk, etwa die Inder ausgenommen, zegt Heeren (*Hist. W.* XV, p. 130), ist die epische Dichtkunst das geworden, was sie für die Griechen ward, die Quelle ihrer ganzen Bildung für Poësie und Kunst. — Hoewel Homerus als episch dichter met de lyrici eigenlijk weinig gemeen had, beweerden alle Grieken *Στησίχορον Ὁμήρου ζηλωτὴν γενέσθαι καὶ σφόδρα ἐοικέναι κατὰ τὴν ποίησιν* (Dio Chrys. LV, p. 284 Reiske), en was Archilochus volgens Longinus (de Sublim. XIII, 3) evenzeer *Ὁμηρικός*. — Van de *epische* dichters echter in het algemeen kan men met Ovidius zeggen: adiice Maeoniden, a quo ceu fonte perenni vatum Pieriis ora rigantur aquis. De cyclische dichters ten minste waren, zoowel wat vorm als inhoud

hunner gedichten betreft, geheel van hem afhankelijk. Zij bezongen die tijdperken van den oorlog voor Troje, die door den dichter met stilzwijgen waren voorbijgegaan of slechts met weinige woorden beschreven. Arm aan denkbeelden, arm aan stof voor eigen gedichten, gebruikten zij hem in alles tot leidsman. — Onder de lateren bewees Antimachus van Colophon zijne liefde voor Homerus reeds door het uitgeven van de gezangen des dichters, dien hij daarenboven, zooals de fragmenten bewijzen, in zijne eigene gedichten op den voet volgde. De Alexandrijnsche epici namen van hem zorgvuldig den uiterlijken vorm, den versbouw en de taal over, en dat men den verheven geest van Homerus bij hen te vergeefs zoekt, moet niet aan onwil, maar aan onmagt worden toegeschreven. Apollonius Rhodius was zijn navolger in taal, versbouw en ten deele ook in den inhoud, Nestor van Laranda schreef eene *Ἰλιὰς λειπογράμματος*, die in 24 boeken afgedeeld zóó was opgesteld, dat in ieder boek ééne letter in het geheel niet gevonden werd, in het eerste geene *α*, in het tweede geene *β* enz. De Egyptenaar Tryphiodorus, van wien wij nog een gedicht, *Ἰλίου ἅλωσις*, bezitten, schreef eene *Ὀδύσσεια λειπογράμματος*. Quintus Smyrnaeus schreef 14 boeken *τῶν μεθ' Ὅμηρον*, evenzeer als Nonnus, Coluthus, Musaeus en Tzetzes, het voetspoor van den grooten dichter volgende. Het beeld van Galaton moge walgelijk zijn, met het oog op deze dichters is het toch waar. Volgens Aelianus namelijk (*V. H.* XIII, 21) *Γαλάτων (δ') ὁ ζωγράφος ἔγραψε τὸν μὲν Ὅμηρον αὐτὸν ἐμοῦντα, τοὺς δ' ἄλλους ποιητὰς τὰ ἐμημεσμένα ἀρυομένους.*

Eene bijzondere soort van poëzij, de *parodie*, heeft haren oorsprong geheel aan de Homerische gedichten te danken. De natuur toch der parodie, die daarin bestaat, dat men iemand door eene andere toepassing van dezelfde of bijna dezelfde woorden geheel iets anders laat zeggen dan hij bedoeld heeft, om door de tegenstelling den lach-

lust op te wekken, deze parodie kan onmogelijk hare toepassing vinden, zoo de woorden eens schrijvers niet algemeen bekend zijn. En daar dit nu met Homerus meer dan met eenig ander dichter het geval was, heeft ook niemand tot meer parodiën aanleiding gegeven. Hipponax, die 500 jaar vóór onze jaartelling leefde, en Pigres van Halicarnassus, de broeder van Artemisia, wien men de *βατραχομυομαχία* toeschrijft, hebben onder de lateren vele navolgers gevonden. Van eene *ἀραχνομαχία* en *γερανομαχία* spreekt Suidas v. *Ὅμηρος*, Theodorus Prodromus schreef eene *γαλεωμυομαχία*, Hegemon van Thasos eene *γιγαντομαχία*, terwijl zich eveneens Matron van Pitana, Euboeus van Paros, Boeotus van Sicilië en Timon van Phlius door hunne parodiën beroemd maakten.

Ook de *dramatische* dichters en bepaaldelijk de *tragische* zagen in Homerus hunnen leidsman. Aeschylus noemde zijne tragoediën kruimels gevallen van des dichters groote tafel, daar hij zijne onderwerpen veelal aan den dichter ontleende. De ouden reeds hebben de opmerking gemaakt, dat Sophocles Homerus navolgde, zoowel wat den inhoud als taal en voorstellingswijze betrof, zoodat Polemon zeggen kon, dat Sophocles een tragische Homerus en Homerus een epische Sophocles was. De wijze van voorstelling in het heldendicht is dan ook dikwijls zoo dramatisch, dat Plato Homerus te regt den leermeester en leidsman van alle goede tragici genoemd heeft.

Hetzelfde geldt, hoewel in mindere mate, van de *komoedie* en het *satyrdrama*, waarvan, zoo wij aan Tzetzes geloof slaan, Homerus ook al de vader was. De comici ten minste, wier parodiën op den dichter bekend zijn, hebben dikwijls Homerische helden tot het onderwerp van hun verhaal gemaakt. Zoo bestond er een *Ὀδυσσεύς* van Theopompus, een *Ὀδυσσεὺς ἀπονιπτόμενος* van Alexis, een *Ὀδυσσεὺς ναυαγός* van Epicharmus, eene *Ναυσικάα* van Eubulus, een satyrdrama *Κίρκη* van Aeschylus, en bezitten wij nog het satyrdrama *Κύκλωψ* van Euripides.

b. *De welsprekendheid.*

Homerus, zegt Quinctilianus (X, 1, 46), quemadmodum ex Oceano dicit ipse amnium fontiumque cursus initium capere, omnibus eloquentiae partibus exemplum et ortum dedit. — Volgens Plutarchus (*vita Hom.* II, 16 seqq.) zijn de meeste tropen en figuren door hem uitgevonden of is hij althans de eerste geweest, die ze gebruikt heeft. Wat men nu hiervan ook moge denken, zeker is het, dat de rhetoren en sophisten, die de welsprekendheid onderwezen, Homerus ijverig bestudeerden, en in zijne gezangen dikwijls de stof voor hunne declamatiën vonden, waarin zij, om hunne scherpzinnigheid en bekwaamheid te toonen, veelal prezen, wat Homerus gelaakt had, en laakten, wat door hem geprezen was. Van zoodanige pronkreden bezitten wij twee, die aan Gorgias worden toegeschreven, Ἀπολογία Παλαμήδους en Ἑλένης ἐγκώμιον, eenen Αἴας en Ὀδυσσεύς op naam van Antisthenes, terwijl Zoilus van Amphipolis om de scherpe smaadreden, die hij tegen Homerus hield, den naam van Ὁμηρομάστιξ droeg.

Echter was het onderwerp gewis het eenige niet, dat de redenaars van den dichter overnamen; de kunst waarmede de redevoeringen bij Homerus steeds overeenkomstig het karakter van den spreker gedicht zijn, kan gewis hem slechts onbekend zijn, die niet gemerkt heeft, dat in den heldentijd reeds de welsprekendheid in eere was en beoefend werd. Kon de welluidendheid der klanken, de levendigheid der schilderingen, de kunstige verbinding der afzonderlijke deelen tot één geheel, en de rustige en bedaarde voortgang tot één bepaald doel zijne werking op de redenaars ontberen? —

c. *De historiographie.*

Dat Homerus voor alle Grieksche geschiedschrijvers, eenen Thucydides, Xenophon of Polybius, tot voorbeeld

gestrekt heeft, zou ik niet durven beweren; des te meer evenwel openbaart zich zijn invloed in de geschiedenis van Herodotus. Hij toch plaatst zich op hetzelfde standpunt als de dichter. Wat voor dezen de oorlog tegen Troje is, een strijd tusschen twee werelddeelen, Azië en Europa, tusschen barbaren en Hellenen, dat zijn voor Herodotus de Perzische oorlogen. Dezelfde uitvoerigheid, dezelfde zwetserij, die het heldendicht eigen is, vindt men bij den vader der geschiedenis. Bij beiden vindt men talrijke episoden, bij beiden een vast geloof aan de werkzaamheid der goden, bij beiden de overtuiging, dat alle menschelijke aangelegenheden door hen worden bestuurd. Gelijk bij den dichter de *βουλὴ Διός* de straffende gerегtigheid der goden verkondigt, spreekt de geschiedschrijver van hunnen nijd, die niet dulden kan, dat de zwakke mensch de grenzen, die hem gesteld zijn, te buiten gaat (Lauer l. l., 54 en 55).

d. *De beeldhouw- en schilderkunst.*

Volgens Winckelmann (*Geschichte der Kunst*, I, 3, 24) ist im Homer alles gemalt und zur Malerei erdichtet und geschaffen. — Homeri picturam, zegt Cicero (*Tusc. Quaest.* V, 39), non poësin videmus. Quae regio, quae ora, qui locus Graeciae, quae species formaque pugnae, quae acies, quod remigium, qui motus hominum, qui ferarum, non ita expictus est, ut, quae ipse non viderit, nos ut videremus, effecerit? — De beste Grieksche schilders en beeldhouwers werkten dan ook eenvoudig de Homerische voorstellingen uit. Toen Phidias, zoo verhaalt men, de opdragt gekregen had, om een beeld van den Olympischen Zeus te vervaardigen, werkte hij dag en nacht, maar zag toch, dat al zijne moeite vergeefsch was; hij kon zich den vader van Olympia niet helder voor den geest stellen. Toevallig wandelt hij over de markt en hoort eenen rhapsode de schoone verzen uit het eerste

boek der Ilias voordragen, waarin Zeus aan Thetis op haar verzoek, om Achilles in zijne eer te herstellen, een gunstig antwoord geeft. Nu stond de gestalte van den Olympiër hem duidelijk voor oogen, en hij schiep het beroemde beeld, dat den ouden een levende god toescheen, en volgens Quinctilianus aan de godsdienst nieuwe kracht schonk. Ook de schilders Polygnotus en Nicias werkten naar zijne beschrijvingen; en daar men zich de goden en helden dacht, zoo als Homerus hen had voorgesteld, zal niemand, die den invloed van de godsdienst der ouden op de kunst, zoowel de werking der heiligenvereering in de Roomsche kerk te dezen opzigte heeft leeren kennen, niemand zal ontkennen, dat omtrent de kunstenaars in het algemeen waar is, wat ik zoo even van Phidias gezegd heb, en dat dus Heeren te regt beweert: der griechische Geschmack in Kunst und Dichtkunst ist dem Homer und seinen Homeriden fast alles schuldig.

III. DE WETENSCHAPPEN.

a. *Algemeene beschouwing.*

Behalve de taalstudiën, was zijne werking op de wetenschappen in het algemeen gering, hoezeer ook de Grieken het tegendeel beweerden. Homerus, zegt Maximus Tyrius (*Diss.* XXXII, p. 116 Reiske) *πάντα ἐπεσκόπει, ὅσα οὐρανοῦ κινήματα, ὅσα γῆς παθήματα, θεῶν βουλάς, ἀνθρώπων φύσεις, ἡλίου φῶς, ἄστρων χορόν, γενέσεις ζώων, ἀναχύσεις θαλάττης, ποταμῶν ἐκβολάς, ἀέρων μεταβολάς, τὰ πολιτικά, τὰ οἰκονομικά, τὰ πολεμικά, τὰ εἰρηνικά, τὰ γαμήλια, τὰ γεωργικά, τὰ ἱππικά, τὰ ναυτικά, τέχνας παντοίας, φωνὰς ποικίλας, εἴδη παντοδαπά, ὀλοφυρομένους, ἡδομένους, πενθοῦντας, ὀργιζομένους, εὐωχουμένους, πλέοντας.* Volgens Plutarchus (*Vita Homeri* II, 199 seqq.), kende hij de geneeskunde en diaetetica, de chirurgie en *μαντική*; Crates Mallotes en zijne volgelingen zagen in hem

eenen wijsgeer, wiskundige, astronoom en aardrijkskundige (Wolf, *Proleg.* p. 276 seqq.). *Ἴστε γὰρ δήπου*, zegt Niceratus (Xenoph. *Conv.* IV, 6) ironisch, maar toch overeenkomstig de denkwijze zijner tijdgenooten, *ὅτι Ὅμηρος ὁ σοφώτατος πεποίηκε σχεδὸν περὶ πάντων τῶν ἀνθρωπίνων. ὅστις ἂν οὖν ὑμῶν βούληται ἢ οἰκονομικὸς ἢ δημηγορικὸς ἢ στρατηγικὸς γενέσθαι ἢ ὅμοιος Ἀχιλλεῖ ἢ Αἴαντι ἢ Νέστορι ἢ Ὀδυσσεῖ, ἐμὲ θεραπευέτω. ἐγὼ γὰρ ταῦτα πάντα ἐπίσταμαι* (hij kende namelijk de Ilias en Odyssea van buiten). On citait, zegt van Limburg Brouwer (*Histoire de la Civilisation morale et religieuse des Grecs*, V, p. 50), des passages d'Homère pour prouver la profonde connaissance, qu'avait ce poète de la cosmographie, de l'astronomie, de l'histoire naturelle, de l'agriculture, de la culture des vignes. Les interprètes de songes même en appelaient à son autorité, et quelques progrès, que les Grecs eussent faits après lui dans l'art militaire, on le respectait toujours comme l'inventeur des plusieurs stratagèmes, qu'on n'aurait pas manqué de trouver, même s'il n'en avait jamais parlé. Pausanias en constatant l'erreur d'Aristion, roi de Sparte, qu'un enfant né au septième mois de la gestation pût vivre, ajoute, que sans doute il avait oublié ou mal compris ce qu' Homère dit au sujet d'Eurysthée, comme si ce poète fût la meilleure autorité en matière d'obstétrie. Dans Plutarque l'opinion, que les animaux jouissent d'une meilleure santé que les hommes, est réfutée par le premier livre de l'Iliade, où la peste frappe d'abord les mules et les chiens et ensuite les hommes. Un des interlocuteurs chez le même auteur, pour prouver, que la nuit est le temps le plus propre aux plaisirs d'amour, fait observer, que de tous les héros d'Homère Paris est le seul, qui s'y livre pendant le jour. Élien enfin rapporte de bonne foi, qu'un roi égyptien aurait institué le culte des taureaux, parce qu' Homère loue la forme de ces animaux.

b. *De wijsbegeerte.*

Dat Homerus in den waren zin des woords geen wijsgeer geweest is, begrijpt ieder, die hem eenigzins verstaat. En toch schreef Maximus van Tyrus *περὶ Ὁμήρου καὶ τίς ἡ παρ' αὐτῷ ἀρχαία φιλοσοφία*, Phavorinus *περὶ τῆς Ὁμήρου φιλοσοφίας* en Oenomaus *περὶ τῆς καθ' Ὅμηρον φιλοσοφίας* (Lauer l. l., p. 49). Nisi forte, zegt Seneca (*Epist.* 88), tibi Homerum philosophum fuisse persuadent, cum his ipsis quibus colligunt negent. Nam modo Stoicum illum faciunt, virtutem solam probantem et voluptates refugientem et ab honesto ne immortalitatis quidem pretio recedentem; modo Epicureum, laudantem statum quietae civitatis et inter convivia cantusque vitam exigentis; modo Peripateticum, bonorum tria genera inducentem; modo Academicum, incerta omnia dicentem. Apparet nihil horum esse in illo, cui omnia insunt; ista enim inter se dissident. — Wanneer Seneca zoo spreekt, bestrijdt hij geene ijdele schrikbeelden, daar men, zooals uit Plutarchus (*Vit. Hom.* c. 93 seqq.) blijkt, de gevoelens van alle wijsgeeren en de spreuken der wijzen bij den dichter meende te vinden. Toen Thales het water het beginsel noemde, waaruit alles gevormd was, en waarin alles zich oploste, wees men op het vers van Homerus: *Ὠκέανος θ' ὅσπερ γένεσις πάντεσσι τέτυκται.* Toen Xenophanes van Colophon het water en de aarde als elementen aannam, ontleende hij dit, zeide men, aan de woorden des dichters: *ἀλλ' ὑμεῖς μὲν πάντες ὕδωρ καὶ γαῖα γένοισθε.* Homerus kent evenwel, zoo gaat Plutarchus verder, de vier elementen; weet, dat er slechts ééne wereld is; leert, dat er eene voorzienigheid bestaat, die wil, dat de menschen deugdzaam leven, en die hen verder leidt en bestuurt. Hij weet, dat goden en menschen burgers zijn van denzelfden staat; dat er een noodlot bestaat, maar den mensch tevens nog eenige vrijheid is overgelaten; leert, dat de ziel onsterfelijk is; houdt haar voor

den mensch zelven en het ligchaam voor den kerker der ziel. De zielsverhuizing is hem bekend; het gevoelen der Stoicynen over de ziel is uit Homerus genomen, hoewel hij haar volgens anderen even als Plato en Aristoteles voor onstoffelijk hield. Hij verdeelt de ziel op dezelfde wijze als Plato; de Stoicijnen, die de ongevoeligheid voor de hoogste deugd houden, beroepen zich op des dichters woorden: *ἀλλὰ χρὴ τὸν μὲν καταθάπτειν ὅς κε θάνῃσι, νηλέα θυμὸν ἔχοντας, ἐπ' ἤματι δακρύσαντας.* De volgelingen van Aristoteles bewijzen uit Homerus, dat de *μετριοπάθεια* te prijzen is; dezelfden lezen in zijne gezangen, dat een deugdzaam leven onvoldoende is om gelukkig te zijn; de Stoicijnen, dat men om gelukkig te leven niets dan deugd noodig heeft. Hij weet, dat de deugd zonder werkzaamheid nutteloos is; leert even als Pythagoras, dat de eenheid het princiep van al het goede is; het tweetal van alle slechte dingen. — Maar genoeg hiervan, om Seneca's woorden te regtvaardigen.

Hoewel het nu mogelijk is, dat eenig gezegde van den dichter den een of ander wijsgeer tot nadenken heeft aangespoord, en dat ook de schat van levenswijsheid, die bij Homerus gevonden wordt, niet geheel zonder invloed op de wijsbegeerte gebleven is, mag men echter met reden twijfelen, of het den philosophen wel ernst was, als zij dergelijke meeningen aan Homerus toeschreven. De gevoelens, waartoe zij zelven door eigen onderzoek en nadenken gekomen waren, zochten zij in de Homerische gedichten, en overtuigden dan de wereld en eindelijk misschien ook zich zelven, dat zij werkelijk gevonden hadden, wat zij zochten. Hunne meeningen maakten dan opgang bij het volk; want even als thans een gevoelen aanhangers vindt, waarvan men gelooft, dat het door Mozes, Christus of Paulus is uitgesproken, gelijk de bijbel het boek is, waarin ieder zijne stellingen zoekt en vindt, gelijk ieder ketter zijne letter heeft, zoo gebruikten de wijsgeeren het gezag van Homerus.

c. *De taalstudiën.*

Toen ik boven zeide, dat Homerus den Grieken dikwijls stof tot gezellig onderhoud verleende, hebben de voorbeelden uit Plutarchus reeds aangetoond, hoe dergelijke gesprekken voor de verklaring van den dichter, en in het bijzonder voor de taalstudiën, bevorderlijk zijn moesten, terwijl het steeds toenemend getal van verouderde woorden en spreekwijzen de Grieken tot naauwgezet onderzoek nopen moest. Homerus is dan ook de eerste geweest, op wien commentatoren hun vernuft gespitst hebben; en in latere tijden moet men verbaasd staan over de moeite, die door velen aan het verklaren van den grooten dichter besteed werd. Apollodorus van Athene schreef 12, Menogenes 23 boeken over den cataloog, Demetrius van Scepsis 30 ter explicatie van 60 verzen, Neoteles besteedde even als Dorotheus van Ascalon zijn geheel leven aan de verklaring van één gezang (Eust. ad Il. p. 199. Schol. ad Il. θ, 323, Il. ι, 90); en met hoeveel vlijt de andere oude taalkundigen Homerus bestudeerd hebben, daarvan kunnen de geschriften van bijna allen getuigen.

Hiermede meen ik mijne taak te hebben afgedaan. — Het weinige door mij bijgebragt heeft, meen ik, doen zien, dat de invloed van Homerus op de beschaving der Grieken verbazend groot geweest is, en dat dit punt wel verdient nog nader en naauwkeuriger onderzocht te worden.

Gouda, 29 *Dec.* 1859. J. D. Homan.

HOMERUS, PLATO, SPINOZA.

Wanneer een geheel, dat tegenstellingen in zich bevat en aan ontwikkeling onderworpen is, met zijne ontwikkeling begint, is er eerst een toestand, waarin de tegengestelde deelen niet gescheiden, maar nog ingewikkeld zamen verbonden als in een kluwen zijn vereenigd. Bij voortgaande ontwikkeling komt dan één van de leden der tegenstelling te voorschijn en treedt op den voorgrond, terwijl het overige zich nog geheel op den achtergrond bevindt, totdat de ontwikkeling van dat eerste lid zoover gevorderd is, dat zij door langer eenzijdig te blijven schadelijk zou worden. Dan begint de ontwikkeling van het tegenovergestelde en wel op even eenzijdige wijs als te voren, maar natuurlijk in voortdurenden strijd tegen de vorige periode, totdat ook deze baan is afgeloopen. Wanneer eindelijk de ontwikkeling zoo ver gevorderd is, dat de twee leden der tegenstelling ieder afzonderlijk genoegzaam ontwikkeld zijn: dan volgt het tijdperk van de vereeniging der twee leden, waarin wat in het eerste tijdperk nog onbewust en als in de kiem verbonden sluimerde, wat in het tweede en derde tijdperk eenzijdig in regelregt tegenovergestelde rigting ontwikkeld werd, zich tot een organisch geheel verbindt en harmonisch vereenigd zamen voortleeft.

Wanneer men echter deze algemeene wet op de menschelijke zaken wil toepassen: dan houde men in het oog, dat de gaven van voortbrenging zeer ongelijk verdeeld zijn, zoodat in den regel het duidelijk uitspreken van datgene wat geheele tijdperken in beweging brengt, slechts aan weinigen gelukt, die door anderen als leermeesters en voorgangers geëerbiedigd worden; en dat een nieuw beginsel zich eerst slechts in enkele groote vernuften openbaart, die gelijk men zegt, hunnen tijd vooruit zijn, om later meer algemeen aangenomen te worden; terwijl er altijd achterblijvers, laudatores temporis acti bestaan, die als het ware de levende afbeeldsels zijn van lang vervlogene tijdperken. Hierdoor heeft het bij oppervlakkige beschouwing wel eens den schijn, alsof die algemeene beginselen willekeurig gesteld en met de ervaring in strijd waren.

Onder de tegenstellingen, die in de menschelijke natuur bevat zijn, bekleedt die van ligchaam en geest eene voorname plaats. Wat de metaphysische hoedanigheid van ligchaam en geest is, en in hoe verre zij in het diepste wezen van den mensch zamenverbonden of één zijn, willen wij hier geenszins onderzoeken, maar alleen aannemen: dat een gedeelte van de hoedanigheden des menschen en van de verschijnselen in de ontwikkeling der menschelijke natuur met den algemeenen naam van *ligchamelijke* of *zinnelijke*, een ander met dien van *geestelijke* bestempeld worden. In dezen zin durven wij, zonder tegenspraak van de zijde der ervaringsphilosophie te vreezen, de oude uitdrukking: de mensch bestaat uit ligchaam en geest te blijven bezigen.

De leden dezer tegenstelling waren in het tijdperk der onschuld, de gouden eeuw, nog niet gescheiden, maar alles bevond zich nog onbewust in elkander; strijd was er niet, maar vrede evenmin, daar de twee bestanddeelen, die later in zulk eene scherpe tegenstelling zouden te voorschijn komen, nog geen eigen bestaan verworven hadden. Hoe en wanneer die ontwikkeling tot eigen bestaan

begonnen is, kan tegenwoordig met geene mogelijkheid meer nagegaan worden; doch wij aarzelen niet in het algemeen te zeggen, dat op het tijdperk der nog niet ontwikkelde vereeniging van al de tegenstellingen, die in het menschdom sluimerden, op dat van de gouden eeuw, een tijdperk gevolgd is, waarin de zinnelijkheid heerschte en heerschen moest, omdat zij eerst eenzijdig moest ontwikkeld worden, ten einde later eene harmonische verbindtenis met haar tegendeel te kunnen sluiten. Op die periode der zinnelijkheid volgde eene andere, waarin het ligchaam althans in theorie verdrukt en vernederd werd en de geest zich eenzijdig op den voorgrond plaatste. Eindelijk is een tijdperk aangebroken, waarin niet de eenzijdige ontwikkeling van ligchaam of geest, maar de harmonische ontwikkeling van beiden het heerschende beginsel is. Wij kunnen deze laatste periode als die aanmerken, waarin niet een deel des menschen maar de geheele mensch belangstelling inboezemt, en alzoo spreken van een tijdperk van *sensualismus*, een van *spiritualismus* en een van *humanismus*. Eene goede benaming voor het tijdperk, dat aan dit alles vorafging, is moeijelijk te vinden en ook minder noodig, daar dit tijdperk onbekend is, en alleen uit hetgeen later is voor den dag gekomen, kan besloten worden: wat er al in dien ouden tijd in den mensch verborgen lag. Wij laten dus de gouden eeuw rusten en spreken alleen over het tijdperk van het *sensualismus*, dat van het *spiritualismus* en det van het *humanismus*.

Het tijdperk van het *sensualismus* omvat de oude geschiedenis, dat van het *spiritualismus* de middeleeuwen, dat van het *humanismus* de nieuwe geschiedenis. Uit dit oogpunt verdiende de geheele geschiedenis des menschdoms uitvoerig behandeld te worden. Zulks kan evenwel onmogelijk in een opstel als dit geschieden, maar zou een werk van verscheidene boekdeelen vereischen. Wij willen ons alleen bepalen tot drie mannen, die wij als vertegenwoordigers der drie genoemde genoemde beginselen

meenen te mogen aanmerken. Die drie mannen zijn Homerus, Plato en Spinoza.

Voor dat wij ze evenwel naauwkeuriger gaan in oogennemen is het volstrekt noodig te herinneren, vooreerst: dat het tijdperk van het sensualismus niet met Homerus begonnen is, maar dat de sensualistische beginselen door hem het gelukkigst zijn uitgesproken, terwijl daarentegen Plato en Spinoza hunnen tijd vooruit waren, zoodat hun invloed op het tijdperk, dat zij hier vertegenwoordigen, eerst na hunnen dood begon. Plato was de profeet van het spiritualisme, de eerste uitspreker van de beginselen, die de middeleeuwen beheerschten, terwijl hij zelf nog in de sensualistische periode leefde; en Spinoza was in zijnen tijd een roepende in de woestijn, maar wordt tegenwoordig in zijne waarde gekend, zoodat het tijdperk van het humanismus eigenlijk eerst na zijnen dood begonnen is, ofschoon niet moet voorbijgezien worden: dat het herleven der oude letteren, vooral der belangstelling in de Homerische poëzij, hem meer heeft voorgewerkt dan hij zelf wist. Opdat de strijdende beginselen zouden kunnen verzoend worden, moesten ze eerst duidelijk uitgesproken worden. (In het voorbijgaan zij hier herinnerd, dat volgens sommigen het bewustzijn van dien strijd, zonder dat der verzoening in een hooger begrip, in de legende van doctor Faust is uitgesproken, en dat onze Jan Klaassen daarvan een uitvloeisel is.)

Ten andere voorzie ik hier de tegenwerping der kritiek: dat Homerus een mythisch persoon is, en de op zijnen naam overgeleverde geschriften door anderen zijn vervaardigd, terwijl ook op de echtheid van verscheidene Platonische dialogen veel valt aan te merken. Zonder iets op de uitkomsten der kritiek te willen afdingen, durf ik echter beweren: dat zij voor ons standpunt van beschouwing geheel onverschillig zijn, ja dat onze theorie er niets bij zou lijden, al kon onomstootelijk bewezen worden: dat Homerus, Plato en Spinoza geen' van drieën

bestaan hebben. Het eenige, dat wij noodig hebben is dit: dat er boeken bestaan, die als de werken van Homerus, Plato en Spinoza bekend zijn, dat die boeken grooten invloed op de ontwikkeling des menschdoms hebben uitgeoefend en nog uitoefenen, en dat de boeken die te regt of ten onregte naar Homerus genoemd worden, het sensualismus; die, welke naar Plato heeten, het spiritualismus; die, welke Spinoza heet geschreven te hebben, het humanismus duidelijk uitspreken. Dit zal de kritiek ons wel toegeven, en meer verlangen wij niet.

Thans willen wij eerst Homerus in oogenschouw nemen, en zoeken aan te wijzen: dat in zijne geschriften het sensualismus duidelijk geformuleerd is.

Dat Homerus als vertegenwoordiger van het sensualismus gelden mag, zal ons, naar wij hopen, toegegeven worden, wanneer wij met de noodige aanhalingen uit de naar hem genoemde geschriften de volgende stellingen bewezen hebben.

1. Volgens Homerus is het wezen van den mensch niet in den geest maar in het ligchaam te zoeken.

2. Het uitmunten in ligchamelijke hoedanigheden is volgens hem het voornaamste.

3. De geestelijke hoedanigheden, die hij prijst, zijn de zoodanige, die nuttig zijn voor het zinnelijke, aardsche leven.

4. Het zinnelijke genot is bij hem het hoogste goed.

5. Hij beschouwt het huwelijk vooral als zinnelijke liefde.

6. Hij vindt rijkdom zeer begeerlijk.

7. Bij den dood is de eervolle uitvaart des ligchaams de hoofdzaak.

8. Het leven van den geest na den dood is zonder waarde, omdat hij van datgene, waardoor hij eigenlijk leefde, beroofd is.

1. Reeds de aanhef van de Ilias is een bewijs voor onze stelling. Wij lezen aldaar: dat de zielen der helden naar

de onderwereld gezonden en de helden zelve aan de honden en roofvogels ten prooi gelaten worden (Il. A 3. 4). Hieruit volgt immers, dat de ziel minder dan het ligchaam hun wezen uitmaakte. Van waar anders dat mishandelen van lijken, waarvoor de levenden zóó bevreesd waren, dat telkens wanneer een held gesneuveld was, om zijn lijk een geweldige strijd ontstond (Il. P.). Ware het ligchaam niet als de hoofdzaak beschouwd, dan zou men die lijken hebben laten liggen, zonder er zich zooveel over te bekommeren.

2. Dit wordt met ronde woorden verklaard door een der zonen van Alcinoüs, die uitdrukkelijk tot Odysseus, als hij hem uitdaagt, om bewijzen van zijne bekwaamheid in ligchaamsoefeningen te geven zegt: er is geen grooter roem voor een man, zoolang hij bestaat, dan hetgeen hij met zijne handen en zijne voeten uitvoert (Od. Θ. 147. 148). Daar Odysseus zich, omdat hij zooveel geleden heeft, aan die uitdaging wil onttrekken, wordt op dien grond betwijfeld: of hij wel een fatsoenlijk man is, en dit treft hem zóó, dat hij dadelijk proeven van zijne bekwaamheid geeft en zich daardoor volkomen rehabiliteert. Desgelijks houdt hij zich in, als hij met Irus moet strijden en geeft hem slechts een klein klapje (waardoor echter Irus bloedbrakend nedervalt), om zijne afkomst niet te verraden (Od. C. 89—98). Ligchaamskrachten werden dan ook zóó vereerd, dat zelfs de goden vooral daarom verheerlijkt werden; gelijk, om nu van de fanfaronade van Zeus, die met een keten al de goden, de aarde en de zee wil ophijschen en aan den top van den Olympus ophangen (Il. Θ. 19—27), niet te spreken, voldoende kan blijken uit die vermaarde plaats, welke Phidias inspireerde, waar Zeus met het knikken zijner wenkbrauwen den geheelen Olympus doet daveren (Il. A. 528—530).

3. Als er geestelijke hoedanigheden door Homerus geprezen worden: dan zijn het vooral zulke, die in het

aardsche leven te pas komen. De wijsheid van Nestor openbaart zich alleen in het geven van praktische raadgevingen (Il. B. 370. Z. 67—71). Odysseus toont zijne, hem door Athene verleende wijsheid vooral daarin, dat hij zich door list en bedrog in alle omstandigheden met de grootste volharding weet te redden (Il. K. 242—247. Od. N. 291—310). Een spreker van woorden in de vergadering en uitvoerder van daden in den oorlog te worden is het doel der opvoeding (Il. I. 438—443). Wetenschap is nog onbekend, en het doel van de kunst, ook de meest gevierde, is het leven van goden en menschen te veraangenamen. Een bekwaam timmerman heet een gunsteling der goden (Od. Θ. 493), een zanger dient om offers en maaltijden op te luisteren (Il. A. 472—474, 603, 604. Od. Θ. 62—82); ja de vroomheid openbaart zich slechts in het geven van offers met reine handen, opdat de goden van hunnen kant voorspoed zouden verleenen (Il. Υ. 288. Ω. 33, 34.

4. Dat het zinnelijke genot het hoogste goed is wordt door menschen en goden onbewimpeld erkend. De Ilias begint met eene twist van twee legerhoofden om eene bijzit (Il. A. 1—244). Thetis raadt haren zoon tot verzet van zijn leed eene vrouw in zijn bed te nemen (Il. Ω. 130). Odysseus zegt ronduit, niets aangenamers en schooners te kennen dan een maaltijd, waar overvloed van vleesch en wijn is en die door gezang wordt opgeluisterd (Od. I 5—11). De goden vergeten de wereldsche dingen, als zij aan den maaltijd zitten of bij hunne vrouw liggen) Il. A. 423—425. Od. A. 22—26. Il. Ξ. 1—360). Calypso zegt ronduit tot Hermes: gij goden ligt wel bij vrouwen, maar misgunt het aan de godinnen bij mannen te slapen (Od. Ε. 118—136).

5. Ofschoon bij Homerus trekken van opregte genegenheid in het huwelijk voorkomen, zooals tusschen Hector en Andromache, tusschen Odysseus en Penelope, tusschen Priamus en Hecabe, is het toch ontegenzeggelijk, dat bij

hem het zinnelijke element de hoofdzaak in het huwelijk is. Alleen uit dit oogpunt is het te verklaren, dat de gemeenschap tusschen Paris en Helena, die toch zoo zinnelijk was als mogelijk, geheel als een huwelijk in optima forma wordt besproken (Il. Γ. 162—172. 383—448. Ζ. 332—360). Nadat Menelaüs haar terug gekregen heeft, geniet zij dan ook weer dezelfde regten als voorheen (Od. Δ. pass.) Odysseus en Menelaüs spreken in het bijzijn hunner vrouwen van het huwelijk geheel als van eenen bijslaap (Od. Δ. 333. Τ. 265, 266). De vrijers van Penelope koesteren geene andere begeerte dan bij haar te slapen (Od. Α. 366). Het huwelijk is bij Homerus niets dan een concubitus perpetuus (Il. Ξ. 267—269, 305—311).

6. Rijkdom is in de oogen van Homerus bijzonder begeerlijk. Van daar die gewone wensch *θεοὶ δέ τοι ὄβλια δοῖεν*. Telemachus komt er dan ook rond voor uit, dat hij het hebben van veel inkomsten als een der uitstekendste voorregten van het koningschap beschouwt (Od. Α. 392). Odysseus verhaalt van zichzelven als een bewijs van schranderheid, dat hij rondreist, om geschenken op te loopen (Od. Τ. 270—295). Menelaüs erkent ronduit, dat hij zijn grooten rijkdom op zijne reizen heeft verzameld (Od. Δ. 78—91); en de beschrijving der schatten van Alcinoüs eindigt met de woorden: zoovele heerlijke gegeschenken der goden waren er in het huis van Alcinoüs (Od. Η. 132).

7. Dat de uitvaart des ligchaams bij den dood de hoofdzaak is wordt duidelijk geleerd in het geval van Sarpedon, den zoon van Zeus, voor wien zelfs zijn vader niets meer doen kan dan hem eene eervolle begrafenis te bezorgen (Il. Π. 433—457); en in dat van Hector, die wegens zijne talrijke offers aan Zeus dierbaar was, en wiens lijk daarom door de goden tegen bederf bewaard wordt, hetgeen Priamus als een duidelijk bewijs van de voortreffelijkheid der vroomheid aanmerkt, daar hij hieruit leert, dat de goden den vrome ook bij zijnen dood niet verlaten. Het

is onuitsprekelijk naïef schoon, dat Homerus hem dit als eene les van zijnen ouderdom aan Hermes, die hem onder de gedaante van eenen jongeling verschijnt, laat mededeelen (Il. Ω. 410—428). Wij lezen dan ook niet dat de ziel na den dood rekenschap van hare daden moet geven (Tantalus, Sisyphus en Tityus zijn uitzonderingen) maar wel, dat hare rust van de begrafenis des ligchaams afhangt (Il. Ψ. 69—74. Od. Λ. 51—80).

8. Dat het leven na den dood geene waarde heeft, omdat de geest datgene mist, waardoor hij eigenlijk bestond, spreekt Achilles uit nadat hem de schim van Patroclus verschenen is (Il. Ψ. 103—107); maar het wordt vooral duidelijk geleerd in de geschiedenis der reis van Odysseus naar den Hades, waar de schimmen om hun bewustzijn terug te krijgen bloed moeten drinken (Od. Λ. 137—152), en waar Achilles verklaart liever knecht op aarde dan koning onder de schimmen te willen wezen (Od. Λ. 488—490). Het aardsche leven is de hoofdzaak, een flaauw droomleven zonder genot is het eenige, dat na den dood overschiet, en het is dus natuurlijk, dat dit bij het denkbeeld van eervolle begrafenis en van roem bij de nakomelingschap in het niet wegzinkt (Od. Λ. 66—78).

Hiermede is m. i. genoegzaam bewezen, dat Homerus als vertegenwoordiger van het sensualismus mag gelden, en dat zijne verdienste en de oorzaak van zijne groote populariteit in Griekenland juist in de volkomene weerkaatsing van den geest zijns tijds in zijne gedichten te zoeken is.

Nu is het onze taak evenzeer aan te toonen, dat Plato het spiritualismus vertegenwoordigt.

Het is onvermijdelijk, dat iemand, die Homerus gelezen heeft en daarna Plato ter hand neemt, getroffen wordt door het groote verschil in denkwijze. Dit verschil is nergens duidelijker uitgesproken dan in de Republiek, waar Plato met ronde woorden zegt: dat in een volmaakten staat de poezij van Homerus niet moet geduld worden

(Lib. II. c. XVII—III. IX. Lib. X. I—VIII). Dit zeide hij op zijn standpunt te regt, want een consequent spiritualist moet de verzen van Homerus zedebedervend vinden en ze hoogstens in eene editie *in usum Delphini* aan de jeugd in handen geven.

Het verschillende standpunt van Plato komt het best door vergelijking met Homerus uit. Bij hem wordt op al de punten, die wij bij Homerus behandeld hebben, regelregt het tegendeel geleerd van hetgeen Homerus verkondigt. Dit willen wij thans nagaan.

1. Volgens Plato bestaat het wezen van den mensch in den geest, niet in het ligchaam.

2. Het kennen der eeuwige ideën is volgens hem het voornaamste.

3. De volmaakt wijze is onverschillig omtrent het aardsche.

4. Het zinnelijk genot is een ongeluk.

5. De voortteling gaat beter buiten het huwelijk en de liefde moet van de zinnelijkheid afgescheiden worden.

6. De rijkdom is verwerpelijk en de bron van veel kwaad.

7. De begrafenis is onverschillig, maar de hoofdzaak is dat de geest met het eeuwige vervuld zij.

8. Die na den dood wezenlijk gelukkig zijn verheugen zich vooral daarin, dat zij door de boeijen des ligchaams niet meer gekneld worden.

1. Dat het wezen van den mensch in den geest, niet in het ligchaam bestaat wordt uitdrukkelijk geleerd door Socrates in den Phaedo, waar hij Crito teregt wijst, die vraagt: hoe hij wil begraven worden, zeggende: dat alleen zijn ligchaam zal overblijven, maar hij zelf, na het drinken van den gifbeker zal weggaan (Phaed. LXIV) en in den eersten Alcibiades, waar Socrates zegt: dat al de andere beminnaars van Alcibiades datgene wat hem toehoorde liefhadden, maar hij alleen hemzelven, omdat de anderen voor zijn ligchaam, hij voor zijnen geest genegenheid koesterden (Alc. I. xxv).

2. Dat het kennen der ideeën de hoofdzaak is, wordt door Plato bij herhaling ingescherpt, en wel niet alleen in de Republiek (VII. xiii) en den Phaedo (cap. lvii), maar ook in den Phaedrus (cap. xxv—xxxvii) en in het Gastmaal (cap. xxii—xxix), waar hij wel, om zich aan het standpunt zijner tijdgenooten aan te sluiten, zijnen aanloop neemt uit de grieksche begrippen van liefde, maar om die te spiritualiseren en van bepaalden personen op eeuwige ideeën over te brengen, ten einde alzoo den geest weer tot het hemelsche te verheffen.

3. Dat de volmaakt wijze onverschillig is omtrent het aardsche wordt bij herhaling geleerd, bij voorbeeld in de Republiek, waar hij zegt: dat geen der bestaande staten waardig is aan den wijze belangstelling in te boezemen (Lib. VI. cap. x), en in den Theaetetus, waar hij verkondigt, dat een wijsgeer te regt wegens zijne onbekendheid met de wereldsche dingen wordt uitgelagchen, daar hij zich niet vernedert om zich daarmede te bemoeijen, en alleen met zijn ligchaam in zijne woonplaats verkeert, maar met zijn geest verhevener dingen naspoort (cap. xxiv, xxv).

4. De zinnelijke genietingen worden door Plato bij herhaling met veel versmading behandeld en als oorzaken van verbastering der zielen aangeduid (Rep. III. xiii. Phaedo xxxiii. Tim. p. 69 D). Eene der sterkst sprekende plaatsen is te vinden in de Republiek, waar Cephalus zegt; dat hij het vrijzijn van het lastige mingenot als een der voorregten van den ouderdom aanmerkt (Lib. I. cap. iii).

5. Huwelijk, zinnelijk genot en liefde zijn bij Plato drie geheel verschillende dingen. Het huwelijk is bij hem eene menschenfokkerij, die hij liefst op dezelfde wijs als het aanfokken van jagthonden of kippen wenschte in te rigten (Rep. V). In zijne Wetten is hij hiervan terug gekomen, maar verloochent daarom zijne beginselen niet, daar hij overtuigd, dat de ongehuwde staat aangenamer is dan de gehuwde, de menschen door straffen en boeten

tot het huwelijk dwingen wil, opdat het menschelijk geslacht niet uitsterve (Lib. IV. cap. XI. VI. XVII). Van huwelijksliefde heeft hij zoo weinig begrip, dat hij de liefde, zoodra er een zinnelijk element bijkomt, als meer of minder vernederd beschouwt, en van oordeel is, dat de hoogste genegenheid alle zinnelijkheid uitsluit (Gast. XXVII. Phaedr. XXXIV—XXXVII).

6. Ovidius zegt: *effodiuntur opes, irritamenta malorum* en Horatius: *Quid non mortalia pectora cogis Auri sacra fames?* Het is moeijelijk op die heeren de gelijkenis van den vos en de druiven niet toe te passen. Bij Plato echter, dien zij naspreken, is het wat anders. Hij is van ganscher harte overtuigd, dat de rijkdom eene der grootste oorzaken van bederf is, en wil daarom in zijnen volmaakten staat eene soort van communismus invoeren, met het bepaalde oogmerk, om de de kwade gevolgen van het geldbezit te weren (Rep. III. XXII), ja hij oordeelt, dat rijkdom de staten ongelukkig maakt, en dat naarmate die meer geteld wordt de deugd minder achting geniet (Rep. VIII. VI—IX). Daarom keurt hij het ook af eene stad digt aan de zee te plaatsen, daar dit den handel en het verwerven van rijkdom te gemakkelijk maakt (Leg. IV. 1), en wil zelfs het bezit van goud en zilver aan particulieren geheel en al verbieden (Leg. V. 12).

7. Socrates zegt in de reeds boven aangehaalde plaats tot Crito, dat daar de begrafenis zijn wezen niet raakt maar alleen het achtergeblevene lijk, hij dit begraven mag zoo als hij wil, en best oordeelt; daar het hem eigenlijk onverschillig is, maar hij de bestaande gebruiken wil eerbiedigen. In de Wetten bepaalt Plato: dat de begrafenis zoo eenvoudig mogelijk zijn moet en dat daarbij steeds moet ingeprent worden, dat de lijken niet de menschen zelve maar slechts hun afbeeldsel zijn, doch de personen zelve naar elders zijn vertrokken, om rekenschap van hunne daden te geven (Lib. XII. IX, zie ook Rep. X. IX—XVI, Gorg. LXXIV—LXXXII).

8. De ware beoefening der wijsbegeerte is eene voortdurende voorbereiding voor den dood, want de wijsgeer zoekt zooveel mogelijk zich van de boeijen des ligchaams te bevrijden en de volkomen zaligen zullen eens geheel van ligchamen verlost met hunnen geest onmiddelijk de waarheid in de denkbeeldige wereld aanschouwen (Phaedo. IX. LXII. Phaedr. XXVII).

Dit is immers geheel het tegendeel van het sensualismus. De mensch is geen zuivere geest evenmin als een zuiver ligchaam. Het sensualismus kon dus den geest niet geheel verloochenen, maar wel op zijde schuiven en op eene ondergeschikte plaats stellen.

Het spiritualismus neemt wraak hierover door het ligchaam, dat evenmin zoo maar is uit te schudden, te vernederen en te verguizen en zich een onligchamelijk bestaan als het ideaal van geluk voor te stellen.

Thans willen wij tot het derde standpunt overgaan en zoeken aan te toonen, dat het humanismus, hetwelk én sensualismus én spiritualismus in eene hoogere eenheid verbindt, in Spinoza zoo al niet volledig ontwikkeld toch met volkomen helder bewustzijn uitgesproken en tot verdere ontwikkeling aan de nakomelingschap is overgeleverd.

Om Spinoza goed met Homerus en Plato te kunnen vergelijken willen wij omtrent de punten, die wij bij deze twee onderzocht hebben, ook het gevoelen van Spinoza zoeken te vernemen.

1. Volgens Spinoza behooren geest en ligchaam evenzeer tot het wezen van den mensch.

2. Bij het bepalen van het hoogste goed vergeet hij het ligchaam niet.

3. De wijze is kalm, maar niet onverschillig omtrent het goede, dat deze aarde oplevert.

4. Alle genot is goed, zoolang het niet misbruikt wordt.

5. Een goed huwelijk komt met de rede volmaakt overeen.

6. Het geld is als middel goed, als doel dwaas.

7. Spinoza laat zich over de begrafenis niet uit, maar geeft wel beginselen, waaruit die juist kan beoordeeld worden.

8. De wijsgeer denkt weinig om den dood en behoeft dien niet te vreezen.

1. Dat geest en ligchaam evenzeer tot het wezen van den mensch behooren leert Spinoza uitdrukkelijk, als hij zegt: dat het denkende en het uitgebreide wezen ééne en dezelfde zaak is, maar onder twee verschillende eigenschappen beschouwd (Eth. II. prop. VII. Schol.). Hij spreekt dan ook bij herhaling over de parallelie tusschen de aandoeningen des ligchaams en de denkbeelden van den geest (Eth. II. prop. VII. VIII. IX enz.) en leert bepaald, dat het vermeerderen van de geschiktheid des ligchaams en de uitbreiding der geestvermogens hand in hand gaan (Eth. II. prop. XIV. V. prop. XXXIX).

2. Hieruit volgt reeds, dat het voor den mensch niet onverschillig kan wezen, hoe zijn ligchaam gesteld is, en dat het dooden van het vleesch niet in Spinoza's stelsel kan voorkomen (Eth. IV. prop. XXXVIII). Ja in de bepaling van het hoogste goed, die hij in een zijner meer populaire geschriften geeft, neemt hij de gezondheid des ligchaams uitdrukkelijk op (Tract. Theol. Polit. III. 12).

3. De wijze weet zeer goed, dat de natuur niet ten zijnen behoeve is ingerigt, maar hare eigene wetten volgt, waaraan hij evenzeer als ieder ander moet gehoorzamen (Eth. IV. prop. IV. App XXXII). Desniettemin is hij voor aardsche dingen niet onverschillig, daar hij erkent: dat de menschelijke zamenleving, hoe gebrekkig ook, veel beter is dan de eenzaamheid (Eth. IV. prop. LXXIII. App. XIV); en ook de voordeelen, die de uiterlijke wereld hem aanbrengt, op de regte waarde weet te schatten (Eth. IV. App. XXVII).

4. Vreugd, genot is op zich zelf genomen goed, en geene godheid rekent ons droefheid en pijn als verdienste

toe, ja het is even geoorloofd de zwaarmoedigheid te verdrijven als honger en dorst te stillen (Eth. IV. prop. XLV. cor. II. Schol.). Met dat al kan vermaak schadelijk zijn, zoodra het slechts een gedeelte van ons wezen raakt, daar het geheel er bij lijden kan, en in dat geval is de smart als middel van genezing heilzaam (Eth. IV. prop. XLIII).

5. Spinoza zegt van de betrekking tusschen man en vrouw het volgende. »Bloot zinnelijke liefde verandert ligt in haat, en is soms zelfs eene soort van krankzinnigheid, die door oneenigheid nog meer wordt aangeprikkeld; maar het huwelijk komt met de rede overeen, als de begeerte naar ligchamelijke vereeniging niet alleen door schoonheid maar ook door den wensch om kinderen te telen en verstandig op te voeden wordt opgewekt; en als de liefde van weerskanten niet alleen door schoonheid maar vooral door waardeering van geestelijke hoedanigheden ontstaan is" (Eth. IV. App. XIX. XX).

6. Het geld vindt hij als middel om de ruiling der benoodigdheden gemakkelijk te maken zeer goed, doch beschouwt het als onverstandig, wanneer men het geld om het geld zelf, niet om hetgeen er door te verkrijgen is begeert. Die het ware nut van het geld weet en niet meer wenscht dan hij noodig heeft, leeft met weinig vergenoegd (Eth. IV. prop. XXVIII, XXIX).

7. De begrafenis is niet van zooveel gewigt voor een wijsgeer, dat zij eene afzonderlijke behandeling vordert. Evenwel is het ontegenzeggelijk, dat iemand, die gelijk Spinoza erkent dat de inrigting van het menschelijk ligchaam door hare kunstmatigheid alle voortbrengselen der menschelijke kunst verre overtreft, de overblijfselen van dit kunstwerk na den dood met den noodigen eerbied zal behandelen (Eth. III. prop. II. Schol.).

8. De ware wijsgeer denkt weinig aan den dood, maar zijne wijsheid is eene oefening in wél te leven (Eth. IV. prop. LXVII), waarvan het wél sterven van zelfs een gevolg is; want die in zijn leven zich vooral beijvert om God te

leeren kennen en overeenkomstig met die kennis te handelen, zal én in zijn leven gelukkig wezen, doordien hij zich blijmoedig in zijn lot schikt (Eth. V. prop. xx. Schol.), zijne medemenschen liefheeft (Eth. IV. prop. xlvi) en door hen bemind wordt (Eth. III. prop. xli); en hij behoeft den dood niet te vreezen, daar hetgeen van hem bij den dood vergaat in vergelijking van hetgeen overblijft van geen het minste belang is (Eth. V. prop. xxiii. xxxviii cum Schol. xxxix).

Hieruit blijkt genoegzaam, dat werkelijk Homerus het sensualismus, Plato het spiritualismus, Spinoza het humanismus vertegenwoordigt. Uit een wijsgeerig oogpunt de zaak beschouwende [1]) kunnen wij dus met regt Homerus den leermeester der oude wereld, Plato dien der middeneeuwen, Spinoza dien van onzen tijd noemen; want de door die drie mannen het eerst met helderheid uitgesprokene en geformuleerde beginselen zijn inderdaad de beginselen dier drie tijdperken, waar ieder, die er in leefde, meer of min door beheerscht werd, al mogt het weinigen gelukken zich volkomen rekenschap van hunne daden en drijfveren te geven. Helder bewustzijn van beginselen is natuurlijk geene eigenschap van de menigte, maar alleen van de heerschende klasse, en zelfs dáár niet van alle individu's; maar wat van dezen uitgaat wordt door de anderen op hunne autoriteit aangenomen en naar hun vermogen toegepast. Om dit met enkele voorbeelden op te helderen beroepen wij ons b. v. op de eerdienst van Bacchus en Aphrodite in de oude wereld, op de kloosters en asceten in de middeleeuwen, op het herleven der gymnastiek in onze dagen. De voorstanders dier dingen wisten dikwijls zelve niet door welke idee zij beheerscht

---

[1]) Van den Bijbel spreken wij hier niet, omdat ons tijdschrift geen godgeleerd tijdschrift is. Mogt echter een godgeleerde dit opstel in handen krijgen: dan nemen wij de vrijheid hem de vraag voor te leggen: of niet al deze standpunten in den Bijbel zijn vertegenwoordigd? Zie Luc. VII: 31—35.

werden, maar toch is dit voor den wijsgeerigen beschouwer der geschiedenis duidelijk genoeg.

Wanneer wij nu hiervan uitgaande vragen, welke gevolgen daaruit voor onze gymnasiën te trekken zijn: dan volgt m. i. duidelijk, dat Homerus op de onderste, Plato op de hoogste klasse moet gelezen worden, opdat jongelieden, die voor de hoogste ontwikkeling in het wetenschappelijke bestemd zijn, helder bewustzijn verkrijgen van de beginselen, die in de verschillende tijdperken der geschiedenis geheerscht hebben. De voorbereidende school moet niet verder gaan, doch de hoogeschool vatte het dáár begonnene weder op en ga verder. Spinoza is dan m. i. een noodzakelijk bestanddeel van de propaedeutische studie der hoogeschool, niet om alles wat hij geleerd heeft onbepaald goed te keuren en zijne Ethica tot een wetboek te maken, wat hij zelf niet zou verlangd hebben (Eth. IV. App. xxv), maar om zijn standpunt, dat van het humanismus, als het volledige, van eenzijdigheid vrije aan de jongelieden te leeren kennen en ze alzoo voor te bereiden, om in echt humanistischen geest te studeren en later in de maatschappij met helder bewustzijn van hunne beginselen tot hun eigen nut en dat hunner medemenschen te arbeiden, *οὐ γὰρ δοκοῦσι τυφλῶν διαφέρειν οἱ τῷ ὄντι τοῦ ὄντος ἑκάστου ἐστερημένοι τῆς γνώσεως, καὶ μηδὲν ἐναργὲς ἐν τῇ ψυχῇ ἔχοντες παράδειγμα, μηδὲ δυνάμενοι, ὥσπερ γραφῆς, εἰς τὸ ἀληθέστατον ἀποβλέποντες κἀκεῖσε ἀεὶ ἀναφέροντές τε καὶ θεώμενοι ὡς οἷόν τε ἀκριβέστατα, οὕτω δὴ καὶ τὰ ἐνθάδε νόμιμα καλῶν τε πέρι καὶ δικαίων καὶ ἀγαθῶν τίθεσθαί τε, ἐὰν δέῃ τίθεσθαι, καὶ τὰ κείμενα φυλάττοντες σώζειν*; (Plato Rep. VI. 1).

D. Burger, Jr.

OVER

ORTHOGRAPHIE EN ORTHOËPIE

NAAR AANLEIDING VAN:

DE NEDERLANDSCHE SPELLING ONDER BEKNOPTE REGELS GEBRAGT DOOR DR. L. A. TE WINKEL, Leiden 1859.

Menig voorstander en beoefenaar van onze moedertaal zal zich bijzonder in de laatste honderd jaar geërgerd hebben over de velerlei stelsels, die bevoegden en onbevoegden in hare spelling hebben zoeken in te voeren, en over het niet zelden daarmede gepaarde bittere twistgeschrijf over enkele letters of woordvormen. Hij zal wel menigmaal gewenscht hebben, dat men als b. v. in Frankrijk en Engeland door wet of gebruik een vasten regel aannam zonder verder onderzoek, of die met uitspraak, oorsprong of afleiding op de beste wijze overeenkwam. Aan dien wensch hebben wij dan ook gewis, nu meer dan eene halve eeuw geleden, de op hoog gezag ingevoerde spelling van Siegenbeek te danken en wel op eene wijze, die voor dien anders zoo jammerlijken tijd al heel voortreflijk mag genoemd worden. Doch onze natie laat zich niet gelijk de Fransche in alle zaken de wet voorschrijven, of gelijk de Engelsche aan vaste gebruiken verslaven, al zijn die ook nog zoo ongerijmd en onredelijk.

Ieder kent de hevige oppositie, die Bilderdijk van den beginne af tegen Siegenbeek voerde en weet, hoe inzonderheid zij, die zijne gevoelens aankleefden of hem als dichters poogden na te streven, ook zijne spelling nabootsten [1]). Daarbij kwam echter menigmaal aan den dag, dat zij het wezenlijk betere van Bilderdijks taalinzigten boven die van Weiland en Siegenbeek voorbijzagen en wat hij zelf willekeurig zonder grond had aangenomen, blindelings volgden. Zoo erkent Bilderdijk ergens zelf, dat hij zijn eenmaal aangewend afwijkend gebruik van de letvormen *ij* en *y* niet had willen veranderen, ofschoon hij er geene goede gronden voor wist, en juist door die beide lettervormen onderscheiden zich nog heden zijne hardnekkige volgelingen van het algemeen gebruik. Zonder die oppositie van Bilderdijk en zijne aanhangers waren wij toch welligt even ver gekomen als de Franschen en Engelschen en had onze spelling een onveranderlijken vorm gekregen, die door geen wetenschaplijk onderzoek had kunnen gewijzigd worden. Nu echter grondige taalstudie ook van onze moedertaal in de laatste jaren groote schreden voorwaarts is gegaan, zoodat nòch Siegenbeek noch Bilderdijk langer als orakels beschouwd worden, maar beider afwijkende gevoelens aan grondiger onderzoek worden onderworpen, hebben wij kans om van lieverlede onze spelling tot eenen graad te volmaken, zooals bijna geen ander volk van de beschaafde wereld.

De volkomenheid eener spelling bestaat immers daarin, dat zij zoo na mogelijk met de beschaafde uitspraak overeenkomt en toch den oorsprong en de afleiding der woorden niet onkenbaar maakt. Van welk een onberekenbaar belang het voor een volk is, dat zijne spelling zoo na mo-

---

1) Wie er räuspert und wie er spuckt,
Das habt ihr ihm glücklich abgegucktt,
Aber sein schenie, ich meyne, sein geist
Sich nicht auf der (aussenseite) weist.

gelijk met de beschaafde uitspraak overeenkomt, zal ieder inzien, die bedenkt, hoeveel ligter iedereen, ook die onder de arbeidende klasse den minsten tijd aan onderwijs en studie kan wijden, alsdan lezen en schrijven kan leeren. Men vergelijke eens het ideaal van zulk eene spelling met het Engelsch en Fransch, hoe veel moeite het daar moet kosten om de jeugd het lezen te leeren, of hoeveel hoofdbreken het bij lateren leeftijd aan de menschen moet veroorzaken, die het in de jeugd gemist onderwijs, wat nog millioenen aldaar ontberen, wenschen in te halen, om hunne spreektaal in de boeken te vinden. En was nog in het Engelsch die spelling stelselmatig op de etymologie gegrond, dan had dit voor de meer beschaafde klasse nog het voordeel, dat zij de beteekenis der woorden beter kon onderscheiden en verstaan, doch de Engelsche taalgeleerden moeten zelve erkennen, hoe willekeurig het gebruik met die spelling is omgesprongen. Ook moeten zij wel alle hoop opgeven, van ooit hunne spelling rationeel te kunnen hervormen. Immers juist om het lezen voor de geringe klasse toegankelijker te maken, heeft men voor eenige jaren de proef genomen, met eenige boeken volgens de uitspraak te laten drukken; doch die zulk een boek gezien heeft, zal wel de ongerijmdheid van zulk eene poging hebben ingezien, die, werd zij ingevoerd, alle vroegere boeken onbruikbaar en de taal waarschijnlijk onverstaanbaar zou maken. In Frankrijk heeft men, meen ik, ook wel eens zulke proeven genomen, maar die mede weinig opgang gemaakt hebben.

Van de Europeesche talen, die mij bekend zijn, munt het Italiaansch boven alle andere daarin uit, dat zij het zuiverst de uitspraak door de spelling te kennen geeft, en alle letters, klinkers, tweeklanken en medeklinkers, op de helderste en volledigste wijze doet uitspreken. Het climaat schenkt den Italianen ook een metaal in de stem, waarvan wij alleen door een Lulofs of Vrugt eenig begrip kunnen gekregen hebben en dat de Engelschen nog veel meer

dan wij moeten ontberen. Daarentegen gaat bij de Italiaansche spelling de oorsprong en afleiding der woorden verloren, daar men van alle woorden, vreemde zoowel als inlandsche, alle letters weglaat af verandert, die niet uitgesproken worden.

In de schrijfwijze van het Hoogduitsch kan men in de eerste plaats den aard van de Duitsche natie opmerken in hare gehechtheid aan uitgeleefde vormen. Waartoe houden zij toch nog altijd vast aan de Gothische letter in hunne gedrukte boeken en aan dat leelijke puntige handschrift [1]? en waartoe moet bij zulk eene philosophische natie nog ieder substantivum door eene kapitale letter worden aangeduid, terwijl daarentegen, wat ongelukkig ook bij ons navolging vindt, de van eigennamen afgeleide adjectiva met kleine letter beginnen en daardoor veelvuldige dubbelzinnigheid te weeg brengen? Men is evenwel in den laatsten tijd aldaar zeer in de weer om meer regelmaat en grondigheid in de spelling te brengen, waardoor zij, gelijk Dr. te Winkel in zijne voorrede opmerkt, meer met onze Nederlandsche zal overeenstemmen. Doch in 't algemeen kan men nog van de Duitschers zeggen, dat zij met hunnen grooten taalmeester Jacob Grimm handelen als de Syracusiërs in den ouden tijd met hunnen wetgever Diocles, wien zij hoogelijk vereerden en standbeelden voor hem oprigtten, maar zijne grondwet evenmin gehoorzaamden, als de Duitschers de schrijfwijze van Grimm. Alleen de philologen beginnen meer en meer in hunne tijdschriften en werken de letters van het ove-

---

1) Dat docenten in 't Hoogduitsch hunne leerlingen het Hoogduitsche handschrift leeren lezen, is goed en nuttig, maar dat zij hun dit ook leeren schrijven, dient nergens toe. Immers wie naar Duitschland moet corresponderen kan vrij het gewone letterschrift gebruiken, dat ieder daar moet kennen, en de Duitschers zelve zijn niet zelden zoo beleefd, om bij correspondentie naar ons land hun meestal onontcijferbaar schrift te laten varen en het algemeene zoogenaamd Italiaansche schrift te gebruiken.

rige beschaafde Europa te gebruiken, en het tijdschrift de Philologus waagt het zelfs om even als Grimm substantiva zonder kapitale beginletters te laten drukken. — Ook bij ons en in 't Engelsch plagt men, zeker respectshalve, velerlei substantiva met kapitale beginletters te schrijven; daarenboven werden bij ons alle eigennamen van personen geheel met kleine kapitalen, de geographische namen en de van eigennamen afgeleide adjectiva met cursieve letters gedrukt, al 't geen bovenal in de Vaderlandsche Letteroefeningen van vader Yntema heel consequent en stipt werd uitgevoerd. Van lieverlede verdwijnt dat bonte gewemel van allerlei letters uit onze boeken zoo wel als in de Fransche en Engelsche, waarbij men echter, gelijk boven reeds is aangestipt, ook het nuttige gebruik begint te laten varen van alle de van eigennamen afgeleide adjectiva met eene kapitale letter te kenmerken.

Wat voor Franschen en Engelschen onmogelijk is, om namelijk de uitspraak hunner talen door het letterschrift regelmatig en consequent af te beelden, wat de Italianen alleen bereikt hebben door den oorsprong der woorden onkenbaar te maken, is beide, zoo als misschien in geene andere Europeesche taal, bij ons uitvoerbaar en althans reeds in een veel hoogeren graad dan in het na verwante Hoogduitsch bereikt. Het beste bewijs daartoe levert het boekje van Dr. te Winkel. Ik weet niet, wat mij daarin het meest bevallen heeft, gezond verstand of duidelijkheid bij onvergelijkelijke beknoptheid.

Een eerste voorbeeld van gezond verstand vinden wij in de opgave van de 26 letters van ons alphabet: a, b, c, d, e, f, g, h, i, j, k, l, m, n, o, p, q, r, s, t, u, v, w, x, y, z. Immers bijna alle onze spraakkunstenaars spreken over de letters, alsof wij een eigen, afzonderlijk Nederlandsch alphabet hadden en niet hetzelfde hadden aangenomen als de overige volken van Romaansche of Germaansche afkómst. Sommigen zelfs waren bijna even stout of

dwaas als keizer Claudius en poogden nieuwe lettervormen in te voeren, alleen met dit onderscheid, dat zij zamengestelde lettervormen, zooals *ch*, *ng*, *ij*, voor enkele letters wilden laten doorgaan. Ze zijn daarbij ook niet gelukkiger geweest dan de geleerde keizer en soms zelfs met zich zelven in tegenspraak. Dat is althans den heer Brill overgekomen, die in zijne Spraakleer van 1846 slechts 22 letters opgeeft, in die van 1849 daarentegen 23, wijl hij toen als 22ste letter het dubbele letterteeken *ij* als enkele letter wil beschouwd hebben. Van *c*, *q*, *x* en *y* maakt hij in 't geheel geen gewag, noemt *ie* en *oe* zuivere vocalen en *ch* en *ng* enkelvoudige klankwijzigingen. Wat is echter natuurlijker, dan het geheele alphabet, dat ons door de Romeinen is overgeleverd met de kleine overwinst van *j*, *v* en *w*, die in den loop der eeuwen, hoe langzaam dan ook, daarbij gekomen is, volledig op te geven, en vervolgens de functies van elke letter, hetzij op zich zelve, hetzij in vereeniging met andere naauwkeurig te bepalen. Bijna even weerbarstig als de Romeinen tegen de nieuwe letters van keizer Claudius, is men ook in de latere eeuwen tot in onzen tijd toe hardnekkig geweest om niet consequent *i* en *j*, *u* en *v* te onderscheiden. Dit kunnen niet alleen de woordenboeken en encyclopaediën nog altijd getuigen, maar zelfs onze schrijfmeesters leeren nog niet eens geregeld aan de jeugd het onderscheid tusschen de kapitalen *I* en *J*. Vrij belagchelijk is wel de veelal betoonde afschuw voor de letter *c*, zoowel bij ons als bij onze buren de Duitschers. Het mag eigenaardig zijn, dat men in zuiver Germaansche woorden of in vreemde, die het volkomen burgerregt gekregen hebben, overal in de plaats van *c* de *k* gebruikt, maar haar in zoogenaamde stadshuiswoorden, om van eigennamen niet eens te spreken, te verbannen, komt ons ongerijmd voor. Nog curieuser is het, dat vele vijanden van de *c* daarentegen bij voorkeur de *y* bij uitgangen voor *ie* of *ij* aanwenden; ik zeg voor *ie* of *ij*, want ik weet niet welken

van die klanken of tusschenklanken men daarmede bedoelt. De *y* is toch nu wel voortaan alleen noodig voor vreemde woorden en eigennamen en hare uitspraak kenbaar in *Cyprus* en *Egypte*, waaruit tevens blijkt, dat wij haar voor inlandsche woorden niet behoeven, maar in gebruik houden, om een hoofddoel der spelling, den oorsprong der woorden, in het oog te houden. Hetzelfde geldt van de *q* en *x*. Beider gebruik in Germaansche woorden zou den oorsprong der woorden onduidelijker maken. Bij de uitmonstering van de c, q, x en y als vreemde letters vergaten gewis onze spraakleeraars een hoofdbestanddeel aller talen, de eigennamen, en daarenboven, dat hoe puristisch men ook moge trachten te schrijven, de zoogenaamde stadshuiswoorden of vreemde kunsttermen voor geen kring der zamenleving te ontberen zijn. En gelijk reeds de heer te Winkel het zamengestelde letterteeken *ph* opgeeft, dat toch in zuiver Germaansche woorden niet voorkomt, zoo zou men ook in eene volledige spelkunst behooren op te geven, hoe inzonderheid in de oude eigennamen de zamengestelde letterteekenen en tweeklanken *pph*, *cch*, *ae oe*, de *z* als *ds* gelezen moeten worden: ja welligt ook ten aanzien van nieuwere namen en bastaardwoorden de uitspraak aanduiden van *au*, *eau*, *ou*, van den uitgang *air* in *militair* enz. enz.

Ten aanzien van de eigennamen, die in Grieksche en Romeinsche schrijvers vermeld worden, heb ik reeds in 1843 in de voorrede mijner O. H. de reden vermeld, waarom mij alleen rationeel voorkomt, die alle in den Latijnschen vorm te schrijven, en het heeft mij genoegen gedaan, dat die schrijfwijze ook met goede gronden door Dr. Engelbregt is gehandhaafd. Wij hebben te meer reden ons aan die schrijfwijze te houden, daar de volle onverminkte uitspraak der oude eigennamen bij ons niet vreemd klinkt en wij ze niet als onze naburen verminken of misvormen [1]). Omtrent de eigennamen van den lateren

1) Toen b. v. mijn oude vriend van Boekeren ten tijde van de groote

tijd is het zeer moeilijk een consequent systeem aan te nemen. In sommige dingen is men het vrij wel eens: familienamen laat men onveranderd en spreekt die uit, zoo ver als men de uitspraak kent; voornamen en bijzonder de namen van vorsten vertolkt men naar ons taalgebruik met weinige uitzonderingen; men noemt geen koning van Portugal of Spanje Joao of Arrigo maar Johan en Hendrik, doch spreekt wel van den Spaanschen prins don Juan, of van den Portugeeschen dom Pedro. Zoover ons taalgebied reikt of gereikt heeft, gebruiken wij Nederlandsche vormen voor geographische namen, en spreken dus van Luik, Tienen, Aken, Keulen, Bergen enz. Maar als wij verder komen, begint vooral bij minder voorkomende namen de onzekerheid. Waarom schrijft men niet zooals de Engelschen al doen *Geneva* en niet *Genève*, *Turijn* even als Parijs, niet *Turin*; de hoofdstad van Normandije vindt men wel eens *Rouaan* geschreven, dat is hybridisch, waarom niet *Rowaan*, zoo als, meen ik, oudtijds wel gebruikelijk was. Men zal algemeen goed vinden om de voormalige Fransche provincie en haar wijnproduct *Bourgogne* te spellen; maar hoe zal men in de algemeene en Vaderlandsche historie de koningrijken, hertogdommen, graafschappen en vorstenhuizen noemen, die van de Germaansche *Burgundi* hun naam afleiden? Ik voor mij kan mij nog het best vereenigen met de het naast van den ouden Latijnschen volksnaam afgeleide vormen. Alii aliter. Over den chaos van verwarring, die in de spelling der meeste Oostersche benamingen heerscht, al naar dat Engelschen, Duitschers of Nederlanders die in hun tongval pogen uit te drukken, zal ik maar het stilzwijgen bewaren.

---

tentoonstelling in 1851 bij de Londensche boekverkoopers voor mij Engelsche edities van Horatius trachtte op te sporen en ook werkelijk een dertigtal erlangde, kon hij zich niet eerder doen verstaan, of hij moest vragen naar *Orrees*.

De meening, dat de *c*, *q*, *x* en *y* niet tot ons alphabet behooren, heeft zeker ook tot het hier en daar ingevoerd gebruik geleid om alle vreemde woorden alleen met zoogenaamde Nederlandsche letters te schrijven. Die dat doen bedenken gewis niet, welk een verderflijken invloed dit op de zuiverheid onzer taal ten gevolge moet hebben. Als eenmaal toch door de spelling aan vreemde woorden een schijnbaar Nederlandsch kleed gegeven is, zullen die bastaardwoorden al gaande weg vermenigvuldigen. De oorsprong dier woorden zal geheel verloren gaan en men zal al meer en meer onverschillig worden over de grondbeteekenis der woorden, die men gebruikt. Daarentegen als men van de bastaardwoorden de oorspronkelijke spelling, zooveel als de noodzakelijke verbuiging toelaat, in stand houdt, zal niet alleen de bovenmatige vermenigvuldiging van bastaardwoorden en hun overmatig gebruik worden tegengehouden, daar de vreemde herkomst daardoor kenbaar blijft, maar dit zal tevens elken gebruiker waarschuwen, dat hunne oorspronkelijke beteekenis niet in onze eigene taal maar elders te zoeken is. Zoolang de bastaardwoorden hun vreemden oorsprong aan het voorhoofd dragen, is er ook steeds kans, dat zij door eene gelukkige vertolking door echt Nederlandsche vervangen worden, maar hebben zij eenmaal het vreemde kleed geheel uitgetrokken, dan staan ze aan allerlei verdere verminking en verkeerd gebruik bloot. Hoe oorspronkelijk evenwel onze taal ook moge wezen, zijn er toch een aantal woorden uit vreemde talen geheel en al in overgenomen, en niemand zal meer *praedicant* willen schrijven, al waren ook niet van dat woord reeds een aantal andere afgeleid, die den oorsprong geheel onkenbaar maken. Wanneer en in hoe verre men de bastaardwoorden en eigennamen geheel als Nederlandsche mag behandelen, zal wel altijd eenigzins willekeurig blijven en aan smaak en gebruik moeten worden overgelaten. Als men b. v. maar *Jacobus* blijft schrijven, mag het vrij willekeurig zijn, of

men *Jacob* of *Jakob* wil heeten. Daar wij echter het woord *poëzij* niet kunnen ontberen, zou ik op gezag van den dichter Spandaw om de welluidendheid den Nederlandschen uitgang op *ij* verkiezen, en niet naar den oorsprong *poësie* of, nog minder, hybridisch *poëzie* schrijven. Waarom zal men echter *request* in *rekwest* of *rekest* verkeeren, daar wij toch een equivalent, waarop niets is aan te merken, in *verzoekschrift* hebben; of nog willekeuriger gelijk Dr. Brill *consonant* in *konzonant* misvormen, terwijl hij toch op dezelfde pagina zijner Spraakleer het synonime *medeklinker* gebruikt en dus niet afkeurt. Niet het gebruik van beide benamingen is daarbij af te keuren, maar alleen de willekeurige omvorming in zoogenaamde Nederlandsche letters.

Ik weet geene voldoende reden, waarom men de bastaardwoorden en eigennamen niet aan het einde zou verbuigen, als de welluidendheid het eenigzins toelaat, en twijfel zeer of het door Dr. te Winkel (p. 27) voorgeschreven afkappingsteeken in *Maria's* eigenaardig moge heeten; waarom niet even als men van *ra* in 't meervoud *raas* maakt, ook *Mariaas* enz. In stede van *Rinaldini's* zou ik schrijven *de Rinaldini* evenals *de Medici*. Dat afkappingsteeken in den genitief *Jezus' geboorte*, *Marnix' psalmberijming* heeft nog eene reden van nuttigheid, ofschoon het apostropheren van een *s* wat vreemd is en de zamenhang den genitief meest duidelijk genoeg zal aantoonen of anders eene omschrijving te verkiezen ware. Wel is waar gebruikt men datzelfde afkappingsteeken in het Hoogduitsch op gelijke wijze als Dr. te Winkel het ons voorschrijft. In die taal is dat hulpmiddel voor den genitief ook minder te ontberen dan bij ons, wijl men dien niet omschrijven kan.

Wat onze eigene inlandsche woorden betreft, ik had gewenscht, dat Dr. te Winkel ons bij deze gelegenheid van eenige duizenden toonlooze en volgens hemzelven (p. 35 en elders) naauwlijks hoorbare *e*'s verlost had, inzonder-

heid voor de uitgangen *lijk* en *loos*. Wie zal die *e* toch missen in *moeilijk*, *huislijk*, *vreeslijk*, *erflijk* en honderd andere? En is *onvergeeflijk* niet veel eigenaardiger en duidelijker dan *onvergefelijk*, 't welk aan iemand die 't lezen moet leeren, om van een buitenlander niet eens te spreken, al een heel raadselachtig woord zal schijnen. Voor zoodanig iemand zal het ook moeite inhebben, om *vreeselijk* en *huiselijk* naar eisch uit te spreken en niet de *s* in een *z* als in *vreezen* en *huizen* te veranderen, of aan de sylbe *se* al te veel nadruk te geven. Hoe leelijk toch klinkt overal die *e*, als er eenigzins de toon op valt, wat bij het onderwijs, als men op duidelijk lezen en uitspreken gezet is, bijna niet vermeden kan worden, en hoe talloos is hare menigte in de gewone schrijfwijze! Het allerleelijkst klinkt zij evenwel bij den provincialen Hollander, als hij zich verbeeldt de zachte stooting der *n* bij den uitgang onzer infinitiven en pluralia niet te moeten laten hooren, en daarentegen den toon op de *e* laat vallen.

Met eenige verwondering heb ik onder de door Dr. te Winkel bij deze gelegenheid opgenoemde adjectiva ook *bestendiglijk* opgemerkt. Het moge immers waar zijn, dat bewezen is (ik meen door Dr. de Jager), dat Bilderdijk de uitgangen *ig* en *lijk* te onregt voor identisch in oorsprong gehouden heeft, in beteekenis zal men er toch bezwaarlijk een onderscheid in kunnen aantoonen. De dubbelde uitgang in *bestendiglijk* en dergelijke zal dus wel een pleonasmus mogen blijven heeten. De oorsprong dier verdubbeling in menig adjectief is te zoeken in de verkeerde meening, dat men door de bijvoeging van *lijk* het adjectief tot een adverbium maakte.

Ofschoon de heer te Winkel elders de afleiding van het woord *wereld* uitvoerig bewezen heeft, zal hij er toch wel niet in slagen, om in dat woord den klank der Grieksche *η* of der Fransche *ai* in *maître* daardoor te doen afschaffen. Men schijnt daar eene soort van elegantie in te stellen. De oorsprong dier valsche uitspraak is evenwel

gemaklijk af te leiden van eene verkeerde etymologie, volgens welke ook Bilderdijk nog *wareld* spelde. Gelijk nu de Hagenaars de opene en dubbelde *a* als de Grieksche *η* plegen uit te spreken en men nog daarenboven oudtijds de lange *a* niet verdubbelde maar met eene *e* verlengde en dus *waereld* schreef, meenden de niet-Hagenaars, dat dit een bewijs was, dat men aan de eerste syllabe volstrekt dien Griekschen of Franschen klank moest geven, en dat het plat of *commun* was eenvoudig *wereld* te zeggen. Het is toch m. i. even dwaas aan *wereld* dien onnederlandschen klank te geven, als of men in *paard* en dergelijke de Haagsche uitspraak zou willen invoeren, of als men (gelijk reeds Bilderdijk spotte), om de taal der hofstad op zijn *nest* (voor *netst*) te spreken, ook *mus* of *muz* voor *muts* enz. wilde invoeren.

Bij hetgeen Dr. te Winkel (p. 40) over de zamenvoeging *gch* beknopt en zaakrijk redeneert, kan men nog, wat misschien in zijn boekje minder voegzaam was, maar ook bij het vele twistgeschrijf daarover voorbijgegaan werd, verwijzen op den historischen en zeer natuurlijken oorsprong dezer schrijfwijze. Immers daar de Grieken geen twee adspiratae wilden zamenvoegen, schreven zij in plaats van de *χ*, *φ* en *θ* te verdubbelen Βάκχος, Σαπφώ en Πιτθεύς, wat dan in de Latijnsche taal werd overgenomen door Bacchus, Sappho en Pittheus te schrijven. Evenzoo koos men bij ons in plaats van de *ch* te verdubbelen, waar dit anders noodzakelijk was, de spelling *gch*, die zeker voor onze taal en leeswijze verkieslijker was dan den Griekschen of Latijnschen vorm na te volgen en *kch* of *cch* te schrijven.

Os tenerum pueri balbumque figurat, zegt vriend Horatius, maar als dit, waar het in de eerste plaats behoorde, op de lagere school zal geschieden, moest de *interpres poëtae* of de onderwijzer zelf de beschaafde uitspraak goed

magtig zijn. Dat dit bij de onderwijzers der lagere scholen naar de opleiding, die de meesten hunner tot nog toe genieten, en bij hun oorsprong en weinig afgewisseld verblijf in de onderscheidene streken des lands, waar overal zeer uiteenloopende dialecten heerschen, op voldoende wijze het geval is, zal wel niemand beweren. Hoe veel vooruitgang toch ook in dit opzigt anders moge plaats hebben, zal menig schoolopziener nog wel eens bijwonen, wat ik voor een twintigtal jaren in het eiland Tholen zag geschieden, toen een schoolmeester, die zijne leerlingen voor het eerst bij den nieuwen schoolopziener (rector te Zierikzee) liet lezen, moest opmerken, dat zij op Zeeuwsche wijze de letter *h* telkens weg lieten, en bij zijne zeer ernstige bestraffing zelf een dozijn malen dezelfde fout beging. Het ging dien schoolmeester dus even als de man, wiens kinderen door den dominé om hun vloeken berispt werden en toen zeide: »ik weet niet, waar die d. jongens dat bl. vloeken geleerd hebben." Een onderwijzer, die in dezelfde streken, waar hij geboren en getogen is, gevestigd blijft, hoort niet eens regt, waarin de uitspraak zijner leerlingen hapert. Een Fries b. v. merkt niet ligt de te scherpe uitspraak der *z* en *v* op, of hoe men in zijne provincie de *ie* en *oe* als tweeklanken laat hooren, of hoe men *wortel* en soortgelijke moet uitspreken. Een Meppelaar kan haast niet het woord *kerk* enz. zuiver uitbrengen. De lange of opene *a* der Groningers en der Hagenaars maken twee uitersten, die niet gemaklijk tot den regten zuiveren klank zamengebragt kunnen worden. De nasale uitspraak van *an* in de Ommelanden van Groningen in *Jan* en *Anje* enz. is voor ieder ander zoo goed een scibboleth als de bekende phrasen in het Boerenfriesch, en bijna niet af te leeren, zoomin als bij den stedeling aldaar om niet de woorden *eeuw* en *leeuw* enz. als *eef* en *leef* uit te spreken. Aardig is het bovendien, dat het weglaten der *h* in het oostelijke gedeelte der stad en der provincie algemeen is gelijk in Zeeland, en waar die wegla-

ting, zooals in de zoogenaamde Groningsche colonies van 't Oldampt het sterkste is, gebruikt men omgekeerd de *h*, waar zij niet behoort, en zegt dus b. v. de *hos* en de *ond*. Er is in de laatste tijden meermalen gewaarschuwd tegen de verkeerde uitspraak van den zamengestelden lettervorm *ng*. Die hoort men in ons noorden niet en schijnt elders meer hebbelijk te zijn; ik zou haast gissen, dat dit in Zuidholland het geval was, althans ik heb beschaafde Rotterdammers hooren lezen van *zan-gers* en *gedin-gen*. Even als men dus voor spel- en taalfouten bijna voor iedere streek afzonderlijke *cacographiën* zou kunnen opstellen, zou men ook iets soortgelijks voor verkeerde hebbelijkheden in verschillende oorden ten nutte van de beschaafde uitspraak kunnen doen. In het boekje van Dr. te Winkel zijn mede vele nuttige aanwijzingen voor de juiste uitspraak der woorden, ofschoon zijn doel hoofdzakelijk alleen was de spelling te regelen. Eene handleiding voor de orthoëpie zou evenwel veel kunnen bijdragen tot gelijkmatigheid in de uitspraak. Waar vindt men b. v. opgaven over de verschillende uitspraak van de geslotene *o*, zooals in *bot* = dom of als vischnaam, en in *bot vieren*, *bol* = kogel en *bol* = stier. Het gemis daarvan geeft veel onzekerheid, daar de een in zulke woorden zooals *borrel*, *schoft* enz. de *o* zacht de ander hard uitspreekt, ook omdat zij niet weten voor welke uitspraak de beste gronden of het meeste gezag geldt, en toch klinkt het zeer ongevallig, als men zulke woorden anders hoort uitspreken dan men meent, dan het behoort.

Over de orthograhie van 't Latijn zou men heden ten dage wel een klaagzang willen aanheffen. Hoe gelukkig waren wij nu een veertig jaar geleden, toen Scheller onze vraagbaak en Ernesti, Ruhnkenius en Wijttenbach onze modellen waren: wij hadden weinig gewigtiger twistvragen in de spelling, dan of men *adficio* of wel *afficio*, *caussa*

of *causa* zou schrijven. Hoe geheel anders is dat van lieverlede geworden! Nu eens wil men *quum* conj. en *cum* praep. onderscheiden, dan weder niet. Men betoogde ons eens heel uitvoerig, dat de verdubbeling der *n* in *Porsena*, *Caecina* enz. alleen gediend had, om den lateren Romeinen de prosodie der voorlaatste lettergreep aan te wijzen; en nu spelt men zelfs *lacus Trasimennus*; men wil van *mille* 't meervoud *milia* maken; men schaft niet alleen voor goed de consonant *j* af, maar beproeft zelfs ons de *v* in 't Latijnsche schrift te ontnemen, of zelfs nog dwazer beweerde men eens, dat wij dien lettervorm in plaats van de *u* in 't begin der woorden moesten gebruiken en dus *vua* in plaats van *uva* behoorden te schrijven. Kortom wij worden met eene geheele revolutie in de schrijfwijze van 't Latijn bedreigd. Het is maar te wenschen, dat Ritschl en zijne school dit alles mettertijd tot een volledig systeem zullen brengen [1]) en alsdan in een volgend geslacht onze jeugd, die intusschen het nieuw gespelde Latijn in Teubnersche edities zal leeren lezen, een boekje over de Latijnsche orthographie zal erlangen even goed en net als De Nederlandsche spelling onder beknopte regels gebragt door Dr. L. A. te Winkel.

---

1) Daartoe vindt men welligt een eersten grondslag in het pas voltooide werk van W. Corssen, über aussprache, vokalismus und betoning der Lateinischen sprache, Leipz. Teubner, 1858—1859, 2 dln.

Groningen, Dec. 1859. Dr. H. Riedel.

Naschrift. De tweede in 't begin van 1860 uitgekomen druk van Dr. te Winkels boekje bevat, zooals te verwachten was, reeds vele en gewenschte vermeerderingen en verbeteringen.

OVER ROMEINSCHE MYTHOLOGIE.

Ofschoon het altijd goed is en voor ieder onderwijzer pligtmatig, om met naauwgezetheid het vak van wetenschap, waaraan hij zich toewijdde, te beoefenen en de methode, die hij volgt, met behoedzaamheid te kiezen; zoo komen deze twee zaken vooral te pas bij het onderwijs in de Mythologie, daar zij en veel studie vereischt en zeer eigenaardige bezwaren bij het onderwijs in den weg legt.

De jeugd der toehoorders, de zinnelijke voorstellingen van afgetrokken beschouwingen der natuur en der menschenwereld, die, worden ze misverstaan, nadeeling op de verbeelding werken en bij de verklaring door al te groote duidelijkheid een verkeerden indruk op de jongenlieden maken; de duisternis, die nog over vele mythen verspreid ligt en zelfs voor geoefenden een struikelblok wordt — ziedaar zoovele redenen, waarom de Mythologie onze aandacht in 't bijzonder tot zich trekt.

Vooral in onze dagen, nu veler oogen op het onderwijs aan de gymnasien gevestigd zijn en de vaak zuiver materieele opvatting van het menschelijk leven vijandig tegen de aestetische en grammatische vorming overstaan, — vooral nu is het zaak op deze en dergelijke zaken het oog te vestigen en toe te zien, dat de in onze studien niet ingewijden zich aan zulke dwaasheden, als zij 't noemen,

niet kunnen ergeren, noch wettige reden hebben, om op ons onderwijs aanmerking te maken.

Het Heidendom, dat uit zijn aard reeds vele tegenstanders bij min verlichte christenen vindt, heeft wel op zich zelv' geen verdediging noodig, maar toch is ook van die zijde tegenstand te wachten, als hij, die de kerkvaders als orakels eerbiedigt, daaraan nieuwe aanleiding ontleent tot aanvallen op de studie van de godsdienst der Ouden, dewijl hij ze alleen in hare verbastering heeft leeren kennen.

Het eenige middel om ook van deze zijde gedekt te wezen, bestaat in grondige studie en klaarheid van eigen begrippen, opdat de leerling met het gif ook het tegengif bekome en zelf een duidelijk inzigt in den oorsprong der heidensche eerdienst verkrijge. Later zal hij dan, in plaats van een tegenstander, een vriend en bondgenoot wezen en onze studien met meer billijkheid en naar eisch kunnen beoordeelen en aanbevelen.

Wanneer ik toch mijne eigene ondervinding raadpleeg, dan moet ik eerlijk bekennen, dat mij de Mythologie lang een raadsel is gebleven en dat ik eerst in later tijd door eigen lectuur en nadenken tot eene eenigzins redelijk opvatting der mythen gekomen ben. Niet dat ik het aan mijne onderwijzers zou willen wijten of een blaam werpen op hunne geleerdheid en bereidwilligheid om ons voor te lichten; maar de Mythologie is een vak, dat nog niet tot volkomene ontwikkeling is geraakt en voor een deel althans nog niet zijn vollen wasdom heeft bereikt.

De romeinsche Mythologie vooral heeft sinds Niebühr vele vorderingen gemaakt en is door de studien van diens volgelingen, als 't ware, herboren. Door de vergelijkende taalstudie van Mommsen, Aufrecht, Hùske en anderen kennen wij thans het gebied der latijnsche taal en zijn wij in staat de Saliarische liederen, de grafschriften en munten te verstaan, die in de Umbrische, Oscische of andere dialecten geschreven, tot onze kennis gekomen zijn.

Door O. Muller, Hartung, Ambross, Klausen en Schwegler op de oud-italiaansche godsdienst en hare geschiedenis gewezen, kennen we nu beter den zamenhang tusschen godsdienst en staat en hebben we eene betere voorstelling van de mythen en godheden dier oude volken. Krahner en Merkel wijdden hunne krachten aan Varro en Ovidius en openden daardoor eerst regt den toegang tot twee voorname bronnen der romeinsche Mythologie. Stoll bezorgde ons een geschikt handboek voor jongelieden en bragt in een uitgebreider werk even als later L. Preller, menigen steen aan tot oprigting van het gebouw, dat reeds op goede grondslagen rust en dagelijks hooger wordt opgetrokken.

De romeinsche Mythologie staat thans met waardigheid en met de bewustheid van haar goed regt naast hare tweelingzuster, de grieksche en beroemt er zich op een zelfstandige wetenschap te zijn, terwijl zij vroeger bij den glans der oudere zich in het duister verschool.

Sedert de studie der oud-italiaansche dialecten de oude bewoners van Italie in hunne verhouding tot de Latijnen heeft leeren kennen en het fabelachtige volk der Pelasgen van historisch terrein is verdreven, heeft de latijnsche taal zich meer zelfstandig tegen de grieksche overgeplaatst en schoon als zusters van dezelfde moeder beschouwd, kent men aan ieder hunner een eigen verschillend character en bestaan toe, overeenkomstig met den aard der volken, wier naam zij dragen.

Ook het verschil van beider godsdienst en mythen treedt thans meer op den voorgrond. We kennen den invloed, dien de Grieken op hunne overwinnaars hebben uitgeoefend; we weten, hoe menig verhaal in de geschiedenis, hoe menige verklaring en opvatting der oude mythen en legenden door hen in de wereld gebragt, de geschiedenis en Mythologie hebben vervalscht en dat des te meer, naar mate de Romeinen zelve eerst laat aan letterkundige studien zich hebben overgegeven en zich gemakkelijk door

hunne sluwe vleijers lieten belezen, om al wat vreemd en overstaanbaar was in hunne geschiedenis van griekschen oorsprong af te leiden en zich te schamen over Romulus en de eenvoudige herders, die eens Rome hadden gesticht.

Voegen we daarbij, dat vele grieksche godsdiensten zich al vroeg te Rome hadden gevestigd, dat de oudleden van Rome en Italie eerst zeer laat door inboorlingen zijn beoefend en vele oudheden en godsdienstige gebruiken bij Sabijnen, Samnieten en anderen waren verloren gegaan, omdat de overheersching hun de liefde voor eigene geschiedenis en oudheden had benomen, — dan verwondert het ons niet meer, dat de vaderlandsche godenleer hun zoo vreemd was; vooral, wanneer wij het oog vestigen op de methode, die ze volgden en de beschouwingen, waarvan ze uitgingen. Zonder juist begrip van het ontstaan der natuurdienst en door onhoudbare etymologien van den weg gebragt, konden zij dikwerf het ware niet treffen. Het meerendeel des volks, dat de plegtige ceremoniën bijwoonde, had geen het minste denkbeeld van hun wezen en ontstaan en vierde vrolijk de kostbare feesten, zonder zich om de beteekenis daarvan te bekommeren.

En de aanzienlijken — ze hadden een afkeer van het volksgeloofs, dat ze als eene verzameling van bijgeloovigheden aanzagen en hielden de staatsgodsdienst slechts in eere om er het volk door te besturen.

Zelfs de priesters waren onwetend. Vele eerediensten waren vervallen en menige ceremonie en menig woord en menig lied, dat zij ter eere der godheid aanhieven, was hun een even groot raadsel, als het voor ons lang gebleven is. De grieksche philosophie vervulde bij de meer beschaafden de plaats der volksgodsdienst en hoe meer men philosopheerde, hoe minder achting men voor de goden des volks begon te voeden.

We behoeven slechts een weinig met de Fasti van Ovidius bekend te zijn, om de waarheid van het bovengezegde

in te zien. Zulk een dwaze mengeling van verklaringen en beschouwingen biedt dit werk ons aan. Ja het bevreemdt ons niet langer, dat zulk een parodie op de godsdienst der vaderen een' Augustus moest ergeren, die besloten had den ouden eerbied voor de volksgodsdienst te doen herleven en aan de priesterschap haar ouden invloed op de menigte te doen hernemen.

Het strekt het menschelijk brein tot eer, dat uit zulk een verward mengsel van berigten een werk geboren werd, als dat van L. Preller. Ik noem bij voorkeur hem, omdat zijn boek over de romeinsche Mythologie ons het best de hoogte vertegenwoordigt, waarop die wetenschap thans staat en het is ook om die reden, dat ik mij voornam in eenige trekken dit zijn boek te schetsen en aan mijne ambtgenooten ter lezing aan te bevelen. Misschien is het aan sommigen slechts bij naam bekend en voor mij is het in elk geval eene aangename bezigheid in geschrifte te herhalen, wat ik bij het doorlezen daaruit heb geleerd.

Maar zoo aangenaam als het voor een referent is, zich in eene vroegere lectuur te verplaatsen, zoo moeijelijk is het ook een juist denkbeeld van een boek te geven, dat eenige uitgebreidheid heeft en zij, die met zoodanigen arbeid zich onledig hielden, zullen deze mijne schets met toegevendheid beschouwen; want te groote beknoptheid schaadt, te groote uitvoerigheid is met het doel eener aanprijzing in strijd. Doch ter zake.

Preller geeft in den aanvang de kenmerken op, waaraan men den aard der romeinsche Mythologie in tegenstelling der grieksche kan onderscheiden. De hooge poëtische vlugt der Grieken zoekt men hier te vergeefs. Geen nationaal Epos kwam ooit bij de Romeinen tot stand en wat Virgilius in zijne Aeneis ons levert, is eene vereeniging van grieksche elementen met enkele herinneringen uit den voortijd der Latijnen. De practische rigting der Romei-

nen en der Italianen in 't gemeen bepaalde hen minder bij het individueele character der goden en verwijderde hen van alle dichterlijke en wijsgeerige beschouwingen. Hunne godsdienst was vooral eerdienst en onder de leiding hunner priesters waren zij te vrede met de stipste vervulling van de uitwendige vormen, van plegtige offers, gebeden en ceremoniën, zonder zich veel met kosmogonische of aestetische vragen af te geven. Gelijk zij in hun land, dat langen tijd op zich zelv' stond, met het buitenland minder verkeer hadden dan de Grieken, zoo bleven zij ook gedurende vele jaren aan hunne eenvoudige en symbolische natuurdienst gehecht, tot de magt der grieksche beschaving hun eene andere rigting gaf. Het spreekt van zelf, dat enkele uitzonderingen den regel niet wegnemen en dat mythen, als die van Cacus en Hercules, niets bewijzen tegen het algemeene character der romeinsche godenleer. En deze godsdienst was het eigendom der oorspronkelijke bewoners van Italië, de stamverwante Latijnen, Sabijnen, Samnieten, Umbiers, Lucaners, Bruttiers en van sommige streken van Hetrurie, ofschoon de tot zuidelijk Italie behoorende stammen reeds vroeg tot de grieksche culten overhelden en de noordelijke stammen den invloed der hetrurische beschaving niet geheel konden ontgaan, gelijk uit den bouwtrant hunner tempels en uit de van bovengenoemd volk afkomstige Haruspices blijken kan. Later drong de grieksche beschaving uit beneden-Italie, maar vooral uit Cumae en Sicilie het romeinsche gebied binnen.

Want eenvoudig, als de herders en landbouwers van den ouden tijd, was ook de godsdienst van Romulus en zijn volk. Een lans en een boogvormige doorgang waren de zinnebeelden, waaronder zij hun Mars en hun Janus vereerden, bij een optogt ten eere van Faunus met boksvellen omgord, verspreidden de Luperci zegen en vruchtbaarheid door de dorpen en als ze ter eere van Pales offerden, sprongen de herders met hun vee door een vuur van stroo,

dat de zonden en onreinheden van het afgeloopen jaar van hen moest wegnemen.

Weldra sloten de Sabijnen zich aan de ouden bewoners van den heuvel van Pales aan en met hen kwamen Jupiter en Juno, Fides en Terminus en kreeg de eerdienst een bepaalden vorm en een priesterschap, die het volk aan tucht en formulieren gewende en met diep ontzag voor de heilige goden, met hoogachting voor regt en trouw vervulde. Daardoor kreeg ook de staat een vasten vorm en ontstond de ineensmelting van bijzondere eerdiensten tot een godsdienst van staat, die onder Tarquinius Superbus met glans en pracht, met beelden en tempels zou worden opgeluisterd. De Capitolijnsche tempel, door bouwlieden uit Hetrurie vervaardigd, werd de zetel van de voornaamste der door den staat erkende eerediensten en naarmate de Cuizen aan beteekenis verloren, wies het aanzien der Capitolijnsche godheden.

Gelijk onder Numa de oude patricische stammen zich in het godsdienstige hadden vereenigd, maar zich tegen het Plebs afsloten, zoo werd nu de godsvereering op het Capitool het terrein, waarop Plebejers en Patriciërs elkanker konden ontmoeten. Rome en Latium sloten zich door de gemeenschappelijke dienst van Jupiters Latiaris naauwer aaneen en de beginselen der Apollodienst werden door de instelling der Duumviri Sacrorum in den staat opgenomen, om langzamerhand grieksche beschaving, kunst en godsdienst onder de Romeinen te vespreiden.

En sedert dien tijd strijdt de grieksche liberaliteit tegen het formalismus der romeinsche kerk. Terwijl de Patriciërs met alle kracht voor de instandhoudlng der oudvaderlijke vormen, begrippen en ceremoniën zich inspannen, tracht de democratie dien vasten burg in te nemen en werpt den eenen muur na den anderen neder, totdat de gelijkheid in 't staatkundige ook die in de godsdienstige ten gevolge heeft en de Plebejers tot alle priesterambten en de waarneming der auspiciën worden toegelaten.

Inmiddels sluipt de grieksche literatuur en wijsbegeerte de gemoederen der aristocraten binnen: de vormen blijven wel dezelfde, maar het geloof aan de ouden goden verdwijnt en wat moeite de regering zich ook geeft om nieuwere leeringen te weren, toch grijpt het ongeloof snel om zich heen. De Romeinen hebben reeds te veel gezien en gehoord, dat ze in hunne vroegere afsluiting niet be. merkten; de oorlogen en veroveringen hebben hen naar vreemde landen gebragt en hun verstand gescherpt, terwijl de zeden bedorven worden. Slechts door den staat gesteund blijven de opperpriesters nog meester op het terrein, maar weldra gaat ook de oude tucht en geleerdheid onder de priesters te loor; vele eerdiensten raken in onbruik, de belangstelling in de formulieren en ceremoniën gaat verloren, vele soorten van auspiciën worden niet meer gebruikt; de priesterambten worden hoe langs zoo meer wereldlijke bedieningen; het volk zelf, onvoldaan met zijn werktuigelijke godsvereering, voelt behoefte aan meer bezielende begrippen en tast in den blinde naar Bacchus- en Isisfeesten, al zijn ook de grooten uit eigenbelang en eerzucht gereed om die der staatsgodsdienst met groote geldverspilling te vieren en op te luisteren.

De feesten worden uit zucht naar genot gevierd, maar weg is de diepe eerbied voor de goden zelve. De burgeroorlogen verwilderden hen nog meer. Schoon Cicero zich moeite geeft, om het godsdienstig leven door grieksche philosophie op te wekken en Varro, om door opheldering en verklaring der oude eerdiensten en begrippen de goden weer in eere te brengen en Augustus door herstelling en opluistering der staatskerk het godsdienstig geloof wil verlevendigen — niets kan meer baten; de vorm is versleten en de geest vervlogen.

Een bont mengelmoes van allerlei godheden heeft zich al spoedig onder de Keizers van Rome meester gemaakt. Isis en Mithra, Astarte en Belus komen de vaderlandsche goden verdringen en met uitzondering van de dienst van

Vesta, van Apollo en Jupiter zijn ze verdwenen, voor nog het Christendom zich voor goed heeft gevestigd. De beschaafde heidenen zoeken in de nieuwe platonische wijsbegeerte hun troost, het volk in de grofste bijgeloovigheden, tot eindelijk de christelijke leer, door den staat erkend, weer leven, rust, veerkracht en vertrouwen in de harten der volken uitstort en een bepaalden vorm aan het godsdienstig geloof teruggeeft.

Na deze inleiding, die met de opgaaf der bronnen voor en na Niebühr besloten wordt, gaat Preller over tot de beschrijving der verschillende klassen van godheden, hun character en hunne benamingen, Dii *Superi*, *Inferi*, *Medioxumi*, *Aquili* enz.; hoe zij in tegenstelling van de grieksche niet onmiddelijk met de menschen verkeeren, maar door teekenen hun wil te kennen geven; hoe hunne namen zeer algemeen zijn en eene strenge scheiding hoogst moeijelijk maken, waarbij eene pantheïstische rigting te voorschijn komt, zoodat bijna nergens eenige betrekking tot bepaalde plaatsen aan hunne namen wordt toegevoegd, maar deze slechts op den aard hunner vereering wijzen. Onder elkander verkeeren de goden weinig, en als ze door 't huwelijk verbonden zijn, blijft dit altijd kinderloos. Ze heeten Pater en Mater, meer eershalve dan om eenige betrekking op nakomelingen. Van kosmogonie of theogonie is geen spoor; maar de gansche natuur is voor den Romein met goden bevolkt, en door allerlei middelen, van bergen en boomen, uit grotten, wouden en rivieren, door aardbevingen en wonderen, geven ze van hunne magt (numen) bewijs. En bij de zoenoffers, die, naar aanleiding van buitengewone en onheilspellende verschijnselen, worden in het werk gesteld, denkt de Romein minder aan eene bepaalde godheid, en voegt hij er geloovig zijn

»*Si Deo*, *Si Deae*" of »*quisquis es*" of »*si quo alio nomine*" bij, zoodat ook hier zijn pantheïsme merkbaar wordt.

Bijzondere geslachten of rangen der goden zijn er niet, maar wel groepen van goden, die, volgens de bij de Indigetamenta voorgeschrevene formuliergebeden, overeenkomstig de aanleiding of gelegenheid, waarbij gebeden wordt, bijeen zijn gevoegd. Janus is altijd de eerst, Vesta de laatst aangeroepene enz.

Verder vinden we hier gehandeld over een systeem van twaalf godheden, dat bij de Sabijnen zou bestaan hebben; over de *Dii certi*, *In certi*, *Selecti* van Varro enz. Dan volgen dergelijke beschouwingen over de *Genius*, *Manes*, *Lares*, *Dii Semones*, *Genii Deorum*, *Indigetes* en de dienende godheden en de verschillende wijze, waarop Grieken en Romeinen hunne afkomst van eenige godheid plegen aan te wijzen.

Volgens Preller zijn *Genii* die wezens, door wier tusschenkomst alles op aarde ontstaat, zoowel in de bezielde, als in de stoffelijke wereld: *Manes* de geesten der afgestorvenen; *Lares* en *Penates* eene bijzondere soort van genii, die in huis en hof, op straten en wegen hunnen zegenrijken invloed doen gevoelen. Bij de beschrijving dezer godheden komen ook de verschillende oud-italiaansche woorden ter sprake, die zijne voorstelling dezer godheden regtvaardigen. B. v. *Cerus* of *Kerus Manus* en *Duonus Cerus*, d. i. *Creator bonus*: *Kerris* = *Genius* en *Kerrureis* = *Geniaal* en *Ceremonia*. Verder *Hercules Caranus* en *Cerriti*, dat met *lymphati*, *larvati* gelijk staat enz. *Manes* beteekent *verheerlijkt*, *rein*, gelijk *Manus* d. i. *clarus*, *bonus* en *Immanis*, *gedrochtelijk*, *onheilspellend*. *Lar* is de mannelijke beschermgeest, en *Lara* de godin des doods, hangt etymologisch met *Acca Larentia*, de schutsgodin des romeinschen bodems zamen.

De *Genii Deorum* moet men beschouwen als *numina locorum*, als vertegenwoordigers der godheid, die aan eenige bepaalde plaats vereerd werd, zooals b. v. blijkt uit de

slang, die bij de dienst van Juno Sospita te Lavinium jaarlijks in een hol bij den tempel een offer ontving, hem door een jong meisje aangeboden.

Semones zijn ook genii of halfgoden, niet omdat *Semo* gelijk is aan *Semi homo*, dat weleens met *Semideus* verward wordt; maar omdat *Semo* in verband staat met *Serere*, waarvan b. v. Semonia. Even als deze godin, zijn ook de *Semones* de bewerkers van de vruchtbaarheid en den zegen, die de natuur den mensch schenkt.

Bij de vermelding der *Indigetes* d. i. *Indu Geniti* of beschermgoden, die met de natuur en geschiedenis eener plaats naauw zamenhangen, zooals b. v. *Pater Numicius* te Lavinium, die later tot *Aeneas Indiges* werd — bij de vermelding dezer godheden komt ook de wijze hunner apotheose ter spraak, en het eigenaardige »*nusquam comparuit*" in tegenstelling van het gewone afsterven der grieksche heroën. Ook hier heerscht de grootste eenvoud, ja dorheid in de legenden daartoe behoorende. Wel worden buitengewone menschen, als van goddelijken oorsprong gedacht, maar voor dat de invloed der Grieken zich ook tot deze soort van legenden uitstrekte, is de inhoud veel meer van ethische dan van epische natuur en wordt er meer gewaagd van de daden door hen verrigt, dan van hunne afstamming van eenige godheid. Een voorbeeld van echt romeinschen geest is de eenvoudige legende aangaande Scipio, den overwinnaar van Hispanie; een staaltje van grieksche uitvoerigheid en opsiering die van Aeneas, zoo als we die met den oorsprong van Rome en Alba Longa zien ineengeweven.

Onder de dienende godheden worden de *Anculae* en *Anculi* gerekend, van welk woord de stam in *Cupencus* voorkomt, den naam van een priester van Hercules. Vervolgens *Virae* of *Vires*, waarschijnlijk boomnymphen, ook *Virgines* of *Viragines* geheeten. Hunne voorwetenschap der toekomst en de voorspellingsgave, die ze bezitten, wordt door de woorden *Sagae*, *Sciae*, *Fatuae* aangeduid. Ook

zijn er *Camelae Virgines* = *Lymphae* of bronnymphen, *Carmentae* en *Corniscae*, de laatste zoo genoemd als beschermsters der kraaijen, die onder de hoede van Juno stonden. Eindelijk *Novensiles* of *Novensides*. Wie deze eigenlijk waren, wisten de Ouden zelve niet meer. Preller denkt ze zich als Sabijnsche godheden, en voert daarvoor het gezag van Varro aan. Ze schijnen hem toe een groep van godheden te zijn, die met Titus Tatius te Rome bekend geworden, gelijk Quirinus nevens Mars, als nieuwe goden dien naam gekregen hebben, zonder daarom van buitenlandsche afkomst te zijn.

In het tweede hoofdstuk wordt gehandeld over de *periode van Faunus*, over *de godsdienst van Numa*, over *de instellingen van Tarquinius Superbus*, *over de goden, die onder invloed van de Apollodienst en de Duumviri Sacrorum naar Rome zijn gekomen*, en *over de Italiaansche Culten, die bij verschillende gelegenheden door evocatie enz. naar Rome zijn overgebragt*.

De periode van Faunus kenmerkt zich door een godsvereering zonder beelden en tempels. Men offert op hooge bergen, in bosschen, bij bronnen; de symbolen wijzen op de eigenaardige natuur der godheden zelve en op de begrippen, die met hunne vereering verbonden zijn, als de wolf van Mars, de lauriertak van Apollo, de lans van Mars enz., zelfs de fascinus bij de dienst van Liber en de Lares. Ook menschenoffers waren in de oudste tijden niet ongewoon, en er zijn nog sporen van overig in de ceremonien bij de Feriae Latinae, de Saturnalien, in de legende van Jupiter Elicius bij Ovidius, en de gelofte van een Ver Sacrum, zoo als b. v. die, welke de Sabijnen uit Cures naar Latium voerde.

Veelzijdig was de invloed, dien Numa op deze natuurdienst uitoefende. Door de instelling der Curien ver-

eenigde hij de burgers der twee bestaande tribus der Rhamnenses en Titienses (later werden ook de Lucerenses opgenomen) in 30 distrikten, die alle onder den Curio Maximus en deze met den Pontifex Maximus onder den koning, als opperpriester stonden. Hij gaf hun in de Indigetamenta bepaalde en geformuleerde voorschriften, hoe bij geboorte, huwelijk, sterven enz. der leeken moest gebeden worden, en welke godheden behoorden te worden aangeroepen. Hij vereenigde beide stammen tot eene kerk door de aan beide gemeenschappelijke goden, als: Mars, Janus, tot staatsgoden te verheffen en hun dienst op nieuw in te rigten. Hij stelde drie soorten van staatspriesters in, die der Flamines, der Augures en der Broederschappen en gaf de wijze van godsvereering aan door het voorschrijven van eenvoudige offers, van uitwendige reinheid van ligchaam en kleeding, van stipte naleving der vastgestelde ceremoniën, van het letterlijk oplezen der litanien, van expiationes, vota, devotiones, evocationes, saltationes, pompae enz. In een woord, de godsvereering van Numa draagt het character van een opus operatum, d. i. van eene eerdienst, waarbij het op uitwendige en met angstvallige naauwkeurigheid uit te voeren cultusvormen aankwam, die de Romeinen tot in den laatsten tijd van de Republiek behielden, en deels uit het volkscharacter, deels uit staatkunde hunnen oorsprong namen.

Tarquinius was de veelzijdig gevormde man, die, wat de Ouden ook verhalen, ver boven zijn tijd stond en in den dorren grond der zelfzuchtige, beperkte, behoudsgezinde en bijgeloovige Curien een zaad van vrijere der beschaving en vooruitgang meer gunstige begrippen strooide, dat later welig zou opschieten, maar tevens bij het opwassen de eens door Numa gestichte staatsgodsdienst zou verdringen, die met vrijere begrippen en hoogere beschaving onvereenigbaar was.

De pracht en luister der hetrurische eeredienst heeft hij door de vereering der Capitolijnsche trias, en de griek-

sche beschaving door de instelling der Sibyllijnsche boeken te Rome gevestigd. Niet dat al aànstonds de bestaande staatskerk daardoor werd overvleugeld; zelfs zijn er vele oud-italiaansche culten ook na zijne regering en onder de republikeinsche regering te Rome opgenomen — maar de vrije beweging van het menschelijk verstand op godsdienstig en dus hier ook op staatkundig terrein is Rome aan hem verschuldigd: de latijnsche Plebejers hebben die, als bij testament hun vermaakte, beginselen trouw gevolgd, tot ze eenmaal zegevierend op de puinhoopen der oude theocratie stonden, om later, helaas, tot afdwalingen van allerlei aard te vervallen en in oostersche grofzinnelijke eeredienslen vergoeding te zoeken voor de leegte, die in hun hart was overgebleven. Want, hoewel ze, nu vrij van priesterdwang, hun eigen weg konden zoeken, zoo was de zedelijke kracht des volks te zwak, om aan de van buiten komende verleidingen der weelde en der hebzucht weerstand te bieden, en in plaats van zich in hunne vrijheid betere goden te kiezen dan die ze hadden verloren, bleven ze of nog aan de vaderlandsche goden gehecht of kozen zich nieuwe, die aan de ontwaakte en nu vrije zinnelijkheid voldeden, totdat na lange duisternis en lijden een nieuw licht over de wereld opging en Christus verscheen, om met het geloof aan éénen Schepper en Regeerder van hemel en aarde, eene meer zuivere voorstelling der godheid en eene meer redelijke godsdienst aan de aardbewoners te schenken.

Dit hoofdstuk eindigt met een overzigt van het verband, dat in den beginne vooral tusschen den kalender en de godsdienst bestond. Die kalender ging oorspronkelijk van de priesters uit en was in hunne handen: daardoor werden de feesten geregeld en het is duidelijk uit de tijden, die dáár voor de verschillende eerdiensten zijn aangewezen, dat er een verband bestond tusschen de verschillende saisoenen en de feesten van onderscheidene goden.

De feesten van Mars, Faunus, Venus, Bona Dea, altemaal goden der lente en der vruchtbaarheid, komen in den kalender voor van Februarij tot Mei; Vulcanus, de god des vuurs, werd in den zomertijd door plegtige offers vereerd, en in den winter, als het zaad in den grond werd geborgen, vielen de feestdagen van Consus, Saturnus, Ops enz. in. Het jaar begon oorspronkelijk met Maart, en Mars en Juno opende als 't ware het natuurjaar; Jupiter en Juno, aan wie in elke maand op de Kalendae en Idus geofferd werd, waren de heerschende godheden van het maanjaar.

Later begint het jaar met de maand, die naar Janus, den zonnegod genoemd werd, maar eerst laat kwam deze inrigting tot stand en tot 601 na de stichting der stad, aanvaarde de Consuls geregeld op den 1. Januarij hun ambt. De natuur en de loop der zon regelde de tijden. De maanden bleven even goed als vroeger naar hunnen rang geteld, maar nu werd de maand, die na den kortsten dag volgde, aan den zonnegod gewijd, die van nu aan meer en meer zijne kracht deed gevoelen; dan volgde de reinigingsmaand, die alle vlekken des winters wegnam en de menschen vrolijk en rein der lentemaand toevoerde, en zoo telde men voort tot December, die oorspronkelijk de laatste geweest was. Vandaar dat sommige schrijvers Januarij en Februarij slechts als latere toevoegsels beschouwden en van een jaar van Romulus verhaalden, dat maar 304 dagen zou geduurd hebben.

Ook is het klaar, hoeveel invloed de kalender op het dagelijks leven moet gehad hebben, en hoe de leeken aan de leiband der priesters ook te dezen aanzien moeten geloopen hebben, dewijl de Fasti onbekend waren en door de priesters werden geregeld. De gemeente werd bij huwelijken en reizen, de overheden in hunne openbare handelingen, de landlieden in hun werk op allerlei wijze door bijgeloovige angst voor dezen of genen dag en door de bepalingen van den kalender beperkt. Doch ook hierin

kwam verandering, en Flavius deed een groote dienst aan het Plebs, toen hij in 304 vóór C. de Fasti openbaar maakte.

Het hoofdstuk eindigt met het verhaal van de verbetering des kalenders door Caesar en eene opgaaf van de fasti, die ons zijn overgebleven.

Op deze uitvoerige inleiding volgen eenige hoofdstukken, waarin van de godheden zelve, hunnen oorsprong, beteekenis, eerdienst, symbolen en tempels; van hunne beteekenis voor het leven, van de verschillende phasen en wijzigingen, die hun dienst doorliep en van de verspreiding, den bloei en den ondergang gehandeld wordt.

Het spreekt wel van zelf, dat ik ze hier niet een voor een kan bespreken, ik zou dan zelf een boekdeel kunnen vullen, maar eigenaardig is de verdeeling door Preller aangenomen.

Hoofdstuk 3. handelt over de hemel- en heerschende goden, 4. over Mars en die tot zijn kring behooren, 5. over Venus en verwante godheden, 6. over goden der aarde en des akkerbouws, 7. over de godheden der onderwereld, 8. zee- en brongoden, 9. godheden van het vuur, 10. goden van 't noodlot en die des dagelijken leven, 11. over halfgoden en helden, waarbij de legenden tot elk behoorende besproken worden, 12. de laatste pogingen des Heidendoms, waardoor de lang vergeefsche onderdrukking der vreemde culten en hunne eindelijke zegepraal verstaan worden.

Het boek wordt besloten met een uiteenzetting van de magische en astrologische kunsten onder de Keizers in gebruik en de Keizer dienst.

Blonk in de inleiding de helderheid en juistheid uit van des schrijvers oordeel en gaf hij blijk van veel omvattende geleerdheid; zulks is niet minder het geval, als hij ons

in het hoofddeel van zijn werk de uitkomsten meêdeelt van zijn eigen studie en van de onderzoekingen zijner voorgangers. De naauwkeurige onderscheiding van echt latijnsche en grieksche elementen met aanwijzing van de omstandigheden, die tot de vermenging aanleiding gaven, de vlijtige bronnen-studie en de aangename inkleeding van dikwerf dorre onderwerpen zetten aan zijne mededeelingen eene nieuwe belangrijkheid bij.

Op het voetspoor van Schwegler verwerpt ook hij de fabel der Pelasgen en handhaaft hij de zelfstandigheid der Latijnsche taal, die met eene oorspronkelijke verwantschap zeer wel bestaanbaar is. Aeneas met zijn trojaansche Penaten zijn, volgens hem, eerst sedert de punische oorlogen met de geschiedenis van Rome zaamgevlochten; de dienst van Venus, die waarschijnlijk uit Eryx naar de italiaansche kust overkwam en te Lavinium en elders inheemsch werd, heeft daartoe aanleiding gegeven. De verhalen, die men bij Virgilius vindt van de tafels, die de togtgenooten van Aeneas opaten, zijn aan de dienst der lat. Penaten ontleent en dat van het zwijn met de 30 jongen is niets anders dan de verkeerde opvatting van het symbool der dertig steden, die onder Alba Longa langen tijd vereenigd waren.

De legenden van Romulus en Remus en zijne herders hangen met de Faunusdienst zamen en bij het altaar en gewijde bosch van Vejovis inter duos lucos is de legende van het asylum te zoeken.

Diana en Venus zijn oorspronkelijk italiaansche godheden, de eene van de Aequers, Hernicers en Latijnen; de andere uit Latium naar Rome gekomen en beide, even als Jupiter Latiaris, oude beschermgoden van een statenverbond, als dat der Latijnen eenmaal was.

Faunus en Evander zijn de latijnsche en grieksche namen voor dezelfde godheid en de Ludi Seculares, door Augustus ingesteld, moeten als eene vereeniging van hetrurische, latijnsche en grieksche bestanddeelen worden aan-

gemerkt. De eerdienst van Dis en Proserpina met hun onderaardsch altaar, de Tarentijnsche nachtelijke offers, die in den aanvang sacra gentilicia waren, zijn onder den tweeden Romulus, (zoo als Augustus gaarne heette) met de Apollodienst versmolten, nadat ze in den 1sten punischen oorlog tot openbare feesten waren verklaard en onder den invloed van de Decemviri Sacrorum tot Ludi Seculares waren verheven, waarbij even als onder Augustus voor het heil en den voorspoed van den romeinschen staat en voor afwering van alle rampen geofferd en gebeden werd onder de leiding der Quindecimviri Sacrorum, die door het hoofd des staats tot priesters van Apollo Palatinus waren verheven.

Dienen deze enkele trekken, om eene proeve te geven van de wijze, waarop Preller de verschillende legenden opvat en de oorzaak van sommige in schijn strijdige verschijnselen weet te ontleden; niet minder juist en volledig is hij bij de afleiding der godennamen te werk gegaan. Bij de duisterheid en het verschil, dat vaak bij de etymologie der godennamen heerscht gaat Preller dikwerf tot het Sanscrit, Hebreeuwsch of de oud-Italiaansche dialekten terug. Bij de woorden *Jupiter* (*Djovis, Dius*), *Juno* (*Jovino*), *Janus* (*Djanus*), *Diana* neemt hij den Sanscritischen wortel *Djaus* d. i. hemel tot grondwoord aan: *Minerva* is het Hetr. *Menerfa*, *Menrfa*, Sansc. *Manus* Lat. *mens.*: *Maia* = *Fauna*, *Bona Dea* te Tusculum in de beteekenis van *Bonus* aan de naam van Jupiter toegevoegd: *Venus* van het Sansc. *vanas*, *vanus* d. i. liefelijk: *Vesta* van Sansc. *was*, wonen enz.

Doch deze etymologiën hangen bij Preller met de voorstelling van het begrip der beteekende godheid zamen en het begrip wordt niet verwrongen naar de afleiding: slechts dan zoekt hij naar eene nieuwe afleiding, als de bestaande onvoldoende blijkt te zijn. Zoo leidt hij b. v. den naam *Janus*, waarvan men vroeger den wortel in *ire* of *hiare* meende te vinden, af van denzelfden stam, als den

naam Jupiter en vat *Janus* op als *Dianus*. Zonder het goede, dat spaarzaam bij de Ouden te vinden is, te verwerpen, gaat hij met voorzigtigheid hunne opgaven na en zoo hij ze onthoudbaar acht, geeft hij telkens daarvan de reden op.

Waar het zuiver italiaansche goden geldt, zoekt hij de verklaring der woorden niet ver af, maar in de taal zelve van het land, waar ze vereerd werden. *Mars* b. v. met de verwante *Marmar*, *Mamers* enz. wordt tot het latijnsche *Mas* teruggebragt, dewijl, volgens zijne beschouwing, deze god de voorstelling is de als *man gedachte bevruchtende kracht der lente*, zoowel in de bezielde als de onbezielde schepping.

Ook elders bij de vereeniging en verklaring van de schijnbaar afwijkende begrippen, die in den naam van eene enkele godheid zamengevat zijn, gaat hij met voorzigtigheid en goede trouw te werk; verklaart, waar hij kan, maar brengt, waar hij eerlijk zijn onvermogen bekent, de bouwstoffen bijeen, die tot verdere studie en helder inzigt leiden kunnen.

Daarvan getuigt onder anderen wat Preller ons omtrent Mars en de tot zijn spheer behoorende godheden meêdeelt. De klove, die er vroeger tusschen Mars, den oorlogsgod en Mars, den god der veehoeders en landbouwers bestond, is door de wijze van opvatting, die we bij Preller vinden, veel beter aangevuld, dan vroeger pleeg te geschieden. Terwijl Mommsen als oorspronkelijk begrip, dat van *Afweerder* aannam en Bergh hem als *Zonnegod* voorstelde en Meijer in hem een *god der stormen* zag, wijst Preller ons op het begrip van *mannelijke kracht en vruchtbaarheid*, dat zoowel met zijn naam, als met de oudste vereering van Mars, als natuurgod overeenstemt en zonder al te schrille overgangen eene rei van voorstellingen oplevert, die aan het gezond verstand voldoet en met de bestaande berigten strookt.

Mars, die in de lente door zijne voortbrengende kracht

boom en vee en akker en menschen vruchtbaar maakt, die den winter verjaagt, die al wat leeft in geestdrift ontsteekt, den man tot dappere daden aanvuurt en van uit de diepte des wouds door den hem geheiligden vogel de geheimen der toekomst aan de menschen ontvouwt — alle deze begrippen hebben een brandpunt, waarin zij zamenkomen.

De symbolen van Mars en de godinnen, waarmeê hij in betrekking staat, wijzen dan ook op zijne beteekenis als natuurgod. De wolf, het symbool der woestheid en des winters en de specht, die in de diepte des wouds om zijn roofzucht, zijne krijgshaftige gedaante en zijn lust tot graven met regt een vogel van Mars wezen mogt: de eiken- en vijgeboomen, de oude zinnebeelden der kracht en der vruchtbaarheid, die aan de oude boomdienst herinneren, die in gansch Italië in gebruik was. De leeuw en het paard doen hem als krijgsgod kennen en als Juno en Mars op denzelfden dag in den Kalender vermeld staan en beide door de romeinsche matronen worden aangeroepen, met betrekking op huwelijkszegen, dan zien we daarin eene aanwijzing, hoe Mars ook als vruchtbaar makende huwelijksgod werd aangebeden. Diezelfde beteekenis heeft ook zijne verhouding tot Nerio, die als zijne gemalin voorkomt, en zijne liefdesavonturen met Anna Perenna of de maangodin, die telkens oud en telkens nieuw, ook op den eersten Idus des jaars werd aangebeden, nadat op den eersten Maart de nieuwe Mars of het nieuwe jaar verschenen was. Op haar feest ging de beker lustig rond en werd telkens door de vergaderde feestelingen bij het ledigen daarvan de heilwensch gevoegd »ut annare perennareque commode liceret." Even als Anna Perenna heeft ook Mamurius Veturius, de gewaanden vervaardiger der Ancilia betrekking op den verloop des jaars. Hij, de *oude Mars* werd op den dag voor de Idus van Maart onder het zinnebeeld van een oud man met wolfsvellen bekleed ter stad uitge-

n [illegible] bijgegaan en de nieuwe

[illegible]

Doch waar zou ik eindigen, wilde ik breedvoerig op andere voortreffelijkheden in het werk van Preller het oog vestigen. Zijne groote belezenheid, zijne kennis en verklaring van oude munten, geschriften, oorkonden en monographiën zal men best uit de bijgevoegde noten kunnen ontwaren. Zijne poging, om de tot heden *Romeinsche Mythologie* tot eene *Italiaansche* uittebreiden valt op elke bladzijde in het oog. Zijne verhouding tot zijn voorgangers, die hij in vele opzigten overtreft, zijn ruime blik en scherpzinnigheid zal bij het lezen van zijn boek aan ieder openbaar worden.

Ik heb dan ook door deze oppervlakkige schets niets meer beoogd, dan den lezer onzer Bijdragen eenig denkbeeld van zijn geschrift bij te brengen en ik zal er mij in verheugen, als de vruchten van zijnen arbeid aan velen in handen komen en door hen met hetzelfde genoegen worden genoten als door zijnen hoogschatter

Gouda, 27 *Febr.* 1860. D. Terpstra.

QUAERITUR, UNDE ARGUMENTUM LIBRI SEPTIMI ZONARAE ANNALIUM HAUSTUM SIT.

§ 1.

Libro septimo Ioannis Zonarae annalium continetur historia Romana antiquissima, primum ante urbem conditam, tum per ea tempora, quibus Roma regibus utebatur, tandem historia rei publicae usque ad annum 319 a. C., quo consules Papirius Cursor et Publilius Philo apud Caudium et Luceriam cum Samnitibus pugnarunt et victoriam reportaverunt. In his narrandis Zonaras nullius veteris scriptoris, quem secutus sit, nomen exhibet. Quamquam enim loco quodam [1]) Herodotum citat, hoc nomen e Dione desumptum esse constat. Ceterum nulla alia testimonia afferuntur, nisi v. c. p. 6, v. 22: *Τινὲς δὲ φασι.* p. 9, v. 10: *ἕτερος δὲ λόγος ἔχει.* p. 18, v. 3: *λέγεται.* p. 21, v. 13: *φασὶν.* p. 30, v. 9; *λέγεται γὰρ ἀμφότερα.* p. 10, v. 21: *οὕτω μὲν οὖν ταῦτα παραδέδοται γενέσθαι.* p. 82, v. 22: *οἱ μέν φασιν οἱ δὲ.* p. 91, v. 9: *ἱστόρηται.* p. 96, v. 11, 12: *οἱ μὲν οὕτω φασὶν — οἱ δὲ.*

Ex his tamen nemo concludat, quod Reimarus praef. ad Dionem § 13 putat, Zonaram in hoc libro multos fontes adhibuisse. E duobus enim huius scriptoris locis,

1) Zonaras Ed. Pinder, p. 37, v. 3.

quibus Reimarus nititur, alter, quo Zon. dicit, se historiam ex multis libris velut stipem collegisse [1]), huc non referendus est, quoniam illa verba ad omnem Annalium ambitum spectant [2]).

Ex altero autem, qui ita sese habet: »*τὰ μὲν οὖν μέχρι τοῦδε πεπραγμένα Ῥωμαίοις, βίβλων τυχὼν τῶν πάλαι ταῦτα ἱστορησάντων ἀρχαίων ἀνδρῶν, ἐκεῖθεν ἐξείληφα κατ' ἐπιτόμην καὶ τῷ συγγράμματι τούτῳ ἐντέθεικα*" [3]), tantummodo sequitur, Zonaram libris, non vero *multis* libris usum esse. Verba aptissime usurpata sunt, etiamsi duo tantum fontes collati sint. Neque profecto scriptores, e quibus Zonaras hic sua hausit, plures numero sunt quam duo. Hi autem sunt Dio Cassius et Plutarchus [4]).

§ 2.

Ratio, qua Zonaras in his exscribendis utitur, est haec: Dionem perpetuo ante oculos habet; eius opus in compendium redigit, Plutarchum medium Dionis narrationi inserens. A Dione igitur rerum seriem mutuatur; sed ubi in aliquam historiam, quae a Plutarcho refertur, in primis in res gestas viri cuiusdam clari, incurrit relicto Dione Plutarchi scrinia solet compilare [5]). Ut ad singula veniamus, quae Zonaras cap. 2 et 4 de Romulo et cap. 5 de Numa tradit integra e Plutarcho petita sunt. Cap. 1, 3, 12, 13, 22, 23 et 24 praesertim Plutarchum contulit eumque ex-

---

1) *Praef. ad annal.* p. 9: »*ἐκ πολλῶν γὰρ βίβλων τὰς ἱστορίας ἐρανισάμενος.*"

2) Fusius hac de re disserit GUIL. AD. SCHMIDTIUS: *Ueber die Quellen des Zonaras.* Zeitschr. f. d. Alterthumswiss. 1839. No. 33, p. 259.

3) p. 297, v. 9—11.

4) Cf. ZANDER, *quibus e fontibus Ioannes Zonaras hauserit suos annales Romanos.* progr. Raceburgi 1849. p. 16, 17 et alibi

5) Quod animadvertit VALESIUS *Dion. fragm. Peiresc.* 28. *Ed. Reim.* I, p. 14. § 40. Cf. Schmidt l. l. p. 263: »Plutarch dient ihm gleichsam zur Ausstopfung."

scripsit Dione tamen nequaquam neglecto, e cuius Historiis fragmenta sive maiora sive minora affert. Cap. 6 et 21 e contrario Dionem praecipue sequitur nonnullis e Plutarcho intermixtis [1]. Illa tandem, quae cap. 7, 8, 9, 10, 11, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 25 et 26 legimus, partim ita in Dionis fragmentis reperiuntur, ut ipsum Dionem nobis restituere existimanda sint. Haec quamquam a Pindero accurate indicata sunt, pauca tamen praeteriisse videtur, e. g. p. 59, v. 9—17 e Dionis fragmento Vaticano 14 [2]) desumtum esse.

§ 3.

Apparet igitur, Zonaram in vita Coriolani [3]) Plutarchum non contulisse, nam et dictione et ipsis rebus et vero ordine narrationis ab eo differt. Cuius rei hanc causam esse puto, quod in manuscripto vitioso Plutarchi vitarum, quod Zonaras ante oculos habuit, ut alia, ita haec vita defuerit [4]). Sed dixerit fortasse aliquis, ea, quae Plutarcho propria esse affirmavi, ex hoc a Dione, e Dione rursus a Zonara esse allata. Quominus vero hoc credamus vetant multi Zonarae loci, quos cum Plutarcho contulimus, quo facto abunde patuit, plerosque ad verbum cum hoc scriptore congruere [5]).

---

1) Schmidtius luculento exemplo monstrat, quomodo Zonaras utriusque scriptoris testimonia alterum alteri intexuerit. *Zeitschr. f. d. A.* 1839. N. 34. p. 266.

2) *Scriptor. Vet. Nova Coll.* II. p. 147.

3) *Annal.* p. 58—61. cap. 16.

4) Cf. Schmidt, *Zeitschr. f. d. A.* 1839. N. 34. p. 265. — Zander, *quibus e fontibus Ioann. Zonaras hauserit annales suos Romanos.* Pr. Raceburg, 1849. p. 12.

5) Mecum facit Zanderus p. 8, animadvertens, Dionem auctore suo (Plutarcho) ad suum arbitrium usum esse ac multo liberius quam Zonaram, qui quibuscunque potiri potest minuto studio collegit omnia, maxima minima in unum coegit.

Conf. Zon. p. 7 v. 5 γενομένης — v. 7 μοῖραν cum Plut. Rom. c. 7; p. 21. v. 21 λέγεται — 22. v. 6 ἀριθμὸν — cum Numa 18 et multos alios locos, quos Schmidtius laudat [1]. Conf. praeterea: Zon. p. 13. v. 17 ἡρπασμέναι — v. 23. ἐχώρει cum Plut. Rom. 19.

Zon. p. 14. v. 12 ἔτει — p. 15. v. 3 εἶτα cum Plut. Rom. c. 23.
» » 20. v. 11 τούτοις — v. 21 εἶτα cum Plut. Numa 7.
» » 22. v. 7 οὕτω — v. 16 θυγατέρα cum Plut. Numa 20.
» » 83. v. 6 τῷ μὲν — v. 14 κατέκτεινεν cum Plut. Camill. 22.
» » 87. v. 13 οὕπω — v. 17 Κάμιλλος cum Plut. Camill. 33.

Nec tamen ubique Zonaras sua ad verbum e Plutarcho excerpsit. Interdum enim eum ita describere solet, ut eius verba cum suis commutet. Exemplo sint:

Zon. p. 6. v. 7 δεδιὼς ubi Plut. Rom. c. 3. φοβούμενος habet.
» » 8. v. 3 μαθὼν ubi Plut. Rom. c. 8 ἀκούσας »
» » 11. v. 5 διανοίας ubi Plut. Rom. c. 13 εἰκότος »
» » 13 v. 14 ληφθείσης ubi Plut. Rom. c. 18 ἐχεμύθης »
» » 18. v. 7 ἔρις ubi Plut. Numa c. 2 ταραχὴ »
» » 18. v. 9 ἄρξοντα ubi Plut. Numa c. 2 ἡγόμενα »
» » 20. v. 22 εἰρηνικωτέραν ubi Plut. Numa c. 8 δικαιοτέραν »
» » 46. v. 20 διατρίβουσιν ubi Plut. Pobl. c. 17 πλανῶνται »
» » 47. v. 1 προσήκοντος ubi Plut. Pobl. c. 17 πρέποντος »
» » 88. v. 7 προσωνομάσθη ubi Plut. Cam. c. 36 ἐπικληθεὶς »
» » 88. v. 8 τὸν ὅμιλον ubi Plut. Cam. c. 36 τοὺς πόλλους »
» » 91. v. 6 τέθνηκε ubi Plut. Cam. c. 43 ἐτελεύτησε »

§ 4.

Haec de Plutarcho. Quod ad Dionem attinet, nunquam dubitatum est, quin multa ex hoc a Zonara exscripta essent. Cuius rei exempla innumera proferre possemus,

---

1) *Zeitschr. f. d. A.* 1889. N. 33, 34. p. 263—267. Idem monent SCHWEGLER, *Römische Geschichte*, Tubingen 1853. Vol. I. sect. 2. p. 586, n. 1. et passim, ubi in Zonara laudando addit: »ein wörtlicher Auszug aus Plutarch" atque Zander 10, 11.

nisi illi Dionis libri, e quibus Zonaras hic sua collegit, in excerptis tantum iisque saepe truncatis nobis superessent. His autem cum scriptore nostro collatis maximam inter eum et Dionem similitudinem intercedere videbimus.
Cf. Zon. p. 26. v. 16 τῷ τε γὰρ — 20 πεπίστευτο cum exc. Peir. 22 [1]).
Cf. Zon. p. 41. v. 3 οὗτος — 13 καὶ πρῶτον cum exc. Peir. 24 [2]).
Haec cum aliis exemplis laudat Schmidtius [3]).
Mire congruunt porro:
Zon. p. 60. v. 5 ὁ δὲ — 8 ἐξίσταντο cum exc. Vatic. 16 [4]).
» » 89. v. 18 χιλιαρχοῦντος — 90 πεποίητο c. exc. Vat. 27 [5]).
» » 95. v. 15 διὰ τοῦτο — 17 λήψῃ exc. ex Dionis libro [6]).

§ 5.

Haec de Zonarae fontibus dicta sufficere puto. Sed quum Zonaras, epitomatoris tantum partibus functus, nullam sibi propriam laudem in hac historia conscribenda quaesiverit, ulterius progrediendum est. Explorandum enim, quantum fieri potest, e quibus auctoribus et Plutarchus et Dio ea petiverint, quae contracta apud Ioannem inveniuntur. Et in Plutarcho quidem operam et laborem consumere me vetat Heerenus [7]), ad cuius auctorita-

---

1) *Ap. Reim.* I. p. 9.
2) *Ap. Reim.* p. 11.
3) *Zeitschr. f. d. Alt.* 1839. N. 33. p. 260 et 261.
4) *Script. Vet. Nova Coll.* II. p. 148.
5) Id. II. p. 155.
6) Imman. Bekker *Anecd. Graeca apud Gramm. περὶ συντάξεως* p. 133, v. 19.
7) Heeren *de font. et auctor. vitarum parallelarum Plutarchi.* Comm. Societ. Reg. Gott. Vol. IV, p. 65 sq. Me quidem non latet, Heerenum testibus Carolo Frederico Hermanno multisque aliis negligentius quam par sit hac provincia functum esse, sed quum quod Martinus Haug de vitis Graecorum fecit nemo huc usque in Romanorum vitis aggressus sit, ad alium quam Heerenum provocare mihi non licuit.

tem provocamus. De Dionis vero fontibus pauci hactenus data opera disseruerunt, praesertim Wilmans [1]).

Verum ut recte de hac quaestione iudicarem ea, quae Zonaras e Dione collegit, cum praecipuis, de iisdem loquentibus, rerum scriptoribus, Dionysio, Livio, aliis sedulo comparavi. Quibus omnibus inter se collatis facile mihi persuasum erat, Dionem in longe plurimis, quae hoc libro continentur, cum Livio et Dion. vel saltem cum alterutro concinere. Quamquam disquisitio, qualenus Dio cum Dionysio consentiat, iam intra annum 443 a C. subsistere debuit, quia ceterorum huius librorum notitiam nobis invidit fortuna.

§ 6.

Sed veniamus in rem praesentem. Multa, quae Zonaras hoc libro a Dione mutuatus est, mire et cum Livio et cum Dionysio consentiunt. Huc pertinent quae Zonaras p. 25. 28. 29, v. 2—5, et 29 v. 15 — 30. v. 2 de Anci Marcii regno[2]); p. 30. v. 15, 31. v. 10 de caede Tarquinii Prisci[3]); p. 35 et 36 de rebus gestis Tarquinii Superbi[4]); p. 67 de bello cum Aequis et Sabinis et de Siccio[5]) tradit.

Refutandus est Lachmannus qui: » Livius, ait, antiquiores secutus immensas et saepe addubitatas Tarquinii Pr. victorias de Sabinis plane ignorat" [6]). Nam Livium l. l. diserte de iis agere cuique, eum inspicienti, persuasum erit.

Sunt porro multa alia, quae quamvis apud Livium et Dionysium traditis magna ex parte similia sint quodammodo ab

1) *De Dion. Cass. font et auct.* 1836.

2) Liv. I. 33, 35, 36, 37, 38, 40. — Dion. Halicarn. *Ed. Reiske* p. 520—537; 587—593; 578; 593—598.

3) Liv. I. 41 et 42. — Dion. Hal. *Ed. R.* p. 638—668.

4) Liv. I. 49 sq. — Dion. p. 745—753; 773—783.

5) Liv. III. 37—44. — Dion. 2160—2223.

6) Liv. I. 37 et 38. — Lachmann *Comm. de font. Hist. Liv.* I. p. 54.

his discrepant. Ad haec referenda quae Zonaras p. 26, 27, 28 v. 8. de rebus Tarquinii Prisci [1]), p. 13. v. 2—15 de Ocrisia atque de pueritia Servii Tullii [2]), p. 32. v. 15, p. 34 fin. de eiusdem regis rebus gestis et de Tarquiniorum coniuratione [3]); p. 39. 40. 41 et 42 de capite viri recens mortui invento, de causis regum expulsorum deque Tarquiniis exactis [4]); p. 52—54 de seditionibus inter patres plebemque et de secessione in sacrum montem [5]); p. 58 v. 10; p. 61. v. 20 de Coriolano [6]); p. 62 et 63 de bello cum Tyrrhenis, de Fabiorum apud Cremeram cladc et de turbis domesticis [7]), p. 66 de decemviris [8]); p. 68. 69. 70 de iisdem atque de tribunis militaribus consulari potestate creatis [9]) memorat.

§ 7.

Iam discrimina adnotabo. P. 27 v. 22 Zon. dicit, Tarquinium Priscum 200 ex plebe in patricios et senatores legisse, quem numerum vitiosum esse viri docti iure affirmant [10]).

P. 30. Narratio haec de Servio e duabus fabulis ex antiquiore, quam Dionysius habet [11]), et e recentiore, quam

1) Liv. I. 34. — Dion. 537—548; 568—570.

2) Liv. I. 39. — Dion. 634—637; 641.

3) Liv. I. 46 sq. — Dion. 703—742.

4) Liv. I. 55 sq. — Dion. 783—788; 797—842.

5) Liv. II. 23—33. — Dion. 1100—1111; 1128—1245.

6) Liv. II. 35—41. — Dion. 1253—1653.

7) Liv. II. 41—61. Dion. 1739—1769; 1780—1803; 1861—1894; 1859—1877; 2045—2057.

8) Liv. III. 32 sq. — Dion. 2130—2155.

9) Liv. III. 44—58; 60—63; IV. 6 et 7. — Dion. 2227—2277; 2281—2284; 2287—2305.

10) Nieb. *Röm. Geschichte* Ed. 3ª I. p. 334. Becker, *Handb. der Röm. Alterth.* II. Sect. I. p. 394. — Schwegler *Röm. Gesch.* I. Sect. II. p. 691, n. 2.

11) Dion. 636, 637.

12) Liv. I. 29.

Livius [12]) altera reiecta praefert, conflata est. Ita enim hae duae fabulae inter se conciliatae sunt: Ocriculanam non praegnantem fuisse, cum caperetur; sed deinde eo, quo altera fabula narrabat, modo in Tarquinii domo gravidam factam [1]).

P. 33. Hîc ab utroque scriptore discedit Zon. Nam quum Livius dicat, Lucium Tarquinium et Tulliam minorem prope continuatis funeribus domos vacuas novo matrimonio fecisse [2]), Dion. autem narret morbo eodem Tulliam maiorem et Tarquinium minorem obiisse [3]), Zonaras addit, venenum fuisse caedis instrumentum.

In Dionysio praeterea fama celebrata de bove Sabina deest [4]).

P. 40. idem observandum, quod modo animadverti, nimirum ea apud Zon. legi, quorum alterum Dionysius, alterum Livius memoriae prodidit. E duobus enim prodigiis, quae Zon. hîc habet, Dionysius [5]) prius, Livius [6]) posterius describit. Neuter refert, Apollinem Delphicum Tarquinii Superbi legatis respondisse, tum eum imperium amissurum, cum canis humana voce loqueretur, cuius oraculi interpretationem e Niebuhrio petas [7]).

§ 8.

P. 53. ambos scriptores hîc a Dione inspectos esse ideo virisimile est, quia Zon. Menenium Agrippam unum ex oratoribus dicit, Livius nullum alium nisi Menenium [8]), Dionysius vero decem [9]) ad plebem missos esse refert.

---

1) Cf. Lachmann, *Comm.* I. p. 111. not. 1.
2) Liv. I. 46.
3) Dion. 717.
4) Cf. Lachmann, *Comm.* I. p. 77.
5) Dion. 795.
6) Liv. I. 56.
7) Nieb. *Röm. Gesch.* I. p. 546.
8) Liv. II. 32. 9) Dion. p. 1197.

Ceterum aut Dio, aut Zonaras [1]), brevitate lapsus, Valerio dictatori nimias victorias tribuit, quum ex Dionysio [2]) et Livio [3]) constet, eum tantum Sabinos fudisse castrisque exuisse quum consules cetera bella gererent. Neque hi scriptores eidem Valerio cognomen Maximi adscribunt.

P. 58. v. 10 — 61. v. 20. In rebus Coriolani Zonaras a more suo breviter narrandi recedit. Sic consentiente Dionysio tradit [4]), Marcium, ob consulatum sibi negatum populo iratum, tribuniciam potestatem abrogare conatum esse, quam litis ansam Livius omittit. In dissensu porro horum historicorum de eius morte Zonaras solus ex iis auctore Fabio [5]) refert, eum annis confectum mortuum esse, quem alii alio leto periisse tradunt [6]).

P. 62. 63. Zonaras de Cremerensi clade opinionem probabiliorem [7]) atque sine dubio recentiorem litteris mandavit, quam Livium sequi arbitror [8]), licet Lachmannus [9]) contrarium affirmet, qui tamen suam sententiam revocasse videtur [10]). Ceterum utramque narrationem exhibet Dion [11]). Sed a Livio discrepat Zonaras [12]), tradens, Appium Claudium sibi ipsum manus attulisse, quem morbo in vinculis mortuum esse ille scribit.

§ 9.

P. 64. Quod hic Zonaras refert, semel novem tribunos a populo crematos esse, neque apud Dionysium, neque

---

1) p. 52. 2) Dion. 1134.
3) Liv. II. 30.
4) Dion. 1360.
5) Liv. II. 40. Lachmann, *Comm.* I. p. 58. n. 1.
6) Liv. II. 40. — Dion. 1647.
7) Dion. 1793.
8) Liv. II. 49. 50.
9) Lachmann, *Comm.* I. p. 58.
10) Lachmann, *Comm.* I. p. 111.
11) Dion. 1793 sq. 12) p. 53.

apud Livium occurrit, qui vocis Cincinnati etymologiam insuper omittunt.

P. 66. Haec de decemviris creatis non aliter a Livio et Dionysio traduntur, nisi quod hîc obiter tantum de numero dierum, per quos cuique eorum in vicem summa potestas et insignia consularia fuerunt loquitur [1]. Livius et Zonaras, quos Niebührius erroris accusat [2], singulos in dies singulos imperasse credunt [3].

P. 69. Dissensus exstat de morte decemviri Appii Claudii, quem Livius [4] et Zonaras sibimet mortem conscivisse narrant. Verum hunc rumorem sparsum esse ab iis, qui crimen tribunorum, quorum iussu Appius in carcere obierit, diluere vellent, affirmat Dionysius [5]. Quae porro apud Zonaram leguntur de auspiciis in comitiis, tribunis plebis concessis, a nullo alio commemorantur [6].

§ 10.

Nunc ii Zonarae loci sunt indicandi, qui, quum congruant cum Dionysio, in Livio aut desunt, aut varie traduntur.

P. 4. Duo sunt, quae Livius aliter memorat: Turnum, quem Zon. socium Rutulorum vocat, eius gentis regem fuisse eumque in proelio priore aeque ac Latinum, de quo ambo scriptores consentiunt, caesum esse [7].

P. 4 en 5. E duplice, quam de Ascanio exstare narrationem dicit Livius [8], Zonaras eam exhibet, quae eum

---

1) Dion. 2143.
2) *Röm. Gesch.* I. p. 353. n. 717, ubi numerum 5 dierum pro vero habet.
3) Liv. III. 33.
4) Liv. III. 68.
5) Dion. 2276, 2282.
6) Cf. Becker, *Handb. der Röm. Alterth.* II. sect. 2, p. 287, not. 728 et II. sect. 3. p. 121, n. 476.
7) Liv. I. 2. — Cf. Dion. p. 161 et 162.
8) Liv. I. 3.

Trojanae matris filium facit et successorem ei Silvium fratrem, Lavinia natum, tribuit. Secundum alteram fabulam, quam Livius sequitur, Ascanius est Laviniae filius, Silvii pater [1]), unde regum series una generatione augetur.

P. 24. v. 18. In Tulli Hostilii morte Liviana narratio neque a Dionysio [2]), neque a Zonara differt, nisi quod hi famam de Anci insidiis non omittunt, quae apud illum [3]) frustra quaeritur, quamvis teste Dionysio [4]) plerique scriptores ita narrarent.

P. 38. Eodem modo Livius silentio praeteriit quae de Sibylla apud Tarquinium Superbum [5]) antiqui auctores exposuerant quaeque Dionysius [6]) et Zonaras referunt.

§ 11.

Quae p. 50 et 51 apud Zon. in primis de dictatoris munere reperiuntur iterum omisit Livius paucis exceptis [7]) iisque teste Lachmanno [8]) confusis et perturbatis. Licet porro de his rebus inter Dionysium [9]) et Zonaram conveniat, hic tamen eas multo fusius persequitur.

Quaedam, a nostro tantum scriptore relata, immerito, ut videtur [10]), erroris insimulat Niebührius [11]). Alia iure culpat Beckerus [12]). Iam pervenimus cum ad

---

1) Liv. I. 3. — Dion. 175 et 504. Hanc attingit Dio *Exc. Vales.* 3 apud *Reim.* I, p. 3.

2) Dion. 514, 515, 518.

3) Liv. I, 31.

4) Dion. 514.

5) Lachmann, *Comm.* I. 78.

6) Dion. 790—793. Cf. Nieb. I, p. 563 n. 1123 de discrimine quodam levi inter Dion. et Zon.

7) Liv. II, 18.

8) Lachmann, *Comm.* I, 100, 101.

9) Dionys. 944—952; 961—965; 966—988; praesertim 1014—1038.

10) Beck. II. Sect. 1, p. 388 sq. II. Sect. 2, 167. n. 379; 170, n. 388 et 172.

11) Nieb. I. 627, n. 1247.

12) Beck. II. Sect. II, p. 152 n. 309.

ea, in quibus Zonaras non solum a Livio, sed etiam a Dionysio discrepat, tum ad ea, quae uterque horum prorsus praeteriit.

P. 3, ubi duplex narratio erat, Livius [1]) et Dionysius [2]) antiquiorem [3]) de foedere, inter Aenean et Latinum ante proelium inito, praetulerunt, Zonaras contra recentiorem de pugna ante foedus commissa commemorat. Ea quae pag. 48. de quaestoribus leguntur desunt in Livio et in Dionysio [4]). Idem fere dicendum de loco, quo Zonar. p. 55—58, v. 10 iura et officia tribunorum et aedilium plebis copiose explicat [5]), etsi nonnulla, huc pertinentia, a Dionysio [6]) quoque memorantur.

§ 12.

Inde a Zonarae pagina septuagesima circiter nos deserit Dionysius integer, cuius tamen fragmenta, a Maio edita, saepius in auxilium advocavimus.

Hinc igitur Zonara in primis cum Livio collato nunc videbimus, quatenus aut cum hoc et nonnullis minoribus scriptoribus congruat, aut ab iis differat. Loci, ubi consensus inter eos cernitur, sunt pag. 73, narratio Spurii Maelii a Servilio Ahala magistro equitum interfecti [7]); p. 74, 75, 76 bella cum Tyrrhenis et Aequis, Postumii caedes, miraculum lacus Albani atque Veiorum obsidio [8]); p. 89—

---

1) Liv. I, 1.

2) Dion. p. 146, 149.

3) Lachmann, *Comm.* I. 51.

4) Cf. Beck. II. Sect. 2, p. 336. n. 845.

5) Cf. Beck. II. Sect. 2, p. 250. n. 622; p. 251, n. 626; p. 261; 266; 269, n. 675; 292, n. 741. — Nieb. I, 666. n. 1328; 690, n. 1370; II. p. 191. n. 367; p. 337. n. 678.

6) Dion. p. 1245 sq., 1249, 1250 et alibi.

7) Liv. IV. 12–16.

8) Liv. IV. 49, 50, 59. V. 7. 15--17. — Dion. *in Script. Veter. Nov. Coll.* Tom. II, p. 470—475. — Diod. XIV, 93.

90. v. 3 fabula de Fabii filiabus, de Licinio Stolone ac Rufo [1]); p. 91—94, vs. 4, quo loco Marci Curtii devotio [2]) et Marci Valerii Corvi sive Corvini cum Gallorum duce certamen singulare [3]) exponuntur.

§ 13.

P. 94. v. 10 — 95 Zonaras eandem narrationem splendidam et seriorem praebet, quam e pluribus de Manlii

---

1) Liv. VI. 34.

2) Liv. VII. 6. — Dion. *Script. Vet. Nov. Coll.* II, p. 494. Idem, quod Zonaras habet, ex Dione breviter tradit Tzetzes in *Exegesi in Iliad.* p. 136 v. 17. Sed iis locis, quos ex Dione excerptos arbitrantur A. Maius et Gaisfordus, contrarium narrant Maximus Planudes et Suidas. *Cf. Script. Vet. Nov. Coll.* II. p. 531, exc. 14. n. 1. p. 531, 532, exc. 15. — Suidae *Lexicon Ed. Gaisford* voce *Αἰβεῤῥος*. Quum enim Zonaras neget, voraginem ob terrae motum subsedisse, Planudes et Suidas illius voraginis terrae motum causam esse affirmant. Zonarae autem narrationem vulgarem esse, sed longe aliam in aliis annalibus inveniri contendit Lachm. *Comm.* I, p. 67.

3) Liv. VII. 26. — Dion. *Script. Vet. Nov. Coll.* II, 496, 497. Similiter eadem pugna a Gellio IX. 11 ex annalibus affertur. Verum ab his differunt exc. Planudes 18 et exc. 19 ex Suida, voc. *ἀμύσσειν*, *Script. Vet. Nov. Coll.* II, p. 534, quae Maius Dioni tribuit. Nam ibi corvus in Valerii dextro brachio, non in eius galea insidet, quemadmodum apud ceteros scriptores fit. Hoc discrimen demonstrat, cur dissentiente Maio Suidae locus Küstero, non ex Dione, sed ex alio fonte desumtus esse videatur. Ita enim Küsterus: »Quae hic, inquit, Suidas de M. Valerio Corvino refert ad verbum paene translata sunt ex Eutropii breviario (II. 6). Neque vero hic duntaxat locus, sed et plura alia apud Suidam ex eodem breviario conversa sunt: unde patet, exstitisse olim versionem Graecam Eutropii, antiquiorem et elegantiorem ea, quae hodie in manibus eruditorum versatur et Paeanium auctorem habet. Ex eadem versione Ioannes Antiochenus quoque multa loca in Historiam suam transtulerat, ut monet Valesius in notis ad collectanea Constantini Porphyrog. p. 115. Existimem autem cum Valesio, versionis illius, qua Suidas et Ioannes Antiochenus usi sunt, auctorem fuisse Capitonem Lycium, scriptorem antiquum et Iustiniano Imperatori *σύγχρονον*, quem *Μετάφρασιν τῆς Ἐπιτομῆς Εὐτροπίου* conscripsisse Suidas infra testatur. Suidas *lexic. Ed. Gaisf.* voce *ἀμύσσειν*.

filio, patris iussu interfecto atque imperiorum Manlianorum [1]) tristi documento, Livius elegerat [2]); p. 97. v. 1 — v. 15 congruit cum Livio in belli Samnitici secundi initiis et Brutuli Papii historiola [3]).

P. 97 v. 15 — 100 v. 3 belli eiusdem descriptio eodem modo atque apud Livium [4]), Dionysium [5]), Appianum [6]) ad finem perducitur.

Iterum quoque in multa incidi, quorum narratio apud Zonaram cum reliquis scriptoribus haud concinit iisve amplior est vel in iis prorsus deest. Ita quae pag. 71 et 72 de censura legimus collata cum Livii loco exili [7]) iure locus classicus dicantur [8]).

Tum ibidem traditur, nullum unquam tribunum militarem consulari potestate triumphasse, quod a nemine, praeter Zonaram, memoratur [9]).

§ 14.

Descriptio accurata triumphi, quam p. 76 v. 20 — 79 10 deprehendimus, desideratur hoc loco apud Livium [10]).

---

1) Liv. IV, 29.

2) Liv. VIII, 3—8. Alii aliter, v. c. Manlii filium stationem reliquisse, Dion. p. 1701, idque bello Gallico factum esse, Cato ap. *Sallust. Catil.* c. 52 cum fustuario percussum esse, Liv. in priore edit. Cf. Serv. *ad Aen.* VI. 824. Plura de his apud Lachm. *Comm.* I. 69, 70.

3) Liv. VIII. 30—36, 39. Quem Liv. Brutulum Papium appellat Zonaras *'Ρούτουλον*, Dion. eclogarius *Παπίριον* vel *Πάπιον* vocat. Dion. Cass. *Ed. Reim. Exc. Ursin.* 143. Loco eiusdem Papii Appianus Samn. plures belli auctores innuit. App. *Ed. Schweigh.* I. p. 45. III. 157.

4) Liv. IX. 1—15. 5) Dionys. *Script. Vet. Nov. Coll.* II. 498.

6) Appian. III. 2—7.

7) Liv. IV, 8.

8) Beck. II. Sect. 2. p. 199. n. 485; 217. n. 533. — Cf. J. A. C. Rovers, *de censor.* p. 4, 22, 36. — Nieb. I. 483; II. 448. — Beck. II. Sect. 2. p. 195. n. 476; p. 196. n. 477, 479; p. 208. n. 507; p. 210, 230; p. 245. n. 611; p. 391. n. 1003; p. 400.

9) Nieb. II. 438. — Beck. II. Sect. 2. p. 144. n. 318.

10) Cf. Beck. contin. a Marq. III. Sect. 2. p. 446 sq.

P. 89, v. 9. — 90 v. 3 in rebus Manlii Capitolini exponendis Zonaras nonnihil a Livio [1]) differt, cum fragmento vero Dionysii [2]) consentit. Addit enim Zonaras, Manlium Capitolium occupasse eumque servi cuiusdam dolo magistratibus Romanis traditum esse. Eiusmodi famae, ad regni crimen pertinenti, fortasse contradicit Livius, apud neminem auctorem se talia invenisse affirmans [3]). Hanc igitur fabulam sero ortam esse censet Lachmannus [4]).

P. 90, inde a v. 3 Plutarchum transcripsit Zonaras excepto solo loco de Titi Manlii Torquati cum Gallo certamine singulari [5]), cuius etiam mentio fit in Dionis fragmentis a Maio collectis [6]), quamvis excerptum Planudeum et exc. ex Suida [7]) nonnulla aliter quam Zonaras tradant, v. c. Manlium senatorem, Gallum autem illius gentis regem fuisse. Eatenus Zonaras Livio [8]) concinit, quatenus hic non adiicit, Manlium tribunum militum fuisse. Hunc sua ex antiquioribus annalibus desumpsisse ideo suspicatur Lachmannus [9]), Claudii fragmentum apud Gellium [10]) conferens. Dionysii fragmentum hians [11]) comparationi inservire nequit.

P. 94, v. 4—10 multo plures leges quam Livius [12]) enumerat Zonaras.

---

1) Liv. VI, 18—20.

2) Dion. *Script. Vet. Nov. Coll.* Vol. II. 488, 489.

3) Liv. VI. 18. fin. 20.

4) Lachm. *Comm.* I. 64. n. 1.

5) 90. v. 15, 17.

6) *Script. Vet. Nov. Coll.* II. p. 530, 531, exc. 12, 13.

7) Hunc locum, apud Suidam anonymum, nihilo minus Dionis esse ait Maius p. 531. n. 1, quum Küsterus haec ex versione vel potius e paraphrasi Graeca Eutropii desumta esse existimet. Suid. *Lex. ed. Gaisf.* voc. *Τορκουάτος*, quam quaestionem dirimere non ausim.

8) Liv. VII. 10.

9) Lachmann, *Comm.* I. 67, 68.

10) Gell. *N. A.* IX. 13.

11) *Script. Vet. Nov. Coll.* II. 494.

12) Liv. VII. 42.

P. 96. In rebus denique Decii, qui se bello cum Latinis devovit, magna animadvertitur discrepantia. Liviana narratio [1]) omnino mirabilior est. Zonaras de somnio utriusque consulis, de controversia inter eos, uter se devoveret, de Decii morte varie tradita loquens plane ab illo differt [2]).

§ 15.

Quum igitur ex hoc recensu appareat, eorum quae Zonaras evidenter e Dione hausit multa cum Livio et Dionysio congruere, pauca ab iis discrepare, quaeritur, utrum Dio sua ex iis petivisse, an vero cum iis ex iisdem fontibus deprompsisse censendus sit. Alterum putat Schmidtius [3]), alterum Niebührius [4]) et Wilmans [5]), qui Dionem ad verissimam apud Q. Fabium Pictorem [6]) et C. Iunium Gracchanum narrationem recurrisse arbitrantur. Huic sententiae libenter accedo. Multa enim sunt, quae a Zonara, e Dione collecta, similiter Fabium retulisse comperi. Huc referenda quae Zonaras scribit p. 4 de Ascanio [7]), p. 5 de Alba condita et de regibus Albanis [8]), p. 6 de lupo femina [9]) et de pico Martio [10]), p. 26 de Tarquinio Prisco et Tanaquile Etruscis [11]), p. 31 et 33 de Tarqui-

---

1) Liv. VIII. 8—10.

2) Haec partim repeiiuntur in Dion. *exc. Vat.* 30, non 29 ut Pinderus annotavit, *Script. Vet. Nov. Coll.* II. 158.

3) Schmidt *Zeitschr. f. d. A.* 1839. p. 261.

4) Nieb. II. 13. — Nieb. *Vorträge über Röm. Gesch. Ed. Isler.* I. 20, 62.

5) Wilmans *de font. et auct.* Dion. Cass. 3.

6) Cf. de Fabio Krause *vitt. et fragm. Vet. hist. Rom.* 38 sq. — Lachmann *Comm.* I. 26 sq.

7) Vid. supra pag. 10, 11. — Cf. Lachm. *Comm.* I. 52, qui citat Philon. inedita apud Maium et Euseb. *Aucher.* p. 338.

8) Lachm. I. 27 et 51, qui laudat Eus. *Aucher* p. 388.

9) Dionys. 201, 202. — Quinctil. *Instit. Or.* I. 6.

10) Nonius Marcellus *Ed. Gerlach et Roth.* p. 355.

11) Vid. supra p. 7. Cf. Dion. 647, 673, 717. — Lachm. *Comm.* I. 54.

niis, Prisci filiis, non nepotibus [1]), p. 39 de Oli i. e. Auli cuiusdam capite invento [2]), p. 58. v. 10 — 61. v. 20 de Coriolani rebus ac morte [3]), p. 97 de Fabii Rufi magistri equitum rebus gestis [4]). His accedunt omnia, quae Zonaras p. 6—10 de Amulio et Romulo e Plutarcho petivit, quippe quae a Plutarcho e Fabio et e Diocle Peparethio cum eo consentiente excerpta esse partim ipse profitetur [5]), partim Heerenus affirmat [6]). Denique ea, quae in Zonara congruunt cum Diodoro, Fabium praecipue secuto [7]), de Gallorum transitu [8]) nostram comprobant sententiam [9]).

§ 16.

Haec igitur e Fabio fluxisse certissime constat. Quod ad Iunium Gracchanum attinet, huius vestigia non tam facile indicari possunt, quia fragmenta admodum pauca ex eius opere supersunt [10]). Quum vero Niebührius testetur, eum historiam magistratuum et mutationum, quae in iis intercesserint, scripsisse [11]), minime dubito, quin

1) Dionys. 647 et 717. — Lachm. *Comm.* I. 54.

2) Plin. XXVIII. 2. — Serv. *ad Aeneid.* VIII. 345.

3) Vid. supra p. 9.

4) Cf. Liv. II. 40. — Lachm. *Comm.* I. 58. 3. — Liv. VIII. 30. — Lachm. I. 70.

5) Plut. *Rom.* c. 3, 8.

6) Heeren, *de font et auct. vit. parall. Plut.* Comm. Soc. Gott. Rec. Tom. IV. p. 74.

7) Heijne comm. III. *de font et auctor Diodori Siculi.* — Comm. Soc. Gott. Vol. VII. p. 118. — Lachm. *Comm.* I. 62.

8) Diod. Sic. XIV, 116. — Zon. *Ann.* p. 86 sq.

9) Aegre dissentio a Zandero, qui pag. 5: »aut fallor, ait, aut ex Plutarcho Dio Cassius in conscribenda veterum Romanorum historia mutuatus rem suam congessit."

10) A. Krause *vitt. et fragm. veter. hist. Rom.* p. 221.

11) Niebühr *Vorträge Ed. Isler.* I. 34. — Nieb. *R. G.* II. p. 12; p. 136, n. 251.

a Dione ex eo depromta sint quae Zonaram accurate de hoc argumento referre supra vidimus [1]. Nihil tamen ut in re incerta affirmo.

Praeter hos duos alii sunt annalium sive historiarum scriptores, cum quibus consentiunt nonnulla, a Zonara e Dione hausta.

Ita in Tulli Hostilii morte [2] mirus consensus cum L. Pisone [3] cernitur.

Cui testimonio addatur locus de Numae morte, quem e Plutarcho [4] expilavit Zonaras [5].

§ 17.

Ex omnibus, quae disputavi, satis patet, Zonarae librum septimum e bonis fontibus petitum esse, etsi ipse nullum ex antiquioribus, sed tantum Plutarchum et Dionem adiit. Totius narrationis caput, ut ita dicam, Fabium esse existimem, quia et Livius et Dionysius [6] et Plutarchus, quorum locis Zonarae liber maximam partem constat [7], ei plurimum tribuerunt, et vero quoniam multa [8] indicant, Dionem ipsum Fabium contulisse. Reliqua deberi puto cum Pisoni et Iunio Gracchano [9], tum Livio et Dionysio, tum vero Plutarcho, quibuscum Zonaram in plurimis consentire argumenta sùpra allata probant. Quaerentibus

---

1) Vid. supra p. 11, 12, 14.

2) Vid. supra p. 11.

3) Plin. XXVIII. 2. Cf. de Pisone Krause, *Vet. hist. Rom.* 139 sq. — Lachm. *Comm.* I. 32 sq. — Niebühr, *Vortr. Ed. Isl.* 29.

4) Plut. *Numa* 21. — Cf. Heeren, *de font. Plut.* in Comm. Gott. IV. p. 77, 78.

5) p. 22.

6) Cf. Lachm. *Comm.* I. — Nieb. *Vortr. Ed. Isl.* I. — Krause *Vet. hist. Rom.* passim.

7) Vid. supra pag. 2, 6—11, 12—14.

8) Vid. supra p. 16, 17.

9) p. 17, 18.

autem de horum scriptorum ipsorum auctoribus, i. e. de Zonarae vel potius Dionis primis fontibus, recentiores hac de re scriptores adeundi sunt. Dissentientibus vero Livio et Dionysio, Dionem Dionysii auctoritatem pluris fecisse e documentis, supra allatis [1]), liquet. Locos porro, ubi Zonaras ab utroque discrepat, paucos esse animadvertimus [2]). Denique quod attinet ad ea, quae Zonaras e Plutarcho compilavit quaeque haud e Fabio hausta sunt, haec accepta refero Zenodoto Troezenio, Valerio Antiati, Iubae commentariis, scriptoribus περὶ αἰτιῶν ceterisque, de quibus fuse disputat Heerenus [3]).

1) Vid. supra p. 10—15 passim.
2) p. 8—15 passim.
3) Heeren *de font. Plut.* Comm. Gott. IV. p. 65—82.

Dr. J. A. Wijnne.

OVERZIGT DER LEERBOEKEN

OVER DE

GRIEKSCHE SPRAAKKUNST

VAN 1815—1860.

IN ONS VADERLAND IN DE MOEDERTAAL UITGEGEVEN.

»Men heeft, vooral sedert het begin dezer eeuw in het wetenschappelijke vak van het onderwijs der Latijnsche taal zeer groote vorderingen gemaakt, en, niet zonder reden, hebben ook groote mannen reeds lang begrepen, dat men tot het aanleeren der Grieksche taal mede een gemakkelijker en korter weg, dan de tot hiertoe bewandelde, moest inslaan, hetwelk mij dan ook aangespoord heeft om te zien, of ik daartoe het mijne konde toebrengen, door eenen arbeid, hoe lastig uit zijnen aard, op mij te nemen met in het Nederduitsch eene *Grieksche Spraakkunst voor de scholen* zamen te stellen, opdat alzoo de kinderen kunnen verstaan, wat zij leeren, en zich dadelijk met de gronden der Latijnsche taal die der Grieksche even gemakkelijk eigen maken, waartoe voor hen tot hiertoe geene mogelijkheid was, schoon ook de ijverige onderwijzer zijn best deed om zeer veel mondeling aan te vullen."

Met deze woorden opende Mr. G. Dorn Seiffen, toen hij reeds meer dan 20 jaar zich als uitstekend leermeester

had doen kennen, de voorrede zijner Grieksche Spraakkunst; en, hoe velen destijds ook met mij het gemis van zulk een hulpmiddel gevoelden en betreurden, weinigen zullen de dringende behoefte daaraan dieper hebben ingezien, dan de man, die, van de schoonheden der Grieksche schrijvers zelf reeds doordrongen, ook zijne leerlingen voor dat genot trachtte vatbaar te maken. Daar er toch geene *in het Nederlandsch geschrevene* Grieksche Spraakkunst bestond, moesten wij, eer wij toegang tot de beginselen der Grieksche taal hadden, in 't Latijn zoo ver gevorderd zijn, dat wij STRUCHTMEIJER, door SCHEIDIUS uitgegeven, (van welke Rudimenta Graeca BERGMAN in 1826 nog eene verbeterde editie gaf), of de *Linguae Graecae Rudimenta* usibus discipulorum Gymn. Amstel. destinata (1809) begrepen, en daartoe waren ten minste 2 of 3 jaren oefening noodzakelijk. Geen wonder dan ook, dat men zelfs op goede Gymnasiën in 't begin dezer eeuw zich tevreden stelde, met den jongelieden op de hoogere klassen de Grieksche declinatiën en 't verbum *τύπτω* eigen te maken en hen daarna in 't vertalen van eenig gedeelte uit het Nieuwe Testament of een gemakkelijk Grieksch schrijver te oefenen. De Gymnasiën waren toen derhalve met regt *Latijnsche* scholen, en wat er aan 't Grieksch gedaan werd, beduidde in den regel weinig.

Om dus in dit groote gemis te voorzien, gaf D. S. in 1815 zijne *Grieksche Spraakkunst voor de scholen* uit, en maakte zich daardoor zoo wel bij elk docent als bij de Nederlandsche jongelingschap ten hoogste verdienstelijk. Zoo toch opende hij, die als onderwijzer een voorbeeld voor allen kon zijn, door deze *stoute* onderneming tevens voor allen den weg, om ook hun onderwijs in de Grieksche taal te bespoedigen en te verbeteren. Immers dat hij dit werk als een waagstuk beschouwde en vreesde den eerbied van velen voor 't Latijn te zullen kwetsen, blijkt uit dit slot zijner voorrede:

»Zoo dit werk nu van sommigen eene ongehoorde ket-

terij genoemd en ik dus bij de regtbank van deze veroordeeld mogt worden, omdat het schijnt, dat ik eene heiligschennis bega, dat ik den ongewijden tot den tempel der Grieksche Muzen leide, zonder dat hij door dien der Latijnsche Muzen behoeft te gaan, die moeten indachtig zijn, dat vele zeer geleerde mannen reeds lang door hunne wenschen geuit en door hunne daden getoond hebben, hoe vurig zij eene uitgebreidere kennis der Grieksche taal in ons vaderland verlangden, hetwelk mijns erachtens langs den van mij bewandelden weg alleen door den tijd verkregen kan worden; weshalve ik mij aan de voorspraak en bescherming van deze tegen die harde regters goedgunstig aanbeveel, en om vernietiging van vonnis, bij die regtbank tegen mij geslagen, met alle ootmoedigheid smeek."

Gelukkig echter, dat de ondernemende man, van het nut en belang zijner taak door de ondervinding innig overtuigd, zich door de vrees voor zulk een vonnis niet heeft laten terughouden, om zijn plan te volvoeren. Gelukkig voor ons, die toen het hobbelige en soms donkere pad, waarop Struchtmeijer ons rondleidde, verlaten en langs den meer effenen en helderen weg, door D. S. ons geopend, tot de kennis der Grieksche taal komen konden.

Dat D. S. voorzag in eene behoefte, die toen door veel docenten gevoeld werd, blijkt uit de voorrede der Προπαιδεύματα of *Eerste onderwijs in de Grieksche taal door C. Enklaar, Conrector der Lat. Schol. te Nym.* in 1816 uitgegeven (*f* 1.50) die aldus aanvangt? »Een leerboek der Grieksche taal voor eerstbeginnenden in het Holl. geschreven is eene zaak, waaraan de meeste, zoo niet alle onderwijzers reeds lang behoefte gevoeld hadden, zonder dat evenwel iemand zich tot derzelver vervulling verledigde. Dit moet te meer verwondering baren, daar men bij de Duitschers en Franschen meer dan één zoodanig leerboek, in de landstaal geschreven, vindt." Hoe? vraagt men waarschijnlijk, weet Enklaar, bij het drin-

gend gevoel dier behoefte, in 1816 niet, dat daarin een jaar te voren door D. S. reeds is voorzien, van wiens Grieksche spraakk. in de tijdschriften (b. v. in de vaderl. letteroef.) een gunstig verslag was gedaan? Het *Naschrift der Voorrede* neemt echter deze onze verbazing weg, waarin de schrijver (1 Junij 1816) zegt: »dat zijn leerboek reeds in 1812 voor de pers gereed was, maar dat onvoorziene beletselen de uitgave daarvan hebben vertraagd."

Dornseiffen heeft dus in dezen het ijs gebroken en het eerst den weg van de beoefening der Grieksche taal voor de Nederlandsche jeugd gemakkelijk gemaakt. Nu echter doet zich de vraag op: *hoe* heeft hij die taak volbragt en wat is de innerlijke waarde van zijn leerboek? Dat er van deze spraakkunst (van 1815—1846) *zes* uitgaven verschenen zijn, bewijst voorzeker wel, dat het een bruikbaar boek was; en dezen aftrek had het werk niet daaraan alleen te danken, dat het in het Nederduitsch was geschreven. Immers behalve de spraakkunst van *Enklaar* waren ook eene

Grieksche Spraakkunst van H. Weytingh, Rector der Lat. Schol. te Kampen in 1818 in II deelen, gr. 8°., te Rotterdam bij de Wed. Allart, (*f* 4.0) en de

Rudimenta der Grieksche taal door J. Kappeyne van de Coppello, Rector der Lat. Schol. te 's Gravenhage in 1822 bij de Wed. Allart te Delft (*f* 1.80)

in de moedertaal uitgegeven. Het was dus meer de innerlijke waarde van D. S. Spraakkunst, die maakte, dat zij gezocht en veel gebruikt werd; en deze lag, zoo als mij voorkomt:

1. in *den geheelen omvang* van het werk, dat, vooral naar Matthiae's Hoogduitsche Spraakkunst vervaardigd, wel een kort, maar toch vrij volkomen overzigt, zoo wel der Syntaxis als der Etymologie, bevatte. In dit opzigt was het verkieslijk boven de handleidingen van Enklaar en Kappeyne, die zich tot de Etymologie alleen bepalen.

Daarenboven geeft Enklaar, omdat hij (volgens zijne voorrede) talrijke paradigmata van verba als afschrikkend voor den leerling beschouwt, die niet volledig noch welgekozen; (hij neemt b. v. daaronder ὁράω (imp. ὥρων voor ἑώρων) op, een verbum, dat boven dien de lange α behoudt en dus niet tot voorbeeld kan dienen;) een groot gebrek voorwaar, daar de leerling, vooral bij de verba, niets meer wenscht dan voorbeelden. De Spraakkunst van Kappeyne bevat die paradigmata volledig en heeft, vooral in de leer der accenten, meer orde en vastheid dan D. S. Weytingh had in een *tweede* deel (over de Synt.) bij zijne korte regels eene reeks van themata tot beoefening dier regels gevoegd en daardoor zijne Spraakkunst, waarvan het eerste deel ontzettend wijd uit één is gedrukt, vrij kostbaar gemaakt, (de prijs was *f* 4.0, die van D. S. *f* 2.50); waarschijnlijk ééne der oorzaken, waarom het werk geen herdruk heeft genoten, terwijl van de Rudimenta van Kappeyne (hoezeer zonder Synt.) in 1849 de 3de druk is verschenen.

2. in *den bevattelijken toon* en de duidelijke voordragt der zaken. Deze deugd mag men immers wel de eerste eener Spraakkunst noemen. Wat toch is lastiger, wat afschrikkender voor den knaap, dan dat hij eerst over den zin der woorden moet suffen, voor dat hij de kern der zaken kan vatten. En geen wonder voorzeker, dat de man, die in zijn onderwijs zoo gelukkig slaagde en zoo bevattelijk voor zijne leerlingen was, na eene meer dan 20jarige praktijk, dit eerste vereischte van elk schoolboek begreep en toepaste. De geleerde, die nooit de eerste beginselen der oude talen heeft onderwezen, schrijve eene Spraakkunst; hij kent, veronderstellen wij, de taal door en door; toch zal al ligt zijn werk minder bruikbaar zijn dan dat van den docent, die door het onderwijs zelf heeft leeren inzien, wat knapen van 13—15 jaar vatten en wat zij niet begrijpen kunnen. Het verwondert ons dus niet, dat de ervarene leeraar als D. S.

den waren toon wist aan te slaan, die de jeugd treft en bijblijft, omdat hij voor de vatbaarheid van den knaap juist berekend is.

3. In *de methode zelve*, die doorgaande meer op regels dan op redeneringen gegrond is; en dit juist is het, wat de knaap verlangt. De uitvoerige en wetenschappelijke Spraakk. moge redeneren; de beknopte moet korte en bondige, maar duidelijke en bevattelijke regels voorschrijven. D. S. Spraakk. is, volgens de voorrede (vooral van den 5den druk) telkens en ook, ten gevolge der aanmerkingen van andere docenten, op verzoek des schrijvers ingezonden, naar *zijn* oordeel, verbeterd; maar wij vreezen dat het met de laatste uitgaven gegaan is, zoo als met den 2de dr. der Lat. Spr. van Bake, dat namelijk het boek daardoor zijn oorspronkelijk karakter, zijne kortheid en bondigheid, heeft verloren en de gansche aanleg van 't werk toch niet die verandering heeft ondergaan, dat het met latere werken van anderen kon gelijk staan.

4. In *de vlijt*, waarmede D. S. uit grootere werken, vooral *uit dat van Matthiae, een geschikt verkort* heeft gemaakt, dat gelijken gang hield met de beoefening der Grieksche taalstudie, zoo verre als die in het begin dezer eeuw was gevorderd. Ook uit dit oogpunt beschouwd verdiende de werkzame man den lof en de goedkeuring, hem van regeringswege en van het publiek te beurt gevallen, dat zijn werk met graagte heeft gebruikt en zes editiën noodzakelijk heeft gemaakt.

Hoe veel is er echter, sedert 1815, in de vergelijkende Spraakleer der Indo-Germaansche talen, hoe veel in de vergelijkende beschouwing zelfs van Grieksch en Latijn voor diepere inzigten in de grondvormen der woorden gedaan, waarvan in latere Spraakkunsten zoo wel in 't algemeen als vooral bij de verbuigingen en vervoeging nut

is getrokken. — Hoe zijn hare grondslagen geheel anders gelegd en is haar geheele bouw als van nieuws opgetrokken, zoo dat men, zelfs in beknopte werkjes, bij de verbuigingen en vervoeging op de redenen der afwijkingen wordt gewezen, en die niet als onverschillige accidenten, maar als noodzakelijke gevolgen van algemeene beginselen leert beschouwen. Dat de Schrijvers der gemelde Spraakkunsten, en inzonderheid D. S., die ook in zoo veel andere opzigten als Schrijver onvermoeid was, de latere uitgaven zijner Spr. niet geheel heeft omgewerkt en als van den grond af op die meer eenvoudige en hechte grondslagen gevestigd, op welke de latere Schrijvers der Grieksche Grammatica hunne werken hebben gebouwd, verwijten wij hun geenszins, daar wij ligtelijk kunnen nagaan, hoe moeijelijk het voor een docent zijn moet, op hoogeren leeftijd als Schrijver van een geheel ander systeem uit te gaan dan dat, waarop hij bij zijn vroeger onderwijs al zijne lessen heeft gegrond.

Na dit korte overzigt der eerste in de moedertaal verschenen leerboeken over de Grieksche Spraakkunst, onder welke wij vooral dat van D. S. gekenschetst hebben, daar wij dit in 't berigt van 's mans leven (Bijdr. van het vorige jaar p. 172) hadden op ons genomen en dat toch ook zoo veel meer afdrukken dan zijne mededingers beleefde, gaan wij nu tot de later in ons land uitgegevene werken over, door welke die vroegere op de meeste Gymnasiën zijn verdrongen.

Wij rekenen daaronder niet;

J. P. Krebs, Grieksche Grammatica, benevens een leesboek voor de lagere en middelste klassen. Naar de 5de Hoogduitsche uitgave geheel omgewerkt door *J. Terpstra*. Zutphen, W. J. Thieme, 1838. gr. 8°. *f* 2.90.

Immers hoezeer weinigen onzen vroeg gestorven vriend Terpstra als docent en als mensch op hooger' prijs hebben kunnen stellen dan wij, zijn wij het met zijn oordeel in de voorrede slechts ten deele eens, waar hij zegt (p. xvi): »Welligt verwondert dezen of genen de verschijning eener nieuwe Grieksche Grammatica, na zoo vele anderen, als inzonderheid die van onzen geleerden Dornseiffen, welke op de meeste scholen is ingevoerd. Die verwondering zal evenwel, vertrouw ik, verdwijnen voor de eenvoudige opmerking, dat die Grammatica bij al het goed, dat zij bevat, bij elke nieuwe uitgave, die haar in uitgebreidheid deed toenemen, in geschiktheid voor eerstbeginnenden verloren." — Immers wij gelooven toch niet, dat het enkel die meerdere uitgebreidheid van D. S. latere uitgaven geweest is, die ook dat werk voor die van anderen heeft doen plaats maken, maar vooral het boven reeds gemelde gemis van die vaste beginselen, die uit grondiger en dieper inzigten in de Grieksche taal in de laatste 25 jaren zijn voortgesproten. En dat zelfde gemis vindt men ten deele ook in de Krebs van Terpstra terug. Immers wat vooral te bejammeren was, Terpstra heeft, uit zucht tot bondigheid, de ouderwetsche, in 1801 reeds aangelegde en telkens wat veranderde 5de, maar niet de door den jongen Krebs in 1836 geheel omgewerkte en hervormde 6de uitgave tot grondslag van zijn werk gelegd. Van daar, dat hij de betere inzigten van Thiersch, Hermann, Rost en anderen, door den zoon toegepast, ongebruikt liet, en ook van zijnen kant de uitstekende beginselen van Kühner (Ausf. Gramm. II deelen 1824 en 1835), vooral uit vergelijkende taalstudie ontleend, niet tot de zijne maakte. Van daar nog geen opsporen der woordstammen, bij de nomina althans; van daar, al gaat ook in een algemeen schema het verbum λύω voorop, het eerste volledige paradigma nog τύπτω, met zijn fut. 2 act; van daar nog geen duidelijke aanwijzing van de verbindingsvokaal en de persoonsuitgangen,

al wordt ook bij de verba naauwkeuriger op den stam gewezen. Daarbij komt de ongelijkmatige verdeeling der behandelde zaken. Bij de leer der accenten b. v. worden, vooraf, niet de algemeene regels alleen, maar ook de toepassing daarvan op alle soorten van rededeelen, schoon bij den leerling nog geheel onbekend, van pag. 19—56 behandeld, terwijl de gansche syntaxis slechts van 184—213 inneemt. Deze eigenaardige gebreken hebben zeker medegewerkt, om dit leerboek niet tot een algemeen gezocht schoolboek en dus geen herdrukken er van noodzakelijk te maken.

Wij brengen daartoe ook niet:

W. Caro, Grieksche Spraakkunst,

1ste boek, Wijk bij Duurst. Stramrood, gr. 8°	1852.	ƒ 2.40
2de » » » » » » » » » » » »	1853.	» 2.40
3de » » » » » » » » » » » »	1856.	» 2.40
		ƒ 7.20

Hoeveel vlijt toch aan het verzamelen der bouwstoffen voor dit uitvoerige werk door den Schrijver moge besteed zijn, het is te kostbaar voor een schoolboek.

De Grammatica's, op de meeste scholen in plaats van de vroeger gemelde ingevoerd, waren;

J. C. H. de Gaay Fortman, Leerboek der Grieksche Taal. Amst. 1840 en 1846. 1ste deel en 2de deels 1ste ged. gr. 8°. ƒ 4.50
in 1847. 1ste deel, 2de dr. ƒ 3 00
in 1854. 1ste deel, 3de dr. ƒ 3.00

R. Enger [1], Beknopte Grieksche Spraakkunst, bewerkt

---

1) Zie over Engers 1ste dr. het naauwkeurige oordeel van C. M. Francken in de Misc. Phil. et Paedag. Fasc. I. p. 237 enz. en over den

door W. Hecker. Gron. van Zweden 12°. 1847. *f* 1.40. in 1849. 2de dr. in 1854. 3de dr.

W. G. Pluygers, Leerboek der Grieksche taal, hoofdz. van het Attisch taaleigen, voor scholen, volgens het Leerboek van J. C. H. de Gaay Fortman en de syntaxis van J. N. Madvig, Amst. Sulpke 1852 gr. 8°. *f* 3.30.

K. W. Krüger[1]), Grieksche Spraakkunst, vooral van het Attisch taaleigen, ten gebruike der scholen. Naar het Hoogd. door C. M. Francken, Amst. Joh. Muller, gr. 8°. 1853. *f* 2.60.
in 1857. 1ste en 2de deel gr. 8°. *f* 5.35.

Om wel te doen blijken, waarin deze Leerboeken boven de vorige uitmunten, geven wij de volgende punten van vergelijking aan, hoofdzakelijk uit de Etymologie gekozen.

1. Wat de *dialekten* aangaat:

In deze nieuwere leerboeken ligt overal het Attisch dialekt ten grondslag, zoo als dan ook de titel zelf bij sommige dit aanwijst. Van daar duidelijke aanwijzing der Att. vormen bij de decl. b. v. in *ναῦς*, *βασιλεύς* enz. en bij de verba b. v. in *ᾔσθα*, *ἔφησθα*, *οἶσθα*, in *οἴει*, *βούλει* enz. en vooral ook in de lijst der onregelm. werkwoorden. In *Fortman* worden de vormen der andere dialekten, in *Enger* en *Pluygers* die van het Episch dialekt, in een aanhangsel, aangewezen, terwijl de bijzondere afdeeling van *Krüger* over de dialekten thans ook in onze taal bewerkt wordt.

Van de vroegeren sloeg *Kappeyne* bij de declin. ge-

2de dr. dat van J. Dorn Seiffen in de Bijdragen voor de Ned. Gymn. van 1851. p. 179 enz.

1) Zie over het doel dezer uitgebreidere Spraakkunst de aankondiging van Francken zelven in de Bijdragen van de Ned. Gymnasiën van 1853. p. 106 enz.

woonlijk (niet overal b. v. bij ναῦς enz.) meer acht op het Attisch dan zijne tijdgenooten, maar bij de pronomina en verba verzuimde hij dit op veel plaatsen. In de 2de uitg. werden bij de pron. en paradigmata der verba de andere dialekten hier en daar aangewezen, maar in de lijst der onregelmatige werkwoorden liet hij, even als zijne tijdgenooten, sommige vormen toe, die niet Attisch zijn.

In de 3[de] uitgave, door Dr. N. J. B. Kappeyne van de Coppello omgewerkt, zijn zoo wel wat de dialekten, als de verdere hoofdpunten aangaat, groote verbeteringen aangebragt, zonder dat daardoor echter het boek boven de nieuweren te verkiezen is.

Weytingh gaf in een bijzonder hoofdst. p. 300—331 een uitvoerig, maar geenszins naauwkeurig overzigt der verschillende dialekten. Naauwkeuriger was dat, hetwelk D. S. in de latere uitgaven aan zijne Spraakkunst toevoegde, schoon ook daarin geen gestrenge afscheiding der bijzondere dialekten heerscht.

2. Wat de leer der *accenten* betreft:

Van de vroegeren vergenoegt *Enklaar* zich met de bloote opgave der accenten en handelt deze belangrijke leer op *eene* bladz. af, zonder er op terug te komen. Ook D. S. eerste uitgave bevat daarvan niet veel meer en verontschuldigt zich deswege met de verklaring: »dat voor eerstbeginnenden het leerstelsel van de plaatsing der accenten te moeijelijk en ook nutteloos is en in eene uitgebreidere grammatica beter zal voegen." *Weytingh* geeft in den beginne eene korte bepaling der accenten, maar wijdt er naderhand een bijzonder hoofdst. aan toe, p. 332—344; waarin evenwel meer de plaatsing in den nominativus der nomina, dan de regels voor de wijzigingen in de casus obliqui en de afwijkingen van het accent in sommige tijden der verba behandeld wordt. *Kappeyne* geeft vooraf een naauwkeurig overzigt der accent-leer,

en bij de bijzondere decl. en bij de adject. uitvoerige, maar vaste regels; bij de verba verwijst hij meer naar het paradigma. In de 3de uitgave worden de regels bij de verba afzonderlijk aangewezen. D. S. heeft (bij de latere uitbreiding zijner Spraakkunst) b. v. aan de 5de uitgave 1831, een aanhangsel over de accenten van ruim 20 bladzijden toegevoegd, dat met eenige veranderingen en verbeteringen afzonderlijk, als: *Leer der accenten in de Gr. taal*, (Utr. bij Romondt, 1842) uitgegeven, later gewijzigd in de 6de uitgave der Spraakkunst is ingelascht, benevens eene belangrijke lijst der woorden, welker verschillende beteekenis het accent alleen aanwijst. Gewigtig rekenen wij die lijst, maar wij voor ons vinden de accentleer zelve doelmatiger in de vaste en eenvoudige grondslagen aangewezen, die de *latere* Spraakkunsten vooraf leggen en op welke zij ons bij de decl. en conj. met een enkeld woord telkens verwijzen.

3. Bij de *verbuigingen*,
wordt voor het juiste begrip der casus-uitgangen op den *oorspronkelijken stam* der woorden door *de vroegeren* volstrekt geen acht geslagen; een gebrek, dat den leerling het doorzigt beneemt:

a) in de *analogie*, vooral der woorden van de 3de decl., b. v.

ὀδούς, *ὀδόντ*, — Lat. dens, *dent* — Fransch, *dent*, Ned. *tand*.

γάλα, *γάλακτ*, — lac, *lact* — Fransch *lait*.

en van de deelwoorden, b. v.

τέρων, *τεροντ* — terens, *terent* . . . . Ned. *terend*.

στάς, *στάντ* — *stans stant* — *staand*.

b) in het kenmerk der *neutra* in de derde decl., als gewoonlijk in den korten klinker ook in den Nominativus of den stam bevattende, of het minst daarvan

afwijkende, terwijl in de masc. en fem. de stamklinker meestal verlengd is.

c) in de vorming van den *compar.* en *superl.*, die vooral van den stam der woorden afhangt.

Bij *Fortman* en *Pluygers* is hierin nog bijna geen vooruitgang; bij *Enger* en *Krüger* wordt deze hoofdzaak eenvoudig, maar duidelijk voorgesteld [1]). (*Georg Curtius*, wiens Schulgramm. (1852 en lateren druk) wij op hoogen prijs stellen, gaat hierin verder dan Enger en Krüger. Hij verdeelt de declinatiën in eene

vokaal — 1ste en 2de en *konsonant* — *declinatie* 3de.

In de 1ste is de *α*-, in de 2de de *ο*-, in de 3de zijn, zoo als ook Krüger uiteenzet, meestal *muta*- en *liquida-stammen*).

4. De leer der *comparativi* en *superlativi*, is bij de *vroegeren* minder naauwkeurig, dewijl òf de adj. op *ος*, *αίτερος* niet alle vermeld worden, òf van sommige op *ύς*, comp. en sup. in *ίων*, en *ιστος* worden bijgebragt, die in 't Att. bijna niet voorkomen, of dichterlijke en uiterst zeldzame vormen, als *κακώτερος*, *κακώτατος*, *ἀρείων*, *βέλτερος*, *βέλτατος*, *φέρτερος*, *φέρτατος* enz. zonder eenig voorbehoud te midden der algemeen gebruikelijke worden opgesomd. Naauwkeurig en vrij volledig zijn hierin *Fortman* en *Krüger*, naauwkeurig en kort, en door hunne kortheid niet geheel volledig *Enger* en *Pluygers*.

5. Bij de *pronomina* missen wij bij de *vroegeren*, behalve de tabel der *correlativa*, de aanwijzing van de possess. *ὅς*, *ἥ*, *ὅν*, *νωίτερος* en *σφωίτερος* als dichterlijke vormen, welk laatste echter in den 2de druk van *Kappeyne* is aangewezen.

6. Bij de behandeling der *verba*,

---

1) Alhoewel wij met veel aanmerkingen instemmen, daarop gemaakt door C. M. Francken, Bijdr. voor de Ned. Gymn. 1835. p. 57—88.

stellen wij bij de *nieuweren* op hoogen prijs, wat wij bij de *vroegeren* te vergeefs zoeken:

a) Verdeeling van de tempora in *hoofd-* en *historische*. (In den 3de druk van *Kappeyne* zijn, gelijk reeds is aangewezen, veel grondslagen uit de nieuweren overgenomen),

b) naauwkeurige bepaling van 't *augmentum*, vooral van 't *temporale*, met zijne uitzonderingen, en van de *reduplicatie*, (waarbij de *attische* door *Kappeyne* alleen uit de *vroegeren* was behandeld).

c) juiste aanwijzing van de *kenletter* in den *stam* der verba, en

d) *afleiding der tijden* (buiten 't imperf.) van den zuiveren stam des werkwoords.

Hoe moeijelijk en belemmerend voor den leerling, naar de vroegere Spraakkunst, de vorming van het perf. act. door middel van 't futurum, en die van het perf. pass. door middel van het perf. act. was, zal elk, die dien hobbeligen weg bewandeld heeft, zich nog met weemoed herinneren, daar hierbij de eene uitzondering de andere verdrong, en het geheugen des leerlings zelden alle die afwijkingen, even als raderen in eene kunstig zamengestelde machine, bewaren kon. Hoe eenvoudig daarentegen en hoe gemakkelijk is de weg, langs welken *Enger* en *Krüger* van het praes. het imperf. alleen, en van den zuiveren stam al de andere tijden afleiden. *Fortman* en *Pluygers* hebben slechts ten deele het oude pad verlaten, daar zij 5 *stam*tijden en 5 *afgeleide* aannemen.

e) aanduiding der verba act., die *geen fut. act.*, maar slechts een *fut. med.* kennen.

f) eene *tabel der persoonsuitgangen* zoo wel der hoofd- als der historische tijden.

g) de aanwijzing, hoe *door middel van* of *zonder verbindingsvokaal* deze uitgangen aan den stam der verba worden gehecht; eene der gewigtigste zaken, (vooral om het onderscheid van de conjug. der verba

op *ω* en op *μι*, dat van de formatie van 't perf. act. en pass. en het verschil der modi aan te wijzen) door *Enger* en *Krüger* op den voorgrond gesteld en overal zorgvuldig toegepast, door *Fortman* verzaakt, maar door *Pluygers* § 250—252 ingelascht.

h) Een *zuiver* werkwoord, zoo als *βουλεύω*, als hoofdparadigma, om den leerlingen van den beginne af het onderscheid van *stam*, *augment*, *kenletter der tijden*, *verbindingsklinker* en *persoonsuitgang* duidelijk voor oogen te stellen. *Fortman* kiest daartoe *λύω*, *Enger*, *Pluygers* en *Krüger* hebben met meer regt *βουλεύω*, waarin de wortel *βουλευ-* onveranderd blijft, terwijl de wortelklinker in *λύω* in perf. act., pass. en de daarmede verwante tijden kort en toch zonder *σ* (dus tegen den gewonen regel) vóór. de persoonsuitgangen geplaatst wordt. *Enger* plaatst vóór het zuivere werkwoord *βουλεύω* eene korte theorie der tijdvorming, en treedt, na dezen eenvoudigen, maar hechten grondslag gelegd te hebben, in nadere ontwikkeling der regels voor augment, reduplicatie en formatio temporum eerst der verba *pura* en *muta*, *daarna* der *liquida*, der *contracta* en eindelijk der verba op *μι*. Dit geeft wel aanleiding tot herhaling, vooral der *augmentregels*; maar wij doen hem deswege geen verwijt, daar de leerling aldus eerst in een kort bestek de geheele theorie der vervoeging heeft leeren overzien, en daarna op dat vaste fundament zijne verdere begrippen omtrent de afwijkingen van augment enz. en omtrent de verschillende klassen der werkwoorden kan bouwen. Ook *Kühner* was reeds (in zijne Elementargrammatik 1841) dezen veiligen weg ingeslagen. — Wij verheugen ons te regt, dat deze nieuwere Spraakkunsten, alle, de oude orde verlaten hebben, waarbij de onzuivere stam *τύπτω* *vooropstond*, die door zijne onregelma-

tigheden den leerling tot allerlei misvattingen bij de vervoeging verleiden moest.

Eindelijk:

i) Wat de *behandeling der onregelmatige werkwoorden* aangaat: vindt men in de *vroegeren* paradigmata van sommige en eene alphabetische lijst, met opgave der hoofdtijden, van de meeste overige; op welke lijst en de daarbij aangegevene tijden nog al wat aan te merken is. Gelukkig, dat *Krüger*, die ook, even als *Fortman*, zulk eene lijst gezuiverd aanbiedt, ook op het denkbeeld is gekomen, om, op 't voetspoor van *Kühner*, de *zoogenaamde onregelmatige* verba onder zekere regels en tot zekere klassen te brengen, en daardoor de schijnbare wanorde, die er op dit veld gerekend werd te heerschen, zoo veel mogelijk, in orde te herscheppen. Hoe gemakkelijk toch leert nu de leerling, b. v., de twee klassen der verba, met *ανω* versterkt, en die met *σκω*, vergelijkenderwijze overzien en naar hunne gemeenschappelijke wijzigingen regelen, terwijl hij vroeger bij elk dier verba al die afwijkingen moest doorworstelen. — Geen wonder, dat *Hecker* (op dit veld van onderwijs grijpt men toch alle middelen aan, om het zaad vruchtbaar te maken,) bij de 3de uitgave van Enger dien kostbaren schat aan Krüger ontleend en er zijn aangenomen kind mede opgesierd heeft; zoo als hij ook niet verzuimd heeft bij die uitgave van Krügers doorzigt partij te trekken, waar deze achter de verba op *μι* eene lijst van bijna gelijkluidende vormen van de met praepositiën zamengestelde verba *τίθημι*, *ἵημι*, *εἶμι*, *εἰμί* enz. plaatst, om het oordeel van den leerling bij derzelver nasporing te scherpen. Pluygers, die wel in eene geklassificeerde opgave der verschillende onregelmatigheden treedt, maar de in 't oogloopende overeenkomst der afwijkingen niet zoo

systematisch voor oogen stelt als Krüger, kon, even als Enger, (bij hun korter bestek,) volstaan, met in een beknopt alphabetisch overzigt der onregelmatige verba aan te duiden, in welke § elk werkwoord was behandeld.

En hiermede besluit ik deze vergelijkende beschouwing, aan welker einde ik, die, bij het aanleeren der Grieksche taal, het gemis eener in 't Nederlandsch geschrevene Grieksche Spraakkunst als knaap diep gevoelde, als onderwijzer van jaren de betuiging mijner vreugde niet weerhouden kan, niet slechts over den rijkdom, dien wij daarvan thans bezitten, maar ook over de gedurige verbetering en vereenvoudiging der methode, daarin gevolgd. Dankbaar herdenken wij hierbij den bij ons onvergetelijken man, die ook daartoe den weg gebaand en onder zijne tijdgenooten, die spoedig het door hem geopende pad zijn ingeslagen, de eerste plaats heeft behouden. In zijn langdurig en steeds werkzaam leven bleef hij als de Nestor der literatoren ook in dezen opzigte een der korypheën. En als wij denken aan den grooten vooruitgang, dien de Grieksche letterkunde sedert zijn bloeijenden leeftijd heeft gemaakt, blijft toch altijd zijne nagedachtenis bij ons in hooge eere, daar hij ook dezen akker voor de Nederl. jeugd het eerst ontgonnen en het eerste vruchtbare zaad daarin gestrooid heeft.

Utrecht, Januarij 1850. A. Ekker.

BIBLIOTHECA SCRIPTORUM CLASSICORUM ET GRAECORUM ET LATINORUM. Alphabetisches Verzeichniss der Ausgaben, Uebersetzungen und Erläuterungsschriften der griechischen und lateinischen Schriftsteller des Alterhums, welche vom Jahre 1700 bis gegen Ende des Jahres 1858 besonders in Deutschland gedruckt worden sind. Herausgegeben von WILHELM ENGELMANN. Mit einer litterar-historischen Uebersicht. Siebente umgearbeitete und ergänzte Auflage, *Leipzig*, Verlag von Wilhelm Engelmann 1858. gr. 8°. (XLVI. 744 pag.)

Het is nu ruim veertig jaren geleden, dat de verdienstelijke Enslin te Berlijn voor de eerste maal zijne *Bibliotheca Auctorum Classicorum* in het licht gaf en daardoor niet slechts den boekhandelaars maar ook menigen geleerde een groot gerief bezorgde. Die wetenschappelijke Catalogus toch bevatte eene voor dien tijd vrij volledige opgaaf zoowel van de voornaamste edities van de zoogenoemde Klassieke Schrijvers der Oudheid, als van de talrijke grootere en kleinere geschriften, welke op ieder van die schrijvers betrekking hebben — welk soort van stukken de Duitschers veelal Erklärungs- of Erläuterungsschriften noemen —: alles met vermelding van drukplaatsen en jaartallen, dikwijls ook van uitgevers en winkelprijs. Dat dit werk eenen algemeenen bijval gevonden heeft,

kan genoegzaam daaruit worden afgeleid, dat het in weinige jaren nog viermalen herdrukt is; telkens vermeerderd en verbeterd en tot het tijdstip der uitgave aangevuld.

Toen er sedert de vijfde uitgaaf, die in 1831 verscheen, meer dan een twaalftal jaren verloopen was, werd de taak voortgezet door Wilhelm Engelmann te Leipzig, een leerling en vriend van Enslin. Deze bezorgde namelijk in het begin van 1847 eene nieuwe uitgaaf onder den eenigzins veranderden naam van »Bibliotheca Scriptorum Classicorum et Graecorum et Romanorum cet. Sechste gänzlich umgearbeitete Auflage der Bibliotheca Auctorum Classicorum von Enslin." Met regt had Engelmann dezen arbeid voor een geheel nieuw werk kunnen laten doorgaan; immers alleen de inrigting was behouden, die trouwens door ieder deskundige, ook zonder Enslin's voorbeeld, zou gekozen zijn — t. w. dat de schrijvers in alphabetische orde zijn geplaatst —: terwijl het materieel meer dan verdubbeld was, deels ten gevolge van hetgeen Enslin's aandacht was ontsnapt, deels ten gevolge van de ontzettende massa van hetgeen in dien tusschentijd was in het licht verschenen, hetzij van afzonderlijk uitgegevene stukken hetzij van verhandelingen, aanteekeningen of wat dies meer zij, in grootere Verzamelingen of Tijdschriften opgenomen. Zoo was toch deze uitgaaf, bij eenen veel kleineren druk, tot 35 vellen uitgedijd, terwijl de vorige slechts 19 vellen mogt beslaan.

Na een tijdverloop van slechts vijf jaren was de stof alweder in zoo groote mate aangegroeid, dat Engelmann, ter aanvulling van zijnen arbeid, tot de uitgaaf besloot van een »Supplement-Heft, enthaltend die Literatur von Anfang des Jahres 1847 bis Ende 1852" dat niet minder dan 120 bladzijden groot was. De verschijning hiervan in 1853 heeft ons niet slechts verbaasd doen staan over den ontzettenden aanwas van het materieel in eenen betrekkelijk zoo korten tijd, maar tevens onze hoogachting opgewekt voor den ijver des verzamelaars, die

niet opgehouden had zijnen arbeid ten dienste van anderen meer en meer volledig te maken.

In nog grootere mate werd die gemoedsstemming bij ons opgewekt door de inzage van de nieuwste uitgaaf der Bibliotheca; die de zevende is, als de vijf voorgangsters van Enslin worden meegeteld: doch eigentlijk de tweede die Engelmann bezorgd heeft, van welker titel dan nu ook de naam van Enslin is verdwenen. Alleen in de Voorrede, die voor de zesde uitgaaf stond en hier herhaald is, wordt aan dien grondlegger herinnerd. In deze nieuwste uitgaaf dan is het straks genoemde Supplement in zijn geheel ingelascht; doch buitendien is daarin zoo veel nieuws bijgekomen, dat het boek nu reeds tot 744 bladzijden is uitgedijd, niettegenstaande de letter nog kleiner en de druk veel compresser is, zonder dat daardoor echter aan de duidelijkheid is te kort gedaan. Zoo als dit boek daar voor ons ligt, verklaren wij volmondig dat het een meesterstuk is van een letterkundig Repertorium, dat — om nu niet te spreken van het gerief dat het voor den boekhandelaar hebben kan — voor den philoloog de volledigste vraagbaak is en die hem zelden zal verlegen laten; een Repertorium, dat boven alle vroegere dergelijke geschriften verre weg uitmunt zoowel in naauwkeurigheid als in volledigheid; kortom, dat voor elk die zich met de klassieke literatuur afgeeft, onmisbaar mag gerekend worden, omdat men daarin met een oogopslag het antwoord vindt op duizenderlei vragen die ieder oogenblik kunnen te pas komen. Bij vele letterkundige onderzoekingen toch — behoeven wij het wel te herinneren? — is de kennis van de zoogenoemde literatuur over het vraagstuk, dat onderzocht zal worden, zoo noodzakelijk, dat men zonder deze groot gevaar loopt geheel vergeefschen arbeid te verrigten: bij andere is zij althans zoo gewigtig, dat zij niet slechts het werk gemakkelijker maakt, maar zelfs wel eens als halfwerk mag beschouwd worden. Reeds Scheffer beweerde dit, toen hij in zijne verhan-

deling *de informatione nobilis* p. 24 schreef: »Scire, unde quid peti debeat, cum inquirendum est eiusque ratio perficienda, est pene dimidium eius didicisse;" welke uitspraak volkomen overeenkomt met den raad, die in het stuk van Foccanus *de ratione studiorum ad Iodoc. Lodenstein* wordt aangetroffen: »Primum erit, ut bene noscas libros et bonos auctores, quorum ope atque opera eruditionem tibi compares. Nam magna pars est studiorum, nosse bonos auctores." Doch waartoe het gezag van anderen ingeroepen bij eene zaak die ieder door eigene ondervinding kent? — Wil men dus weten, wie de beste, de laatste, de volledigste uitgaaf van een Grieksch of Latijnsch schrijver bezorgd heeft; waar de verstrooide fragmenten van eenig dichter of prosaschrijver verzameld te vinden zijn; of wel, wat anderen reeds op en over iederen auctor classicus geschreven hebben; waar en wanneer iedere monographie hetzij afzonderlijk hetzij in Tijdschriften of Jaarboeken is uitgegeven: op alle deze en dergelijke vragen zal men nergens elders een beter en duidelijker antwoord vinden dan in de Bibliotheca van Engelmann. Doch ook nog in andere opzigten is dit boek van groote bruikbaarheid. Wil men b. v. voor zich zelven aanteekening blijven houden van al wat later op dit terrein in het licht verschijnt; of wil men eene literarische bibliotheek op eene gemakkelijke en tevens gerieflijke wijze catalogiseren: niet ligt zal men een ander boek kunnen vinden dat in ieder van die opzigten zooveel gerief heeft of daartoe beter zou kunnen aangewend worden. Bij dit laatste doel ik echter niet op de armzalige methode, waarop men hier te lande catalogiseert, de boeken geschommeld en door een gehotst; met het doel, zoo het schijnt, om niet te laten blijken wat er niet gevonden wordt, of wel om den kooper, die slechts naar een bepaald stuk zoekt, te verpligten den ganschen catalogus te doorloopen: maar ik heb het oog op de hoogst interessante catalogi, zoo als die b. v. jaarlijks geleverd worden door

de firma van den Berlijnschen boekhandelaar Calvary; welke, zoo ik wel meen te weten, tot dus verre door den *kundigen* Dr. F. Spiro geredigeerd zijn.

Kortom, de Bibliotheca van Engelmann, die nu reeds een groot gedeelte van de Philologie tot op dezen tijd toe representeert, is waardig om als een blijvende legger, ook voor volgende geslachten, telkens aangevuld en verbeterd, nog menigmalen herdrukt te worden. En indien de zaak door eene hand als die van Engelmann bestuurd wordt, dan kan zij tevens verstrekken tot een universeel Register op alle philologische Tijdschriften, ten opzigte van de daarin vervatte verhandelingen die op de Grieksche of Latijnsche Schrijvers betrekking hebben; zoo als zij nu reeds uitmuntende diensten bewijst voor alles wat men van dien aard aantreft in de talrijke boekdeelen van de Jahrbücher für Philologie, het Rheinische Museum, het Zeitschrift für die Alterthumswissenschaft, de Philologus, het Zeitschrift für das Gymnasialwesen, de Symbolae Literariae, de Mnemosyne en vele andere dergelijke periodieke werken; van welker meeste wij de inhoudsopgave aantreffen in de *Bibliotheca philologica*, die sedert eenige jaren door de uitmuntende zorg van Dr. Gust. Schmidt geredigeerd, tweemaal 's jaars te Göttingen verschijnt: waarin telkens zeer naauwkeurig wordt meegedeeld wat er in den laatsten tijd »auf dem Gebiete der classischen Alterthumswissenschaft, wie der älteren und neueren Sprachwissenschaft" in Duitschland en elders, zoowel afzonderlijk als in Tijdschriften is uitgegeven.

Het geheel van Engelmanns arbeid is in twee stukken verdeeld, zoo als zich reeds uit den titel laat vermoeden: de *Scriptores Graeci* worden behandeld op bl. 1—374. de *Scriptores Latini* op bl. 375—662. Hierop volgt bl. 663—693 eene opsomming van de talrijke *Sammlungen*, dat is Reeksen van uitgaven, die door dezelfde firma's uitgegeven of door dezelfde geleerden bezorgd zijn; zoo als daar

zijn: de Editiones Bipontinae, de Editiones Stereotypae van Tauchnitz en Teubner, de Bibliothecae onder toezigt van Jacobs en Rost verschenen, die van Haupt en Sauppe, en andere dergelijke Verzamelingen. De rij wordt gesloten door eene opgave van de Duitsche *Uebersetzungen* die, door verschillende geleerden bewerkt, collectief in hetzelfde formaat, zijn uitgegeven, waarvan wel de grootste is, de Sammlung door Tafel, Osiander en Schwab bezorgd, die voor de Grieksche dichters reeds 68 deeltjes leverde; voor de Gr. prosaschrijvers 293; voor de Romeinsche dichters 70; voor de Rom. prosaschrijvers 222. Ten slotte vindt men nog bl. 694—744 *Nachträge und Berichtigungen*, waarin, behalve de verbetering van enkele fouten, een en ander wordt nageleverd dat na het afdrukken, vooral van de eerste bladen, ontdekt of verschenen was.

Bij deze laatste rubrieken zullen wij niet blijven stilstaan; doch over de beide eerstgenoemde groote onderdeelen wenschen wij opzettelijk te spreken, deels om den aard van Engelmanns arbeid te doen kennen, deels om dit werk in enkele kleinigheden te verbeteren. Een en ander zal ons gereedelijk aanleiding geven tot eenige wenken, die ook op andere dergelijke geschriften toepasselijk zijn en dus welligt eenig algemeen nut zullen kunnen hebben.

Vooraf moeten wij echter nog spreken over het aan dit alles voorafgaande en onmiddelijk op de Voorrede volgende Litterar-historisches Uebersicht, dat niet door Engelmann zelven, maar door een vriend van hem, wiens naam verzwegen wordt, vervaardigd is.

In dit stuk vindt men op zeer weinig bladzijden (IX—XLVI) een volledig Compendium van de gansche Grieksche en Latijnsche Literatuur, systematisch gerangschikt; waarin, bij iederen schrijver eerst de geboorteplaats en de leeftijd, voor zoo verre men die weet, wordt opgegeven, en daarna de titels der geschriften die op hunnen naam staan.

hetzij thans nog in hun geheel aanwezig, hetzij geheel of gedeeltelijk verloren gegaan, zoo wel die welke voor echt erkend worden als die welker echtheid betwijfeld wordt en zelfs ook die welke door de uitspraak der geleerden reeds lang uitgemonsterd zijn: alles door verschil van letter of druk of eenig ander teeken duidelijk gemaakt, zoodat zelfs een enkele oogopslag den lezer terstond op de hoogte brengen kan [1]). Om dit Overzigt zoo nuttig mogelijk te maken, moesten de namen der schrijvers hier natuurlijk niet naar alphabetische volgorde geplaatst worden, zoo als in de Bibliotheca noodzakelijk was, maar chronologisch en dat wel onder verschillende rubrieken. Daarom zijn dan ook niet slechts de Grieksche en de Latijnsche Schrijvers afzonderlijk opgesomd; maar ook elk van deze soorten eerst in dichters en prosaschrijvers verdeeld en dan weder zoowel dezen als genen onder bijzondere afdeelingen en onder-afdeelingen gerangschikt. Waren wij in onze ruimte niet beperkt, gaarne deelden wij een volledig geraamte mede; nu moge de verdeeling der Grieksche dichters, met welke dit Overzigt begint, als proeve strekken van het geheel. De opschriften luiden aldus: I. Hymnendichter. II. Epiker: A. Heroisches Epos.

---

1) Van die uitmuntende methode heeft reeds Wyttenbach gebruik gebruik gemaakt in zijne Collegies over de Historia Literaria. Eene door dezen Hoogleeraar in 1808 gedicteerde *Series Auctorum Graecorum secundum ordinem seculorum ante nostram aeram*, waarvan ik een exemplaar bezit, nagenoeg op dezelfde wijze geschreven als dit Overzigt gedrukt is, heeft tot inleiding deze woorden: *In hac serie ita pergemus, ut auctoris cuiusque nomen breviter et ita ponamus, ut distinguamus utrum eius opera multa supersint, an pauciora, an vero paucissima aut nulla. Et quorum quidem opera satis multa supersunt, horum nomina scribentur literis maiusculis, quae vulgo capitales dicuntur: quorum autem supersunt pauciora, horum nomina scribentur literis minusculis, ordinariis, sed nomine lineâ subducto: quorum denique paucissima aut nulla supersunt, horum nomina nude minusculis literis ponentur, nulla subducta linea.*

1) alte Epiker. 2) Kykliker. 3) Epiker der mittleren Zeit. 4) Epiker des Alexandrin. Zeitalters. 5) Epiker nach Konstantinos. B. Hieratisch-didaktisches Epos. III. Elegiker: 1) Heroisch-politische Elegie. 2) Gnomisch-philosophische (didaktische) Elegie. 3) Erotische u. Trauer-Elegie. IV. Didaktiker. V. Epigrammatiker. VI. Jambendichter. VII. Lyriker. VIII. Dramatiker: A. Tragiker (u. Satyrspieldichter). B. Komiker: 1) Megarische Komödie. 2) Sicilische Komödie. 3) Attische Komödie: a) alte Kom. b) mittlere Kom. c) neue Köm. d) Komiker, deren Zeitaller nicht zu bestimmen ist. C. Mimen. IX. Parodiendichter. Sillographen. X. Bukoliker. XI. Christliche Dichter; onder welke Manuel Philes de laatste is, die ten tijde van Michaël Palaeologus den jongeren leefde en dus tot de 14 eeuw behoort. Daarop volgen de prosaschrijvers, insgelijks in onderscheidene rubrieken verdeeld. Met de Latijnsche schrijvers is op gelijke wijze gehandeld; doch, gelijk van zelf spreekt, bepaalt zich deze literatuur tot eene tijdsruimte die eenige eeuwen korter is dan de Grieksche.

De uitvoering van het geheel is zoo meesterlijk volbragt, zoowel wat het uiterlijke als wat het innerlijke betreft, dat er tot dus verre, zoo veel ik weet, geen geschikter leiddraad voor het onderwijs in de Historia Literaria gevonden wordt; waarom het inderdaad te betreuren is dat dit stukje niet afzonderlijk verkrijgbaar gesteld is om als zoodanig op de Gymnasia te kunnen gebruikt worden.

Wel vond men dit Overzigt ook reeds in de laatst voorgaande editie; doch hier is dit deels tot den tegenwoordigen tijd toe met de nieuwste ontdekkingen aangevuld: zoodat zelfs de λόγος ἐπιτάφιος van Hyperides en de Annales van Granius Licinianus niet gemist worden; deels aanmerkelijk verbeterd, vooral ten opzigte van de Grieksche historici, onder welke nu ook verschenen zijn Stesimbrotus, Antiochus, Philistus, Hieronymus Cardianus,

Diodotus Erythraeus, Antandrus en Craterus: gelijk mede ten opzigte van de Grieksche philosophi, onder welke de vroeger verzwegene Carneades, Philo Larissaeus en Antiochus Ascalonita hier teregt hunne plaats bekomen hebben onder de Academici, zoo als Chamaeleon, Aristo Ceus en Satyrus onder de Peripatetici. Buitendien heeft deze uitgaaf nog iets gewonnen door verplaatsing van een en ander onderdeel en is zelfs nog in een enkel punt uitgebreid geworden t. w. door toevoeging van de Apologeten en Kerkvaders, met name Minucius Felix, Tertullianus, Cyprianus, Arnobius, Lactantius, Firmicus Maternus, Ambrosius, Hieronymus en Augustinus; aan welke lijst ik nog wel Sulpicius Severus wenschte toegevoegd te zien, ofschoon die wel reeds onder de geschiedschrijvers genoemd is.

Op dit voorwerk volgt de eigentlijke Bibliotheca, waarin de in het genoemde Overzigt vermelde schrijvers naar alphabetische orde worden opgenoemd met opgave van de voornaamste Edities, Duitsche Vertalingen en »Erläuterungsschriften;" eerst de Grieksche en dan de Latijnsche. Doch aan elk van die afdeelingen gaat, onder den naam van Collectiones vooraf eene opgave van de voornaamste Corpora Scriptorum, om daarop later in de alphabetische lijst te kunnen verwijzen. In de vorige editie waren deze groote werken tusschen de schrijvers in, ieder op zijne letter, ingelascht: dat zij hier alle bij elkander geplaatst zijn als voorloopers, beschouwen wij als eene wezenlijke verbetering. Tot die Grieksche Corpora, wier inhoud op bl. 3—39 wordt opgegeven, behooren, om slechts enkele te noemen: de onderscheidene Anecdota, als die van Wolf, Villoison, Bekker, Bachmann, Boissonade, Cramer, Matranga, enz., de gezamenlijk uitgegevene Oratores Graeci van Reiske en Bekker; de poetae Graeci van Boissonade en Gaisford en die, van welke slechts fragmenten overig zijn, door Nauck

verzameld en Meineke; de rhetores van Walz en Spengel; de scriptores Vaticani van Maius en de volumina Herculanensia; de historici graeci van Muller; het corpus scriptorum Historiae Byzantinae. Uit de Latijnsche Corpora, wier opgaaf te vinden is op bl. 377—390, noemen wij slechts de Oratorum Romanorum fragmenta van Meyer; de panegyrici veteres van Arntzenius; de poetae latini minores van Wernsdorf; en de anthologia latina van Burman; de fragmenta Tragicorum en Comicorum van Ribbeck; het corpus Grammaticorum latinorum van Putschius, Lindemann en Keil; de fragmenta historicorum latinorum van Krause; de scriptores historiae Augustae, de scriptores mythologici, de scriptores rei rusticae enz. Van alle deze en nog zeer vele andere Verzamelingen vindt men hier, onder een zeer duidelijk adspect, — niet tegenstaande op sommige bladzijden zelfs tachtig regels staan, — den volledigen inhoud met de vereischte naauwkeurigheid opgegeven; hetgeen reeds op zich zelf van aanbelang is, omdat niet ligt een particulier alle deze groote en kostbare werken bezit en waarschijnlijk menig gewoon literator vele van deze nog nimmer onder de oogen gehad heeft. Doch het doel dezer opgave was geheel iets anders. Zoo als uit den aard der zaak blijkt, moest zij strekken ter bevordering van de beknoptheid, die in het eigenlijk groote werk zou betracht worden, zonder de duidelijkheid te benadeelen. In de Bibliotheca is dan ook telkens, waar het te pas kwam, zoo kort mogelijk op die Collectiones verwezen; hetgeen vooral noodig was ten opzigte van die schrijvers van welke niets overig is dan fragmenten, die nog niet in Monographiën zijn behandeld en wier plaats, zonder deze aanwijzing, niet altijd even gereedelijk zou te vinden zijn. Wij misten hier echter:

Mulierum Graecarum, quae oratione prosa usae sunt, Fragmenta et elogia, gr. et lat. cum virorum doctorum notis et indicibus cur. J. C. Wolfio. *Gotting.* 1739. 4.

welke verzameling wel later in de lijst der schrijvers bl. 240 vermeld wordt, doch o. i. hier evenzeer eene plaats verdiend had als de bl. 15 opgegevene

Foeminarum novem illustrium, Sapphus, Erinnae cet. — Fragmenta et elogia, gr. et lat. cum virorum doctorum notis cur. J. C. Wolfio. *Hamburgi* 1735. 4.

En zoo meen ik ook dat hier reeds de inhoud van de Anthologia Graeca had behooren opgegeven te zijn, dien wij pas op bl. 68 aantreffen.

Om de waarde te bepalen, die men aan het voornaamste gedeelte van de Bibliotheca hechten mag, tot welks beschouwing wij thans overgaan, zal het noodig zijn Engelmanns arbeid in twee opzigten met naauwgezetheid gade te slaan, zoodat die zoowel aan de eischen van naauwkeurigheid als aan die van volledigheid getoetst worde. De eerste van deze deugden, die zich bepaalt tot hetgeen geleverd is, rekenen wij dat in haren ganschen omvang kan bereikt worden. Aan alle hare eischen toch zal o. i. voldaan zijn, indien bij iedere opgaaf vermeld wordt: de naam des schrijvers, de titel van het boek, de naam des uitgevers, de plaats en het jaar der verschijning, het formaat, de omvang van het geschrift en de prijs waarvoor het te koop is; terwijl in enkele gevallen nog kan te pas komen de aanwijzing van herdruk of de opname in een Tijdschrift. Is dit alles opgegeven, dan valt daaraan in de meeste gevallen niets te verbeteren, niets toe te voegen. De volledigheid daarentegen, die zich uitstrekt tot alles wat had kunnen geleverd worden, zal wel nooit volkomen te bereiken zijn: hoe groot immers het aantal van opgenoemde monographiën ook zijn moge, waarschijnlijk zal iedere opgaaf in meerdere of mindere mate bevonden worden ook nog voor verdere uitbreiding vatbaar te zijn. Willen wij dus billijk oordeelen, dan zullen wij slechts van den rijken voorraad der opgaven moeten spreken, zoo als die door onvermoeiden arbeid kan

geleverd worden; niet van eene eigenschap, die zelfs door de grootst mogelijke inspanning niet zou te bereiken zijn, omdat zij in zich sluit, dat bij al wat ook geleverd mogt zijn, niets meer zou kunnen worden bijgevoegd. En daartoe zijn menschelijke krachten ontoereikend, wanneer het, als hier, eene zaak geldt van zeer breeden omvang. Waar wij dus het woord *volledigheid* bezigen, bedoelen wij dan ook eigentlijk slechts den rijken voorraad der opgegevene stukken. En hoe groot deze hier wordt aangetroffen, zal uit enkele voorbeelden kunnen blijken. In het artikel Homerus b. v. vinden wij eerst de voornaamste uitgaven, beginnende met die van Wolf in 1794, zoowel van de gezamentlijke werken als van gedeelten daarvan, vervolgens de Hoogduitsche vertalingen, daarna de kunstwerken of teekeningen, dan de woordenboeken, en eindelijk bl. 177—192 de literatuur over dien schrijver, waaronder 663 stukken worden opgegeven, behalve die welke ten getale van ruim 70, in de »Nachträge" worden nageleverd; bij Plato beloopt het getal monographiën 600; bij Sophocles 430; bij Cicero 796; bij Horatius 647; bij Tacitus 325; om niet van meer te gewagen. Intusschen zal ieder van zelf begrijpen, dat wij bij deze keus van voorbeelden het oog gehad hebben op die schrijvers welke het meest gelezen en bewerkt zijn, en dat men dus geenszins verwachten moet dat bij de andere schrijvers eene even rijke literatuur als bij het genoemde zestal, wordt aangetroffen.

Men zou zich insgelijks vergissen, indien men, naar aanleiding van den titel der Bibliotheca vermoedde, dat alle die geschriften tusschen 1700 en 1858 en bepaaldelijk in Duitschland verschenen waren. Wel is waar, is het grootste gedeelte tusschen die opgegevene jaren verschenen en op Duitschen bodem voortgekomen; doch ook menig stuk behoort tot 1600 en enkele zelfs tot vroeger tijd. Alleen voor de Vertalingen heeft Engelmann zich tot de Duitsche bepaald; doch zelfs reeds voor de uitga-

ven, maar vooral voor de »Erläuterungsschriften" is hij telkens de grenzen van zijn vaderland overgetrokken, en heeft — wij zijn hem dankbaar daarvoor — alles te zamen gebragt, zoo veel hem slechts mogelijk was, onverschillig waar het uitgegeven is of in welke taal geschreven: zoodat wij hier menigvuldige bijdragen aantreffen, niet slechts uit Nederland, Frankrijk en Engeland, maar ook uit Spanje, Italie en Denemarken, hetzij in de landstalen geschreven, hetzij in het Latijn of ook wel eens in het Grieksch — zoo als wij dit meermalen zien onder de Berlijnsche of Heidelbergsche Dissertaties —; ja zelfs wordt menig stuk genoemd dat in Dorpat en Petersburg verschenen is, maar dan niet in de landstaal.

Bij dit zoo loffelijk streven naar volledigheid mag men natuurlijk niet onderstellen dat alle opgegevene geschriften even belangrijk zullen wezen; integendeel, er is geen twijfel aan, vele zouden zonder schade van iemand in de geleerde wereld kunnen gemist worden en van sommige zelfs zou men zeer teregt kunnen zeggen dat het beter ware zoo zij niet geboren waren. Doch nu zij eenmaal bestaan, heeft Engelmann teregt begrepen dat zij niet mogten genegeerd worden; integendeel, zonder zulks te zeggen, heeft hij den raad van Krebs in praktijk gebragt, die in zijne *Nachträge zu Orelli's Index editionum Ciceronis* (in: Archiv für Philologie und Paedagogik XI^er Band 1845 S. 97) eenen arbeid leverende, welke niet ongelijk is aan dien van Engelmann — doch alleen voor Cicero — in de Inleiding o. a. aldus schrijft: »Es kommt aber dem Litterator, welcher Vollständigkeit im Auge hat, nicht darauf an, wie werthvoll oder wie werthlos irgend eine Schrift sei; er beachtet auch das Geringste und Werthloseste, und maasst sich kein Urtheil über Bücher an; er empfiehlt und preist keine, verwirft aber auch keine und tadelt sie. Auch hat die Erfahrung, welche, seitdem geschrieben worden ist, die Schriftsteller gehabt haben, genug gelehrt, wie verschieden das Urtheil der Menschen über andere

gewesen ist. Daher hab' ich alles hier aufgezeichnet, was ich (bei Orelli) vermisste, grosses und kleines, werthvolles und werthloses" u. s. w. Gaarne geef ik het dezen geleerden bibliograaf toe, dat het hoogst moeijelijk is eene lijn te trekken tusschen hetgeen belangrijk en minder belangrijk moet geacht worden; ja zelfs is dit onmogelijk te beslissen, indien men een geschrift niet meer kent dan uit de vermelding van een ander. Doch al onthoudt men zich geheel en al van zijn oordeel uit te spreken over het »werthvolle und werthlose" van iedere opgaaf — dat trouwens toch niet wel anders dan zeer oppervlakkig zou kunnen wezen — dan zal men echter in zeer vele gevallen reeds eenige, en dikwijls zelfs genoegzame, aanwijzing kunnen vinden, als men weet welken omvang een stuk heeft; of het eene inaugureele dissertatie is dan wel òf een bekroond prijsschrift òf een Gymnasiaal program òf eene Academische verhandeling, bij den Index Lectionum gevoegd. In de opgaaf van zulke kleinigheden is Engelmann over het algemeen zeer vlijtig geweest, waarvoor wij hem dankbaar zijn, omdat aan die opgave een tweeledig voordeel verbonden is. Deels toch zal door zulke aanwijzingen de aandacht kunnen gevestigd worden op stukken van eenen niet bekenden schrijver, als men verneemt dat hij die schreef al of niet den rijperen leeftijd bereikt had: en anderdeels zal daardoor evenzeer de welligt te hoog gespannen verwachting een weinig getemperd en alzoo het onaangename van eene teleurstelling kunnen voorkomen worden [1]).

---

1) Dit laatste geldt vooral ook eene soort van nietswaardige geschriften, die echter door hunnen titel al ligt iemand, die het niet weet, veel meer dan zij verdienen, zou kunnen graag maken. Ik bedoel de Oraties van Schoolknapen; zoo als men die in de vorige eeuw de dwaasheid gehad heeft in druk uit te geven. Vooral hebben het Gymnasium van Amsterdam en Gouda, maar ook nog wel enkele andere Gymnasiën hier te lande, zich schuldig gemaakt om het goede papier op die wijze

Terwijl het nu blijkt, dat Engelmanns arbeid op veel grootere schaal is aangelegd, dan de titel zou doen vermoeden, bevreemdt het ons eenigzins dat menig werk hetwelk zelfs zeer veel stof had kunnen leveren, geheel ongebruikt gebleven is. In de eerste plaats noem ik als zoodanig de Mémoires de l'Academie des Inscriptions, sedert 1717 te Parijs uitgegeven, waarin meer dan honderd verhandelingen voorkomen, die hier hadden kunnen vermeld worden; van welk werk alleen gebruik gemaakt is in de artikels Inscriptiones Graecae et Latinae, welke, zoo het schijnt, door eene andere hand bewerkt zijn. Een bijna even rijke oogst laat zich verwachten uit de Mémoires de Berlin; de Comment. Societat. philol. Lipsiensis; de werken van de Societas Literaria Duisburgensis; de Miscellanea Acad. Nat. Curiosorum; het Magazin fur Schulen; het Braunsweig. Journal; de Observationes selectae ad rem Litterariam pertinentes; de Histoire critique de la République des Lettres; de Revue de Philologie; Wiedeburg's philolog. pädagog. Magazin; de Miscellanea philologica van Matthiae; de Tempe Helvetica; de Exercitationes Medicophilologicae van Wedel; de Otia van Gundling benevens de Gundlingiana; de Parerga en de Poecile van Heumann.

---

te misbruiken. De opgaaf van zoodanige stukken wenschte ik dat steeds met het stempel der onbeduidendheid voorzien werd, om aan te duiden wat hier te verwachten zij en om als 't ware ieder te waarschuwen dat de moeite, die welligt mogt worden aangewend om ze te verkrijgen, stellig niet zou beloond worden. Voorbeeldshalve noemen wij hier eenige, om duidelijk te maken wat wij bedoelen:

Martin, Jac., Oratio (scholastica) de laudibus Archimedis. *Amstelod.* 1734. 4. (p. 15.)

Sorg, Fr., Oratio (scholastica) de Aristippo philosopho. *Amstelod.* 1761. 4. (p. 15.)

Broes, Petr., Oratio (scholastica) de laudibus Epicteti philosophi. *Amstelod.* 1761. 4. (p. 14.)

Rygerbos, Fr., Oratio (scholastica) qua Dido defenditur contra Virgilii poetae calumniam. *Amstelod.* 1735. 4. (p 14.)

Doch ik zou welhaast vergeten dat ook Nederland zijn contingent kan leveren; als zoodanig noem ik hier de Miscellaneae Observationes, de Commentationes Latinae Instituti Regii Belgici en de Acta Literaria Societatis Rheno-Trajectinae; alle welke werken bijna vol zijn van stukken, die op de Grieksche en Latijnsche Schrijvers betrekking hebben. Ja zelfs zou ik meenen dat insgelijks andere Tijdschriften zouden moeten geëxerpeerd worden, waarin ook slechts schaars eene hier behoorende verhandeling wordt aangetroffen: waartoe — wat ons land betreft — onder andere zouden kunnen in aanmerking komen: de Vaderlandsche Letteroefeningen die in 1761 begonnen zijn, de Recensent sedert 1806 uitgegeven en de Gids die in 1837 aanving. Daarbij zou nog kunnen gevoegd worden de Mnemosyne door Tydeman en van Kampen uitgegeven; als ook het Magazijn voor Wetenschappen, Kunsten en Letteren door van Kampen verzameld. En zoo zijn er in andere landen waarschijnlijk niet minder bronnen, die nog wel eens iets bruikbaars opleveren, ook zonder dat men dit verwacht had; zoo als b. v. de Revue des deux Mondes, die zich gewoonlijk op een geheel ander terrein beweegt, echter ook nog enkele stukken bevat die tot de philologie behooren. Door het exploiteren van deze en dergelijke Verzamelingen zou Engelmann — des noodig, door anderen bijgestaan — bij eenen volgenden druk zijne Bibliotheca tot eene nog veel grootere volledigheid kunnen brengen en alsdan eenen arbeid leveren, waardoor hij oneindig meer nog dan thans reeds het geval is, de philologen van de gansche wereld aan zich zou verpligten.

Wil de verzamelaar tot die gewenschte volledigheid geraken, dan zal het geraden zijn dat hij zich zelven in alles gelijk blijve, zoodat, het gansche boek door, de meest mogelijke g e l ij k v o r m i g h e i d worde in acht genomen; welke deugd deels aan de volledigheid grenst, deels aan de naauwkeurigheid, omdat zij zoowel betrekking heeft op

de wijze, waarop het materieel wordt medegedeeld, als op het materieel zelf.

Vooreerst zal dan, wat de gelijkvormigheid in het materieel betreft, in aanmerking komen, dat de Redacteur zich gelijk blijve in de opname van de schrijvers die tot dezelfde categorie behooren en die dus óf allen opgenomen óf allen verzwegen moeten worden. In dit opzigt noem ik b. v. de 40 Jurisconsulti, van wier geschriften zoogenoemde *fragmenta pura* in de Pandecten gevonden worden, uit wier getal hier slechts enkelen — als ik wel geteld heb, tien — vermeld zijn. Ik weet dat Engelmann zich op dit punt volkomen zou kunnen regtvaardigen; hij heeft ze immers, blijkens de Voorrede, met opzet weggelaten even als hij met sommige Patres gedaan heeft: dit materieel moest namelijk voor de Bibliotheca Juridica en de Bibliotheca Theologica bewaard blijven. Doch naar mijn inzien had zoowel voor al die oude Juristen als voor de Patres hier eene plaats moeten ingeruimd zijn, in zoo verre deze laatsten althans op philologisch terrein zijn behandeld, al ware het dan ook dat de andere stukken, die van zuiver-Theologischen aard zijn, voor de Bibliotheca Theologica waren bewaard gebleven.

En met de Juristen zou ik gaarne zelfs nog een stap verder willen gedaan hebben. Behalve dat veertigtal namelijk wenschte ik hier evenzeer al diegenen opgenomen te zien, uit wier schriften ook slechts *fragmenta citata s. notata* in de Pandecten overig zijn. Waarom toch ook in eene Bibliotheca Scriptorum Classicorum dezulken uitgesloten, die en inderdaad den naam van scriptores classici verdienen en door mannen als Gronovius, Ruhnkenius e. a. steeds in dezelfde lijn met de classici zijn geplaatst? Ook vele van deze zijn reeds in Monographiën behandeld, sommige zelfs bij herhaling. Over elk van hen vindt men, gelijk bekend is, kortere of langere opstellen in de Vitae Jurisconsultorum van Bern. Rutilius, Jo. Bertrandus en Gu. Grotius, welke drie werken door J. C. Franck in één

boekdeel vereenigd zijn onder den titel van: »Vitae tripartitae Jurisconsultorum veterum a Bern. Rutilio, Jo. Bertrando, et Gu. Grotio conscriptae. Nunc primum iunctim et emendatius editae. Halae 1718. 4°." Welk geschrift, juist omdat daarin al die Juristen behandeld zijn, ik niet verlangen zou dat bij ieder onder de »Erläuterungsschriften" werd opgegeven: even min als bij de Grieksche en Latijnsche schrijvers de Bibliothecae van Fabricius, het groote werk van Funccius, of de Handboeken van Bähr, Bernhardy of anderen zullen behoeven vermeld te worden. Doch wel zou ik meenen dat telkens, waar het te pas kwam, andere werken behoorden opgegeven te worden, waarin niet alle Juristen maar slechts enkele zijn behandeld geworden. Daartoe behoort:

Strauchius, Jo., Vitae aliquot Veterum Iurisconsultorum. Conquisivit, recensuit et praefationem praemisit C. G. Buder. *Jenae* 1723. 8°.
Majansius, Gregor., Ad triginta Iurisconsultorum omnia fragmenta, quae extant in iuris civilis corpore, Commentarii. *Genevae* 1764. 4°. 2 voll.
Neuber, Chr. Ludw., Die Juristischen Classiker, ein Beitrag zur civilistischen Biographie. *Berlin* 1806. 8°. [1]).

Eene tweede bedenking, waarop Engelmann zich niet wel zal kunnen verdedigen, is van soortgelijken aard. Onder de Scriptores Historiae Augustae vind ik namelijk op bl. 588 opgegeven:

---

1) Het werk van Neuber schijnt weinig bekend te zijn; welligt een gevolg daarvan dat het niet voltooid is. Wat daarvan afgewerkt is, overtreft m. i. verre weg alles wat vroeger door anderen geleverd was. In het eerste deeltje, dat ook het eenige gebleven is, behandelt de schrijver naar tijdsorde de negen eersten van de 39, die hij heeft willen behandelen -- want Massurius Sabinus zou hij uitgesloten hebben, hoezeer door den Index Florentinus opgegeven, omdat van dezen geen enkel *fragmentum purum* wordt aangetroffen. De behandelden zijn: Quintus Mucius Scaevola, Aelius Gallus, Quintus Antistius Labeo, Publius Alfenus Varus, Sempronius Proculus, Neratius Priscus, Publius Juventius Celsus, Javolenus Priscus, Salvius Julianus.

Moller, D. G., Disputatt., de Ael. Spartiano, Ael. Lampridio, Iulio Capitolino, Trebellio Pollione, Flav. Vopisco, Volcatio Gallicano. 6 Progr. *Altorfi* 1687—89. 8°. *Meyer.*

insgelijks wordt op bl. 561 onder Nepos vermeld:

Moller, D. G., Diss. de Corn. Nepote. *Altorfi* 1683. 8°. *Meyer.*

en welligt nog elders eene of andere verhandeling van denzelfden schrijver. Heeft nu Engelmann — hetgeen ik gaarne toegeef — teregt eenen stap teruggedaan uit het door hem aangenomen tijdvak; dan vraag ik, waarom van dienzelfden Moller niet ook de overige verhandelingen genoemd worden? als daar zijn de Livio, de Iustino, de Sallustio, de Vell. Paterculo enz. te zamen 36 stuks die, tusschen 1683 en 1693 uitgegeven, hier alle met hetzelfde regt hadden moeten genoemd worden [1]).

Wanneer wij, om nog een voorbeeld aan te halen, bl. 630 onder Tacitus vinden opgegeven:

Mureti, M. Ant., Commentarii in V libros Annalium Taciti. Eiusdem in Sallustium Notae cet. *Ingolst.* 1604. 8°. *ex typ. Adami Sartorii.*

(welk stuk evenzeer onder Sallustius bl. 607 had behooren vermeld te worden) dan vragen wij wederom, wat de reden is dat de andere stukken van dien grooten man verzwegen zijn zoowel onder Aristoteles, Plato en Xeno-

---

1) Men vindt ze alle opgegeven in Saxii Onom. Litt. P. v. p. 307 sq., waar wij tevens meenen te zien dat alle deze — met nog andere Akademische Dissertaties van denzelfden Moller, te zamen ten getale van 50 — door Fr. Roth-Scholtzius in éénen bundel herdrukt zijn *Norimbergae et Altorfi* 1726. 4°. Dit boek heb ik echter nergens kunnen aantreffen, en zelfs in geenen enkelen Catalogus van eenige Bibliotheek opgeteekend gevonden, zoodat ik het bestaan daarvan bijna met regt meen in twijfel te mogen trekken. Immers wordt dit evenmin bevestigd uit de Bibliotheca Saxiana (Traj. ad Rh. 1806) p. 42, n°. 290, als uit Engelmanns vermelding p. 464. Uit beide vermeldingen zou slechts kunnen betoogd worden dat Moller's dissertatie *de Curtio* in 1726 door Roth-Scholtze herdrukt is. Maar Saxe schreef: «Quas omnes *Dissertationes Academicas de vitis Quinquaginta Historicorum* in unum digessit corpusculum *Frid. Roth-Scholtzius.*"

phon, als onder de Latijnsche schrijvers Cicero en Seneca, Terentius, Horatius, Catullus, Tibullus en Propertius? Op alle deze schrijvers leverde Muretus Notae of Scholia, welke door Ruhnkenius in de Opera Omnia op nieuw zijn uitgegeven, even als die Commentarii in Tacitum en Sallustium. Mijns inziens heeft het eene juist zooveel regt als het andere, om hier òf genoemd òf verzwegen te worden. Hetzelfde geval heeft plaats met Gronovius en nog vele anderen; van welke althans de afzonderlijk uitgegevene Aanteekeningen zouden moeten vermeld worden met opgave van de edities waarin die later zijn opgenomen.

En wat nu de gelijkvormigheid in de wijze van mededeeling aangaat, in dit opzigt heeft men bepaaldelijk met twee zwarigheden te kampen. De eene bestaat in de onzekerheid op welke letter een stuk moet geplaatst worden ingeval de schrijver eenen naam draagt die uit twee deelen bestaat. Waar Engelmann zijne landgenooten te vermelden had, verbond hij de beide namen door een streepje, om zoodoende van twee namen slechts één te maken, en plaatste dien op de letter waarmede het eerste gedeelte begint; dus schreef hij: Barker-Webb bl. 178. — Baumgarten-Crusius bl. 211 — Brandenburg-Schäffer bl. 413 — Droste-Hülshoff bl. 97 — Gsell-Fels bl. 281 — Martyni-Laguna bl. 491. enz. Als men in Duitschland geene bedenking maakt tegen dat streepje, of zoo men aldaar nimmer den laatsten naam alleen noemt, wil ik Engelmann dezen handgreep niet betwisten: doch ik betwijfel het zeer of hij op gelijke wijze mogt te werk gaan met mijne landgenooten. Zoo schrijft hij bl. 185 *van Limburg-Brouwer* en plaatst dus dien naam op de L., die hier te lande op de B pleegt geplaatst te worden; en zoo is *van Wesele-Scholten*, die op de S behoorde, bij Engelmann bl. 459 op de W gekomen. Ware hij zich in deze methode gelijk gebleven, dan had hij ook moeten schrijven: *Hofman-Peerlkamp* en *Vermooten-Weyers*; welke namen intusschen, ofschoon in strijd met dien regel,

hier bl. 234 en 373, juist als het behoort, op de P en de W geplaatst zijn. Hoe ligt de buitenlander gevaar loopt eenen verkeerden greep te doen, blijkt uit de plaatsing van *Groen van Prinsterer*, wiens naam bij Engelmann bl. 286 naar de P verwaaid is, terwijl ieder landgenoot dien wel stellig op de G zou geplaatst hebben, zoo als het behoort. Zulk eene misstelling — het valt niet te ontkennen — is doorgaans dus alleen hinderlijk in het oog van den land- en tijdgenoot, omdat zij door dat van den nazaat en buitenlander zelden ontdekt wordt; de eersten kunnen toch meestal, ofschoon niet altijd, op goeden grond, de vereischte schrijfwijze kennen, de laatsten moeten slechts bij gissing hunne keus doen. Daarom heb ik er niets tegen, dat de landgenoot, die het weten kan, beslist op welke letter de naam moet geplaatst worden. Doch zal de buitenlander, die van de twee namen slechts *éénen* kent en wel toevallig dien, welke niet opgeteekend staat, niet in verlegenheid gebragt worden, dan schijnt het mij raadzaam toe dat eene dubbele opschrijving plaats hebbe, — laten wij de eene de *officieele*, de andere de *subsidiaire* noemen — dat is, dat elk van de beide namen, ieder op zijne letter, worde opgegeven en dat bij de subsidiaire opgaaf naar de officieele verwezen worde. Om zich op dit punt in alles te kunnen gelijk blijven, zou ik zeer genegen zijn dit tot een algemeenen regel vast te stellen: *Men* plaatse steeds de dubbele namen op die letter, waarmede de eerste helft van den naam begint — de tweeledige naam blijft dan in zijn geheel — en noeme daarbij het stuk dat te vermelden is — dit is dan de officieele opgaaf —; maar men verwijze ook tevens bij de tweede helft, die insgelijks, ter behoorlijker plaatse in het alphabet, subsidiair moet opgenomen worden, naar de eerste helft. Zoo schrijve men dan b. v. op letter A (*officieel*):

d'Ansse de Villoison, J. B. C., Epistola de quibusdam Nonni Dionysiacorum locis cet.

doch vergete niet tevens ook op letter V (*subsidiair*) te schrijven:

Villoison, zie d'Ansse de Villoison.

Men zou hier tegen kunnen aanvoeren: »Waartoe die omslagtigheid? Elk toch, die dit artikel in zijnen Engelmann naziet op bl. 245, overziet immers gemakkelijk en bijna in denzelfden oogopslag, de gansche literatuur van A af tot V toe, waar niet meer dan 30 regels tusschenin liggen." Ik erken, dat dit het geval is bij Nonnus: doch bij Homerus zouden er welligt 30 bladzijden tusschenin liggen; en wat het geval worden zal bij andere schrijvers, laat zich ligt vermoeden, als men bedenkt welk een verbazende aanwas soms in weinige jaren aan de literatuur van een schrijver kan te beurt vallen. En wat nu toch eenmaal zal moeten veranderd worden, waarom zou men dat niet reeds dadelijk veranderen?

Wanneer ik verlang, dat de naam van d'Ansse de Villoison geplaatst worde op de A, dan heb ik stilzwijgend aangenomen dat die *d'* buiten invloed blijve op de plaatsing in het alphabet; en deze regel wensch ik dat toegepast worde op al die voorvoegsels, waarmede vele namen, hoe zal ik het zeggen? geörneerd of geönereerd zijn. Gelijk de Duitschers hun *Von* en *Zur* hebben, hebben wij ons *Van*, *Van de*, *Van der*, *Te*, *Ter* enz. Meer nog dan hier en ginder treft men dit bij de Franschen aan in hun *De*, *Du*, *La*, *De la*. Dit laatste kan echter wel eens twijfel doen ontstaan als *La* aan den naam zelven is vastgehecht zoo als in *de Lamartine*, *de Lamalle*.

De overige voorvoegsels heeft ook Engelmann teregt buiten berekening gelaten. Doch in strijd met dezen regel is de naam van den Duitschen geleerde La Roche bl. 234. 304. 329 op de L geplaatst.

Tot deze soort van voorvoegsels, die ik buiten invloed wil gelaten hebben, kan ook gebragt worden het bij de Franschen zoo gerespecteerde *Saint*; als daar is: Saint-Amans, Saint-Felix, Sainte-Beuve enz. De naam van den

geleerden Franschman Sainte-Croix (welken Engelmann bl. 188 op de S, maar bl. 298 op de C geplaatst heeft) zal dus m. i. altijd op de C moeten geplaatst worden, even als die van Saint-Felix op de F, niet op de S, zoo als wij het hier vinden bl. 641.

De andere zwarigheid bepaalt zich tot de gevallen dat eene Dissertatie moet vermeld worden die onder praesidium gedefendeerd is. Zulke stukken vindt men nu eens op naam van den praeses, dan weder op dien van den defendens. Waar de titel het niet bepaaldelijk opgeeft en dus de ware schrijver een geheim gebleven is, zal het voor den nazaat noodig zijn dat beide namen vermeld worden; zoodat, als bij dien van den defendens de titel opgegeven is (liefst met bijzetting van »praeside . . .”), bij dien van den praeses zal kunnen verwezen worden op den naam van den defendens. Deze zwarigheid zal de Redacteur der Bibliotheca dus kunnen te boven komen, indien hij zich ook in deze gevallen weder getroosten wil hier en daar een enkelen regel meer te schrijven. De moeite, die het inlasschen van de sudsidiaire opgaaf veroorzaakt, zal rijkelijk beloond worden, omdat hij daardoor niet slechts zich zelven zal vrijwaren voor onverdiende verdenking van onvolledigheid maar ook tevens een ander bij tijds zal terughouden, die op het punt staat om, onder den niet genoemden naam, hetzelfde stuk nog eens op te geven als ware dit een ander stuk over hetzelfde onderwerp. Zoo is het b. v. bekend dat de Dissertatie de Antiphonte nu eens op naam van Ruhnkenius, dan weder op dien van Van Spaan wordt opgegeven. Op gelijke wijs staat nu eens Hebenstreit, dan weder Eccius geboekt als schrijver van de Exercitatio de Darete Phrygio Lips. 1768. 4. Het Specimen Academicum de Hippocratis studio anatomico singulari. Viteberg. 1754. 4. is lang gehouden voor het werk van T. B. C. Stentzel, die dit praeside D. G. Trillero gedefendeerd had; later is het opgenomen onder de Opuscula van Triller (1766) T. I. p. 107—133. En

zoo zou ik tallooze voorbeelden kunnen opnoemen. Bij alle acht ik eene dubbele opgaaf noodzakelijk.

Tot dus verre spraken wij over de volledigheid; laten wij nu nog kortelijk zien, wat er te zeggen valt van de naauwkeurigheid: welke deugd, in een werk als het onderhavige van nog grooter aanbelang is dan de volledigheid en die, als absoluut zijnde, ook hoogere eischen toelaat. Het werk van Engelmann verdient ook in dit opzigt — al neemt men die deugd zelfs in den ruimsten zin, zoo als wij ze boven omschreven hebben — geen minderen lof, vermits het daarin eveneens alle andere werken verre weg overtreft. Doch het spreekt van zelf, dat men niet het onmogelijke vorderen mag; en onmogelijk zou het wezen zich voor alle fouten te hoeden, waar men telkens verpligt is de opgaven van anderen, zoo goed en zoo kwaad zij zijn mogen, letterlijk over te nemen zonder die door autopsie te kunnen verifiëren. Wil men dus billijk in zijn oordeel wezen, dan zal men reeds tevreden moeten zijn indien men slechts bij uitzondering hier of daar eene fout aantreft of slechts zoodanige misstellingen die geen ongerief veroorzaken. Bij de duizende artikels, waarin ik Engelmann, om zoo te zeggen, heb nagecijferd, is mij slechts een betrekkelijk gering getal fouten voorgekomen en die meest alle — ik beken het zelf — van zeer weinig beduidenis zijn. En toch acht ik het raadzaam, dat zij in eenen volgenden druk worden verbeterd. Om dus in dit opzigt het mijne toe te brengen aan de volmaking van dit allerbelangrijkste Repertorium, laat ik ze hier volgen.

In de eerste plaats noem ik de fouten, die in de namen gemaakt zijn; zoo staat bl. 51 Francken van Muiden, l. alleen Francken; aan den Groningschen hoogleeraar toch is Muiden, alwaar hij geboren werd, nog niet als heerlijkheid afgestaan — bl. 65 Jer. van Vries l. de Vries — bl. 71, 224 en 287 Ruhnken l. Ruhnkenius —

bl. 77 en 260 Hamacker l. Hamaker — bl. 108 Hooguliet l. Hoogvliet — bl. 116 Tiebel Siegenbeck l. Tieboel Siegenbeek; welke naam ook op S behoorde te staan — bl. 118 Veerstoeg l. Versteeg — bl. 130 Herm. Wygmans l. Wygmans Snel — bl. 179 en 657 Van Chappelle l. van Cappelle — bl. 289 Sybrand l. Sybrandi — bl. 298 van de Caar l. van de Laar, zoo als op de volgende bl. staat; het eerste moet dus vervallen — bl. 300 van Stegerin l. van Stégeren — bl. 330 Oltema l. Ottema — bl. 409 Boillenburg l. Brillenburg — ibid. J. Hugo van Bolhuys l. J. H. van Bolhuis — bl. 446 de Fongh l. de Jongh, wiens naam op bl. 451 nog eens voorkomt, doch alweder verkeerd geschreven, de Kongh — bl. 452 Mahsede en bl. 453 Maser, is dezelfde persoon die zijn naam schreef de Massé; hetzelfde stuk wordt dus alweder tweemalen opgegeven, en wel telkens verkeerd. Dezelfde fout beging ook Orelli in zijne Lijst van Scripta Ciceronem illustrantia in Onomast. Tull. P. I. p. 449 en 452. Doch ik heb nog een paar fouten aan te wijzen: op bl. 459 en 660 staat Wardenburg l. Waardenburg — bl. 554 Arntzen l. Arntzenius — bl. 571 van Ikkedinge l. van Iddekinge — bl. 596 Scheppers l. Schippers — bl. 613 Thibout l. Thiebout — bl. 648 Oosterdyck l. Oosterdijk. — Al die fouten intusschen, gelijk men ziet, zijn van zeer luttel beteekenis en zullen wel geen ongerief veroorzaken; ofschoon daardoor weleens de alphabetische volgorde gestoord is. Van eenige beteekenis zijn alleen die misstellingen, waardoor een en hetzelfde stuk tweemalen is opgegeven; van welken aard ook de dubbele opgaaf is van de Theodiceae Platonicae lineamenta, die men op bl. 284 op naam van L. C. Moeller vermeld vindt, en nog eens op bl. 285 op dien van Ludov. C. Müller. — Overigens is dit boek, ten opzigte van eigenlijk gezegde drukfouten, zoo zuiver als ik zelden een tweede voorbeeld gezien heb. Met moeite raap ik een half dozijn te zamen: bl. 27 Βιlγρxφοι l. Βιόγραφοι — bl. 117 Basilii M. oratia l. oratio — bl. 335

Sosipater — Sosilus l. in omgekeerde orde: Sosilus — Sosipater — bl. 413 Meyer, Semilogia l. Semiologia — bl. 473 Frontinus l. Fronto — bl. 544 r. 24 Broeve van Herstel l. Proeve van herstel. Verder twijfel ik haast of zelfs het scherpstziend oog het dozijn zal kunnen vol maken zonder de grootste inspanning.

Ten andere komt hier in aanmerking, dat — meer nog dan reeds geschied is, — hier en daar had kunnen opgegeven worden als eene verhandeling, die vroeger afzonderlijk verschenen was, later herdrukt is in Opuscula of in andere boeken. Ook dit toch behoort onder de eischen der naauwkeurigheid; en zelfs is mijns inziens de doorgaande opgaaf van zoo iets niet de minste verdienste van een bibliographisch Repertorium. Of wie heeft niet meermalen ondervonden, dat de in Duitschland uitgegevene Programmata, vooral wanneer er eenige jaren sedert de uitgaaf verloopen waren, bijna altijd te vergeefs ontboden werden? Zij schenen dan wel als uit den handel verdwenen te zijn; waarin vele echter ook nimmer gekomen waren: en hoe kleiner het stuk was, zoo veel grooter de moeijelijkheid om het te krijgen! Wien is het dan niet hoogst welkom geweest als hij door zijnen Engelmann te weten kwam dat het lang gezochte en voor hem, zoo hij meende, onontbeerlijke stuk herdrukt, misschien zelfs verbeterd en uitgebreid te lezen stond in eene of andere verzameling, waartoe de toegang niet wel meer voor hem kon gesloten blijven? Zoodanige aanwijzingen intusschen moeten als toegift beschouwd worden, die voorzeker zeer welkom zijn zal, maar waartoe de Redacteur *stricto iure* niet verpligt was: weshalve men onregt zou plegen indien men hem ging lastig vallen als hij soms die toegift niet gegeven heeft. Zoo ik hier, ter aanvulling van hetgeen reeds geleverd is, ieder geschrift wilde gaan opnoemen, hetwelk ik elders herdrukt heb aangetroffen, ik zou vreezen dat mijne bijdrage te uitvoerig worden zou. Het zij daarom voor het tegenwoordige genoeg den Redacteur der

Bibliotheca althans op eenige werken indachtig te maken: die, als genoegzaam bekend zijnde, slechts met een enkel woord behoeven aangeduid te worden: doch ik zal er telkens de bladzijde van de Bibliotheca bij opgeven, waar het werk had moeten vermeld worden. Zij zijn de volgende: Baden, Opusc. Latina voor bl. 443. — Böttiger, Opusc. ed. Sillig. voor bl. 87. 141. — Döring, Commentatt. ed. Wuestemann voor bl. 485. 657. — Germar, Meletemata Thornuens. voor bl. 657. — Harless, Opusc. var. arg. voor bl. 182. — G. Hermann, Opusc. voor bl. 51. 182. — Heinze, Syntagma Opusc. voor bl. 545. — Heyne, Opusc. Acad. voor bl. 388. 618. — Hottinger, Opusc. voor bl. 489. — Ilgen, Opusc. philol. voor bl. 153. — Kühn, Opusc. Acad. voor bl. 81. — Schoemann, Opusc. Acad. voor bl. 54. 101. 118. 126. 144. 159. 259 332. 350 457. 660. — Schütz, Opusc. voor bl. 190. 231. 288. 457. 495. — Triller, Opusc. voor bl. 78. 413. 618. — Waardenburg, Opusc. voor bl. 459. 660. In welke werken ook nog vele andere stukken gevonden worden, die door Engelmann niet zijn opgegeven.

Aan deze soort van aanwijzingen wensch ik zelfs de grootst mogelijke uitgebreidheid gegeven te zien, zoodat ook opgegeven worde ingeval een stuk op meer dan eene plaats herdrukt mogt zijn. B. v. ik vind op bl. 393 onder Ammianus Marcellinus opgegeven:

Heyne, C. G., Censura ingenii et historiarum Ammiani Marcellini. *Gotting.* 1802. fol.

Te regt zette Engelmann daarachter: « Auch in dessen Opusc. T. VI. » doch hierbij zou ik tevens willen opgegeven zien: « Item in Miscellanea philologica ed. Aug. Matthiae (Altenb. 1803) Vol. I. p. 291—307 et in Edit. Amm. Marcell. r. Wagner (Lipsiae 1808) T. I. p. CXXVII—CXXXVIII.

Zoo vind ik ook bl. 561 onder Nepos opgegeven:

Heusinger, Jac. Frid., De Corn. Nepote bene merendi aliquot subsidia bibl. Guelpherbytanae. *Guelpherbyti* 1759. 4.

Daarbij zou ik willen aangeteekend hebben: «Item adiecta *Fl. Mallii Theodori de metris* libro (*Lugd. Bat.* 1766) p. 117. *Denuo repetita in Nepotis* Edit. c. Bardili (*Stuttg.* 1820) T. 2. p. 577—595; alwaar bl. 396—415 volgt: Fragmenta Cornelii Nepotis Guelpherbytana a censoria Lipsiensis critici [Chr. Ad. Klotz] virgula vindicantur; en dan nog bl. 416—424 Ad vindicias Fragmentorum Nepotis accessio."

Als toegift volge nog hetgeen door Engelmann bl. 388 onder de Scriptores Historiae Augustae vergeten is:

Mascovii, Gotfr., Oratio de usu et praestantia Historiae Augustae in Iure Civili. *Harderov.* 1751. 4.

Ik voeg daar dan bij: «Repetita in Edit. Scriptor. Hist. Aug. c. Puttmanni (*Lipsiae* 1774) p. XLIX—LXXX. et in Mascovii Opusc. Iurid. et philol. c. Puttmannno (*Lipsiae* 1776) p. 327 sqq.»

Mogt de Redacteur goedvinden in eene volgende uitgaaf met deze teregtwijzingen zijn nut te doen en meer andere gelijksoortige werken vlijtig na te snuffelen, de gebruiker van zijne Bibliotheca zou, er is geen twijfel aan, zich zoo veel te meer aan hem verpligt rekenen.

Evenzeer zal hem dank moeten geweten worden voor eene andere toegift, die, hoe menigvuldiger gegeven, zooveel te meer het nut der Bibliotheca zal vergrooten. Ik doel op zoodanige stukken, wier opgave den lezer dan pas kan interesseren als de onbepaalde titel verduidelijkt is door een in parenthesi geplaatst bijvoegsel. Zulks troffen wij honderden malen aan, waarvoor wij den Redacteur dankbaar zijn; doch misten dit o. a. bl. 52—159. 453. 546—289, in de volgende opgaven, die wij hier aangevuld mededeelen, ook als voorbeelden van hetgeen wij bedoelen:

Matthiae, Ueber zwei Stellen in Aeschylus (Choëph. 971 sq.) und Horaz (ad Pison. 408 sq.) *Frcft.* 1818. 4.

Matthiae, Bemerkungen zu drei Stellen, im Herodot (I. c. 50) Cicero (de Senect. c. 15) und Livius (XXII. c. 56) *Frcft.* 1810. 4.

Steinhart, Symbolae criticae. Tres loci Platonis emendati (Parmenid. p. 161 A. p. 162 AB. p. 165 B) *Schulpforte* 1843. 4.

Andere stukken zijn er, in wier titels dit bijvoegsel

wel niet even noodzakelijk is, omdat men zich, althans met eenige moeite, zelf redden kan b. v.

Stark, C. Guil., de νούσῳ θηλείᾳ apud Herodotum Prolusio. *Ienae* 1827. 4.

Fraguier, Cl. Fr., Sur un passage de Cicéron, où il est parlé du tombeau d'Archimède et de sa personne — in: Mémoir. de l'Acad. des Inscr. T. 2. Mém. p. 301—312.

Stentzel, C. God., Morbi, quo per sapientiam mori Plinius scribit, natura explicatur. *Viteberg*. 1736. 4.

Liebknecht, I. C., de tunica molesta Christianorum, ad locum Taciti quemdam. *Ienae* 1701. 4.

doch zou het wel iemand onwelkom zijn als hij ook zelfs daar deze aanwijzing vond: Herodotus (L. I. c. 105), Cicero (Tusc. V. c. 23. § 64); Plinius (L. VII. c. 50. s. 51. § 169); Tacitus (Ann. XV. 44)?

Voorts vindt men nog in vele Tijdschriften, vooral in die welke tegenwoordig in Duitschland uitgegeven worden, eene legio van stukken, waarvan de opgave zonder zoodanig bijvoegsel bijna geheel nutteloos is. Ik bedoel de talrijke, soms wel kortere maar dikwijls ook tamelijk lange, opstellen, die men aldaar, hetzij met naam hetzij zonder den naam des schrijvers, aantreft onder het vage opschrift: Ad Homerum, In Platonem, Zu Properz, Zu Horaz, Zu Plinius enz.; waardoor men evenzeer in het onzekere gelaten wordt omtrent het aantal der behandelde plaatsen als omtrent het boek waarop de aanmerkingen gemaakt zijn. Het was van den Redacteur der Bibliotheca niet te vergen om alle zulke stukken te doorloopen en de behandelde plaatsen op te teekenen — en toch heeft hij dit in zeer vele gevallen gedaan. Het ware intusschen te wenschen dat voortaan, of de schrijvers zelven van zoodanige stukjes, of wel de redacteurs der tijdschriften, de moeite geliefden te nemen, die voor hen toch onbeduidend is, om of den titel niet zoo vaag te stellen, of dien te verduidelijken door eene in parenthesi geplaatste bijvoeging van de plaatsen waarop hun geschrijf betrekking heeft. Wordt

nu van zoodanigen arbeid, in vervolg van tijd, weinig of geene notitie genomen, de schrijvers hebben het zich zelven te wijten dat zij in het vergeetboek gekomen zijn.

Hetzelfde lot dreigt — misschien in nog grootere mate — die philologische observaties welke onder te algemeene benamingen verscholen uitgegeven zijn, zoo als daar titels zijn van Ἄτακτα, Miscellanea, Probabilia, Variae Lectiones, Verisimilia enz. Op den inhoud daarvan kon Engelmann geen acht slaan, dan in zooverre die stukken hem onder de oogen gekomen waren. Het zal dus niet bevreemden, wanneer ik zeg dat de Bibliotheca in dit opzigt op tallooze artikels zou kunnen verrijkt worden; ofschoon veel meer, dan men had durven vorderen, de sporen aanwezig zijn dat de vlijtige man zich de gelegenheid ten nutte gemaakt heeft zoo dikwijls die hem voorkwam.

Eindelijk moeten wij ook nog van een ander soort van geschriften spreken, die wel inderdaad «Erläuterungsschriften" zijn van dezen of genen classieken schrijver, doch op wier titel de naam van dien classicus niet vermeld wordt. Als voorbeeld diene:

Zander, C. L. E., der Heerzug Hannibals über die Alpen. *Göttingen* 1828. 8.

Tappe, Wilh., die wahre Gegend und Linie der dreitägigen Hermansschlacht. *Essen* 1822. 4.

Om zulke en dergelijke stukken in een Repertorium te kunnen opnemen, dient men eenigzins vertrouwd te wezen met den inhoud der Classici om te kunnen weten dat het eerste onder Polybius en Livius, het andere onder Tacitus behoort gebragt te worden. Doch ook omtrent zulke geschriften heeft Engelmann zich zeer verdienstelijk gemaakt, waardoor hij bewezen heeft niet slechts — als menig ander gewoon Antiquar — de namen der Classici te kennen, maar ook te weten wat bij die Classici te lezen staat. Om zich een denkbeeld te kunnen maken van Engelmanns volledigheid op dit punt, wil ik slechts mede-

deelen dat ik b. v. onder Tacitus zeventien zoodanige stukken geteld heb.

Wij besluiten met eene laatste aanmerking, die echter niet slechts de Bibliotheca van Engelmann geldt, maar ook alle andere alphabetische Catalogi van Bibliotheken. Zij heeft betrekking op die geschriften welke of anoniem of pseudoniem of onder aanduiding van initialen zijn uitgegeven.

De Anonieme geschriften — waarbij men hier ook dezulke zou kunnen rekenen, die den naam des schrijvers wel achter de voorrede, maar niet op den titel vermelden — bepalen zich in de philologie, behalve enkele andere gevallen, meest tot stukken die in Tijdschriften voorkomen, of tot programmata zoo als die bij de Duitsche Academies tot opening van eenen nieuwen cursus uit naam van Rector en Senaat worden uitgegeven. Wie dan de zoogenoemde «os Academiae" geweest is, dat is den land- en tijdgenoot meestal zeer goed bekend; maar door den vreemde kan dit zelfs niet geraden worden. Zoo heb ik b. v. onder mijne collectie van «Erläuterungsschriften" op Sophocles, de Index lectionum Acad. Gryphisvaldiae a. 1828 die voorzien is van eene anonieme verhandeling de Sophoclis Aiace v. 1236 sq. Br. Reeds meende ik die, als overgeslagen, in mijn exemplaar van Engelmanns Bibliotheca op te teekenen, toen ik nog juist bij tijds zag, dat zij niet overgeslagen was maar bl. 332 aldus was opgegeven:

(Schoemann), De Sophoclis Aiace vs. 1236 sq. ed. Brunck. Ind. lect. 4. *Gryphiswaldiae* 1829 (VIII pag.).

Dat dit stukje van Schoemann is, zou ik niet hebben willen ontkennen al had ik de bevestiging daarvan niet gevonden in diens onlangs verschenen Opuscula Academica (Berol. 1858) Vol. 3. n. 9; doch ik moet protesteren tegen de redactie van Engelmann waardoor ik gevaar liep het reeds opgegevene stuk nog eens op te geven. Mijns inziens handelt ieder, die eenen alphabetischen Catalogus vervaar-

digt, ten opzigte van anonieme stukken verkeerd, indien hij ze gaat plaatsen op den naam des schrijvers, die hem toevallig bekend maar aan een ander onbekend is. Wel heeft het mededeelen van den naam des schrijvers veel goeds in zich, mits het gedaan worde door iemand die dezen met zekerheid weet; doch in eenen alphabetischen Catalogus geve men de anonieme stukken altijd op naar de eerste woorden van den titel: is de naam of uit de voorrede of van elders bekend, men deele dien mede òf achter den titel geplaatst òf voor denzelven, in parenthesi, doch op die plaats in het alphabet welke de eerste letter van den titel vordert; en waar dit gedaan is, kan ook nog wel, bij de vermelding des naams, niet zonder vrucht somtijds verwezen worden naar de titel-opgaaf. De Redacteur moet zich namelijk voorstellen dat naar een stuk gezocht wordt, waarvan wel de titel, maar niet de naam des schrijvers bekend is. In geval echter zoodanig stuk later herdrukt is met bijgevoegden naam, dan behoort de opgaaf natuurlijk op den naam te komen, terwijl dan toch nog bij de titel-opgaaf naar den naam zal moeten verwezen worden.

Hetzelfde acht ik raadzaam bij de vermelding van geschriften die pseudoniem zijn uitgegeven; ofschoon deze in de philologie slechts zeldzaam voorkomen en althans veel minder talrijk zijn dan in vele andere vakken. De naam, hoe die dan ook zij, welken het geschrift op den titel draagt, behoort te zijner plaatse in het alphabet te worden opgenomen. Heeft men echter den waren naam met zekerheid op eene of andere wijze kunnen uitvorschen, dan zou men bij de vermelding van dezen op den pseudonaam kunnen terugwijzen. Hetgeen dus b. v. Ludolph. Kuster onder zijnen eigenlijken naam heeft uitgegeven, dat plaatse men onder *Kuster;* doch waar diezelfde geleerde zich Neocorus heeft gelieven te noemen, daar plaatse men dit geschrift op *Neocorus:* hetgeen bl. 339 niet is geschied. Des verkiezende zette men den naam Kuster in parenthesi daarbij.

Menigvuldiger zijn de gevallen, dat een stuk slechts met eene initiaal geteekend is; doch, wat dan te doen staat, ligt voor de hand. Hetgeen van den naam is weggelaten, worde achter de initiaal in parenthesi aangevuld; al is het ook, dat er voor het tegenwoordige geenerlei onzekerheid bestaat over derzelver beteekenis. Hoe weinig twijfelachtig het b. v. ten onzent wezen moge indien een stuk, tot het vak van de oude letteren behoorende, met de initialen J. B. of C. G. C. geteekend is, of op een ander terrein het onderschrift draagt J. T. B. of H. W. T., dan toch acht ik het, in het belang van een volgend geslacht, dat door het tegenwoordige niet mag veronachtzaamd worden, noodzakelijk dat zelfs de meest bekende initialen tot den volledigen naam worden aangevuld. Wel begrijpt thans nog ieder Literator dat Fr. O. niemand anders dan Osann, en F. W. S. alleen Schneidewin kan beteekenen; doch er zal een tijd komen dat ook deze initialen evenzeer eene uitlegging noodig hebben, als wij thans reeds zien dat Fr. J. niet meer, als vroeger, aan ieder den naam van Fred. Jacobs, of D. W. dien van Dan. Wyttenbach, in de gedachte terugbrengt.

Indien evenwel de naam niet heeft kunnen uitgevorscht worden, dan ontstaat eene nieuwe zwarigheid, ingeval het stuk door meer dan eene initiaal geteekend is. De beste weg intusschen, dien men dan kan inslaan, is welligt deze, dat men de laatste letter houdt voor de eerste van den naam, en alle de daarvóór staande letters rekent als behoorende tot de voornamen. Als men dus aan het stuk, dat in de Bibliotheca bl. 265 onder Pindarus aldus is opgegeven:

E. J. K., Een fragment van Pindaros (N° 23 Böckh) — In: Mnemosyne IV D. (1855) p. 383—386.

de plaats wil geven, die het toekomt, zal het niet op de E moeten geschreven worden, zoo als Engelmann gedaan heeft, maar op de K, die de laatste letter is. Op mijne

verantwoording moge dit artikel voortaan aldus aangevuld en geredigeerd worden :

K(iehl), E. J., Een fragment van Pindaros (ap. Scholiast. Statii ad Theb. II. 85) — in: Mnemos. enz.

En toch is het er zeer verre af dat men zou mogen meenen tegen alle misvatting gewaarborgd te zijn, als men die laatste letter in alle gevallen aanzag voor de eigentlijke initiaal-letter van den naam zelven. Men bedenke slechts dat b. v. de Observaties van Tib. Hemsterhuis op Xenophon Ephesius, die in de Miscellaneae Observationes staan. onderteekend zijn met de letters T. S. H. S.; dat onderscheidene stukken van Thomas Wopkens de onderteekening dragen van T. Æ. W. S. Zoo vindt men daar Animadversiones Criticae ad Apuleium auctore F. O. A. L. S., in welke letters waarschijnlijk schuilt Franc. Oudendorp, Art. Liberal. Stud. Nog raadselachtiger is dit vijftal initialen: H. B. S. E. I. Een deskundige zegt dat het beteekenen moet: H. Bland, Scholae Etonensis Instructor. Doch bij raadsels schiet niet veel anders over, dan zich met raden te behelpen; gelukkig dus dat zij zelden voorkomen!

Wanneer Engelmann het op deze punten met mij eens is, waaraan ik meen niet te mogen twijfelen, dan zal hij bij de redactie van eenen volgenden druk wel vrij veel moeite hebben om alles te regelen, wat nu nog niet in overeenstemming is met de gegevene wenken; doch, als de arbeid slechts nuttig is, welke moeite is dan te groot voor eenen Engelmann?

Wel schijnt het dat dit ten gevolge zou moeten hebben dat de Bibliotheca, die nu reeds vrij volumineus is, bij eenen volgenden druk gevaar loopt welligt meer dan wenschelijk in lijvigheid te zullen toenemen. Doch dit zou het geval niet behoeven te worden, indien men wilde laten wegvallen wat niet van algemeen gebruik is, en tevens ging inkorten waar de nu aangewende uitvoerigheid grootendeels overtollig schijnt.

Zoo meen ik toch vooreerst, dat in een Repertorium, welks gebruik zich niet binnen de grenzen van Duitschland bepaalt, maar zich eenen gereeden weg banen zal tot de studeervertrekken van alle philologen waar ook ter wereld wonende, de opgaaf van de Duitsche Vertalingen der Grieksche en Latijnsche Classici zonder groote schade zal kunnen gemist worden, omdat zij niet van algemeen gebruik is voor alle landen en welligt zelfs in Duitschland eene zeer beperkte belangstelling vindt. Is er behoefte aan zoodanige opgaaf, men legge daarvoor een afzonderlijk Repertorium aan; welk werk misschien tamelijk belangrijk en van een uitgebreid gebruik zou kunnen worden, indien het zich tot alle hedendaagsche talen uitstrekte. Doch de ruimte die hier aan de Duitsche Vertalingen, met uitsluiting van alle andere, ten koste is gelegd, kan beter besteed worden aan hetgeen van meer algemeen belang is. — Welligt dat ook nog een 'en ander zou kunnen wegvallen uit de lijst van de Edities, die, hoe groot ook, toch op lang na niet zoo volledig is als men elders op meer dan eene plaats vinden kan. Het plan van Engelmann bepaalde zich dan ook slechts daarbij dat, niet alle, maar slechts eenige van de voornaamste zouden worden opgegeven.

Ten andere zou ik meenen, dat veel ruimte kon uitgewonnen worden, indien men — behalve in enkele gevallen waar het noodig is — den naam des uitgevers wegliet; welke vermelding nu doorgaans maakt dat een artikel, hetwelk op één regel had kunnen staan, de ruimte van twee regels inneemt. Het wezentlijk nut van die vermelding is mij, als ik de waarheid zeggen moet, altijd zeer twijfelachtig toegeschenen; en waar ik dit hierboven zelf deed bij het spreken over stukken van Moller en Muretus, deed ik het om aan de naauwgezetheid van Engelmann niet te kort te doen, zonder het bepaalde nut daarvan in te zien. In waarheid, ik twijfel of het bij de bestelling van een boek, iets zal af- of toedoen, als de naam

des uitgevers al of niet wordt opgegeven, wiens affaire welligt reeds eene eeuw of zelfs langer opgehouden heeft te bestaan, of die het copy-regt met de hem restende exemplaren reeds voor lang aan eenen confrater heeft overgedaan. Is een boek, dat men verlangt, pas onlangs uitgekomen, dan moge het voor den boekhandelaar, die het ontbieden zal, eenig gerief hebben, zoo hem, behalve de plaats en het jaar, ook nog de naam des uitgevers wordt opgegeven: doch noodzakelijk is dit geenszins bij den tegenwoordigen toestand des boekhandels. Alleen in enkele gevallen zal die aanwijzing niet wel zonder schade kunnen gemist worden, wanneer er b. v. twee boeken bestaan, wier titel geheel eensluidend is. Zoo verschenen — om een voorbeeld bij te brengen — onlangs twee anonieme stukjes over hetzelfde onderwerp, met denzelfden titel, in dezelfde stad en bijna gelijktijdig, doch bij verschillende uitgevers, waarin over het in den laatsten tijd zoo menigvuldig besprokene Alesia van Caesar gehandeld wordt. Hier zal dus de naam des uitgevers de aanwijzing moeten doen wat van beide bedoeld wordt. In de Fransche Catalogues worden zij aldus genoteerd:

Alesia. Étude sur la septième campagne de César en Gaule. *Paris* chez Claye 1858. 8. av. Planch. (p. 88).
Alesia. Étude sur la septième campagne de César en Gaule. *Paris* chez Lévy 1859. 8. av. Planch. (p. 249).

Doch ik gevoel, dat ik hier op een terrein gekomen ben, dat mij niet genoegzaam bekend is. Ook verloor ik bij die aanmerking welligt te veel uit het oog, dat de Bibliotheca evenzeer ten gerieve van boekhandelaars als ten dienste van studerenden is uitgegeven; en wat dan nuttig of noodig is, weet Engelmann beter dan ik. Liever trek ik mij dus terug en haast mij afscheid te nemen van een boek, waarover ik misschien veel te uitvoerig geweest ben.

Ik wil evenwel niet eindigen alvorens de betuiging te hebben afgelegd dat de door mij gemaakte aanmerkingen

geenszins het uitvloeisel van vitzucht geweest zijn; gelijk zij evenmin de strekking gehad hebben om aan het einde mijner beoordeeling iets terug te nemen van den lof, dien ik vroeger aan Engelmanns Bibliotheca heb toegekend. Ik schreef ze slechts ter neder met het doel om een boek, waarmede ik verklaar ten hoogste ingenomen te zijn, en dat ik zonder eenig voorbehoud als den besten gids op literarisch terrein durf aanbevelen, tot nog grootere volkomenheid te brengen en zooveel mogelijk vatbaar te maken om ook voor volgende geslachten te kunnen blijven voortleven. En mogt Engelmann kunnen besluiten om in eene achtste uitgaaf die uitgebreidheid aan zijne Bibliotheca te geven, welke de reeds aanwezige rijkdom vordert, dan ben ik in staat hem een getal van meer dan zesduizend nieuwe artikels te suppediteren; zoodat ik b. v. de door hem geleverde lijst van «Erläuterungsschriften" op Homerus met 350 zou kunnen verrijken, die op Plato met 200, die op Sophocles met 70, die op Cicero met 500, die op Horatius met 200, die op Tacitus met 200. Van al deze en van die overige duizenden heb ik alphabetische aanteekening gemaakt in mijn doorschoten exemplaar, na daarvan de kennis bekomen te hebben zoowel van elders als uit de boven door mij genoemde verzamelwerken; maar vooral ook door het snuffelen in eene Collectie van 33000 Dissertaties, die weldra te Amsterdam zal geveild worden; waartoe mij welwillend de toegang verleend werd door de behulpzame hand van den Amsterdamschen boekhandelaar Fred. Muller, wien ik daarvoor ook hier ter plaatse mijnen welmeenenden dank betuig.

Leyden,
December 1859. W. H. D. Suringar.

DE

MOEDERTAAL.

De moedertaal is 't levensbeginsel der nationaliteit van een volk; datgene, waaraan zij hare wording en haar voortdurend bestaan verschuldigd is. De moedertaal opbouwen en beschaven is de nationaliteit aankweeken en veredelen; haar geringschatten en verwaarloozen is zich zelven en zijne natie minachten, het eigen volksbestaan veronachtzamen, en lijdelijk mede werken om het te ondermijnen.

Taalgids; prospectus.

Natuur gaf ieder dier een eigen stemgeluid,
Waardoor het lijfsbehoef, gevoel en driften uit;
En dit, (men noem 't geblaf, gegaggel, loeien, schreeuwen),
Laat geen verandren toe bij 't tijdverloop der eeuwen.
Want, eenmaal door natuur aan eigen stem gebonden,
Heeft ieder dier zijn spraak.

Spraak — uiting van de innerlijke gewaarwording, in hoogeren zin, en voor ontwikkeling vatbaar, aan den mensch verleend. Te regt zegt Van der Palm: » de beschaving van den menschelijken geest, zijne ontwikkeling, vorming en verrijking: 't hangt alles af van de onderlinge mededeeling van gedachten. Hierom gaf ons de Schepper 't weldadig spraakvermogen. Ontneem 't aan den mensch, en er is niets, dat hem boven den staat der dierlijkheid verheft, er is geen band meer der gezelligheid, zelfs niet der huiselijke samenleving; er moge een redelijk vermogen in hem sluimeren, het wordt nimmer uit die sluimering gewekt."

De wijze, waarop de spraak zich van stem en klank bedient, de vorm, dien ze bij een volk aanneemt, heet de *taal* van dat volk

— — — — » de taal, die uit den boezem breekt,
Door d'oudren in hun kroost met d'adem opgekweekt,
't Ontvloeisel van de ziel, door 't ligchaam uitgedreven.

't *Ontvloeisel van de ziel:* daarom levert de mate van duidelijkheid van uitdrukking, schoonheid van inkleeding, juisten smaak in 't kiezen van beelden en rijkdom van gedachten — die levert de maatstaf op van de ontwikkeling en beschaving van volkeren en van enkele menschen.

Wiens dorstend hart naar ware kennis smacht;
Naar waarheid zoekt, geen bloote schaduwschimmen;
Wie 't tuimlen schuwt in donkre nevelnacht,
En hooger poogt dan 't aardsche slijk te klimmen,
Beschouw zich zelf in 't innig zelfgenot,
Door 't stemgeluid herkenbaar uitgegoten: (sloten.
't Onschatbaarst erf, in 't Godsgeschenk der edle taal be-

Wie geen ernstig werk maakt van zijne moedertaal, van die uiting onzer ziel, van 't leven en werken van ons eigentlijk wezen, die wordt nooit zich zelven bewust, en »tuimelt voort in donkre nevelnacht;" en wie er zich niet behoorlijk in weet uit te drukken, dien hapert het aan ontwikkeling en beschaving.

Van die waarheid overtuigd stichtte Richelieu in 1635 de Académie française, d. i. een ligchaam van veertig leden, belast met de taak hunne moedertaal te beoefenen: door 't schrijven van een keurig werk in die taal maakt men zich de eere waardig onder de veertig te worden opgenomen.

Moedertaal: waarom niet *Vadertaal*, gelijk Vaderland? Beide ouders zijn den kinderen even heilig; beide veree-

ren zij met denzelfden eerbied, maar koesteren niet voor beide dezelfde liefde. Vader is ernst; eischt strenge pligtsvervulling, ernstige verloochening van eigen zin en wil, even als later 't Vaderland. Moeder daarentegen — de klank alleen van 't woord bekoort — moeder is liefde; boezemt louter liefde in; in haar oog loeg ons 't eerst de reinste liefde toe; hare liefde wekte reeds in de eerste levensweken het krachtigst onze ziel tot leven en lieven; zij leert ons 't eerst stamelen in hare eigene, lieve — in de moedertaal, voor 't pas geboren wicht naast de liefde, de wekster van zijn eigentlijk leven. En hoe lief gij ze hebt, die Moedertaal, dat merkt gij, wanneer gij in een vreemd land, na weken achtereen niets dan die en andere vreemde talen gesproken en gehoord te hebben, op eens uwe eigene taal hoort spreken.

Niet ongepast schijnt het eens bepaaldelijk stil te staan bij 't verleden en 't heden van onze Moedertaal. Het zal ons denkelijk blijken, dat wij haar niet altijd die hulde hebben bewezen of nog bewijzen, op welke zij regt heeft; dat wij onnadenkend dat aangeboren erfgoed gebruiken, terwijl een gebrekkig of slordig gebruik minder eervol getuigt of van onze ontwikkeling, of van onze vaderlandsliefde.

Staan we eerst stil bij 't verleden van onze Moedertaal.

Het Nederlandsch laat zich, gelijk de meeste germaansche talen, raden in de gothische bijbelvertaling van Ulfilas, van de derde, vierde eeuw onzer jaartelling.

Van dien tijd tot onder de Karolingers, dat is, in vijfhonderd jaren, was 't Nederlandsch niet vooruitgegaan; 't waren vijfhonderd jaren van oorlog, verwoesting en doodslag. Uit een stuk van 842, in de landtaal, klinkt evenwel de weldadige werking u tegen van de beschavende regering van Karel de Groote.

Nu volgen drie, vier honderd jaren van woesten wirwar; tot dat we op eens — niet hier in 't Noorden; dat zwijgt tot op den tachtigjarigen oorlog ongeveer; maar —

in Vlaanderen eene welontwikkelde taal aantreffen, zeer verstaanbaar, en meermalen zeer welluidend. Hare infinitiven eindigt ze liefst op *ne: seggene, levene;* 't friesch, de oudste vorm van 't hollandsch dialect, zei: *seia, libbia;* van daar dat de Hollanders nog de *n* meest aan 't eind der woorden weglaten. Van 't Nedersaksisch, toen en nog van Westerwolde tot aan den Rijn bij ons in gebruik, bewijst een overoud volksliedje: »Hermen, sla dermen, sla pipen, sla drummen; de kezer scal kummen," d. i. Herman! gebruik snaar- en blaasinstrumenten en roer de trom; want de Keizer (van Rome) zal komen; — dat liedje bewijst de oudheid van dat dialect, en hoe weinig het nog is veranderd. Maar keeren wij tot het Nederlandsch terug.

Het vroeger in Vlaanderen zoo rijke volksleven, of ten minste zijne uiting in de volkstaal, wordt later verstikt door den invloed van niet Nederlandsche vorstenhuizen; nog later 't land ontvolkt door de Spaansche dwingelandij; en zoo arm wordt de literatuur van Zuid-Nederland, dat Snellaert, in zijne Geschiedenis der Letterkunde, zijn uiterste best doet om aan zijn vaderland den roem toe te eigenen, dien verscheiden schrijvers in Noord-Nederland behaalden.

Dat Noord-Nederland was opgetreden als een onafhankelijke staat, zelfstandig en vrij: zijne burgers gebruikten eene eigene, zinrijke, vaak welluidende taal; zoo schoon, dat men onwillekeurig vraagt, waar ze dan bewaard was gebleven, zoo dat terstond bij 't optreden harer literatuur geen volk in Europa in die dagen, zelfs in de verte niet, met haar mag vergeleken worden? — Bewaard was ze bij den bewaarder van de echte nationaliteit en van de overoude overlevering, bij den vergeten burger, bij die geringste standen, die eeuwig buiten bereik blijven van eenige overheersching, hoe ze ook heeten moge; en die, wanneer ze gestoord worden in hunne eigene wijze van zijn, den staat 't onderst boven keeren. Die klassen der

maatschappij ten onzent voerden den tachtigjarigen oorlog te land en ter zee; die veroverden ons buiten Europa eene heerschappij, honderd maal grooter dan ons vaderland.

Den door de vergeten burgers wel bewaarden taalschat beschaafden geniale schrijvers, van welke wij voor 't proza alleen Hooft, voor de poëzy alleen Vondel behoeven te noemen. En, na de waterige achttiende eeuw, Van der Palm en Bilderdijk.

Dat deden enkele, op zich zelve staande schrijvers: wat deed de regering, wat de burgerij omtrent de moedertaal?

De hooge regering, voor zoo verre daarvan sprake kan zijn in onze republiek, in welke iedere provincie souverein was; de hooge regering was dikwerf het middelpunt der diplomatie van geheel Europa, en daarom, wat de taal betreft, cosmopolitisch. Hare taal is een — voor ons nationaal gevoel zoo schandelijk — mengelmoes van vreemde woorden en wendingen, dat vreemdelingen, o. a. Mac-Aulay, er nu den spot meê drijven; en voorwaar niet ten onregte. — Huigens voert, in zijn' »Zomeravond in den Haagschen Hout," een' heer, die pen of degen voert, aldus sprekende in:

Meisje, gaat ge weg?	Mijn soulaas, mijn vreugdenvoedsel! Ah! quitteert UE. la Cour?
Komt ge niet terug?	Zult ge u eeuwig absenteren? ('k Denk, de meid naar Leiden voer.)
Wees zoo goed niet lang weg te blijven.	Wilt mijn flames obligeren Met een expedit retour.
Rare meid, zult ge me altijd uitstel op uitstel geven?	En nog een van zulke vêren: Wel, bizarre van humeur, Zult gij mij sans fin traineren Met ideen van faveur?

Stijfzinnige.

Verstaadt ge mijne hulde; dan doe ik evenzoo met uwe koelheid.

Neen, revêche; neen, volage;
Dus en mag 't niet langer zijn:
Mépriseert gij mijn servage?
Aussi fais-je ton dédain.

In die brabbeltaal sprak ook de hooge regering; 't is als durfde zij nog niet regt gelooven aan de veroverde onafhankelijkheid; als of zij te schroomvallig hare magtige naburen naar de oogen zag om hare eigen moedertaal te gebruiken. Dat ontzien, nu van Frankrijk, dan van Enland, hindert den hooggestemden nazaat; maar tegelijk begrijpt hij, hoe het der Regering zelfs niet in de verte in den zin kwam te eischen, dat de vreemdeling met haar in hare taal zou onderhandelen.

In de achttiende eeuw — de eeuw van onbezorgde gerustheid — werd het niet beter. In de groot honderd deelen der Nederl. Jaarboeken, loopende van 1747 tot 1799, van wier inhoud wij eens kennis moesten nemen, in die groot honderd deelen, veertig duizend bladzijden ongeveer, zijn er *veertien* in zuiver Nederlandsch; en waarom? zij behelzen dijkbepalingen, die de zoogenaamde gemeene man noodzakelijk moest verstaan. — Al de rest is een zamenlapsel van meestal fransche woorden en wendingen. Dat de pleitzaal niets beters hoorde, zouden wij met de stukken kunnen bewijzen.

En de burgerij? De geleerden schreven natuurlijk — in de moedertaal? — Bah! in de taal van Janmaat en van de boeren? Foei! zij schreven natuurlijk Latijn. Wat het eerst, behalve stedebeschrijvingen, in half Nederlandsch is behandeld, dat zijn sommige gedeelten der Vaderlandsche regten.

Wie, buiten de geleerden, schreef, gebruikte elk zijn dialect, zoo als ieder, die binnen de grenzen zijner geboorteplaats wenscht opgesloten te blijven, nu sprekende nog doet. De blijspeldichters in Holland, de kroniek- of

historieschrijvers elders — ieder gebruikte zijn' eigen tongval.

Eindelijk bukten, tegen 't eind der vorige eeuw de tongvallen der overige provincien — der schrijvers althans — voor het Hollandsch dialect, de dochter van 't Friesch, maar die reeds sedert vijfhonderd jaren door de staatkundige scheiding genoopt zich van de moeder had afgescheiden. Dat Hollandsch, de taal der beschaafdste schrijvers van dat krachtigste van al de vereenigde gewesten, was ongemerkt de bijna algemeene schrijftaal geworden.

De roemrijke republiek hield op te bestaan. Haar begin en haar einde was verheerlijkt door meesterwerken in proza en poëzy in de moedertaal. Tweemaal namelijk, sedert dien bloeitijd der Vlaamsche literatuur heeft het Nederlandsch reuzenschreden gedaan op de baan zijner ontwikkeling; telkens onder en na eene geweldige omwenteling: eerst onder en bij de afschudding van 't Spaansche juk, toen Hooft zijne geschiedenis en Vondel zijne lierzangen schreef; later kort voor — en onder — en na de fransche omwenteling.

Als ten bewijze, dat de taal 't ontvloeisel is der ziel, ontwaakt ze bij zoo geweldige schokken uit den slenterdommel; de ontwaakte leeuw schudt zijne manen; het volk gevoelt zich; zijn geest toont de anders sluimerende kracht; drang en nood slijpt den anders lichtloozen diamant; — en de rijkdom der volkstaal stort zich uit in klanken, als waarin Van der Palm de regtbank schildert der openbare meening: »er is eene stem, wier geluid, ontelbare keeren herhaald en teruggekaatst, tot in de afgelegenste hoeken doordringt, en over zeeën en gebergten heenklinkende, alom wordt gehoord en verstaan; eene stem der gedachten, door niets te smoren, 't zij ze zachtelijk fluisterende, door de eenzame overpeinzing met wellust wordt opgevangen; 't zij ze, rollende als de stem des donders, hart en oor met verbazing en ontzetting vervult. Door haar zien rede en deugd eene nieuwe

»regtbank opgerigt om er hare zaak te verdedigen; de »ontzagchelijke regtbank van 't publiek! de laatste toe»vlugt der belasterde onschuld, der verdrukte braafheid, »der miskende, verdonkerde, verloochende waarheid! Eene »vierschaar, vreeselijk voor de vijanden van licht en regt; »wier vonnissen schrik jagen in 't hart van hen, die »nimmer beefden voor vuur of staal; waarvoor zij zelfs »sidderen, die spotten met het eeuwige gerigt!" — Zoo sprak toen Van der Palm; hoort een paar verzen die vloeiden van de lippen des dichters:

Hoe zalig legt men zich te rust
Op 't peuluw van de Dood;
In 't Godbetrouwend hart bewust
Van 't nadrend morgenrood!
Dat morgenrood van hooger trans,
Waar veld- noch boschgeschal,
Maar aldoordringende uchtenglans
Mijn slaap verbreken zal!

Kom, feestbazuin van 't Hemelsch heir
En roep dien morgen uit!
Daal, wolk van Hemelluister, neêr,
Op 't donderend stemgeluid.
Schok, aarde, schok van 't diepst ontzag!
En gij, verberg u, aardsche dag
Voor 't aldoorvlammend licht
Van 's Heilands aangezigt!

Wat heerlijk schoone Dageraad!
Wanneer d'ontwaakte ziel, bij 't nieuwe zonnelicht,
Op 't door haar uitgeschud gewaad
Den laatsten opslag werpt van 't niet meer aardsch gezigt.

Maar — wij kunnen 't geheel niet mededeelen. Alleen nog 't slot:

O God des levens! wie beseft
Dat ongelijkbre zoet,
Dat al wat aardsch is, overtreft
In 't nog door 't stof verdrukt gemoed?
Bereide ons in 't geloof Uw heiligende Geest
De zaalge vatbaarheid voor 't juichend Englenfeest!
En leer ons, met uw keurelingen,
Hier reeds in vreugde en druk het Hallelujah zingen;
Ja, vorme 't, U ter eer, uit wormen van het stof,
Bazuinen tot uw lof!

De roemrijke Republiek had opgehouden te bestaan. In het tijdperk van overgang tot de nieuwe orde van zaken trad voor de eerste, en voor de laatste maal 's lands hooge regering op om eenparigheid te brengen in 't gebruik der schrijftaal: hare pogingen, hoewel later door Bilderdijk c. s. tegengewerkt, hadden dit althans ten gevolge, dat alle lands-, gewestelijke- en gemeentebesturen dezelfde schrijftaal gebruiken. En sedert de volkschool 't aloude karakter verloor van dienares der kerk, wier taak het was de jeugd in staat te stellen om later als lidmaat te worden aangenomen; sedert die school meer diende tot mededeeling van maatschappelijke kennis en deugd; sedert dien tijd deelde ook de Volkschool in ruimere mate aan de anders onbereikbare standen eene min of meer eenparige kennis mede van diezelfde schrijftaal. Groote schrede voorwaar tot instandhouding van ons volksbestaan, tot de meer innige vereeniging van verschillende oorden, die tot hiertoe een louter uitwendige band had zaamgehouden. Gewigtige schrede ook tot winning dier onbereikbaren, die vroeger van 't Vaderland niets kenden, dan de Commiezen en den Veldwachter!

En hoe gaat het nu met onze Moedertaal? De laatste halve eeuw steekt — wat de schrijvers betreft — gunstig af bij vorige tijden. Allerlei vakken van wetenschap, die er maar vatbaar voor zijn, zijn den volke in de Moeder-

taal toegankelijk gemaakt. Burger en landman kunnen zich in de Moedertaal eene tamelijke bibliotheek aanschaffen, waarin ze hunne zucht naar kennis in allerlei rigtingen kunnen voldoen. Hoe rijk is er ook de Geschiedenis vertegenwoordigd! Dat ook de schoone literatuur voortdurend de taal verrijkt en versiert, behoeven wij niet te melden: voor 't proza in dezen noemen wij alleen de heerlijke *Camera obscura.*

Dus: de schrijvers voldoen aan hunne nationale verpligting. Dat doen ook de Gymnasia: waar de geldmiddelen 't maar immer toelaten, is een afzonderlijk leeraar met het opzettelijk onderwijs in de Moedertaal en hare Letterkunde belast. Waar 't geld daartoe ontbreekt, wordt evenwel, bij de voorbereiding tot hooger onderwijs, het Nederlandsch met zorg behartigd.

Wat doet *nu* de Regering voor de Moedertaal? en wat de burgerij? De taal der eerste is sedert vijftig jaren oneindig meer nationaal dan in de vorige tijden van roem en magt; eene stelling, die, gelooven we, hier niet behoeft bewezen te worden.

Aan 's Lands Hoogescholen zijn door de Hooge Regering leerstoelen opgerigt, uitsluitend voor de Vaderlandsche Geschiedenis en Letterkunde. Die echt nationale vakken worden onderwezen door mannen, die, blijkens hunne heerlijke werken, meesters zijn van de taal.

Dat is de zorg der Regering. Welke zijn de vruchten dier zorg? Hoe drukken zich de mannen uit, door de Hoogeschool gevormd?

Maar *deze* vraag komt eenigzins te vroeg. — Gaat eerst eens na, hoe in den regel de stukken gesteld zijn, die van 't Bestuur uitgaan. Gij herinnert u, hoe, kort na de laatste herziening der Grondwet, er uit meer dan ééne plaats, een tal van gegronde aanmerkingen werden medegedeeld op de taal en den stijl van dat staatsstuk, dat, in de eerste plaats, helder en zuiver had moeten gesteld zijn.

En staat dit geval op zich zelf? Ontmoet men niet dikwijls stukken van 't publiek gezag uitgaande, wier taal en stijl niet onberispelijk kunnen genoemd worden?

Zou 't niet een wijze maatregel zijn niemand ooit tot eene openbare betrekking toe te laten, die niet eerst — in een welgeschreven opstel — bewijzen had gegeven van bedrevenheid in de moedertaal? Werd die eisch algemeen gedaan, dan verviel die laakbare onverschilligheid der burgerij aangaande datgene, wat haar een kostelijke schat moest zijn, en met wiens verlies ons volksbestaan ophoudt, terwijl eerst door een vlug en zuiver gebruik der eigene taal ontwikkeling en veredeling van den geest mogelijk wordt.

En hiermede is tegelijk de vraag beantwoord, die wij opwierpen: hoe drukken zich de mannen uit, door de Hoogeschool gevormd? — en de oorzaak genoemd van 't gebrekkig gebruik, dat — niet allen — maar de meeste maken van de Moedertaal.

Onverschilligheid: na 't verpligte onderwijs er in zoo wat gevolgd te hebben om er een testimonium voor te ontvangen, gaat men over tot andere vakken; aan oefening in de moedertaal wordt niet meer gedacht; men heeft ze immers met de moedermelk ingezogen!

Maar — laat ons regtvaardig zijn; niet al wat van 't openbaar gezag uitgaat, is 't werk van gepromoveerden; en ook onder die niet door 't hooger onderwijs zijn gevormd, kennen wij er, die zich sierlijk en keurig en rijk weten uit te drukken. — *Waar* evenwel blijft het: vele maken zich schuldig aan slordigheid en gebrekkige taal, een blijk van gebrekkige ontwikkeling. — Wie toch voor *hypotheek* dat malle woord *onderzettingen* van Hugo de Groot, in 't Wetboek mag gebragt hebben? Wilde men dit, en andere bastaardwoorden weren: de moedertaal is rijk genoeg aan eigene, met echt Nederlandschen stempel gemerkte woorden. — Maar dan moest de taal historisch bestudeerd worden. En wie heeft daartoe tijd, en vooral

lust? Tijd is rekbaar; voor iets goeds heeft ieder zoo veel tijd, als hij verkiest. Maar *lust?* Is de Moedertaal de moeite waard, die men aan andere levende talen besteedt? Niet in 't oog van vele invloedrijken in den lande. Van hen geldt het woord des dichters:

Men vult, tot duizlen toe, het hoofd met vreemd gezwets;
Raast in den Franschen roes, en draaft op Britsche wenken,
Of neemt van Duitschen grond de wartaal tot een les;
Dat rammelt men dooreen.

Zij vooral, die »razen in den Franschen roes," mogen hunne zienswijze in dezen verantwoorden bij 't Vaderland.

Hierdoor zijn wij reeds gekomen op de burgerij! Wat schrijft, en leest, en spreekt *die?*

Ja, wat schrijft ze — de eigentlijke schrijvers en hen er buiten gelaten, wier beroep het medebrengt zoogenaamd taalkundig goed te schrijven. Hoe vele brieven en briefjes ontvangt gij, die uw' kieschen grammaticalen tact niet hinderen, uw nationaal gevoel niet kwetsen? Ons stuit het geweldig mannen en vrouwen, hooggeplaatst in de maatschappij, de moedertaal schande te zien aandoen.

En lezen? — we weten het immers alle — de burgerij — wij bedoelen 's lands ingezetenen — ze lezen of wat de vreemde literatuur zelve oplevert, in die vreemde talen zelve, of wat uit den vreemde wordt vertaald. Met de eerste hebben wij vrede; wij wenschen niet te weren wat buiten ons beperkt Vaderland voor heerlijks uitkomt; schoon de meeste lectuur zich tot niets beteekenende romans bepaalt. — Maar, met vertalingen vergeleken, beteekent die lectuur van vreemde voortbrengselen niet veel. Vertaalde romans; de romanlectuur zelve bedwelmt even als bedwelmende drank, en dooft, niet minder dan die, eigen werkzaamheid uit, en verlamt evenzoo de veerkracht; — die vertaalde romans vooral zijn het, die

sinds jaren onze taal verknoeid hebben, en vervalscht; menige plaats er uit is eigenlijk alleen verstaanbaar voor hem, die Engelsch, Fransch of Hoogduitsch genoeg verstaat, om ze weder in 't oorspronkelijke over te brengen.

En bij al die lectuur — want er wordt werkelijk veel gelezen, — vooral ook in den middelstand — wat weet men van de Vaderlandsche Schrijvers? Wij durven 't niet wagen; anders zouden wij u wel eens willen vragen: wat schreef Huigens, of Hooft, of Antonides, of Simon Stijl? Wij durven die vraag niet wagen; maar zeker zijn Dickens, en Bulwer, en Beecher Stowe, vooral Sue en Dumas vrij wat beter bekend.

Wij lezen ook Nieuwsbladen, en wel alle dagen of twee-, driemaal per week. De provinciale bladen zijn zuiverder van taal dan b. v. het Handelsblad, in ons oog een der grootste taalbedervers. De kleinere bladen geven gaarne *elk wat wils*, let wel: *elk!* Wat zijn daarvan de gevolgen? Andere verzwijgen wij liever; maar ze bezondigen zich wel eens aan de belangrijkheid der behandelde zaken. Aan dat bezondigen maakt zich bovenal schuldig de »Recensent" in zijne laatste rubriek, wier lafheid zelfs een knap ambachtsman 't bloed in 't gezigt moet jagen.

Valsche, verwrongene smaak vooral kenmerkt soms den »Tijdspiegel;" beter is 't »Leeskabinet," voortreffelijk meestal de »Gids."

Wij hebben nog gevraagd: wat *spreekt* de burgerij? Hare spraak laat zich in twee hoofddeelen verdeelen, even als de staatkundige en natuurlijke geschiedenis ons vaderland in twee ongelijke deelen heeft verdeeld: benoorden en bezuiden de Zuiderzee. Ten westen, ten zuidwesten vooral van dien waterplas, woont ongeveer een derde van ons inwonerental op eene kleine ruimte opeengedrongen, door vreemden van allerlei natiën en tongen sinds drie eeuwen druk bezocht; door stoute ondernemingsgeest en tegelijk

door orde en spaarzaamheid rijk, betaalde 't vroeger in de onkosten, door alle vereenigde gewesten te dragen, alleen over de 57°/₀. Door al die omstandigheden, vooral door een druk verkeer geslepen en beschaafd, onderscheiden zij zich in losheid en vlugheid van beweging, en ook in vlugheid van taal, boven de Nederlanders ten Noorden en Noord-Oosten der Zuiderzee, die ze met een' collectieven naam Friezen noemen. Ten tijde van Jan de Witt hielden zij hun gewest voor 't Vaderland; de landprovincien voor streken, geschikt om den vijand op te houden. Ons hier in 't Noorden houden zij voor *boeren*. Met welk regt de ingezetenen van onze gewesten hen als ter vergelding fatterig vinden — dat later wij daar, en keeren tot onze vraag terug: wat spreekt de burgerij? Men kan, zoo als gezegd, hare sprake vooreerst, even als het land, verdeelen in hollandsche — en niet hollandsche dialecten, die de ingezetenen, elk naar zijn gewest of woonplaats, spreken. — Dat spreken van dialecten is het geval in alle landen van Europa en daar buiten. Maar Duitschland, Frankrijk en Engeland bezitten één groot voordeel boven ons kleine landje; wie er zijne moedertaal niet onberispelijk schrijft, is geen fatsoenlijk man; 't is iemand, die bewijst, dat hij geene opvoeding heeft genoten; en wie dáár aanspraak maakt tot de beschaafde klasse te behooren, die de maatschappij beheerscht, die onthoudt zich van 't spreken van een dialect; de beschaafde lieden in die landen spreken 't zelfde sierlijk Duitsch, Fransch of Engelsch, onverschillig uit welk oord zij geboortig zijn. Te gelijk wordt er — vergelijkender wijs gesproken — weinig werk gemaakt van vreemde talen. En bij ons? Het moet er uit: wij zijn eenmaal op dat onderwerp. Terwijl geen volk van Europa zoo vele vreemde talen leert, als wij doen, 't welk zijne natuurlijke redenen heeft; spreekt bij ons ieder — in den beperktsten zin — zijne moedertaal, d. i. zijn dialect, zoo als hij 't van zijne moeder heeft geleerd; beschaafder bezuiden,

dan benoorden de Zuiderzee. En daardoor heeft de knaap, als of vijf vreemde talen nog niet genoeg waren, eene zesde, voor hem vreemde, taal te leeren: 't Nederlandsch, dat zijne moedertaal niet is. Moeders vader heeft zich nooit om de taal zijner dochter bekommerd, hij heeft alleen gezorgd, dat zij in de zamenleving — en die is ten onzent hoogst toegevend — geene gekke figuur zou maken; als zij onder die voorwaarde maar verstaanbaar zich uitdrukt, dan is alles in orde.

Twee oorzaken houden 't dialect, ook onder aanzienlijke standen, nog staande: een fiere geest van onafhankelijkheid; en — mogen we 't wel bij zijn' regten naam noemen? *valsche schaamte.*

Gelijk de schooljeugd — durft ze 't wagen — den meester uitlacht, die haar de vreemde taal in den elk eigenen toon wil leeren; gelijk de meester 't niet verder brengen kan, dan dat hij zijn' leerling de grootste ruwheid in 't gebruik der vreemde taal leert afleggen, maar geen een 't zoo ver brengt, dat hij b. v. 't Fransch met franschen zwier en val uitspreekt; — zoo *schamen* zich benoorden de Zuiderzee de meeste volwassenen goed Nederlandsch te spreken; wie 't doet, is in hun oog, een *vreemde*, dien men schuwt en mijdt. *Vreemden;* alleen ten gevolge van een verduizendvoudigd verkeer, door den aanleg van een spoorwegnet — en anders bezwaarlijk — te verkrijgen, zullen ze inheemsch worden in de zoogenaamde landprovinciën, wier ingezetenen geen vaderland kunnen denken buiten hunne gemeente of hun gewest. En worden *wij* niet in Holland, in weerwil van vermeend gevoel van meerderheid, allervriendelijkst ontvangen? — Daar buiten schamen zich de ingezetenen uit valsche schaamte een gesprek aan te knoopen met wie zuiver Nederlandsch spreekt. Of is zij niet valsch, die schaamte, die hen weerhoudt de taal te voeren, die den fatsoenlijken, wel onderwezen burger van ons kleine vaderland voegt?

Maar dit is een onaangenaam en netelig punt; men

wordt niet gaarne op zoo iets gewezen. Onderzoeken we *liever, in* hoe verre 't lofwaardig is zijn dialect te handhaven *uit* een' fieren geest van onafhankelijkheid.

Niemand kan — in zekeren zin — meer eerbied hebben voor 't bewaren van 't wezen der dialecten, dan steller dezes; het dialect is de meest ware, de meest ongekunstelde uiting van 't innerlijkst leven van den geest: in 't dialect spreekt het geweten, het diep in 't hart verscholen bewustzijn; in 't dialect drukt zich uit 't waarachtig berouw; in 't dialect stort zich uit 't waarachtig gebed! — En in zoo verre keuren wij af 't belagchelijk maken van die kerkredenen in een ander kerkgenootschap, op landplaatsen in gebruik, waar de goê gemeente in hare eigene landtale wordt vermaand, geroerd, en — kan 't zijn, teregt gebragt.

Derhalve: geenszins uit minachting voor het dialect op zich zelf, geven wij den welopgevoeden in bedenking, of hij het wel mag blijven gebruiken ter wille der onafhankelijkheid.

Onafhankelijkheid . . . tegenover wien? — Onder de oude republiek kon het ééne gewest naijverig zijn op het andere; de magtigere kon den zwakkeren achteruit dringen; de vrees voor overheersching van enkelen was levendig in een' tijd, toen pas de vrijheid voor al de provinciën voor goed en bloed was veroverd. Toen kon, nog in 1773, de Naamlijst van Leden van 't Groninger Genootschap: *pro excolendo jure patrio* eerst als *binnenlandsche* leden vermelden 24 Groningers; en als buitenlandsche, let wel, als *buitenlandsche* Herman Cannegieter, Prof. te Franeker; Schwartsenberg, Grietman van Menaldumadeel; en Mr. Joan van Lier, Ontvanger — Generaal-, en Mr. Coenraad Wolter Ellents, Secretaris der landschap Drenthe, met nog achttien andere beroemde namen, onder welke niet meer dan twee buiten de Republiek. Dus: 't buitenland begon toen voor elk aan de grenspalen zijner provincie; voorbij die grenspalen leefde dus ook eene

naijverige magt, waartegen de binnenlandsche burger had te waken.

Maar nu? Is 't kleine Nederland niet aller Vaderland? Moet niet ééne sprake alle beschaafde inwoners kenmerken? Schriftelijk gebruiken ze reeds dezelfde taal; mag de sprake nog langer 't beeld dragen van de verbrokkeling van 't reeds zoo kleine vaderland?

Neen! 't gevaar bestaat niet meer van overheersching door andere gewesten; maar wel zeer zeker door meerdere ontwikkeling en beschaving; en deze kan zich in 't openbaar alleen toonen door een flink en vlug spreken van goed Nederlandsch, zonder zweem van dialect. — Wie vreest voor overheersching; hij zal zijn gelijk regt tot het bekleeden van alle landsbetrekkingen niet handhaven door 't spreken van zijn dialect, dat hem inbant in zijne geboorteplaats, dat hem uitbant uit iederen beschaafden kring daar buiten; dat als 't ware luide verkondigt, dat spreker niet Nederland, maar de plaats, op zijn hoogst alleen 't gewest zijner geboorte als vaderland erkent en lief heeft. En zal men dan van zoo iemand verwachten, dat hij algemeene landsbelangen eerbiedigt of behartigt?

Het is niet te ontkennen, dat de ingezetenen van Holland en Friesland minder moeite hebben hun dialect af te leggen, dan b. v. die van Groningen, Drenthe en Overijssel. Terwijl de beschaafde klasse in 't eerstgenoemde gewest als door geboorteregt in beschaafde taal zich uitdrukken, en in Friesland het dialect zelf den overgang tot sierlijk Nederlandsch gemakkelijk maakt; worden wij geboren te midden van klanken als de *ao* voor a; die dadelijk van den beginne af ons gehoor vervalscht, om ons 't aanleeren van vreemde en van de eigene sprake te bemoeilijken. Is 't zoo voor ons moeilijk het aangeboren dialect te overwinnen; — er is nog eene bedenking, die ons de moeite, daartoe aangewend, niet te groot moet doen achten.

Onze onafhankelijkheid bedreigt — o moge ze nog verre

zijn — de toekomst. Langzamerhand verdwijnen de kleinere volkeren, en verliezen hunne zelfstandigheid als leden van een grooter politiek geheel. — Wij kunnen naauwelijks gelooven, dat God, de Heer, de vernietiging zou toelaten van 't eigen bestaan van een volk als 't onze, dat op 't vaste land der oude wereld de edelste vertegenwoordiger is van echt, bedaard gezond verstand; dat de gelijkheid voor het hoogste gezag in de burgermaatschappij, gelijkheid van allen voor de *Wet*, met de meeste kalmte handhaaft. Maar — al de onafhankelijkheidjes van voor de groote omwenteling zijn ook verdwenen, opgelost in grootere, magtigere vereenigingen.

Die verdwijning — weet gij, wanneer die ons lot wordt? — moeten wij voor Nederland vertragen, kan 't zijn, onmogelijk maken. Waardoor? door eenheid van denken en willen in 't leven van den geest, aan den dag gelegd door éénheid in taal en spraak. Eendragt maakt magt; tweedragt brengt ook de grootste staten ten val. — Een zelfstandig volk kan een' tijd lang voor overmagt moeten bukken; — te niet gaan kan niets, wat werkelijk een eigen leven heeft.

Maar zal een volk een eigen leven leven, dan moeten de burgers, die dat volk uitmaken, de denkende klasse althans, ééne eigene sprake spreken; dan moeten die burgers menschen worden zich zelve bewust; en niemand wordt zich zelven bewust, die 't middel voor de uiting van dat bewustzijn — de taal, niet zuiver, flink en vaardig weet te gebruiken.

Onze fantasie is uit. — Vatten we kort het behandelde zamen. Na stilgestaan te hebben bij spraak en taal, herdachten we in breede trekken de geschiedenis van 't Nederlandsch, en wat Overheid en volk voor onze moedertaal deden in de dagen der republiek. Daarna wat beiden deden en nog doen sedert dat eenmaal afgesloten tijdperk. Wij herinnerden ons: hoe eensdeels de eenheid der groote natiën, die ons omringen, uitgedrukt wordt door eene

eenheid in de sprake der welopgevoede standen, die ons tot hiertoe grootendeels ontbreekt; anderdeels hoe bij haar niemand geldt als tot die standen behoorende, die zijne moedertaal niet onberispelijk gebruikt. Eindelijk gevoelden we, dat, ondanks al, wat ons het dialect doet eerbiedigen, er geen redelijke grond overblijft, om het niet tegen 't gebruik van één en 't zelfde beschaafd Nederlandsch te verwisselen.

Assen. M. J. NOORDEWIER.

Theorie der harmonisch evenredige getallen, harmonische snijding der lijnen en der transversalen. Handboek ten gebruike van Gymnasiën, Instituten en tot zelf-onderrigt door J. VAN LOGHEM, *Privaat-onderwijzer te* Leiden. Te 's Gravenhage bij de Gebroeders van Cleef. 1856. 306 pag. 8°. *f* 2.50.

Het werkje waarvan de titel aan het hoofd dezer beoordeeling staat, is een van die weinigen die zonder iets nieuws te leveren nuttig zijn; die, zonder zich aan te matigen dat zij de wetenschap zelve een stap vooruitbrengen, haren beoefenaars groote diensten bewijzen. Het bevat eene verzameling van alles wat door verschillende geleerden is gedaan om de theoriën in den titel genoemd te ontwikkelen. Dat zulk eene verzameling steeds met blijdschap wordt ontvangen, wie zal het ontkennen? — Bij de groote krachtsontwikkeling toch die men alom op het gebied der wetenschap waarneemt en bij den geringen aftrek die geschriften over eenig bepaald wetenschappelijk onderwerp vinden, kan het wel niet anders of tijdschriften, verslagen van genootschappen, enz. zijn de eenige verzamelplaatsen van stukken over allerlei soort van onderwerpen, die veelal dit alleen gemeen hebben dat zij alle in betrekking staan tot een, maar dan toch altijd nog zeer uitgebreid, studie-vak. Onder dezen grooten hoop iets bepaalds op te sporen is een vervelend, tijdroovend werk; en dikwijls een ondankbaar werk ook, daar

het niet zelden gebeurt dat men, bouwende op de zekere overtuiging nu alles gezien te hebben, nog eens gaat overdoen wat reeds lang gedaan is. Eene verzameling dus, wil zij aan het doel beantwoorden, moet volledig zijn; het doet mij daarom genoegen te kunnen verzekeren dat de hier bedoelde onder hare goede eigenschappen de volledigheid mag tellen. Wel heb ik voor eenige jaren, — in het najaar van 1853 — terwijl over hetzelfde onderwerp werd gehandeld, eenige gevallen hooren verklaren en bewijzen die hier niet voorkomen, doch ik meen te weten dat deze het bijzonder eigendom waren van den Hoogleeraar Verdam, die ze voordroeg, en dat zij tot nog toe niet in druk zijn verschenen.

Het nut dan, dat door het verschijnen van dit werkje wordt gesticht, ligt naar mijn oordeel hierin dat het eene volledige, goed gerangschikte verzameling levert van overal verspreide stukken over hetzelfde onderwerp. Hem, die bij zijn werk in de noodzakelijkheid is kennis te nemen van alles wat daarover is geschreven, bespaart het moeite en tijd.

En hierin verschilt mijne zienswijze geheel van die des schrijvers. In zijn voorberigt toch, en het tweede gedeelte van den titel wijst er reeds op, zegt hij met de uitgave te hebben beoogd »*jongelingen den overgang van het elementair tot het hooger onderwijs aan Universiteiten en Academiën gemakkelijk te maken.*" — De behandeling der harmonische snijdingen enz. scheen hem »*het beste middel ter bereiking van dat doel*" omdat zij aanleiding geeft »*der leerlingen de voornaamste eigenschappen, welke zij hebben leeren kennen, nog eens, doch langs eenen anderen weg, (weder) voor den geest te brengen.*"

De theoriën der harmonische snijdingen en der transversalen nu bevatten geheel op zich zelf staande beschouwingen omtrent de snijding van vlakke figuren door regte lijnen en van regte lijnen onderling. Zonder van deze

iets te weten of ooit iets gehoord te hebben kan men het ver brengen in alle deelen der hoogere wiskunde. En zal men dan, wanneer er een tijdvak van slechts zes jaren voor de deur staat dat aan de beoefening der natuurkundige wetenschappen zal gewijd worden, niet liever als vervolg van zijn elementair onderwijs iets kiezen dat minder eene specialiteit is, waarin, als ik mij zoo eens mag uitdrukken, meer beweegkracht zit? — Of komen »*de grondslagen van het hooger onderwijs*, *het theorema* »*van* PYTHAGORAS, *de voornaamste eigenschappen der ge-* »*lijkvormige figuur en van den cirkel*" niet overal den beoefenaar der wetenschap onder de oogen? Ik behoef geene voorbeelden te geven; de zaak is klaar uit zich zelve, daar alle takken der hoogere wetenschap loten zijn van dien eenen stam, waaruit alleen zij voedsel vinden. Is die stam niet gezond dan zal de beschouwing der harmonische snijdingen, enz. zooals zij daar ligt haar niet beter maken. Daarin worden de grondslagen gebruikt, niet hersteld; te weten wat b. v. het theorema van PYTHAGORAS uitdrukt is niet voldoende, de leerling moet het door juiste redenering uit goede gronden kunnen afleiden. Is hij zoover nog niet gekomen wanneer hij op het punt staat het elementair onderwijs met het hooger onderwijs te verwisselen, dan is het hoog tijd, voor hem om de grondslagen zelve nog eens ijverig te bestuderen, voor den leermeester om met nieuwe klaarheid aan te toonen hoe hecht en stevig zij zijn. Of liever, dan is het reeds te laat; het onderwijs in de wiskunde heeft bij de meesten zijn doel dan reeds gemist, want het heeft slechts eenige nieuwe feiten gevoegd bij de vele die in het geheugen zijn opgenomen; het heeft het oordeel niet ontwikkeld en geleid.

Maar er is nog eene voorname rede waarom het werkje waarover wij spreken meer geschikt is om den beoefenaar der wetenschap te dienen dan den leerling. Het is deze, dat het gebrek dat het heeft den eerstgenoemde

slechts hinderlijk, den laatste echter bepaald nadeelig is. Dit gebrek is hoofdzakelijk *onnaauwkeurigheid van uitdrukking* die dikwijls wel alleen veroorzaakt wordt, door slordigheid in taal en stijl, maar die, waar zij ook uit voortvloeije, bovenmate is af te keuren in een handboek voor leerlingen. Elk toch die de wiskunde heeft onderwezen zal weten, hoe moeijelijk het is leerlingen te gewennen zich naauwkeurig uit te drukken, en hoe spoedig zij eene onnaauwkeurige uitdrukking zich eigen maken, wanneer die slechts het voordeel heeft wat korter te zijn.

Het zal goed zijn met eenige voorbeelden aan te toonen dat het hier uitgesproken oordeel niet te streng is.

pag. 8. § 19.

„*De rij van breuken, voorkomende in* § 16 *heeft de benamingen harmonische evenredigheid en harmonische reeks doen ontstaan, daar de meetkundige verhouding der op elkander volgende termen de betrekking van de lengte van even sterk gespannen snaren aangeeft, door welke in de toonkunst de intervallen worden voortgebragt.*”

Het spreekt wel van zelf dat die rij van breuken door de bijzondere verhouding der op elkander volgende termen *de benamingen* niet *heeft doen ontstaan*, maar dat *aan eene zoodanige rij van breuken de naam harmonische reeks is gegeven omdat de meetkundige verhouding*, enz. Daarenboven is het niet genoeg te zeggen „*even sterk gespannen snaren*;” die snaren moeten nog *even dik* zijn en alle zijn vervaardigd uit dezelfde stof of uit stoffen die *dezelfde digtheid* hebben.

pag. 9. § 21.

„*In deze formule is nu elke term der reeks begrepen want ook de eerste term is door . . . . . en de tweede door . . . . uitgedrukken, waarom men dezelve den algemeenen term der reeks noemt.*”

Dezlve staat hier alsof het betrekking had op *tweede term*, terwijl het inderdaad betrekking heeft op *formule*. Beter was het te schrijven:

Deze formule noemt men de algemeene term der reeks. In haar toch is elke term begrepen daar ook de eerste door . . . . . en de tweede door . . . . . kan worden uitgedrukt.

pag. 9. § 22.

Let men op het gezegde:

»*drukt men den* n^{en} *term uit* door T_n, *dan is;*

$$T_n = \frac{ab}{(n-1)a-(n-2)b}$$

dan is het minder juist te zeggen dat de algemeene term *vier* grootheden *in zich bevat*.

De algemeene term *hangt* dan *af van drie grootheden*; maar in de vergelijking die dient om haar uit te drukken komen *vier* grootheden voor die beurtelings uit die vergelijking kunnen worden opgelost.

pag. 11. § 28.

Staat: $T_n = \frac{(n-1)a-(n-2)b}{ab}$ moet zijn $= \frac{ab}{(n-1)a-(n-2)b}$

pag. 13. § 30.

»*In elken term dezer reden is een gemeenschappelijke factor*" is niet juist gezegd. Twee of meer termen kunnen iets *gemeenschappelijk* hebben, niet een term.

pag. 14. § 31.

Tegen deze geheele paragraaph is zooveel in te brengen, dat het onmogelijk is hare gebreken in korte trekken te schetsen. Het is noodzakelijk haar geheel hier terug te geven, om haar in hare volle waarde te doen schatten.

§ 31. »Elke harmonische reeks is oneindig.

BEWIJS. *Neemt men in de algemeene harmonische reeks*

$$\frac{a}{b}, \frac{a}{b+v}, \frac{a}{b+2v}, \ldots\ldots \frac{a}{b+(n-1)v},$$

v positief, dan worden de termen die voor den term $\frac{a}{b}$ *gaan :*

$$\frac{a}{b-(n-1)v}, \frac{a}{b-(n-2)v}, \ldots\ldots \frac{a}{b-2v}, \frac{a}{b-v}, \frac{a}{b}$$

In deze reeks zijn nu a, b *en* v *standvastige getallen, maar* n (is) *veranderlijk en daardoor ook* (n — 1) v. *Neemt men nu* n *achtereenvolgend gelijk* 1, 2, 3, 4, *enz., dan groeijen de noemers* b, b + v, *enz.*, ... b + (n — 1) v *bestendig aan tot dat, wanneer* n $=\infty$ *wordt, ook* b + (n — 1) v $=\infty$ *wordt; de waarden der breuken nemen daarentegen bestendig af, en de breuk, welker noemer* ∞ *wordt, wordt dan zelve* = 0. *Bij verdere voortzetting moeten de volgende breuken negatief worden, daar de overgang van den positieven toestand door* 0, *dewijl hier geene magten zijn, negatief is. De breuken groeijen dan, daar de noemers weder in negatieven toestand afnemen, in negatieven toestand aan, tot dat de noemer* 0 *wordt en de waarde der breuk* — ∞ (*oneindig negatief*) *wordt. Ging men echter van* $\frac{a}{b}$ *terug, dan zouden de noemers*

b — v, b — 2v, enz., ... b — (n — 1) v,

bestendig afnemen, tot dat. welke betrekkelijke waarden b *en* v *ten opzigte van elkander ook mogen hebben er eene overgang van den positieven tot den negatieven toestand moet plaats hebben, die ten opzigte van de noemers door* O, *en dus ten opzigte van de breuken door* ∞ *moet gaan. Hieruit besluiten wij dus, dat eene harmonische reeks met* ∞ *beginnende bestendig afneemt tot* 0, *vervolgens negatief aangroeit tot* ∞. *dan weder afneemt tot* 0, *daarna positief aangroeit tot* ∞, *enz. — Eene harmonische reeks is dus oneindig.*

Dat dit bewijs zeer onduidelijk is zal niemand ontken-

nen. Onder de fouten van dezelfde soort als de bovengenoemden, valt vooral de onjuiste redenering

»*daar de overgang van den positieven toestand door* 0, *dewijl hier geene magten zijn, negatief is*"

dadelijk in het oog. Zij moet vervangen worden door deze:

daar eene positieve grootheid, die niet tot eene evene magt is verheven, nooit door nul kan gaan zonder dat zij daarbij negatief wordt.

Wat toch is een negatieve overgang, en wien is het onbekend, dat $(a-x)^3$, $(a-x)^5$, ... $(a-x)^{2n+1}$, wanneer x grooter wordt dan a, evenmin positieve waarden behouden zal als $a-x$ zelf.

Dit is echter niet alles, niet het voornaamste wat tegen dit bewijs is aan te voeren. De schrijver bewijst te veel; waar hij wil aantoonen dat het aantal termen oneindig groot is, moet hij in zijn bewijs dit aantal termen (n) niet door oneindig laten heengaan. Het laatste gedeelte dus van het betoog moet voor zoover het op de afdalende harmonische reeks betrekking heeft, van de woorden: »*Bij verdere voortzetting*" af, worden weggelaten. Die woorden toch beteekenen hier zooveel als: *wanneer men het aantal termen nog grooter maakt dan oneindig groot.* Dus grooter dan te bewijzen is?

Het slot van het bewijs heeft natuurlijk ten doel om aan te toonen dat eene opklimmende harmonische reeks zoowel een oneindig aantal termen kan hebben, als eene afdalende. Neemt men dit niet aan, want duidelijk blijkt deze bedoeling niet, dan zou men den S. ten laste leggen dat hij, om ons te overtuigen dat eene harmonische reeks in het oneindige kan worden voortgezet, het niet voldoende had geacht te bewijzen dat zij aan eene zijde een oneindig aantal termen heeft. Even als of men, om te zorgen dat eene naar eene zijde onbepaald verlengde regte lijn oneindig lang zij, haar ook onbepaald zou moeten verlengen naar de andere zijde.

Naar mijn inzien kan voor den inhoud van deze paragraaph het volgende worden in de plaats gesteld.

§ 31. Elke harmonische reeks in oneindig.

Bewijs.

Geeft men in de algemeene harmonische reeks

$$\frac{a}{b}, \frac{a}{b+v}, \frac{a}{b+2v}, \ldots\ldots \text{enz.} \ldots\ldots \frac{a}{b+(n-1)v}$$

waarin a, b *en* v *standvastige grootheden zijn, aan* v *eene positieve waarde, dan zal zij eene opklimmende of eene afdalende reeks voorstellen, al naar dat men van de beide teekens* $\pm$ *in alle termen het onderste kiest of het bovenste. In beide gevallen nu zal de reeks tot in het oneindige kunnen worden voortgezet. Want hoe groot men ook* n, *dat is het aantal termen, laat worden, steeds zal men* n *nog eene eenheid grooter kunnen nemen, zonder dat, hetzij in de opklimmende hetzij in de afdalende reeks, de daardoor gevormde term ophoudt te voldoen aan de voorwaarde, waaraan zij* (Bepaling III.) *in verband met de twee voorgaande termen voldoen moet om eene term der harmonische reeks te kunnen zijn.*

Wil men nu nog daarenboven iets aanmerken omtrent het afnemen of toenemen en het positief of negatief zijn der termen, en dit schijnt de bedoeling van den S. geweest te zijn, dan zal men daarbij op het teeken dat de door *a* en *b* voorgestelde waarden hebben, moeten letten, hetgeen door hem niet is gedaan.

pag. 16. § 32.

Staat; »*verkrijgt men de getallen . . . . welke blijkaar harmonische reeksen zullen wezen, daar de tellers hetzelfde gebleven zijn,*" enz.

moet zijn: *verkrijgt men de gebrokene vormen . . . . die blijkbaar eene harmonische reeks uitmaken, daar zij alle denzelfden teller hebben*, enz.

pag. 13. § 33.

Staat: »*substitueert men dan deze waarde* a *en* T_n *in formule* 3,"

moet zijn: »*substitueert men dan in formule* 3 *voor* a, n *en* T_n *deze gegevene waarden*,"

pag. 16. § 35.

»*Men neme namelijk een harmonische reeks* in breuken van het gegevene aantal termen," (?)

pag. 18. § 41.

»Schrijft men *de ondersteld vergelijking* in evenredigheid" (?)

pag. 20. § 44.

»*De gegevene punten kunnen zijn* A, B *en* C *en gevraagd worden* D," (?)

pag. 25. § 52. als pag. 18. § 41.

pag. 26. § 55. als pag. 18. § 41.

pag. 27. § 57.

»*Neemt men nu de sommen der termen derzelfde redens*" eene verkorte zeer onjuiste uitdrukking voor deze: *Past men op deze evenredigheid de algemeene eigenschap der meetkunstige evenredigheden toe, die uitdrukt dat de som der termen van de eerste reden, staat tot, de som der termen van de tweede reden*, enz.

Deze vrij omslagtige uitdrukking echter kan hier geheel worden vermeden. Immers in een boek als dit mag men op de evenredigheid die bekende eigenschap toepassen zonder haar aan te duiden. De oorspronkelijke evenredigheid en de volgens deze eigenschap vervormde kan men door de woorden: *waaruit volgt*, aan elkander verbinden. S. is het hierin met mij eens, want pag. 76. § 96. en elders doet hij hetzelfde.

pag. 27. § 57.

Staat: *derhalve wordt de evenredigheid*

BD : BD = C′D : CD = BC′ : BC;

daar dit onmogelijk is," enz.

moet zijn: *Daar deze vergelijking eene onwaarheid uitdrukt*, enz.

Dat het niet onmogelijk is dat de evenredigheid zoo wordt, blijkt toch daaruit dat zij zoo geworden is.

pag. 28. § 57. als pag. 27. § 57. (de eerste aanmerking).

pag. 40. § 74.

Staat: »*hoe de afgezonderde letter van de overige letters afhangt*,"

moet zijn: *hoe de grootheid, waarvan de afgezonderde letter de voorstelling is, van de overige grootheden afhangt.*

pag. 46. § 79.

»*Daar nu* AD *evenwijdig aan* QD′ *loopt liggen de punten* A, B, C en D *tot elkander in dezelfde betrekking als de punten* Q, B′, C′ en D′ *en is dus ook in de punten* B en C *harmonisch gesneden.*"

Wat wil het zeggen dat eenige punten in dezelfde betrekking tot elkander liggen als andere punten, en wie of wat is hier harmonisch gesneden?

pag. 50. § 88.

»*Staan van vier lijnen . . . . twee* (*derzelve*) *loodregt op elkander en maakt ieder derzelve* (van deze twee) *met de twee andere gelijke hoeken*,"

pag. 52. § 90.

Staat: »*want zij hebben den hoek* ECD = *hoek* ACD, *als zijnde dezelfde hoek*"

moet zijn: *want zij hebben hoek* ECD *gemeen*"

pag. 54. § 92.

Staat: *Men trekke dan den straal* EM, *dan ontstaat de regthoekige driehoek* AEM, *die dan gelijkvormig is aan den driehoek* CEM, *omdat zij behalve gelijke regte hoeken nog den hoek in het middelpunt gemeen hebben,*"

moet zijn: *Men trekke in dit geval den straal* EM, *dan ontstaat de regthoekige driehoek* AEM . . . . . . *die gelijkvormig is aan den driehoek* CEM. *Beide driehoeken toch zijn regthoekig en hebben daarenboven den hoek aan het middelpunt gemeen.*

pag. 57. § 97.

"*zoodanig dat deze lijnen door den omtrek en door die punten harmonisch gesneden zijn.*"

Kan eene lijn door een punt worden gesneden?

pag. 57. § 97.

"*dan zou de lijn* ee′, *die deze punten vereenigt, snijpunten* C *en* C′ *op de lijnen* AD *en* AD′ *geven, die met de punten* B *en* B′ *deze lijnen harmonisch snijden, daar dit volgens de onderstelling geschiedt in de punten* C *en* C′," enz.

Klaarblijkelijk is hier een drukfout ingeslopen en moeten de beide het eerst in deze zinsnede voorkomende letters C en C′ door *c* en *c′* worden vervangen.

Maar wat bedoelt de S. met
eene lijn die *snijpunten geeft op andere lijnen*, terwijl dan *die snijpunten* weder *met andere punten* de laatstgenoemde *lijnen harmonisch snijden.* En wat geschiedt er dan nog in C en C′? *Geeft* daar de lijn *ee′ snijpunten* op de lijnen AD en AD′? Uit de redenering vloeit niets anders voort; toch is het juist het omgekeerde van hetgeen de S. bewijzen wil.

Het zou te veel gevergd zijn van het geduld des lezers,

zoo ik op deze wijs hem de 306 bladzijden liet doorloopen. Daarenboven is dit niet noodig; het gezegde zal voldoende zijn om aan te toonen dat het boven uitgesproken oordeel niet te streng is. Q. E. D.

In de bovenstaande regelen geloof ik het hier — wel wat laat — aangekondigde werkje naar behooren te hebben beoordeeld.

Eene aanmerking echter nog; zij geldt het woord *hypothenusa*. Waarom toch die *th* in een woord dat afgeleid is van ὑποτείνω? (ἡ τὸν ὀρθὸν γῶνον ὑποτείνουσα πλευρά. EUCLIDES). Deze fout heeft de schrijver (pag. 88 en vervolgens) gemeen niet alleen met de meesten onzer schrijvers, maar zelfs met hen die, als zij werken van buitenlandsche geleerden vertalen, overal waar zij b. v. *hypotenuse* vinden daarvoor *hypothenusa* schrijven. (Zie de werken van LACROIX en hunne vertaling door SCHMIDT).

Leiden, Februarij 1860.

Dr. E. VAN DER VEN.

Ξενοφῶντος Κύρου ἀνάβασις. *Xenophontis expeditio Cyri. In usum scholarum emendavit* C. G. Cobet. *Lugduni Batavorum apud* E. J. Brill, 1859. *f* 1.20.

Ware bovengenoemd werkje een weinig vroeger verschenen, wij zouden ons gehaast hebben in ons voorgaand nommer de aandacht van de docenten aan onze gymnasiën en latijnsche scholen op die merkwaardige verschijning te vestigen: thans is het wel wat laat, maar toch mag in een tijdschrift als het onze zoo iets niet geheel met stilzwijgen voorbijgegaan worden. «Quantum mutatus ab illo" is zeker de onwillekeurige gedachte van menigeen geweest, toen hij deze Anabasis bij vroegere uitgaven vergeleek; mogt de moeite, die prof. Cobet besteed heeft om zijne kennis van het grieksch ook meer onmiddellijk voor onze inrigtingen van gymnasiaal onderwijs nuttig te doen zijn, ruim beloond worden, dan zal men diezelfde uitdrukking weldra ook op de qualiteit der grieksche geleerdheid, die jaarlijks aan de academies geleverd wordt, kunnen toepassen. Voor de docenten, die tot nog toe onbekend bleven met hetgeen door prof. Cobet in zijne *Variae* en *Novae Lectiones* geleverd werd zal deze Anabasis misschien het begin zijn van eene nieuwe ontwikkeling in hun wetenschappelijk leven: eene eenvoudige vergelijking van hetgeen zij hier lezen en vroeger gewoon waren te lezen zal hen toch overtuigen, dat slechts eene zuivere lezing een

begrijpelijken zin kan geven; niet allen zijn in staat zelf het wapen der kritiek altijd goed te gebruiken, niet allen kunnen meesters zijn, maar allen kunnen toch onderzoeken wat beter is, de text van prof. Cobet of die van welken uitgever zij maar willen; zoo doende zullen zij reeds veel winnen en hun onderwijs zal én voor hen zelf aangenamer én voor hunne leerlingen nuttiger zijn.

Het is echter te begrijpen, dat in een boek als dit ook wel dingen voorkomen, die men anders verwacht had: men zou b. v. I, 5, 2 πολλαὶ δὲ στρουθοί, en niet daarachter tusschen haakjes αἱ μεγάλαι verwacht hebben, volgens hetgeen men leest in de N. L. p. 412; maar soortgelijke onnaauwkeurigheden, men zal het bij eene opmerkzame vergelijking zelf kunnen gewaar worden, zijn niet in grooten getale aanwezig. De chronologie van Koch, ook door Dindorf in zijne oxfordsche uitgave overgenomen gaat den text vooraf en de index van diezelfde uitgave sluit het geheel; daar prof. Cobet echter in sommige capita eenige §§ minder heeft, zoo kan men dien index bij *deze* editie niet altijd goed gebruiken: zoo vindt men b. v. in den index *Aristeas Chius*, IV, 1, 28 en dat caput heeft in deze editie slechts 24 §§, terwijl de vorige er 28 hadden; zoo *Coeratadas* VII, 1, 33, d. i. in de vorige edities, in die van prof. Cobet is het echter VII, 1, 32 geworden. Hierop had men behooren te letten en het best zou het geweest zijn, ook voor de vergelijking met andere uitgaven, indien men niettegenstaande de uitlatingen, de §§ met de vorige uitgaven had doen blijven overeenkomen: wilde men dit niet, dan was ook eene verandering in den index noodzakelijk geweest; dit is een eisch, wiens billijkheid niemand ontkennen zal. Maar wij willen dit punt niet langer bespreken; ons vaderland mag zich waarlijk gelukkig achten, dat ook de gymnasiën kunnen genieten van dat onderwijs, dat aan de leidsche hoogeschool zoovele leerlingen doet gloeijen van ijver voor de studie van

het grieksch; wij wenschen ons zelf daar geluk mede en hopen dat prof. Cobet zijn voornemen zal gestand doen om op deze wijze ook andere grieksche schrijvers het licht te doen zien. Den uitgever komt lof toe voor de goede uitvoering; mogt hij er in slagen deze onderneming op ruimere schaal voort te kunnen zetten en daardoor in staat zijn deze uitgave ook in prijs met de buitenlandsche te doen concurreren.

L. E.

Themen zu lateinischen Aufsätzen für die oberen Klassen höherer Lehranstalten, meistentheils aus altklasssichen Schriften zusammengestellt von Dr. GUSTAV SAUPPE. Breslau, *Verlag von* FERDINAND HIRT. 1858. XII en 252 blzz. 8°.

Sauppe

Dit boek is ons ter aankondiging toegezonden. Wij willen zulks gaarne op ons nemen, daar het naar ons oordeel bijzonder geschikt is voor het doel, dat er in beoogd wordt. De schrijver is een verklaard voorstander van het maken van latijnsche opstellen, en in theorie zullen zeker de meeste lezers dezer aankondiging hierin met hem instemmen, al is het, dat de praktijk hier dikwijls wegens de groote menigte der te behandelen vakken moet te kort schieten. Het maken van opstellen heeft ongetwijfeld het voordeel, dat het de discipels aanleiding geeft om niet alleen receptief maar ook reproductief werkzaam te zijn en leert ze alzoo hunne gedachten verzamelen, in orde schikken en uitdrukken; en wanneer dit in het Latijn geschiedt: dan geeft het tevens eene voortreffelijke oefening in de taal, die toch nimmer beter geleerd wordt dan wanneer men zich er toe zet om die taal zelf tot het uitspreken van zijne denkbeelden te gebruiken. Men werpe niet tegen, dat, gelijk wij reeds aanstipten, de jeugd door de groote menigte der leervakken geene gelegenheid heeft, om aan een enkel vak zooveel moeite te besteden. Wij antwoorden, dat, als het om andere redenen niet kan geschieden, dit altijd een gebrek, hoewel misschien een onvermijdelijk gebrek is,

en dat dus hierdoor het wenschelijke van de zaak op zich zelve niet geloochend wordt. En dat die onmogelijkheid niet onbepaald is, blijkt genoegzaam daaruit, dat er toch verscheidene gymnasiën bestaan, waar die oefeningen behartigd worden, »atqui ab esse ad posse valet consequentia", zeiden de Scholastici.

Dan ter zake. Ons oordeel is, dat, wanneer men Latijnsche opstellen laat vervaardigen, dit boek daartoe een zeer bruikbaar hulpmiddel aan de hand geeft. Om hierover te kunnen oordeelen is het noodig te weten, hoe het toch is ingerigt. Dit zullen wij daarom mededeelen.

De schrijver is van oordeel, dat de jonge lieden vooral moeten bewaard worden voor ijdel gepraat en voor eene nuttelooze copia verborum inanium, zoo als Thersites

ὅς ῥ' ἔπεα φρεσὶν ᾗσιν ἄκοσμά τε πολλά τε ᾔδη.

Zij moeten alleen spreken over onderwerpen, die binnen hun bereik liggen, en zij moeten zich gewennen bij het opstellen de bronnen na te slaan. Met dit doel komen in dit boek 500 onderwerpen voor, allen uit den kring der gymnasiale studie ontleend; b. v. 1. Quo mortis genere interiit Alexander Magnus? 2. Lucullus Xerxes togatus. 3. Utra vita praestabilior, Tithoni an Achillis? 4. De A. Licinio Archia poeta agitur enz.

De onderwerpen zijn allen van dien aard, dat jongelingen van de hoogste klasse eens gymnasiums zich er over kunnen uitdrukken, zonder door onkunde belagchelijk te worden, en óf ijdele woorden zamen te voegen, óf uit verlegenheid moedeloos te worden. Ten overvloede zijn bij de eerste 276 onderwerpen vele plaatsen opgegeven, waaruit de noodige stof om over te spreken kan ontleend worden. Zoo zijn b. v. bij het eerste onderwerp: quo mortis genere interiit Alexander Magnus? op de vraag: ist er vergiftet worden? de volgende plaatsen aangehaald. Curt. 10, 10 (31). Justin. 12. 13. Tacit. Ann. 2. 73. Arrian. Anab. 7, 27. Plutarch. Alex. 77. Curt. 10. 31. Vervolgens stelt de schrijver de vraag: Starb er in Folge seiner

Unmäszigkeit? Hierbij haalt hij aan Arrian. 7. 28. Athenaeus 10. 434. C. Curtius 10. 5, 34. Arrian. 7. 29. Plutarch. Alex. 23. Eindelijk volgt als zijne meening: Alexander starb am 11 Jun. 323 am einem Fieber, das er sich durch grosze Anstrengungen und durch die in Folge denselben eingetretene Erschöpfung zugezogen hatte.

Waren nu die plaatsen eenvoudig aangehaald: dan zou het op gymnasiën, waar geene schoolbibliotheek was, bijna onmogelijk zijn dit boek te gebruiken, daar velen der aangehaalde schrijvers niet in het bezit der gymnasiasten zijn zullen. De schrijver heeft dit bezwaar gevoeld en verholpen door de aangehaalde plaatsen óf uit te schrijven, óf bij uittreksel mede te deelen, hetgeen tevens het voordeel geeft, dat de jongelieden in dit boek eene zeer belangrijke bloemlezing van allerlei belangrijke plaatsen uit de meest verschillende schrijvers voor zich hebben. Een alphabetisch register aan het einde maakt het gebruik nog gemakkelijker. Wij durven het dus gerust aan alle gymnasiën aanbevelen, waar latijnsche opstellen gemaakt worden, en twijfelen niet óf, al zijn onder die 500 opgaven allen niet evenzeer naar ieders smaak, evenwel de meeste algemeene goedkeuring zullen verwerven.

D. Burger, Jr.

Historisch-geographische atlas der algemeene en vaderlandsche geschiedenis. Te 's Gravenhage, bij de erven THIERRY en MENSING. 1858. *f* 5.40.

Na de vele gunstige aankondigingen van genoemden atlas nog met eene nieuwe aan te komen zal misschien velen vreemd toeschijnen: men kan volstaan met hetgeen door anderen gezegd is, b. v. door Mr. G. Mees in de Alg. Konst- en Letter-bode van 26 Junij 1858, n°. 26 en daardoor den uitgevers genoeg lof toegezwaaid en den atlas overvloedig aanbevolen hebben. Ik wil daarom niet veel ter neder schrijven om het gebruik van dezen atlas bij het onderwijs in de geschiedenis op de gymnasiën en latijnsche scholen aan te bevelen, daar ik overtuigd ben, dat hij zich zelf genoegzaam aanprijst; mogt de uitgave den docenten tot eene aansporing strekken om hunne leerlingen wezenlijk nut van het historisch onderwijs te doen trekken, dan zal de poging der erven Thierry en Mensing gewis geene schipbreuk lijden en zij zullen spoedig in staat zijn bij eene tweede uitgave partij te trekken van de verbeteringen in inrigting en uitvoering hun door Mr. Mees aan de hand gedaan. In zulk een geval zouden welligt ook eenige aanmerkingen van minder belang hun welkom zijn; b. v. op n°. 1 is de corinthische golf voorgesteld door twee riviertjes, op n°. 4 wordt de grieksche kolonie *Caulonia* verkeerd *Coulonia* geschreven; op n°. 8 (*Italië ten tijde der romeinsche republiek*) was eene aanwijzing der via appia wenschelijk geweest; terwijl men overal op de kaarten te regt *Britannia* geschreven vindt, heet het op den

titel van n°. 11 *Brittannia;* verder vindt men in dit zelfde opschrift *Rhatia* voor *Rhaetia*, eene fout die meer voorkomt en wier oorsprong niet ver te zoeken is, b. v. op n°. 13 *Maander* voor *Maeander*, die op n°. 4 *Macandros* heet: op deze zelfde kaart vindt men *Epidamaus* voor *Epidamnus* en zoo zijn er meer kleinigheden, die door eene naauwkeurigere correctie vermeden hadden kunnen worden; ik wil echter niet voortgaan met het maken van zulke aanmerkingen, daar zij tot het wezenlijke nut van den atlas weinig bijdragen en ik vooral den schijn niet op mij wil laden, alsof ik bij gebrek aan groote fouten de mug wilde ziften. Gaarne zou welligt menigeen gezien hebben, dat in dezen atlas, die ook bijzonder voor het gebruik bij de vaderlandsche geschiedenis bestemd is, eene kaart gevoegd was van de tegenwoordige overzeesche bezittingen van ons vaderland en eene van het koninkrijk der Nederlanden, zoo als het tegenwoordig is; dit alles zou in eene tweede uitgave veranderd kunnen worden en eene aanwijzing van de schaal, waarnaar de kaarten vervaardigd zijn, die nu overal, behalve op n°. 12 ontbreekt, zou dan ook niet onwelkom zijn. Doch genoeg! Wij bevelen ieder, die tot nog toe onbekend was met het bestaan van dezen atlas, de bezigtiging aan, niet twijfelende of hij zal veler verlangen bevredigen. Ten slotte willen wij hier nog bijvoegen, dat de uitgevers tegen eene geringe verhooging van prijs keurig gebondene exemplaren in den handel gebragt hebben.

L. E.

Encyclopaedie der wijsbegeerte, met toepassing op de grondbeginselen der zielkunde, ten gebruike van Gymnasiën en bij den aanvang der Akademische studiën. Door Dr. H. M. DUPARC. *Amsterdam, Gebroeders* DIEDERICHS. 1859. VIII. en 163 pagg. 8°.

Dit boekje bevat I. Een beknopt overzigt van de geschiedenis der wijsbegeerte. II. Grondbeginselen der zielkunde. III. Wijsbegeerte of Encyclopaedie der Philosophische wetenschappen.

In I. wordt na eene § getiteld: Begrip van de geschiedenis der wijsbegeerte en een: indeeling der wijsbegeerte van bl. 3—23 de Grieksche wijsbegeerte, van bl. 23—28 de scholastiek, van bl. 28—64 de nieuwere wijsbegeerte tot en met Hegel behandeld.

II. van bl. 74—118 bevat na eene inleiding: zielkunde in het algemeen, drie afdeelingen 1. van de menschelijke ziel in het algemeen in hare betrekking tot het ligchaam, 2. Algemeene zielkunde of van de gemeenschappelijke geestelijke vermogens der menschen. 3. Bijzondere zielkunde (psychologie), of van de verscheidenheden onder de menschen, met betrekking tot de geestelijke vermogens.

III. van bl. 118—163 geeft een kort overzigt van de verschillende vakken, waarin de wijsbegeerte gewoonlijk verdeeld wordt en verklaart de termen, waarmede de onderscheidene rigtingen gewoonlijk worden aangeduid.

Het grondkenmerk van I. is dat de verschillende wijsgeerige stelsels als verschillende termen van ééne ontwikkelingsreeks beschouwd worden, dat van II, dat de ziel als onderscheiden, niet afgescheiden van het ligchaam, en als vrij binnen bepaalde grenzen wordt aangemerkt. Dat van III. dat de schrijver, ofschoon zelf theïst, toch ook de

andere rigtingen kortelijk vermeldt, en den lezer dus in de gelegenheid stelt om daarover na te denken.

Ons oordeel over dit geschrift is over het geheel gunstig. Een student kan het met voordeel lezen, vooral met eenen anderen vriend, die meer kennis van de wijsbegeerte heeft en hem de noodige ophelderingen kan verleenen, en ook iemand, die vroeger de wijsbegeerte heeft beoefend, kan door dit boekje zich het vroeger uitvoeriger gelezene weer voor den geest halen. Of het echter voor gymnasiën geschikt is, is eene andere vraag. Over Duitsche gymnasiën spreek ik niet, maar voor zoo ver ik onze Hollandsche gymnasiën durf beoordeelen, moet ik zeggen: dat het mij verkeerd zou voorkomen, wanneer men dáár wijsbegeerte in dezen vorm wilde onderwijzen. Dat de jongelieden reeds aan het gymnasium met de wijsbegeerte bekend worden houd ik voor uitmuntend, maar wij hebben daarvoor beter voor hun standpunt geschikte handboeken, en die zich meer aan hunne overige studie aansluiten. Het beste handboek van wijsbegeerte voor gymnasiasten is, in mijn oog althans, de Memorabilia van Xenophon. Ook Cicero's wijsgeerige geschriften zijn voor gymnasiasten der bovenste klassen uitmuntend geschikt, en de Crito en Apologie van Plato benevens de eerste en laatste hoofdstukken van den Phaedo kan men met vrucht op gymnasiën behandelen; maar wat verder gaat behoort aan do hoogeschool te huis, niet aan het gymnasium.

Ik heb evenwel nog een paar andere aanmerkingen tegen dit boek. Vooreerst heeft de schrijver Socrates miskend. Hij is misleid door de Socratische ironie en houd het er in ernst voor, dat Socrates van niets dan van zedekunde wilde weten. Socrates heeft echter meer gedaan en, al is het vooral uit een zedekundig oogpunt, drie bewijzen voor het bestaan van God gegeven, die in de wijsbegeerte gebleven zijn. Elders hebben wij dit uitvoeriger aangetoond en meenen hier te kunnen volstaan met te zeggen: dat Socrates de grondvester is van het teleologische bewijs,

van dat ex consensu gentium en van het bewijs van het bestaan des absoluten geestes uit het bestaan der eindige geesten (zie Mem. Lib. I. cap. IV).

Hetzelfde geldt van Spinoza. Ook deze is niet genoeg naar waarde geschat. Zijne Ethica is de bron, waaruit de geheele nieuwere wijsbegeerte is voortgekomen. Ook voor het eindige had Spinosa opene oogen, ook in het waarnemen van zielkundige verschijnsels was hij uitstekend. Zijne Ethica is een leerboek van praktische menschenkennis en levert ook voor hen, die zijne metaphysische beginselen niet aannemen, zeer vele bruikbare opmerkingen, die door de dagelijksche ondervinding bevestigd worden, gelijk wij in dit tijdschrift vroeger hebben zoeken aan te toonen. Eene derde opmerking is deze: dat de schrijver ons voorkomt te veel met den inwendigen zin en het beginsel van tegenstrijdigheid alleen te redeneren. Zonder studie van de geschiedenis en de natuurkunde is wijsbegeerte niet mogelijk. Sedert de Kosmos van von Humboldt geschreven is mag geen beoefenaar der wijsbegeerte dat boek over het hoofd zien, en ook de algemeene geschiededenis, waarin men den menschelijken geest in zijne ontwikkeling op een groot tooneel kan gadeslaan, is voor een wijsgeer onmisbaar. Wij aarzelen niet de natuurkunde en de geschiedenis de twee grondzuilen der wijsbegeerte te noemen.

Eindelijk moet ik nog eenige uitdrukkingen gispen, die sterk naar eene onjuiste vertaling van niet goed opgevatte Duitsche kunsttermen rieken, en tevens aanmerken, dat vele eigennamen of uitheemsche woorden minder goed gespeld zijn. Wij willen dit even aanstippen.

Op bl. 1 reg. 9 v. o. lezen wij *Schilling* voor *Schelling*; bl. 6. reg. 13. *Agrigenta* voor *Agrigentum*; bl. 8. reg. 12. *Klazaemeno* voor *Klazomenae*; bl. 13. reg. 5 v. o. *Existiek* voor *Eristiek*; bl. 17. reg. 21. *Krontor* voor *Krantor*; bl. 18. reg. 9 v. o. *Reine vorm is datgene, wat rondom stof (materia) is*; bl. 20 reg. 8. *en daarvan hij namcleerde*; bl. 20.

reg. 1 v. o. *De tijd en [de] wetenschap is voor hem zoo zeer één;* bl. 31. reg. 4 v. o. *Vooreerst heeft hij den inhoud van zijn stelsel empirisch opgenomen;* bl. 42. reg. 7 v. o. *systhematische leer* voor *systematische;* bl. 46. reg. 8. *zij doen zich aan ons slechts met kategoriën verplaatst voor;* bl. 46. reg. 5 v. o. *denkt afkomstig te zijn* voor *denkt, afkomstig zijn;* bl. 47. reg. 6. *onderlingheid* voor *wederkeerige werking;* bl. 53. reg. 20. *wetenschappelijke leer* voor *theorie der kennis;* bl. 54. reg. 9. *denkbeeld van rede* voor *begrip;* bl. 56. reg. 4 v. o. *antonomisch* voor *autonomisch;* bl. 61. reg, 15 v. o. *tweedens* voor *ten tweede;* bl. 62. reg. 1 v. o. *phantaserende verlichting* voor *phantaserende verdichting;* bl. 63. reg. 20. *zij* voor *is;* bl. 63. reg. 7 v. o. *moeten* voor *moet;* bl. 64. reg. 6. *ongeschiktheid te geven* voor *ongeschiktheid om te geven;* bl. 66. reg. 4 v. o. *de reine kunstbegrippen* voor *de zuivere stambegrippen;* bl. 73. reg. 7. *de openbare of Christelijke Godsdienst* voor *de geopenbaarde;* bl. 74. reg. 5 v. o. *empyrische psychologie* voor *empirische;* bl. 83. reg. 3 v. o. *onbewuste driften* voor *onbewuste neigingen;* bl. 107. reg. 3. *nabeelden* voor *nabootsen;* bl. 119. reg. 8 v. o. *de verschilsoortigste verklaringen;* bl. 129. reg. 5 v. o. *daarzonder* voor *zonder dit;* bl. 131. reg. 16 v. o. *geweten* voor *bewustzijn;* bl. 132. reg. 2. *vernuftige* voor *redelijke;* bl. 152. reg. 14 v. o. *geregte kinderen* voor *regthebbende;* bl. 154. reg. 11. *noodlot* voor *levenslot;* bl. 155. reg. 17. *verzinnen* voor *verzuimen;* bl. 155. reg. 9 v. o. *verschuldigde* voor *onschuldige.*

Ofschoon wij gaarne toegeven, dat onder de hier aangewezene verkeerde schrijfwijzen en uitdrukkingen enkele drukfouten kunnen loopen, zoo blijven er toch, als die er worden afgeteld, nog genoeg over, om het hoogst waarschijnlijk te maken, dat dit boek in het Duitsch gedacht en in het Hollandsch geschreven is, en welligt door twee verschillende individu's.

D. Burger, Jr.

Woordenboek der latijnsche taal, hoofdzakelijk bewerkt naar de tweede uitgave van het latijnsch-duitsch woordenboek van Dr. C. F. Ingerslev *door* Dr. L. W. van Deventer. *Leiden*, E. J. Brill, *Zutphen*, Willem Thieme. 1858. *f* 5.

De groote bijval, die het latijnsch-duitsch woordenboek van Ingerslev in Duitschland te beurt viel (en wij mogen zeggen dat deze bijval verdiend is) deed Dr. van Deventer besluiten door eene vrije bewerking daarvan te voorzien in de behoefte aan een geschikt latijnsch-nederduitsch woordenboek; Ingerslevs werk loopt evenwel over de voornaamste latijnsche schrijvers, dat van Dr. van Deventer is aanmerkelijk bekort en bepaalt zich in den regel tot die schrijvers, die op alle scholen worden gelezen of behooren gelezen te worden, namelijk Terentius, Sallustius, Cicero, Caesar, Livius, Cornelius Nepos, Virgilius, Horatius, Ovidius, Tibullus, Propertius, Phaedrus en Tacitus. Wij wisten geen beter middel de aankondiging van Dr. van Deventers Lexicon in te leiden, dan aldus ongeveer zijne eigene woorden aantehalen; lexica te schrijven (steller dezes weet het bij ondervinding) is een werk, waarbij men slechts al te zeer te kampen heeft met het onvolmaakte van den menschelijken geest: men ziet ligt over het hoofd, wat vermeld had moeten zijn en men begaat gemakkelijk misslagen, die een ander, die ons de eer aandoet van ons, om het zoo uittedrukken, na te werken, zonder eenige moeite ontdekt; daarom is het oneindig veel

gemakkelijker een lexicon te recenseren, dan het te maken, want ziet men met een frisch oog de bewerkte stof over, dan ontdekt men zwakheden, die de schrijver zelf misschien ook wel ontdekken zou, als hij na vele jaren tot zijn arbeid terugkeerde, maar die nu van het standpunt van den recensent punten van hevigen aanval kunnen worden. Daarop bereidde zich een ieder voor, die zich de moeite geeft een lexicon te schrijven, maar hij troostte zich dan ook met het denkbeeld van wezenlijk gedaan te hebben, wat hij kon en toch altijd nog veel nut gesticht te hebben. Het is echter mijn plan niet Dr. van Deventer lastig te vallen; zonder veel omhaal van woorden wil ik verklaren, dat ik met genoegen kennis gemaakt heb met zijn werk en geloof dat het menigen leerling bij zijne studie zal helpen; of door de uitgave in eene behoefte voorzien is, laat ik in het midden; men mag zijn lexicon echter als geen woordenboek der geheele latiniteit van die schrijvers aanmerken, want een aantal woorden zijn opzettelijk weggelaten, b. v. de meeste van adiectiva gevormde adverbia, de meeste tel- en verklein-woorden en een aantal composita, die óf dezelfde beteekenis hebben als hunne simplicia óf naar eene terstond in het oog vallende analogie zijn zamengesteld. Eigennamen zijn alleen dan opgenomen, als óf zij zelve óf hunne derivata in meer of min appellativen zin gebruikt worden. Zoo veel mogelijk is ook aangeduid, van welke woorden of zegswijzen het gebruik uitsluitend aan de dichters of aan bepaalde schrijvers eigen is, als ook welke vóór, welke in en welke na de gouden eeuw voorkomen. Tot aanwijzing van afleiding en zamenstelling is een eenvoudig middel gebruikt. Ziedaar den lezers der Bijdragen meêgedeeld, wat het plan van den hollandschen Ingerslev is en dit plan is over het algemeen goed volbragt: wij hopen echter (en wij twijfelen er bijna niet aan, daar het uiterlijk aanzien en de eerste opslag van het boek het debiet zeker zeer bevorderen zal) dat spoedig eene tweede uitgave noodig zal zijn, om

het een en ander te verbeteren, dat zich gemakkelijk genoeg laat vinden, als men daartoe althans den noodigen tijd en lust heeft. Om hiervan een voorbeeld te geven zal ik eenige bladzijden doorloopen en alleen aanwijzen, hoe m. i. aldaar eenige wijzigingen zijn aan te brengen.

Nabataeus had volgens het plan van Dr. v. D. de N moeten openen, daar het Ovid. Met. 1, 61 voorkomt in de beteekenis van *arabisch*, *oostersch*.

Nae (ne), lees Nae (nē).

Najas. Een derde artikel was noodig geweest om Virg. Ec. 10, 10, waar het als adi. voorkomt.

Narcissus. Voeg bij P. en L.

Nardus. Voeg achter 1) L.

Narrabilis is overgeslagen, komt Ovid. Pont. 2, 2, 61 voor.

Narro. Bij 2) had ook de constructio *de aliqua re* vermeld kunnen worden, b. v. *navita de ventis*, *de tauris narrat arator*. Verder geloof ik, dat de uitdrukking *narro tibi* meer de beteekenis heeft van *ik verzeker het u*, *in ernst*, *inderdaad*; zie b. v. Cic. Att. 2, 11 of 15, 16.

Narus had om Cic. Or. 47, 158 wel vermeld mogen worden, vooral daar navus onder de N is opgenomen.

Natalis. Plur. *geboortegrond*, P.; ik geloof dat *natales* op de plaatsen, waar Dr. v. Deventer misschien aan *geboortegrond* denkt eerder de beteekenis van *geboorte*, *afkomst*, *stand* zal hebben, zoo als onder B wordt opgegeven.

Natator. Narrator is vermeld; dus had dit woord hetzelfde regt, Ovid. Rem. Am. 122, Her. 19, 70.

Natio. Bij de beteekenis *geboortegodin*, die op Cic. N. D. 3, 18, 47 steunt, had wel *twijf.* gevoegd mogen worden.

I Nĕ. Hier had vermeld moeten worden dat *ne* zoowel bij een- als bij twee-ledige vragen gebruikt wordt.

Nectareus, *goddelijk*. Liever: *zoet*, *lekker*, *liefelijk*, *aangenaam*.

Negotiator en

Negotior. Bij negotiatio is alleen de beteekenis van *geldhandel in het groot* opgegeven; waarom die bij deze beide woorden geheel verzwegen?

Negotiosus. Tac. Ann. 13, 41 spreekt van *negotiosi dies*, tegenover de dies sacri.

Nequiter. De compar. nequius (Liv. 41, 7) is vermeldenswaardig.

Nequitia. Ook de vorm nequities komt voor (Hor. Sat. 2, 2, 131).

Nescio. De beteekenis van *niet kennen* bepaald voor Terentius opgegeven, komt ook elders voor, b. v. Virg. G. 1, 390.

Neuter komt ook bij Cic. als grammaticale uitdrukking voor (Or. 46, 155).

Nidus. Hor. Ep. 1, 20, 21 maiores pennas nido extendisse, waar nidus *den stand, waarin men geboren is* beteekent, moest aangewezen zijn.

Nilus. In appellativen zin door Cic. (Legg. 2, 1, 2, ad Qu. fr. 3, 9) gebruikt, is onvermeld gelaten.

Nitesco, dat dikwijls voorkomt, is geheel weggelaten.

Nitrum komt in de beteekenis van *salpeter* niet voor bij de schrijvers, tot welke zich dit lexicon bepaalt: bij Caelius (Cic. Fam. 8, 14, 4) beteekent het overdr. *reinigingsmiddel.*

Zoo voortgaande zou ik eene breede lijst van veranderingen en aanvullingen kunnen geven: ik zou daarmede voorzeker een nuttig werk verrigten, maar de aard van dit tijdschrift gedoogt niet zulke lange aankondigingen te schrijven. Dr. van Deventer houde mij dus het overige te goed; de lezers van dit geschrijf en de gebruikers van het lexicon zullen zelf inzien met hoeveel grond men beweren mag, dat het te hopen is, dat spoedig eene tweede uitgave van dit lexicon verschijne.

L. E.

Leerboek der Aardrijkskunde, ten dienste van hen, die zich tot de lessen bij de Koninklijke Militaire Akademie wenschen voor te bereiden. Door Dr. A. A. van Heusden, *Hoogleeraar in de Taal- en Letterkunde aan voornoemde Akademie.* Negende Druk. Breda, Broese en Comp. 1859.

In een land als het onze, dat betrekkelijk zoo klein is, waar het aantal lezers bij gevolg niet dan zeer beperkt zijn kan, moet het voorzeker voor eenen schrijver streelend zijn, wanneer hij vernemen mag, dat zijn werk, hoezeer ook geschreven in eene taal, die buiten de grenzen van ons koningrijk door zeer weinigen verstaan wordt, evenwel een negenden druk mag beleven. Het menigvuldige gebruik toch, dat van zulk een boek gemaakt wordt, is eene lofrede, welsprekender dan die van den vleijendsten recensent; en het kan ons naauwelijks verwonderen, dat de auteur met de gedachte: vox populi, vox Dei, bij de latere uitgaven op zijne lauweren gaat rusten, en belangrijke veranderingen en verbeteringen voor overbodig houdt. Onverklaarbaar, zeg ik, is het niet; maar moet men het niet misprijzen, wanneer een werk, dat door zoo velen bestudeerd wordt, niet met de noodige vlijt wordt bearbeid?

De Heer van Heusden duide het mij niet ten kwade, wanneer ik durf beweren, dat dit in zekeren zin op zijn *Leerboek der Aardrijkskunde* van toepassing is. Zóó groot toch is de overeenkomst tusschen de achtste uitgave en de negende, dat niet slechts het aantal bladzijden hetzelfde gebleven is, maar zelfs niet altijd melding is gemaakt van de veranderingen op staatkundig gebied, die na 1857 (het

jaar der achtste uitgave) zijn voorgevallen; en dat eenige fouten en onnaauwkeurigheden, die de vroegere editie ontsierden, ook nog in de latere gevonden worden. Aziatisch Rusland b. v. heeft dezelfde uitgestrektheid en hetzelfde aantal inwoners behouden, in spijt van het verdrag van 1858, waarbij de Amoer als grensrivier tusschen Rusland en China erkend is. Spitsbergen, dat dertig graden verder oostwaarts ligt dan Ysland, wordt in beide uitgaven onder de eilanden van Amerika opgeteld. Diëgo Carcia (Garcia?), het hoofdeiland van den Tsjagos-Archipel, dat ongeveer onder denzelfden meridiaan ligt als de Lacca-Diven en Mala-Diven, wordt in beide edities onder de Britsche bezittingen in Afrika opgeteld, hoewel er tevens is bijgevoegd, dat die archipel geographisch tot Azië behoort. De Straat Waaigat of Nassau, lezen wij in beide uitgaven, wordt door de Russen Straat van Kara genoemd. Op de kaarten echter van Stieler heet de zeeëngte, tusschen Waaigat en het vaste land Straat van Waaigat, die tusschen Waaigat en Nova Zembla Straat van Kara. De Nevado de Sorata geldt ook nog in 1859 voor den hoogsten berg van Amerika, hoezeer Stieler in zijnen Handatlas op de tiende kaart heeft aangetoond, dat de Sahama in Bolivia en de Aconcagua in Chili hooger zijn, en dat deze op hunne beurt door den Lirima in hoogte worden overtroffen. In beide uitgaven leest men, dat Kaap Komorin *het* zuidelijkste punt van Voor-Indië is; hoewel de Heer van Heusden dit had kunnen en moeten verbeteren, hij, die anders overal toont, de Hollandsche taal grondig te kennen, wiens stijl van eene ongewone zuiverheid is, en die ook elders, b. v. bl. 189, waar hij van *de* Leopoldspunt spreekt, de onderscheiding van Weiland en anderen tusschen *de* punt en *het* punt, schijnt te eerbiedigen.

Verschil, zeide ik, tusschen de beide uitgaven bestaat er bijna niet. Alle rijken, met uitzondering van de Vereenigde Staten van Noord-Amerika, hebben hetzelfde getal inwoners behouden; slechts twee steden, Nieuw-York en

Philadelphia, zagen het getal harer burgers aangroeijen. Minesota en Oregon, die in 1857 nog met den nederigen titel van gebied tevreden moesten zijn, dragen in de negende uitgave den weidschen naam van staten. Washington, volgens de achtste editie nog niet van Oregon gescheiden, is intusschen een afzonderlijk gebied geworden. Kanzas, dat vroeger een deel van Nebraska was, onderging hetzelfde lot, en het Indiaansche grondgebied ontvangt in 1859 nog den nieuwen naam van Arizona. De bevolking van Amerika steeg van 55 millioen tot zestig, hoewel in de Vereenigde Staten het getal bewoners slechts met vier en een half millioen vermeerderd werd, en alle andere staten noch vooruit, noch achteruit gegaan zijn. Australië, waar in 1857 twee à drie millieoen menschen woonden, had twee jaar later drie millioen. De Dhawalagiri, die in de oude uitgave nog de hoogste berg der aarde heette, heeft die eer moeten overlaten aan den Gaoerishanka (Gorishanta bij Stieler), welks hoogte gelijk staat met $^1/_{1440}$ van de as der aarde, terwijl die van den Dhawalagiri $^1/_{1594}$ daarvan bedroeg. Voeg hierbij, dat volgens de negende editie te Willemsoord het Koninklijk Instituut voor de Marine gevestigd is, waarvan vroeger niet gesproken was; dat teregt in de latere uitgave het Koningrijk Sindia of Scindia, niet meer zoo als vroeger, onder de onafhankelijke Staten van Indië is opgenoemd, maar met stilzwijgen wordt voorbij gegaan; dat in diezelfde editie niets gelezen wordt over de betrekking van Neuf-Châtel tot den Koning van Pruissen, waarvan de schrijver in 1857 gesproken had; voeg hierbij eene onbeduidende wijziging in de eerste noot op bladz. 7, en zie daar, welwillende lezer, tot in de kleinste bijzonderheden aangewezen, welke veranderingen de Heer van Heusden in zijn werk gemaakt heeft.

En was dan zijn leerboek, bij al de voortreffelijke hoedanigheden, die het in andere opzigten bezit, reeds in 1857 zóó volmaakt, dat het geene verdere omwerking

meer noodig had? Kon men zich uit dat werk eene genoegzame aardrijkskundige kennis aanschaffen, kon men er alles uit leeren, wat met regt van een wel opgevoed jong mensch mag gevorderd worden? — Ik ben meer geneigd deze vragen ontkennend dan bevestigend te beantwoorden. Wie toch zal het goed keuren, dat de schrijvər slechts drie steden van Portugal genoemd heeft, steden als Aberdeen en Paisley in Schotland, Belfast in Ierland, Debreczyn en Maria-Theresia-stad in Hongarije met stilzwijgen voorbij gaat? Dat in de paragraaph, die over Groot-Brittanje en Ierland handelt, van geen hooger- of lagerhuis gesproken wordt? Hoe is het te verdedigen, dat den leerling niet wordt medegedeeld, welke de staatskerk is in Rusland of Engeland, in Spanje of Zweden, en waar ter wereld men aanhangers vindt van Brahma, Buddha, Mahomed of van den Paus van Rome? Behoeft een jong mensch niet te weten, dat Spanje en Ierland in beschaving zeer ten achteren zijn bij Schotland en Denemarken? Mag het den beschaafden jongeling onbekend zijn, dat het Russisch met de Poolsche taal verwant is, dat het Zweedsch tot de Germaansche talen en het Portugeesch tot de Romanische behoort? Behoeft hij de schiereilanden van Europa, Azië en Amerika niet te kunnen opnoemen? — Kortom, moet hem van den toestand der staten en volken niet meer worden medegedeeld, dan in het leerboek geschied is? En zou de Heer van Heusden niet beter gedaan hebben, als hij hieromtrent een en ander had overgenomen uit zijne *Handleiding tot de Aardrijkskunde*, waar men al die onderwerpen veelal uitstekend behandeld ziet? Zal hij bij eene tiende uitgave mijnen raad volgen?

Nog ééne aanmerking ten slotte. — Naar het geld, zegt men, wordt de waarde van den mensch berekend: het zij mij vergund dit ook op de boeken toe te passen. De *Eerste Grondbeginselen der Aardrijkskunde* van Dr. L. A. Schrroeder Steinmetz koopt men voor 80 cents, het *Kort*

Overzigt der Aardrijkskunde van Dr. W. J. Huberts voor 40, het *Leerboek* van den Heer van Heusden voor één gulden en tachtig cent, hoewel het in rijkdom van inhoud op verre na niet met de *Eerste Grondbeginselen* kan vergeleken worden, en omtrent de staatkundige aardrijksbeschrijving niet meer bevat dan het werkje van Dr. Huberts. Ik zou dus den uitgever van het handboekje van Dr. Steinmetz den raad geven, om bij eene nieuwe uitgave voor ieder exemplaar drie gulden te vragen; dan betaalt men niet te veel.

Gouda,
2 *Januarij* 1860. J. D. Homan.

Handleiding bij het onderwijs der nederlandsche taal, ten gebruike van inrichtingen voor middelbaar onderwijs. Door Dr. H. KERN. Zutphen, Willem Thieme. 1859. *f* 0.90.

Voor middelbaar onderwijs geschreven te zijn, draagt deze handleiding als stempel op het voorhoofd; even als zoovele anderen loopt dus Dr. Kern den tijd vooruit, waarop eene bepaling van *middelbaar onderwijs* gegeven zal zijn. Op die bestemming van zijn werk aanmerkingen te maken zou hier niet baten; wij willen liever met hem en zeker met allen, die bij de regeling van het gymnasiaal onderwijs belang hebben, hopen, dat weldra eene wet dit onderwijs regele, opdat het, zij het middelbaar, zij het hooger, hetgeen voor de zaak zelve vrij onverschillig is, zich verheuge in een bij de grondwet verzekerd voorregt; te lang reeds is die regeling verschoven, zeker wel niet tot voordeel van alle leeraars of alle leerlingen, maar wij kunnen de regering bij de erkende moeijelijkheid om eene goede wet over dat onderwerp te maken, ook niet lastig vallen en moeten dus liever, ieder in onze eigene betrekking, er naar streven de belangen van dat onderwijs zooveel mogelijk te behartigen, opdat wij in afwachting dier regeling met eere den strijd tegen de verdedigers der stoffelijke zaken volhouden, niet met woorden, maar met daden, niet door hoogdravende redeneringen, maar door onze zorg om Nederland zijne roemrijke plaats te laten behouden in die dingen, die een volk eeuwigen luister bijzetten. Zijn de tempels van Athene, de paleizen van Rome nog in hun luister te aanschouwen? Zijn ze niet geworden tot stof of zoo zij nog eenige sporen van hun

aanzijn achterlieten, waar dragen zij niet de kenmerken van vergankelijke grootheid? Maar de zangen van Homerus, de oden van Pindarus, de zoetvloeijende verhalen van Herodotus, de krachtige redevoeringen van Demosthenes, worden die allen nog niet evenzeer bewonderd als de lierzangen van Horatius en Ciceros redevoeringen en Caesars en Tacitus geschiedverhalen? Ja, dat slechts blijft eeuwig! de taal, de uiting van den onsterfelijken geest, de draagster en voortplantster der wetenschap, ziedaar hetgeen blijft, hetgeen spreekt ook lang nadat alles, waarin het menschelijk oog zich eens verlustigde, vergaan is; zoo zorgt dan voor die taal, Nederlanders! leert ze kennen, dat is de pligt u als burger voorgeschreven; als burger, zeg ik: nog veel meer als leeraar der jongelingschap, als leidsman van hen, die later den roem en de eer van het vaderland zullen ophouden. Maar ik schrijf hier geene lofrede op de taal, mijn doel is eene korte aankondiging van Dr. Kerns handleiding; men zie dus in die uitwijding niets dan eene uitstorting van een gevoel van liefde voor die taal, voor welker beoefening ik zoo gaarne eenige uren van mijne overige studie afzonder, niets dan een bewijs, dat ik de poging door Dr. Kern gedaan om de uitkomsten der taalstudie op eene bevattelijke wijze voor te dragen naar waarde schat.

Dit leerboek van matigen omvang en zóó ingerigt, dat de leerling den inhoud daarvan zich gemakkelijk zelfs door van buiten leeren kan eigen maken, behandelt in dit gedeelte drie boeken der spraakkunst: een vierde boek zal de leer van den volzin bevatten; eene kennismaking met dat gedeelte zal ons, te oordeelen naar hetgeen hier gegeven is, hoogst welkom zijn. Geene gemakkelijke taak stelde Dr. Kern zich voor; of hij er zich goed van gekweten heeft, kan slechts hij beoordeelen, die zijne handleiding als leerboek gebruikt heeft, maar door eene aandachtige lezing komt men reeds spoedig tot het besluit, dat men in een kort bestek hier alles bijeen heeft, wat noodig

is om een helder inzigt in onze taal te krijgen; dat zijn arbeid dus niet te vergeefsch geweest zal zijn, laat zich verwachten; van eene practische zijde beschouwd, zal men een gunstig oordeel vellen over het invoegen van § 59 en § 61 in zijne handleiding; hij, die het onderwijs slechts bij theorie kent, zal vragen: «waartoe die paragraphen met het opschrift: *herhaling?* de jongens kunnen immers even goed de vorige paragraphen nog eens overleeren?» Dat kunnen zij, de gelegenheid ontbreekt niet, maar ook de aanleiding? Herhalen, herhalen en nog eens herhalen, ziedaar de kunst, ziedaar het geheim van den leeraar om degelijke leerlingen te vormen.

Eene aankondiging is niet volmaakt of men moet aanmerkingen maken; ik doe dit niet uit gewoonte of uit bedilzucht, maar alleen om welligt ook iets bij te dragen tot de kennis onzer taal of liever tot de verspreiding van die kennis, want nieuws heeft men hier niet te verwachten.

Op bl. 14 worden de gevallen opgenoemd, waarin de *n* in de spreektaal wordt afgekapt: zou het hier niet de plaats geweest zijn om te spreken over of te waarschuwen tegen de afkapping van *n* bij de zelfstandige naamwoorden en onbepaalde wijzen?

Op bl. 16, Aanm. 1 had ik gaarne eene aanduiding gezien van den verschillenden klemtoon op een en hetzelfde woord, naarmate het voorzetsel scheidbaar of onscheidbaar is, b. v. overwégen en óverwegen, ondergaán en óndergaan; 't is waar, de mondelinge uitlegging van den leeraar moet het ontbrekende aanvullen, maar hoe dikwijls wordt die gemist?

Op diezelfde bladzijde wordt gezegd, dat het lidwoord *de* het *enclitische* aanwijzend voornaamwoord *die* is en *een* het *enclitische* telwoord *één*. Als de schrijver deze zinsnede eens aandachtig overwogen had, zou hij gevoeld hebben, dat er onderscheid is tusschen *geef me* (enclitisch) en *de man*; van *mij* is de klemtoon geheel op *geef* over-

gegaan; maar waar is hij in *de man* gebleven? Het antwoord geeft Dr. Kern zelf, als hij op bl. 38 zegt, dat *de* eigenlijk niets anders is dan *die*, maar van den klemtoon ontdaan en op bl. 39, dat het onbepaalde lidwoord *een* het toonloos uitgesproken telwoord één is. Er is dus wel degelijk onderscheid tusschen enclitisch en toonloos uitgesprokene woorden.

Op bl. 17 wordt het bijwoord onder de onveranderlijke rededeelen opgegeven: zoo dikwijls ik deze opgave in spraakkunsten aantref, ben ik gewoon het hoofdstuk over de bijwoorden op te zoeken en dan vind ik meestal, dat zij wel veranderd worden, nam. tot vorming der trappen van vergelijking, doch ook deze verandering is door Dr. Kern niet als eene verandering van het bijwoord beschouwd, maar als een bijwoord gevormd van een comparatief (bl. 100); en toch erkent hij op bl. 101 comparatieven en superlatieven afgeleid van bijwoorden: dus is een bijwoord vatbaar voor verandering. Zou dan de benaming van onveranderlijke rededeelen niet vervangen kunnen worden door die van onbuigbare rededeelen, daar zij toch nimmer gebogen (d. i. verbogen of vervoegd) zullen worden.

Op bl. 35 verwonderde het mij geen enkel woord tot afkeuring van *dezelve*, enz. te zien; Dr. Kern heeft in zijn werk toch zelf bewezen, dat men *hetzelve* best missen kan.

Op bl. 41 staat: *de hoofdgetallen twee;* ik meen, dat *van twee af* bedoeld zal zijn; maar als een paar dobbelaars de steenen werpen, zou dan de een niet tot den ander kunnen zeggen: « gij werpt de éénen »?

Bl. 62 wordt gezegd, dat *willen* eigenlijk geen tegenw. tijd van den indicatief heeft, maar daarvoor dien tijd van den conjunctief gebruikt en in den 3den persoon de *t* mist; bij *mogen*, *kunnen* en *zullen* had desgelijks opgemerkt kunnen worden, dat deze tegenw. tijden de vorming van een verleden tijd hebben.

Ziedaar eenige opmerkingen, die mij bij het lezen voor den geest kwamen: dat de schrijver nu eens *substantieven*

schreef en dan weder *grammatisch*, *enclitisch*, enz. strookt zeker niet met bl. 5; maar dit zullen wij maar op rekening van de errata zetten, zooals bl. 15, r. 19 v. b. *wèverij* voor *wèverij*, bl. 61, r. 1 v. b. *gódsdiénst* voor *gódsdiènst*, bl. 38, r. 7 v. b. *de vrouw van wien*, bl. 55, r. 3 v. o. *wij achtteden* of *achtten*.

Hiermede nemen wij voorloopig afscheid van Dr. Kerns handleiding in de hoop, dat hem daardoor vele aangename oogenblikken beschoren mogen worden en een ruim debiet des uitgevers moeite beloone.

L., Januarij 1860. E.

Anthologie uit grieksche dichters, met biographische inleidingen en ophelderende aanmerkingen. Naar het hoogduitsch van H. W. Stoll, *voor Nederlandsche Gymnasia bewerkt door* E. Mehler. *Eerste stuk. Elegiën en Epigrammen. Groningen de Erven* C. M. van Bolhuis Hoitsema.

Onder dezen titel verrijkte Dr. Mehler den boekenschat voor de leerlingen der Nederlandsche Gymnasiën met een werkje, dat op zich zelf daar zeer veel nut kan doen, want wij bekennen gaarne, dat al die loftuitingen op het heerlijke ja bijna goddelijke der grieksche dichtkunst weinig indruk maken zoolang daarvan zoo goed als niets gezien wordt. De tijden van Tobias toch, die alleen op hooren zeggen verliefd raakte, zijn voorbij. Wij hebben aanschouwing noodig. Eerst dan wordt het verhevene gemeld en begrepen als het onder het oog gebragt en duidelijk verklaard wordt, en menig lezer deze korte aankondiging zal zich, indien hij dat geluk gehad heeft, misschien nog uit zijn gymnasiën-leven herinneren, welk een stroom van licht over die op zich zelve dorre fragmenten werd uitgebreid, als zij hem door een bekwaam docent werden verklaard. Het is dus goed te keuren wanneer door de verspreiding van boeken, die het verstaan dier fragmenten bevorderen, de aanleiding tot het bestuderen dier dichtkunst wordt vermeerderd; maar des niet te min rijst bij de verschijning van dit eerste stukje de vraag in

ons op: waarom Dr. Mehler het werk van Stoll vertaald heeft. Er zal toch in de hoogste klassen onzer gymnasiën wel geen leerling gevonden worden, die niet in zoo verre met het duitsch vertrouwd is, dat hij die korte levensbeschrijvingen en eenvoudige aanteekeningen van Stoll in het oorspronkelijke niet begrijpt; gelijk wij zelve wel niet Stoll's anthologie maar de duitsche aanteekeningen onder de editiën van Haupt en Sauppe met vrucht gebruiken. Wij zouden zelfs, als iemand hiertoe niet in staat was, betwijfelen of hij wel de vermogens had om lyrische poëzy te begrijpen. Is de reden dezer bewerking dan te zoeken in de bedorvenheid van den text van Stoll's anthologie? Dit kan zijn, doch het is dan vreemd, dat daarin niet meer verbetering is aangebragt, daar en niet meer dan 24 plaatsen gevonden worden, waar de lezing van Stoll door Dr. Mehler is veranderd, al is het ook dat onder die veranderingen verscheidene wezenlijke verbeteringen gevonden worden. Dit is naauwelijks genoeg, om eene vertaling van zulk een boek te regtvaardigen. Welligt heeft Dr. Mehler echter gemeend, dat het door de vertaling meer de opmerkzaamheid der docenten zou trekken en meer algemeen gebruikt worden. Dit wenschen wij dat er door moge bereikt worden.

Het is evenwel jammer, dat terwijl het werk van Stoll in het Duitsch vrij zuiver en zonder fouten is, in de vertaling nog al veel fouten zijn ingeslopen.

Vooreerst is er inconsequentie in de spelling der eigennamen, waarover in ons tijdschrift tusschen de HH. Engelbregt en van Lennep zulke belangrijke discussiën gevoerd zijn. Wij lezen hier van Callin*us*, Archiloch*us* enz. maar op p. 54 weer van Kyr*nos*, Clear*istos*, Onomacr*itos*. Zoo vinden wij ook Antipa*ter*, Melea*ger*, maar op p. 85 op eens Antipa*trus*, Melea*grus*. Dit is incosequent, en daarom te bejammeren. Over 't geheel ben ik niet voor die nieuwigheden in de Orthographie. De mode moet dáár geen gebied voeren. Het brengt verwarring in der her-

sens der discipelen; de vader van al die veranderingen in de spelling, de groote Maduig (pro Madvig), klaagt zelf in de inleiding op zijne editie van *de Finibus*, dat hij zijne aangenomene spelling zoo moeijelijk kon volhouden.

Wij vinden hier ook vreemde germanismen. Zoo leert men (p. 32. reg. 2. v. o.) »Solon *onderkent* in al de wisselingen van het leven een dieperen inhoud". voor *erkent* of *ziet.* op pag. 77. reg. 9. v. o. »ten tijde der *ten tooneele voering*" voor *opvoering;* op pag. 78. reg. 5. v. b. van *fragmenten, die van een echt dichterlijken geest bezield zijn*, iets, dat wel van de dichters zelve maar bezwaarlijk van de fragmenten kan gezegd worden; op pag. 84, reg. 15. v. b. »men zocht uit belangwekkende gevallen den poëtischen kern, die men gaarne tot een gezegde van algemeene strekking *toepuntte*", waar *afpuntte* beter was of nog liever *zamentrok.* Dat op pag. 31 staat »omtrent 604 *na* Chr." en dat op pag. 84 achter »afgescheiden" het hulpwoord *werd* is weggelaten zetten wij op rekening der errata.

Bij Tyrtaeus (p. 22.) had Dr. Mehler, daar deze uitgave toch geen kritische is, de twee verzen:
ἀλλά τις εὖ διαβὰς μενέτω κ. τ. λ. gerust kunnen weglaten.

Het is jammer, dat zoo vele drukfouten, en nog wel in den text, deze uitgave der anthologie ontsieren. Tot proeve geven wij de volgende:
p. 26. vs. 33. *μάρνάμενόν τε*; p. 29. n. 2. vs. 1. *οἶά τε*; p. 39. vs. 16. *ἔργα*; p. 42. v. 72. *οἵ γὰρ*; p. 55. v. 667. *οἶδα*; p. 57. vs. 537. *εκ*; p. 57. v. 197. *καὶ σὺν*; p. 59. vs. 36. *συμμίσγῃς. ἀπολεῖς*; p. 59. vs. 37. *ὁμίλει*; p. 59. vs. 70. *εὖτ'*; p. 61. vs. 90. *ἀειράμενος*; p. 70. vs. 237 *οἷς*; p. 77. vs. 3. *οἵηπερ*; p. 77. vs. 11. *οἷς*; p. 78. vs. 4. *ὑποχθόνιον*; p. 78. v. 11. *τεκνα*; p. 116. n. 1. vs. 1. *ποιήτας*; p. 116. n. 5. vs. 1. *βουλην.*

Van dergelijke fouten worden er veel gevonden. Hieronder reken ik echter niet, dat p. 46. n. 20. vs. 2 *δήιον* geschreven staat voor het thans gebruikelijke *δηΐον*, want

de diaeresis is overbodig zoodra er geen gevaar is om de klinkers, waarop men ze zetten wilde, voor een tweeklank te houden.

Hiermede nemen wij afscheid van Dr. Mehlers werk, hopende spoedig met het tweede stuk kennis te zullen maken.

B.

Opstellen ter vertaling in het latijn voor eerstbeginnenden, door H. M. Moll, *Phil. Theor. Mag. Litt. Hum. Doct., Rector der Latijnsche School te Zierikzee. Tweede vermeerderde druk. Amsterdam,* P. N. van Kampen 1859. *f* 0,90.

Met veel genoegen maakten wij kennis met deze verzameling opstellen, die thans hare tweede uitgave beleeft; niet anders dan door veel oefening en aanhoudend herhalen worden die eerste beginselen den beginners in het hoofd geprent en daarom is ons iedere verzameling van goede opstellen lief. Door de aanwijzing der paragraphen der tegenwoordig het meest gebruikte leerboeken der latijnsche taal heeft Dr. Moll gezorgd, dat de leerling niet al te zeer afhangt van de mondelinge verklaring en teregtwijzing der docenten en door de bijvoeging der onbekendste woorden is gezorgd voor het gemak van den leerling, die door deze opstellen geleidelijk geoefend wordt in de hoofdregels der syntaxis. Over het algemeen komt het ons voor, dat de opstellen wel wat spoedig te moeijelijk worden, want als men slechts twee themata per week maakt, heeft men toch volgens de opstellen van Dr. Moll in een jaar reeds de geheele syntaxis doorloopen en dit is voor den gewonen gang van het onderwijs wel wat al te vlug; hieraan kan men echter te gemoet komen, door nevens deze opstellen nog andere van gelijke strekking te gebruiken.

De druk en uitvoering zijn vrij goed, doch de correctie laat veel te wenschen over: bijna overal vinden wij b. v. niet naauwkeurig aangewezen of het latijnsche woord, dat opgegeven wordt ook op andere woorden van het opstel

betrekking heeft, zoodat de leerling dikwijls in verlegenheid is of hij b.v. *zich toeleggen* of alleen *toeleggen* (Th. 20, n°. 29) door *operam dare* moet vertalen; zoo *welvarend zijn* of *zijn* door *valere* (Th. 20, n°. 35), *zijn gewoon* of *gewoon* door *consuesco* (Th. 21, n°. 11), *met den vloek van allen beladen* of *vloek van allen beladen* door *omnium diris devotus* (Th. 32, n°. 35) en dergelijken meer, die bijna in ieder opstel voorkomen en gemakkelijk te vinden zijn, doch den leerling veel moeijelijkheid berokkenen.

Aan drukfouten ontbreekt het, helaas! ook in dit boek niet; wij zullen er hiervan ten slotte eenige meêdeelen, die ons bij het gebruik in het oog vielen.

Th. 13, r. 4 v. o. Appelles, *l.* Apelles.
» » n°. 22 rideo, 4, *l.* 2.
» 14, r. 2 v. o. *Door uw toedoen*, l. *door* uw *toedoen*.
» » r. 2 v. o. weldadiger, *l.* weldadiger [40].
» 17, n°. 36 vergeten.
» 19, r. 4 v. o. Hannibal, *l.* Hamilcar.
» 21, r. 7 v. b. arheid, *l.* arbeid.
» 22, r. 5 v. b. overtollige [11] uitgaven te [12] vermijden [13], *l.* overt. [13] uitg. [11] te verm. [12]

Th. 28, r. 8 v. o. geholpen, *l.* geholpen [20].
» 29, n°. 7 Samnes, *l.* Samnis.
» 30, n°. 9 bonus, *l.* bonum.
» 32, r. 6 v. o. vadermoord, *l.* vadermoord [34].
» 35, n°. 18, munia, m. Pl., l. n. Pl.
» 36, n° 20, invado, *l.* 20*
» 38, r. 3 v. o. namelijk [23], *l.* [24].
» » r. 2 v. o. kennen [24], *l.* 24.
» » n°. 24 nosco, *l.* 24*
» 39, r. 1 v. o. Apamua, Adrematum, *l.* Apamea, Adrumetum.
» 40, r. 6 v. b. Napels, *l.* Napels [9].
» » r. 6 v. b. om de [30], *l.* om [30] de.
» 41, n° 8 visco, *l.* viso.
» 44, n°. 31 temperor, *l.* tempero.

Th. 45, n° 17 indulgeo, 3, l. 2.
» 54, n°. 9 prodeo. 6, *l.* prodeo, 4.
» 55, n°. 24 Clivia, *l.* Clevia.
» 60, n°. 13 frustra, *l.* 14 fr.
» 61, n°. 5 spello, *l.* pello.
» 66, r. 7 en 8 *zonder* — *was*, *verstoken* — *zijn*, l. *was* [10], *zijn* [10].
Th. 67, n°. 27 accedo, *l.* decedo.
» 68, r. 4 v. o. dat [26], *l.* dat.
» » n°. 26, *l.* 25.
» 69, n°. 6 *no* lo, 3, l. nolo, 3.
» 71, r. 5 v. o. gastvrijheid, *l.* gastvr. [7].
» 73, staat verkeerd boven Th. 72.
» 74, r. 2 v. o. volk [26] is bijna, *l.* volk is bijna [26].
» 77, n° 12 invenio, l. 13.

Doch wij willen ons niet verder vermoeijen met het verzamelen van drukfouten, dat toch een vrij onvruchtbaar werk is; hadden wij ze bij het gebruik niet gevonden, wij zouden er niet over gesproken hebben. 't Is waar, dat het correctie-werk van thema-boeken en dergelijken vervelend is, doch daarom mag men de slordigheid toch niet al te ver drijven. Intusschen ontneemt dit niets aan de wezenlijke waarde van Dr. Molls opstellen, alleen zij het hem en anderen en daaronder ook mij tot een spoorslag om bij zulk een arbeid naauwkeurig te zijn en het onzen jongens en daardoor ook ons zelven zoo gemakkelijk mogelijk te maken.

L. E.

1. *Practisch-theoretische handleiding ter vervaardiging van opstellen in de moedertaal, enz.*, door W. S. Carlebur, *Tiel*, Wed. D. R. van Wermeskerken, 1858.

2. *Nederlandsch tijdschrift voor de beoefening van de fransche, engelsche en hoogduitsche taal, ten dienste van instituten, aankomende onderwijzers en allen, die zich aan de beoefening of het onderwijs dier taal wijden. Tiel* Wed. D. R. van Wermeskerken 1858.

Schoon de titel der beide aangekondigde werken misschien reeds schijnt aan te toonen, dat hunne beoordeeling minder in onze Bijdragen te huis behoort, valt het niet te ontkennen dat ze toch altijd de moeite waardig zijn om ter kennis van HH. Doc. in de nieuwe talen aan gymnasiën gebracht te worden.

Wat het eerste althans aangaat, algemeen en billijk is de klacht, dat jongelieden, zoowel die de fransche school als 't gymnasium verlaten, meestal niet in staat zijn op een geschikte manier hun gedachten in hunne moedertaal neêr te schrijven, met andere woorden geen begrip van stijl hebben. Men tracht hierin te voorzien door het laten maken van opstellen; maar zeker is het, dat, waar althans genoegzame tijd gegeven wordt voor de behandeling van 't Hollandsch, een geregelde handleiding tot het vervaardigen van dergelijke opstellen, waarin bepaald gewezen wordt op indeeling en ontwikkeling, op rhetorische figuren, die met vrucht kunnen aangewend worden, enz. enz. voor den docent een gewenscht boek zal zijn, om zijn

leerlingen ter bestudering te geven. De heer Carlebur heeft getracht in die behoefte te voorzien en eene nadere kennismaking met zijn boekje heeft ons de overtuiging gegeven, dat ook aan gymnasiën het met vrucht kan gebruikt worden.

Het tweede werk is meer uitsluitend voor onderwijzers op de zoogenaamde fransche scholen bestemd. Wanneer we echter letten op het naauwe verband, dat er tusschen de trappen van onderwijs bestaat, als we in 't oog houden dat slechts goed gevormde jongelieden aan 't gymnasium kunnen komen, wanneer ze door grondig en degelijk onderrichte onderwijzers gevormd zijn, als we eindelijk er op letten hoe sedert de laatste jaren bij onze duitsche buren de moderne talen een uitgebreide tak van diepe studie zijn geworden, dan zal het niemand verwonderen zoo hier het bedoelde tijdschrift aan de aandacht der gymnasiaal-docenten aanbevolen wordt. Mogten deze het bedoelde tijdschrift met hunne mededeelingen willen verrijken, het zou daardoor te gemakkelijker het doel kunnen bereiken, dat de uitgever zich voorstelt.

Veel goeds bevat het reeds, meerdere medewerking zou er een meer wetenschappelijke tint aan kunnen geven.

Leeuwarden. D. Gerth van Wijk.

Beginselen der Meetkunde (Meetkunst) van S. F. LACROIX, vijfde omgewerkte en vermeerderde druk, *door* Dr. D. BIERENS DE HAAN. *Te Zalt-Bommel*, bij JOH. NOMAN EN ZOON, 1859, LXIII en 279 p. en XI platen. Prijs *f* 5.00.

Toen in het jaar 1819 de fransche uitgave van de *meetkunst van* LACROIX bij de toenmalige *artillerie- en genie-school* te Delft werd ingevoerd, verscheen korten tijd daarna er eene vrije vertaling van door wijlen den Heer I. R. SCHMIDT toenmaals lector aan die school en werd deze vertaling, zoo als natuurlijk was, op vele inrigtingen van onderwijs, vooral in de noordelijke provinciën, gevolgd om de adspiranten voor genoemde school tot het admissie-examen voor te bereiden en zoo werd op die scholen LACROIX van lieverlede de algemeene handleiding, die men bij het meetkunstig onderwijs gebruikte.

LACROIX was toen het gevierde boek, waaruit men meetkunst *moest* leeren en andere zeer verdienstelijke werken werden ter zijde geschoven *). Maar wat de onkunde van die dagen niet voorzien had, gebeurde. Naar mate men met die meetkunst bekend werd, ontstonden er gewigtige zwarigheden. De algemeene kreet was: het is een onaangenaam leerboek en voor eerstbeginnenden veel te moeijelijk. A was er tegen omdat de *Synthetische* manier te veel en B omdat die wijze te weinig gevolgd was. C meende dat het formele te veel voor het materiële was opgeofferd,

*) Deze wijze om alleen den opkomenden zon te aanbidden wordt tegenwoordig op nog veel belagchelijker wijze gevolgd. Sapienti sat!

terwijl D beweerde, dat de volgorde nagenoeg zonder zamenhang was, zoodat men het verband tusschen het voorgaande en volgende naauwelijks kon bemerken.

Over het gegronde of ongegronde dezer aanmerkingen zal ik thans niet uitweiden, alleen wil ik aanstippen, dat wanneer men de fransche uitgave met de vertaling van SCHMIDT vergelijkt, men zich dan kan overtuigen, dat de bewijzen en gevolgen van onderscheidene stellingen meerder uitgebreid en toegelicht zijn en op onderscheidene plaatsen met bijvoegingen zijn vermeerderd, maar aan den vorm, dat is aan de volgorde heeft de kundige man niets van belang kunnen veranderen en ik betwijfel zeer of dit wel iemand gelukken zal, ten zij men daaronder verplaatsingen van §§ zoude willen verstaan. Dat overigens de meetkunst van LACROIX hare goede eigenschappen en zwakke zijden heeft is buiten allen twijfel en daarom is het te verwonderen, dat de bezorgers der latere drukken, vooral toen zij op de militaire akademie niet meer als handleiding gebruikt werd en toch eene meer algemeene strekking kreeg, niet dadelijk de hand geleend hebben om de zwakke punten te versterken, sommige bepalingen te veranderen, op sommige plaatsen de §§ te verschikken en hier en daar die veranderingen te maken, die hun noodig en doelmatig toeschenen, om zoo doende het boek meer geschikt te maken voor aanvankelijk onderwijs; maar in plaats daarvan heeft men zich vergenoegd met de bestaande drukfouten te corrigeren of ook er nieuwe in te brengen.

Ik heb gemeend dit weinige op den voorgrond te moeten stellen.

Toen mij door den uitgever verzocht werd, zegt de Heer B. d. H. in zijn voorberigt, eene nieuwe druk te bezorgen van de »Beginselen der meetkunst naar het fransch van S. F. LACROIX door wijlen I. R. SCHMIDT, nam ik zulks gereedelijk op mij. Was ik overtuigd van de vele goede eigenschappen, die dit leerboek bezit, ik meende ook, dat er gebreken in waren, vooral ten opzigte van eene goede

leer-methode, zoo als die in latere tijden meer en meer is ontwikkeld; ook konde het niet meer gerekend worden op de hoogte der wetenschap te staan. Hier en daar dus, waar noodig scheen, is tusschen gevoegd en daarbij het leerboek zóó omgewerkt, als het wenschelijke eener systematische orde scheen te vorderen. Enkele gedeelten moesten daardoor geheel van gedaante veranderen: bij anderen was de verandering minder groot. In hoeverre hierbij wezenlijke verbeteringen zijn aangebragt, moge de ondervinding leeren.

Uit dit gedeelte van het voorberigt blijkt overtuigend, dat de vertaler zijne betrekking tot de meetkunst van LACROIX beter begrepen heeft dan zijne voorgangers.

Deze druk onderscheidt zich van de vier vorigen door eene voor het onderwijs meer geschikte verdeeling van den inhoud; die verdeeling is als volgt: Inleiding. 1 DEEL, *eerste Afd.:* 1 Voorloopige eigenschappen der lijnen. 2 Gelijk- en gelijkvormig-heid der driehoeken. 3 Loodregte en schuine stand der lijnen. 4 Evenwijdige lijnen. 5. Evenredige lijnen. 6. Gelijkvormigheid der driehoeken. 7 Vierhoeken. 8 Veelhoeken. 9 Eigenschappen van den cirkel. 11 Evenredige lijnen in den cirkel. 12 Veelhoeken om en in den cirkel beschreven. 13 Lengte van den cirkel-omtrek en van cirkelbogen. *Tweede Afd.:* 1 Inhoud van veelhoeken. 2 Werkstukken en stellingen, die met den inhoud te zamen hangen. 3 Inhoud van den cirkel en van gedeelten daarvan. 4 Iets over meetkundige plaatsen. — *Derde Afd.:* 1 Harmonische snijding eener lijn. 2. Harmonische stralen en pool. 3 Anharmonische verhouding. — Transversalen. 4 Gelijkvormigheidspunten. 5 Harmonische snijding en transversalen bij den cirkel. 6 Pool- en poollijnen bij den cirkel 7 Chordaal.

TWEEDE DEEL. *Eerste Afd.:* 1 Lijnen ten opzigte van vlakken. 2 Vlakken onderling beschouwd en tweevlakkige hoeken. 3 Veelvlakkige hoeken. *Tweede Afd.:* 1 Eigenschappen der veelvlakkige ligchamen. 2 Ligchaamsmeting.

Derde Afd.: 1 Omwentelingsvlakken en omwentelingsligchamen. 2 Kegel. 3 Cylinder. 4 Bol. 5 De bolvormige driehoek. 6 Betrekkingen tusschen omwentelings-ligchamen.

De platen zijn met twee vermeerderd, terwijl fig. 24, 34, 67, 82, 84, 85, 119, 133 der vorige druk gewijzigd en ter verklaring van den inhoud geschikt gemaakt zijn; ofschoon ik op onderscheiden punten met den Heer Bierens de Haan in zienswijze vermeen te moeten verschillen, ga ik deze met stilzwijgen voorbij en wil alleen aanmerken, dat deze druk, wat den inhoud betreft, zich van de vorige drukken zeer gunstig onderscheidt, vele verbeteringen zijn aangebragt, de bijvoegingen menigvuldig en over het algemeen genomen goed te noemen zijn, terwijl het verschikken van sommige §§ een beter geheel oplevert. Jammer dat drukfouten de lezing dikwijls moeijelijk maken. Druk en papier zijn zeer goed, de prijs middelmatig.

Leeuwarden,
Februarij 1860.

J. M. J. Pantekoek.

Schets der oude geschiedenis en aardrijkskunde. Naar het Hoogduitsch van W. PÜTZ, *bewerkt door* Dr. E. MEHLER *en* Dr. S. VAN GIGH. *Derde verbeterde druk. Gorinchem*, J. Noorduyn en Zoon, 1860.

Veel van dit boek te zeggen is onnoodig, omdat het reeds genoeg, en gunstig bekend is. Wij willen alleen aanmerken, dat terwijl de tweede editie in vele opzigten beter was dan de eerste, alzoo ook de derde de tweede overtreft, doordien de bewerkers, geholpen door verscheidene ambtgenooten, zich beijverd hebben om alle onjuistheden uit deze editie te doen verdwijnen. In hoeverre dit gelukt is, zal het gebruik moeten leeren.

Themata ter vertaling in het Grieksch. Door Dr. S. KEIJZER. *Eerste Stukje. Etymologie (tweede verbeterde druk.) Te Gorinchem, bij* J. Noorduyn en Zoon. 1859.

Daar Dr. Keyzer door ander werk belet werd deze nieuwe uitgave na te zien, is zulks door Dr. M[ehler]r verrigt. Of hij er veel in veranderd heeft is moeijelijk in een oogopslag te beoordeelen. Wij hadden bij de woordenlijst van de eerste uitgave eenige overgeslagene woorden aangeteekend, die ook op de woordenlijst van deze gemist worden, namelijk *langzaam*, 22. 34. *mishandelen*, 49. 3, *schoonheid*, 11. 23, *volksvergadering*, 19. 21, *wond*, 6. 33. Een woord, dat op de eerste lijst gemist werd, namelijk *verwijfd*, 32. 13, is op deze te regt opg.

geslagen, omdat de tweede bewerker in het 32e opstel *de verwijfde Atheners* in *de dappere Atheners* veranderd heeft. Dit is zeker eene verbetering, In de hoop dat er meer van dien aard voorkomen, wenschen wij aan deze thema's veel voorspoed.

Opstellen ter vertaling in het Grieksch, door Dr. A. H. G. P. van den Es. *Eerste stuk. Te Leiden bij* E. J. Brill. 1859.

Dr. van den Es is een aanhanger van Aristoteles, want hij handelt volgens de spreuk Ἔστι δ' ἡμῖν τὸ πρῶτον δῆλα καὶ σαφῆ τὰ συγκεχυμένα μᾶλλον· ὕστερον ἐκ τούτων γίνεται γνώριμα τὰ στοιχεῖα καὶ αἱ ἀρχαί. Eerst toch heeft hij de thema's voor de onregelmatige werkwoorden gegeven, en een paar jaren later het eerste stuk, dat met de eerste declinatie begint. De reden geeft hij in zijn voorberigt. »Het gebruiken van mijne andere verzameling," zegt hij, »die bijzonder dient om de leer der werkwoor»den goed in het hoofd te prenten, deed bij velen mijner »ambtgenooten den wensch ontstaan, dat ik ook eenige »opstellen zou geven tot oefening in alles, wat aan die »leer voorafgaat. Ik meen te mogen verwachten, dat deze »132 opstellen thans den leerling in een paar jaar genoeg »vorderingen in het Grieksch zullen doen maken om met »vrucht en gemak de regels der Syntaxis toe te passen." Dit verwachten wij ook, althans indien deze opstellen even goed zijn als de vroeger verschenene tweede reeks. Wij hadden evenwel gaarne dat er tot gemak der leerlingen bij eene eventuele tweede editie eene woordenlijst aan werd toegevoegd.

Urbis Romae viri illustres a Romulo ad Augustum, von L'Homond, *überarbeitet und mit einem Wörterbuche verzehen von* C. Holzer, *Gymnasialleh-*

rer. Zweite vermehrte und verbesserte Auflage. Mit einer karte des Imperium Romanum. Stuttgart. Buchhandlung von Paul Neff. 1859. *f* 1,95.

Dit boek verdient allezins aanbeveling om op eene aangename wijs de voornaamste personen van het vrije Rome, dat Cicero vader des Vaderlands genoemd heeft, bij de jeugd te introduceren.

Dictionnaire des antiquités romaines et grecques accompagné de 2000 *gravures d'après l'antique, représentant les objets de divers usages d'art et d'industrie des grecs et des romains par Anthony Rich. Traduit de l'anglais sous la direction de M. Chéruel, inspecteur de l'academie imperiale de Paris. Librairie de Firmin Didot. Frêres, fils &c^ie^.* 1859. *f* 5,70.

Dit boek onderscheidt zich gunstig van andere bibliothecae classicae door de prentjes. Dit klinkt in de ooren van sommigen welligt vreemd, maar niet in de ooren van hen, die weten wat onderwijs is, en die daarom zeer ingenomen zijn met alles wat de verbeelding aan het verstand kan dienstbaar maken, want

Segnius irritant animum demissa per aurem
Quam quae sunt oculis subjecta fidelibus.

Hellas, het land en volk der oude Grieken, bewerkt voor alle vrienden der klassieke oudheid door Dr. W. Wägner; uit het Hoogd. door Dr. J. C. van Deventer. Haarl. A. C. Kruseman. 1859. *Compleet in* 10 *à* 12 *afl. Prijs f* 0,60.

Dit boek is als leesboek aan te prijzen en heeft de

deugd, dat de knapen het met genoegen lezen en er ook het een en ander uit meêdragen. Jammer is het echter, dat de platen niet beter zijn. Zoo staat Achilles op zijn krijgswagen terwijl hij Hector doodsteekt, die met een leeuwenhuid bekleed is; zoo hebben de Grieksche schepen in den slag bij Salamis zeilen op; zoo missen de Persische boogschutters den acinaces en het γέρρον enz. Het is vreemd, dat de bewerker die fouten niet heeft opgemerkt.

B.

Voorloopig kunnen wij de volgende werken voor gymnasiaal onderwijs, zoo even bij G. T. N. Suringar te Leeuwarden verschenen, slechts vermelden:

NAAMLIJST

DER

LEDEN VAN HET GENOOTSCHAP VAN LEERAREN AAN DE NEDERLANDSCHE GYMNASIËN

op 15 *Januarij* 1860 (*).

(*De gewone leden*, 47 *in getal*, *zijn op den volgenden staat door* * *aangewezen.*)

Buitengewone Leden (5).

Dr. W. G. BRILL	Utrecht.
Dr. P. EPKEMA	Amsterdam.
Dr. C. M. FRANCKEN	Groningen.
Dr. J. G. HULLEMAN	Leiden.
Dr. J. H. KROON	Zutphen.

Honoraire Leden (17).

J. D. ANKRINGA	Leeuwarden.
Dr. Mr. J. BOSSCHA	's Gravenhage.
Mr. A. W. ENGELEN	Tiel.

(*) Deze naamlijst is op 15 Januarij 1860 opgemaakt en na dien tijd hebben weder eenige veranderingen plaats gehad; hetzelfde geldt ook omtrent den staat; wij hebben ons echter beijverd in de berigten nog alle veranderingen, die ons ter oore kwamen, op te nemen. HH. Rectoren worden intusschen voortdurend uitgenoodigd alle veranderingen, die na het inzenden van den staat nog op hunne inrigtingen plaats hebben, mede te deelen aan den redacteur, die belast is met het opmaken van den staat.

J. P. A. François . . . . Rotterdam.
Dr. J. A. C. van Heusden . . . Utrecht.
Dr. R. B. Hirschig. . . . . . . Leiden.
Dr. W. A. Hirschig. . . . . . . Leiden.
Dr. S. Karsten. . . . . Utrecht.
J. Kramers . . . . Noorthei.
Dr. H. J. Nassau . . . . Assen.
J. H. Oosterdijk . . . . Arnhem.
Dr. P. de Raadt. . . . . Noorthei.
Mr. S. J. E. Rau . . . . Nymegen.
B. Schreuder . . . . Maastricht.
L. H. van Sillevoldt . . . . . 's Gravenhage.
Mr. F. W. E. Spiering . . . . Tiel.
P. A. G. Waardenburg . . . . Terwolde.

STAAT

DER

NEDERLANDSCHE GYMNASIËN EN LATIJNSCHE SCHOLEN

op 15 *Januarij* 1860.

PROVINCIE.	GEMEENTEN.	ONDERWIJZERS. NAMEN.	ONDERWIJZERS. AMBTSTITELS.	GETAL LEERLINGEN.	
GRONINGEN.	GRONINGEN. (subs.)	**J. A. Schneither,** Litt. Hum. et Jur. Utr. Doct.	Rector.	1e Afd. 75 2e Afd. 2 77	
		***H. Riedel, (*)** Litt. Hum. Doct.	Conrector.		
		D. M. Kan, Litt. Hum. Doct.	1e Praeceptor.		
		***J. A. Wynne,** Litt. Hum. Doct.	2e Praeceptor.		
		J. W. A. Renssen, Litt. Hum. Doct.	3e Praeceptor.		
		G. F. W. Baehr, Phil. Nat. Doct.	Leeraar in de wisk.		
		D. Hoekzema, Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor het fransch, hoogduitsch en engelsch.	Leeraar in de nieuwe talen.		
		W. J. van Gorkom, Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor het fransch, hoogduitsch en engelsch.	Leeraar in de nieuwe talen.		
	WINSCHOTEN. (subs.)	***W. Doorenbos,** Litt. Hum. Doct.	Rector, tevens belast met het onderwijs in de hebreeuwsche taal.	1e Afd. 11 2e Afd. 19 30	1e Afd. 88 2e Afd. 21 107
		C. M. Kan, Litt. Hum. Cand.	Conrector.		
		R. Rijkens, Bezitter van eene acte voor de wis- en natuur-kunde.	Lector in de wis- en natuur-kunde.		
		. . . .	Leeraar in de nieuwe talen.		

(*) Voorzitter van het genootschap voor 1859—1860.

PROVINCIE.	GEMEENTEN.	ONDERWIJZERS. NAMEN.	ONDERWIJZERS. AMBTSTITELS.	GETAL LEERLINGEN.
FRIESLAND.	LEEUWARDEN.	*D. C. Pleyte, Litt. Hum. Doct.	Rector.	35
		*J. G. Ottema, Litt. Hum. Doct.	Conrector.	
		*A. H. G. P. v. d. Es, (*) Litt. Hum. Doct.	Praeceptor.	
		J. M. J. Pantekoek, Bezitter van eene acte voor de wisk. (heeft vrijstelling van den akad. graad).	Leeraar in de wisk.	
		*D. Gerth van Wijk, Litt. Hum. Cand. Hoofdonderwijzer en bezitter van eene acte voor de nieuwe talen.	Leeraar in de nieuwe talen.	
	HARLINGEN. (subs.)	C. J. de Lussanet de la Sablonière, Litt. Hum. Doct.	Rector.	8
		S. L. Brug, Bezitter van den 1sten rang.	Leeraar in de wisk.	
	SNEEK. (subs.)	P. J. Costerus, Litt. Hum. Doct.	Rector.	28
		L. P. Ouwersloot, Litt. Hum. Doct.	Conrector.	
		R. J. Lambrechts, Litt. Hum. Doct.	Praeceptor.	
		K. F. Geertsma, Bezitter van den 2den rang (heeft vrijstelling voor de wiskunde). (*Tijdelijk.*)	Leeraar in de wisk.	
	FRANEKER. (subs)	P. H. F. Junius, Litt. Hum. Doct.	Rector.	1e Afd. 21 2e Afd. 8 29
		*E. Verwijs, Litt. Hum. Doct.	Leeraar in de nieuwe talen en wisk.	
	DOKKUM. (subs.)	*R. Kruisinga Homan, Litt. Hum. Doct.	Rector.	18
	BOLSWARD. (subs.)	G. Hamming, Litt. Hum. Doct.	Rector.	3
	JOURE. (subs.)	J. Jarigs Wassenaar (heeft vrijstelling v. d. akad. graad).	Rector.	2
		J. Gauw, Bezitter van den 2den rang.	Leeraar in de wisk.	

(*) Lid der commissie ter redactie van het tijdschrift voor 1858—1861.

PROVINCIE.	GEMEENTEN.	ONDERWIJZERS. NAMEN.	ONDERWIJZERS. AMBTSTITELS.	GETAL LEERLINGEN.
DRENTHE.	ASSEN. (subs.)	*M. J. Noordewier, Litt. Hum. Doct.	Rector, onderwijst ook de wisk. in de 1e Afd.	1e Afd. 27 2e Afd. 29 56
		J. Karsten, Litt. Hum. Stud. Geëxamineerd voor het fransch. (*Tijdelijk.*)	Docent in de 1e Afd.	
		J. A. Blommendaal, Bezitter van den 3den rang en van eene acte voor de nieuwe talen en voor de wiskunde.	Leeraar in de nieuwe talen en in de wis- en natuur-kunde voor de 2e Afd.	
		W. O. Geelhoed, Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor de nieuwe talen.	Leeraar in de nieuwe talen voor de 2e Afd.	
		R. Sinia, Geëxamineerd voor het fransch. (*Tijdelijk.*)	Hulpdocent.	
	MEPPEL. (subs.)	J. D. Wetsels, Litt. Hum. Doct.	Rector.	1e Afd. 18 2e Afd. 7 25 (1e Afd. 45 2e Afd. 36 81)
		H. de Jonge, Phil. Nat. Cand.	Leeraar in de wisk.	
		H. Koning, Bezitter van den 2den rang.	Leeraar in de nieuwe talen, nieuwe geschied. en aardrijkskunde.	
OVERIJSSEL.	ZWOLLE.	*C. H. Thiebout, Litt. Hum. Doct.	Rector.	21
		H. Wygmans Snel, Litt. Hum. Doct.	Conrector.	
		H. van Blanken, Phil. Nat. Doct.	Leeraar in de wisk.	
	DEVENTER.	*C. A. Engelbregt, Litt. Hum. Doct.	Rector.	1e Afd. 35 2e Afd. 27 62
		P. A. van Meurs, Litt. Hum. Doct.	Leeraar in de oude talen, de geschied. en de nederl. taal.	
		J. Meuleman, Litt. Hum. Doct.	Leeraar in de oude talen voor de 2e klasse.	
		A. Kist, N. C. Zn. Phil. Nat. Doct.	Leeraar in de wisk.	
		W. Kreling, Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor de nieuwe talen en voor de wiskunde.	2e Leeraar in de wisk.	
		S. Susan, Lector voor de nieuwe talen bij het athenaeum. (*Tijdelijk.*)	Leeraar in de hoogd. en fransche talen en in de aardrijkskunde.	
		H. Levenkamp, Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor de nieuwe talen.	Leeraar in de fransche en engelsche talen.	

PROVINCIE.	GEMEENTEN.	ONDERWIJZERS. NAMEN.	ONDERWIJZERS. AMBTSTITELS.	GETAL LEERLINGEN.
OVERIJSSEL.	KAMPEN.	*A. H. A. Ekker, Litt. Hum. Doct.	Rector.	1e Afd. 13 2e Afd. 20 33
		*P. P. Kremer, Litt. Hum. Doct.	Conrector.	
		J. J. Leupen, Bezitter van den 1sten rang en van eene acte voor de nieuwe talen.	Leeraar in het ital. boekh. en koopmansrekenen, het fransch en de vaderl. gesch.	
		J. Beckering Vinckers, Bezitter van eene acte voor de nieuwe talen.	Leeraar in de eng. en hoogd. talen en wiskunde.	
		C. J. Spat, Litt. Hum. Doct.	Leeraar in de wisk., aardrijksk. en het nederl.	
	OLDENZAAL. (subs.)	F. C. Soer, Litt. Hum. Doct.	Rector.	1e Afd. 12 2e Afd. 16 28
		T. de Voogt, Litt. Hum. Cand.	Conrector.	
		M. van Groenenveldt, Litt. Hum. Doct.	Hulponderwijzer in de nieuwe talen.	
		R. L. T. Waanders, Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor de wiskunde. (*Tijdelijk.*)	Onderwijzer in de wiskunde.	
	ENSCHEDÉ. (subs.)	A. P. van de Siepkamp, Litt. Hum. Doct.	Rector.	1e Afd. 2 2e Afd. 25 27
		C. C. Schlencker, Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor de wisk. en nieuwe talen.	Leeraar in de wisk. en de nieuwe talen.	
		W. F. G. L. Elhorst, Bezitter van den 3den rang en van eene acte voor de nieuwe talen.	Hulponderwijzer in de nieuwe talen.	
	ALMELO.	B. Mulder, Litt. Hum. Doct.	Rector.	1e Afd. 4 2e Afd. 16 20
		G. Prikken, Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor de nieuwe talen en voor de wiskunde. (*Tijdelijk.*)	Leeraar in de wisk. en de nieuwe talen.	
	OOTMARSSUM. (subs.)	*P. A. Moquette, Litt. Hum. Doct.	Rector.	1e Afd. 22 2e Afd. 14 36
		J. ter Kuile, Litt. Hum. Doct. (*Tijdelijk.*)	Leeraar in de oude talen.	
		L. H. Hammann, Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor de wiskunde. (*Tijdelijk.*)	Leeraar in de wisk.	
		D. W. H. Baar, Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor de nieuwe talen. (*Tijdelijk.*)	Leeraar in de nieuwe talen.	

PROVINCIE.	GEMEENTEN.	ONDERWIJZERS. NAMEN.	AMBTSTITELS.	GETAL LEERLINGEN.
GELDERLAND.	ARNHEM.	D. J. van Stegeren, Litt. Hum. et Jur. Utr. Doct.	Rector.	28
		*S. H. Rinkes, Litt. Hum. Doct.	Conrector.	
		G. K. Timmer, Bezitter van den 1sten rang.	Leeraar in de wis-, aardrijks- en natuur-k.	
		C. Zijlstra, Cz. Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor de nieuwe talen.	Leeraar in de nieuwe talen en de geschied.	
		J. Waterman, Bezitter van den 2den rang en van den 1sten voor het hebreeuwsch	Leeraar in de oostersche talen.	
	NIJMEGEN.	J. J. Kreenen, Litt. Hum. Doct.	Rector.	1e Afd. 22 2e Afd. 26 48
		J. J. van der Kloes, Litt. Hum. Doct.	Conrector.	
		J. C. Hummel, Litt. Hum. Doct.	Praeceptor.	
		P. van der Burg, Bezitter ven den 1sten rang.	Leeraar in de wisk.	
		W. van Keeken, Bezitter van den 1sten aang.	Leeraar in de nieuwe talen.	
		J. Jurrius, Bezitter van den 2den rang.	2e Leeraar in de nieuwe talen.	
		S. I. Löwenstamm,	Onderwijzer in de hebr. taal- en letter-k.	
	ZUTPHEN. (subs.)	*H. J. Matthes, JCzn. Litt. Hum. Doct.	Rector.	1e Afd. 42 2e Afd. 39 81
		*F. H. B. von Hoff, (*) Litt. Hum. Doct.	Leeraar in de nieuwe talen, tev. bij afwissel. belast met het onderw. in het grieksch en latijn in de 1e of 3e klasse.	
		H. C. Michaëlis, Litt. Hum. Doct.	Praeceptor.	
		W. J. A. Huberts, Litt. Hum. Doct.	Leeraar in de alg. geschied. en aardrijksk.	
		D. G. Cramer, Phil. Nat. Doct,	Leeraar in de wis- en natuur-kunde.	
		W. Julius, Jr., Litt. Hum. Doct.	Leeraar in de nieuwe talen, tev. bij afwissel. belast met het onderw. in het grieksch en latijn in de 1e of 3e klasse.	
	HARDERWIJK. (subs.)	*F. G. B. van Bleeck van Rijsewijk, Litt. Hum. Doct.	Rector.	1e Afd. 10 2e Afd. 10 20
		J. H. Schuurmans Stekhoven, Litt. Hum. Doct.	Conrector.	
		A. Lettink, Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor de nieuwe talen.	Leeraar in de nederl. en engelsche talen.	
		M. J. de Lange, Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor de nieuwe talen.	Leeraar in de fr. en hoogd. talen.	

(*) Secretaris van het genootschap voor 1857—1861.

PROVINCIE.	GEMEENTEN.	ONDERWIJZERS. NAMEN.	AMBTSTITELS.	GETAL LEERLINGEN.
GELDERLAND.	TIEL. (subs.)	*P. H. Tydeman, Litt. Hum. Doct.	Rector.	5
		D. van den Bergh, Bezitter van den 2den rang.	Leeraar in de nieuwe talen.	
		F. J. J. A. Junius, Theol. Doct.	Leeraar in de hebr. taal.	
	DOESBORGH. (subs.)	*J. B. Kan, Litt. Hum. et Jur. Utr. Doct.	Rector.	8
		*H. P. Schröder, Litt. Hum. Doct., Theol Cand.	Conrector, tev. belast met het onderw. in de hebr. taal.	
		B. Scholten, Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor de nieuwe talen.	Leeraar in de nieuwe talen.	
		. . . .	Leeraar in de wisk.	
	ELBURG.	A. Kisselius, Litt. Hum. Doct.	Rector.	13
		J. W. Krümberg, Litt. Hum. Cand.	Collaborator, tevens belast met het onderw. in het hoogd.	
		J. van Braambeek, Jr., Bezitter van den 1sten rang en van eene acte voor de nieuwe talen.	Leeraar in de fr. en eng. talen, wis- en natuur-kunde.	
	ZALT-BOMMEL.	*P. J. N. Wetsels, Litt. Hum. Doct.	Rector.	1e Afd. 11 2e Afd. 22 33
		G. C. Louwenrier, Bezitter van den 1sten rang en van eene acte voor de nieuwe talen.	Leeraar in de nieuwe talen.	
		F. Brinkgreve, Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor de wiskunde en de nieuwe talen.	Leeraar in de wisk., nieuwe geschied. enz.	
	LOCHEM. (subs.)	M. A. de Jongh, Litt. Hum. Doct.	Rector.	3
		G. W. Snel, Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor de wiskunde.	Leeraar in de wisk.	
	GROENLO. (subs.)	L. Lasonder, Litt. Hum. Doct.	Rector.	1e Afd. 6 2e Afd. 13 19
		A. J. v.d. Stege Engelen, Bezitter van den 2den rang.	Leeraar in de nederlandsche taal en rekenk.	
		A. van den Bold, Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor de nieuwe talen.	Leeraar in de nieuwe talen.	
	DOETINCHEM. (subs.)	F. van Cappelle, Litt. Hum. Doct.	Rector.	4

PROVINCIE.	GEMEENTEN.	ONDERWIJZERS. NAMEN.	AMBTSTITELS.	GETAL LEERLINGEN.	
GELDERLAND.	WAGENINGEN. (subs.)	G. E. J. Everts, Litt. Hum. Doct.	Rector.	3	
		J. W. A. J. Janssen, Bezitter van eene acte voor de wisk.	Leeraar in de wisk., tev. belast m. h. onderw. in de nieuwe talen.		
	ZEVENAAR. (subs.)	K. H. B. Hazelhoff Roelfzema, Litt. Hum. Doct.	Rector.	7	1e Afd. 164 / 2e Afd. 110 / 274
	CULEMBORG. (subs.)	D. Balfoort, Litt. Hum. Doct.	Rector.	2	
UTRECHT.	UTRECHT.	*A. Ekker, Litt. Hum. Doct.	Rector, tev. belast m. het onderw. in het hebr.	72	
		G. Leignes Bakhoven, Litt. Hum. Doct.	Conrector.		
		A. de Jongh, Litt. Hum. Doct.	Praeceptor.		
		B. ten Brink, Litt. Hum. et Jur. Utr. Doct.	Praeceptor.		
		D. H. Jurrjens, Litt. Hum. Doct.	Praeceptor.		
		E. R. Vermeer, Bezitter van eene acte voor de wisk.	Leeraar in de wis- en natuur-kunde.		
		W. Julius, Bezitter van den 1sten rang.	Leeraar in de fr. taal.		
		J. H. Hisgen, Lector academicus.	Leeraar in de hoogd. taal.		
		E. Peel, Bezitter van eene acte v. h. engelsch.	Leeraar in de eng. taal.		
	AMERSFOORT.	*D. Burger, Jr., (*) Litt. Hum. Doct.	Rector.	20	1e Afd. 92 / 2e Afd. 0 / 92
		J. Sandberg, Litt. Hum. Cand.	Conrector.		
		J. Borst, Bezitter van den 2den rang.	Lector in de wisk.		
	AMSTERDAM.	*D. J. Veegens, Litt. Hum. Doct.	Rector.	1e Afd. 71 / 2e Afd. 15 / 86	
		N. J. B. Kappeyne van de Coppello, Litt. Hum. Doct.	Conrector.		
		*I. Dorn Seiffen, Litt. Hum. Doct.	1e Praeceptor.		

(*) Lid der commissie ter redactie van het tijdschrift voor 1859—1862.

PROVINCIE.	GEMEENTEN.	ONDERWIJZERS. NAMEN.	ONDERWIJZERS. AMBTSTITELS.	GETAL LEERLINGEN.
NOORD-HOLLAND.		*J. H. Nieuwveen, Litt. Hum. Doct.	2e Praeceptor.	
		*A. W. de Klerck, Litt. Hum. Doct.	3e Praeceptor.	
		*D. v. Lankeren Matthes, Litt. Hum. Doct.	1e Leeraar in de wisk.	
		J. H. van Koten, Bezitter van den 2den rang.	2e Leeraar in de wisk.	
		W. J. Hofdijk, Jbsz.	Leeraar in de nederl. taal en letterkunde en vaderl. geschiedenis.	
		L. Chatelain, Bezitter van eene acte voor het fransch.	Leeraar in de fr. taal.	
		. . . .	Leeraar in de hoogd. taal.	
		F. J. Millard, Bezitter van eene acte voor het engelsch.	Leeraar in de eng. taal.	
		J. Jessurun de Mesquita, Geëxamineerd voor het hebreeuwsch.	Leeraar in de hebr. taal.	
	HAARLEM.	S. A. Naber, Litt. Hum. Doct.	Rector.	1e Afd. 18 2e Afd. 25 43
		P. J. Uylenbroek, Litt. Hum. Doct.	Praeceptor.	
		J. Schouten, Bezitter van den 1sten rang.	Leeraar in de geschiedenis en nederl. taal.	
		W. M. Logeman.	Leeraar in de wisk.	
		J. J. F. Hartman.	Leeraar in de fr. en hoogd. talen.	
		J. Perrin.	Leeraar in de eng. taal.	
		Cd. Busken Huet.	Leeraar in de hebr. taal.	
	ALKMAAR.	J. J. de Gelder, Litt. Hum. Doct.	Rector.	1e Afd. 12 2e Afd. 12 24
		M. O. Veenstra, Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor de wiskunde en de nieuwe talen. (*Tijdelijk.*)	Leeraar in de nieuwe talen en wiskunde.	
	HOORN.	C. A. Abbing, Litt. Hum. Doct.	Rector.	7
		. . . .	Leeraar in de wisk.	
	ENKHUIZEN. (subs.)	*A. J. Vitringa, Litt. Hum. Doct.	Rector.	1e Afd. 8 2e Afd. 9 17
		J. Stevens.	Leeraar in de fr., hoogd. en eng. talen.	
		E. Helge.	Leeraar in de wisk. en de nederl. taal.	

PROVINCIE.	GEMEENTEN.	ONDERWIJZERS. NAMEN.	ONDERWIJZERS. AMBTSTITELS.	GETAL LEERLINGEN.
ZUID-HOLLAND.	'S GRAVENHAGE.	C. Bax, Litt. Hum. Doct.	Rector.	1e Afd. 65 2e Afd. 45 110
		*W. F. Schey, Litt. Hum. Doct.	Conrector.	
		C. van Osenbruggen, Litt. Hum. Doct.	1e Praeceptor.	
		L. R. Beynen, Litt. Hum. Doct.	2e Praeceptor.	
		L. H. van Sillevoldt, Bezitter ven den 1sten rang.	1e Leeraar in de wisk.	
		J. van Aalst, Bezitter van den 2den rang.	2e Leeraar in de wisk.	
		A. D. I. Mioulet, Bezitter van den 2den rang.	1e Leeraar in de fr. taal.	
		H. J. Dirksen, Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor het fransch.	2e Leeraar in do fr. taal.	
		H. G. van der Kuylen, Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor de nieuwe talen.	Leeraar in de hoogd. taal.	
		R. Ward Bulkley, Bezitter van eene acte voor het eng.	Leeraar in de eng. taal.	
	ROTTERDAM.	G. A. Schneither, Litt. Hum. Doct.	Rector.	1e Afd. 40 2e Afd. 57 97
		*J. W. Sluiter, Litt. Hum. Doct.	Conrector.	
		A. C. G. Vermeulen, Litt. Hum. Cand.	1e Praeceptor.	
		*A. Mees, Litt. Hum. Doct.	2e Praeceptor.	
		J. P. A. François, (heeft vrijstelling v. d. akad. graad).	1e Leeraar in de wisk.	
		J. Ravenek, Bezitter van den 2den rang.	2e Leeraar in de wisk.	
		E. Piaget, Jur. Doct. Bezitter van eene acte v. h. fransch.	1e Leeraar in de fr. taal.	
		H. H. Antony, Bezitter van eene acte v. h. fransch.	2e Leeraar in de fr taal.	
		F. Worthmann, Bezitter van eene acte v. h. hoogd.	Leeraar in de hoogd. taal.	
		J. O. Roe, Bezitter van eene acte v. h. eng.	Leeraar in de eng. taal.	
		J. C. Reepmaker, Jur. Utr. Doct.	Leeraar in de handelswetenschappen.	

PROVINCIE.	GEMEENTEN.	ONDERWIJZERS. NAMEN.	AMBTSTITELS.	GETAL LEERLINGEN.
ZUID-HOLLAND.	LEIDEN.	*W. H. D. Suringar, Litt. Hum. Doct.	Rector.	1e Afd. 34 2e Afd. 5 39
		R. Fruin, Litt. Hum. Doct.	Prorector en leeraar in de algem. geschied. en aardrijkskunde.	
		*H. A. Kleyn (*), Litt. Hum. Doct.	1e Praeceptor.	
		F. A. de Graaf, Litt. Hum. Cand.	2e Praeceptor.	
		J. de Vlaam, Phil. Nat. Doct.	1e Leeraar in de wisk.	
		*E. van der Ven, Phil. Nat. Doct.	2e Leeraar in de wisk.	
		M. Reinders, Bezitter van eene acte voor de fransche taal.	Leeraar in de fr. taal.	
		C. A. X. G. F. Sicherer, Litt. Hum. Doct. Lector academicus.	Leeraar in het hoogd., de philosophie en op de 2e Afd. in het latijn.	
		J. Perrin, Bezitter van eene acte voor de eng. taal.	Leeraar in de eng. taal.	
		L. A. te Winkel, Litt. Hum. Doct.	Leeraar in de nederl. taal- en letter-kunde.	
		P. de Jong, Theol. Doct.	Leeraar in de hebr. taal.	
		—	—	
	DORDRECHT.	J. D. Baron v. Hoëvell, Litt. Hum. et Jur. Utr. Doct.	Rector.	1e Afd. 9 2e Afd. 9 18
		J. C. van Deventer, Litt. Hum. Doct.	Conrector.	
		A. J. van Deinse, Phil. Nat. Doct.	Leeraar in de wisk. wetenschappen, de natuurlijke geschied., de natuur- en schei-kunde en de wisk. aardr.	
		*W. Bisschop, Litt. Hum. Doct.	Leeraar in de nederl. taal- en letter-k., vaderl. geschiedenis en staathuishoudkunde.	
		H. C. Felser, Bezitter van eene acte voor het fransch.	Leeraar in de fr. taal en nieuwe aardrijkskunde.	
		C. E. W. Fricke, Bezitter van eene acte voor het hoogd.	Leeraar in de hoogd. taal.	
		J. H. Vogin, Bezitter van eene acte v. h. engelsch.	Leeraar in de eng. en italiaansche taal.	
		—		

(*) Penningmeester van het genootschap voor 1859—1863.

Provincie.	Gemeenten.	Onderwijzers. Namen.	Onderwijzers. Ambtstitels.	Getal leerlingen.
ZUID-HOLLAND.	DELFT.	*G. van Wieringhen Borski, Litt. Hum. Doct.	Rector.	46
		*J. M. van Gent, Litt. Hum. Doct.	Prorector.	
		C. W. C. Grinwis, Math. Mag.r Phil. Nat. Doct.	Leeraar in de wis- en natuur-kunde.	
		M. J. A. Masthoff, Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor de nieuwe talen.	Leeraar in de nieuwe talen en aardrijkskunde	
		P. A. Haaxman.	Onderwijzer in het handteekenen.	
	GOUDA.	*D. Terpstra (*), Litt. Hum. Doct.	Rector.	1e Afd. 17 2e Afd. 10 27
		*W. A. Scheurleer, Litt. Hum. Doct.	Conrector.	
		*J. D. Homan, Litt. Hum. Doct.	Leeraar in de nederl. taal en algem. gesch.	
		M. T. van Aken, Bezitter van eene acte voor de wisk.	Lector in de wisk.	
		D. L. Champury, Bezitter van eene acte voor het fransch.	Leeraar in de fr. taal.	
		M. R. Bruck, Bezitter van eene acte voor het hoogd.	Leeraar in de hoogd taal.	
		A. F. Neuwieller, Bezitter van eene acte v. h. engelsch.	Leeraar in de eng. taal.	
	SCHIEDAM.	G. C. Brillenburg, Litt. Hum. et Jur. Utr. Doct.	Rector.	8
		J. Steynis, Gz. Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor de wis- en natuur-k.	Leeraar in de wisk.	
	GORINCHEM.	P. Romeyn, Litt. Hum. et Jur. Utr. Doct.	Rector.	15
		P. J. Harrebomée, Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor de wiskunde.	Leeraar in de wisk.	
	BRIELLE. (subs.)	*G. P. Seyn, Litt. Hum. Doct.	Rector.	1e Afd. 6 2e Afd. 12 18
		*E. Mehler, Litt. Hum. Doct.	Conrector.	
		L. M. Baale, Hoofdonderwijzer, bezitter van eene acte voor de nieuwe talen.	Leeraar in de nieuwe talen.	
		H. J. Bolderman, Hoofdonderwijzer, bezitter van eene acte voor de wiskunde.	Leeraar in de wisk.	1e Afd. 240 2e Afd. 138 378

(*) Lid van het bestuur voor 1859—1860 als oudste lid der commissie ter redactie van het tijdschrift voor 1857—1860.

PROVINCIE.	GEMEENTEN.	ONDERWIJZERS. NAMEN.	ONDERWIJZERS. AMBTSTITELS.	GETAL LEERLINGEN.	
ZEELAND.	MIDDELBURG.	H. Polman Kruseman, Litt. Hum. Doct.	Rector.	13	
		A. Romeyn, Litt. Hum. Doct.	Conrector.		
		G. van Hennekeler, Phil. Nat. Doct.	Leeraar in de wisk.		
		J. J. Bellingwout, Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor de nieuwe talen.	Leeraar in de eng. fransche en hoogd. talen.		
	ZIERIKZEE.	*H. M. de Bruyn de Neve Moll, Litt. Hum. Doct.	Rector.	1e Afd. 10 2e Afd. 8 18	1e Afd. 23 2e Afd. 8 31
		C. W. Volcke, Litt. Hum. Doct.	Conrector.		
		W. Top, Wz., Bezitter van den 3den rang en van eene acte voor de nieuwe talen.	Leeraar in de fr., eng. en hoogd. talen.		
NOORD-BRABANT.	'S HERTOGENBOSCH. (subs.)	C. R. Hermans, Litt. Hum. Doct.	Rector.	1e Afd. 23 2e Afd. 31 54	
		J. F. H. Wolters, Litt. Hum. Doct.	Conrector.		
		J. Ringeling, Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor de nieuwe talen. (Vrijgesteld van den akad. graad).	Lector in de wis- en natuur-kunde, fr., hoogd. en eng. talen.		
		W. H. F. Zeegers, Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor de nieuwe talen.	Hulpleeraar in het nederl. en fransch, de geschied. en aardrijksk.		
		J. M. Sistermans, Bezitter van den 3den rang en van eene acte voor de nieuwe talen.	Hulpleeraar in het nederl. en fransch, de geschied. en rekenk.		
		J. P. Ritschie.	Leeraar in het schoonschrijven.		
		A. H. van der Ven.	Leeraar in het hand-, regtlijnig- en machinen-teekenen.		
	BREDA. (subs.)	P. Oosterbaan, Litt. Hum. Doct.	Rector.	11	
		A. J. Aernout, Litt. Hum. Doct.	Conrector.		
		G. Ramakers, Bezitter van den 1sten rang.	Leeraar in de wis- en aardrijks-k., de nieuwe en vaderl. geschied.		
	BERGEN OP ZOOM. (subs.)	P. Moesman, Litt. Hum. Doct.	Rector.	8	
		P. D. Koning, Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor de wiskunde.	Leeraar in de wisk.		

PROVINCIE.	GEMEENTEN.	ONDERWIJZERS. NAMEN.	ONDERWIJZERS. AMBTSTITELS.	GETAL LEERLINGEN.
NOORD-BRABANT.	GRAVE. (subs.)	J. A. W. Boerkamp, Litt. Hum. Doct.	Rector.	7
	BOXMEER. (subs.)	*F. B. Trosée, Litt. Hum. Doct.	Rector.	1e Afd. 31 2e Afd. 14 45
		L. Robbe, Litt. Hum. Cand.	Prorector, directeur v. h. aan 't gymn. verbonden paedagogium.	
		P. Thissen, Litt. Hum. Cand.	Conrector.	
		F. A. R. Woltering, Hoofdonderwijzer, bezitter van eene acte voor de nieuwe talen en voor de wiskunde.	Leeraar in de nieuwe talen.	
		H. A. L. Hagdorn, Bezitter van eene acte voor de nieuwe talen.	Leeraar in het fr. en hoogd.	
	HEUSDEN. (subs.)	J. R. Eilers. (*Tijdelijk.*)	Rector.	8
		P. Seret.	Leeraar in de wisk.	
	EINDHOVEN. (subs.)	Ad. van Moorsel. (*Tijdelijk.*)	Rector.	17
		A. van Hooff. (*Tijdelijk.*)	Praeceptor.	
	HELMOND. (subs.)	J. L. F. Donkers. (*Tijdelijk.*)	Rector.	4
		P. A. de Bruyn, Litt. Hum. Doct.	Conrector.	
	GEMERT (*). (subs.)	F. W. Bevers, Litt. Hum. Cand. (*Tijdelijk.*)	Rector.	22
		J. H. van Valkenburg. (*Tijdelijk.*)	Conrector.	
	RAVENSTEIN.	M. van den Bogaard. (*Tijdelijk.*)	Rector.	15
		. . . .	Conrector.	
		A. van den Heuvel. (*Tijdelijk.*)	Praeceptor.	
	MEGEN. (subs.)	L. M. J. Vermeer. (*Tijdelijk.*)	Rector.	13
		. . . .		
	UDEN. (subs.)	A. van den Berg. (*Tijdelijk.*)	Rector.	20
		M. Manders. (*Tijdelijk.*)	Conrector.	
				1e Afd. 178 2e Afd. 45 223

(*) Deze opgave is van 15 Januarij 1859; het is der redactie niet mogen gelukken die van 1860 te verkrijgen.

PROVINCIE.	GEMEENTEN.	ONDERWIJZERS. NAMEN.	ONDERWIJZERS. AMBTSTITELS.	GETAL LEERLINGEN.
LIMBURG.	MAASTRICHT. (subs.)	Th. Verwaijen, Litt. Hum. Doct.	Rector der 1e Afd., Professor der 1e Kl.	1e Afd. 64 2e Afd. 91 155
		K. T. Clumper, Litt. Hum. Doct.	Professor der 2e Kl.	
		J. H. C. Kern, Litt. Hum. Doct.	Prof. der gr. taal, en der nederl. taal- en letter-k. in de hoogere Kll. der 1e Afd.	
		G. A. Gulikers, (Aangesteld vóór 1817.)	Professor der 3e Kl.	
		J. Graaf, Litt. Hum. Cand.	Leeraar der 4e Kl.	
		*J. L. Marres, Litt. Hum. Doct.	Leeraar der 5e Kl.	
		J. Bruls. (Aangesteld vóór 1817.)	Leeraar der 6e Kl.	
		B. Verver, Med. et Pharm. Doct., Phil. Nat. Cand. (*Tijdelijk.*)	Rector der 2e Afd., Professor der natuur- en schei-kunde.	
		H. W. Schroeder van der Kolk, Phil. Nat. Doct.	Prof. der wisk. voor de hoog. Kll. v. beide Afdd.	
		L. J. Steyns, Litt. Hum. Cand. (*Tijdelijk.*)	Prof. der gesch. en nederl. taal in de hoogere Kll. der 2e Afd. en kostschoolhouder.	
		Th. Dumoulin, Bezitter van den 2den rang.	Leeraar in de wisk. voor de lagere Klassen van beide Afdd.	
		E. H. C. Schaefer, Bezitter van eene acte v. h. hoogd.	Leeraar in de hoogd. taal en de handels-wetenschapp. v. d. 2e Afd.	
		G. F. Alard, Bezitter van eene acte v. h. fransch.	Leeraar in de fr. taal voor beide Afdd.	
		J. H. Meijer, Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor de nieuwe talen.	Leeraar in de eng. taal voor de 2e Afd.	
		J. A. Muller, Bezitter van den 2den rang.	Leeraar in de nederl taal, gesch. en aardr. v.d 2 laagste Kll. d. 2e Afd.	
		J. C. van der Meer Mohr.	Leeraar in de teekenkunst voor de 2e Afd.	
		—	—	

VERSLAG *over den toestand der* nederlandsche gymnasiën en latijnsche scholen in 1859.

Een bepaald verslag omtrent den toestand der nederlandsche gymnasiën en latijnsche scholen heeft men nog nooit in het tijdschrift van het genootschap van leeraren aan die inrigtingen aangetroffen; hoe kunnen ook zij, die zelf met het onderwijs belast zijn, *eenig verslag geven over hun onderwijs?* Hierop toch komt de hoofdzaak van een dergelijk verslag neder. En toch meenen wij, dat het nuttig is zooveel mogelijk licht te doen schijnen over het gymnasiaal onderwijs in ons vaderland, opdat het algemeen bekend worde, hoe dringend noodzakelijk is, dat er spoedig een einde kome aan een stand van zaken, die zoovele verbetering vereischt. Een verslag over dit onderwijs is onnoodig, zal verder menigeen zeggen: de regering geeft volgens art. 194 der grondwet haar verslag en dit is, omdat het een staatsstuk is, toch wel het meest te vertrouwen; zij, die zoo spreken, beschuldigen ons van voorbarigheid, maar zij weten niet, dat het der regering b. v. zelfs nu nog onmogelijk is een verslag uit te brengen omtrent den toestand van het onderwijs over 1858—1859; overtuigd als wij zijn, dat dit dralen buiten hare schuld en tegen haren zin is, meenen wij dus die beschuldiging van voorbarigheid van ons te mogen afweren; wat de bewering betreft, dat het genootschaps-verslag minder

vertrouwen zou verdienen dan dat van de regering, hier moeten de feiten spreken; de regering wint hare rapporten in van de curatoren der inrigtingen, de redactie van dit tijdschrift van de rectoren; waar er dus verschil bestaat, is er verschil in de toegezondene opgaven geweest: welke opgaven dan meer te vertrouwen zijn, kan ieder voor zijne eigene inrigting het best nagaan en wij twijfelen niet of de naauwkeurigheid der rectoren zal overeenkomstig geweest zijn met de welwillendheid, waarmede zij ons in staat stelden dit verslag op te maken: het is ons eene aangename taak hun hiervoor onzen opregten dank toe te brengen; mogt onze arbeid hun welgevallig zijn en hen aansporen om een volgend jaar op den ingeslagen weg voort te gaan en zoo mogelijk meerdere bijzonderheden mede te deelen, dan zal het jaarlijksch verslag van het genootschap noodzakelijk in belangrijkheid winnen. Meer meenen wij niet te moeten zeggen om dezen arbeid, zoo noodig, te verontschuldigen; wij vreezen nu niet, dat men het ten kwade zal duiden, dat dit verslag in het licht komt; het bevat immers ook slechts feiten: beschouwingen of beoordeelingen van het onderwijs op deze of gene inrigting zal men hier niet aantreffen.

Op den 15den Januarij 1860 bestonden er in ons vaderland, even als op denzelfden dag van het voorgaand jaar, 63 inrigtingen; zij zijn, zooals uit de nevensgaande tabel blijkt, verdeeld in drie soorten, namelijk definitief erkende gymnasiën (23), voorloopig erkende gymnasiën (7) en latijnsche scholen (33). Op eenige van deze laatsten is het onderwijs niets anders dan dat op de gymnasiën, op sommige gymnasiën daarentegen is het gelijk aan dat der latijnsche scholen: het bestaan van 2de afdeelingen is geen bewijs voor den aard der inrigting, daar er 4 latijnsche scholen (Enschedé, Almelo, Ootmarssum en Groenlo) zijn, waar 2de afdeelingen bestaan en daarentegen 4 gymnasiën zonder 2de afdeeling (Leeuwarden, Doesburg, Delft en Middelburg). De voorloopig erkende gymnasiën en latijnsche

scholen hebben in het afgeloopen jaar een ruil gedaan; Wageningen is nam. in eene latijnsche school veranderd en Zalt-Bommel in een voorloopig erkend gymnasium.

Als wij een blik slaan op de geheele bevolking der gymnasiën en latijnsche scholen, dan zien wij daarin sedert 15 Januarij 1859 eene vermeerdering van 24 op de 1ste afdeelingen en 2 op de 2de afdeelingen; eene vermeerdering, die dus niet noemenswaard is, maar bewijst dat het getal van 1200 leerlingen op de eigenlijke latijnsche scholen en 600 op de 2de afdeelingen bijna een normaal getal is[1]); bij de gymnasiën zijn in aantal van leerlingen vooruitgegaan wat de 1ste afdeeling betreft: Groningen, Winschoten, Assen, Deventer, Kampen, Oldenzaal, Zutphen, (Zalt-Bommel), Haarlem, Enkhuizen, Rotterdam, Leiden, Delft, Zierikzee, 's Hertogenbosch, Boxmeer en Maastricht; gelijk gebleven zijn: Leeuwarden, Franeker, Meppel, Harderwijk en Middelburg; achteruit gegaan zijn: Nijmegen, Doesburg, Amsterdam, Alkmaar, 's Gravenhage, Dordrecht, Gouda en Brielle. In de 2de afdeeling zijn vooruitgegaan: Assen, Deventer, Oldenzaal, Nijmegen, Zalt-Bommel, Haarlem, Alkmaar, 's Gravenhage, Rotterdam, Dordrecht, Zierikzee, 's Hertogenbosch, Boxmeer, Maastricht en de 2de afdeeling der latijnsche school te Ootmarssum; gelijk gebleven zijn: Franeker, Meppel, Brielle en de 2de afdeelingen der latijnsche scholen te Enschedé, Almelo en Groenlo, terwijl achteruit gegaan zijn: Groningen, Winschoten, Kampen, Zutphen, Harderwijk, Amsterdam, Enkhuizen, Leiden en Gouda. Van de latijnsche scholen zijn in aantal van leerlingen vooruit gegaan: Harlingen, Joure, Arnhem, Tiel, Utrecht, Bergen op Zoom, Grave en Megen;

1) Het is pligt hier eene misstelling in de vorige opgave te verbeteren: in de Bijdragen voor 1858—1859 is nam. bl. 188 en bl. 201 voor Friesland opgegeven: 1ste afd. 132, in plaats van 112; de totalen van 1229 en 1853 worden dus ook 1209 en 1833: evenzoo verandert ook de verhouding op bl. 204 in: 1: 2436.

gelijk gebleven zijn: Bolsward, Almelo, Ootmarsum, Groenlo, Hoorn, Gorinchem, Heusden, Gemert en Helmond; achteruit gegaan zijn: Sneek, Dokkum, Enschedé, Zwolle, Elburg, Lochem, Doetinchem, Wageningen, Zevenaar, Culemborg, Amersfoort, Schiedam, Breda, Uden, Eindhoven en Ravenstein.

Uit deze opgaven moet men nu volstrekt niet opmaken, dat in het onderwijs op deze of gene inrigting in het afgeloopen jaar vooruitgang, stilstand of achteruitgang was; zooals eens gezegd is, men vindt hier geen oordeel over het onderwijs en het zou ook te dwaas zijn den bloei van eene inrigting te willen afmeten naar het aantal leerlingen, dat er zich op een zeker tijdstip bevindt: die eb en vloed is van zoovele omstandigheden afhankelijk, dat men daaruit niets kan opmaken.

Op deze 63 inrigtingen wordt aan 1859 leerlingen onderwijs gegeven door 263 docenten; dat is op iedere inrigting gemiddeld een getal van ruim 29 leerlingen en ruim 4 docenten; of anders: aan 7 leerlingen wordt door 1 docent onderwijs gegeven; deze verhouding van 1 docent voor 7 leerlingen is zóó, dat niemand zeggen zal, dat het onderwijs daardoor bezwaarlijk is en waren alle inrigtingen met omstreeks 30 leerlingen en 4 leeraars bezet, dan zou het onderwijs zeer goed kunnen zijn; maar in die verhouding bestaat te veel verschil bij de verschillende inrigtingen: op de gymnasiën vindt men ruim 8 leerlingen op 1 docent, op de lat. scholen nog geen 5 leerlingen op 1; en toch is het lot van die alleen staande docenten beklagenswaardig, want bij hen is geene verdeeling van den arbeid en ieder zal, om bij onze verhouding van 1 docent voor 7 leerlingen te blijven, toegeven, dat het veel gemakkelijker is om met een personeel van 4 docenten 28 leerlingen te onderwijzen dan alleen 7 in alle vakken. Hoeveel leerlingen der 1ste afdeeling der gymnasiën op ieder docent komen, valt moeijelijk na te gaan, daar de docenten in de wis- en natuur-kunde, die in de geschiedenis en

die in de nieuwe talen ook op de 2de afdeelingen dienst doen: echter kunnen wij met eenige zekerheid nagaan, hoeveel leerlingen der 1ste afdeeling ieder docent in de oude talen gemiddeld te onderwijzen heeft en dit getal is ongeveer 10; ook kunnen wij berekenen hoeveel docenten in de wis- en natuur-kunde er zijn voor de ruim 1400 leerlingen der 1ste en 2de afdeelingen der gymnasiën: van deze 1400 zijn er ongeveer 600 voor de 2de afdeelingen en deze moeten noodzakelijk van de wis- en natuur-kunde hun hoofdvak maken; op dit getal nu vinden wij slechts ruim 30 afzonderlijke docenten in de wis- en natuur-kunde, waarvan ieder dus ongeveer 47 leerlingen te vormen heeft; waarlijk wel een bewijs dat het gymnasiaal onderwijs in Nederland in eenig opzigt verbetering verdient.

In de verschillende provinciën komen op 1 docent het volgend aantal leerlingen:

In Groningen	bijna	9	In Noord-Holland	ruim	7
» Friesland	ruim	7	» Zuid-Holland	ruim	6
» Drenthe	ruim	10	» Zeeland	ruim	4
» Overijssel	ruim	8	» Noord-Brabant	ruim	6
» Gelderland	ruim	6	» Limburg	ruim	9
» Utrecht	bijna	8			

De 23 definitief erkende gymnasiën volgen naar het aantal docenten gerangschikt in sterkte van leerlingen aldus:

	Doc.	Leerl.		Doc.	Leerl.
Maastricht	16	155	Gouda	7	27
Amsterdam	12	86	Dordrecht	»	18
Rotterdam	11	97	Zutphen	5	81
Leiden	»	39	Assen	»	56
's Gravenhage	10	110	Delft	»	46
Groningen	8	77	Leeuwarden	»	35
Deventer	7	62	Winschoten	4	30
's Hertogenbosch	»	54	Harderwijk	»	20
Nijmegen	»	48	Brielle	»	18
Haarlem	»	43	Middelburg	»	13

	Doc.	Leerl.		Doc.	Leerl.
Doesburg	4	8	Zierikzee	3	25
Meppel	3	18			

De 7 voorloopig erkende gymnasiën volgen aldus:

	Doc.	Leerl.		Doc.	Leerl.
Boxmeer	5	35	Enkhuizen	3	17
Kampen	»	33	Franeker	2	29
Oldenzaal	4	28	Alkmaar	2	24
Zalt-Bommel	3	33			

De 33 latijnsche scholen aldus:

	Doc.	Leerl.		Doc.	Leerl.
Utrecht	9	72	Megen	2	13
Arnhem	5	28	Bergen op Zoom	»	8
Sneek	4	28	Harlingen	»	8
Ootmarssum	»	22 *	Heusden	»	8
Amersfoort	3	20	Schiedam	»	8
Zwolle	»	21	Hoorn	»	7
Ravenstein	»	15	Almelo	»	4 *
Elburg	»	13	Helmond	»	4
Breda	»	11	Lochem	»	3
Groenlo	»	6 *	Joure	»	2
Tiel	»	5	Dokkum	1	18
Wageningen	»	3	Grave	»	7
Enschedé	»	2 *	Zevenaar	»	7
Gemert	2	22	Doetinchem	»	4
Uden	»	20	Bolsward	»	3
Eindhoven	»	17	Culemborg	»	3
Gorinchem	»	15			

Bij de 4 bewuste latijnsche scholen (hier met * gemerkt) zijn alleen de leerlingen der 1ste afdeeling opgegeven, daar van de 69 leerlingen der 2de afdeelingen aldaar volgens onze inlichtingen ten minste 42 geen onderwijs in

de oude talen ontvangen; deze kunnen dus hier niet tot de bevolking der latijnsche scholen gerekend worden.

De verhouding van het getal leerlingen der beide afdeelingen op 15 Januarij 1860 tot de feitelijke bevolking op 31 December 1858 is aldus:

Eerste afdeeling.

In Groningen	1 : 2428	In Noord-Holland	1 : 4674
» Friesland	1 : 2773	» Zuid-Holland	1 : 2615
» Drenthe	1 : 2114	» Zeeland	1 : 7716
» Overijssel	1 : 2172	» Noord-Brabant	1 : 2385
» Gelderland	1 : 2463	» Limburg	1 : 3394
» Utrecht	1 : 1763	» het geheele rijk	1 : 2715

Tweede afdeeling.

In Groningen	1 : 23201	In Noord-Holland	1 : 8902
» Friesland	1 : 34114	» Zuid-Holland	1 : 4549
» Drenthe	1 : 2643	» Zeeland	1 : 20810
» Overijssel	1 : 2006	» Noord-Brabant	1 : 9210
» Gelderland	1 : 3672	» Limburg	1 : 2388
» Utrecht	0 : 162249	» het geheele rijk	1 : 5110

Uit de verstrekte opgaven is het moeijelijk op te maken op welke latijnsche scholen onderwijs in de nieuwe talen wordt gegeven; al wordt het bij sommigen in den staat uitdrukkelijk aangewezen, zoo is het toch een feit, dat er meerdere latijnsche scholen zijn, waar zulk onderwijs gegeven wordt en gaarne zouden wij op dit punt een volgend jaar eenige meerdere opheldering zien geven. Ook het nederlandsch deelt, zelfs op vele gymnasiën, in die onzekerheid en de inrigtingen, waar een afzonderlijke leeraar voor de nederlandsche taal- en letter-kunde gevonden wordt, zijn met den vinger aan te wijzen; nog minder is de vaderlandsche geschiedenis vertegenwoordigd en het pleit waarlijk niet voor den vaderlandschen zin der

tegenwoordige Nederlanders, dat het schijnt dat er zoovelen zijn, die denken, dat het onderwijs in de vaderlandsche geschiedenis, daar het immers op de lagere scholen reeds begonnen is en later op de hoogere scholen verder voortgezet wordt, op de gymnasiën en latijnsche scholen wel gemist kan worden.

Het getal leerlingen bij eervol ontslag tot het hooger onderwijs bevorderd is in den loop van het jaar 1859, 137 geweest, d. i. van de 820 leerlingen der gymnasiën 79, van de 413 der latijnsche scholen 58; van de 2de afdeelingen werden na den cursus voleindigd te hebben eervol ontslagen 47 (waaronder geen van de 2de afdeelingen der vier bewuste latijnsche scholen); het admissie-examen werd slechts door 15 leerlingen met goed gevolg gedaan, waaronder 7 van de gymnasiën en 8 van de latijnsche scholen; om de eene of andere reden van bijzonderen aard verlieten 236 leerlingen de inrigting, waar zij onderwijs genoten, zonder het doel hunner voorloopige opleiding bereikt te hebben; hieronder waren er slechts 55 van de 33 latijnsche scholen en 181 van de gymnasiën.

Vanwaar in zoo groote mate zulk een ontijdig verlaten van eene inrigting, waar men zich voor het onderwijs deed opnemen? Vanwaar die onregelmatigheid in het aantal leerlingen op de eene of andere inrigting, zoodat er op deze veel docenten en weinig leerlingen zijn en op gene weinig docenten en veel leerlingen? Het is onze pligt die twee vragen naar onze overtuiging te beantwoorden en wij zullen zien, dat één antwoord op beide past.

Een getal van 236 leerlingen op de 1859, d. i. een achtste gedeelte van het geheel verlaat om de eene of andere reden eene inrigting, waar zij betrekkelijk korten tijd hebben doorgebragt; die redenen kunnen wij ons al zeer verschillend voorstellen: voorzeker zullen er velen zijn, die als ongeschikt voor die opleiding door de ouders worden teruggenomen; er zijn er ook, die van woonplaats veranderen; ook heeft de dood enkelen reeds op dien jeug-

digen leeftijd, waarin zij de hoop hunner ouders waren, weggeraapt; om dat alles te bepalen ontbreken ons de afzonderlijke cijfers; maar verre weg het grootste gedeelte dier jongelingen zal het slagtoffer geweest zijn van — wel is het hard zulk een oordeel te moeten vellen, maar de waarheid duldt geen tooi — van teleurgestelde verwachtingen óf van de zijde der ouders of hunne plaatsbekleeders óf van de zijde der jongelieden zelve. Op een gymnasium of eene latijnsche school als leerling ingeschreven te zijn, hoe trotsch maakt dit denkbeeld menigen jongen, hoeveel belooft menig vader zich daarvan voor zijn zoon! Er gaat een jaar voorbij, er is ook een gedeelte van die hoop en dien trots vervlogen, want de vader vindt voor zijn zoon niet, wat hij verwachtte en de zoon, die zich een geheel ander denkbeeld van wat hij ondernemen ging had gevormd, krijgt een afkeer van den langen vervelenden weg, waarop hij langs de kronkelpaden der spraakkunst en zoovele andere kunsten wordt geleid; hij ziet dat hij een ander doel had, maar dat hij dit niet zal bereiken door langer op die inrigting te blijven en — verandering van bestemming is thans zijn leus. Aan wien de schuld? Niet aan een persoon, maar aan de geheele inrigting van ons zoogenaamd gymnasiaal onderwijs; was het hooger onderwijs ook zoo onbepaald, dan zouden wij daar ook jaarlijks velen van bestemming zien veranderen; maar die eens tot het hooger onderwijs opgeklommen is, die weet wat hij wil, maar dat weet een jongen van 12 of 14 jaren nog niet, zal men zeggen; 't is zoo, maar dan weten zijne ouders het toch en die zullen hem, zoo geene omstandigheden het verhinderen, doen opleiden tot het vak zijner keuze; de weg daartoe is bij velen het gymnasium, omdat dit voor velen alles is en helaas voor velen tot niets wordt, omdat men er een denkbeeld van heeft, dat waar is, namelijk alsof men dáár voor alles wordt opgeleid en dus liever geen denkbeeld, want de eigenlijke bestemming onzer gymnasiën is vrij onbepaald.

Zoo lang er niet met duidelijke letters ergens geschreven staat, wat een gymnasium is, welk doel het gymnasiaal onderwijs beoogt, zoo lang zal het ook onduidelijk blijven, wat men van dat onderwijs verwachten kan en mag, zoo lang zullen er op onze 63 inrigtingen ook steeds velen zijn, die na daar een of twee jaar doorgebragt te hebben, die weder verlaten en zoolang blijft ons gymnasiaal onderwijs zonder de vruchten, die het moest geven, want hier zal men zich dit, daar dat denkbeeld van een gymnasium vormen en dat verschillend denkbeeld zal blijven bestaan, dit herhalen wij, zoolang als ons gymnasiaal onderwijs niet beter wordt ingerigt en zoolang ons vaderland blijft, wat het ook voor 50 jaren was, bij andere natiën vooruit in het lager, maar verreweg ten achteren in het gymnasiaal onderwijs. Ziet eene groote koopstad in Zuid-Holland! daar verrijzen als door een tooverslag ettelijke scholen voor lager en meer uitgebreid lager onderwijs en onderwijzers worden benoemd op bezoldigingen, die menig docent aan een gymnasium jaloersch moeten maken; dat wordt er gedaan voor lager onderwijs, maar voor het gymnasiaal onderwijs kunnen wij niets of zeer weinig van dien aard aanwijzen; hier en daar wordt een stedelijk bestuur wakker en verhoogt eene sobere jaarwedde van *f* 800 tot *f* 1000; veel meer gebeurt er niet, want wat geeft ook het gymnasiaal onderwijs? Immers niets, het is een overbodig iets, iets dat men missen kan, iets dat geene vruchten geeft, maar slechts geld kost en geld genoeg ook! Ja, die vruchten zijn weinig en althans weinig zigtbaar. Maar zijn dan de vruchten van het lager onderwijs ook dadelijk zigtbaar? en toch zal niemand ontkennen dat dit onderwijs op de beschaving van het volk werkt en er dus wel degelijk vruchten van dat onderwijs geplukt worden, want waar de beschaving vooruit gaat, daar baant zedelijkheid en welvaart zich een weg; zoo ook moest het gymnasiaal onderwijs vele vruchten dragen, al waren zij dan niet dadelijk zigtbaar: het moest jongelieden met een verlicht

hoofd en verruimden geest tot de hoogere scholen brengen, het moest bij al zijne leerlingen verlichting werken; en verlichting met beschaving hand aan hand gaande zou niet anders dan den roem en den welwaart des vaderlands vergrooten. Maar hoe komt het dan, dat er zoo velen zijn, die van dat onderwijs gebruik maken en van bestemming veranderen? Ontbreekt het hier aan gelegenheden? neen, 63 inrigtingen van dien aard op eene bevolking als de onze, waarlijk men zou wel denken, dat wij hier niets dan aanstaande geleerden te vormen hadden; en was er maar eenheid, dan zou het getal der inrigtingen er niet op aan komen, daar alle dan één doel hadden; maar die eenheid ontbreekt en het kwaad kan niet verholpen worden, zoo lang er geene geneesmiddelen worden aangewend om de goede beginselen, die er zijn, te doen zegepralen. Wij zeggen hier niets nieuws, dit weten wij, maar wij herhalen het, omdat het nooit genoeg gezegd kan worden, omdat er, ook van de zijde van het publiek, zoo vele klagten over de onvolkomenheid van het gymnasiaal onderwijs gehoord worden, klagten, die zich uiten in een gering bezoek van gymnasiën, die men toch talrijker bezocht zou wanen, klagten, die op miskenning van personen uitloopen, maar in den grond veel dieper oorzaak hebben, want kunnen de docenten het helpen, dat men iets anders van hun onderwijs verwacht, dan men verwachten moest? Kan b. v. een rector, als zich een vader tot hem wendt, die zijn zoon, nadat hij de lagere school doorloopen heeft, op een gymnasium wenscht te zien komen, omdat hij zich eenigzins flaauw bewust is, dat het gymnasium zijn zoon tot een zeker doel, wat weet hij zelf niet juist, zal brengen, kan die rector dan dien vader te gelijk met den zoon afwijzen en hem zeggen: »onze inrigting heeft een doel; dat doel is jongelieden ge»schikt te maken voor dat onderwijs, dat hem onmiddel»lijk tot eene betrekking zal brengen." Neen, dat kan hij niet, want dat moest wel het doel der gymnasiën zijn,

maar het is het niet, althans niet alléén, en dus kan men er ook andere leerlingen op plaatsen; het gymnasiaal onderwijs weet zelf niet wat het wil, even min als de vader, die zijn zoon komt aanbieden en dus kan de zoon worden toegelaten. Een ander weet geen weg met zijn kind, hij brengt zijn zoon op een gymnasium, omdat hij denkt dat eenige jaren onderwijs aldaar hem wel iets zullen doen leeren; hij heeft verder geen doel; hij hoopt op vruchten, die niet rijpen zullen, want doelloos is de leerling daar op eene inrigting, waar men zelf zijn doel moet begrijpen om er te slagen; maar hij zou daar nooit gekomen zijn, als op den voorgrond gestaan had, wat het gymnasiaal onderwijs bedoelde.

Dit ontijdig verlaten der inrigtingen van gymnasiaal onderwijs ligt voor een gedeelte buiten de schuld van dat onderwijs, maar ook slechts voor een gedeelte. Er zijn in vele onzer steden geene inrigtingen van voortgezet lager of zoogenaamd middelbaar onderwijs: de ouders, wier kinderen de lagere school ontwassen zijn, staan verlegen wat met hen aan te vangen en vinden geen anderen uitweg om hen nog iets te doen leeren en hen tevens vooreerst niet tot hun last te hebben dan de latijnsche school, zonder daarbij in het minst het plan te hebben op eene zoogenaamde geleerde opvoeding hunner kinderen; door hen wordt dus de inrigting, die dienen moest tot opleiding voor het hooger onderwijs, misbruikt als bewaarschool, want een anderen naam kan men moeijelijk aan zulk een gebruik geven. Doch ook hier heeft de slechte inrigting van ons gymnasiaal onderwijs voor een gedeelte schuld, want was deze goed, dan zou men met dat onderwijs een doel hebben, dat niet op die wijze misbruikt kon worden en om dat onderwijs goed te houden zoude men eischen kunnen en mogen doen en één van die eischen zou zijn een geëvenredigd schoolgeld, niet een zoo belagchelijk klein minerval, als op vele plaatsen betaald wordt, waardoor de ouders aangespoord worden de latijnsche school tot eene

bewaarschool te vernederen, waar zij hunne jongens vrij goedkoop kunnen laten onderwijzen, totdat zij tot een of ander beroep moeten worden opgeleid.

Maar gelukkig zijn er nog anderen, die, hoewel weinig in aantal, begrijpen wat het gymnasiaal onderwijs bedoelen moet; en alleen omdat zij dat begrijpen, kunnen zij slagen. Maar is het dan geene misleiding zoo vele jongelingen (in één jaar 236 van de 1859, dus hoe velen van hen, die er in één jaar komen [1]) in hunne verwachtingen te leur te stellen? Dat zou niet gebeuren (en hier meenen wij het antwoord gevonden te hebben op onze twee gestelde vragen), *als ons gymnasiaal onderwijs bij de wet geregeld was, als het waar was, dat het gymnasiaal onderwijs de strekking had om die mate van voorloopige kennis te krijgen, als noodig is om het hooger onderwijs met vrucht bij te wonen;* als dit doel beter in het oog gehouden wordt en de middelen daartoe aangewend worden, dan zal niet alleen ons gymnasiaal onderwijs worden, wat het wezen moet, maar ook zal de bevolking onzer hoogescholen in gehalte veel winnen.

Uit hetgeen wij gezegd hebben, blijkt, dat er, gelijk dan ook de regering in hare inlichtingen op het verslag der commissie belast met het onderzoek van het verslag omtrent den staat der hooge, middelbare en lagere scholen over 1857/58 van 16 Febr. 1860 volmondig heeft erkend, dat er allezins behoefte is aan eene degelijke regeling van dezen tak van ons onderwijs; nog kon niet alles nagegaan worden, een volgend jaar zal welligt nieuwe

---

1) Stellen wij dat van de 286 leerlingen er slechts 120 zijn, die het gymnasium of de latijnsche school verlaten, omdat hunne verwachting teleurgesteld is, dat de cursus gemiddeld 5 jaren duurt en er dus jaarlijks om het getal van 1859 leerlingen te hebben ongeveer 370 nieuwe leerlingen moeten worden ingeschreven, dan is toch ongeveer een derde gedeelte van die 370 op het gymnasium gekomen om er zonder doel eenig onderwijs te genieten.

bijzonderheden doen kennen en ieder, die lust gevoelt kan uit de tabel verdere gevolgtrekkingen maken.

Thans mogen na deze algemeene beschouwingen de bijzonderheden volgen, die op iedere inrigting in het bijzonder betrekking hebben; eerst komen de definitief, dan de voorloopig erkende gymnasiën, eindelijk de latijnsche scholen.

Op het gymnasium te Groningen is sedert eenige jaren eene verandering gekomen in den tijd, waarop een aanvang gemaakt wordt met het onderwijs in de oude talen: vroeger werd op de 2de klasse met het latijn begonnen, op de 3de met het grieksch; om de nieuwere talen meer tijd te kunnen wijden is het onderwijs in het latijn van de 2de afgenomen en nu begint men tegelijk het onderwijs in het latijn en in het grieksch; er zijn daar dus slechts vier jaren voor het onderwijs in de oude talen bestemd, dit is zeker weinig, maar de leerlingen hebben nu eene grondige kennis van de nieuwe talen en een algemeen begrip van grammatica; zij behoeven dus veel niet meer te leeren, maar eenvoudig even te herhalen; dit is de leidende gedachte geweest bij het maken dier verandering, maar of het onderwijs in de oude talen daardoor gebaat wordt of niet, hierover kan men te Groningen nog niet oordeelen.

Te Winschoten wordt aan het gymnasiaal onderwijs meer en meer uitbreiding gegeven: vroeger was daar geen afzonderlijke leeraar voor de nieuwe talen, in welke behoefte eerlang vervuld zal worden.

Te Leeuwarden is de betrekking van leeraar in de nieuwe talen, die sedert 14 November 1858 vakant geweest was, op den 1sten Junij 1859 weder vervuld door den Hr. D. Gerth van Wijk, Litt. Hum. Cand., hoofdonderwijzer en bezitter eener acte voor de nieuwe talen.

Te Assen had niets bijzonders plaats dan eene kleine verandering in het personeel der onderwijzers.

Het gymnasium te Deventer had in de maand October

1859 een gevoelig verlies geleden door het overlijden van zijn verdienstelijken rector, Dr. D. H. Hoenebeek Hissink, een man van grondige kennis en geschiktheid voor het onderwijs, die geacht en bemind door zijne leerlingen bij hen de lust tot werkzaamheid en tot eigene oefening wist op te wekken; ten gevolge van eene goedgunstige beschikking van den gemeenteraad aldaar, was reeds gedurende de ongesteldheid van Dr. Hoenebeek Hissink aan Dr. W. Julius opgedragen zich met het onderwijs in de rectorsklassen te belasten; later werd Dr. C. A. Engelbregt, rector van het gymnasium te Doesburg, tot rector aangesteld: deze aanvaardde zijne betrekking bij den aanvang van den cursus 1859—1860. De Hr. J. Meuleman, docent in de oude talen aan die inrigting behaalde aan 's rijks hoogeschool te Groningen den graad van doctor in de letteren.

Bij het gymnasium te Zutphen had in het personeel der docenten groote verandering plaats: ten gevolge der benoeming der Heeren Dr. W. G. Brill en Dr. C. P. Burger, de eerste tot hoogleeraar aan de hoogeschool te Utrecht, de andere tot leeraar in de wiskunde aan de akademie te Delft werden de drie leeraren Dr. von Hoff, Dr. Michaelis en Dr. Huberts in rangorde verhoogd en Dr. W. Julius hun toegevoegd; in de plaats van Dr. Burger kwam Dr. Cramer uit Maastricht.

De vacature van het rectoraat te Doesburg ontstaan door het vertrek van Dr. C. A. Engelbregt naar Deventer werd vervuld door de benoeming van den Hr. J. B. Kan, Litt. Hum. et Jur. Utr. Doctor; tot nog toe bestaat daar geene 2de afdeeling en evenmin is er een leeraar in de wiskunde benoemd, ofschoon de vorige leeraar reeds in de maand Mei van het jaar 1859 overleden is; door deze omstandigheden kan het aantal leerlingen op die inrigting zeker niet toenemen.

Ook te Amsterdam hebben eenige veranderingen onder de docenten plaats gehad; met den 31sten December 1859 is de Heer H. A. Corvey, leeraar in de hoogduitsche taal

op zijn verzoek eervol ontslagen; zijne betrekking wordt voorloopig waargenomen door den Hr. J. Jessurun de Mesquita, geëxamineerd voor het hebreeuwsch, fransch, hoogduitsch, engelsch en spaansch, die den 17den Augustus 1859 in de plaats van Dr. J. Wiarda tot leeraar in het hebreeuwsch was aangesteld; den 13 April 1859 was nog in plaats van den Hr. F. M. Cowan tot leeraar in de engelsche taal benoemd de Hr. F. J. Millard, bezitter van eene acte voor het engelsch.

Omtrent het gymnasium te 's Gravenhage valt te vermelden, dat de betaling van minervalia, honoraria, enz. door de leerlingen van die inrigting afgeschaft is; de gemeenteraad heeft de bezoldiging der leeraren, die uit de gemeentekas gevonden wordt, vastgesteld; de leerlingen betalen thans *f* 100.— schoolgeld zonder meer; de zonen der leeraars aan 't stedelijk gymnasium genieten echter het onderwijs aldaar gratis.

Te Rotterdam viel geene verandering voor dan de benoeming van den Hr. F. Worthmann in plaats van den Hr. F. F. W. Koch tot leeraar in de hoogduitsche taal.

Te Leiden bleef de prorector Dr. W. G. Pluygers, die sedert den 1sten Januarij 1859 de betrekking van eersten bibliothecaris van de academische bibliotheek aanvaard had, zijne lessen waarnemen tot dat de ledige plaats, die door zijn vertrek ontstaan moest, heeft kunnen aangevuld worden; in die vacature was voorzien door de benoeming van den 1sten praeceptor Dr. R. Fruin tot prorector; tot 1sten praeceptor werd de 2de praeceptor Dr. H. A. Kleyn benoemd, zoodat eindelijk de betrekking van 2den praeceptor te vervullen bleef, waarin voorzien is door de benoeming van den Hr. F. A. de Graaf, Phil. Theor. et Litt. Hum. Cand., die reeds in de eerste dagen van April een aanvang met zijn onderwijs gemaakt heeft. De Hr. S. F. Groen, sedert den 6den October 1846 onderwijzer in de fransche taal- en letter-kunde, tevens belast met het onderwijs van het latijn in de 2de afdeeling ontving eene aanneme-

lijke roeping naar Java en verzocht uit dien hoofde zijn ontslag, hetwelk hem eervol verleend werd; na diens vertrek is het onderwijs in het latijn op de 2de afdeeling opgedragen aan Dr. Sicherer, onderwijzer in de hoogduitsche taal, onder toekenning van *f* 200.— verhooging van jaarwedde en spoedig daarop is bij raadsbesluit tot onderwijzer der fransche taal- en letter-kunde benoemd de Hr. M. Reinders, bezitter van eene acte voor de fransche taal, die zijne lessen in de eerste helft van April begonnen heeft, tot welken tijd het onderwijs in het fransch door Dr. L. A. te Winkel, leeraar in de nederlandsche taal- en letter-kunde, is waargenomen. De schoolbibliotheek aldaar gaat voort goede diensten te bewijzen en ontvangt van vele zijden ondersteuning. Twee leerlingen der 2de afdeeling aldaar, die na afloop van den geheelen cursus eervol ontslagen waren, hebben verzocht om voortaan nog voor een onbepaalden tijd het onderwijs op het gymnasium te blijven waarnemen, de een op de 2de afdeeling, de ander op de 1ste afdeeling.

Omtrent het gymnasium te Gouda valt te vermelden, dat de gemeenteraad aldaar besloten heeft met 1 Januarij 1860 eene verhooging van jaarwedde van *f* 200.— aan den conrector toe te staan en eene van *f* 100.— aan de docenten in de geschiedenis en de nieuwe talen, met bijvoeging, dat het minerval van die leerlingen, die voortaan boven het getal van 40 aan het gymnasium zullen worden ingeschreven, onder al de bestaande docenten verdeeld zal worden. Verder is aldaar eenige wijziging in de leeruren gekomen: vroeger waren de leerlingen der 1ste afdeeling en ook die der 2de op dezelfde uren geheel bijeen voor het onderwijs in de geschiedenis; tegenwoordig worden de gelijknamige klassen van de 1ste en 2de afdeeling te zamen in de geschiedenis, de wis- en aardrijks-kunde onderwezen, zoodat iedere klasse thans meer uren kan hebben en het onderwijs beter naar de vorderingen en den leeftijd der verschillende klassen geregeld wordt; de mythologie en an-

tiquiteiten worden op de 2 hoogste klassen der 1ste afdeeling nu ook afzonderlijk onderwezen.

Het gymnasium te Brielle is veranderd van leeraar in de nieuwe talen; de Hr. G. W. Boon werd onder toekenning van pensioen met den aanvang van den cursus 1859—1860 eervol ontslagen; in zijne plaats werd door Z. E. den Minister van Binnenlandsche Zaken volgens besluit van 3 October 1859 benoemd de Hr. G. C. J. van der Bie, bezitter van den tweeden rang en van eene acte voor de fransche, hoogduitsche en engelsche talen, tot dusverre huisonderwijzer te Utrecht. De Hr. van der Bie vond echter goed den 30sten October voor zijne betrekking te bedanken, nadat hij eerst uitstel had verzocht om die te aanvaarden. De Minister de benoeming intrekkende benoemde daarop den 26sten November 1859 den Hr. L. M. Baale, bezittende de acte van hoofdonderwijzer volgens de wet van 13 Aug. 1857 en geadmitteerd voor 't fransch, engelsch en hoogduitsch, onderwijzer aan de voorbereidende klasse van het gymnasium te Groningen.

Te Middelburg was den 18den Maart 1859 de conrector van het gymnasium aldaar de Hr. F. H. Batenburg overleden; in zijne plaats werd benoemd Dr. A. Romeyn, tot dusverre docent in de oude talen aan de inrigting van den Hr. J. Kapteyn te Sassenheim.

Omtrent het athenaeum te Maastricht valt alleen te vermelden, dat de betrekking van Dr. D. G. Cramer, vandaar tot leeraar in de wiskunde aan het gymnasium te Zutphen benoemd, vervuld is door de benoeming van den Hr. H. W. Schreuder van der Kolk, Phil. Nat. Doctor.

Tot de voorloopig erkende gymnasiën overgaande hebben wij slechts weinig te vermelden: bij het gymnasium te Kampen is met den aanvang van den cursus 1859—1860 de voorbereidende klasse opgeheven; hierdoor werd het getal docenten van 6 op 5 teruggebragt, daar de eene betrekking van leeraar in de wiskunde niet vervuld is, maar Dr. C. J. Spat, tot dusverre leeraar in de wiskunde en

BIJLAGE.

	GEMEENTE[N]

in de nieuwe talen, thans belast is met het onderwijs in de wiskunde, de aardrijkskunde en het nederlandsch; de Hr. J. J. Leupen geeft onderwijs in het italiaansch boekhouden en koopmansrekenen, het fransch en de vaderlandsche geschiedenis, terwijl de Hr. J. Beckering Vinckers belast is met het onderwijs in de engelsche en hoogduitsche talen en een gedeelde der wiskunde. Ten gevolge dezer opheffing verloor dit gymnasium ook 22 leerlingen.

Reeds is gewag gemaakt van de vestiging van een gymnasium te Zalt-Bommel; het is hier de plaats om daarover uitvoeriger te spreken; bij besluit van 25 Februarij 1859 heeft Z. E. de Minister van Binnenlandsche Zaken het gemeentebestuur van Zalt-Bommel gemagtigd de latijnsche school aldaar voorloopig in een gymnasium te veranderen, met bepaling, dat wanneer na eene tweejarige proeve de doelmatigheid der nieuwe inrigting zal gebleken zijn het gemeentebestuur aan het departement van Binnenlandsche Zaken de definitive erkenning van het gymnasium zal voorstellen. Het getal docenten aan die inrigting is daarop met een leeraar in de nieuwe talen vermeerderd en tot deze betrekking is benoemd de Hr. G. C. Louwenrier, bezitter van den 1sten rang en van eene acte voor de nieuwe talen; met September l. l. in werking getreden heeft het gymnasium tot nu toe zeer goed aan de verwachting voldaan. Bij deze verandering is tevens eene wijziging gekomen in de vacanties; de latijnsche school had hare bij het organiek besluit bepaalde vacanties, bij het gymnasium echter is de zomervacantie op den tijd van vier weken ingekort.

Bij het voorloopig gymnasium te Alkmaar is de Hr. M. H. Kottmann vervangen door den Hr. M. O. Veenstra, bezitter van den 2den rang en van eene acte voor de nieuwe talen.

Zoo ook werd te Boxmeer de Hr. G. A. Meyers, leeraar in het fransch en hoogduitsch vervangen door den Hr. H.

A. L. Hagdorn, bezitter van eene acte voor de nieuwe talen.

Eindelijk zijn wij tot de latijnsche scholen genaderd; die te Harlingen heeft in den loop van dit jaar eene aanzienlijke vermeerdering van leerlingen ondergaan, daar het getal van 3 tot 8 gestegen is.

De latijnsche school te Joure, die sedert eenigen tijd geene leerlingen meer had, wordt ook weder door 2 leerlingen bezocht.

Te Enschedé bestaan plannen tot verandering en uitbreiding der latijnsche school; de rector Dr. A. P. van de Siepkamp heeft wegens zijne gevorderde jaren en meer dan vijftigjarigen diensttijd ontslag uit zijne betrekking verzocht.

Te Wageningen, waar het gymnasium, zoo als wij reeds zagen, weder in eene latijnsche school veranderd is, blijven de nieuwe talen voortdurend een gedeelte van het onderwijs uitmaken; tot leeraar in de nieuwe talen en de wiskunde aldaar is benoemd de Hr. J. W. J. Jansen.

Omtrent de latijnsche school te Utrecht vermelden wij slechts dat den leerlingen der hoogste klassen aldaar thans de gelegenheid gegeven is van nabij kennis te maken met de nederlandsche letterkunde en hare geschiedenis.

Te Hoorn is plan op uitbreiding der latijnsche school; de betrekking van leeraar in de wiskunde is aldaar vacant en men doet moeite om er tevens een conrector te benoemen, belast met het onderwijs in de oude talen, de hiermede verwante vakken en in het meer gevorderd onderwijs der nieuwe talen; de jaarwedde aan deze betrekking verbonden is ƒ1000.— met ƒ200— vergoeding voor huishuur.

Te Schiedam maakt het plan om de latijnsche school in een gymnasium te veranderen voortdurend een punt van beraadslaging van het gemeentebestuur uit.

Omtrent de latijnsche scholen in Noord-Brabant is alleen te vermelden, dat de betrekking van leeraar in de wis-

kunde te Heusden thans vervuld is door de benoeming van den Hr. P. Seret en dat de betrekking van conrector te Ravenstein vacant is.

Hiermede eindigen wij ons verslag; mogten wij in staat gesteld worden een volgend jaar een dergelijken arbeid te volbrengen, dan hopen wij dat de inhoud daarvan in alle opzigten bevredigend zal zijn. Voorloopig houden wij ons bij de rectoren tot medewerking aanbevolen, indien zij althans van oordeel zijn, dat een dergelijk verslag der zaak van het onderwijs eenig voordeel aanbrengt [1]).

1) Voor latere veranderingen vergelijke men de *laatste berigten*, aan het slot van dit tijdschrift.

Leeuwarden, 29 *Februarij* 1860.

Namens de redactie,
A. H. G. P. van den Es.

REGLEMENT

VOOR HET

GYMNASIUM WILLEM III.

Wij meenen den lezers van dit tijdschrift genoegen te doen hier het reglement van bovengenoemd gymnasium mede te deelen; de Nota voor de Commissie in Nederland om de keuze te doen van het voor die inrigting uit Europa benoodigd personeel is voor het publiek van minder belang.

ARTIKEL 1. Het Gymnasium is eene Inrigting voor opvoeding en onderwijs, ten behoeve van de Europesche jongelingschap in *Nederlandsch Indië.*

Het heeft tot doel de zedelijke, verstandelijke en ligchamelijke ontwikkeling der aan de inrigting toevertrouwde jongelingen, en is bestemd voor de opleiding zoo van hen, die naderhand tot de lessen op de Hoogescholen of op bijzondere Academiën wenschen toegelaten te worden, als van hen, die zich door eene beschaafde opvoeding willen voorbereiden, om met nut werkzaam te zijn in maatschappelijke betrekkingen, waarvoor het bezit van eenig academisch prædicaat geen vereischte is.

Zoowel externes als internes worden opgenomen.

ART. 2. De strekking van opvoeding en onderwijs is christelijk-zedekundig.

Het geven van onderwijs in de Godsdienst wordt overgelaten aan de Kerkgenootschappen.

Art. 3. Behoudens het oppertoezigt van het collegie van Curatoren is het Bestuur van het Gymnasium opgedragen aan een Directeur, onder den titel van Rector.

Voor de opvoeding en het onderwijs wordt hij bijgestaan door het noodig aantal docenten.

Het huishoudelijk beheer der Inrigting wordt, onder zijn toezigt, gevoerd door een Administrateur, bijgestaan door een genoegzaam personeel.

Art. 4. Op het Gymnasium worden toegelaten jongelieden, die ten minste hun 10de jaar hebben vervuld, nadat zij bij een examen, af te leggen te Batavia, ten overstaan der Commissie voor Opvoeding en Onderwijs uit het Collegie van Curatoren en den Rector, en elders ten overstaan van de plaatselijke Sub-Commissie van Onderwijs, blijken hebben gegeven, met vrucht de lessen op het Gymnasium te kunnen bijwonen.

De vereischten, om op het Gymnasium te worden toegelaten, zijn:

a. Het lezen, schrijven en Hollandsch spreken, benevens de kennis van de eerste gronden der Nederlandsche Spraakkunst.
b. De beginselen der Rekenkunde.
c. De beginselen der Aardrijkskunde.
d. Een algemeen overzigt der nederlandsche en Nederlandsch-Indische Geschiedenis.

Art. 5. Zij, die den ouderdom van 12 jaren bereikt hebben, en de lessen op het Gynasium niet van den beginne wenschen te volgen, maar verlangen in eene der hoogere klassen te worden toegelaten, moeten bevorens een examen afleggen ten overstaan van de Commissie voor Opvoeding en Onderwijs uit het Collegie van Curatoren en den Rector.

De Rector bepaalt daarna, in overleg met die Commissie, tot welke klasse de geëxamineerde kan worden toegelaten.

Art. 6. In de navolgende vakken wordt onderwijs gegeven:

A. *Talen:*	1. Latijn	met letter-, oudheid- en fabel-kunde.
	2. Grieksch	
	3. Maleisch.	
	4. Javaansch.	
	5. Hoogduitsch	met letterkunde.
	6. Fransch	
	7. Engelsch	
	8. Nederlandsch	
B. *Wetenschappen:*	9. Wisk. Wetenschappen (Cijfer-, Stel- en Meet-kunde).	
	10. Landmeten en Waterpassen.	
	11. Werktuigkunde.	
	12. Kosmographie.	
	13. Aardrijksk.	*a.* van Java. *b.* van Nederland. *c.* Algemeene.
	14. Physica.	
	15. Chemie.	
	16. Natuurlijke Geschiedenis.	
	17. Geschiedenis	*a.* van Java. *b.* van Nederland. *c.* Algemeene.
	18. Staathuishoudkunde.	
	19. Statistiek.	
	20. Handelswetgeving.	
	21. Italiaansch Boekhouden.	
C. *Fraaije Kunsten:*	22. Teekenen (regtlijnig- en handteekenen).	
	23. Muzijk.	
	24. Gymnastiek.	
	25. Declamatie.	

Art. 7. In de laagste klasse wordt het (*sic*) onderwijs voortgezet en het middelbaar onderwijs aangevangen.

Jongelingen, mits den leeftijd van 12 jaren bereikt hebbende, worden, na afgelegd examen, tot het verder middelbaar onderwijs toegelaten.

Art. 8. Het Gymnasium is, voor zoover de volgende klassen betreft, in twee afdeelingen verdeeld:

a. Voor hen, die wenschen later de Hoogescholen, de Athenaea of 's Rijks Kweekschool voor militaire Geneeskundigen te Utrecht te bezoeken.

b. Voor hen die bestemd zijn:

a. Voor de koninklijke Academiën voor de Land- of Zeemagt te *Breda* of *Willemsoord.*

b. Voor de koninklijke Academie te Delft.

c. Voor Handel en Nijverheid.

Art. 9. Ouders of Voogden geven, bij den overgang der jongelingen van de laagste tot de hoogere klassen, aan den Rector kennis, voor welk vak zij hunne kinderen of pupillen bestemmen.

Art. 10. Bij de opleiding der jongelingen voor Inrigtingen, waar tot toelating een bepaalde leeftijd wordt gevorderd, wordt daarop gelet bij het vaststellen van elken leercursus.

Art. 11. Behoudens het bepaalde bij het vorig artikel, is de cursus voor de afdeeling a. van zes, die voor de afdeeling b. van vier jaren.

Elke cursus, ook die der laagste klasse, vangt aan met 1 September en eindigt met half Julij van ieder jaar.

Art. 12. Jaarlijks wordt door den Rector, in overleg met de Commissie voor Opvoeding en Onderwijs uit het Collegie van Curatoren, een programma vastgesteld van

der te geven lessen in elke afdeeling en in de verschillende klassen.

Art. 13. Jaarlijks, bij het einde van den cursus, wordt, na afgelegd openbaar examen, door den Rector, in overleg met de Commissie voor Opvoeding en Onderwijs uit het Collegie van Curatoren bepaald, welke jongelingen tot eene hoogere klasse zullen overgaan, of het Gymnasium voor hunne volgende bestemming kunnen verlaten.

Na afloop van het examen worden aan de jongelingen, die gedurende den afgeloopen cursus de meeste blijken van gemaakte vorderingen gegeven hebben, en op de loffelijkste wijze hun pligt hebben betracht, prijzen, bestaande in boekwerken on andere voorwerpen, of getuigschriften uitgereikt.

Art. 14. Aan de jongelingen, die, na volbragten leertijd, het Gymnasium verlaten, wordt daarvan een certificaat verleend.

Art. 15. De leerlingen van het Gymnasium, zoowel externes, als internes, dragen eene, door het Collegie van Curatoren te bepalen, uniformekleeding.

Art. 16. Voor de internes wordt betaald *f* 480, voor de externes *f* 300 's jaars.

De betaling geschiedt driemaandelijks, in den loop der eerste maand van het ingetreden trimester. De rekeningen van verschotten worden mede driemaandelijks ter betaling aangeboden.

De leerlingen genieten daarvoor, behalve het onderwijs, de internes: kost, inwoning en bewassching, zoomede geneeskundige behandeling; de externes: halven kost, zonder meer.

Het onderwijs in muzijk wordt voor hen, die het wenschen te ontvangen, afzonderlijk in rekening gebragt.

Kleeding, boeken, teeken- en meet-instrumenten zijn mede niet onder de school- en kost-gelden begrepen, doch worden tegen den kostenden prijs door het Gymnasium verstrekt.

De overige schoolbehoeften worden niet in rekening gebragt.

Art. 17. Voor internes, die om bijzondere redenen, ter beoordeeling van de Commissie voor opvoeding en onderwijs uit het Collegie van Curatoren, gedurende den vacantietijd in de Inrigting blijven, wordt geen meerdere betaling gevorderd.

Aldus gearresteerd in de Vergadering van het Collegie van Curatoren van het Gymnasium Willem III, *op den* 12[den] *October* 1859, *en goedgekeurd bij besluit van* Zijne Excellentie den Gouverneur-Generaal van Nederl. Indië, N°. 14, dato 21 October 1859.

Mij bekend:

Het Lid, tevens Secretaris,

C. F. W. WIGGERS VAN KERCHEM.

LEGES SCHOLAE DELPHENSIS,

INSTAURATAE ET CONSTITUTAE, GENERALES.

CIↃ IↃ CCXXXI.

I.

Rector concordiae et paci inter Praeceptores fovendae alendaeque, quantam maxime possit, operam navato.

II.

A Rectore, novi Discipuli qui accesserint, examinantor, et de ejus sententia justo convenientique Ordini adjungantur.

III.

Rectori jus esto, quotiescumque libuerit, Classes examinare, Themata praescribere, docentes audire Magistros, inspicere Thematum aliorumque exercitiorum libros.

IV.

Rectori Logicam sive Dialecticam et Geographiam cupidis quibuscumque et volentibus, privatis Scholis tractare integrum esto.

V.

Praeceptores, in atrium Scholae posteaquam convenerint, suum quisque ludum ingrediuntor. Suae quisque Prae-

çeptor Classis Auditores privatis Scholis doceto; alienae Classis vel extraneum, neminem. Rector vero et Prorector privatis Scholis nullum convictorem, nisi qui simul publicae Scholae auditor sit, docento.

VI.

Praeceptores pensa praescripta, ad normam ab Amplissimis Curatoribus jam recognitam, nihil praetermittendo aut mutando, statis horis tractanto.

VII.

Praeceptores discipulos liberali disciplina regunto, et a ferularum fustiumve ictibus, quoad ejus fieri possit, iidem temperanto.

VIII.

Nemo Praeceptorum, inscio Rectore a Schola abesto; ante tempus nemo exito.

IX.

Praeceptores suae singuli Classis multas colligunto, et conferunto in communem summam elapso semestri. Inde nummulos aliquot diligentioribus Discipulis, quotiescumque praescripta pensa dexterius reddiderint, pro stimulo ad majorem industriam distribuunto. Quod reliquum sit aeris multatitii, in usum Scholae impenditor.

X.

Vitia singulorum Thematum in quaque Classe a Praeceptoribus in schedula annotantor; ex quorum collecta summa illis, qui per semestre temporis spatium pauciora commiserint, jus praemiorum vindicator.

XI.

Discipulus, qui abfuerit ab exercitio Thematis componendi, vitia proximi, cujus vel a dextro vel ab sinistro latere plurima inveniantur, participato.

XII.

Disciputi bis singulis hebdomadis, diebus Lunae sc. et Saturni, memoriter reddunto. Phrases ex auctoribus, quos explicant, a Praeceptoribus excerptas dictatasque; in suprema quidem Classe octonas singulis Lectionibus; in Classe Prorectoris autem Senas; in Tertia vero et Secunda quaternas.

XIII.

Latine loquendi usus in tribus superioribus Classibus frequentator; vernacule loquentibus, praesente Praeceptore, multa dicenda binorum chalcorum; in Classe vero Rectoris quaternorum.

XIV.

Discipuli Scholam adeuntes, aut ex ea discedentes, in publico modeste agunto. Immodeste qui se gesserint, dignam culpa poenam luunto.

XV.

Absentes a ludo qui fuerint, schedula a Parentibus aut hospitibus impetrata, absentiae rationem probanto. Tergiversantibus et falsariis multa vel poena gravior irrogator.

XVI.

Armorum Scholasticorum immemores vel negligentes pro ratione culpae vel negligentiae duobus chalcis aut pluris multantor.

XVII.

Sero venientes, aut aliorum Classes sine venia ingredientes, pari ratione, ut modo, multantor.

XVIII.

Lectionem non tenentes, in Classe Rectoris ter eam nitide descriptam exhibento postridie; qui secus faxint, duo-

bus insuper obolis multantor. In quatuor inferioribus Classibus eandem non tenentes ter itidem describunto, et negligentes obolo multantor.

XIX.

Memoriter reddentibus vel examinandis aliquid suggerentes obolo sive stufero multantor.

XX.

Themata domestica Graeca, vel Latina correcta nitide in libro describenda; nec non Graecarum vocum investigationes, Orationes, Chreias, Epistolas; item versiones vernaculas, et vocabulorum in Lectione explicanda occurrentium notationes, aliaque exercitia statuto tempore exhibento. Negligentes pro Themate Latino obolum; pro Graeco duos; pro Chreia et Epistola tres, pro Oratione sex, pro versione et vocum investigatione unum obolum solvunto.

XXI.

Qui in Classe Rectoris vel contra Syntaxin et Etymologiam, vel contra Declinationum Conjugationumve paradigmata in Thematibus peccaverit, pro unoquoque vitio binos chalcos, sed in Prorectoris Classe unicum persolvito.

XXII.

Numquam binis simul et eodem tempore naturae satisfaciendi venia conceditor.

XXIII.

Diutius in area morantibus, vel extra fores Gymnasii oberrantibus, pro modulo negligentiae vel contumaciae, multa irrogator vel unius oboli, vel duorum, vel trium [1].

---

1) Volgens Resol. der HH. van de Weth., van 10 July 1641, was het verboden »in de Schoolsteeg herbergen te houden," daar der Latijnsche schooljeugd geen gelegenheid moest gegeven worden, om, wanneer zij tusschentijds de school verliet, genoemde verboden plaatsen te kunnen bezoeken.

XXIV.

In singulis Classibus Custodes sive Observatores, qui ad nutum Praeceptoris delinquentes annotent, constituuntor.

Sic decreverunt sanxeruntque Nobilissimi Amplissimi plurimumque Reverendi Scholae constituendae et Collegii Praefecti.

Henricus van Hoornbeek, I. C.
Civitatis Delphensis Syndicus.

Gaspar van Kinschot, I. U. L.
Reipublicae Delphensis Senator, dudum Consul, Praetor, cum maxime ad Comitia Nob: ac Praepot: Ordinum Hollandiae delegatus.

Reyer van der Burch, I. C.
Urbis Delphensis Senator, nuper Iudicum Praeses, nunc vero ad eadem Comitia delegatus.

Petrus Gribius,
Ecclesiae Delphensis Antistes primarius [2]).

Delphis a. d. VIII Id. Mart. A. CIƆIƆCCXXXI.

Rectore Scholae et Collegii Literarii ibidem Moderatore,

I. C. SCHRÖDERO.

---

2) Sedert de Resol. van 5 Septr. 1672 moest het Curatorschap van de Groote Scholen altijd »bij een van de predicanten bediend worden;" dit geschiedt tegenwoordig nog.

Mr. J. SOUTENDAM.

Reglement van orde voor de discipelen „van der groote schoole" te Delft, van het jaar 1558, getrokken uit het 2e Keurboek der stad, p. CXLVI verso.

(Medegedeeld door Mr. J. SOUTENDAM.)

hore quibus ĩ ludũ conuenisse oportebit, state certeque hec sũto

Adolescentes ĩ classes cõscripti. mãe ex die xvj cal. mart. usque ad diẽ xix cal. nouẽb. sexta · ab hoc deinde ĩ illũ diẽ · sep.ma ĩ ludũ coueniũto.

dimissi ad ientaculũ · audita octaua · ut ante nonã reůltãt.r [1] iurãto serioq̃ue velsse nõ ĩ classes cõscriptis · dũ ante octavã auditã adsint · fraudi ne esto · hora undecima simul õẽs dimittũtor.

A meridie õẽs ante primã auditã adsũto.

Tercia dein dimissi. ante qᵘrtã iterũ adsint · iurãto.

quĩta hora simul õẽs dimittũtor.

festis diebus ad horã sepmã õẽs adsũto · de more tẽpla adeũto · ꝑpetuoque ibi ad finẽ usque sacri offcij manẽto.

Idẽ de matutinis ac vesꝑtinis precibus diebusque ac horis ad eas constitutis ius esto.

---

1) = revertantur.

Absētes · ac emāsores · pro noxie ratione · arbitrio rectoris · ferula vel virgis puniūtor.

quibus emanēdi ludo v. tēplo · ac serius eo cōstituta hora veniēdi a · rtore vel magistro suo [1] facultas ĩpetrata erit · ĩpuĩtas esto · qui facultatē impetratā sibi asseret rtoris chirogpho demōstrato · qui iuuenū ĩ classes cōscrptorū germāice locuti suis conmililonibus erit · ferula v. virgis arbitro rtoris puniūtor · leuiū delictorū ut ĩ ub [2] factisque insolētie · ac ĩciuilitates · ĩ auscultādo excipiē° · que · ac oĩs ĩ stio scolastico exornā° [3] negligētie peā quoque arbitraria esto.

Mēdatiū ac nimia ĩsolētia ĩ ludo · ĩ plateis · ĩ tēplis · nō nisi virgis expiantor.

que int q°s cōtrousia ac lis nata erit mgri sui · ac rtoris arbitrio dirimitor.

Si qrū contentio ĩ pugnā exeat · q por [4] pulsauerit · virgis ceditor · alterius autem q ĩiuriā propulsauerit · seque defēdeit pene moderatio penes rtorē esto.

q alterū q qmodo leserit · aut afflixerit iuditio qque rtoris punitor.

qui eo audatie ꝓgressus fueit · ut ferrū iratus strĩgat · nudatus tergum · ac ad palū deligatus virgis ceditor.

eodē supplitio scortatoes · furesque · hi illiberalitatis · illi ĩpudicitie scelus luūto.

horū om delictorū obseruatores ĩ qque ordĩē sūto · acriter sĩlorū [5] peccata notāto · ac nemini parcēto.

---

1) v. m. s. is van een latere hand.

2) = verbis.

3) Dit woord is zóó onduidelijk geschreven, dat het niet te ontcijferen is: hetgeen er nu van gemaakt is, *exornando*, komt het meest met de lettertrekken overeen. An »*exercendo?*"

4) = prior.

5) = singulorum.

qui obseruator aliquem deferre nexlexisse (*sic*) dolo culpaue cōuictus fueit eādē penā cū eo q deliqrit · sustineto. qrū deltorū expssa hic pena nō est · eorū arbitriū omē penes rectorē esto.

his legibus pro re ac necessitate alias addere · si ita visū erit senatui ac rtori · ius fasque · antiquare autem abrogareque ullā harū · nisi senatui nefas esto.

Oēs disciputi his legibus eqliter tenētor · si qui parere noluerīt · ne recipiūtor · aut recepti · dimittūtor.

Delft. Mr. J. S.

Opgave van eenige feiten betrekkelijk de „Groote Schoole" te Delft.

Anno 1550 verzocht de Rector van de »Groote Schoole" vrijdom van *meer dan* 3 *half vaten* bier-excys, hetgeen hem ontzegd werd volgens het Memoriaal van HH. Burgemrn. van 24 Novr. van bovengemeld jaar.

7e. Junij 1555 is Mr. Hendrik Christiaanfz. Geldorpius aangenomen tot Rector op *f* 215 's jaars boven de Extraordt. ascentie-en hoogtydgelden, »mits hy gehouden zal wezen te komen ofte getrouwelyk te doen innen het schoolgeld van de Jongeren, en daar van doen reke, bewys en reliqua tot profyt van der Steede.

ende zal in 't huys wonen daar voor dezen de andere Rectors in gewoond hebben voor 5 gl. 's jaars."

6e. July 1555. Een ordonnie van 5 sts. voor d'Hr. Kene, Priester, voor zekere diensten die hy voor den Rector gedaan heeft in 't zingen mette schoolkinderen in de nieuwe Kerk.

den 20 Jan. 1555 de Rector van de »Groote Schoole" voor $^1/_4$ jaars gagie betaald 50 phs guldens (tot 25 str. 't stuk).

15 Mey 1556 Ordonnie voor Heer Lieven Jan Priester van 6 gl., voor zyn dienst, die hy een jaar lang gepleegt heeft over de scholieren, frequenteerende op Son- en Heylige-dagen 't Choor van de nieuwe Kerk.

den 19en Jan. 1556 acte van vrydom van bier-excys verleend aan den Rector van de »groote schoole" die hem in zyn aanneeminge was belooft.

1565 den 11en Aug. Mr. Hendrik Junius tot Rector van de »groote schoole" aangenomen voor 3 jaren.

de schoolen te verdeelen in 6 classen.

den 16en Jan. 1574 werd Wybrand Renius Rector van de »groote schoole" op 300 gl. 's jaars, volgens het 2e Memoriaal van HH. Burgemrn.

14 Novr. 1596 is mr. Jacobus Lassonius tot Rector aangenomen voor 9 jaren, 's jaars om 700 gl.

en 't schoolgeld tot 20 strs ieder Jonge 's jaars aan den Tresorier te verantwoorden, volgens het 3e Memoriaal van HH. Burgemrn.

20 Febr. 1613 Dr. Adr. Hekhusius toegelegt *in stilligheid* 10 £ gr. 's jaars, tot augmentie, zonder daar af te reppen op verbeurte van die augmentie.

10 Decbr. 1616 aan Mr. Jan Rumelaar 100 gl. *uyt compassie*, omdat hem eenige goederen waren ontstolen.

17 Febr. 1629 hebben de HH. Burgemeesters den Regenten (van het Fraterhuis) toegezeyd, dat zij Arnoldo Rumelaar, sextae classis Magister, die om zynen grooten ouderdom de schoole langer geen dienst en kan gedoen en daarom van dezelve ontslagen, jaarlyks zullen laten volgen en doen betalen zijn tractemt. van 250 gl. 's jaars zijn leven lang gedurende, en dat hy ook blijven zal in 't huys daar hy jegenwoordig inwoont. Zullen ook de Regenten hem laten behouden de 36 gl., die hem tot vebeetering van zijn tractemt. vergunt zyn op den 18en Novr. 1624.

Het *Frater-huis* of *Collegium Literarium*, naderhand *Seminarum Theologicum*, was, zoo als *Bleijswyck* in zijne »Beschryvinge van Delft," p. 519 seqq. vermeldt, »in heel oude tyden opgerecht om eenige Latynsche Scholieren, die van geen middelen en nochtans van goede apparentie en naerstigheyt waren te alimenteren, en in de studie tot den Kercken-dienst op te trecken, dragende de naem van *Fratres*, dat is Broeders, om dat sy als gebroe-

ders in een Huysgesin in alle eendrachtigheyt te samen mosten woonen," enz. Zie hem ook, *ibidem*, p. 322 seq. — »De Regenten en Voochden, zegt hy, p. 522, van dit Collegie zynde met eenen Opsienders van de groote triviale schole werden gemeenlyk *Curateurs*, dat is versorgers van de scholen genaemt, en alsoo sy vier in getal zyn, soo werden sy in 't Latyn op 't oude Romeynse wyse *Quatuorviri* getituleert, — ofte anders *Scholae Delphensis Collegiiq: ibidem Literarii Curatores*," enz. — Tot Toesiender over de jonge Studenten binnenshuys werd ordinarie verkoren den Rector van de voorsz. nabuyrige Schole (die dan zyn Huyshoudinge oock binnen 't Godts-huys heeft) zynde verplicht dese Jongelingen, niet alleen in goede Tucht en discipline te houden, maer hen soo in 't repeteren van hare lessen die sy in de Scholen gehoort hebben, als oock in 't doen van extraordinaire lessen, te doceren en onderwysen, werdende derhalve gequalificeert met den naem van *Gymnasii Delphensis Collegiique ibidem literarij Moderator*. — Over de *groote* of *Latynsche schoole* vergelijke men de aangeh. Beschr. van Delft, p. 586 sqq.

Delft, Januarij 1860. Mr. J. Soutendam.

NOTULEN *der 29ste algemeene vergadering van het* GENOOTSCHAP VAN LEERAREN AAN DE NEDERLANDSCHE GYMNASIËN, *gehouden te Leiden op woensdag den 20sten Julij* 1859, *onder voorzitterschap van* Dr. J. G. OTTEMA.

Aanwezig de HH. Dr. OTTEMA, Dr. SEYN, Dr. VAN DER VEN, Dr. VAN LANKEREN MATTHES, Dr. RIEDEL, Dr. KLEYN, Dr. NOORDEWIER, Dr. VAN DEN ES, Dr. D. BURGER Jr., Dr. SURINGAR, Dr. DORN SEIFFEN, penningm., Dr. VON HOFF, secret.

Nadat de voorzitter de vergadering met eene korte toespraak geopend had, leest de secretaris de notulen der vorige vergadering.

Punt van beschrijving 1. In zijn jaarlijksch verslag deelt de secretaris mede, dat voor hun lidmaatschap hebben bedankt Dr. BISSCHOP, Dr. KAPPEYNE VAN DE COPPELLO, Dr. GROEN en Dr. VAN DER KLOES; — dat door veranderde betrekking het gewoon lidmaatschap verliezen Dr. BRILL en Dr. C. P. BURGER, terwijl Dr. BRUGSMA door den dood aan het genootschap ontviel.

Hij bewijst hulde aan de nagedachtenis der honoraire leden, Prof. GOUDOEVER, die in het vorige en Dr. W. G. DORN SEIFFEN, die in dit jaar overleden is.

Als gewone leden zijn toegetreden: Dr. HOMAN, docent te Gouda, Dr. KLEYN, præceptor te Leiden, Dr. SCHEURLEER, conrector te Gouda, VAN WIJK, Litt. Cand. docent te Leeuwarden en Dr. VAN DER VEN, docent te Leiden.

Het buitengewoon lidmaatschap is aanvaard door Dr. HULLEMAN, Prof. te Leiden en Dr. KROON, Inspecteur voor het

lager onderwijs in Gelderland. Het getal gewone leden bedraagt alzoo 46, dat der buitengewone 4, dat der honoraire 16.

De catalogus der boekerij des genootschaps is door den secretaris opgemaakt: een dertigtal boeken wordt echter vermist.

P. v. beschr. 2. De penningmeester doet rekening over de beide laatste jaren. Zij sluit met een batig saldo van *f* 119,05.— Voor het exemplaar der bijdragen 1857 is aan de leden slechts *f* 0,70 in rekening gebragt.

P. v. beschr. 3. Dr. D. Burger Jr. brengt namens de redactie van het Tijdschrift verslag uit. Het contract met de vorige uitgevers Kemink en Z. te Utrecht is verbroken, een nieuw contract op gunstiger voorwaarden gesloten met den Heer Brill te Leiden. Het nummer 1858/9 zal op voorstel van den penningmeester tegen *f* 1,20 aan de leden worden afgeleverd. Omtrent de nog onverkochte exempl. der vroegere jaargangen, welke nog in handen zijn van de vorige uitgevers, wordt besloten, deze aan die uitgevers tegen een vast te stellen prijs aftestaan of anders den nieuwen uitgever te verzoeken ze overtenemen.

P. v. beschr. 4. De verslagen der noorder- en wester-sectiën ontbreken, daar er geene vergaderingen gehouden zijn.

P. v. beschr. 5. Het voorstel om aan de leden der redactie een present-exempl. der door hen uitgegeven Bijdragen en Miscellanea te geven wordt aangenomen.

P. v. beschr. 6. Het buitengewone lidmaatschap wordt opgedragen aan de HH. Dr. Brill, Prof. te Utrecht en Dr. C. P. Burger, Leeraar te Delft; — tot honorair lid wordt benoemd de Heer Ankringa.

Ter terugerlanging van de vermiste boeken der boekerij wordt de secretaris gemagtigd zich te wenden 1°. tot den vorigen secretaris, van wien hij de boeken heeft overgenomen; 2°. tot de leden zelve met het verzoek de nog onder hen berustende boeken van het genootschap terug te zenden; 3°. tot de schrijvers, die hunne werken vroeger aan

het genootschap ten geschenke hebben aangeboden, hen uitnoodigende om een tweede present-exemplaar aan de boekerij te doen geworden.

P. v. beschr. 7. Voor de volgende algemeene vergadering die te Utrecht zal worden gehouden, wordt tot president verkozen Dr. Riedel, conrector te Groningen.

P. v. beschr. 7ᵃ. Tot penningmeester wordt verkozen Dr. Kleyn, præceptor te Leiden.

P. v. beschr. 8. Als lid der redactie van het tijdschrift wordt herkozen Dr. D. Burger Jr., rector te Amersfoort.

Ten geschenke zijn ontvangen: de catalogus der bibliotheek der stad Arnhem en het programma certaminis poëtici ex legato Hoeufftiano.

Op voorstel van Dr. Dorn Seiffen, gewijzigd door Dr. van Lankeren Matthes, neemt de vergadering het besluit, om op de *punten van beschrijving* van het volgende jaar te brengen een voorstel tot wijziging van art. 37 der wet, in dier voege, dat de vergaderingen ook op andere plaatsen, dan op de daar genoemde zullen kunnen gehouden worden en over dit voorstel alsdan te handelen.

P. v. beschr. 9. Dr. D. Burger Jr. deelt eene schets mede van een te bewerken opstel, waarin hij de geschiedenis naar aanleiding van de heerschende ideën in drie groote tijdvakken verdeelt, als representanten van ieder tijdvak drie namen stellende: Homerus, Plato, Spinoza. In het eerste tijkvak domineert de ligchamelijke beschouwing van den mensch ten koste van de geestelijke; — in het tweede wordt de ziel op den voorgrond gesteld en het leven des geestes verheven ten koste van dat des ligchaams, hetwelk gedeprimeerd wordt; — in het derde eindelijk komen ligchaam en ziel tot gelijke regten en worden beiden in schoone harmonie vereenigd.

Daarna spreekt Dr. Suringar over de zoogenaamde epistolae publicae bij de Romeinen; hij is voornemens eene verzameling daarvan uittegeven: hij vraagt of misschien reeds eene dergelijke collectie bestaat: hij wijst op de be-

langrijkheid daarvan ter beoordeeling van het meerdere of mindere gezag van den romeinschen senaat gedurende de verschillende tijdvakken van zijn bestaan.

De Voorzitter Dr. OTTEMA biedt den leden een exemplaar aan van zijn onlangs verschenen *Opschrift der grafzuil van Psamtik in het museum te Florence. Bijdrage tot de chronologie der babylonische ballingschap* en weidt uit over den inhoud en de belangrijkheid dezer *στήλη*.

Na eenige discussie over elk van deze mededeelingen, wordt de vergadering gesloten.

Overzigt der verslagen van nederlandsche gymnasiën over 1859.

Het achtste jaarlijke verslag van het Amsterdamsch gymnasium (van den cursus 1858—1859) behelst de gewone statistieke bescheiden omtrent het collegie van curatoren en het personeel van leeraren en leerlingen benevens de tafel der uren van onderwijs in de onderscheidene leervakken. Daarbij is naar gewoonte de voorafspraak gevoegd, waarmede de rector de laatste openbare promotie geopend heeft. Plaatsgebrek alleen verhindert ons het een en ander uit deze belangrijke voorafspraak medetedeelen. Het geheel wordt besloten door eene historische monografie van den Heer W. J. Hofdijk, getiteld: *een vede van driehonderd jaren.*

Het eenentwintigste jaarlijksche verslag aangaande het stedelijk gymnasium te Leiden (over den cursus 1858—1859) bevat de gewone opgaven omtrent curatoren, docenten en leerlingen; verder de tabel der lessen en eene opgave der leerboeken voor den cursus 1859—1860, benevens de vierde lijst der aldaar bestaande schoolbibliotheek. Daarbij is gevoegd eene verhandeling van den Hr. J. Perrin, getiteld: *the english language, in respect of its origin, growth and development, briefly treated in an essay.*

Het berigt omtrent het stedelijk gymnasium te Deventer voor den cursus 1859—1860 bevat de opgaven omtrent de leerlingen en lesuren en eene verhandeling van Dr. J. Meuleman, getiteld: *commentatio literaria de Zenonis Citiei republica.*

Het negentiende verslag van den staat des stedelijken gymnasiums te Zutphen (over den cursus 1858—1859) bevat de gewone bescheiden omtrent het collegie van curatoren en het personeel van docenten en leerlingen benevens het reglement voor die inrigting, de tabellen voor de leerlingen der beide afdeelingen en eene tafel van tijdsverdeeling.

Het programma van Dordrecht bevat het zesde verslag over den staat van het stedelijk gymnasium aldaar gedurende den cursus van 1858—1859, behelzende de opgaven omtrent de leeraren en leerlingen; verder de opgaven der leerboeken en schrijvers en eene tafel van verdeeling der schooluren voor den cursus 1858—1859.

De programmata van het stedelijk gymnasium te Leeuwarden van Julij 1859, Februarij 1860 en Julij 1860 (voor de drie halfjarige cursus Februarij 1859 tot Julij 1860) bevatten de gewone uitnoodigingen tot bijwoning der promotie en volgorde daarbij, de verslagen van den staat des gymnasiums gedurende die tijdvakken, de overzigten van het in dien tijd behandelde, de plannen van werkzaamheden en de overzigten van de verdeeling der uren en van de leerlingen. Wij kunnen niet nalaten uit het programma van Februarij 1860 een paar woorden medetedeelen omtrent den oud-conrector J. D. Ankringa, door wiens dood het genootschap ook een zijner eereleden heeft verloren.

Jan Dirks Ankringa werd geboren te *Leeuwarden* den

17 April 1793. Na op het gymnasium in die stad voor hooger onderwijs te zijn voorbereid, werd hij student aan de hoogeschool te *Franeker*, waarvan de opheffing in 1811 hem noodzaakte zijne studiën in de letteren te staken. Gedurende eenige jaren in verschillende betrekkingen werkzaam, vond hij later wederom tijd en gelegenheid om zijne oefeningen te hervatten en te *Groningen* tot candidaat in de letteren bevorderd te worden. Als onderwijzer bekleedde hij te *Harlingen* den post van conrector van 1817 tot 1819, wanneer hij benoemd werd tot praeceptor aan het gymnasium te *Leeuwarden*. In 1834 tot conrector benoemd, vervulde hij die betrekking tot in het jaar 1855, in den aanvang van welk jaar zijne wankelende gezondheid hem noopte een eervol ontslag aan te nemen. Twee zoons en eene dochter betreuren thans den dood huns vaders, dien op den 21 Januarij 1860 eene beroerte onverwacht uit het leven wegrukte. Hij mogt dus vijf jaren zijne welverdiende rust genieten, welken tijd hij in een *otium cum dignitate* doorbragt. Van jongs af verbond hij met de studie der klassieke letterkunde de beoefening van de nederduitsche taalkunde en poëzij, en de dood verraste hem, toen hij juist eene metrische vertaling van de olympische oden van Pindarus voor de drukpers gereed had. Enkele van die oden zijn als proeve van behandeling geplaatst in de *Bijdragen tot de kennis en den bloei der nederlandsche gymnasiën*, 1858/59. Zeer vertrouwd met de friesche taal bragt hij in deze een gedeelte over van den Agamemnon van Aeschylus, medegedeeld in de *Vrije Fries* als eene proeve van de geschiktheid van deze taal voor verhevene poëzij. De vertaling van het geheele treurspel is, meenen wij, niet voltooid. Deze uitspanningen echter toonen, hoe de poëzij het middelpunt was van zijne geheele studie en vooral de lyrische poëzij, waarom Horatius, Anacreon en Pindarus zijne lievelingschrijvers waren.

Laatste berigten.

LEIDEN. Door de vrijgevigheid der regering is Dr. L. A. te Winkel, leeraar in de nederlandsche taal- en letterkunde, ontheven van zijne betrekking aan het gymnasium alhier om zijne krachten onverdeeld te kunnen wijden aan de bewerking van het nederlandsch woordenboek; verder is tot hoogleeraar in de vaderlandsche geschiedenis aan de leidsche hoogeschool benoemd Dr. Fruin, prorector, leeraar in de algemeene geschiedenis en aardrijkskunde, waardoor dus twee betrekkingen vacant geworden zijn, welke de gemeenteraad thans weder gecombineerd heeft, zooals bij de nieuwe inrigting van het gymnasium in 1846 bepaald was, met dien verstande echter, dat toen het onderwijs in de nederlandsche taal- en letter-kunde en de geschiedenis aan den 2^en^ praeceptor, thans aan den prorector is opgedragen; sedert is door de benoeming van Dr. W. Bisschop, leeraar in de nederlandsche taal- en letterkunde en vaderlandsche geschiedenis aan het gymnasium te Dordrecht in deze vacature voorzien.

HAARLEM. Door den Minister van Koloniën is ter beschikking van den Gouverneur Generaal van Neêrlands Indië gesteld om benoemd te worden tot rector van het gymnasium Willem III te Batavia Dr. S. A. Naber, rector van het gymnasium alhier; voorloopig werd Dr. P. J. Uylenbroek, praeceptor, belast met het waarnemen der rectorswerkzaamheden, waartoe hem als praeceptor een plaatsvervanger gegeven werd in Dr. T. J. Halbertsma; daar echter Dr. Uylenbroek door ongesteldheid niet in staat was zijne lessen waar te nemen, werd Dr. Halbertsma belast met de waarneming van diens bezigheden, terwijl de aldus weder vacerende praeceptorsbetrekking zoo lang door den Hr. Rutgers, Litt. Hum. Cand. werd vervuld. In Julij l. l. eindelijk werd Dr. Uylenbroek door den gemeenteraad

tot rector en Dr. Halbertsma tot praeceptor aangesteld.

DEVENTER. Dr. J. Meuleman, leeraar in de oude talen aan het gymnasium alhier, is door den Minister van Koloniën ter beschikking gesteld van den Gouverneur Generaal van Neêrlands Indië om benoemd te worden tot conrector van het gymnasium Willem III te Batavia; de aldus opengevallene betrekking is later weder vervuld door de benoeming van Dr. J. W. van der Mey. Verder is door den gemeenteraad ter vervanging van den Hr. H. Levenkamp tot docent in de fransche en engelsche talen benoemd de Hr. H. J. H. Meyer, leeraar in de engelsche taal aan het athenaeum te Maastricht.

BOXMEER. Bij Kon. besluit van 5 Febr. 1860 n°. 42 is benoemd tot directeur der rijkskweekschool van onderwijzers te 's Hertogenbosch Dr. F. B. Trosée, rector van het gymnasium alhier.

AMERSFOORT. Den 2 Junij werd te Utrecht tot Phil. Theor. Mag. Litt. Hum. Doct. bevorderd de conrector der latijnsche school alhier J. Sandberg na het verdedigen eener dissertatie ten titel voerende: *disputatio historica de Africa a Phoenicibus iussu Neconis circumnavigata.*

HOORN. Tot conrector alhier is benoemd Dr. R. J. Lambrechts, praeceptor te Sneek.

LEEUWARDEN. Over het overlijden van den rustenden conrector J. D. Ankringa, zie bl. 339.

DORDRECHT. Zie LEIDEN.

MAASTRICHT. Zie DEVENTER.

SNEEK. Zie HOORN.

GRONINGEN. Den 14den Julij overleed alhier Mr. J. A. Schneither, rector van het gymnasium, een man, op wiens verdiensten wij in een volgend nummer hopen terug te komen.

Op gelijke wijze, als wij aangaande Dr. Naber en Dr. Meuleman gemeld hebben, zijn nog geplaatst aan het gymnasium Willem III te Batavia: Dr. L. W. G. de Roo als praeceptor en de Hr. A. Clavier als onderwijzer in de fransche taal- en letter-kunde.

TIJDSCHRIFT

VOOR DE

NEDERLANDSCHE GYMNASIËN

VOOR **1861.**

TIJDSCHRIFT

VOOR DE

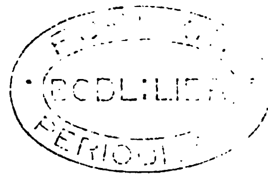
NEDERLANDSCHE GYMNASIËN

VOOR 1861,

OP LAST VAN HET GENOOTSCHAP VAN LEERAREN AAN DE NEDERLANDSCHE GYMNASIËN

UITGEGEVEN DOOR

Dr. A. H. G. P. VAN DEN ES, Dr. D. BURGER Jr. en
Dr. D. TERPSTRA.

LEIDEN,
E. J. BRILL.
1861.

INHOUD.

Blz.

Quaeritur, unde argumentum libri octavi Zonarae Annalium petitum sit, door Dr. J. A. Wijnne. 1.

De nuptiarum fine apud Athenienses, door Dr. A. H. G. P. van den Es. . . . . 31.

De Telemachiade, door Dr. D. Burger. . . . . . 51.

Heeft er in 1616 eene ligue van acht steden van Holland met Oldenbarneveld aan 't hoofd bestaan? door Dr. J. A. Wijnne. . . . . 59.

Levensberigt van Julius Augustus Schneither, door Dr. H. Riedel. . . . . 93.

Het toekomend middelbaar onderwijs, door Dr. A. H. G. P. van den Es. . . . . 101.

Grieksch Hollandsch woordenboek, door Dr. A. H. G. P. van den Es. . . . . 104.

Lijst van geschriften over de Latijnsche Spreekwoorden. (Eene Bijdrage voor Bibliographie.) Door Dr. W. H. D. Suringar. . . . . 111.

Novus Thesaurus Adagiorum Latinorum. Lateinischer Sprichwörterschatz. Die bis jetzt reichhaltigste Sammlung von lateinischen Sprichwörtern und sprichwörtlichen Redensarten, aus den classischen Schriftstellern der Römer und den Werken der bedeutendern neueren Latinisten, mit möglichst genauer Angabe der Quellen und durchgängiger Beifügung der sinnentsprechenden deutschen Sprichwörter. Von Dr. Wilhelm Binder. Stuttgart. Verlag von Eduard Fischhaber 1861. (kl. 8. XIV. 403), door Dr. W. H. D. Suringar. 135.

Over een paar plaatsen uit Horatius Brieven, naar aanleiding van het werk van G. F. Gruppe, Minos, über die Interpolationen in den Römischen Dichter, 1859. — Door Dr. D. Terpstra. . . . 188.
Leerboek der Latijnsche taal voor eerstbeginnenden naar de 19de Hoogduitsche uitgaaf van Dr. Raphael Kühner door Dr. R. J. Lambrechts. Te Sneek bij van Druten & Bleeker, 1860. — Door Dr. D. Terpstra. . . . . 201.
Opstellen ter Vertaling in het Latijn, voor de Onderste en Middelste Klassen der Gymnasiën, door K. F. Süpfle. Naar de Tiende veel verbeterde en vermeerderde uitgave uit het Hoogduitsch overgezet door Dr. H. J. Matthes JCzn., Rector van het Stedelijk Gymnasium te Zutphen. — Zutphen, J. A. Willemsen, 1860. — Door Dr. J. Sandberg. 207.
Beknopt leerboek der Grieksche Syntaxis, naar het Hoogduitsch van Prof. G. Curtius, bewerkt door Dr. E. Mehler. Te Gorinchem bij J. Noorduyn en Zoon, 1860. VII en 196 blz. klein 8°. — Door Dr. D. Burger. . . . . 213.
Bloemlezing uit Latijnsche Dichters, met aanteekeningen door Dr. I. B. Kan en Dr. H. P. Schröder, Rector en Conrector van het Gymnasium te Doesborgh, Eerste Stuk. Groningen L. van Giffen, 1860, 86 blz. 8°. Tweede Stuk, 151 blz. 8°. — Door Dr. B. . . . . 218.
Latijnsch Leesboek voor de laagste klasse der Gymnasiën, tot oefening in de declinatiën en conjugatiën, tevens tot voorbereiding voor de studie der Syntaxis; ten gebruike bij de Spraakleeren van Dr. Boot, Cappelle, Engelbregt en Burger, Hecker, de Klerck en Mehler, door Dr. A. J. Vitringa: Rector aan het Gymnasium te Enkhuizen. Te Arnhem bij D. A. Thieme, 1860, 120 en 41

blz. 8°. — Door Dr. B. . . . . 220.
Schets van de aardrijkskunde en geschiedenis der Middeleeuwen, voor de lagere klassen der Gymnasiën en Latijnsche Scholen, naar het Hoogduitsch van W. Pütz, vertaald en bewerkt door Dr. E. Mehler. Tweede, verbeterde druk. Te Gorinchem bij J. Noorduyn en Zoon, 1861, 198 blz. klein 8°. — Door Dr. B. . . . . . . 222.
Vragen over de algemeene Geschiedenis en Aardrijkskunde, naar aanleiding der schets der algemeene Geschiedenis en Aardrijkskunde van W. Pütz, door Dr. D. Burger Jr. Te Gorinchem, bij J. Noorduyn en Zoon, 1861, 135 blz. klein 8°. — Door Dr. B. . . . . 224.
Kort overzigt der algemeene Geschiedenis in tijdvakken; bewerkt voor eerstbeginnenden door Mr. J. D. van Hoëvell, Rector aan het stedelijk Gymnasium te Dordrecht. Te Zalt-Bommel, bij Joh. Noman en Zoon, 1860, 91 blz. klein 8°. — Door Dr. B. 225.
Précis de l'histoire de la litt. Franc., à l'usage des Gymnases par A. Clavier, attaché au Gymn. Willem III à Batavia. f 0,60. — Algemeene grondbeginselen der Aardrijkskunde door L. A. Schroeder Steinmetz. 5de herz. en verb. druk. f 2.40. — Eerste grondbeginselen der Aardrijkskunde naar L. A. Schroeder Steinmetz door Dr. G. R. Voormeulen van Boekeren. 3de herz. en verb. druk. f 0.80. — Door D. G. v. W. . 227.
Tafel van de gewone Briggiaansche logarithmen van 1 tot 1010000, met eene verklaring van het gebruik der logarithmem bij het koopmansrekenen, door J. S. Speyer, onderwijzer in de wiskunde aan de inrigting van onderwijs voor koophandel en nijverheid te Amsterdam. Tweede druk, te Zalt-Bommel bij Joh. Noman en Zoon 1860. —

Door A. T. van Aken. . . . . 228.
To the editor of the Review for the Gymnasia of the Netherlands. — Door A. F. Neuwieller. . . 231.
Handleiding bij het onderwijs der Nederlandsche taal ten gebruike van inrichtingen van middelbaar onderwijs, door Dr. H. Kern, 2de stukje. Zutphen, Willem Thieme, 1860. — Door E. . . . . 233.
Nouveau Dictionnaire Français-Hollandais et Hollandais-Français destiné à l'usage des instituts, où l'on enseigne les deux langues. 3e édit. nouvellement revue, corrigée et augmentée par J. M. Calisch, Traducteur juré et instituteur à Amsterdam. Leeuwarden, chez G. T. N. Suringar; 1 vol. in 18. — Door Dr. D. T. . . . . 234.
Dr. W. G. Pluygers, Leerboek der Grieksche taal. Tweede uitgaaf. Amsterdam, J. C. A. Sulpke, 1860, en
Dr. C. M. Francken, Grieksche Rudimenta. Amsterdam, Joh. Muller, 1860. — Door Dr. H. A. Kleyn. 237.
Naamlijst der leden van het genootschap van leeraren aan de nederlandsche gymnasiën op 15 Januarij 1861. . . . . 251.
Staat der nederlandsche gymnasiën en latijnsche scholen op 15 Januarij 1861. . . . . . . 253.
Verslag aangaande den staat van het gymnasiaal onderwijs in 1860. Door Dr. A. H. G. P. van den Es. 268.
Notulen der 30ste algemeene vergadering van het genootschap van leeraren aan de nederlandsche gymnasiën, gehouden te Utrecht op Zaturdag den 24sten Julij 1860, onder voorzitterschap van Dr. H. Riedel. 273.

QUAERITUR, UNDE ARGUMENTUM LIBRI OCTAVI ZONARAE ANNALIUM PETITUM SIT.

§ 1.

Libro octavo Zonaras res Romanas inde a rupta Caudina sponsione usque ad pugnam Cannensem deducit. Auctores suos nusquam laudavit. Indicia tantum passim sparsa sunt, uti: p. 147, 16 λέγεται, p. 156, 12 ὡς ἡ φήμη λέγει, p. 183, 16 ἔχει δὲ λόγος, cet.

In his exponendis nullum alium nisi Dionem a Zonara adhibitum esse e comparatione cum Dionis fragmentis discimus.

Cf.	Zon.	p.	104, 20—105, 10	cum	Exc.	Peiresc. 36. [1]).
»	»	»	105, 15—16	»	»	Ursin. 144. [2]).
»	»	»	107, 14—17	»	»	Peir. 39. [3]).
»	»	»	128, 15	»	»	Vales. 9. [4]).
»	»	»	166, 14—16	»	»	Peir. 45. [5]).
»	»	»	177, 3—7	»	»	Vales. 6. [6]).

1) Apud Reim. I, p. 17. 2) Apud Reim. I, p. 60. 3) Apud Reim. I, p. 18.

4) Apud Reim. I, p. 5. Cf. Tzetz. ad Lycophron. v. 856, non 852, ut habet Pinderus, Zon. II, 128, ad v. 15.

5) Apud Reim. I, p. 21. Auctorem Dionis excerptorum hic bis lapsum esse, Zonarae locis nisus probat Reimarus § 67.

6) Apud Reim. I, p. 5.

Quae cum pluribus aliis a Schmidtio indicantur [1]). Sed eadem similitudo observatur in his:

Cf. Zon. 101, 18—20 cum exc. Vatic. 40. [2]).
» » 103, 7— 9 » » » 41. [3]).
» » 113, 6— 8 » » » 48. [4]).
» » 122, 9—11 » » » 56. [5]).
» » 146, 3— 5 » » Peir. 44 [6])
et cum exc. Vat. 63. [7]).
Cf. Zon. 155, 3—4 cum Grammatico περὶ συντάξεως [8]).
» » 179, 9—16 cum exc. Vat. 68 [9]) et cum exc. ex flor. Vat. 45, 46. [10]).
Cf. Zon. 179, 16—20 cum exc. Vat. 69 [11])
et cum exc. ex flor. Vat. 47. [12]).

§ 2.

His collatis nemo dubitabit, quin totus hic liber e Dione Cassio descriptus sit. Quare magnam auctoritatem huic Zonarae annalium parti, quippe quae nobis libros nonnullos Dionis magnam partem resarciat, tribuendam esse, quivis facile videt [13]).

Neque in bello Tarentino narrando Zonaras Plutarchi

---

1) *Zeitschr. f. die Alterthumsw.* 1839, N°. 33, p. 260.
2) Scriptor. veter. N. Coll. II, p. 165.
3) Ibid p. 166. 4) Ibid. p. 171.
5) Ibid. p. 278. Hoc non indicavit Pinderus, qui porro in nota ad Zon. p. 121, 21 errare videtur, ubi huc excerpt. Vatican. 56 pertinere censet. Cf. Script. Veter. N. C. II, p. 177, n. 4.
6) Apud Reim. I, p. 20.
7) Script. veter. N. C. II, p. 183.
8) Imman. Bekk. *Anecd. Graec.* p. 140, v. 20.
9) Script. veter. N. C. p. 188.
10 Ibid. p. 541, 542.
11) Ibid. p. 189.
12) Ibid. p. 542, 43.
13) Cf. SCHMIDT, *Zeitschr. f. d. A.* 1839, N°. 34. p. 268.

Pyrrhum, neque in bello Punico secundo eius Fabium Maximum, quibus quidem vitis exigua tantum pars rerum Punico bello gestarum continetur, contulisse videtur [1]). Pariter neglexisse putandus est Scipionis et Hannibalis vitas, a Plutarcho conscriptas, si Lampriae, Plutarchi filio, fides habenda est [2]). Schmidtio [3]) hoc sive librorum penuriae, sive Zonarae negligentiae imputanti, ita libenter assentior, ut illam praecipuam causam fuisse potissimum credam.

§ 3.

Verum ut eo certius de huius libri pretio historico iudicemus, iam ostendemus, quid a Dione e veteribus annalibus desumtum sit, et quatenus in his cum scriptoribus adhuc superstitibus consentiat aut ab iis differat.

In iis, quae p. 172—174, v. 16 de bello contra Boios et Insubres gesto scripta sunt, Fabium auctorem agnoscimus [4]), qui illi bello interfuit quemque a Livio quoque adhibitum et laudatum esse Eutropius et Orosius, qui hunc sequuntur, docent. Hinc mirus consensus cum Polybio [5]), cum Diodoro Siculo [6]), qui teste Heynio [7]) hic multa e Fabio repetivit, cum Livii epitome [8]), cum Eutropio [9]). et Orosio [10]). Quae vero contra Istrios gesta sunt soli Eutropius [11]), Orosius [12]), Zonaras [13]) tradunt.

---

1). Vere Zander, *quibus e fontibus Joannes Zonaras hauserit suos Annales Romanos*, progr. Raceburgi 1849, p. 13: »Pyrrhi vitam a Plutarcho expressam minime legisse Zonaram satis liquet eoque maioris momenti est haec pars historiae, quum, nisi Zonarae annales superessent, plurima sane de Pyrrhi rebus gestis ignoraremus." Cf. idem p. 15.

2) Zander, p. 15. 3) Schmidt p. 268. 4) Lachm. *comm. altera* p. 1. 5) Pol. II, 22—35. 6) Diod. Sic. XXV. 33. 7) Comm. Gott. vol. VII, comm. III, p. 118, 119. 8) Liv. ep. 20. 9) Eutrop. III, 5. 10) Oros. IV. 13. 11) Eutrop. III. 7. 12) Oros. l. l. 13) Zon. *ann.* II. p. 174, v. 12—16.

§ 4.

Fabius etiam praecipuus Dionis fons censendus est in iis, quae p. 175—177 de Hannibale et Sagunto exponuntur. Plurima enim cum Livio [1], qui haec in primis e Fabio hauserat [2], cum Diodoro [3] et Appiano [4] congruunt. Ita Saguntinos in foedere, ab Hasdrubale cum Romanis inito, nominatos esse, cum Livio, Floro et Appiano [5] consentiens Zonaras perperam [6] dicit. Neque sententiae nostrae de Fabio, primario Dionis fonte, illud obstat, quod Zonaras aliter quam Livius tradit, Hannibali imperium a senatu confirmatum esse. Hunc enim dissensum optime tolli posse arbitror, si cum Klaibero [7] statuimus, re vera quidem Carthagini penes senatum ius fuisse ducum creandorum, sed tunc ab altera factione ab altera dissentiente rem e senatu ad concionem reiectam esse, id quod fieri debebat, quotiescunque vel unus e senatoribus a reliquorum sententia discederet [8]. Narrationi porro de iureiurando illo pervulgato Hannibalis, quae ut apud tantum non omnes scriptores ita apud Zonaram invenitur, hic Hamilcaris dictum adiecit: » Se omnes filios tanquam catulos leoninos in Romanorum perniciem alere", quod apud nullum alium, praeter Valerium Maximum [9]), occurrit. Hispaniae tandem descriptio e Polybio ducta esse videtur, qui talibus, a Livio saepe omissis, delectabatur [10]. In

---

1) Liv. XXI. 3. 2) Lachm. *Comm.* II, p. 34. 3) Diod. XXV. 65.
4) Appian. *Hisp.* 8. Hunc Fabio fonte usum esse testatur Niebuhrius *Vortr. Ed. Isl.* I. 60, 61, 66.
5) Quamquam hunc a se ipso dissentire monui in *Quaest. crit. de belli Pun. sec. parte priori*, p. 10, n. 1, ubi Lachmannus (p. 34) simul refutatur.
6) Cf. *Quaest. Crit. de belli Pun. sec. p. p.* 9, 10.
7) Klaiber, *Observat. ad bell. Pun. Sec.* Progr. Stuttgart, 1825, p. 7. n. 4. Ceterum Klaiberum his scriptoribus potius quam Polybio in re de foedere fidem habere magnopere miror.
8) Arist. *Polit. Ed. Schneider* II, 8, 3, 9) Valer. Max. IX. 3. ext. 2.
10) Lachm. *Comm.* II, p. 62.

ceteris quoque, de quibus diximus, Zonaram saepe cum Polybio [1]) congruere perspicuum est, quoniam Livius huic scriptori in his narrandis plurimum tribuit [2]).

§ 5.

Tum e Fabio [3]) mutuatus est Dio initia belli Punici secundi, apud Zonaram p. 177—180 obvia. Nam a Polybio, qui plures Saguntinorum legationes commemorat [4]), discrepat, cum Livio autem et Appiano, unam tantum afferentibus [5]), congruit. Similiter ac Livius [6]) Hannibalis agendi rationem in excipiendis legatis Romanis narrat, neque hac in re ab Appiano [7] omnino differre dici potest. Ambo enim eatenus inter se consentiunt, quatenus Hannibalem legatos accedere haud sivisse referunt [8]), quum Polybius e contrario diserte dicat, eos cum Hannibale collocutos esse et repulsam ab eo tulisse [9]).

Tertium, quod fere eodem modo a Livio [10]) et a Zonara uberrime narratur, est historia obsidionis Sagunti, de qua Polybius tacuit [11]). De causis vero urbis excisae varie a variis traditis [12]) partim cum Appiano [13]) convenit, quem cladis atrocitatem auxisse merito opinatur Klaiberus [14]).

Sed ea, quae in senatu Carthaginiensium deliberante, utrum bellandum esset necne, acta sint, prorsus aliter apud Zonaram relata legimus quam apud Polybium [15]),

---

1) Pol. II. 36. III. 13. 2) Lachm. *Comm.* II. p. 33. sq. 3) Lachm. *Comm.* II, p. 35, 64. 4) Pol. III. 15. 5) Liv. XXI. 6. Appian. *Hisp.* 11. Cf. Wijnne, *Quaest. Crit. de bell. Pun. Sec. p. p.*, p. 8, 9.
6) Liv. XXI. 9. 7) Appian. *Hisp.* 11. 8) Cf. *Quaest. de bell. Pun. Sec.* p. 10, 11. 9) Pol. III. 15. 10) Liv. XXI. 7—10; 11—16. 11) Lachm. *Comm.* II. p. 64. 12) Wijnne, *Quaest. de bell. Pun. Sec.* p. 13, 14. Cf. Diod. XXV. 15; Oros. IV. 14; Eutrop. III. 7.
13) Appian. *Hisp.* 12.
14) *Observ. ad Zon. bell. pun. sec.* p. 9, n. 8.
15) Pol. III. 20, 21, 33.

Livium, Appianum [1]) sola optione, a Fabio data, excepta [2]).

§ 6.

E Fabio [3]) etiam sumta est narratio de Maharbale, captivis Romanis secundum Polybium [4]) vitam tantum, secundum Livium [5]) et Appianum vero [6]) libertatem promittente. Cum his enim scriptoribus, Carthaginiensium perfidiam et Hannibalis crudelitatem augentibus et Fabii verba nonnihil mutantibus [7]), consentit Zonaras scribens: »συχνοὶ ἐπί τινα λόφον ἀνέβησαν· ἐπεὶ δ' ἡμέρα ἐγένετο, εἰς φυγὴν ὥρμησαν, καὶ καταληφθέντες τά .τε ὅπλα καὶ ἑαυτοὺς ἐπ' ἀδείᾳ παρέδοσαν [8]).". Denique ea, quae p. 190—195 ad Fabium cunctatorem spectantia reperiuntur, Dio Fabio Pictori potissimum debere videtur, unde factum est, ut cum Plutarcho, qui eodem fonte usus est [9]), in multis consentiat.

Quo tamen non refero, Zonaram Fabium dictatorem, non uti decuit [10]), prodictatorem vocare, in quem errorem tantum non omnes scriptores [11]), praeter Livium [12]), inciderunt.

---

1) Liv. XXI, 18. Appian. *Hisp.* 13.

2) Non recte hic distinxit Lachm. *Comm.* II. 34, apud Zonaram h. l. idem legi contendens atque apud Livium. Nam paucorum apud Livium c. 4 assensus est de Hannonis sententia, Hasdrubali Hannibalem arcessenti opposita; paucorum contra apud Zonaram assensus de eodem viro suadente, bellum non temere in rempublicam retrahendum esse. Lachmannum etiam Polybii et Livii locos huc pertinentes turbasse demonstravi *in Quaest. de bello P. sec.* p. 4. n. 4.

3) Lachm. comm. II. 34. 4) Pol. III. 84. 5) XXII. 6.

6) App. bell. Aunib 10. 7) Lachm. *Comm.* II. 44. 71. — *Quaest. de bell. P. sec.* p. 88. 8) Zon. *ann.* II, p. 189. 9) Heeren, '*de font. et auctor. vitar. Plut.* in comm. Gott. rec. IV. 71. 83. 10) *Quaest. de bell. Pun. sec.* p. 92.' 11) Cff. Pol. III. 87. Plut. *in Fabio.* Appian. VII. 12 ceterique, quos citavi in *Quaest.* 92. 5.

12) Liv. l. l.

§ 7.

Sed Dionem Fabium in primis ob oculos habuisse ex ipsius consensu cum Appiano quoque efficio, qui teste Schweighauesero [1]) eundem auctorem in historia Annibalica adiit et citavit. Neque ita discrepat idem a Livio, qui Fabium saepissime secutus est [2]), ut e diversis fontibus eos hausisse statuendum sit. Sed a Polybio, qui de Fabio, Scipionis adversario, minus aequo animo iudicasse videtur [3]), in nonnullis differt. Quae omnia ita probo. Et in enumerandis Fabii rationibus cunctandi et in describendo modo, quo Hannibal, qui se suis artibus peti sensisset, Fabium insidias sibi struentem eluserit, consensio est inter Polybium [4]), Livium [5]), Plutarchum [6]), Appianum [7]), ita tamen ut Zonaras et Appianus rem copiosius referant.

§ 8.

Gravissima vero argumenta sunt praelium tumultuarium illud Fabio absente inter Minucium et Poenos gestum eaque, quae scriptores modo allati de hoc magistro equitum retulerunt. Proelii enim descriptionem, quae apud Polybium invenitur [8]), Livius et Plutarchus sequuntur [9]), quum Appianus [10]) et Zonaras [11]) aliam affe-

---

1) Schweigh. *Opusc. Acad. pars post.* p. 64. 2) Lachm. *Comm.* II. 44, 66, 67. 3) Hoc enim cum Lachm. *Comm.* II. 15. n. 3. credo, neque puto Fabium, a partium studio alienum, Fabio Maximo, propinquo suo, immoderate favisse. Idem opinatur Krause *vitt. et fr. vet. hist. Rom.* p. 51. 4) Pol. III. 89, 90, 92, 93, 94, 5) Liv. XXII. 12, 14, 15, 16. 6) Plut. *in Fab.* c. 1, 5, 6, 7. 7) Appian. *Hisp.* 12, 14, 15. De his uberius egi in *Quaest de bell. Pun. Sec.* p. 95. sq. 8) Pol. III. 100—103. 9) Liv. XXII. 23, 24. Plut. *in Fab.* 8. 10) App. *Hisp.* 12. 11) Zon. *ann.* II. 192, 193.

rant, qua auctore iusta acie et collatis signis dimicatum esse credendum sit, cuius narrationis et Livius [1] meminit. Quapropter ea, quae Lachmannus [2], dubitans utrum Livius Coelium an Fabium adierit, de illius fonte hac in re disserit, non magni momenti videntur. Quod ad alterum attinet, congruunt Polybius [3], Livius [4], Plutarchus [5], Dio Cassius [6], Zonaras [7], de modo, quo magister equitum prodictatori aequatus sit imperio. Sed in eo differunt, quod Dio [8] et Zonaras [9], perpetuus eius assecla, Minucium, post plagam acceptam animum mutantem, laudibus ornant, quae apud ceteros scriptores, modo allatos, haud exstant [10] quasque Livius certe, optimatium partibus favens et parum aequus in novos homines [11], obtrectandi studio tacuit.

§ 9.

Quae huc usque attulimus maxima veri specie Fabio Pictori tribuere licet. Iam ad pauca quaedam pervenimus, in quibus eundem a Dione adhibitum esse ob consentientia testimonia Diodori Siculi et Appiani, qui Fabium ibi unice vel potissimum secuti sunt, arbitror. Uterque [12] enim mortem Hamilcaris, quam Polybius [13] et Livius [14] strictim attingunt, fuse memorat, neque alia habet Zonaras p. 168. Quid quod Tzetzes Dionem et Dionysium Halicarnassensem eodem modo viri illius obitum retulisse testatur [15].

Illud sane Zonarae locus egregie confirmat. Alterum,

---

1) c. 24. 2) Lachm. *Comm.* II. 45. Alius insuper lapsus coargui eundem in *Q. d. b. sec.* p. 100. 3) Pol. III. 103. 4) Liv. XXII. 25, 26, 27. 5) Plut. in *Fab.* 9. 6) Dio Cass. *fragm. Peir.* 48, *apud Reim.* I. 23. 7) Zon. *ann.* II. 193. 8) *Script. vet. N. C.* II. c. 75, p. 194. 9) Zon. *ann.* II. 194. 10) Lachm. *Comm.* II. 74. Maics l. l. n. 2. 11) Lachm. *Comm.* II, 72, 71. 12) Diod. Sic. XXV. 10, 19. Appian. *Hisp.* 5. 13) Pol. II. 1. 14) Liv. XXI. 2, 5. 15) Tzetz. *Hist.* I. 27. Cf. Diod. Sic. XXV. 19.

quod Appianus [1]) et Zonaras [2]) soli consentientes tradunt, est locus in pugna ad Trebiam, quem accurate ita definiunt, ut intelligas, Trebiam inter castra Romanorum et Carthaginiensium interiectam fuisse: illos flumen ab oriente, hos ab occidente habuisse. Quod an e Fabio depromptum sit, haud scio: constat certe, hunc non multis disputationibus adiectis nuda et simplici oratione, quamquam copiose et singulatim, res gestas explicuisse [3]).

Neque ignoramus, illam partem eius annalium, qua ea continerentur, quibus ipse interfuerit, uti bellum Punicum secundum, ampliorem ceteris fuisse [4]). Utut est, definitio illa diligens a Polybio [5]) non addita et a Livio [6]), qui haec ex eo vertit [7]), plane omissa est.

Tandem Fabii vestigia deprehendimus in Zonarae loco quodam e bello Samnitico tertio p. 103. Utrumque enim consulem in Samnium profectum esse dissentientibus aliis Fabius scripserat [8]), quicum Livius etiam magis quam cum Claudio congruit [9]), etsi Livius et Zonaras aliter quam Fabius narrant, Atilium Regulum solum ad Luceriam dimicasse [10]).

§ 10.

Verum Dio non modo Fabium, sed alios annalium scriptores adiit. In his censendus est Q. Claudius Quadrigarius [11]), a quo narratio Niciae, Fabricio pollicentis, se Pyrrhum dolo interfecturum, profluxit [12], quam Zonaras p. 121 tradit. Hanc sequuntur item Livius [13]), Frontinus [14]), Plutarchus, eam tamen in aliud tempus reiiciens [15]),

1) Appian. *bell. Ann.* 6. 2) Zon. *Ann.* II. 185. 3) Lachm. *Comm.* II. 15. 4) Lachm. *Comm.* I. 27; II. 14. 5) Pol. III. 67, 68. 6) Liv. XXI. 48. 7) Lachm. *Comm.* II. 43. 8) Liv. X. 17. 9) Liv. X. 32—38. Lachm. *Comm.* I. 75. 10) Liv. I. 35. Zon. *ann.* II, 103. 11) De quo cf. Krause, vitt. et fragm. vet. hist. Rom. 243 sq. Lachm. *Comm.* I. 34 sq. II. 22, 23. Nieb. *Vortr.* I. 30, 31. 12) Gell. *N. A.* III. 8. 13) Liv. XL. 47. 14) Front. IV, 4, 2. 15) Plut. in *Pyrrho* 21.

Appianus [1], Aurelius Victor [2], Eutropius [3], quamquam Livius alio loco [4] alteram famam respexisse videtur, quae Valerium Antiatem [5] auctorem habet illamque proditionem Timochari, Pyrrhi amico, tribuit [6]. Utramque fabulam ita inter se conciliari posse putat Lachmannus, ut Niciam medicum non ipsum venisse credamus, sed ab eo missum Timocharim cum epistola [7].

§ 11.

Sequitur L. Coelius Antipater [8], quem Dio neque negligendum arbitratus est. Testis est Zonaras p. 184 [9], quo loco dicit, Hannibalem paulo ante pugnam ad Trebiam pugnatam Magonem Padum transmittere iussisse, quum Polybius [10] hunc ducem Hasdrubalem vocet. Quamquam hac de re iudicium certum proferri non potest [11], Zonarae tamen favet et Livius [12], et vero Coelius ipse [13]. Ceterum Livium, cognitione fluminis patrii adiutum, Coelium, naturae amnis ignarum, refutantem [14], a vero aberrare vix opiner cum Krausio, qui Zonarae loco nititur [15], neque Padum igitur rate iunctum esse credit.

---

1) Appian. *Samn.* XI. 1. 2) Aur. Vict. d. v. i. 35. 3) Eutrop. II. 14. 4) Liv. ep. 13. 5) de quo cf. Krause p. 266 sq. Lachm. *Comm.* I, p. 36 sq. II p. 24 sq. Nieb. *Vortr.* I. 22 sq. 6) Gell. *N. A.* III. 8. 7) Lachm. *Comm.* II. 2. 8) De quo cf. Krause p. 183 sq. Lachm. *Comm.* II. 20 sq. Verum egregie fallitur Groen v. Pr. (*de Coelio Antip. in Annal. Acad. Lugd. Bat.* 1820—1821, p. 86) dicens: »utrum autem (Zon.) Coelii opiniones ex ipsius scriptis, an vero ex aliorum libris cognoverit non constat: illud tamen mihi probabilius videtur, nam ipsi quum ad summos pervenerit honores, procul dubio aditus ad multas bibliothecas patuit; ne dicam, eum fuisse Zonaram, qui aequalium suorum inertiam non imitaretur, sed potius veterum diligentiam referret". 9) Klaibero assentior censenti, Dionem ipsis Coelii annalibus usum esse. Klaib. *Observ. ad bell. P. sec.* p. 12. n. 17. 10) Pol. III. 66. 11) Vid. tamen Wijnne, *Q. d. b. P. s.* 61, 62. 12) Liv. XXI. 47. 13) Ap. Liv. l. l. 14) l, l. 15) Krause 187. Mecum facit Klaiberus l. l.

§ 12.

Ad Coelium [1]) porro pertinent quae apud Zonaram p. 189 inveniuntur, tempore nimirum pugnae ad lacum Trasimenum commissae tantos terrae motus factos esse, ut multa oppida corruerint terraeque desciderint fluminaque in contrarias partes fluxerint atque in amnes mare influxerit. Quem terrae motum similiter exponunt Livius [2]), Florus [3]), Plutarchus [4]), Orosius [5]). De ipsa pugna si quaeris, huius descriptionem et a Livio [6]), et a Dione e Polybio [7]) haustam esse putem, etsi Livius praeterea alios contulisse videtur [8]).

Proelii vero initium miro quodam modo, etsi haud prorsus absurdo, refert Zonaras p. 188, 189, quapropter Klaiberus ea tanquam fabulam reiicit. Cuius verba afferre iuvat: »Pugnam ad Trasimenum commissam Zonarae verbis describere non libet. Quis enim ferat narrantem, Romanos sine vigiliis dormientes a Carthageniensibus oppressos atque eminus, partim cubantes, partim arma capientes, impune occisos esse?"

Coelio eidem tribuenda narratio de somnio illo, Hannibali oblato, quo ei haud dubie gloriosa ipsius facta praedicebantur.

Haec, quae apud Zonaram p. 181 legimus, ex eodem hauserunt Cicero [9]) et Livius [10]), qui e Coelio talia profluxisse persuadet, Coelium ea Sileno Graeco, Hannibalis aliquamdiu in castris comiti [11]), debere iudicat. Verum prodigia, quae Zonaras eodem tempore accidisse tradit,

---

1) Cic. *de Div.* I. 35. 2) Liv. c. 5. 3) Flor. II. 6. 4) Plut. in *Fab.* 8. 5) Oros. IV. 15. 6) Liv. XXII. 4, 5, 6. Cf. Lachm. Comm. II. 44, a quo nonnihil dissentit Wijnne *Quaest. d. b. P.* s. 86, 87. 7) Pol. III. 84. 8) Lachm. et Wijnne l. l. 7) Cic. *de Div.* I. 14. Idem traditur a Val. Max. I. 7. Ext. 8. 10) Liv. XXI. 22. 11) Nep. *Hann.* 13. Liv. XXVI. 49.

apud nullum alium scriptorem occurrunt. Itaque Dionem haec item Coelio, cuius animum ad res admirabiles enarrandas pronum fuisse constat [1], accepta referre puto. Quidquid rei est, Polybium talia semper risisse et alto silentio praetermisisse, etiamsi nonnunquam prodigia fuisse annotaverit [2], notissimum est.

§ 13

Sed omnino a Coelio discrepat Dio apud Zonaram p. 184, scribens, Corn. Scipionem, in pugna inter Padum et Ticinum [3] vulneratum, a filio posthac Africano maiore dicto servatum esse. Coelium enim servati consulis decus ad servum natione Ligurem delegare docet Livius, se vero malle de filio verum esse, quod plures tradiderint auctores et fama obtinuerit [4]. Ubi cum Klaibero [5] miror, eum maiorem scriptorum numerum et famam respicere, ad testem longe gravissimum non provocare. Is nimirum est Laelius, L. Scipionis, Africani minoris a puero familiaris, a quo Polybius hunc patris in illo proelio servatorem extitisse acceperat [6].

§ 14.

Quae huc usque disputavi satis demonstrant, coniecturam Wilmansii, opinantis [7] Dionem nullum alium auctorem nisi Fabium Pictorem in describendo bello Punico secutum esse, non omnino probari posse. Etsi enim haud omnino negaverim, Dionem e Livio, hunc e Coelio, Claudio, ceteris haurire potuisse, nihil tamen vetat, quominus

---

1) Cic. l. l. Lachm. II. 20, 44. — Krause, p. 187. 2) v. o. III. 112. 3) Florum II. 6, locum accuratissime sic definivisse demonstravi in *Q. d. b. P. s.* 56. 4) Liv. XXI. 46. 5) Klaib. p. 12 n. 1. 6) Pol. X. 3. 7) R. Wilmans, *de Dionis. Cassii font. et auct.* 5.

credamus, ipsos illorum veterum annales in Dionis fontibus fuisse. Novimus enim, Dioni et fontes derivatos, et vero integros atque genuinos innotuisse [1]).

§ 16.

Sed de ceteris hoc Zonarae libro exstantibus iam videndum, num ab aliis quoque scriptoribus fide dignis commemorentur. Quae omnia quum non ab uno eodemque vetere scriptore literis mandata sint, hanc viam inii, ut varia cum variorum testimoniis conferrem, ita optime de singulis me iudicaturum ratus.

Et primum quidem eos Zonarae locos indicabo, qui ita cum reliquorum scriptis consentiunt, ut Zonarae tamen maior sit ubertas. Huc referenda: p. 106, 16—110, ubi Zon. agit de Aemilii consulis contra Tarentinos rebus gestis; de Pyrrho, rege Epiri, a Tarentinis arcessito; de eius adventu et Tarenti agendi ratione [2]); p. 111—114, v, 13, proelii a Pyrrho apud Heracleam commissi narratio [3]); p. 126, quo loco Romanorum foedus cum Ptolemaeo Philadelpho, bella cum Samnitibus, Lucanis, Bruttiis et Tarenti expugnatio memorantur [4]); p. 127, descriptio

---

1) Legi cuncta, quae de Romanis nonnulli scripserunt, non tamen omnia in commentarios meos retuli, sed tantum delecta. *Nov. Coll.* II. 133. 2) Cf. Plut. *Pyrrh.* 13—16, qui alia fuse describens de aliis, v. c. de Aemilii gestis silet. Appian. Samn. VIII. Oros. IV. 1. — Zonarae narrationem quippe ampliorem sequitur Niebührius, qui: »Zonaras, ait, hat allein diese und viele andere Umstände dieses Kriegs erhalten. — Ich lege seine Geschichte zum Grunde, und werde sie speciell nur dann anführen, wenn die übrigen Nachrichten von ihr abweichen". R. G. III. p. 523, n. 774.

Quamquam idem quae Zon. p, 106, 107 dicit, Tarentinos seniores et ditiores pacem expetiisse, iuniores vero et pauperiores bellum flagitasse, tanquam fabulam, loco haud apto insertam, reiicit. R. G. III. 517, n. 765. 3) Liv. *ep.* 13. — Plut. *Pyrrh.* 13—17. — Oros. IV. 1. 4) Liv. *ep.* 14 et 15. — Iust. XVIII. 2. Oros. IV. 3. — Cf. Nieb. *R. G.* III. 597.

obsidionis Rhegii, Hieronis ope a Romanis tandem capti[1]; p. 128, 129, 130, Carcinorum oppugnationis et belli contra Volsinios gesti narratio[2].

§ 16.

Pag. 142—145 Hamilcaris res bello Punico primo in Sicilia gestae, et expeditio a L. Corn. Scipione consule in Sardiniam et Corsicam suscepta et Sulpicii Paterculi consulis in Sardinia eiusque collegae Atilii in Sicilia res gestae a Zonara eodem modo atque a ceteris exponuntur[3]. — In his quaedam iure a Michaëli culpantur his verbis: »in ultimis his (p. 142, v. 17—21) Zonaras a vero aberravit; apparet enim tam ex reliquis auctoribus quam e Valerio Max.[4], Scipionem ad Olbiam cum Hannone pugnasse; quo in proelio quum Hanno occidisset, Scipio corpus eius ob viri virtutem amplo funere efferendum curavit. Perperam, ni fallor, accepit Zonaras Scipionis stratagema, quod e Frontino[5] attulimus, et metui tribuit quod dolo erat tribuendum[6]".

§ 17.

Insuper quaedam mihi animadvertenda sunt de tribuni militum cuiusdam egregii facinore, cuius Zonar. p. 144 meminit. Hoc enim factum varie a variis traditur. Fon-

1) Pol. I. 7. — App. *Samn.* IX. 3. — Oros. IV. 3. — Cf. Nieb. *R. G.* III. p. 604. 633, *n.* 981. 2) Eutrop. III. 17. — Cf. Nieb. *R. G.* III. p. 614, n. 933; p. 635. — Aur. Vict. *d. v. i.* 36, qui Volsiniorum oppugnationem perperam Decio Muri consuli tribuit. Cf. Arntzenii *nota* ad Aur. Vict. l. l. 3) Pol. I. 24, 25. — Diod. Sic. XXIII. 9. — Liv. *ep.* 17. — Flor. II. 2. — Aur. Vict. *d. v. i.* 39. — Oros. IV. 8. 4) Val. Max. V, 1, 2. — Oros. IV. 7. 5) Front. Strateg. III. 9. — *Ibid.* 10, 2. 6) Michaël. *Quaest. de bello Pun. Prim.* 98.

tes autem huius narrationis sunt Claudius Quadrigarius [1]), Livius [2]) et Gellius [3]). Unde Livius sua hauserit incertum est, Claudius tribunum militum Laberium vel Valerium [4]) vocat, Livius ei M. Calpurnium nomen fuisse refert eique trecentos milites tribuit [5]): Gellius vero eum Q. Caedicium nominat eique quadringentos milites fuisse scribit. Hunc uti Zonaras [6]) ita Florus [7]), Plinius [8]), Frontinus [9]), Ampelius [10]), Aurel. Vict. [11]), Orosius [12]) sequuntur.

Sed Frontinus, discriminis illius in nomine memor, monet: » is cuius varie traditur nomen. Alii Laberium, nonnulli Q. Caedicium, plurimi Calpurnium Flammam vocitaverunt [13]."

§ 18.

Consentit porro cum reliquis scriptoribus Zonaras, fusius omnia persequens, p. 152, ubi res bello Punico primo in Sicilia a Gaio et Aurelio [14]) consulibus gestae narrantur [15]); p. 160, quo loco Metelli et Fabii contra Hamilcarem expeditiones exponuntur [16]); p. 164 de Faliscorum cum Romanis bello [17]), ubi vero Zon. bellum a Carthaginiensibus cum mercenariis gestum [18]) obiter tantum attingit; denique p. 165—169, quibus continentur bella per-

---

1) Gell. *N. A.* III. 7. fin. 2) Liv. ep. 17. — XXII. 60 in oratione Manlii Torquati. 3) Ibid. fin. — 4) Ita emendavit Carrio, optimorum librorum auctoritate fretus, cf. Gron. ad l. l. Gellii. 5) Fallitur enim Lachmannus *Comm.* II. 2 contendens, Catonem trecentos, quadringentos Livium in ep. memorare. 6) P. 144. 7) Flor. II. 2. 8) Plin. XXII, 6. 9) Front. IV. 5. 10) Ampel. c. 20. 11) Aur. Vict. *d. v. i.* 39. 12) Oros. IV. 8. 13) Front. l. l. 14) Cf. Michaël. *Quaest. d. b. P. prim.* 126, qui Polybiana Zonarae ope non uno loco illustrat. 15) Cf. id. 127. 16) Pol. I. 56—58. — Diod. Sic. XXIV. 1, 2, 3, 8, 9. — Flor. II. 2. — Cf. Michaël. 170. sq. 17) Pol. I. 65. — Liv. *ep.* 19. — Eutrop. II. 8. 18) Pol. I. 65—88. — Diod. XXV. 2, 6.

petua illa, quae inter Romam et Gallos, Sardos, Corsos, Ligures exstiterunt quaeque Zonaras omnium latissime descripsit [1]).

§ 19.

Iam ad Zonarae locos minus copiosos pervenimus, qui cum reliquis scriptoribus congruunt: p. 104—105, v. 10, rerum ad Fabium consulem eiusque patrem legatum bello Samnitico tertio spectantium enarratio [2]); p. 105, 10 — 106, 15 descriptio eorum, quae bello Tarentino ansam praebuerunt Postumiique legationis [3]); p. 122, historia eorum, quae Pyrrhus in Sicilia gessit et expertus est [4]); p. 134, ubi pugna apud Beneventum narratur [5]); p. 149, v. 19— 150, quo loco agitur de Xanthippi exitu et de proelio navali ad Clupeam [6]); p. 157, ubi Lilybaei obsidio [7]) et p. 158, ubi proelium navale ad Drepanum [8]) exponuntur; p. 162, 163, pugnae navalis ad Aegates insulas et belli

---

1) Pol. II. 18—21. — Eutrop. III. 2. — Oros. IV. 12. 2) Liv. X, 46. — *ep.* 11. — Oros. III. 22. 3) Dion. *Exc.* ed. R. p. 2339—2343. Appian. *Samn.* VII. 1—3. Animadvertendum tamen, hunc classis praefectum hic Cornelium vocari, cui Zonaras Valerio nomen fuisse dicit. Cf. Schweigh. III. 162. — Oros. IV. I. 4) Dion. *Exc.* p. 2358—2365. Diod. Sic. XXII. 8, 10. — Liv. *ep.* 14. — Plut. *Pyrrh.* 21. Appian. *Samn.* XI. 1. 2. — Oros. IV. 1. 5) Liv. *ep.* 14. — Plut. *Pyrrh.* 24. — 6) Diod. Sic. XXIIII. 16. — Silius VI. 4. — Appian. *Pun.* 4. — Omnium tamen uberrimus est Zonaras. — Xantippum a Poenis in mari mersum esse verisimile putat Hadenann, Zeitschr. f. d. A. 1845, N°. 13, qui omnia fere veterum testimonia ad illius vitam pertinentia diligenter collegit. At Lachm. *Comm.* II. 6 et Michaëlis *Quaest.* 116, 117 Xanthippi necem in fabulis, a Romanis excogitatis, numcrant. Quibus an assentiar dubius haereo loco Diodori lecto, ceterorum scriptorum testimonia confirmante, quem nemo eorum cognovisse videtur. 7) Pol. I. 41—48. — Diod. Sic. XXIV. 1. — Oros. IV. 10. 8) Pol. I. 49—55. — Diod. Sic. l. l. — Oros. l. l. — Liv. *ep.* 19. — Zonaram bis errasse indicat Michaël. 163 et 166.

finis descriptionem exhibentes [1]; p. 165 de Sardinia a Romanis occupata [2]; p. 170 de bello contra Teutam, Illyriorum reginam gesto [3]; de duobus Gallis et totidem Graecis utriusque sexus, Romae in medio foro vivis defossis, quod Livius demum post pugnam Cannensem factum esse memorat [4]; tandem p. 174, v. 16 — p. 175, v. 12 de bello, Demetrio Phario illato [5].

§ 20.

Hi igitur Zonarae loci omnes cum ceteris scriptoribus, eadem tractantibus, consentiunt. Verum plures alii sunt, qui sive a nonnullis praecipuorum historicorum, sive, quod raro tamen fit, ab omnibus discrepant. In his sunt p. 100, 101, ubi exercitus Romanus bello Samnitico secundo prope Bovianum, Pentrorum Samnitium caput, in insidias deductus narratur. Hic maiorem fidem Zonarae auctori, i. e. Dioni, deberi, apud quem Romani circumventi magno numero caedantur, quam Livio [6], secundum quem poena miro quodam modo in insidiatores versa iidem egregiam victoriam reportent, docet Lachmannus [7], cui tamen adversatur Niebührius [8]. In tanta discrepantia decernant alii. Prodigia etiam multa, quibus Romanos admonitos esse addit Zonaras quaeque idem recenset apud Livium non leguntur [9].

---

1) Pol. I, 59—63. — Diod. Sic. XXIV. 11, 13, 14. — App. Sic. II. 2. — Eutrop. II. 27. — Aur. Vict. *d. v. i.* 41. Oros. IV. 10, 11. Levem Zouarae errorem ostendit Michaël. p. 184. 2) Pol. I. 88. — Appian. *Pun.* 6. 3) Pol. II. 2—12. — App. *Illyr.* 7. — Eutrop. III. 4. 4) Liv. XXII. 57. — Oros. IV. 3. 5) Pol. III. 16, 18, 19. — App. *Ill.* 8. 6) Liv. IX. 31. 7) Lachm. *Comm.* I. 71. — Miror, virum doct. Peter hunc Zonarae locum non citavisse. Cf. *Zeittafeln der Röm. Gesch.* p. 71. 8) Nieb. *R. G.* III. p. 285. n. 428. 9) Vid. Nieb. *R. G.* 437. n. 631.

§ 21.

P. 102, 103. In Romanorum pugnae cum Etruscis consertae descriptione plura a Livio [1]) aliter traduntur. Hic enim alterum consulem, quem Zonaras Rullum Fabium Maximum vocat, Rullianum appellat, et plures enumerat gentes hostiles [2]), quas Diodorus quoque habet [3]). Idem de Decii corpore, a collega Fabio una cum spoliis cremato, atque de pace, populis victis petentibus data, silet [4]).

P. 103. Quae h. l. de bello Samnitico tertio narrantur partim unus commemorat Zonaras [5]), partim cum Livio [6]) conveniunt.

§ 22.

P. 114, 13—118 differt Zonaras in historia Cineae et Fabricii inclytarum legationum a Dionysio, Plutarcho, Appiano. Quorum duo posteriores scribunt, Pyrrhum captivos Romanos ad celebranda Saturnalia liberos dimisisse hac conditione, ut, si ipsius conditiones acciperet populus, soluti captivitate manerent, sin minus celebrato festo ad se redirent [7]), senatu autem conditiones repudiante cunctos reversos esse. Trium porro scriptorum nemo non Cineae legationem Fabricii legationi praemittit [8]). Et hoc quidem verisimillime ita memorare videntur [9]), Trium autem consentiens testimonium procul dubio ad unum auctorem, nimirum Dionysium, e quo Appianus et Plutarchus sua hauserint, redire magna veri specie statuit Niebührius [10]).

---

1) Liv. X. 24–29. — Rem tangit Pol. II. 19. 2) Liv. 27. 3) Diod. Sic. *Ecl.* XXI. 6. 4) Liv. 29. 5) Vid. Nieb. *R. G.* III. p. 458. n. 659. 6) Liv. X. 38. 42. 7) Plut. *in Pyrrho* 20. — App. *Samn.* X. 5. 8) App. *Samn.* X. 1—4. — Plut. *in Pyrrh.* 18, 19. — Dionys. Exc. 49 in Script. Vet. N. C. II. p. 510 sq. Cf. p. 513. n. 1. 9) Cf. omnino Nieb. *R. G.* III. p. 562. n. 844. 10) l. l.

Verum Zonaras consentientibus Livio et Eutropio [1]) Cineae legationem post Fabricii legationem factam esse captivosque sine pretio et conditione remissos esse affirmat [2]).

Ceterum de consilio, cur Fabricius legatus missus sit eadem ac ceteri [3]) refert Zonaras, qui vero, rem nemini credibilem addens [4]), unus omnium scribit, Cineam Romae potentum aedes circumiisse eosque et verbis et muneribus sibi conciliasse [5]).

§ 23.

Maximum exstat discrimen in pugnae apud Ascalum descriptione inter Zonaram p. 119, 121, v. 10 et Plutarchum. Nam hic, Pyrrhi de rebus suis commentariis, opere magnae sine dubio fidei et auctoritatis usus [6]), bis signa ad Asculum collata esse et Pyrrhum victoriam reportasse dicit [7]).

Zonaras contra unam tantummodo pugnam commemoravit, sicut Dionysius [8]), Livius [9]) et qui hunc sequuntur Frontinus [10]), Florus [11]), Eutropius [12]). Victoriam porro una cum Eutropio [13]) et Orosio [14]), qui tamen clades belli ad utrosque concessisse addit, Romanis tribuit, quum Livius dubio eventu dimicatum esse affirmet neque Dionysius, cum Zonara in aliis congruens [15]), integram Pyrrhi victoriam fuisse scribat. De Decii nepo-

1) Liv. *ep.* 13. Eutrop. II. 12. 2) Livium hac in re insuper sequuntur Flor. I. 18. et Aur. Vict. *d. v. i.* 35. 3) Dionys. *Exc.* p. 2344—2356. — Plut. *in Pyrrho* 20. — Appian. *Samn.* X. 4. 4) Zon. *ann.* 117. 5) Vere Nieb. *R. G.* III. 564, n. 846: »der umsichtige Dio könnte jene unwürdige Geschichte nicht aufgenommen haben, wenn er die Gesandschaft nicht bis in die Zeit der Winterquartiere verschoben hätte". 6) Lachm. *Comm.* II. 3. 7) Plut. *Pyrrh.* 21. 8) Dion. *ap. Plut.* l. l. 9) Liv. *ep.* 13. 10) Front. II. 3. 21. 11) Flor. I. 18. 12) Eutr. II. 13. Hic numerum, ut saepius, male citat Lachm. l. l. 13) Eutrop. l. l. 14) Oros. IV. 1. 15) l. l.

tis facinore, quod Cicero attingit [1]), silet et Plutarchus et Zonaras.

§ 24.

P. 131—141, ubi causae et initia belli Punici primi explicantur, Zonaras in multis quidem cum Polybio [2]) consentit, sed in aliis ab eo recedit, nonnulla etiam fusius tractat. Livium et Diodorum igitur in his in primis Dionis fontes fuisse arbitror. Pauca enim, quae et Livius ipse [3]), et Aurelius Victor [4]) et Orosius [5]) tradit, consentanea sunt Zonarae, cum Diodoro autem conveniunt [6]) quae Zonaras p. 134 de Hannone, causam rupti foederis Romanis adscripturo, triremes captivosque Claudio remittente [7]), et p. 141 de Hannibale Carthaginiensium classis praefecto, lepido dicto mortis poenam effugiente, narrat [8]). Philini igitur, e quo Diodorus multa acceperat [9]), vestigia hîc in Zonara apparent.

Uti autem Livius in plurimis a Polybio differt, ita et Zonaras. Hic enim, p. 135 de pugna inter Hieronem et Romanos agens, victoriam utrique tribuit, quo Zonarae loco et Philini [10]) et Polybii [11]) testimonia a se invicem longe discrepantia egregie illustrantur. Alter Zonarae locus, qui in censum venit, est p. 135, ubi Claudius Poenos prope Messanam aggressus esse fertur. In eventus quidem narratione Zonaras cum Polybio [12]) consentit, sed

1) Cic. *de Fin.* II. 19. — Tusc. I. 37. 2) Pol. I. 1—24. Cf. de hoc bello Diod. *Ecl.* XXII. 13. XXIII. 2, 3. 4, 5. 7—9. 3) Idem censet Zander p. 13 demonstrans, Zonaram ipsum Polybium omnino non vidisse. 4) Liv. *ep.* 16 et 17. 5) Aur. Victor. *d. v. i.* 38, 39. 6) Oros. IV. 6. 7) Maius *Script. Vet.* N. C. II. p. 180, n. 2. et 182. n. 4. 8) Diod. Sic. XXIII. 2. 9) Ibid. 10. 10) Heyne, *de font. et auct. Diod. in Comm. Gott.* VII. 117. 11) Ap. Pol. I. 15. — Cf. de ipsa re in primis Michaëlis p. 62 sq. 12) Pol. I. 11. 13) Pol. I. 12.

in hoc dissentit, quod Philino[1]) assentiens Romanos *prius* a Carthaginiensibus fusos esse tradit.

Modus porro, quo Zonaras p. 140 Cornelium Asinam a Carthaginiensibus captum esse dicit, aliter a Polybio [2]) affertur. Qua de re assentior Michaëli [3]) Zonarae narrationem praeferenti et miror Lachmannum [4]) credentem, Polybium veram rei gestae rationem ostendere. Uti Zonaram hîc accuratiorem Polybio esse iure censet Michaëlis, ita aliis [5]) huius belli locis eum fuisse bonis argumentis probatur.

Quibus vero locis non illum adscribo, ubi Zonaras [6]) refert, Carthaginienses Italos milites, apud se stipendia merentes, omnes necavisse, cui rei Niebûhrius fidem habet [7]).

§ 25.

In describenda reliqua parte belli Punici primi haec praeterea animadvertimus discrimina. Primo Zonaras [8]) haudquaquam omisit fabulam illam de serpente, Regulo apud flumen Bagradam [9]) obvio ab eoque occiso, quae e Tuberone[10]) promanavit quamque Polybius [11]) plane praetermisit. Cuius rei, etsi fortasse orationis coloribus exornatae et amplificatae, veritatem confirmat plerorumque scriptorum Latinorum [12]) testimonium comprobatque diu Romae servata monstri pellis [13]).

---

1) POL. I. 15. — Rem ipsam copiose tractat MICHAËL. p. 64 sq. 2) POL. I. 21. 3) MICHAËL. *Quaest. d. b. P.* p. 90, 92. 4) LACHM. *Comm.* II. 6. 5) Cf. p. 134 cum POL. 6) ZON. *ann.* II. 134. 7) NIEB. *R. G.* III. p. 664. — Mihi assentitur MICHAËL. p. 55. 8) ZON. *ann.* II. 147. 9) De nomine fluvii cf. OBERLIN. *ad Vibium* v. Bagrada, quem LACHM. *Comm.* II. 2 laudat. 10) Ap. GELL. *N. A.* VI. 3. — De Tuberone cff. KRAUSE 321 sq., LACHM. *Comm.* I. 41, 42. NIEB. *Vortr.* I. 35. 11) POL. I. 29. — 12) LIV. *ep.* 18. — FLOR. II. 2. — VAL. MAX. I. 8, 19. — SENEC. *ep.* 82. § 25. — SIL. ITAL. VI. — OROS. IV. 9. 13) PLIN. *Hist. Nat.* VIII. 14. — IUL. OBSEQ. *de prodig.* 29. —

Sequitur numerus elephantorum, quos Metellus Romam transvehi iussit et in triumpho circumduxit. De hoc Zonaras p. 153, cum Livio [1]) et Seneca [2]) consentiens, a pluribus [3]), et a Pisone [4]) etiam recedit.

§ 26.

Sed ad Reguli historiam revertamur. In hac Zonaras multifariam differt a Polybio. Sed quum multi multa de ea scripserint, quam paucissimis potero eam absolvere conabor. Et prima quidem discrepantia cernitur in re de pace, Polybio teste a Regulo tentata, sed a Poenis ob conditiones asperrimas negata [5]). De hac uti plurimi scriptores Latini [6]), Reguli laudandi studiosi [7]), ita Zonaras fallentia refert, tacens, Regulum pacem obtulisse, contendens contra, Poenos eam poposcisse.

Alterum discrimen spectat modum, quo Regulus ante legationem a Poenis habitus sit. De quo Zonaras p. 149 ita: «*τοὺς μὲν οὖν ἄλλους τῶν ἑαλωκότων Ῥωμαίων ἐν θεραπείᾳ εἶχον, τὸν δὲ Ῥηγοῦλον ἐν πάσῃ κακουχίᾳ πεποίηντο, τροφήν τε αὐτῷ ὅσον ἀποζῆν προσῆγον, καὶ ἐλέφαντα προσέφερον συνεχῶς, ὅπως ὑπ' αὐτοῦ δειματούμενος μήτε τῷ σώματι μήτε τῇ διανοίᾳ ἡσυχάζοι· ἐπὶ συχνὸν δὲ κακώσαντες οὕτως αὐτὸν εἰς δεσμωτήριον ἔθεντο.*" Solus scriptor eadem narrans est Suidas [8]), quapropter Michaëli [9]) assentior, fabulae de vexationibus illis acerbis nihil ponderis tribuenti, in quam sententiam unumquemque adduci necesse

---

NIEB. narrationem reiicientem (R. G. III. 69), idoneis argumentis refutat MICHAËL. *Q. d. b. P.* p. 107, quicum facit LACHM. *Comm.* II, 2.

1) LIV. *ep.* 19. 2) SEN. *de brev. vit.* 14. 3) DION. *Ed. R.* 377. FLOR. II. 2. — EUTROP. II. 24. — OROS. IV. 9. 4) Ap. PLIN. *H. N.* VIII. 6. 5) POL. I. 31. 6) LIV. XXX. 30. — EUTROP. II. 4. — OROS. IV. 9. — Zonarae locus (p. 108 sq.) Michaëlin fugit. 7) Multo rectius de Atilio Regulo iudicaverat is, quem Diodor. sequitur. Diod. XXIII. 12. 8) SUID. v. *Ῥήγουλος*. 9) MICHAËL. *Q. d. b. P.* p. 135 sq.

esse suspicor, qui Diodori locum a Michaëli citatum [1]) inspexerit.

De Reguli legatione Zonaras p. 154, 155 cum ceteris scriptoribus [2]) fere consentit, nisi quod alia minus accurate expressit [3]), alia copiosius persequitur [4]).

§ 27.

Iam perventum ad supplicia, quibus Regulus necatus esse fertur. Haec plenissime exstant apud Tuberonem [5]), Diodorum Siculum [6]), Valerium Maximum [7]) et Zonaram [8]).

Locus Tuberonis sic se habet: »In atras et profundas tenebras eum claudebant, ac diu post, ubi erat visus sol ardentissimus, repente educebant et adversus ictus solis oppositum continebat, atque intendere in coelum oculos cogebant. Palpebras quoque eius ne connivere posset, sursum ac deorsum diductas insuebant." Huic assentientes Valerius Maximus et Zonaras addunt, Regulum machinae, in qua undique praeacuti stimuli eminerent, inclusum, vigilantia pariter et continuo tractu doloris interfectum esse. Diodori locum apponam:

Ῥηγούλῳ τῷ Ῥωμαίῳ δὲ Μάρκῳ τῷ στρατηλάτῃ
κατασχεθέντι Σικελοῖς μάθε τὸ τέλος οἷον.
Τὰ βλέφαρα τῶν ὀφθαλμῶν μαχαίρᾳ συντεμόντες
ἠνεῳγμένους εἴασαν τοὺς ὀφθαλμοὺς ἐκείνου.
Μικρᾷ δὲ τοῦτον εἴρξαντες καλύβῃ στενωτάτῃ,
ἄγριον ἐξοιστρήσαντες ἐλέφαντα θηρίον,
ἐκίνουν τοῦτον καθ' αὐτοῦ συγκατασπᾶν καὶ ξέειν

---

1) Diod. Sic. XXIV. 12. 2) Tudit. ap. *Gell.* VI. 4. — Cic. *de Off.* III. 26, 27. — Appian. *Pun.* 4. *Sic.* 2. — Eutrop. I. 24. — Oros. IV. 10. — Suidas *Ῥήγουλος*. 3) Cf. Michaël. 140. 4) Ibid. 139, 141. 5) Tub. ap. *Gell.* VI. 4. 6) Diod. Sic. XXIII. 16. 7) Valer. Max. IX. 2, 1 extr. 8) Zon. *ann.* II. 156.

Οὕτω ποινηλατούμενος ὁ στρατηγὸς ὁ μέγας
τὸν βίον ἐξαπέπνευσεν ἠθλιωμένῳ τέλει.
Τῆς ἱστορίας 'Ρηγούλου μέμνηται
ὁ Σικελὸς Διόδωρος."

Brevius eandem rem tractarunt Tuditanus [1], Silius Italicus [2], Appianus [3], Polyaenus [4], Orosius [5], Suidas [6], quorum prior scribit, Regulum somno diu prohibitum atque ita vita privatum esse, ceterorum autem testimonium de machina lignea introrsum stimulis hirsuta cum quatuor scriptoribus modo allatis convenit. Quemadmodum hi quatuor, Orosius insuper palpebrarum resectarum mentionem facit. Silius Italicus, novi quid adiiciens, crucem commemorat.

§ 28.

Narrationem tantummodo tangunt Cicero [7], Livius [8], Seneca [9], Florus [10], Eutropius [11]. Cicero eum vigiliis et inedia, Florus ultimo sive carceris sive crucis supplicio, Eutropius omnibus suppliciis, Seneca altero loco cruce [12], altero in arca [13], Livius tandem universe Regulum supplicio sumto periisse affirmat.

Itaque narrationis summa ubique eadem est, nonnulli tantum omnium recentissimi inediae et crucis mentionem addiderant. Sed quaerat quis, cur iterum de his, a tantis tamque claris scriptoribus recentioribus tractatis [14], agamus.

---

1) Tudit ap. *Gell.* VI. 4. 2) Sil. Ital. II. 343; VI. 539. 3) Ap. *Sic.* 2. — *Pun.* 4. 4) Polyaen. VIII. 12. 5) Oros. IV. 10. 6) Suid. v. c. *'Ρήγουλος*. — Quem locum Dioni fonti tribuit Bernhardy in v. 7) Cic. *de Off.* III. 27. — *de Fin.* V. 17. 8) Liv. *ep.* 18. 9) Sen. *ep.* 98 et 67, *de provid.* 3, *de tranq. anim.* 15. 80) Flor. II. 2. 11) Eutrop. II. 25. 12) Sen. *ep.* 98, *de tranq. animi* 15. 13) Ibid. ep. 67. 14) Eos citant Lachm. *Comm.* II. p. 5. n. 1 et Michaël p. 133. n. 8.

Cui id fortasse roganti haec responsa velim: omnibus perpensis mihi statuendum videtur, fontes illius narrationis esse Tuberonem et eum, quem Diodorus sequitur, qui an Fabius esse possit nescio. Quod tamen verisimillimum esse puto. Ex his autem fontibus fluxisse credo varia illa testimonia, de quibus vidimus quaeque non adeo a se invicem discrepare arbitror ac putant et alii, et vero Lachmannus [1]) et Michaëlis [2]). Censeo enim alium veterum scriptorum alia ab iisdem auctoribus ita mutuatum esse, ut omnium tamen loci eodem fere redeant.

§ 29.

De rei veritate si quaeris, iterum dissentio a Michaëli opinante, Regulum non hostium suppliciis, sed lege naturae vita excessisse [3]). Argumenta enim praecipua, quae hic affert [4]), sunt: Paeanii locus, » (Ῥήγουλος) παρ' αὐτοῖς τὸν βίον ἐτελεύτησεν"; quod Dio testibus Zonarae verbis ὡς ἡ φήμη λέγει [5]) se rem addubitare indicaverit; Polybii de tota re altum silentium; denique locus Diodori [6]), ubi Hamilcar Reguli viduae narrat, quantam in eius maritum curam impendisset. — Priusquam his argumentis mea qualiacunque oppono, omnino monendum, Michaëlin alium Diodori [7]) locum eumque maximi momenti fugisse, eum igitur non omnibus prorsus antiquorum testimoniis nisum hac de re disputasse.

§ 30.

Sed illa argumenta ita refello. Locum Paeanii, ab omnibus scriptoribus veteribus tanti ponderis recedentem, ni-

---

1) Lachm. *Comm.* II, p. 4, 5. 2) Michaël. p. 143. 3) Michaël. p. 144, 148, 149. — Idem innuit Lachm. II. p. 4, 5. 4) Michaël. p. 144 sq. 5) Zon. *ann.* II. p. 156. 6) Diod. XXIV. 12. 7) Diod. XXIII. 16, quem supra transcripsi. Neque Lachm. l. l. locus ille innotuit, nec Petro, *Zeittafeln der R. G.* p. 88.

hili esse profecto quivis me non monente viderit. Neque pluris facio Dionis i. e. Zonarae verba ὡς ἡ φήμη λέγει, quippe qui talia, etiamsi verissima quaeque exponant, sexcenties addere soleant. Ob unicum Polybii, accuratissimi sane scriptoris, silentium aliquid reiicere, quod tot alii iique minime negligendi memoriae prodiderint, nobis non licere puto [1]). Diodori tandem narrationem de Reguli vidua [2]) alterum eiusdem Diodori idque gravissimum testimonium, quod modo citavi [3]), aut refutat, aut certe dubio vel maxime obnoxium facit. Perperam igitur Lachmannus, de pervulgata illa suppliciorum narratione disserens, Fabium aliter narrasse e Diodoro, qui eo usus sit, concludi posse censet. E quo enim Diodorus sua de Reguli morte hauserit nescio, nisi e Fabio, quem et Romanorum partibus maxime favisse, et ab eo saepius adhibitum esse certissimum est. Quod reliquum est, quae hactenus disputavi nemo credat me eo consilio disputasse, ut omnibus persuasum esse velim, Regulum tam atroci mortis genere necatum esse. Illud tantummodo urgeo, nondum de viri fortis exitu constare, quem tot scriptores, e quibus praesertim Diodori locum toties a me laudatum magni aestimo, ita scriptis mandaverint, ut sana ratio tamen vetare videatur, quominus iis credamus. Neque id praetermittendum, cuius probandi gratia omnis haec disputatio instituta est, Zonaram de Reguli nece cum multis, quos diximus, concinere, a Polybio vero differre.

---

1) Cf. Beier ad Cic. *de off.* III. 26, 27. 2) Aurea Niebuhrii adscribo verba: »Aber mit unbefangenem Urtheil müssen wir Diodors Erzählung von der ganz unmenschlichen Wuth der Familie des Regulus gegen diese schuldlosen Gefangenen nicht weniger als die Römische für sehr zweifelhaft halten, da es wohl gewiss ist, dass kein Römer diese Schande seines Volks schrieb, und auch hier Philinus als Diodors Quelle angenommen werden muss, dessen Hass gegen Rom sehr verzeiblich ist, aber sein Zeugniss immer höchst verdächtig macht." Nieb. *R. G.* III. p. 706.
3) Vid. supra p. 23.

§ 31.

Discrimina, quae praeterea observavi, sunt: p. 182, ubi Zonaras Poenos Rhodanum transiisse narrat. Bis a Polybio[1]) et a Livio[2]) recedit, quorum alterum laudandum, alterum reprehendendum. Accuratius enim quam illi et omnes omnino scriptores[3]) tradit, non solum Gallos, sed Scipionem pugnae illi, ab Hannibale apud Rhodanum commissae, interfuisse. Quod vero eodem loco perperam a Zonara refertur est nomen eius, quem Hannibal iusserit cum parte exercitus transgredi. Quod enim Polybius et Livius Hannoni, Bomilcaris filio, tribuunt, ille perperam Magoni, ducis fratri, adscribit[4]).

§ 32.

De elephantis, in proelio ad Trebiam absumptis, Zonaras p. 186, cum Livio consentiens, a Polybio discrepat, qui minus accurate omnes uno excepto periisse dicit[5]), quum ceteri[6]) prope omnes absumptos esse scribant. Hoc unice verum esse sequentia testantur[7]). In describendis iis, quae deinde ante pugnam ad locum Trasimenum acciderunt, Zonaras iterum quaedam aliter quam principes historicorum exponit. Ita p. 186 narrat, Romanos eo tempore commeatu abundasse, quod collatis Polybii Liviique testimoniis[8]) vix credibile puto. Sed verior est eiusdem narratio[9]) de causa, qua Hannibal hiberno

---

1) Pol. III. 42—46. 2) Liv. XXI. 27—19. 3) Non enim constat, Nepotis verba (Hann. 4), uti Lachmannus (*Comm.* II. 69) putat, spectare ad hanc pugnam cum Gallis commissam. Obiter animadverto, Lachmannum hic ut saepius capitum librorum Polybii et Livii numeros turbasse. 4) Wynne, *Quaest.* p. 19. 5) Pol. III. 74. 6) Liv. XXI. 56. 7) Lachm. *Comm.* II. 30. — Wynne, *Quaest.* 68. — Vid. Liv. XXI. 58. XXII. 2. 8) Pol. III, 75. — Liv. XXI, 57. 9) l. l.

tempore a transcendendis Apenninis prohibitus sit. Livio[1]) enim si fidem habemus, Hannibalem, ut ab incepto ininere desisteret, sola tempestatis vis coëgit, et degressus demum Apennino cum Longo cons. signa contulit. At minus veri simile videtur, eum imperatorem, cui Alpes perviae fuissent, a transitu Apennini multo humilioris tempestate prohiberi potuisse.

Qua de causa Zonaras sequendus, qui Longum obsessis Apennini saltibus hostes repulisse innuat, cui interpretationi favet ipse Livius, Longum post proelium illud Lucam concessisse tradens.

§ 33.

De Hannibalis apud Gallos commorantis prudentia similia leguntur apud Polybium [2]), Livium [3]), Appianum [4]), Zonaram [5]), nisi quod hic unus addit, illum tunc sermone usum esse alias alio, eum enim plures novisse ipsumque Latinum, quod merito verisimile esse dicit Bötticher [6]).

Sed manifestum continent errorem Zonarae verba, p. 188, v. 11: »*κἀν τούτῳ ἐπεκδραμόντων τῶν Ῥωμαίων* »*ἐπανήγαγεν, ἵνα φοβεῖσθαι δόξῃ*," uti patet iis collatis cum reliquorum scriptorum locis [7]), ubi semper processisse Carthaginienses dicuntur.

Ultimum quod animadverti discrimen est p. 189 de Centenio praetore, quem Hannibali frustra insidias struxisse affirmat Zonaras. At is de talibus minime cogitavit [8]). Qua de causa suspicor, Zonaram eodem errore atque Appianum [9]) hunc Centenium cum alio quodam

---

1) Liv. XXI. 58. 2) Pol. III. 77. 78. 3) Liv. XXII. 1. 4) Appian. *bell. Ann.* 6. 5) Zon. *ann.* II. 187. 6) Böttich. *Geschichte der Cart.* p. 278. n. 3. 7) Pol. III. 80—82. — Liv. XXII. 3. — App. *bell. ann.* 9. 8) Liv. XXII. 8. 9) App. *bell. ann.* 9, 11.

eiusdem nominis [1]) confundere [2]). Cetera de Centenio cum Polybio et Livio conveniunt [3]).

§ 34.

His igitur ad finem perductis superest, ut summatim iterem, quibus fontibus Dionem Zonarae libro octavo usum esse apparuerit. Quos omnino fide dignos esse quivis procul dubio intellexerit. Dionem enim sua accepisse a Fabio [4]), a Claudio Quadrigario [5]), a Coelio Antipatro [6]), ne de aliis antiquissimis auctoribus [7]) dicamus, vidimus. Neque tamen Dionem a Coelio nunquam differre liquit [8]). Sed utrum Dio ea, quae in Zonara cum veteribus illis annalibus consentiunt, recta via ex iis petiverit, an vero per Livium aliosque acceperit, meum non est inquirere. Cetera maxima ex parte cum Polybio, cum Diodoro Siculo, cum Livio iisve, qui hunc praesertim secuti sunt, uti cum Valerio Maximo, cum Aurelio Victore, cum Eutropio, cum Orosio, item cum Plutarcho et Appiano congruere animadvertimus. Sed multos quoque nobis occurrisse locos, ab his scriptoribus discrepantes [9]), quisque recordabitur, plurimos in primis nos notasse, ubi a Livio [10]), Polybium secuto, vel ab ipso Polybio [11]), recedit Zonaras. Quae me eo ducunt, ut veri

1) Liv. XXV. 19. 2) Cf. Duk. *ad Liv.* l. l. — Schweigh. ad l. l. App. — Klaiber p. 15.
3) Pol. III. 86. — Liv. XXII. 8.
4) Vid. supra p. 3—9.
5) Vid. supra p. 9—10.
6) Vid. supra p. 10—12.
7) Vid. supra p. 19—21.
8) Vid. supra p. 12.
9) Vid. supra p. 17—29.
10) Vid. supra p. 17, 18, 27, 28.
11) Vid. supra p. 20—28.

simile esse iudicem, Dionem, ubicunque Livium a Polybio discedere deprehenderit[1]), illum potissimum secutum esse. Eundem Diodorum atque Appianum Polybio saepius praetulisse re expertus novi.

---

1) Constat enim, Polybium inter primarios Livii fontes fuisse.

Groningae, mense Septembri 1860.

Dr. J. A. Wynne.

DE NUPTIARUM FINE APUD ATHENIENSES.

Iam semel et iterum de nuptiarum instituto apud Athenienses cum egi, nunc de earum fine ea tradere conabor, quae diligenti antiquorum lectione emergunt; primum igitur videamus:

§ 1. *De modis, quibus nuptiis finis imponitur.*

Nuptiae duplici modo solvi possunt: morte et divortio; de illa non est quod agamus, igitur tantum de divortio dicendum est, quo vivis coniugibus nuptiae finiuntur.

Inter iuris attici studiosos quaesitum est, exstiteritne apud Athenienses mors, quae dicitur civilis, quae si exstiterit necessario causa esse debuit divortii; nomen ipsum ignotum est in iure attico, res vero non ita, nam vestigium et umbra conspicitur in iis, quae dicturus sum. Auctor orationis adv. Nicostratum, quem Schaefer[1] Apollodorum fuisse demonstravit idque non sine magna veritatis specie[1] (Dem. p. 1249, § 11) docet leges iubere *τοῦ λυσαμένου ἐκ τῶν πολεμίων εἶναι τὸν λυθέντα, ἐὰν μὴ ἀποδιδῷ τὰ λύτρα.* Is, qui ex libero servus factus est mortem civilem passus esse dici potest; servorum autem nullum est connubium inter sese invicem neque servorum cum civibus; sin vero redemtus ex captivitate iam antea uxo-

1) A. Schaefer, Demosthenes und seine Zeit, III. 2. 148 sqq.

rem duxisset, has nuptias nihili esse oportet, si redemtus *ἀγώγιμος* fiat; itaque mors civilis coniuncta fuit nuptiarum solutioni; exempla tamen huius rei omnino desunt.

De infamiae poena apud Athenienses ante aliquot annos multa optime disputavit Naber [1]; ex his tamen patet quot et quanta nesciantur in hac iuris publici parte; non tamen dubium est, quin id quoque sit genus mortis civilis, si quis dicatur *ἀπάντων ἀπεστερῆσθαι τῶν ἐν τῇ πόλει καὶ καθάπαξ ἄτιμος γεγονέναι*, ut Strato ille in Dem. Midiana p. 543, § 87; eiusmodi infamia notatus mea sententia et caret connubio et, si iam duxit, uxorem dimittere cogitur. Antea [2] vidimus, quid fieri oporteret mariti bonis publicatis; uxori nempe ius est dotis sibi vindicandae, si maritus bonis eiicitur; hanc quoque poenam morti civili similem habendam esse demonstratur dotis vindicatione, nam dos, licet nunquam cedat in mariti dominium, non requiritur nisi nuptiis fine imposito: simulac bona mariti publicantur uxor sibi dotem suam vindicat; igitur bonorum publicationem, infamiae genus, sequitur nuptiarum solutio.

Mulier, quae quocunque modo ex uxoris conditione in viduae conditionem transierat, *χηρεύειν* dicebatur; de ea, cuius maritus mortuus erat, exemplum unum inter multa vide in Isaei orat. de Philoct. her. p. 61, § 51, de ea, quae cum marito divortium fecerat Dem. adv. Onet. I, p. 873, § 33.

Divortium duplici modo fiebat: aut maritus uxorem dimittebat aut uxor a marito discedebat; recte Eranius Philo [3]: *ἀπολείπει καὶ ἐκβάλλει διαφέρει: ἀπολείπει μὲν ἡ γυνὴ τὸν ἄνδρα, ἐκβάλλει δὲ ὁ ἀνὴρ τὴν γυναῖκα.* Ceteroquin Athenienses pro *ἐκβάλλειν* minus invidioso nomine uti solebant *ἐκπέμπειν* aut *ἀποπέμπειν*; *ἀπόλειψιν γράψασθαι* et *ἀπογρά-*

---

1) S. A. Naber de fide Andocidis de Mysteriis, p. 34, sqq.

2) Tijdschrift voor de Ned. Gymn. 1860, p. 57.

3) Ammonius, ed. Valckenaer, p. 160.

ψασθαι autem idem est, quod ἀπολείπειν. Utriusque locutionis exempla mox abunde afferentur; nunc de marito videamus uxorem iubente suas sibi res habere, quod Lysias (apud Pollucem VIII, 31) et Apollodorus c. Neaer. (Dem. p. 1365, § 59) ἀπόπεμψιν dixerunt [1]).

Saepissime nullo nuptiarum iure laeso maritus cum uxore divortium faciebat; Isaeus (de Menecl. her. § 7 sq.) narrat Meneclem uxorem alteri tradere propter ipsius sterelitatem: οὔκουν ἔφη δεῖν ἐκείνην τῆς χρηστότητος τῆς ἑαυτῆς τοῦτο ἀπολαῦσαι, ἄπαιδα καταστῆναι συγκαταγηρᾶσαν (sic lege pro συγκαταγηράσασαν, quod nihili est in vere attico oratore) αὐτῷ, ἱκανὸς γὰρ ἔφη αὐτὸς ἀτυχῶν εἶναι. Auctor orat. adv. Eubulidem (Dem. p. 1311, § 41) tradit Protomachum uxorem dimisisse, cum ut proxime cognatus divitem filiam hereditariam ducere posset; eandem fuisse causam, ob quam Timocrates uxorem suam Aphobo permiserit, tradit auctor argumenti orat. adv. Onet. I, p. 863. De Pericle uxorem βουλομένην ἑτέρῳ tradente συμβιώσεως οὐκ οὔσης αὐτοῖς ἀρεστῆς vide Plutarchum vita Per. C. 24. At fuit, quod impediret, quominus nimis temere mariti uxores suas dimitterent, dotis scil. restitutio, quod iam ipsi antiqui nos docent, inspicias e. g. Is. de Pyrrhi her. p. 40, § 28: τοῦτο δ' εἰ δι' ἐπιθυμίαν τὴν ἐγγύην ὁ θεῖος ἡμῶν ἐποιεῖτο τῆς τοιαύτης γυναικὸς, δῆλον ὅτι καὶ ἀργύριον πολλῷ μᾶλλον ὁ ἐγγυῶν διωμολογήσατο ἔχειν αὐτὸν ἐπὶ τῇ γυναικὶ, ἵνα μὴ ἐπ' ἐκείνῳ γένοιτο ῥᾳδίως ἀπαλλάττεσθαι, ὁπότε βούλοιτο, τῆς γυναικός, quibuscum conferas p. 41, § 36: τί γὰρ ἔμελλεν ὄφελος εἶναι αὐτῷ τῆς ἐγγύης, εἰ ἐπὶ τῷ ἐγγυησαμένῳ ἐκπέμψαι, ὁπότε βούλοιτο, τὴν γυναῖκα ἦν; ἦν δ' ἂν ἐπ' ἐκείνῳ, δῆλον ὅτι, μηδεμίαν προῖκα διωμολογήσατο ἕξειν ἐπ' αὐτῇ.

Sed non semper sine causa aut tantum lucri faciendi gratia mariti uxores repudiabant; interdum mariti iura

1) Pollux l. l., III, 46 et VI, 153 unicus est, qui huic divortii modo nomen ἀποπομπῆς dat, quod vocabulum hac significatione apud Veteres non occurrit neque probandum est.

laesa causam divortii praebere censenda sunt; sic e. g. Hipponicus testibus advocatis uxorem dimisit, dicens Alcibiadem non ut fratrem sed, ut virum illius eam visere solere (Lys. c. Alcib. I, p. 142, §. 28); Phrastor filiam Neaerae sibi a Stephano ut ipsius filiam desponsam ἐξήλασε, postquam comperit eam revera Neaerae filiam esse sibique ducenti peregrinam pro cive impositum esse a Stephano; eandem Theogenes ob eandem causam ἀπέπεμψεν (Apoll. c. Neaer., Dem. 1362, § 61, p. 1365, § 59 et p. 1372, § 82 sqq.).

Divortium deinde necessarium erat, cum filia iam nupta morte patris ἐπίκληρος fieret atque proxime cognatus eam iure sibi peteret: at lex providebat epicleris variis modis nec facile pater moriturus filiam nuptam ἐπίδικον relicturus fuisset, cum adoptione generi omnes molestias solvere potuisset. Praeterea Solonis lex haec erat: (Aesch. c. Tim. p. 26, § 183): τὴν γυναῖκα, ἐφ' ᾗ ἂν ἁλῷ μοιχὸς, οὐκ ἐᾷ κοσμεῖσθαι οὐδ' εἰς τὰ δημοτελῆ ἱερὰ εἰςιέναι, ἵνα μὴ τὰς ἀναμαρτήτους τῶν γυναικῶν ἀναμιγνυμένη διαφθείρῃ, ἐὰν δ' εἰςίῃ ἢ κοσμῆται, τὸν ἐντυχόντα κελεύει καταῤῥηγνύναι τὰ ἱμάτια καὶ τὸν κόσμον ἀφαιρεῖσθαι καὶ τύπτειν εἰργόμενον θανάτου καὶ τοῦ ἀνάπηρον ποιεῖσθαι, ἀτιμῶν τὴν τοιαύτην γυναῖκα καὶ τὸν βίον ἀβίωτον αὐτῇ παρασκευάζων. His fortasse ea addita erant, quae ex oratione c. Neaeram (p. 1373, § 85) novimus: ἅμα ἔκ τε τῆς οἰκίας τοῦ ἀνδρὸς ἐκβεβλημένη ἔστω. Marito igitur ius erat uxoris dimittendae sine ulla forma, testibus tamen advocatis, ut patet ex Lysiae l. l.; uxor autem, si a marito discedere vellet apud archontem ἀπόλειψιν γράψασθαι debebat, ut conficitur ex Isaeo de Pyrrhi her. p. 45, § 78: πρὸς ὁποῖον ἄρχοντα ἡ ἐγγυητὴ γυνὴ ἀπέλιπε τὸν ἄνδρα ἢ τὸν οἶκον τὸν αὐτοῦ. Qui hanc iuris attici partem tractarunt fere omnes contendunt mulierem ipsam archontem adire debuisse atque ei tradere scriptum in quo expositum esset, quare divortium a marito cuperet (Heffter, Athen. Gerichtsverf. p. 414, Meier et Schöm, Att. Proc. p. 414, Otto, Spec. II de Actt. For. Ath. p. 12, de

Pastoret Histoire de la Legisl. VI, 423); errant, qui ita sentiunt, nam non sunt ignari iuris regulae mulieri non esse potestatem in iure agendi, sed ei auxilio eius *κυρίου* opus esse; hoc aliquatenus sensit Platner (Att. Proc. II, p. 270), qui dubitanter haecce conscripsit de hoc divortii genere: » *hier scheint fürs erste so viel ausgemacht zu seyn* » *dass die Frau sich nicht ohne hinlängliche Gründe von* » *dem Manne trenne konnte und das sie diese (soo nicht* » *selbst, doch durch ihre Verwandten) durch die* » *δίκη ἀπολείψεως geltend machen musste*". Immo vero, non ipsa, sed ope aliena eaque sui *κυρίου*, quod Veteres disertis verbis docent, ita ut mireris eiusmodi testimonium prorsus neglectum esse. Evolvas Demosthenis orat. adv. Onet. I, in qua saepius sermo est de *ἀπολείψει*; nullibi indicatur uxori ipsi in iure agendum esse, si a marito discedere vellet, at contra leguntur haec (p. 869, § 17): *ἀλλὰ μὴν, ὡς ἐγήματο μὲν ἡ γυνή, καθ' ὃν ἐγὼ λέγω χρόνον, ἀντίδικοι δ' ἡμεῖς ἤδη πρὸς ἀλλήλους ἐν τῷ μεταξὺ χρόνῳ κατέστημεν, ὕστερον δ' ἢ ἐγὼ τὴν δίκην ἔλαχον τὴν ἀπόλειψιν οὗτοι πρὸς τὸν ἄρχοντ' ἀπεγράψαντο· λαβέ μοι καθ' ἕκαστον ταύτας τὰς μαρτυρίας*. In his omnes vident vocabulo *οὗτοι* non significari mulierem, sed eius *κύριον* Onetorem adiutum a marito; alia quoque eidem orationi insunt argumenta, quae meam sententiam firmant, e. g. p. 871, §. 26: *μετὰ τὸ γεγράφθαι παρὰ τῷ ἄρχοντι ταύτην τὴν γυναῖκ' ἀπολελοιπυῖαν*, in quibus nusquam agitur de ipsa uxore in iure agente. Non latet origo huius erroris; Andocides enim c. Alcib. p. 30, §. 14 haec de Alcibiade dixerat: *λαβὼν δὲ τοσαύτην προῖκα, ὅσην οὐδεὶς τῶν Ἑλλήνων, οὕτως ὑβριστὴς ἦν ἐπεισάγων εἰς τὴν αὐτὴν οἰκίαν ἑταίρας καὶ δούλας καὶ ἐλευθέρας, ὥστ' ἠνάγκασε τὴν γυναῖκα σωφρονεστάτην οὖσαν ἀπολιπεῖν, ἐλθοῦσαν πρὸς τὸν ἄρχοντα κατὰ τὸν νόμον, οὗ δὴ μάλιστα τὴν αὑτοῦ δύναμιν ἐπεδείξατο παρακαλέσας γὰρ τοὺς ἑταίρους, ἁρπάσας ἐκ τῆς ἀγορᾶς τὴν γυναῖκα ᾤχετο βίᾳ καὶ πᾶσιν ἐδήλωσε καὶ τῶν ἀρχόντων καὶ τῶν νόμων καὶ τῶν ἄλλων πολιτῶν καταφρονῶν.*

Huc usque Andocides; haec disputantes non curamus fidem huius orationis, quia patebit oratoris verba laudata nihil affirmare; si nobis testimonium ex hac oratione afferendum esset, quo iuris regula effici deberet, non ita leviter illam quaestionem de fide Andocidis orationis contra Alcibiadem tractaremus. Nihil nostra in re refert sitne spuria an genuina, nam si spuria est, disputatio non nisi vires acquirit, si genuina, nihilo infirmior fit. Orator autem usus est vocabulis: *ἐλθοῦσαν πρὸς τὸν ἄρχοντα κατὰ τὸν νόμον*, at his nihil probatur nisi coram adesse debere mulierem apud archontem, cum a marito divertere cuperet; qui l. l. inesse censent legem *mulieri ipsi in iure apud archontem agendum esse*, illi vident plus quam alii et egregia utuntur arte divinandi, sed errant, nam propterea suus cuique mulieri *κύριος* erat, ut is in iure eius personam sustineret. Nec quisquam, credo, ex uno Andocidis loco id effecisset, nisi Plutarchus, qui solet errare in enarrando Atheniensium iure et cui vel nostra aetas in eo cognoscendo non multum postponi debet, eos in errorem induxisset (vita Alcib. c. 8) haec scribens: *τοῦ δ' Ἀλκιβιάδου μὴ φροντίζοντος ἀλλὰ τρυφῶντος ἔδει τὴν Ἱππαρέτην τὸ τῆς ἀπολείψεως γράμμα παρὰ τῷ ἄρχοντι θέσθαι, μὴ δι' ἑτέρων, ἀλλ' αὐτὴν παροῦσαν. Ὡς οὖν παρῆν τοῦτο πράξουσα κατὰ τὸν νόμον, ἐπεξελθὼν ὁ Ἀλκιβιάδης καὶ συναρπάσας αὐτὴν ἀπῆλθε δι' ἀγορᾶς οἴκαδε κομίζων μηδένος ἐναντιωθῆναι μηδ' ἀφελέσθαι τολμήσαντος.* Coniecit Plutarchus, forsitan ex Andocidis *ἐλθοῦσαν πρὸς τὸν ἄρχοντα κατὰ τὸν νόμον*, mulierem debere divortii petitionem tradere archonti *μὴ δι' ἑτέρων, ἀλλ' αὐτὴν παροῦσαν*, sed mala et perversa explicatione oratoris vocabulorum usus est, ex quibus nihil potest effici, nisi quod dixi; adversatur autem ea explicatio iuris attici naturae neque minus veterum testimoniis, quae supra attuli. Plutarchus non dignus est, quem audiamus in hoc argumento; narrationem de Alcibiade sequitur pulcherrima disputatio de iustitia, quam operae pretium est describere; *αὕτη μὲν οὖν οὐ*

παντελῶς ἔδοξεν ἡ βία παράνομος οὐδ' ἀπάνθρωπος εἶναι. Καὶ γὰρ ὁ νόμος δοκεῖ διὰ τοῦτο προάγειν τὴν ἀπολείπουσαν εἰς τὸ δημόσιον αὐτὴν, ὅπως ἐγγενῆται τῷ ἀνδρὶ συμβῆναι καὶ κατασχεῖν. Qui talem vim, qualem Alcibiades uxori intulit, ausus est dicere non omnino παράνομον neque ἀπάνθρωπον, non recte intelligere videtur, quid iustitia et humanitas sibi velint. Quum autem Plutarchi legem nusquam firmatam videas, sed contra pateat eum sua ex oratoris loco perverse explicato hausisse, non anteponemus eius auctoritatem Isaeo et Demostheni et nihil aliud credemus nisi personam mulieris etiam hac in re sustinendam esse eius κυρίῳ.

Quae huc usque disputavimus de divortii modis, nituntur veterum testimoniis, quorum nullum tamen aliquid tradit de actionibus forensibus, quae inde oriri potuerunt. Pollux (III, 46 et VIII, 31) ἀποπομπῆς δίκην commemorat et (III, 47 ἀπολείψεως) δίκην. Vix opus est admonere ea, quae iuris interpretes de his actionibus conscripserint, meris coniecturis niti; alii autem plane reiiciunt huiusmodi actiones, nimis temere credo, nam ut nunc etiam olim divortia semper multis litibus obnoxia fuisse credendum est. (Cff. Meier et Schöm. A. Pr. p. 415, Platner, A. Pr. II, p. 270, Heffter, Ath. Ger. p. 240, Gans, Erbr. I, p. 311.).

§. 2. *De sequelis nuptiarum finis, quatenus opes spectant.*

Iam videamus, quid nuptiis fine imposito leges mandaverint de coniugum bonis, idque in primis de dote, nam reliqua magis pertinent ad ius hereditarium; bifariam haec dividitur disquisitio, indaganda sunt enim iuris instituta de dote:

A. mortuo alterutro coniugum;

A. divortio locum habente.

A. α) Mortuo marito, 1) cum liberi nati sunt, mater a) remanet in mariti domo, donec dos

liberis adscribitur; aut *b*) relinquit mariti domum et cum dote revertitur in manum *κυρίου* sui.

a) Inter Demosthenicas orationes exstat oratio adversus Phaenippum incerti auctoris; orator, quisquis ille fuit, pervenit cum Phaenippo ad opum permutationem, quum designatus inter trecentos ad sustinenda onera graviora rei publicae, ostendisset hunc se locupletiorem iis muneribus iniuria atque suo incommodo vacare. Inter alia accusat Phaenippum fraudis, quippe qui simulet se debere, quae revera non debeat; in his etiam erat dos, quam matri se debere dixerat; deinde sic persequitur (p. 1047, § 27): »quamnam ob causam ego, Phaenippe, matre mea in aedibus nostris remanente et vivente dotem, quam attulit, non recenseo inter aes alienum illi debitum neque decipio iudices, sed matrem meorum participem esse sino? — Quia leges iubent; tu vero omnia contra leges agis."

Lex igitur ab oratore dicitur iubere filio obvenire dotem, si patre mortuo uxor in mariti domo remanet; contra filium non sinentem matrem participem esse suorum *κακώσεως* actio institui poterat, de qua vide Platner, A. Pr. II, p. 266 et M. et S., A. Pr. p. 288 et 427.

b) Diximus matrem relinquere mariti domum et cum dote reverti in manum *κυρίου* sui, quod demonstrare conabor.

Nicodemus apud Isaeum (de Pyrrhi her. p. 38, §. 8) affirmavit se sororem suam cum dote elocasse Pyrrho; ut haec constarent filius Pyrrhi sororis, quae in bona fraterna successerat (idque iniuria, ut Nicodemo saltem videbatur) eum rogat quaenam sint indicia huius desponsionis; maximopere dicit se velle scire utrum desponsa mulier reliquerit Pyrrhum vivum, an ipso mortuo eius domum deseruerit, et a quo tandem sororis dotem receperit, postquam mortuus sit ille, cui se eam despondisse

perhibeat, aut, si non receperit, qualem *δίκην σίτου* aut *προικός* intra vigesimum annum instituerit contra eum, qui in Pyrrhi hereditatem successerit (cf. p. 45, §. 70).

Nicodemus igitur perhibet, se sororem suam rite despondisse Pyrrho, ex quibus nuptiis nata sit illa filia, quae in oratione nominatur Phile sive Clitarete. Ex iis, quae filius Pyrrhi sororis rogat (simulat enim se concedere Nicodemo istas nuptias ratas fuisse, ut eum ipsius dictis irretiat), patet uxorem post mariti mortem eius domum posse relinquere, etiam si liberi nati sint. Idem arguitur iis, quae traduntur in oratione adv. Boeot. de dote (Dem. p. 1010, §. 6). Mantithei mater primum nupserat Cleomedonti: *γενομένων δ' αὐτῇ τριῶν μὲν θυγατέρων υἱοῦ δ' ἑνὸς Κλέωνος καὶ μετὰ ταῦτα τοῦ ἀνδρὸς αὐτῇ τελευτήσαντος ἀπολιποῦσα τὸν οἶκον καὶ κομισαμένη τὴν προῖκα πάλιν ἐκδόντων αὐτὴν τῶν ἀδελφῶν — καὶ τὸ τάλαντον ἐπιδόντων συνῴκησε τῷ ἐμῷ πατρί.* Nihil hisce potest luculentius esse et egregie iis, quae descripsi illustratur Isaei locus, quo praeterea docemur, quid mulieris *κύριος*, in cuius manum rediisset, facere debuerit heredibus negantibus dotem reddere; tum scil. *δίκην σίτου* aut *δίκην προικός* ab eo institui oportebat, de quibus actionibus repetere, quae in libris de attica lite iam optime conscripta sunt, non necessarium, immo vero supervacuum duco (Cff. M. et S., A. Pr. p. 423 sqq., Platner, A. Pr. II, p. 266).

2) Cum liberi non sunt nati, quid mortuo marito de dote fieri soleat nunc videamus. Nullibi directo testimonio huic quaestioni respondetur, sed uxorem cum dote redire in manum *κυρίου* et indoles iuris attici arguit et demonstrari potest. Successio ab intestato in bona defuncti mariti apud Atticos nulla est. Si quis orbus non testatus diem supremum obiit, succedit in eius bona is, qui ex iure hereditario genere proximus est [1]: hic profecto non praetermittet longius temporis spatium,

---

1 Vide Bunsen de iure hered. apud Athen. p. 38 sq.

ut hereditatem sibi vindicet, quod ut efficiat sibi domus illa interdicenda est relictae viduae, quae ne iniuria afficiatur, si gravida est atque adeo nondum certo sciri potest an defunctus revera *ἄπαις* mortuus sit, Athenienses hanc legem sanxerunt ut archon curam gereret earum mulierum quae perhibentes se praegnantes esse remanent aliquamdiu in defuncti mariti domo: *ὁ ἄρχων ἐπιμελείσθω τῶν γυναικῶν, ὅσαι μένουσιν ἐν τοῖς οἴκοις τῶν ἀνδρῶν τεθνηκότων φάσκουσαι κυεῖν* (or. adv. Macart. [Dem.] p. 1976, § 75.) Eandem legem Pollux (VIII, 89) laudat et licet nullus oratorum praeterea haec vocabula nobis servaverit, complures eorum loci satis arguunt legem ita sese habuisse (cff. Aesch. c. Tim. p. 22, § 158, Is. de Apoll. her. p. 66, § 30.) Supra vidimus uxorem, si liberi nati essent, in domo mariti defuncti posse remanere, ex hac lege conceptus pro nato habetur et uxori viduae eadem tribuitur facultas; ita legislator cavebat, ne defuncti mariti heredes nimis avide in eius hereditatem irruerent. Eiusmodi tamen lege non opus fuisset, nisi altera ei opposita exstitisset, qua uxor iubebatur cum dote ex aedibus defuncti mariti decedere, si nati neque nascituri essent liberi. Divinando vero nihil proficimus, quam ob causam his finem imponemus, hoc tantum animadvertentes Meierum (M. et S., A. Pr. p. 421) errare docentem legem praecipere mulierem perhibentem se gravidam esse *debere* remanere in mariti aedibus donec peperisset. Hoc enim haud scio an iure attico conveniat; liberis iam natis uxori optio dabatur velletne in mariti domo remanere an eam relinquere, cur igitur gravidae haec optio adempta esset? Neque gravida vidua videtur potuisse *cogi* manere in defuncti mariti domo aut reverti cum dote in manum *κυρίου*, sed libera ei optio data fuisse videtur, dummodo si gravida esset, iura nascituri in bona paterna integra manerent. Cum vero l i b e r i n e q u e n a t i n e q u e n a s c i t u r i e s s e n t, vidua videtur cogi potuisse relinquere defuncti

aedes idque ab eo, cui ius erat in eius bona succedendi.

β) Mortua uxore 1) cum liberi nati sunt, quid de dote fieri oporteat docet auctor. or. adv. Boeot. de dote (Dem p, 1023, § 50); Boeotus aegre ferre dicitur Mantitheum *τραφῆναι* et *παιδευθῆναι* et *γῆμαι* in patris aedibus. His respondet Mantitheus matrem suam mortuam esse se admodum puero, sibi vero dotis maternae usuras suffecisse tum ad victum, tum ad institutionem. Igitur liberis matre mortua dos materna obvenit; pueris autem cum non licet *συμβάλλειν πέρα μεδίμνου κριθῶν* (Is. de Arist. her. p. 80, § 10), pater habet usus fructum illius dotis, quoad liberi sunt sui iuris, sed victum et institutionem iis inde praeberi oportet.

Non semper vero adulti liberi dotem maternam sibi vindicabant, ut probatur eiusdem Mantithei exemplo, quippe qui patre adhuc vivo, circiter duodeviginti annos natus, ipse uxorem duxisset et post longum temporis intervallum, cum ipsi iam esset filia nubilis, de dote materna nondum a paternis bonis seiuncta litigaret.

2) Cum liberi nati non essent dos revertebatur ad eum, qui illam dederat, ut probat Isaeus (de Pyrrh. her. p. 41, § 36). Orator scil. rogat: *ἐπὶ τούτοις ἂν* (i. e. *μηδεμίαν προῖκα ἐπιδούς*) *Νικόδημος ἐνεγύησε τῷ ἡμετέρῳ θείῳ* (scil. *Πύρρῳ τὴν*) *ἀδελφήν; καὶ ταῦτ' εἰδὼς τὸν ἅπαντα χρόνον ἄτοκον οὖσαν αὐτὴν καὶ τῆς ὁμολογηθείσης προικὸς ἐκ τῶν νόμων γιγνομένης εἰς αὐτὸν, εἴ τι ἔπαθεν ἡ γυνὴ πρὶν γενέσθαι παῖδας αὐτῇ*, Cf. § 38, ubi fere eadem leguntur.

Nihil est, quod addi possit ad hoc institutum illustrandum, nisi hinc *προικὸς δίκην* potuisse oriri, de qua videatur Meieri disquisitio (in M. et S., A. Pr. p. 424).

Non opus est ut dicamus, quid fieri oporteret de dote patre et matre mortuis, nam ex superioribus abunde patet, quid patre mortuo, quid matre mortua fieret. Om-

nia inde pendent, uter prius diem supremum obierit atque sintne liberi nati necne.

B. Divortio locum habente una tantum erat lex de dote, cuius doctrinam iterum Isaeo debemus et eius hoc in argumento discipulo Demostheni atque Apollodoro. Ex Isaei vocabulis (de Pyrrhi her. p. 41, § 35) *ἐάν τίς τι ἀτίμητον δῷ τοῦ γάμου ἕνεκα, ἐὰν ἀπολίπῃ ἡ γυνὴ τὸν ἄνδρα ἢ ἐὰν ὁ ἀνὴρ ἐκπέμψῃ τὴν γυναῖκα οὐκ ἔξεστι πράξασθαι τῷ δόντι, ὃ μὴ ἐν προικὶ τιμήσας ἔδωκεν* satis tuto videtur posse confici *ἐξεῖναι πράξασθαι τῷ δόντι τὴν προῖκα ἐὰν ὁ ἀνὴρ ἐκπέμψῃ τὴν γυναῖκα.* Haec autem coniectura a Demosthene firmatur (adv. Onet. p. 866 § 8). Onetor enim Aphobo cum dote desponderat sororem; interea Aphobus in causa de Demosthenis tutela condemnatur et Onetor simulans sororem suam cum Aphobo divortium fecisse atque se non posse recuperare dotem datam exigit Demosthenem in tutores bona invadentem ex praedio dictitans hoc sibi oppigneratum esse; Onetoris argumentatio haec est; sororem cum dote Aphobo elocavi: quicum divortio facto dos ad me revertatur necesse est". His Demosthenes non adversatur, sed id tantum demonstrare conatur dotem omnino non numeratam et adhuc in Onetoris potestate esse, divortium autem prorsus simulari. Haec igitur de altero divortii genere valent; etsi Isaei l. l. ex oratione de P. her. satis indicare videatur in utroque genere divortii eandem legem valere, addemus testimonium ex Apoll. or. c. Neaer. p. 1362, § 32. Phrastor Stephani filiam duxit, ut ipsi saltem videbatur; comperta vero Stephani fraude eiecit mulierem, fere ante annum ductam, praegnantem, dotem vero non reddidit; quam ob causam Stephanus ei diem dixit ex lege: *ἐὰν ἀποπέμπῃ τις τὴν γυναῖκα, ἀποδιδόναι τὴν προῖκα, ἐὰν δὲ μὴ, ἐπ' ἐννέα ὀβολοῖς τοκοφορεῖν καὶ σίτου εἰς ᾠδεῖον εἶναι δικάσασθαι ὑπὲρ τῆς γυναικὸς τῷ κυρίῳ.* De actione ipsa vide, quos iam saepius laudavi auctores de forensibus actionibus apud Athenienses.

Si qua mulier a priore marito discedebat et alteri nubebat, dotem eam sequi oportebat; haec enim conditionis mutatio est divortium, quod novae sequuntur nuptiae neque iuris instituta alia valere potuerunt. Quod dixi probat Demosthenes, qui (adv. Onet. I, p. 866, § 7, Cf. § 9) narrat Onetorem sororem Aphobo dedisse et Timocratem, cui mulier ea antea nupta fuerat, pepigisse se ei dotem debiturum esse cum quinque obolorum usura (*τὴν δὲ προῖκ' αὐτῷ Τιμοκράτης ἐπὶ πέντ' ὀβολοῖς ὀφειλήσειν ὡμολόγησεν*).

Antea [1]) docuimus filiae hereditariae opes similes habendas esse doti; ne quis hinc efficiat eadem instituta valuisse de huius bonis; de quibus quid Athenienses instituerint antea iam vidimus [2]), quibus haec tantum addemus, ex iuris hereditarii institutis probari posse videri huius hereditatem, si omnia conamina ad patris nomen et familiam ab interitu servanda successu caruissent, ei obvenire, cui ius in eam fuisset, si epicleri pater omnino orbus liberis diem supremum obiisset. Frustra tamen huius rei exempla aut testimonia quaeras nec hanc disquisitionis partem ulterius onerabo quisquiliis, quae nec dirimi possunt nec quidquam profuturae sunt [3]).

§. 3. *De sequelis nuptiarum finis, quatenus liberos spectant.*

Quum in tota institutione nuptiarum viderimus summum ius esse penes maritum, non est mirum etiam huius esse et haberi liberos nuptiis quocunque modo solutis; re autem recte et ordine inquisita videbimus et morte alterutrius coniugis et divortio liberos semper remanere in patris aedibus. Rara quidem

---

1) Tijdschrift 1860, p. 58.
2) Mnemosyne, V, p. 282 sqq.
3) Tijdschrift 1860, p. 59.

sunt exempla, attamen fortasse satis idonea ad cognoscenda Atheniensium hac de re instituta.

Mortuo marito superiore § vidimus uxori, si liberi nati essent, optionem datam esse velletne redire cum dote in manum *κυρίου* an cum liberis in mariti defuncti aedibus remanere. Hinc patet patre mortuo liberos remanere in patris domo sine matre aut cum ea. De tutela agentibus enucleatius nobis inquirendum erit, quid fiat de liberis paterna domo a matre relicta, utrum in tutoris domum transeant an alio quo modo eis prospiciatur. Si mater igitur cum dote rediret in *κυρίου* manum, a liberis seiuncta fuit; sic e. g. Mantias duxit filiam Polyarati, quae primum nupta fuerat Cleomedonti, cui tres filias et filium pepererat; sed defuncti domo relicta cum dote redierat in manum fratrum, qui ipsi sui iuris erant: Mantitheus autem horum uterinorum nullam mentionem facit, unde coniicere possumus liberos Cleomedontis in patris domo remansisse Mantiamque eos domi suae non habuisse (or. adv. Boeot. de dote, p. 1009, § 6 sq.), quod alio orationis loco firmatur: Boeotus scil. Mantitheo obiicit sumtus, quos pater Mantias ad ipsum alendum et instituendum fecerat, at ne verbo quidem agit de Cleomedontis liberis, quod procul dubio facere non omisisset, si matrem nubentem Mantiae secuti fuissent; unde sequitur eos in Cleomedontis domo remansisse (p. 1016, § 26),

Lysiae orationis contra Diogitonem exstat fragmentum, quod pro nostra sententia pugnat. Diogitonis frater Diodotus, qui fratris huius filiam duxerat, moritur filiam et filios relinquens, quibus Diogitonem tutorem praefecerat (p. 894, § 5); vidua a Diogitone patre iterum elocata est sed liberi matrem non secuti sunt, nam sui iuris facti tutoris et eiusdem avi sui fraude comperta *ἐκπεπληγμένοι καὶ δακρύοντες ᾤχοντο πρὸς τὴν μητέρα καὶ παραλαβόντες ἐκείνην ἧκον πρὸς ἐμέ*, ut orator dicit (§ 10).

Isaeus nobis duo praebebit exempla, quibus contrarium factum videtur, at re diligenter perpensa videbimus neu-

trum obsistere iuri attico. Theophrasto a fratre Hierocle uxor desponsa erat, quae ex prioribus nuptiis cum Euthycrate iam filium Astiphylum pepererat (de Astyph. her. p. 77, § 27 sqq.): hunc secum in Theophrasti domum duxit, qui privignum instituit et eius patrimonium administravit et praeterea sororem ὁμοπατρίαν eius despondit. Astyphilus igitur matrem secutus est. Sed quid de ista sorore? Meier (M. et S. A. Pr. p. 410) statuit illam Astyphili sororem non ὁμομητρίαν eius fuisse, sed ab Euthycrate e priore quodam matrimonio susceptam, cui sententiae tamen adversantur Schömann (ad Isaeum, p. 422) et Platner (A. Pr. II, p. 251); mihi Meieri sententia omnino placet, nam Isaeus, credo, non addidisset illud ὁμοπατρίαν, si filius et filia iisdem nuptiis nati essent. Hieroclis soror marito mortuo eius domum reliquit et cum dote in manum fratris rediit, quod ex Isaei verbis efficiendum est: τὸ τοίνυν χωρίον πατρῷον ὁ πατὴρ ὁ ἐμὸς (scil. Theophrastus) ἐφύτευε καὶ ἐγεώργει καὶ ἐποίει διπλασίου ἄξιον (§ 28); si enim vidua in Euthycratis domo remansisset, dos necessario Astyphilo adscripta fuisset et Isaeus non praetermisisset etiam huius administrationem commemorare, quum narraret Astyphili bona paterna tam bene a Theophrasto administrari; praeterea (§ 27) diserte indicatur Theophrastum uxorem a fratre Hierocle accepisse Ἦλθε καὶ αὐτὸν ἐκεῖνον (Astyphilum) ἔχουσα μικρὸν ὄντα soror Hieroclis, cum Theophrasto nuberet (§ 27), orator dicit; videtur mater, licet mariti domum reliquisset, curam parvuli filii alii tradere noluisse et secum habuisse; deinde ex omnibus, quae Isaeus narrat de benevolentia et cura Theophrasti erga Euthycratis filium et filiam, suspicor eum huius liberorum tutorem fuisse, quos igitur non miramur in tutoris aedibus degere, praesertim postquam Euthycratis viduam duxerat; quo fit ut hoc exemplo non evertatur institutum, quod dixi valere de liberis, cum nuptiae solutae essent.

Alterum exemplum est in or. de Apoll. her. (p. 63, § 7), qui tamen locus ea medicina eget, quam ei attulit Schömann (ad Isaeum, p. 361). Thrasylus mortuus erat Apollodoro filio relicto, qui patruum Eupolidem nactus tutorem tam male ab eo habebatur, ut sui iuris factus actionem tutelae male gestae contra eum institueret, qua Eupolis tribus talentis mulctatus est.

Interea Apollodori mater nupserat Archedamo, qui uxoris filium omnibus privari videns eum educabat *παῖδα ὄνθ' ὡς ἑαυτοῦ, καὶ τὴν μητέρα κομισάμενος, ἀνδρί τε γεγονότι πένῳ συνηγωνίσατο* (scil. in ea actione, quam modo commemoravi). Iam antea cum dixerit Isaeus: *Ἀρχέδαμος — τὴν μητέρα ἔχων τὴν Ἀπολλοδώρου* non explicari potest quid illud *καὶ τὴν μητέρα κομισάμενος* sibi velit, deinde *παῖδ' ὄνθ' ὡς ἑαυτοῦ* pro *παῖδα ὄνθ' ὡς ἑαυτοῦ ὄντα* (quod non bene sonaret atticis auribus) aut *ὡς ἐξ ἑαυτοῦ γεγονότα* graece dici nequit, in talibus enim participium addi necesse est. Hanc ob causam Schömann coniecit legendum esse *παῖδ' ὄνθ' ὡς ἑαυτὸν καὶ τὴν μητέρα κομισάμενος*, i. e. Archedamus curavit Apollodorum, qui antea verisimiliter apud tutorem educabatur, sibi ac matri reddendum, qua parva mutatione sermonis sinceritas servatur, nec iuri attico vis ulla affertur, nam nunc Thrasylo mortuo vidua eius domum relinquit, in qua Apollodorus remanet, qui postea, cum mater nupsisset Archedamo, ab hoc ex tutoris in suam domum ductus est.

Uxore mortua non opus est dicere liberorum conditionem non mutari: igitur tantum superest ut de divortio dicamus, cuius rei unus tantum locus ad manum est. In or. adv. Eubul. ([Dem.] p. 1311, § 40) agitur de Protomachi divortio; huic, cum uxorem dimitteret, iam nata erat filia; § 43 idem Protomachus hanc filiam elocasse dicitur; igitur filia matrem non secuta erat, sed in patris domo remanserat.

Exemplum filiae Neaerae non potest afferri ut contrari-

um huic instituto; haec enim praegnans a Phrastore domo eiecta est, postquam comperit eam non esse Stephani filiam; filius igitur natus Phrastori obtrudi non potuit, nam quo tempore Apollodorus contra Neaeram egit, nuptias cum peregrina contrahere civi attico non licuit, itaque filius ille natus ex nuptiis non iustis sequebatur matris conditionem (c. Neaer. p. 1364, § 57).

Iure attico igitur liberi semper quocunque modo nuptiis solutis in patris domo remanent, ita ut veram esse videamus Apollodori sententiam, quam de popularibus suis effatus est: *τὰς γυναῖκας ἔχομεν τοῦ παιδοποιεῖσθαι γνησίως ἕνεκα* (c. Neaer. p. 1386, § 122), quod institutum nihili esset, si nuptiis finitis liberi patri adimi possent.

Iam igitur emensi totam rationem nuptiarum apud Athenienses, vidimus hanc legitimam maris et feminae coniunctionem, quae liberorum quaerendorum causa fiat et omnium rationum universam communionem efficiat, fontem atque originem habendam esse totius iuris familiarum. Unam alteramque quaestionem omisimus, quae nunc raptim tractare haud alienum videtur. Disputatum est a multis de bigamia, exstiteritne ea apud Athenienses necne. Vir antiquitatis graecae peritissimus Luzac in *Lectionibus Atticis* [1]) omnem dubitationem sustulit eam Athenis legibus nunquam licitam fuisse; nota sunt, quae narrantur de Socratis bigamia; hunc nuper Vir. Clar. van Heusde [2]) omnino absolvit bigamiae crimine; nullum ex antiquis et probatis auctoribus potest afferri testimonium, quo iustas nuptias cum binis uxoribus uno tempore licitas fuisse probatur; videmus contra Protomachum (in or. c. Eubul. p. 1311, § 41) Thucrito, cuidam ex necessariis, persua-

---

1) Cff. i. p. p. 54 et p. 80.
2) In Verslagen en Mededeelingen der Kon. Acad.. Afd. Letterkunde, IV, p. 369—374.

dere ut ducat suam uxorem, ex qua sibi iam nati erant liberi, ut scilicet paupertati suae medeatur opulenta filia hereditaria ducenda. Vix credi possit maritus remittere amatam uxorem, liberorum suorum matrem, ut alteram ducat, si per leges licuerit binas uno tempore uxores ducere. Satis indolem Atheniensium legis videtur respicere Euripides his versibus (Androm. vs. 177):

οὐδὲ γὰρ καλὸν
δυοῖν γυναικοῖν ἄνδρ' ἕν' ἡνίας ἔχειν.

Cecropis illud ἕνα μιᾷ συνοικεῖν (Suidas in v. Κέκροψ) de industria omitto, cum nolim vetustissima illa tangere, unde mihi iuris attici doctrinae nihil profuturus videor.

Concubinarum vero consuetudine uti neque civi attico, neque cuiquam alii in orbe terrarum lege civili interdictum fuit, unde fiebat ut liberis spuriis aliquatenus iura quaedam tributa essent; quae tamen exponere nobis differendum est ad eum locum, quo universe de liberis agemus. Concubinatum apud eos fuisse coniunctionem legibus descriptam patet instituto, cuius cognitionem Demostheni et Lysiae debemus. Hic (c. Aristocr. p. 637, § 55) legem commemorat, ex qua licuit impune interficere alterum, ex qua quae ad rem nostram faciunt haec sunt: *si quis adulterum deprehenderit* ἢ ἐπὶ δάμαρτι ἢ ἐπὶ μητρὶ ἢ ἐπὶ ἀδελφῇ ἢ ἐπὶ θυγατρὶ ἢ ἐπὶ π α λ λ α κ ῇ, ἣ ν ἂ ν ἐπ' ἐ λ ε υ θ έ ρ ο ι ς ἔχῃ *et hunc interfecerit, non tenetur caedis crimine*: idem Lysias docet (de caede Eratosth. p. 94, § 31) addens: καὶ οὕτω σφόδρα ὁ νομοθέτης ἐπὶ ταῖς γαμεταῖς γυναιξὶ δίκαια ταῦθ' ἡγήσατο εἶναι, ὥστε καὶ ἐπὶ ταῖς παλλακαῖς ταῖς ἐλάττονος ἀξίαις τὴν αὐτὴν δίκην ἐπέθηκεν. Neque Isaei testimonium omittendum est (de Pyrrhi hered. p. 41, § 39): καὶ οἱ ἐπὶ παλλακίᾳ διδόντες τὰς ἑαυτῶν πάντες πρότερον διομολογοῦνται περὶ τῶν δοθησομένων ταῖς παλλακαῖς.

Tota haec oratio vertitur in argumento de concubinatu, quam ob causam eum censeo legitimam fuisse coniunctionem. Interest tamen inter ἑταίραν et παλλακήν; illis enim voluptatis causa utimur, his vero τῆς καθ' ἡμέραν θεραπείας

τοῦ σώματος ἕνεκα. Nihil turpe ei rei inesse videbatur; Antiphon e. g. (acc. Venef. p. 113, 14) ita narrat: ὑπερῷόν τι ἦν τῆς ἡμετέρας οἰκίας, ὃ εἶχε Φιλόνεως, ὅποτ' ἐν ἄστει διατρίβοι, ἀνὴρ καλός τε κἀγαθὸς καὶ φίλος τῷ ἡμετέρῳ πατρὶ, καὶ ἦν αὐτῷ παλλακή.

Oratorum temporibus exstitit haec concubinarum legitima conditio; eam antiquis legibus descriptam novimus et nulla excogitari potest causa, ob quam fidem habeamus Diogeni Laërtio referenti Athenienses, quum bello ac lue civibus exhaustam civitatem reparare ac sobolem propagare vellent, decrevisse γαμεῖν μὲν ἀστὴν μίαν, παιδοποιεῖσθαι δὲ καὶ ἐξ ἑτέρας (II, 25). Cum Isaeus in oratione de Pyrrhi hereditate eo, quo vidimus modo locutus sit et Demosthenes in laudanda lege utatur tam antiquis vocabulis, legitima concubinatus institutio tam recens fuisse non potest; non multum vero lucramur Diogenis psephismate, nam nihilo certiores nos facit ille, quae tandem iuris instituta de concubinatu valuerint. Satis est locis, quos attulimus evicisse Athenis concubinatum legitime viguisse, quam rem, si tanti est, a Diogene firmatam videmus.

Restat ut de coelibatu dicam, quem Athenis legibus vetitum fuisse multi arbitrati sunt, freti lexicographorum atque Plutarchi testimoniis. Inter eos Pollux (VIII, 40, collato III, 48) et Lexicon Rhetoricum (in Bekkeri Anecd. Gr. p. 336) commemorant δίκην ἀγαμίου; Plutarchus (de am. prol. c. 3) haecce: ὅρα περὶ τοὺς γάμους ὅσον ἐστὶν ἐν τοῖς ζώοις τὸ κατὰ φύσιν· πρῶτον οὐκ ἀναμένει νόμους ἀγάμου καὶ ὀψιγάμου, καθάπερ οἱ Λυκούργου πολῖται καὶ Σόλωνος. Idem Plutarchus, qui hoc loco tam diserte tradit Spartae fuisse coelibatus actionem, cum vita Lysandri conscriberet, non admodum sibi persuasum habebat, exstiteritne ea Spartae necne; erat enim, *ut videtur*, inquit, Spartae et ἀγαμίου δίκη et ὑψιγαμίου et κακογαμίου (vita Lys. c. 30). De poenis apud Spartanos in ἀγάμους, ὀψιγάμους et κακογάμους quoque agit Aristo apud Stob. LXVII, 16, de quibus tamen nunc non est sermo. Quid vero nobis de

Athenis divinandum relinquitur, si vel de Sparta historicus ita dubie scribit? Si autem revera actio ἀγαμίου Athenis exstitit, nihil aliud lex iussisse potuit quam omnibus civibus uxores ducendas esse; quod nisi faciant lege contra eos actum iri; cuius instituti tamen apud veteres et probatos scriptores vola nec vestigium reperitur. Quid vero, ubi opus esset in iure alicuius coelibatum probari, efficacius fuisset quam testimonia huiusmodi actionis contra eum institutae afferre, quod tamen nunquam fit; alia sunt, quae, si usus est, defuncti coelibatum arguant; Demosthenis aequalem auctorem tibi promam: Archiades coelebs mortuus erat, indicium hoc tantum erat: λουτροφόρος ἐφέστηκεν ἐπὶ τῷ τοῦ Ἀρχιάδου τάφῳ ([Dem.] adv. Leoch. p. 1086, § 18)[1]. Orator (p. 1089, § 30) testimonia recitari iubens, credo, non tantum hoc coelibatus indicium attulisset, si alio eoque firmiore modo probare potuisset; quare coelibatum lege attica vetitum fuisse nunquam mihi persuadebo, donec saltem certiora testimonia quam Lexicographorum et Plutarchi afferantur.

Magis valuisse auctoritate, qui haberent liberos ex legitimo matrimonio, quam qui non haberent, a Dinarcho (c. Dem. p. 99, § 71) discimus; poenas vero irrogari coelibi nunquam libera Atheniensium civitas passa fuisset nec quenquam sanae mentis compotem passurum esse credo.

---

1) Si quis de hac consuetudine plura scire velit, adeat Harpocrationem in v. λουτροφόρος, Pollucem VIII, 66 et Bekk. Anecd. Gr. p. 226 et interpretes ad hos locos.

Scribebam

Groningae Kal. ipsis Mart. A. H. G. P. van den Es.

DE TELEMACHIADE.

Het is moeijelijk, zoo niet onmogelijk, over Homerus iets nieuws te zeggen. Reeds in Alexandrië zijn over hem heele bibliotheken vol geschreven, en het aantal geschriften, dat na de herleving der letteren over hem het licht heeft gezien, is legio. Moge het dus aan den eenen kant een vrij overbodig werk schijnen, wanneer iemand nog weder over Homerus gaat schrijven; aan den anderen kant is het ligtelijk te vergeven, wanneer dezelfde lust die zoo velen bevangen heeft, ook ons bevangt, en ons noopt over eene Homerische questie ons gevoelen bekend te maken. Welligt is er in den grond der zaak wel niet, maar toch in den vorm en de wijze van opvatting, iets eigenaardigs, dat misschien de sympathie van enkele lezers kan opwekken. In allen gevalle kan het geen kwaad weder eens een grieksch werk uit een algemeen oogpunt te beschouwen.

Het onderwerp, waarover ik thans wil handelen, is de zoogenaamde Telemachiade, of hetgeen in de vier eerste boeken der Odyssee bevat is. Mijne wijze van opvatting dier boeken verschilt van die, welke tegenwoordig zoo al niet door de meesten, toch door velen der verklaarders van Homerus wordt voorgestaan.

Dikwijls heb ik gelezen en gehoord, dat die vier boeken eigenlijk een hors d'oeuvre zijn, dat zij met de geheele inrigting der Odyssee niet zamenhangen, dat zij dus gerust konden worden gemist, dat het derhalve zeer waarschijnlijk is, dat zij geinterpoleerd zijn enz. Deze redeneringen worden gestaafd met eene opgave van den inhoud dezer boeken. Wij willen dien inhoud kortelijk nagaan, en dan zien, of die inhoud in der daad een hors d'ouvre is, of niet.

In het eerste boek lezen wij dat op eene vergadering op den Olympus Zeus de dwaasheid der menschen beklaagt, die zich door hun eigen verkeerd gedrag ongelukkig maken en dan de goden beschuldigen. Zoo had onder anderen Aegisthus zich de welverdiende wraak van Orestes op den hals gehaald, en dat nog wel ofschoon de goden hem hadden laten waarschuwen. Deze gelegenheid neemt Athene te baat, om zich over het ongeluk van Odysseus te beklagen, die nog altijd genoodzaakt is zijn vaderland te ontberen. Zeus geeft daarop gunstig antwoord, hetgeen Athene zoo opvat, dat zij voorstelt Hermes naar Calypso te zenden, die Odysseus gevangen houdt, met bevel om hem te laten gaan, terwijl zij zelve op zich neemt Telemachus te gaan aansporen, om eene volksvergadering te beleggen, de minnaars van Penelope daar aan te klagen, en vervolgens naar Pylus en Sparta te gaan ten einde naar zijnen vader te vernemen. Zoo gezegd, zoo gedaan. Athene verandert hare gedaante en verschijnt aan Telemachus in den vorm van Mentes, het opperhoofd der Taphiers, terwijl hij zich om den overmoed der minnaars, die zijn goed opeten, zit te ergeren. Nu volgt een gesprek van Telemachus met den zoogenaamden Mentes, waarvan de hoofdinhoud is, dat Telemachus zich over de minnaars beklaagt, en Athene hem aanspoort om voor de vergadering des volks zijne klagten over het slechte gedrag der minnaars van Penelope en de mishandeling, die zij hem aandoen, uit te storten, en vervolgens naar Sparta en Pylus te gaan.

ten einde zekerheid omtrent het lot van zijnen vader te bekomen. Athene maakt zich hierop, door als een vogel weg te vliegen, aan Telemachus bekend, en deze wordt daardoor met moed vervuld en verklaart aan de minnaars, dat zij zijn huis moeten verlaten, en dat hij anders de goden om wraak zal aanroepen. Dit wordt met spot beantwoord, maar Telemachus laat daarom zijn voornemen niet varen.

Den volgenden dag roept hij de volksvergadering bijeen en beklaagt zich dáár over de minnaars. Het volk heeft medelijden met hem, maar verroert zich niet. De minnaars laten het ook dáár geenszins aan bespotting en verguizing ontbreken. Hierop doet Zeus twee adelaars over de vergadering vliegen, die dreigend naar beneden zien. Dit voorteeken wordt door den ouden Alitherses ongunstig voor de minnaars uitgelegd, doch ook hiermede spotten zij. Telemachus maakt nu zijn voornemen bekend, om naar Pylus en Sparta te gaan, ten einde naar het lot van zijn vader te vernemen. vraagt daartoe een schip en roeijers en belooft, als hij grond heeft om zijnen vader voor dood te houden, zijne moeder tot het aangaan van een tweede huwelijk te zullen aanzetten. De oude Mentor valt Telemachus bij, maar ook dit helpt niet, ja een der minnaars zegt zelfs, dat als Odysseus weerom kwam, en hen wilde verdrijven, het slecht met hem zou afloopen. Hierop gaat de vergadering uiteen. Telemachus is nu echter geenszins uit het veld geslagen. Hij roept de godheid, die hem den raad gegeven had, om de vergadering bijeen te doen komen, om hulp aan, en wordt door Athene, die hem onder de gedaante van Mentor verschijnt, aangespoord, om vrijwilligers op te roepen en met een geleend schip zijne voorgenomene reis te volvoeren. Dit keurt hij goed en gaat naar huis om voor leeftogt te zorgen, terwijl Athene de vrijwilligers oproept en een schip leent. De minnaars ondertusschen blijven met Telemachus den spot drijven.

Toen alles gereed was, verscheen Athene wederom aan Telemachus, die daarop den leeftogt in het schip laat dragen, en dadelijk in zee steekt.

Telemachus komt in Pylus en wordt door Nestor zeer goed ontvangen. Hij hoort dáár, hoe Orestes zijnen vader gewroken heeft, en om deze reden algemeen geprezen wordt, hetgeen hem aanzet om gelijken roem te verwerven; maar van het lot van Odysseus zelven hoort hij weinig, ofschoon Nestor hem met grooten lof vermeldt. Nestor spoort hem aan niet te lang van huis te blijven, om de minnaars niet te veel te laten begaan, doch raadt hem evenwel ook Menelaüs op te zoeken. Athene, die tot nog toe Telemachus in de gedaante van Mentor vergezeld en hem moed ingesproken had, vliegt hierop wederom als een vogel weg, hetgeen Nestor als een bewijs van de genegenheid der goden voor Telemachus aanmerkt. Den volgenden dag vertrekt Telemachus met den zoon van Nestor naar Menelaüs.

Bij Menelaüs is het eene herhaling van het bij Nestor voorgevallene. Odysseus wordt uitbundig geprezen, Helena verhaalt hoe hij als bedelaar verkleed Troje was binnengeslopen, en Menelaüs hoe hij onder anderen in het houten paard groote blijken van bedaardheid en onverschrokkenheid gegeven had, en voegt er bij, dat als hij immer weeromkomt, hij de minnaars geweldig zal tuchtigen; verhaalt wat Proteus hem gemeld had, waarbij onder anderen wordt medegedeeld, hoe Ajax de zoon van Oileus door zijne verachting der goden was omgekomen, en hoe Agamemnon door Aegisthus vermoord maar door Orestes gewroken was; maar weet van Odysseus niets te zeggen, dan dat hij op Ogygia door Calypso wordt gevangen gehouden, en al zijne spitsbroeders verloren heeft.

Ondertusschen hooren de minnaars van Penelope, dat Telemachus op reis is, en besluiten een schip uit te rusten, om hem op zee te overvallen en te vermoorden, niettegenstaande zij vernomen hadden, dat Mentor niet uit

Ithaka vertrokken was, en er toch iemand aan Mentor gelijk was medegevaren; hetgeen hen had moeten doen begrijpen, dat hier iets goddelijks plaats greep.

Penelope, hoort van deze hinderlaag, die haren zoon gelegd wordt, en is daar zeer bedroefd en ongerust over, maar Athene stelt haar door eenen droom gerust en verzekert haar, dat zij Telemachus wel zal beschermen.

Hierop volgt nu de geschiedenis van Odysseus, die wij voor ons doel niet naauwkeurig behoeven na te gaan, Het zij genoeg te vermelden, dat Odysseus eindelijk op Ithaka aanlandt, dat hij zich als een bedelaar verkleedt, dat Telemachus daar ook verschijnt, nadat hij de hem gelegde hinderlaag gelukkig ontkomen is, en dat hij vervolgens zijnen vader dapper helpt, om wraak op de vrijers te nemen, die allen gedood worden.

Thans willen wij zien, of die vier eerste boeken, in der daad zoo ongepast zijn, en zoo slecht met het overige gedicht zamenhangen. Wat zijn de hoofdpunten in de Telemachiade?

Zij zijn twee in getal. Vooreerst de volksvergadering op Ithaka, ten tweede de reis van Telemachus. Hierover nu heb ik vaak hooren aanmerken, dat die volksvergadering niets beteekent, omdat er niets besloten wordt, en dat die reis even weinig beteekent, omdat Telemachus even wijs weerom komt als hij is heengegaan. Derhalve zegt men, is de geheele Telemachiade eene zotte inleiding, die later vóór het geheele gedicht geplaatst is, om den zoon van Odysseus bij de lezers in te leiden, en hem een weinig te verheerlijken, iets dat niet eens gelukt is, daar Telemachus in die vier eerste boeken bijzonder weinig uitvoert.

Wanneer men de zaak oppervlakkig beschouwt, is dit alles volkomen waar, en schijnt de conclusie regtmatig, dat de Telemachiade een onecht stuk is, dat er later is bij gemaakt. Bij naauwkeurige beschouwing evenwel verdwijnt dit bezwaar. Ik meen te kunnen bewijzen, dat de

Telemachiade wel degelijk tot de geheele inrigting van het dichtstuk behoort, ja dat zij onmogelijk daarin kan gemist worden.

Vooreerst moet ik aanmerken, dat de wraak door Odysseus op de minnaars genomen op zich zelve geweldig willekeurig en hard moet schijnen, dat het opeten van zijn goed en het vrijen om zijne vrouw den dood niet verdiend had, maar met boete had afgekocht kunnen worden, en dat Odysseus, die zoo lang afwezig was geweest, hier niet eigenmagtig had mogen handelen, maar de minnaars door eene regtbank had moeten doen vonnissen. Al deze bezwaren worden door de Telemachiade opgeheven. De minnaars zijn door den zoon van Odysseus voor de volksvergadering gedaagd, maar het volk heeft zich de zaak niet aangetrokken. Zij hebben alle billijke klagten van Telemachus met spot en dreigementen beantwoord, en zijne billijkste voorslagen verworpen, ja zij hebben hem zelfs eene hinderlaag gelegd en naar zijn leven gestaan. Hierdoor wordt de wraak en de eigenmagtige handeling van Odysseus geregtvaardigd en al het overdrevene en willekeurige wordt er aan ontnomen, vooral als men daarbij bedenkt, dat de minnaars door voorteekens gewaarschuwd waren, hetgeen hier, blijkens de aanmerking van Zeus in het eerste boek, met opzet vermeld is. De volksvergadering is dus geen hors d'oeuvre, maar integendeel een integrerend stuk van het geheele gedicht.

Hetzelfde geldt van de reis van Telemachus. Deze reis geeft geene resultaten, zegt men. Wel zeker geeft zij resultaten, is mijn antwoord, en wel zeer groote. Vooreerst wordt Telemachus daardoor krachtig ontwikkeld en moediger gemaakt, iets dat geheel overeenkomt met de denkwijze van den dichter, die zeide:

Ἄνδρα μοι ἔννεπε, Μοῦσα, πολύτροπον, ὅς μάλα πολλά
πλάγχθη, ἐπεὶ Τροίης ἱερὸν πτολίεθρον ἔπερσεν·
πολλῶν δ' ἀνθρώπων ἴδεν ἄστεα καὶ νόον ἔγνω.

En zulk eene ontwikkeling had hij wel noodig, die

zonder ooit in den oorlog geweest te zijn, met zijnen vader en twee herders de minnaars bevechten moest! Na die reis is het minder vreemd en ongerijmd, dat Telemachus zijnen vader zoo wakker ter zijde staat.

Hier komt bij, dat Telemachus zijnen vader naauwelijks gekend had, daar hij een klein kind was, toen Odysseus heenging. Hij wist van hem alleen van hooren zeggen, en zijne grootste daden, het door hem bij de belegering van Troje verigtte, waren hij hem onbekend gebleven. Dit hoorde hij althans gedeeltelijk op die reis, en werd daardoor met liefde en bewondering voor zijnen vader vervuld, hetgeen hem niet weinig moest aansporen om Odysseus met alle magt te helpen.

Verder werd hij hiertoe geweldig aangezet door den grooten lof, waarmede hij overal de daad van Orestes hoorde vermelden. Dit spreekt hij uit, als hij tot Nestor zegt

ὦ Νέστορ Νηληιάδη, μέγα κῦδος Ἀχαιῶν,
καί λίην κεῖνος μέν ἐτίσατο, καὶ οἱ Ἀχαιοί
οἴσουσι κλέος εὐρὺ καὶ ἐσσομένοισι πυθέσθαι.
αἲ γὰρ ἐμοὶ τοσσήνδε θεοὶ δύναμιν παραθεῖεν,
τίσασθαι μνηστῆρας ὑπερβασίης ἀλεγεινῆς,
οἵ τέ μοι ὑβρίζοντες ἀτάσθαλα μηχανόωνται.

Verder wordt de behoudene terugkomst van Odysseus voorbereid door de vermelding van den ondergang van Ajax. Menelaüs zegt, dat Ajax door zijnen overmoed en zijne verachting der goden was omgekomen. Zulks was van Odysseus niet te zeggen, die wel πολύτλας was, doch zich nooit tegen de goden had bezondigd.

Eindelijk zou men a priori verwachten, dat een hooghartige koningszoon, zoo als Telemachus was, zich er aan zou ergeren, dat zijn vader als een bedelaar verkleed in het midden der minnaars van Penelope wilde verschijnen. Deze ergernis wordt vermeden doordien Helena eene dergelijke list van Odysseus met lof vermeldt, en Menelaüs hem vooral prijst om zijne bedaardheid en zelfbeheersching.

Wel verre dus van in te stemmen met het gevoelen van hen, die de Telemachiade voor onecht, voor een hors d'oeuvre houden, beweren wij integendeel, dat zij met groote kunst is aangelegd, en in het geheele gedicht onmogelijk kan gemist worden.

De kleinigheden, die hier en daar in strijd met andere plaatsen voorkomen, wil ik dan liever op rekening van de Rhapsoden stellen dan het geheel te verwerpen.

D. Burger.

HEEFT ER IN 1616 EENE LIGUE VAN ACHT STEDEN VAN HOLLAND MET OLDENBARNEVELT AAN 'T HOOFD BESTAAN?

In de verhandelingen van mijne hand betrekkelijk Oldenbarnevelt, die de eer mogten hebben in den laatsten tijd in de Gids, in de Bijdragen van den Heer Nijhoff en in die van de Heeren Faure en de Geer geplaatst te worden, is meermalen ter loops sprake geweest van een punt, dat voor hem, welke die stukken eene aandachtige lezing heeft waardig gekeurd, nog eenige nadere toelichting vereischt. Wat ik bedoel staat in betrekking tot de acht steden, die het, naar wij zagen, veelal met Oldenbarnevelt eens waren en den kern dergenen uitmaakten, die voor de Resolutie van den 4 Aug. 1617 stemden. De vraag is namelijk, of die acht (of negen) steden onderling eene ligue of verbond gesloten hebben, houdende dat zij in alles ééne lijn trekken en de tegenpartij zooveel mogelijk weerstreven zouden. Van den kant dier tegenpartij is zulks meermalen beweerd. Zoo zegt het »Noodwendig en levendig dis-

cours [1]), blz. 16: »om de geusurpeerde autoriteit vast te beleggen tegen diegenen, die ze mogten weerstaan, hebben de gecommitteerden of usurpateurs, uit acht of negen steden, een ligue met malkanderen gemaakt en zich tegen de wettelijke regering des lands gebandeerd. Deze ligue is

1) Noodtwendigh en levendigh discours van eenige getrouwe patriotten ende liefhebberen onses vaderlandts over onsen droevigen ende pericnleusen staet. Waerinne oprechtelijc ende levendigh verthoont wordt, in wat perijckel ende ghevaer wij gheraeckt zijn, ende waerhenen deze verwarringen tenderen: Met de noodighe middelen om die te remedieren. In 't licht ghebracht om teghen die veleyne boeczkens, weeghschael, Reuckappel, vraeghal etc. ghelesen te worden. Ghedruckt bij 't recht voorstant in Hollandt, anno 1618. — De autheur is mij niet verder bekend dan dat hij volgens BAUDART, X. blz. 55 is »Politicus een geboren Hollander." Oldenbarnevelt zelf zegt in »de Verhooren", blz. 187 in 't algemeen, dat hij onwedersprekelijk een van de principale auteuren der fameuse libellen gedecouvreerd had, uit welken men 't geheele beleid zoude hebben kunnen verstaan, de waarheid onderzocht zijnde zoo als 't behoort, maar dat het door de regeerders van eene stad verhinderd was: Vgl. »Leven en sterven 1648, blz. 228. 's Lands advokaat heeft hier op het oog Jan Danckaerts, een' notaris (bij Carleton »vieux notaire ivrogne, qui dans sa jeunesse a été secretaire du général Norreys"), een' Brabander, die in 1610 om zijn verloop uit den Haag gevlugt zijnde, aldaar met de klok was ingeroepen, doch, na door tusschenkomst van Uitenbogaart, vergiffenis van Prins Maurits bekomen te hebben, weder in den Haag kwam, welke stad hij echter weldra voor de tweede maal verliet, daar hij er uit hoofde van zijne kwaadsprekendheid niet langer durfde blijven. Sedert vestigde hij zich te Amsterdam, waar hem op zekeren dag een boekje ontviel, met zijne eigene hand geschreven, beginnende met de woorden: »help, help, brand, brand", en vervolgens »Onze hulpe zij in den naam des Heeren, die hemel en aarde heeft geschapen, Amen". Oldenbarnevelt noemt hij daarin »een kalen poltron, paus, den grooten pensionaris", en zegt, dat hij voor 't maken der trève van den vijand 120,000 dukaten genoten had. Denzelfden spreekt hij aldus aan: »ik zegge u aan, Barnevelt, dat gij de meeste verrader zijt van de wereld. Uwe brieven zijn wel bewaard om u een' proces crimineel te maken, 't welk, zoo ik hoor, haast geschieden zal. Wacht uwen kop. Daar is er velen, die uw' dood gezworen hebben. 't Is meer dan tijd, dat gij uit de wereld zijt". Juist toen Danckaerts

vastgemaakt door de scherpe resolutie van den 4 Augustus 1617". In gelijken zin laat zich de »provisionele

---

dit geschreven libel naar de drukkerij wilde brengen, ontviel het hem, en kreeg Oldenbarnevelt het in handen, die daardoor ook bekend werd met eene lijst van namen van een aantal kooplieden (»personnes considérables" bij Carleton), van wie de schrijver bijdragen verwachtte om het boek te doen drukken. Terstond zond de Advokaat het diffamatoir boekje, den 7 April 1618, naar de vergadering der Staten van Holland, met een kort vertoog, waarin hij zeide, dat, wanneer er geklaagd werd over de nonobservantie der plakkaten tegen de oproerige libellen, men ten antwoord gaf, dat men de autheurs daarvan niet kende, doch dat hij nu een libel van die stof magtig was, waarvan de schrijver zeer wel bekend was. Nadat de Heeren het werkje gezien en de hand van Danckaerts herkend hadden, begreep de meerderheid, dat men den notaris *pede ligato* uit Amsterdam naar den Haag zoude brengen, om hierop gehoord te worden. Doch de Gedeputeerden van Amsterdam zeiden, dat hunne principalen dat niet zouden dulden, daar het zoude strijden tegen het privilegie hunner stad *de non evocando*. Hoewel daartegen werd ingebracht, dat Danckaerts slechts als fugitief te Amsterdam woonde en daarom dat privilegie niet behoorde te genieten, bleven die van Amsterdam op hun woord staan, zeggende, dat zij hem te Amsterdam in arrest zouden nemen, opdat, zoo iemand hem wilde aanspreken, dit mogt gebeuren voor zijn competenten regter. Den 11 April gelastten de Staten den advokaat-fiskaal van den hove Kinschot naar Amsterdam te vertrekken. Tevens verzochten zij de Burgemeesters dier stad, den persoon van Danckaerts te laten volgen naar den Haag, of, zoo dit niet ging, dat den Fiskaal mogt worden toegestaan present te zijn bij de examinatiën van den beschuldigde en hem te interrogeren. De fiskaal ging derwaarts, doch kwam weldra weerom, rapporterende, dat die van Amsterdam hem belet hadden zijn' pligt naar behooren te vervullen. Hierbij bleef het. Inmiddels kreeg de notaris veel bezoek in de gevangenis en werd er als een bijzonder ijveraar voor 't land en de kerk wel behandeld. Den 1 Nov. werd ter Staten-Vergadering een request van den gevangene gezien en de advokaat-fiskaal Kinschot daarover gehoord. Na deliberatie vond men goed, den Officier en Burgemeester der stad Amsterdam aan te schrijven, dat men het ter hunner discretie stelde, Danckaerts bij den Officier te doen teregtstellen en vonnis van schepenen dienaangaande in te wachten, of hem onder cautie juratoir te ontslaan. Kort daarna werd hij in vrijheid gesteld, ook met belooning, zoo als gezegd werd. Reeds den 5 April (die datum past echter slecht bij den dag

opening [1]), blz. 12 uit. Na opgemerkt te hebben, dat de vrije en loffelijke aristocratische regering van Holland genoegzaam in eene oligarchie is veranderd, laat de schrijver van dat opstel er onmiddellijk op volgen: » tot welken einde eenige usurpateurs tot acht of negen steden in Hol-

---

der gevangenneming) schreef Carleton aan Lake: »tout ce que Barnevelt pourra obtenir sera que l'homme soit examiné en présence du fiscal, ce qui fera découvrir bien des particularités qui concernent Mr. Barnevelt, et qu'il voudroit bien mieux laisser ignorées dans une grande ville fort peuplée, où il a si peu d'amis". Verder voorspelt hij: »ce notaire n'échappera pas à la punition". Hij is wel eens gelukkiger profeet geweest. Eindelijk gunt hij zich het genoegen deze grap te debiteren: »*Ex malis moribus bonae leges*; il y a lieu d'espérer quelque reforme, puisqu'ils commencent à mettre la main sur les ivrognes, qui avaient accoutumé d'alléguer en leur faveur les privilèges du pays". Vgl. over de gansche zaak Resolut. Holl, 1618, fol. 93, 98, 332; Uitenbog. *Kerk. Hist.* blz. 938, 939; Carleton, *Lettres* etc. II, p. 244, 245. — Hoeveel gewigt aan het Noodwendig discours toegekend is kan men hieruit opmaken, dat dezelfde Baudart presumeert, dat het de gevangenis of apprehensie van den advokaat Barnevelt en de andere pensionarissen grootelijks heeft gematureerd. In een tweeden druk is de titel van het werk geweest: »oprechte tonghe", zie blz. 5 van de »ontdeckinge van de valsche Spaensche Jezuytische practijcke, ingesteld door een' liefhebber van de waarheid en van het vaderland", d. i. door Cornelis van der Mijle, zoon van den president van der Mijle en schoonzoon van Oldenbarnevelt, die zelf in het »Vertoog tegen de Remonstrantie van Aarssen", blz. 7 getuigt de »ontdekking" geschreven te hebben.

1) Provisionele openinghe van verscheyden saecken, ghestelt in de Remonstrantie van den Heer Advocaet van Hollandt ende Westvrieslandt, tot naerder onderrechtinghe, so van hare Ed. Mog. als van alle ghetrouwe patriotten ende liefhebberen des vaderlandts, waerinne oock de nulliteyt van de ghenaemde ontdeckinghe van de valsche Spaensche ende Jesuytische practijcquen cortelijck wort aanghewesen, ghedruct uit cracht van de privilegien der vrije Nederlanders, anno 1618. — François van Aerssens schijnt er de schrijver van te zijn, zie o. a. Vollenhoven, *Broeders gevangenisse*, blz. 281. Alles, wat in dit boek stond, was waar bevonden, zeide Voogt tot de Groot in den kerker te 's Hage, Zie *de Missive van de Groot aan de Bije*, bij Vollenhoven, t. a. p. blz. 281 en de *brief van de Groot aan Nicolaas van Reygersberch*, *ibid.* blz. 288.

land en Westvriesland een ligue onder elkander hebben gemaakt en zich tegen de wettelijke regering des lands gebandeerd. Zijnde deze ligue onder hem (n. l. Oldenbarnevelt), als het voornaamste hoofd, vastgemaakt met de scherpe Resolutie van den vierden Augusti 1617".

Ook in de Verhooren van Oldenbarnevelt heeft men sterk op deze zaak gedrukt. »Of hij niet diegene is, die onder de acht steden van Holland geprocureerd heeft de Resolutie, waarmede zij zich aan elkander verbonden d'een niet anders dan d'ander voor advies in te brengen, om zoo de meerderheid van stemmen te mogen maken?"

Zeit van zulke resolutie nooit gehoord te hebben veel min helpen formeren".

Of hij niet geconcipieerd of gecorrigeerd heeft de verklaring of advies, 't welk die van Haarlem eerst inbrengen zouden, en waarmede de andere zeven steden zich zouden conformeren".

»Zeit bij zijne kennis zulken advies noch geformeerd noch gecorrigeerd te hebben. Dat hij zich niettemin laat voorstaan, dat hem zeker advies tot maintienement van de generale en particuliere unie, mitsgaders de vrij- en geregtigheden, privilegiën van de landen en steden en andere punten, waarvan hij tegenwoordig geen memorie heeft, is gecommuniceerd, zonder dat hem gedenkt daarin bij hem iets veranderd te zijn" [1]).

»Wat verbond de acht steden in Holland onder elkander hebben gehad, en wat daarvan op pampier is gebracht geweest?"

»Zeit, dat hij van geen verbond ter wereld weet, of dat der steden meening anders is geweest, dan elkander volgens de generale en particuliere unie tot conservatie van hare vrij- en geregtigheden en publieke autoriteit te assisteren, houdende hem (zich) daartoe verbonden bij dezelfde unie" [2]).

---

1) »Verhooren", blz. 68, N. 81 en 82. 2) Verhooren", bl. 139, N. 230.

Zooverre de vragen der gecommitteerden van de Generaliteit. De regters rigtten de volgende vragen tot den gevangene:

Nr. 192.

»Of de verklaring van die van Haarlem met zijn toedoen en advies niet is ingesteld geweest?"

»Zeit, dat hem gedenkt, dat die van Haarlem door eenige gedeputeerden hem gecommuniceerd hebben zeker geschrift, inhoudende hunne opinie tot voorstand van de unie, vrij- en geregtigheden, mitsgaders privilegiën der steden, zonder dat hem gedenkt, dat daarop bij hem eenige veranderingen zijn gemaakt.".

Nr. 193.

»Of hij dezelve verklaring niet zoo goedgevonden heeft gehad?"

»Zeit, dat hem niet gedenkt, dat hij daartegen iets heeft gezeit, en dat aangaande zijn goedvinden of niet, dat hij dat heeft gereserveerd tot dat de heeren edelen zouden vergaderen en daarop delibereren, bij dewelke dat hij eenige punten van dien verstaan heeft alzoo niet practicabel te wezen, gelijk dezelve naar de letter schenen te luiden, en dat in't regard van't precies repareren van 't geen tegen de vrij- en geregtigheden der landen en steden was gedaan, waarin de heeren edelen en hij nevens dezelve verstaan heeft, dat moderatie en discretie mogt gebruikt worden, zonder dat hij weet, dat hij te dier tijd aan die van Haarlem verklaard zoude hebben dezelve goed te vinden".

Nr. 195.

»Of hij gevangen den gedeputeerden van de acht steden, die over 't concipieren van dezelve verklaring hadden gebesogneerd, niet heeft geraden, dat zij dezelve zouden bren-

gen in hunne steden en bij hunne respectieve vroedschappen daarop doen resolveren?"

»Zeit, dat hem 't zelve niet gedenkt, maar wel dat bij zijne absentie door indispositie in de vergadering van de heeren staten van Holland en West-Vriesland goedgevonden is dezelve aan de edelen en steden over te zenden, en dat na dezelve beschrijving daarop eene moderatie bij gemeen consent van al de leden is geschied, en bij hem het aannemen van dezelve moderatie is gevorderd".

Nr. 196.

»Of dezelve verklaring bij die van Haarlem niet daarna in de vergadering van de staten ingebracht is en bij zijn beleid bij de acht steden aangenomen en resolutie daarop geformeerd?"

»Zeit, dat hij niet wel weet, of hij daarbij is geweest, dat er resolutie in de vergadering op zoude wezen geformeerd, alzoo naar zijne memorie de heeren edelen de moderatie, hier voren geroerd, hebben gemoveerd en bij de andere steden gedifficulteerd zich daarop te verklaren, zonder voorgaande beschrijving en communicatie met hare vroedschappen".

Nr. 197.

»Of hij gevangen dezelve verklaring niet heeft doen translateren in 't Franchoys en bij wien dat gedaan is?"

»Zeit neen".

Nr. 198.

»Of hij gevangen dezelve verklaring van Haarlem in Francoys getranslateerd niet gezonden heeft buiten's lands in Engeland, Frankrijk en elders?"

»Zeit zulks niet te gelooven of hem te gedenken".

Nr. 199.

»Tot wat einde hij dezelve buiten's lands heeft gezonden?"

»Zeit niet te weten, dat hij ze buiten's lands heeft gezonden".

Wel hebben al die vragen niet alleen betrekking op de »ligue", maar evenzeer op de »verklaring van Haarlem", doch dit laatste stuk staat in zulk een onafscheidelijk verband met het eerste [1]), dat zij niet elk afzonderlijk kunnen behandeld worden.

Thans ga ik uiteenzetten, wat die »verklaring van Haarlem" eigenlijk is. Den 27sten Januarij 1618 gaven de Gedeputeerden van Haarlem op 't stuk van de consenten voor 't loopende jaar, na verscheidene mondelinge verklaringen, ter Statenvergadering van Holland in geschrift over 't geen volgt:

»De Gedeputeerden der stad Haarlem van wege hunne principalen die van den aanvang en in 't heetst van den oorlog zulk eene zware belegering hebben uitgestaan en voor de gemeene zaak zooveel geleden, en ook tot nog toe door geene zwarigheid noch perikel zich hebben laten verdrieten tot conservatie van de ware Gereformeerde Religie, van de wettelijke regering dezer landen en van de autoriteit van de Heeren Staten en van de Regeerders der steden, als ook ter handhouding van de vrijheden, geregtigheden en privilegiën van de voornoemde landen, steden en leden, mitsgaders van de vrijheid der conscientie, hebbende te dien einde zeer gewillig gedragen de jaarlijksche consenten en de gemeene middelen, daartoe noodig opgebracht, 't eenemaal zijnde geresolveerd om in denzelfden goeden ijver te continueren, verklaren, dat zij noodig vinden tot

1) D. i. met de procuratie: »deze procuratie houdt in effect niet anders in dan de verklaring en vele Resolutiën, in de vergadering van Holland voor dezen genomen". De Groot, Verantwoord. blz. 212.

kwijting van hunnen eed en schuldigen pligt en tot contentement van alle goede burgers en ingezetenen dezer landen te verklaren, voor het dragen der consenten van dit jaar, ten einde deze consenten des te vrijwilliger gedragen en des te gevoegelijker met conservatie van de gemeene middelen mogen worden voldaan, dat zij opregtelijk en sinceerlijk van meening zijn de voorsz. ware Gereformeerde Religie, wettelijke regering, authoriteit van de Heeren Staten en van de regeerders der steden en leden, ook alle vrijheden, geregtigheden en privilegiën van den lande van Holland en West-Vriesland en de leden van dien, unie en verdragen, voor dezen gemaakt, zoo onder dezelve leden als met andere hare geassocieerde Resolutiën van de Heeren Staten voor dezen genomen te helpen handhouden, mainteneren en effectueren, en inzonderheid de magistraten van de steden te helpen houden bij hunne vrije electie, de publiek beroepen kerkendienaars en hunne gemeente bij het gebruik van de publieke kerk, de voorsz. magistraten, kerkendienaars, alle goede burgers en ingezetenen te beschermen en te verzekeren tegen alle populaire factiën, oproer en geweld aan eer, lijf en goed, al ware 't ook, dat het geschiedde uit oorzaak of onder pretext van eenig geschil in de religie, en daartoe als ook tot afwering van alle uitheemsche vijanden 's lands magt en middelen te helpen gebruiken, en al 't geen ter contrarie is gedaan naar hun vermogen promtelijk te helpen reparen met goede ordre voor het toekomende, dat zulks niet meer geschiede, bereid zijnde zich op al de voorsz. punten (des verzocht zijnde) nader en specialer te verklaren, verzoekende zeer ernstig, dat al de leden van de vergadering voor het dragen van de consenten zich in conformité van 't geen voorsz. is op de voorsz. punten mede gelieven rond en open te verklaren [1]."

Toen deze verklaring was voorgelezen, verzochten ver-

1) Resolut. Holland 1618, fol. 26, 27.

scheidene van de leden der Staten copie, die hun werd geleverd. Den 9 Febr. daaraanvolgende dienden de Gedeputeerden van Haarlem eene nadere verklaring, door den magistraat dier stad opgesteld, bij de Staten in, welk stuk dat is, hetwelk in de »Verhooren" en elders telkens »de verklaring van Haarlem" genoemd wordt. Het is een uitvoerig vertoog, circa 7 blz. beslaande in de Verantwoording van de Groot, waarin het is afgedrukt blz. 229 vlg., gelijk mede in Uitenbogaart, Kerk. Hist. Ed. 1646, blz. 923 vlg. Terugziende op hun vroeger aanbod, om op al de punten, vroeger aangeroerd, nadere uitlegging te geven, en zich beroepende op de diensten, voorheen door hunne stad bewezen, alsmede op hun' eed, merken de Gedeputeerden van Haarlem met droefheid op, dat verschillende Resolutiën, sinds eenigen tijd genomen, ten onregte zijn »gecalumnieerd en getraduceerd en voorts ongeeffectueerd gebleven", en tellen verder de andere grieven op, die zij tegen den toenmaligen loop der zaken hebben, en die ik als bij mijne lezers bekend mag veronderstellen. Dit alles leidt hen er toe om, eer zij tot het bespreken der consenten komen, van wege hunne principalen de volgende verklaring af te leggen [1]):

1°. Dat zij bereid zijn te helpen mainteneren de authoriteit en het regt der Heeren Staten van Holland en Westvriesland en van Zijne Excellencie, als gouverneur dier landen, alsmede van de overige regeringsligchamen (die hier achtereenvolgens opgeteld worden).

2°. Dat zij insgelijks bereid zijn na te komen de uniën, voor dezen gemaakt tusschen de leden van Holland en Westvriesland, als ook met andere hunne geassocieerden, en

1) Even als de inleiding trek ik de punten der verklaring kort te zamen in de hoop dat de lezer zich de moeite zal willen geven het geheele stuk na te lezen, dat ook ook afzonderlijk is uitgekomen en voorts nog te vinden is bij Brandt II, Reform. blz. 715 vlg. en Wagenaar, Vad. Hist. X, blz. 187 vlg.

diensvolgens d'een d'ander bij te staan tegen alle buiten- en binnenlandsch geweld.

3°, Dat zij gereed zijn te dien einde de regeerders der steden te helpen mainteneren bij hunne wettelijke authoriteit, en niet toe te laten, dat iemand tot regering van de steden wordt bevorderd, anders dan door vrije en wettelijke electie en te helpen repareren al't geen ter contrarie is geschied.

4°. Dat zij, aangaande de religie, bereid zijn publiek te handhouden de Evangelische Gereform. Religie, zonder nogtans toe te laten, dat op iemands geloof zal worden geinquireerd of iemand ter cause van dien eenig letsel zal worden aangedaan, zonder ook te gedoogen, dat de naburige provinciën buiten consent van de Staten van Holland en West-Vriesland, iets daarin (n. l. voor zoover Holland betreft) zullen disponeren. En wat aangaat de quaestie over de praedestinatie en den aankleve daarvan, zijn zij bereid in te gaan alle gevoeglijke wegen om dezelve weg te nemen, verstaande middelertijd, dat zonder preiudicie van de voorsz. questiën de possessie van de kerken zal worden gelaten bij de wettelijk beroepen kerkendienaars en hunne gemeenten, en dat al't geen daartegen zoude mogen gedaan zijn zal worden gerepareerd.

5°. Dat zij voorts bereid zijn in alle judicieele zaken de hoven van justitie te erkennen en te respecteren en dezelve te mainteneren bij hunne commissiën en Instructie, mits dat, volgens de unie, tegen de ordonnantiën en resolutie van de staten geene provisiën zullen worden verleend, noch ook tegen de privilegiën en bekende costumen van de steden.

6°. Dat de middelen van't land zullen gebruikt worden zoowel tot afwering van alle uitheemsche vijanden als ook tot protectie van alle goede burgers en ingezetenen.

7°. Dat de soldaten, logerende in den lande van Holland en West-Vriesland, of ook die in andere kwartieren logeren, staande op de repartitie van dezelve landen, des vermaand zijnde, gehouden zullen zijn, volgens het 7de artikel van

de nadere unie, te Utrecht gesloten, boven den generalen eed, particulierlijk de stad of steden en provinciën, waarin zij logeren, eed te doen van de magistraten te defenderen en assisteren tegen allerlei geweld.

8°. Verklaren ook, dat zij zich uit kracht van de considerատiën en de uniën, voor dezen gemaakt, verbonden houden om allen, wien ter oorzake van eenige der voorsz. punten eenig letsel zouden worden aangedaan, met goed en bloed te assisteren, en 't geen ter contrarie zoude mogen geschieden promtelijk te helpen repareren".

Het stuk eindigt met een verzoek aan alle leden der Vergadering zich op de aangehaalde punten »rond en open te verklaren", ook zoo iemand tegen een daarvan zwarigheid mogt maken (gelijk men vertrouwt neen).

Reeds den 11 Febr. daaraanvolgende schonk Rotterdam zijne adhaesie aan de gezegde verklaring in de volgende termen [1]):

»De Heeren Burgemeesteren, Raden en Vroedschappen der stad Rotterdam, in hunne vergadering rijpelijk geëxamineerd hebbende den inhoud van de verklaring der Gecommitteerden van de stad Haarlem, hier voren gesteld, hebben hunne Gedeputeerden gelast, dat zij gelijke verklaring uit name dezer stad ter vergadering van de Staten van Holland zullen mogen doen en zich volkomen met de verklaring van de Gedeputeerden der stad Haarlem confirmeren.

Gedaan etc."

(onder stond) Cornelis Smout.

In de Resolutiën van Holland 1618, fol. 38 lees ik, dat de verklaring daarin zal worden geinsereerd. Dit schijnt nogtans niet gebeurd te zijn. Wel ziet men er, dat de steden Dordrecht, Haarlem, Leiden, Amsterdam, Gouda, Rotterdam, Schoonhoven, Briel, Alkmaar en Hoorn copie

1) De Groot, Verantwoording, blz. 235.

verzochten en bekwamen. Zoo spoedig als Rotterdam besliste echter geen van de leden der vergadering: althans den 13den Maart van 't zelfde jaar verzochten de Gedeputeerden van Haarlem, alvorens in besogne te treden, dat de Heeren Edelen en steden zich rond, sinceerlijk en opregt op de geschriften, vroeger door hen overgeleverd, wilden verklaren [1]). Deze opwekking had ten gevolge, dat er den 14den Maart, gedelibereerd zijnde op de geschriften, door de Heeren Gedeputeerden van Haarlem ingediend, bij de meeste stemmen verstaan werd: »de verklaring in die geschriften te wezen conform de unie en verbindtenis, mitsgaders den eed, waarmede de leden van't land aan elkander zijn verbonden, en zulks gehouden te zijn elkander dienvolgens te helpen mainteneren de authoriteit van de Ed. Mog. Heeren, van Zijne Excell. en de magistraten van de respective steden en leden volgens de vrij- en geregtigheden van den lande en de privilegiën, regten en gebruiken van de steden, en ook dat gedaan zal worden repareren 't geen contrarie van dien is gedaan van't geen niet over't hoofd zal kunnen worden gezien, waarop nader deliberatie zal worden gehouden en gelet op de bekwaamste en gevoeglijkste wegen om 't zelve te effectueren. Vertrouwende de Gedeputeerden van Haarlem en anderen, de zaak met hen alzoo verstaande, met dezen zullen nemen contentement en gereed wezen tot de consenten in te willigen naar behooren" [2]).

De zitting, waarin dit besluit werd genomen, werd bijgewoond door zes edelen, onder welke Duvenvoirde, en door de steden Dordrecht, Haarlem, Delft, Leiden, Amsterdam, Gouda, Rotterdam, Gorinchem, Schoonhoven, Briel, Alkmaar, Hoorn, Enkhuizen en Medenblik, terwijl Schiedam en Purmerend als »nog aangekomen" genoteerd

---

1) Resolut. Holland 1618, fol. 56.

2) Ibid., fol. 63, 64. Vgl. Verantwoord. blz. 236 en Uitenbog. t. a. p. blz. 927.

staan en dus ook als praesenten moeten aangemerkt worden. De Groot merkt nog op, dat niet alleen de acht steden, maar het meerendeel der vergadering zijne toestemming aan de verklaring gaf, mits die van Haarlem en anderen zich vergenoegden met niet te insisteren op de verzochte reparatie verder dan zij gevoeglijk konde geschieden [1]. Hetzelfde ligt opgesloten in 't slot van het aangevoerde besluit der Staten. Verder deelt hij mede, dat eenige weinige steden, die in de kerkelijke zaak van hem en de zijnen verschilden, (gelijk deze dachten zonder reden) daarin zwarigheid maakten, zonder nogtans hunne redenen, wat hun ernstig verzocht was, te willen openbaren, om niet notoirlijk in't ongelijk gesteld of bij gelijke ronde verklaring in't voorgenomen dessein belet te worden. »Evenwel — zoo besluit hij — alzoo zij zeiden de magistraten te willen mainteneren ('t welk het principaalste was, doch niet is nagekomen), hebben de steden de consenten ten volle ingewilligd.

Bij het lezen dezer getuigenis van de Groot houde men intusschen in 't oog, dat het tot diep in Mei geduurd heeft, eer alles in orde was. Immers niet vóór den 18 Mei legden de Gedeput. van Amsterdam, op last hunner principalen, de verklaring omtrent »het mainteneren" af. Den 19den urgeerde Haarlem op de verklaring van Dordrecht, Enkhuizen, Edam en Purmerend, die alsnu het voorbeeld van Amsterdam volgden. Toen eerst gingen de consenten den 21sten door en werd er eene eenparige Resolutie op 't maintiennement der authoriteit genomen [2].

De verklaring zelve, die mij bezig houdt, was geene geheel ongewone daad. Hoewel de regters in de sententiën der veroordeelde heeren hebben gelieven te zetten, dat

---

1) Verantwoording, blz. 236. Vgl. Brandt, Hist. der Reformat. II, blz. 721; Wagenaar, Vad. Hist. X, blz. 191; van Wijn, Bijvoegsels, blz. 74, 75.

2) Register van Holland 1618, fol. 119, 121, 122.

de leden der factie »daarmede op ongewone wijze hunne consenten limiteerden" gaat deze stelling niet op, vermits het in de vergadering der Staten niet ongebruikelijk was, getuige de Groot [1]), de consenten met eenige stipulatiën, ook die het publiek regt niet raakten, maar de steden in 't particulier concerneerden, te limiteren. Om beters wil, zegt dezelfde staatsman, was de verklaring van Haarlem gebeurd, daar anderzins de steden niet konden gedisponeerd worden, of zij wilden vooruit hebben een resolutie van de Staten naar haren zin [2]). Diezelfde regters hadden beter gedaan, zoo zij de zaken voorgesteld hadden, gelijk zij waren, en zich alleen op 't stuk dezer »Verklaring", niet aan tallooze verdraaijingen schuldig gemaakt hadden, die de Groot hun telkens, met verwijzing naar den text zelven van 't geschrift, op fieren toon onder 't oog brengt. Het lust mij niet, al die »evidente verdraaijingen" te refereren, die inzonderheid in de sententiën van de Groot en Hogerbeets zijn op te merken, maar een paar kan ik niet wel met stilzwijgen voorbijgaan. Volgens de regters is n. l. de verklaring opgesteld door de Groot, Hogerbeets en de Haan, pensionaris van Haarlem. Deze bewering wordt in de »Verantwoording" dus weerlegd [3]):

1) Verantwoording, blz. 237.

2) Uit eene schriftelijke deductie van de Groot bij Brandt, Regtspleg., 3e druk, blz. 97. Hetzelfde in 't Leven van de Groot 2e druk I, blz. 186.

3) Blz. 228. — Ook Wagenaar X, blz. 192 helt tot de meening over, dat de Groot ze opgesteld heeft, ofschoon hem de nadrukkelijke uitspraak van de Groot: »in de verklaring is veel gesteld buiten mijn advies en met mijn advies niet anders dan 't geen menigmaal in de vroedschap van Rotterdam is geresolveerd" (Regtspleg. t. a. p.) niet onbekend kon zijn.

Is dit waar, dan behoort dit punt niet tot de genoemde verdraaijingen, maar bewezen is het nog niet, en vervalschingen blijven er genoeg over.

»Bij die van Haarlem ingesteld, waarop die van eenige andere steden, des verzocht zijnde, hunne bedenkingen aan die van Haarlem hebben medegedeeld. Dit wordt hier gesteld, als of het 't werk alleen ware van de pensionarissen, daar de andere Gedeputeerden van de steden mede hunne consideratiën hierop hebben geopenbaard [2]). Eene tweede onjuiste voorstelling betreft de wijze, waarop de verklaring door de andere steden is aangenomen. De beide sententiën zeggen hieromtrent: »dat de verklaring met advies van Johan van Oldenbarnevelt op den naam van die van Haarlem in de Staten van Holland gebracht en bij de andere leden van hunne factie goedgevonden is". »Te weten — zoo verbetert de Groot — ingebracht als een advies en verzoek aan de andere leden om gelijke verklaring te doen of hen beter te onderrigten, bereid zijnde de reden plaats te geven. Dit is bij de regeerders van Haarlem zeer vriendelijk geproponeerd" en verder »De Gedeputeerden (der andere steden) hebben de verklaring na haar genomen, rapport gedaan aan hunne vroedschappen en zich bij last van dezelve vroedschappen met die verklaring als regtmatig geconformeerd.

Eindelijk vermeld ik nog de onbillijke voorstelling, als of aan H. de Groot zelven de acte van goedkeuring der stad Rotterdam, boven door mij overgenomen, toe te schrijven ware en niet aan de gansche vroedschap dier stad. Teregt ontkent de Groot zulks en voegt er bij: »'T geen bij ons daarin is geraden heeft gediend tot verzachting en wegneming van 't geen offensie zoude kunnen geven [3])." Inderdaad, wat in 't besluit der Staten tot verzachting bij de Verklaring gekomen is is er vooral aan toegevoegd door toedoen van de Groot en van Oldenbarnevelt. Hoezeer de laatstgenoemde in zijne antwoorden Nr. 82, Nr. 193 en vlg. wederom de waarheid gehuldigd heeft komt

2) Vgl. Brandt, Regtspleg. blz. 98. 3) Ibid.

alzoo ook hier aan den dag, en niet zonder grond twijfelt hij in Nr. 196, of hij wel bij het nemen der resolutie op de Verklaring tegenwoordig is geweest, want op de lijst der praesente leden (zie boven) komt zijn naam niet voor. Met het translateren der Verklaring in 't Francoys en buiten's lands zenden, waarover Oldenbarnevelt in Nr. 197—199 ondervraagd werd, en dat aan Hugo de Groot alleen in de sententie als crimen werd toegerekend, staat het volgens de Groot aldus: »het is onwaarachtig en door mij nooit bekend; weet ook niet, dat zij bij iemand anders is gezonden. Ik heb uit de regters verstaan, dat iemand over tafel zoude gezegd hebben, dat deze verklaring buiten's lands was gezonden, en daarover, zoo 't schijnt, is zulks gebracht in de sententie." Alleen geeft de Groot toe, dat hij, toen du Maurier hem gezegd had, dat zijne meesters getraduceerd werden, als of zij de consenten wilden beletten, dezen de verklaring, in 't Fransch vertolkt, had ter hand gesteld, over welke daad hij zich uitvoerig verantwoordt [1]. Wagenaar gelooft, dat Uitenbogaart de vertaler is [2].

Ik keer tot de ligue zelve terug. Geheel en al op een dwaalspoor waren de tegenstanders van Oldenbarnevelt, voor zoover ik kan nagaan, niet. Erwas zoo al geen verbond, dan toch iets, dat er naar zweemde. Maar hetgeen dienaangaande onder de tegenpartij gezegd werd was in vele opzigten eene »extensie buiten de waarheid". Hiertoe breng ik:

1°. »dat de advokaat, zooveel hij kon, van langer hand heeft bezorgd, dat in de respectieve steden in de regering bevorderd werden personen of vijanden van de ware gereformeerde Christelijke religie zijnde, of ten minste geen professie van dezelve doende, en gearbeid de pensionarissen in de steden zijn creaturen te maken [3]. 'T is

---

1) Verantwoord. blz. 237, 238.
2) Vad. Hist. X, blz. 192, 193.
3) Kort ende waerachtich verhael van eenige exorbitante procedu-

tegen de waarheid, repliceert Oldenbarnevelt [1]), dat ik burgemeesteren, schepenen en vroedschappen van de steden zoude hebben gemaakt naar mijne humeuren, alzoo ik mij zeer weinig daarmede heb bemoeid, immers niet dan somtijds, bij eenige (doch weinige steden) verzocht zijnde, mag daarvan alsdan Zijne Excellentie gesproken hebben; maar Zijne Excellentie heeft de adviesen van de presidenten van der Mijle, Wijngaarden, Injossa en de raden daarin meest gebruikt". Eenige maanden later antwoorde hij, geheel in overeenstemming met deze getuigenis: »dat het invoeren en stellen van de magistraten en regeerders hij hem niet of zeer weinig bemoeid heeft, en geheel niet gedurende deze questie op de religionsdifferenten [2]).

2°. Dat zulke personen, in de regering zijnde, — zoo vervolgt het »Kort en waarachtig verhaal" t. a. p. — eenige

---

ren, door het beleyt van weynich personen sedert seven ofte acht jaren herwaerts jegens die van de ware Gereformeerde Religie bij der handt ghenomen ende int werck ghestelt", blz. 3. Vgl. »het noodwendig en levendig discours", blz. 14, alsmede »de practijke van den Spaenschen raet, dat is klare vertooninghe dat den Raedt door J. Lipsium, Er. Puteanum ende Fr. Campanellam ghegeven, om de vereenighde Nederlanden wederom te brengen onder 't gebiet van den koning van Spangjen, in alle hare deelen ofte alreede in't werck gestelt is, ofte noch daghelijcks in't werck gesteldt wordt", blz. 43.

1) Remonstrantie aan de Hooge en Mogende Heeren Staten van de landen van Holland en West-Vriesland van Heer Johan van Oldenbarnevelt, Ridder, Advokaat van denzelven lande, blz. 48. Het exemplaar, dat ik voor mij heb, is gedrukt bij Hillebrand Jacobsz., gezworen drukker der Staten, en dus onvervalscht, wat ik er bijvoeg, omdat Oldenbarnevelt verhaalt, dat het »druksel der Remonstrantie met kwade praktieken uit de Haagsche drukkerij gekregen en te Leiden in groote menigte en zeer incorrect nagedrukt is". Verhooren, blz. 156. — Tot het opstellen van dit geschrift is de Advokaat, volgens Baudart, boek X, blz. 35, genoopt door de verschijning van het Noodwendig en levendig discours, waarin hij »de groote pensionaris" geheeten wordt. Zie ook »Remonstrantie", blz. 3 en 43.

2) »Verhooren", bl. 49, N°. 57.

jaren herwaarts de dingen, die ter vergadering van de E. M. Heeren Staten van Holland en West-Vriesland verhandeld werden, hunne principalen, dat is de vroedschappen in de steden, of niet gerapporteerd en bekend gemaakt hebben, of alleen, zooveel als zij verstonden tot bevordering van hunnen kwaden cours dienstig te zijn. Dat zij aldus de respective steden eerst geingageerd, en daarna de vroedschappen eerst misleid en voorts zoover daarin gewikkeld hebben, dat zij zich inbeeldden, dat zij met eere dien kwaden cours niet konden noch mogten nalaten". — Wie bekend is met den gang der zaken, gelijk die ten tijde van de republiek was, wie in 't Register van Holland de punten heeft ingezien, waarop de Staten van Holland beschreven werden, en bespeurd heeft, hoe vaak deze punten punten van reces werden en hoe dikwijls de Gedeputeerden der Vroedschappen verzocht werden gelast ter vergadering te komen, die weet ook, dat dergelijke machinatie, waarvan het Kort en waarachtig verhaal hier gewaagt, schier ondenkbaar moet geacht worden. Over 't geheel — nu en dan mag men zich eene kleine afwijking veroorloofd hebben — zal als regel gegolden hebben, dat de Gedeputeerden uit de vroedschappen eerst de voorvallende zaken met de collegiën, waaruit zij gezonden werden, in deliberatie geleid, hunne Resolutie met zich genomen en hun daarna wederom rapport gedaan hebben [1].

3°. Dat de steden, onder 't beleid van den advokaat, met elkander een ligue gemaakt hebben tegen de religie, justitie, Zijne Excellentie den prins van Oranje en de Hoog Mog. Heeren Staten Generaal.

4°. Dat zij, om die ligue te onderhouden en te versterken, tegen de ordre en de wettige regering van 't land, een seditieus collegie hebben aangesteld, waar Ho-

---

1) Noodwendig en levendig discours, blz. 13.

gerbeets, Grotius en de Haan presideerden 1), welk collegie nu hier dan daar op verschillende plaatsen vergaderde, en waarin hetgeen van den advokaat kwam geproponeerd, in deliberatie geleid, geresolveerd en in een Register opgeteekend werd.

5°. Dat om het onwettig gebesogneerde van dit seditieus collegie te authoriseren dit den advokaat werd overgebracht, die het dan op zijne handen droeg in de Vergadering van de Staten van Holland en Westvriesland, waar die dingen dan bij pluraliteit van stemmen doorgedrongen en ter executie gesteld werden op den naam van de Staten van Holland en Westvriesland, met voorbijgang en minachting van de andere steden van Holland en Westvriesland, die in de gemelde ligue niet begrepen waren en zich tegen zulke kwade proceduren opposeerden, als of zij geene leden waren van de Staten van Holland en Westvriesland.

6°. Dat zij, om de banden dezer ligue vaster te maken, door dat seditieus collegie correspondentie hielden binnen en buitenslands, en de naburige koningen, vorsten en potentaten, mitsgaders de provinciën en hare leden, naar hunne humeuren berigtten 2).

1) Volgens de »Provisionele opening', blz. 12, 13 is deze bijzondere achterraad, welken naam het college dáár draagt, uit verscheidene collegiën van gecommitteerden, ook uit andere provinciën, zamengesteld, die alle te zamen zijne (Oldenbarnevelts) creaturen zijnde zingen naardat hij hun voorspeelt en alle zaken rigten naar zijne contemplatie.

2) Punt 3—6 is getrokken uit het »Kort en waarachtig verhaal", blz. 3, 4. Vgl. het »Noodwendig en levendig discours", blz. 14—16 en omtrent hetgeen van het seditieus college is aangehaald de »gulden legende van den Nieuwen St. Jan, d. i. cort verhael van den edeldom, deuchden ende handelingen van Meester Jan van Barnevelt, geweesen advocaet van Hollandt ende West-Vrieslant, gestelt tot klaer ende goet bericht van een yegelijcken, insonderheyt slechte Mennist en devote Katholijcken", met de zinspreuk:

»Het is een onverdraechlijken last,
Dat de knecht boven sijn meester wast",

in welk geschrift men blz. 33 dienaangaande letterlijk het aangehaalde vindt.

Ware dit alles, wat sub 3—6 staat, met de waarheid overeenkomstig geweest, zoo was er door Oldenbarnevelt en de zijnen met der daad een staat in den staat opgerigt. Dan bewijzen voor 't aangevoerde zijn, meen ik, niet te vinden. De personen, die men als hoofden der ligue aanzag, hebben steeds ontkend, dat zulk een verbond ooit hebbe bestaan. Van Oldenbarnevelt hebben wij dit boven gezien. Wat H. de Groot betreft, bij herhaling getuigt hij, b. v. aan Voogt en Manmaker, die hem in den kerker ondervroegen: »dat de meening der magistraten was geweest niemand te misdoen, maar zichzelve te bewaren; dat geene heimelijke verbindtenis tusschen de steden was gemaakt [1])", en elders: »aangaande de acht steden zeide ik wel te weten, dat hare intentie altijd was geweest te trachten tot redelijke accommodatie met Zijn Excellentie" [2]). Op de zinsneden uit de sententie, waarin beweerd wordt, dat de andere steden en leden door de verklaring, alsmede door de procuratie (waarover ik beneden spreek) tot een nieuw verbond worden geinviteerd, repliceert hij: »Niet tot een nieuw verbond, maar tot opregte nakoming van de oude verbonden" en op eene andere plaats: »geenszins, maar om na te komen 't geen, waartoe de leden van Holland uit kracht van de eerste unie en ook uit kracht van de nadere unie van Utrecht verbonden waren, te weten den magistraat te beschermen tegen dadelijkheden en alle onwettige afstelling te beletten". Terzelfder plaatse betoogt hij verder, dat, gesteld zelfs, dat het een nieuw verbond geweest ware, zulks, ook volgens de unie van 1579, niet ongeoorloofd geweest was, mits het niet tegen 'slands geregtigheid geschiedde [3]). Ten opzigte van de Haan,

1) Brandt, Leven van de Groot, 1732, 2e druk, I, blz. 159. Hetzelfde bij Brandt, Regtspleg. blz. 19.

2) Regtspleg. blz. 20 en Leven van de Groot, blz. 161.

3) Verantwoording blz. 237 en 242.

pensionaris van Haarlem, komen wij tot dezelfde slotsom. Hij schreef, toen hij in regten betrokken werd, daar hij zich bij tijds buiten gevaar had gehouden, verscheidene vertoogen en verantwoordingen, waarin hij speciaal weerlegde de valsche geruchten omtrent eene ligue of collegie van steden, waarin hij en anderen bij beurte zouden presideren [1]). Om niets te verzwijgen, mag ik niet nalaten te melden, dat het Wagenaar uit de vergelijking van verscheidene schriften en stukken niet onwaarschijnlijk is voorgekomen, dat men te dezer tijde over zulke verbonden in heimelijke onderhandeling geweest is, en dat welligt reeds eenig ontwerp er van op 't papier gebracht was, maar ben ik verpligt evenzeer te releveren, dat hij »niet heeft kunnen ontdekken, dat men immer tot het sluiten van 't verbond zelf gekomen is" [2]).

Als bewijzen van het niet bestaan der ligue in den bedoelden zin gelden bij mij nog twee omstandigheden: 1°. dat de tegenpartij nu eens Oldenbarnevelt voor 't hoofd der ligue verklaart, die daarom in de practijcke van den Spaanschen raad b. v. de groote politaan, luitenant van de factieuse ligue [3]) genoemd wordt, dan weer zelve niet weet, of er een hoofd is en wie het is, gelijk blijkt uit de missive van H. de Groot aan prins Frederik Hendrik, waarin hij verhaalt, dat Voogt en Manmaker hem gevraagd hebben, of er in de bijeenkomst der acht steden van gesproken was om een hoofd te benoemen (vgl. Brandt, Regtspleg. blz. 19), en dat Manmaker hem later gevraagd heeft, of hij niet van den Advokaat of van den Heer van der Myle verstaan had, dat men prins Hendrik (d. i. Frederik Hendrik) en niet Zijne Excellentie tot heer van 't land behoorde te maken, daar Mijnheer prins Hendrik een geboren Hollander was (Vollenhoven, Broeders geran-

1) Regtspleg. blz. 307. Verantwoord. blz. 283.
2) Wagenaar Vaderl. Hist. X, blz. 193, 194.
3) Blz. 24.

genisse, blz. 285, 286 [1]); 2°. dat zij omtrent het getal der leden van het seditieus college, zoo als wij zagen, geheel in 't onzekere verkeert, en 3°. dat zij de Resolutie van 4 Aug. 1617 in betrekking brengen tot de ligue, ja beweren, dat de ligue, (die N. B. nog niet gesloten was) door die Resolutie eerst regt is geconsolideerd. Hoezeer deze bewering bezijden de waarheid is, kan, behalve door het letten op de data, blijken uit hetgeen ik in de »gids van Augustus", blz. 243 vlg. over de aanleidende oorzaken en het nemen van dat besluit heb betoogd, en verder hieruit, dat niet de acht steden, van wie men zulks in dit geval alleen kon verwachten, maar alle, behalve de zes, d. i. in't geheel twaalf geweigerd hebben de justificatie van de scherpe Resolutie in te trekken [2]).

Zoo als de Gecommitteerden der Generaliteit schier op alle vragen betrekkelijk het verbond een ontkennend ant-

---

1) Ook hier is weder aanmerkelijke overdrijving. Het ergste was, dat er in de vergadering van de acht steden van gesproken was om, in tijd van nood, wanneer d'andere provinciën de steden van Holland, ter zake van het nakomen van de Resolutie der Staten van Holland, met wapenen zouden willen aantasten, Prins Hendrik krachtens de laatste clausule van de Resolut. van 4 Aug. te verzoeken als een notabel vasal en erfmaarschalk van Holland zich te laten employeren en gebruiken in 't handhaven van de publieke authoriteit der Heeren Staten, Regenten van de steden, met afwering van alle dadelijkheid, gelijk de woorden der voorn. Resolut. luiden. Nogtans had de Groot afgeraden er met Fred. Hendrik over te spreken. Zie Deductie van de Groot bij Brandt, Regtspleg. blz. 16.

2) »Advertissement aen alle goede Inwoonderen en liefhebbers van dese Nederlanden, omme van een yeder gelesen en in het binnenste van sijn herte ghedruckt te worden", blz. 2; ook afgedrukt bij Baudart, boek X, blz. 37, waar Uitenbogaart (Kerk. Hist. Ed. 1 46, blz. 954) het voor 't eerst gezien had. — Kort na 't verschijnen van dit »advertissement", zegt Baudart, boek X, blz. 38, waren twee politici, hoewel lieden van de pen, bijna a verbis ad verbera gekomen, want d'een heeft den anderen met cartellen of uitdaagbriefjes tot vechten geprovoceerd.

woord bekwamen, zoo loochende de Advokaat ook, wat ik sub N°. 6 uit het »kort en waarachtig verhaal" heb overgenomen, in zijn 231ste antwoord, aan die Gecommitteerden gegeven.

»Of de meening niet is geweest ook andere provinciën en steden te trekken, en welke"?

»Zeit, dat zijn verstand altijd is geweest, dat al de steden en provinciën naar inhoud van de unie daartoe verpligt en verbonden waren, hebbende daartoe de provinciën in 't generaal en particulier verzocht en vermaand zich als goede bondgenooten te willen dragen en kwijten naar behooren, zonder dat hij van eenig ander particulier verbond weet" [1]).

De regters, die na de Gecommitteerden der Generaliteit met het onderzoek van den beschuldigde belast werden, hebben, naar 't schijnt, minder gewigt gehecht aan de negatieve antwoorden van Oldenbarnevelt, de Groot en Hogerbeets, dan aan den inhoud der geschriften, boven vermeld, en van verzen, gelijk de hiervolgende:

»Een politiek, hoofd van grooten aanzien,
Geworden rijk, met onregt goed misschien,
Snood libertijn, der dwaalgeesten voorstand,
Kenlijk te zijn der Reformeerd vijand,
Het hoofd van al hoogmoedig en trotse sotten,
Hem naakt eén val, God zal nog met hem spotten.

—

Deze Graaf Jan, door hoogmoed zoo genaamd,
Trok hem 't stuk aan, en dreef 't door onbeschaamd:
Een ligue snood hebben zij toen gemaakt:
Om ons in nood te brengen ongelaakt,
Veel libertijns zich te zamen verbonden,
Onnutte zwijns, van God werdt gij verslonden [2]).

---

1) »Verhooren", blz. 139, 140.
2) Vreughden-Ghesänck over de schoone veränderinghen in 't vrije Ne-

Op deze en dergelijke gronden hebben de regters hoofdzakelijk moeten steunen, toen zij Oldenbarnevelt te laste leiden »machinatiën en conspiratiën, staten in staten, regering in regering opgerigt te hebben, eene generale perturbatie in den staat der landen veroorzaakt en de unie verbroken te hebben", en toen zij zoo vaak van zijne »factie" spraken.

Al ontken ik het aanwezig zijn der ligue in den hatelijken zin, zoo even geschetst, toch was er, heb ik gezegd, iets, dat naar een verbond zweemde. Ook is boven van de gezegden van 's lands advokaat één aangehaald, waaruit men kan opmaken, dat er iets van dien aard bestond. Wat dit is, wijst het navolgende stuk aan, dat ik, dewijl het niet in ieders handen is en beter dan elke redenering zijn eigen karakter doet kennen, in zijn geheel overneem:

Procuratie [1].

bij eenige steden van Holland gegeven aan hare gecommitteerden ter dagvaart van de Heeren Staten van Holland van den 14 Mei 1618. Stilo Novo.

---

derland door het kloek beleid der Staten-Generaal met het edele huis van Nassouwe, Amsterdam, anno 1618, couplet X en XI.

1) Het stuk is meer dan eens afzonderlijk gedrukt. Ik heb twee gelijkluidende exemplaren voor mij liggen, waarvan het eene den titel voert, boven opgegeven, en gedrukt is bij Hillebrand Jacobsz., wonende aan de markt, anno 1619. Dit houd ik voor het oorspronkelijkste en is daarom boven gevolgd. De titel van het tweede luidt: »Procuratie en verband bij de Remonstrantsche steden elkander toegezonden en elk hare Gedeputeerden, ter dagvaart gaande, medegegeven, gedrukt om te kennen te geven het onderling verdraagzaam gemoed en de zamenrotting der Remonstrantsgezinden, anno 1618. Bovendien is de Procuratie zonder titel afgedrukt in de »Provisionele opening", blz. 49, 50; bij Baudart X, blz. 34, 35 en bij Brandt, Reformatie, II, Bijvoegs. blz. 989, nog bij de Groot, Verantw., zegt Wagenaar X, blz. 194, Noot b; doch dat is slechts bij extract. — Waar de lezing van eene dezer editiën van de oorspronkelijke afwijkt, zal ik niet verzuimen het aan te teekenen.

»Wij burgemeesteren, schepenen, raden en vroedschappen der stad N. verklaren, dat, alzoo nu zekeren tijd herwaarts verscheidene zaken in de landen van Holland en West-Friesland voorgevallen en bij de hand genomen zijn, directelijk strijdende tegen de souverainiteit, magt en authoriteit van de Edel Mogende Heeren Staten derzelve landen, regten, vrijheden en privilegiën, als ook van de steden en leden daarvan, mitsgaders de unie, verdragen en accoorden, tusschen de provinciën onderling gemaakt en aangegaan, zonder dat alsnog daarvan eenige behoorlijke reparatie is gedaan, en, wat nog erger is, tegenwoordig diverse geruchten gestrooid worden, waarbij de provincie van Holland en West-Friesland en eenige goede steden daarvan met dadelijkheden worden gedreigd, waartegen hoog noodig is, dat met ernst en behoorlijke middelen tot voorstand van des voorschreven lands steden en leden daarvan authoriteit, vrijheid en geregtigheden worde voorzien, en degenen, die op dezelve tegen regt en oude voorschreven tractaten, unie en accoorden iets willen attenteren, bij publieke authoriteit worden tegengestaan, zoo is het, dat wij na goede deliberatie van rade en goede voorzigtigheid van dezer stede wegen onze Gedeputeerden, die ter dagvaart zijn of zullen worden gecommitteerd, bij dezen authoriseren en volkomen magt geven, generaal en speciaal, om met de Heeren Edelen en de gedeputeerden bij andere steden te helpen adviseren, beraadslagen en [1]) resolveren op al zulke middelen, als tot tegenstand [2]) van de voorschreven procedu-

---

1) In de sententie van de Groot staat hier nog bij: zonder verder rapport". Zie hierover de Groot Verantw. blz. 241.

2) De sententiën zeggen: »middelen van dadelijken tegenstand; doch dat »dadelijk" is van de opstellers der sententie, niet van die der procuratie afkomstig. Teregt merkt de Groot, Verantwoord. blz. 241 op, dat de tegenstand dikwerf kan geschieden bij Remonstrantiën en anderzins.

ren [1]) alreede bij de hand genomen of nog te nemen zijn dienende, en dezelve met alle bekwaamheid in 't werk te helpen stellen tot voorstand des voorschreven lands steden en leden authoriteit, vrijheid en geregtigheid en onderhouding van de voorschreven uniën, tractaten en confederatiën, en daarover elkander te voorzien en verzekeren met alzulke beloften [2]) van bijstand, hulp en indemniteit, als men bevinden zal noodig te zijn en te behooren, en generalijck om alles te mogen doen, dat wij collegialiter zelve present zijnde dezenaangaande eenigzins zouden mogen helpen adviseren, resolveren en doen effectueren, belovende al 't geen bij onze voorschreven Gedeputeerden in 't geen voorschreven is [3]) alreede is helpen adviseren en resolveren en alsnog zal worden geadviseerd, geresolveerd en in 't werk gesteld voor goed, vast en van waarde te houden, zonder daartegen te doen directelijk of indirectelijk, of gedoogen gedaan te worden te eeniger tijde: En oft geviel (wat God almagtig verhoede), dat iemand van onze voorschreven Gedeputeerden, die ter vergadering van de voorschreven Heeren Staten, ter zake van dezen of van de propositiën, remonstrantiën, adviesen of resolutiën, bij dezelve van onzentwegen tot 's lands

1) De sententie van de Groot heeft in plaats van de woorden: »van de voorschreven proceduren" het volgende: »van al degenen, die de Synode Nationaal zouden willen vorderen of voornemen om hunne nieuwgeligte soldaten te casseren, dat tegen niemand anders konde dienen dan tegen Zijne Excell. en Staten-Gener., die tot beide voorsz. punten vordering deden". Met billijke verontwaardiging teekent de Groot hierop aan: »Dit is captieuselijk alzoo ingesteld en te zamen geknocht met hetgeen hierna volgt, om de Gemeente impressie te geven, dat de intentie van onze meesters is geweest, tegen zoodanige woordelijke vorderingen wegen van feiten te gebruiken." Verantw. blz. 241.

2) Ook hier verdraait de sententie van de Groot den zin weder, zie Verantwoord. blz. 242.

2) In de copie van de »Provisionele opening" ontbreken de woorden »in 't geen voorschreven is", voorzeker niet zonder reden.

dienst vrijmoedig zoude mogen ingebracht worden[1]), als dat behoort, bij wegen van feiten of regten binnen of buiten deze landen te eeniger tijde worde geinclesteert[2]), geinjurieerd of beschadigd in lijf of goed, diensten, staat of officiën, zoo nemen wij 't zelve aan tot onzen laste om 't zelve af te weren en behoorlijk doen repareren en[3]) ten goede houdende 't zelve in allen schijn, of zulks tegen den staat en welvaren dezer stad geschied ware, onder verband van alle stads goederen, als naar behooren[4]). Des 't oirkonde hebben wij 't zegel der zaken der voorschreven stad hier beneden op 't spatium gedrukt den 14 Mei anno 1618.

Dit stuk, in verband met de Verklaring, leert ons, hoeveel en hoe weinig er van »het verbond" was. Dat ook zelfs de regters van O. er niet meer in gezien en de ligue niet geantidateerd hebben is uit de woorden der sententie af te leiden, aldus luidende: »dat hij gevangen door zijn beleid mede teweeg gebracht heeft, dat bij de gedeputeerden van de voorsz. acht steden — zekere pro-

---

1) Bovenstaande woordschikking maakt den zin voor mij onverstaanbaar. Dit verandert, wanneer men zich aan de volgorde der woorden houdt, zoo als die in de »provisionele opening" voorkomt. »En of 't geviel (dat God almagtig verhoede), dat iemand van onze voorschreven gedeputeerden ter zake van deze of van die propositiën, etc. die ter vergadering van de voorschreven Heeren Staten bij dezelve van onzen 't wege tot 's lands dienst vrijmoedig zouden mogen ingebracht worden" etc.

2) De »Provisionele opening" heeft hier »gemolesteert" en in plaats van 't volgende woord »geiniquiteert".

3) Hier volgt in de »provision. opening": en vergoeden, houdende 't zelve in allen schijn, alsof zulks etc.

4) De copie der »provision. opening" voegt hier nog de woorden »zonder arg of list" bij, terwijl dit slot in de Resolut. der Vroedschap van Gouda aldus luidt: »Daaronder verbindende onszelven en al onze poorteren, lijven en goederen, roerende en onroerende, presente en toekomende, geene uitgezonderd, alle fraude gesecludeerd, van Wijn, Bijvoegs. op Deel X, blz. 75, Noot *p*.

curatie of acte van ligue geprepareerd is — op den 14 Mei 1618 etc". Het was alzoo eene overeenkomst, door een aantal steden onderling gesloten, om hare Gedeputeerden te magtigen, alles te doen, wat zij konden, ter handhaving van de unie en van 's lands authoriteit. Het was geene ligue, in den eigenlijken, in den slechten zin, door de tegenpartij er aan toegekend, want de Gedeputeerden, wien de procuratie werd verstrekt, worden geroepen om het beoogde doel te bevorderen »met de Heeren Edelen en de Gedeputeerden bij andere steden". Wel verre van daardoor misdadig te handelen, deden die Gedeputeerden, indien zij gevolg gaven aan den last, in de procuratie vervat, niets meer of minder dan hun' pligt, zooals de »eed voor de Gedeputeerden van steden in de vergadering van Heeren Staten van Holland en West-Vriesland" dien voorschreef:

»Al degenen, die in de vergadering van de Heeren Staten verschijnen, zullen vooral beloven en zweren des Lands privilegiën, handvesten, geregtigheden en de oude loffelijke costumen te zullen voorstaan en defenderen, al des gemeen Lands zaken met raad en daad te helpen vorderen, daarin adviseren en besluiten, zulks zijlieden naar hun verstand en regte conscientie ten gemeenen beste en welvaren bevinden zullen te dienen, zonder affectie, gunst of ongunst tot eenige steden of personen in 't particulier alle ordonnantien en resolutien van de staten, de commissiën en lasten, hun staatsgewijze bevolen, naar hun vermogen en wetenschap getrouwelijk te volkomen en doen volkomen, en voorts secreet te houden alle zaken, in de vergadering van de staten behandeld of besloten, die bevolen zullen worden secreet te houden, zonder te openbaren".

En mogt men meenen, dat de Gedeputeerden in zoo verre ontrouw waren aan den eed, als zij »ongunst" aan den dag leiden tegen hen, van wie de proceduren uitgingen, waarvan in den aanhef wordt gewaagd, die be-

denking vervalt, zoodra men zich herinnert, dat die proceduren zelve, blijkens hare qualificatie, in lijnregten strijd waren met hetgeen de eed beveelt.

De aanleiding tot het opstellen dezer procuratie is uit de inleiding van 't stuk ten volle blijkbaar[1]). De intentie was, schrijft de Groot, gelijk allen, die toen ter Vergadering gecompareerd hebben, zullen kunnen getuigen, alle mogelijke voorslagen te doen tot accommodatie van de kerkelijke differenten en verzekering van de magistraten, en daarin de anderen provinciën en Zijne Excell. zooveel te gemoet te gaan, als de staat van het land zoude kunnen verdragen. Indien men zag, dat zulks niet konde helpen, en dat men met dadelijkheid de magistraten en predikanten wilde afstellen tegen de Resolutie van de Staten, dat men zoude letten, of men middelen van defensie bij de hand zoude nemen, of dat men, om meerder zwarigheid te verhoeden, het ongelijk zoude willen lijden, 't welk eindelijk ook is geschied[2]). Niet op ongewonen tijd en plaats, wat de sententie van Oldenbarnevelt beweert, was de procuratie geprepareerd, maar in de Statenkamer te 's Hage, waar de secretaris Duyck ontboden en hem gelast is, de procuratie, die ten tijde van Leicester voor de Gedeputeerden der steden ontworpen was en thans tot model zoude verstrekken, in de Notulen der voorgaande dagvaarten op te zoeken. Na hiervan copie bekomen te hebben, deelden de Gedeputeerden der steden ze aan hunne principalen mede, die ze hierop goedvonden, vernieuwden en arresteerden[3]). Intusschen werden deze volmagten niet alle op denzelfden tijd gegeven: zoo had het te Gouda eerst den 25sten Junij plaats[4]). In dezelfde stad was zij slechts kort van

1) Vgl. Leven en sterven, blz. 172 en Aanmerk. op de sententie etc. aldaar, blz. 47.

2) Verantwoording blz. 241, 242.

3) Aanmerk. op de sententie achter 't Leven en sterven, blz. 48.

4) Resolut. der vroedschap van Gouda, 25 Junij 1618, blz. 233

duur en had maar een fictief leven, getuige het Register dier stad, waarin op den 28sten Augustus, 's daags vóór de gevangenneming der drie Heeren staat aangeteekend: »Item is verklaard bij de Gecommitteerden, die op de dagvaarten geweest zijn, dat de procuratie, bij de Vroedschap gepasseerd op den 25 Junij lestleden, nooit vertoond is geweest, noch iets uit kracht daarvan gedaan, maar alleen gevolgd de Resolutiën, bij de Vroedschap genomen, en omvraag gedaan, of men de voorsz. procuratie zal bewaren of te niet doen, waarop geresolveerd is, dat men ze zal casseren, gelijk dadelijk gedaan is [1]).

Maar gesteld, dat er op goede gronden iets in te brengen geweest ware tegen de gedragslijn der 8 of 9 steden, niemand zou het minder gevoegd hebben hierop aanmerkingen te maken dan de tegenpartij, welke het hield met die vier (later zes) steden, die zich op allerlei wijze gebandeerd hadden tegen de overigen. Bewijzen hiervoor heb ik vroeger geleverd in de Gids van Aug. 1859 blz 251—253 en vindt men verder in overvloed achter de justificatie van de cours, die gehouden wordt bij de steden Dordrecht" etc. En dat er, wat ik hier stel, in der daad verband bestond, tusschen degenen, van wie die geschriften, hier achtereenvolgens aangehaald, uitgingen en de zes steden is niet te betwijfelen, vermits reeds in 't jaar 1617 Oldenbarnevelt in de volle vergadering door eenige Gedeputeerden bedreigd was met pasquillen en fameuse libellen te zullen aangetast worden [2]).

Het spreekt vanzelf, dat het initiatief en de hoofdrol in dezen 's lands advokaat wederom te laste werden gelegd. Ook Hugo de Groot had er de hand in gehad, zegt diens sententie, hoewel de pensionaris getuigt niet

Vso en blz. 234 bij van Wijn etc., Bijvoegs. op Deel X, blz. 75, Noot *p*.

1) Ibid. blz. 76, Noot *q*.

2) Verhooren blz. 187.

te weten, een woord er toe gecontribueerd te hebben, daar hij zich herinnerde, dat hij uit deze besogne tot eene andere zaak in de Generaliteit geroepen was, en dat hij, bij zijne terugkomst, de procuratie geextendeerd had gevonden, *Verantwoord.* blz. 240. Maar in allen gevalle moest Oldenbarnevelt ook te dezen opzigte als hoofdpersoon aangesproken worden. Daarom rigtte men deze vraag tot hem:

»Tot wat einde gestrect heeft, dat hij de staten van Holland geraden heeft hunne gecommitteerden absolute magt tot alles te geven volgens de procuratie van den 14 Mei lestleden?"

»Zeit, dat hij daarvan niet verder kan spreken dan hij hiervoren gedaan heeft, namelijk dat hij de procuratie heeft goedgevonden om te beletten de sagillaen (sic) [1] der reprochen, die den gecommitteerden van de steden en zonderling de pensionaris bij fameuse libellen nagegeven worden, dat zij vele resolutien hielpen nemen zonder behoorlijken last" [2]).

Het antwoord, waarop Oldenbarnevelt zich hier beroept, is allerwaarschijnlijkst dat, hetwelk hij gaf, toen men hem vroeg »of hij niet degene is geweest, die geinventeerd en doen passeren heeft de procuratie van den IIII Julij lestleden [3]) op de Gedeputeerden van eenige steden, en daartoe gesubministreerd 't geen ten tijde van den grave van Leicester was voorgevallen", en dat aldus luidde: Zeit, »dat naar zijn onthoud gebeurd is in de maand van

---

1) Wat dit woord beduidt, weet ik evenmin als het Utrechtsch Genootschap het schijnt verstaan te hebben, daar het 't woordje *sic* er achter heeft doen drukken.

2) Verhooren, blz. 164, Nr. 285.

3) Van eene procuratie op dien datum is mij nergens een spoor voorgekomen, weshalve ik vermoed — wat ook het verband schijnt te leeren, — dat men hier de procuratie van 14 Mei op 't oog heeft. Van deze toch geldt (zie boven) die overeenkomst met 't geen in de dagen van Leicester was gebeurd.

Maart of April, zonder den tijd precies te weten, dat in zijn handen gekomen zijn zekere fameuse libellen, geintituleerd: Noodwendig discours, Practijcke van den Spaanschen raad en diergelijke; dat bij dezelve onder anderen verhaald wordt, dat de pensionarissen gedeputeerden van de steden ter vergadering van de heeren staten van Holland hielpen nemen verscheidene resolutiën, zonder daartoe behoorlijk gelast te zijn, en dat eenige uit de steden, zonder te weten wie, hem, ziekelijk zijnde en zijn kamer houdende, daarop hebben komen spreken en zijn' raad verzocht, denwelken hij, die spreekt, (naar zijn beste onthoud) zeide, dat zij wel zouden doen nemende hunnen last in behoorlijke forme van hunne principalen en committenten, en dat hij memorie had, dat te andere tijden in gewigtige zaken zulks geschied was onder de zegelen van de steden, zonder dat hem gedenkt of ook gelooft, dat hij daartoe eenige stukken heeft gesubministreerd, of eenige concepten gemaakt, of correctie daarin gedaan, 't welk hem ook niet is gevergd".

Vanwaar dit verschijnsel, dat Oldenbarnevelt voor de ziel van 't zoogenoemde verbond doorging, dat hij als de hoofdtegenstander werd aangemerkt, daar toch het bovenstaande voldoende bewezen heeft, dat de magistraten der acht steden zelve voor de gansche handelwijze mogten en moesten verantwoordelijk gesteld worden? Vanwaar dit verschijnsel, zeg ik. De taal der vijanden van Oldenbarnevelt zal dit verklaren: het was, omdat, volgens Carleton, Barnevelt was »la principale lumière de leurs conseils"[1]), wiens ziekte »causait un calme mortel dans cette cour (te 's Gravenhage)"[2]) en sedert wiens dood »pour dire la vérité ils n'ont pas encore trouvé quelque bon moyen pour expédier les affaires"[3]). Het was, omdat

1) Carleton, Lettres etc. II, p. 44.
2) Ibid. I, p. 14.
3) Ibid. III, p. 147.

hij, naar de getuigenis van Baudart, »lange jaren aaneen de groot-geachtste geweest was onder allen, die in de politieke regering der geunieerde Nederlandsche provinciën geweest zijn, kloek en vernuftig van verstand was en met iedereen wel wist te leven en om te gaan, ettelijke jaren herwaarts (sinds 1618) gehad heeft het meeste gezag, niet alleen in de regering van Holland, maar ook in het college der Staten-Generaal, zoodat er in zijne absentie schier niets werd gebesogneerd of afgedaan en alle groote en gewigtige zaken door zijn hoofd gingen" [1]. Het was eindelijk, omdat hij, — getuige het woord, door den Heer de Mathenesse [2]) onmiddellijk na de gevangenneming der drie Heeren ter Staten Vergadering gesproken, toen zij, die men de leden der Arminiaansche factie noemde, op de vraag naar hun advies 't zij over 't geen gebeurd was, 't zij *de agendis*, lang verward en stil terneer gezeten hadden, — hun »tête langue et main" was, die men hun nu had ontnomen, weshalve men van hen nu niets te verwachten had dan »le silence et l'étonnement" [3]).

1) Baudart X, blz. 62.

2) Deze behoort niet onder 's mans vijanden, maar wel Carleton, aan wien ik de uitspraak ontleen.

3) Carleton, Lettres etc. II, p. 290.

Dr. J. A. Wijnne.

LEVENSBERIGT

VAN

JULIUS AUGUSTUS SCHNEITHER.

De laatste dag van het schooljaar te Groningen is wel altijd zoowel voor de docenten als voor de leerlingen een blijde feestdag en aanvang van een doorgaans wel verdienden rusttijd; maar was dat zeker nimmer meer te regt dan op den 7 Julij 1860, toen van acht jongelingen zes tot de hoogeschool bevorderd en twee van de tweede afdeeling ontslagen en alle met hoogen lof konden bekroond worden, terwijl onder het telken jare aangroeijend aantal der overige leerlingen velen een niet minder gunstigen uitslag beloofden. Aan niemand onzer moest echter deze dag eene grootere voldoening schenken, dan den rector, onder wiens bestuur de tegenwoordige inrigting van het gymnasium onder vele beslommeringen en moeilijkheden is tot stand gekomen en die thans moest erkennen, dat zijne verwachting van het welslagen daarvan verre overtroffen was. Wij zagen hem dan ook de werkzaamheden van dien dag met meer dan gewonen ijver vervullen en nog daarenboven, gelijk meermalen over gelijksoortige onderwerpen, de gelegenheid aangrijpen, om in zijne voorafspraak de vooroordeelen, die tegen de studie

van het Grieksch door zoogenaamd practische menschen worden opgeworpen, te bestrijden en de hooge waarde van de Grieksche literatuur voor echte beschaving aan te toonen.

Acht dagen na dezen voor zijne regtmatige zelfvoldoening zoo streelenden dag maakte eene onveilige badplaats plotseling een einde aan zijn even werkzaam als nuttig leven. De verslagenheid, die dat onheil bij zijn talrijk gezin, bij zijne vrienden, betrekkingen, leerlingen, ja zoowel in als buiten de stad zijner inwoning maakte, wil ik evenmin pogen te beschrijven als het verlies, dat ik zelf daardoor geleden heb bij eene meer dan dertigjarige nimmer gestoorde vriendschap.

Julius Augustus Schneither, in 1804 te Leiden geboren, had zijne opleiding bijna uitsluitend te danken aan zijn ouderen broeder Agathon Schn. die achtereenvolgende rector te Wageningen, Deventer en Groningen als zoodanig in het geheele land zijne wedergade niet had en een echt toonbeeld was van ware humaniteit. Reeds te Deventer als student ingeschreven en met zijnen broeder A. S. in 1820 naar Groningen verhuisd, zette J. A. S. hier zijne studiën in de letteren en regten voort, en wat de toenmalige faculteit der letteren aan deze hoogeschool te wenschen liet, vond hij rijkelijk vergoed in den omgang met zijnen broeder, alsmede in een literarisch genootschap van studenten, van welks nuttige inrigting mannen als T. Roorda, A. Rutgers, Hofstede de Groot en Herwerden nog getuigenis zouden kunnen afleggen.

Toen de praeceptor van de twee onderste halfjarige classen der toenmalige Latijnsche scholen hier ter stede, Dr. P. A. Reynders, door eene kwijnende ziekte buiten staat was geworden zijne betrekking te vervullen, werd in 1825 aan J. A. S. provisioneel de taak opgedragen om diens plaats te vervangen. Daar hij echter nog niet besloten had, aan welke loopbaan hij zich bij voorkeur zou wijden, legde hij die betrekking in de volgende groote

vacantie van 1826 neder, ten einde zijne studiën in de letteren en regten te eerder ten einde te kunnen brengen, promoveerde diensvolgens in 1827 in de regten[1]) en in 't volgende jaar ook in de letteren[2]), en vestigde zich als advocaat te Nijmegen. Maar toen zijn broeder Georg Antoon Schneither, die de opvolger van Agathon S. te Wageningen was geworden, van daar naar Middelburg werd bevorderd, volgde ook J. A. S. het voorbeeld van twee zijner broeders, wijdde zijn volgend leven aan het gymnasiaal onderwijs en werd even als zij het eerst te Wageningen beroepen. Te W. bleef hij van 1829 tot 1836 en verplaatste zich toen naar Zierikzee.

Zoo wel te Wageningen als te Zierikzee was J. A. S. de eenige docent aan de aldaar bestaande Latijnsche scholen. Hoe weinig aanprijzenswaard zulk eene vereeniging van alle classen onder één docent ook moge wezen, voor J. A. S. was zij gewis de beste leerschool om alle deelen van ons onderwijs practisch te leeren uitoefenen en de vereischten van den docent bij iedere classe grondig te leeren kennen, zoowel als wat men van de leerlingen op iedere classe al of niet mag verwachten of vorderen. Zelfs kreeg hij te Zierikzee gelegenheid om ook met het lager onderwijs goed bekend te worden door zijne aanstelling tot schoolopziener voor Schouwen, Duiveland en Tholen, aan welken post hij de vacantiën der Latijnsche school geheel toewijdde. Geen wonder dus, dat theorie en practijk van het onderwijs in al zijne deelen en onderdeelen zijn geheele volgend leven het middelpunt van zijne studiën en nadenken zijn geworden.

Zijne overkomst naar Groningen in 1841 kon niet plaats grijpen zonder gepaard te zijn met smartelijke gevoelens. Immers zij was alleen mogelijk geworden door

---

1) Diss. qua loca e Plinii Junioris scriptis quae ad jus civile pertinent, recensentur et illustrantur.

2) Disp. de Euripide Philosopho.

het ontijdig afsterven van eenen broeder, die voor hem als 't ware vader en broeder te gelijk was geweest, en wiens opvolger te zijn bij diens algemeen erkende uitstekendheid ook geene ligte taak was. Daarbij had hij voor diens post een door de Curatoren in de eerste plaats aanbevolen mededinger gehad, die tevens een oud vriend was en nu zijn ondergeschikte ambtgenoot werd. Deze laatste zwarigheid bleek echter de geringste te zijn, daar de gemelde oude vriendschap ten einde toe ongestoord is blijven voortduren. En toen die mededinger vervolgens (1843) tot conrector werd benoemd, moest de overeenstemming die in beider rigting heerschte, en beider gelijke wedijver, om het voorbeeld van den door beiden evenzeer vereerden vorigen rector, die een tiental jaren de taak van rector en conrector alleen waargenomen had, naar hun vermogen na te streven, ook bevorderlijk zijn voor de eenheid en volledigheid van het onderwijs, ook waar dit op de lagere classen iets te wenschen overliet.

Het verblijf in eene academie stad als Groningen heeft voor het overige voor een in de oude literatuur doorkneed man geheel andere aanloklijkheden dan menige andere plaats, waar zoodanig iemand niet zelden de eenige persoon is, die in die literatuur belang stelt of ervaren is, en waar men, als men niet bloot een kamergeleerde wil zijn, maar ook onder de menschen wil verkeeren, zijne uit de Ouden geputte wijsheid op de studeerkamer moet opsluiten. En waar de rector alleen voor het onderwijs op de hoogste classe behoeft te zorgen, wier voorbereiding hij kent en onder zijn toezigt heeft, zal hij ligt met veel meer zelfvoldoening dat onderwijs uitoefenen, dan een literarisch professor aan de universiteit, wiens toehoorders uit allerlei inrigtingen van onderwijs afkomstig zijn en wier werkzaamheid hij niet als een rector kan regelen en controleeren. Hoe goed en grondig Schneither ook reeds te voren in de oude literatuur was doorgedrongen, en in de mededeeling daarvan zijne be-

gaafdheden had kunnen toonen, zoo gaf toch het verblijf hier ter stede aan zijne studie een nieuw leven en grootere uitbreiding. Daarbij kon men echter het allerminst van hem zeggen, wat Voltaire aan de Daciers en Salmasiussen in den mond legt:

Le goût n'est rien: nous avons l'habitude
De rédiger au long, de point en point,
Ce qu'on pensa; mais nous ne pensons point.

Hij bezag de onderwerpen die zijne belangstelling wekten lang van alle zijden en kon dan ook zoo dikwijls hij er de pen over opvatte, sneller bijna dan deze wilde volgen zijne rijpe gedachten op het papier brengen. Al wie evenwel bij eene gewigtige en werkzame betrekking ook voor een telkens aangroeijend huisgezin heeft te zorgen, kan zich bezwaarlijk toewijden aan veel tijd en hulpmiddelen vereischende werken van geleerdheid. Veel eerder loopt hij gevaar om onder de dringende zorgen voor huisgezin en kroost zich met de geregelde vervulling zijner ambtsbezigheden te vergenoegen en weinig of niet deel te nemen aan hetgeen zijne vooral in onzen tijd nimmer stilstaande wetenschap telkens te voorschijn brengt. De onder alle beslommeringen nimmer verflaauwende levendige geest van Schneither nam daarentegen onafgebroken deel aan al wat het naast in betrekking stond met zijne levenstaak. Ten gevolge zoowel van zijne vroegere loopbaan als dat hij nu hier aan het hoofd van eene inrigting stond, die onder zijn bestuur aanzienlijke uitbreiding erlangde, bleef bovenal al hetgeen het gymnasiaal onderwijs betrof zijne belangstelling het meest aantrekken. Van der jeugd af bekend met de rigting, die Rousseau en zijne volgelingen aan onderwijs en opvoeding gegeven hadden, waren het in lateren tijd bovenal Fr. Jacobs en L. Döderlein, met wier denkbeelden en inzigten over het wezen en de vruchtbaarheid van de studie der oude literatuur hij het meest overeenstemde en wier fijnen smaak en sierlijke vormen hij boven anderen waar-

het ontijdig afsterven van eer Jahn in zijne Jahrbücher de
als 't ware vader en broed gymnasiën met zijne rijke en
wiens opvolger te zijn b begeleidde, waren deze zoowel
kendheid ook geene gische verhandelingen in Mützells
diens post een do werp onzer veelvuldige gesprekken en
bevolen mededi De vruchten van zijn nadenken over de
en nu zijn bij niet alleen uitstekend bij al zijn on-
zwarigh practijk te brengen, maar ook veelal bij zijne
melde bij elke promotie van het gymnasium al
ver vereischten van tijd en plaats menig punt in het
licht te stellen en vooroordeelen uit den weg te ruimen,
gelijk dit nog de laatste maal, dat hij in 't openbaar op-
trad, op overtuigende wijze gebleken is. Zijne bijzondere
kennis ook van het lager onderwijs en van de nieuwere
talen bragt hij in practijk bij het onderwijzen zijner vele
kinderen, die hunne geheele verstandelijke vorming alleen
aan hem verschuldigd zijn, zoowel als ook in theorie bij
de uitbreiding van het gymnasium sedert 1847, en toen
dit met 1856 nog met eene één of tweejarige voorberei-
dende classe is vermeerderd en diensvolgens in 't geheel
een zeven- of achtjarigen cursus omvat.

Bij alle zijne bezigheden vond Schneither nog tijd om nu en dan een werk uit het Fransch, Engelsch of Hoogduitsch te vertalen. Meer overeenkomstig met zijne levenstaak waren enkele met of zonder naam uitgegevene brochures of recensiën over het onderwijs. Van deze is nog wel eene herlezing waardig, vooral wanneer eenmaal het middelbaar onderwijs naar de wet zal georganiseerd worden, wat hij over het verslag der Staatscommissie van 1845 heeft uitgegeven. Verscheidene bladzijden daarvan hadden als bijlage kunnen dienen van den Open brief der Leidsche juridische studenten aan den hr. v. Heemskerk in Nov. 1860 ten aanzien van het gebruik van 't Latijn als schrijf- en spreektaal op gymnasiën en universiteiten. Hoe toch nog heden ten dage mannen, die aan instellingen van hooger onderwijs hunne opleiding gezocht hebben, en zelfs

'e zoodanigen, wier taak het is, door zulk onderwijs
'den tot wetenschap en zelfdenken op te leiden,
'n boven hunne moedertaal als voermiddel daartoe
.aprijzen, is een van die raadsels voor het ge-
erstand, die alleen op te lossen zijn door te wijzen
, de onuitwischbaarheid van eeuwen heugende voordeelen of door de waarheid der spreuk te betwijfelen: *magna est veritas et praevalebit.* Desniettemin is de quaestie over het Latijn spreken en schrijven in de laatste 15 jaren sedert de verschijning der brochure van Schneither toch eene groote schrede nader tot de beslissing gekomen. Van jaar tot jaar vermindert het aantal van professorale Latijnsche oraties en collegies, zoodat welhaast de wet er den genadeslag aan zal moeten geven; en niemand durft meer beweren, dat onze geleerden alleen magtig genoeg zijn, om hun Latijn als algemeene taal der geleerden door de gansche beschaafde wereld te handhaven. — Een niet minder belangrijk paedagogisch vraagpunt, dan waartoe het verslag der Staatscommissie van 1845 Schneither aanleiding gaf, behandelde hij in 1849 in den eenjarigen Gruno bij eene uitvoerige beoordeeling van dr. P. de Raadts boekwerk Noorthey, waarin de voordeelen van openbare scholen boven instituten zelfs als dat van Noorthey krachtig ontwikkeld werden. — In 1854 voltooide Schneither de omslagtige en moeitevolle bewerking van een algemeen bruikbaar Latijnsch woordenboek, hetwelk ook met verdiende goedkeuring is ontvangen, zoodat reeds aan een tweeden druk behoefte begint te ontstaan. — Vervolgens lokte hem het in beknopten en uitlokkenden vorm gegoten Hoogduitsche werkje van dr. Kopp over de Romeinsche antiquiteiten aan, hetwelk hij dan ook voor ons gymnasiaal onderwijs volkomen geschikt maakte. — Een klein stukje (*Cicero pro Archia?*), dat in ons tijdschrift voor 1856 te vinden is, zou waarschijnlijk meer opmerking gevonden hebben, toen nog ieder Latinist met deze redevoering in Ciceroos schriften ingewijd werd of bij het

verlaten der Latijnsche school eene Latijnsche declamatie daarover uitsprak. Terwijl toch van dit naar mijn gevoelen voldingend stukje geene gemotiveerde goed- of afkeuring mij bekend is geworden, heeft daarentegen de veroordeeling van de eerste Catilinaria tal van geleerde monden en pennen in beweging gebragt en toch *adhuc sub judice lis est.*.

Gelijk bij zijn ouderen broeder en leermeester Agathon S. Cicero en de oratores Attici welligt meer dan bij iemand zijner ambt- of tijdgenooten hoofdstudie geweest was, zoo had ook J. A. Schneither eene bijzondere begaafdheid om met scherpzinnigheid de argumentatie en de fijnheden der oude redenaars uiteen te zetten en duidelijk te maken, waartoe zijne vroegere studie in de regtsgeleerdheid niet weinig bevorderlijk was geweest. Bovendien waren het inzonderheid Euripides, Sophocles, Horatius en Terentius, bij welker verklaring zijne eigenaardige scherpzinnigheid en fijnen smaak het meest uitblonken, en wier schoonheden hij tot in de kleinste bijzonderheden op de bevalligste wijze voor zijne leerlingen wist uiteen te zetten.

Elke publieke betrekking in de maatschappij heeft hare eigenaardige voordeelen en bezwaren; de onze moge bij hare vele bezwaren niet tot de voordeeligste behooren: in één opzigt munt zij boven vele uit: in de duurzame erkentelijkheid onzer leerlingen. Immers even als de nog levende leerlingen van Agathon S. hunnen leermeester niet hebben vergeten, zullen ook die van zijnen jongeren broeder gewis zijn aandenken blijven vereeren en even als beider broeders oude vriend het blijven beklagen, dat zij gelijkelijk in den bloei huns levens zijn weggerukt met achterlating van talrijke onverzorgde betrekkingen. In dit opzigt is het lot dien vriend gunstiger, die na eene halve eeuw aan privaat en publiek onderwijs besteed te hebben zijne overige levensdagen in otio literario hoopt door te brengen, en daarbij in menig oud leerling een trouw vriend te blijven vinden.

December 1860. H. Riedel.

HET TOEKOMEND MIDDELBAAR ONDERWIJS.

De redactie van dit tijdschrift had zich gevleid Dr. Riedels voorlezing over dit onderwerp op de laatste vergadering des genootschaps te Utrecht gehouden in haar geheel te kunnen mededeelen, doch zij eerbiedigt de redenen, die den afgetreden voorzitter nooplen zijne redevoering afzonderlijk uittegeven [1]; om nu de leden des genootschaps en, zoo er buitendien nog eenige belangstellende lezers van dit tijdschrift gevonden worden, ook deze eenigzins bekend te maken met Dr. Riedels denkbeelden over dit onderwerp, wil zij hier een kort uittreksel van die voorlezing geven. Volgens Dr. Riedel dan moet het middelbaar onderwijs niet zijn een onderrigt of afrigting tot bijzondere beroepen of bedrijven van welken aard dan ook. Ontwikkeling van het verstand en beschaving van den geest moet als hoofddoel worden aangenomen; de beste middelen om dat hoofddoel te bereiken zijn taalstudie, mathesis en historie. Alle knapen, aan wie hun stand in de maatschappij toelaat aan het middelbaar onderwijs deel te nemen behooren daartoe reeds over te gaan, wanneer zij hun tiende levensjaar volbragt hebben. In de

---

[1] Het toekomend middelbaar onderwijs. Eene voorlezing van Dr. H. Riedel. Te Groningen, bij R. J. Schierbeek, 1860. 0.25.

vier daarop volgende jaren kunnen zij achtereenvolgens het Fransch, Hoogduitsch en Engelsch bij hunne moedertaal tot eene vrij aanmerkelijke hoogte brengen en tevens de vroeger alleen practische rekenkunst op mathesis leeren grondvesten. En terwijl zij van zelf te gelijk met het aanleeren der talen eene menigte kundigheden en feiten opdoen, vereischen alleen mathesis, geographie en historie een naar hunne vatbaarheid ingerigt systematisch onderwijs. Zoo voorbereid zullen diegenen, welke voor de studie aan de Universiteiten bestemd zijn, in de vier volgende jaren ver genoeg in de kennis der oude talen, historie en mathesis kunnen vorderen, om naar de bestaande verordeningen als student te worden aangenomen. Wilde men eens, zoo als in vele opzigten wenschelijk was, de zoogenaamde propaedeutische studiën vóór het verblijf aan de Universiteiten afdoen, dan zou, althans bij goeden aanleg dat doel met een jaar langer onderwijs aan een welingerigt gymnasium gewis veel beter bereikt worden, dan gewoonlijk in de eerste van het studentenleven geschiedt. Dat studentenleven zou dan ook zonder twijfel eene veel betere rigting krijgen, wanneer ieder student bij zijne intrede aan de Universiteit dadelijk met het vak konde aanvangen, waartoe hij zich bestemd had. Terwijl dus zij, die voor de hoogere studie aan de Universiteit bestemd zijn tot de voltooijing van hun 18de of zelfs van hun 19de of 20ste jaar aan het middelbaar onderwijs deel nemen, behoorde het middelbaar onderwijs voor alle overigen die dit konden doen, althans voortgezet te worden tot de voltooijing van hun 16de jaar. In die twee laatste jaren zou men met de verdere beoefening der nieuwere talen en van hare literatuur moeten vereenigen een meer volledigen cursus van de algemeene en vaderlandsche historie en bij eene diepere en hoogere studie der mathesis de grondbeginselen der natuurwetenschappen voegen. Overal waar zulk een welgeordend en volledig middelbaar onderwijs ingerigt ware, zou men naar de behoefte van ieder

gewest onderwijs in meer speciale vakken en practische wetenschappen gemakkelijk daarmede in verband kunnen brengen, mits de grondslagen van echte geestbeschaving daardoor niet ondermijnd worden. Hierop onderzocht Dr. Riedel nog eenige punten, in welk onderzoek wij hem echter niet kunnen volgen, daar wij anders de geheele voorlezing zouden overschrijven; wij willen dus eindigen met het slot daarvan: wanneer mijn systeem ingang kon vinden, dan zou, geloof ik, aan allen wezenlijke behoeften van onderwijs voldaan worden. Immers, die voor geheel practische bedrijven bestemd zijn, zullen daartoe toch niet met vrucht opgeleid kunnen worden, voor dat zij 14 jaar oud zijn geworden en dan zullen zij reeds vier jaar middelbaar onderwijs hebben genooten. Al wie daarentegen buiten de Universiteiten tot meer wetenschappelijk onderwijs in speciale vakken van natuurwetenschap, van genie, krijgskunde of marine bestemd zijn, zullen daarmede niet kunnen beginnen, dan na een volledig volbragten cursus van middelbaar onderwijs en dus na hun 16de levensjaar. Alsdan zal de docent in de mathesis den vasten grondslag voor alle die wetenschappen kunnen gelegd hebben, waarop maar behoeft voortgebouwd te worden. Zelfs de oude literatuur zou ligt bij zulk een rationeel ingerigt middelbaar onderwijs menig talent kunnen overhalen om, gelijk de Engelsche aristocratie, zijne opleiding niet voltooid te achten, zonder ook in de oude literatuur doorgedrongen te zijn.

GRIEKSCH HOLLANDSCH WOORDENBOEK.

Op het gevaar af van welligt door dezen of genen verwaand genoemd te worden, geef ik in dit Tijdschrift een kort verslag van bovengenoemd werk; hetgeen ik te zeggen heb, kan men grootendeels in het voorberigt daarvan lezen, maar daar dit schrijven weder andere lezers zal vinden als dat voorberigt, zoo heb ik eindelijk aan den wensch van mijne mederedacteurs toegegeven om op deze wijze de aandacht van mijne ambtgenooten op mijn woordenboek te vestigen; ik doe dit ook gaarne, omdat mij hierdoor nog eens de gelegenheid wordt gegeven hen zoo dringend mogelijk te verzoeken mij door mededeeling van hunne aanmerkingen in staat te willen stellen mijn arbeid te verbeteren en aldus bij de voorbereiding van eene nieuwe uitgave, die, over eenige jaren noodig zal kunnen zijn, daarvan tot nut van ons gymnasiaal onderwijs een dankbaar gebruik te maken; een woordenboek te schrijven toch is geene gemakkelijke taak; al waakt men onophoudelijk tegen onnaauwkeurigheden en misslagen, zij sluipen er toch telkens in een te groot getal binnen en worden door een ander ligter opgemerkt dan door den schrijver zelf; daarom kan een woordenboek bij eene eerste uitgave onmogelijk dien trap van volkomenheid bereiken, die noodig is en daarom juich ik de ziens-

wijze der uitgevers van harte toe om, voor zulk eene onderneming betrekkelijk spoedig, na verloop van eenige weinige jaren eene tweede uitgave van zulke boeken te willen geven.

Dat er, toen de eerste aflevering van mijn woordenboek verscheen, werkelijk behoefte aan zulk een was, wordt algemeen erkend; in hoeverre ik in die behoefte voorzien heb, mogen anderen beoordeelen; ik heb, voor zoo ver het met mijne overtuiging overeenkwam, getracht al die spraakkunstige eigenaardigheden, die de tegenwoordige studie van het grieksch zoo ruimschoots aan het licht brengt, in mijn woordenboek te nemen; ik heb mij beijverd door herhaalde, naauwkeurige proefrevisies een zuiveren druk te geven; dat mijn boek in beide opzigten veel te wenschen overlaat, en er zelfs eenige artikels zijn weggevallen, ik zal de eerste zijn om dit te bekennen; maar deze zwakheden hebben ook eene goede zijde, zoo als blijkt uit hetgeen ik in het voorberigt dienaangaande geschreven heb.

Mijn werk is niet oorspronkelijk; waar reeds zoovele voorgangers zijn, die ieder het hunne hebben bijgedragen om een gebouw op te trekken, hoe zou men daar beloond worden voor de moeite van een waarlijk oorspronkelijk werk geschreven te hebben? Men zou zijne oorspronkelijkheid, als men aannam dat één menschenleven voor zulk een arbeid toereikend was, duur koopen, want men zou een werk leveren vol van leemten en gebreken en niets goeds uitrigten; daarom koos ik mij een leidsman, dien ik echter niet blind navolgde noch op zijn woord geloofde; ook verwaarloosde ik om hem PAPE, JACOBITZ, de nieuwe bewerkers van PASSOW of STEPHANUS niet; bij vergelijking van het werk van ROST met het mijne zal men zien, hoeveel mijn arbeid van den zijnen verschilt; behalve het verschil in den omvang der beide werken moet hier voornamelijk in aanmerking komen, dat dit woordenboek geheel voor nederlandsch gebruik bestemd is en

wel bijzonder voor de nederlandsche Gymnasia; het omvat dus niet de geheele grieksche letterkunde, maar slechts die schrijvers, die voornamelijk op de Gymnasia gelezen worden: *Homerus, Pindarus, Herodotus, de Tragici, Comici* en *Attici;* maar ik mogt ook niet alles weglaten, wat buiten dit kader lag, ik moest mijn plan uitbreiden en ROST volgen in alles, wat hij geeft van die schrijvers, die vóór den ondergang van Griekenlands vrijheid leefden, bovendien nog in die woorden, die eerst bij *Theocritus, Plutarchus, Lucianus, de latere Historici* of slechts in het *nieuwe Testament* in zwang zijn; bij deze heb ik mij echter over het algemeen slechts tot hoofdwoorden bepaald, daar het noodelooze moeite zou zijn voor hen, die zulke geschriften lezen, het bekende te geven. Zoude intusschen deze uitbreiding van mijn oorspronkelijk plan de invoering op de Gymnasia niet hinderlijk zijn, dan moest den leerling aangewezen worden, binnen welke grenzen het gebruik van de woorden beperkt is. Dit is geschied door het opnoemen der schrijvers, die zich er van bedienden; maar een woordenboek als dit kan, wat het aangeven van de autoriteit betreft, slechts ten doel hebben in het algemeen te bepalen, tot welken tijd, tot welk dialect, tot welke soort van taal ieder woord behoort, opdat de gebruiker terstond in staat zij te beoordeelen, wat hij voor zich heeft en b. v. ionische en dorische van attische vormen, en eenvoudige prozawoorden van verhevene en dichterlijke kan onderscheiden: naar een hooger doel kan een woordenboek als dit niet streven, als men althans om philologische idealen de paedagogische werkelijkheid niet uit het oog verliezen wil. Dus is de autoriteit aangegeven, niet voor philologen, maar voor hen, die leeren moeten, wat het onderscheid is tusschen de taal van *Homerus* en van *Plato*, van *Herodotus* en van *Thucydides*.

Verder meen ik dat zulk een woordenboek vrij moet blijven van langwijlige verklaringen van zaken en zich in dit opzigt slechts tot het allernoodzakelijkste dient te be-

palen; het ware anders geen moeijelijk werk geweest bij voorkomende gelegenheid eenige zinsneden over grieksche oudheidkunde enz., over te nemen, maar als men hiermede begon, hoe vele bijzaken zou men moeten behandelen om zich zelf gelijk te blijven, en het is niet te denken, dat iemand ooit de grieksche oudheidkunde en andere realia uit zijn woordenboek zal gaan bestuderen. Bij de behandeling der particulae heb ik mij tot groote kortheid bepaald, omdat men de leer dier voelhorens der taal alleen uit eene langdurige studie der taal zelve kan leeren en niet uit een lexicon; daarenboven zag ik het practische nut er niet van in: welk leerling zal zijn woordenboek opslaan om de beteekenis van ἄν op de eene of andere plaats te leeren kennen? Zulke artikels zouden dus, al waren zij geleerde verhandelingen geworden, daar ongebruikt staan en daarom heb ik er slechts het noodzakelijkste van opgegeven.

Moet een woordenboek hulp bewijzen in het aanleeren der taal, het mag geen middel worden om de spraakleer te verwaarloozen: niet allen denken daarover evenzoo: er zijn woordenboeken, waarin men in de alphabetische volgorde vormen als: ἀγρόμενος; ἀδήσω, ἀδον, ἀείσεο, ἔγημα, ἔθηκα en dergelijke ziet verschijnen; ik oordeelde, dat het eene schande voor ons gymnasiaal onderwijs zou zijn, als ik hen hierin had gevolgd en liet ze dus achterwege; mogt ik daarom ook afleidingen weglaten? Zijn wij reeds zoover met het onderwijs der grieksche taal gevorderd, dat ieder leerling weet wat ἄγνισμα beteekent, als hij het werkwoord ἀγνίζειν kent, of ἀγρευτής kan vertalen, als hij weet wat ἀγρεύειν is? Ik geloof het niet, of liever ik zou het voor eene groote dwaling houden zulke woorden uit onze lexica te schrappen; en wilde men dat alles weglaten, dan mogt men wel eerst een leerboek der afleiding en zamenstelling schrijven en doen instuderen om tot grondslag te dienen bij het gebruik van een woordenboek.

De hoofdzaak van een woordenboek als dit is, dat de leerling zich zoo spoedig mogelijk op de hoogte kan stellen, wat de oorspronkelijke beteekenis van een woord is, opdat hij daaruit afleide, wat bij zijn schrijver juist te pas komt: daarom heb ik getracht duidelijk en kort te zijn, zonder omhaal en vertaling van vele voorbeelden, waardoor het gebruik van het woordenboek slechts handenarbeid en geene verstandsoefening vordert. Zorgvuldig heb ik acht geslagen op de aanduiding der quantiteit der lettergrepen: in den regel zijn slechts de lange ancipites aangewezen, doch dikwijls tot duidelijkheid ook de korte. Wat de afleiding betreft, zoo zal men door de tusschenplaatste streepjes dadelijk de deelen der zamengestelde woorden kunnen onderscheiden en daardoor ook hunne afleiding: bij dubbel zamengestelde woorden is een streepje gebruikt om de deelen der laatste zamenstelling aan te duiden. Elk van deze deelen kan weder een compositum zijn en wordt dan door eene opene ruimte gescheiden, b. v. *ἀ-κατά στατος*, laatste zamenstelling uit *α* en *αἰτά-στατος*; het laatste is reeds vóór deze zamenstelling een compositum en wordt dus door eene ruimte gescheiden; diezelfde eenvoudige opene ruimte vindt men ook, waar door zamentrekking de wezenlijke afscheiding der lettergrepen onmogelijk door een streepje kon aangeduid worden, zooals b. v. *ἀγαθο υργός*.

Men zal menig woord met een ' gemerkt vinden; hierdoor wil ik reeds dadelijk de oplettendheid gevestigd hebben op den twijfel, die er gevoed wordt omtrent het bestaan of den vorm van zulk een woord; ik vlei mij alzoo iets te zullen bijdragen om de grieksche woordenboeken van veel nutteloozen, ja zelfs schadelijken ballast te bevrijden.

Aldus ongeveer schreef ik voor jaren, toen de eerste aflevering van dit woordenboek verscheen; thans, nu ik aan het einde van mijn arbeid gekomen ben, blijft mij nog over te berigten, waarin mijn vriend Dr. C. M. FRANCKEN zijne hulp aan dit werk heeft verleend. Bij eene naauw-

keurige herziening van genoegzaam de geheele copie heeft hij vooral acht geslagen op de juistheid der opgegevene hollandsche woorden en deze, waar het noodig was, veranderd en aangevuld, de volgorde en het verband der beteekenissen, vooral bij de particulae verbeterd en meermalen onjuiste citaten verwijderd. Zonder zijne medewerking zou deze arbeid zeker nog veel verder van de volmaaktheid af zijn, dan toch reeds het geval is en zeker niet in betrekkelijk korten tijd zóó zijn ten einde gebragt. — Ook den uitgevers ben ik dank verschuldigd voor de wijze, waarop zij bij het drukken van dit werk voor het wélslagen van deze onderneming hebben gezorgd.

Bij het verschijnen der zesde aflevering gaven de uitgevers kennis om ter tegemoetkoming aan veler verlangen eene hollandsch-grieksche woordenlijst te geven; deze lijst is nu nog vermeerderd met eene opgave van eenige eigennamen; wat de eerste betreft, men moet haar volstrekt niet als een woordenboek beschouwen; zij is niets dan een register, waarin men aangeduid vindt, waar men in het woordenboek een grieksch woord vinden kan, dat aan een gegeven hollandsch woord beantwoordt; om het lastige zoeken te vermijden is aan woorden de voorkeur gegeven boven de cijfers der kolommen; hierdoor wordt den reeds eenigzins ervaren gebruiker het dubbel zoeken bespaard, daar deze toch wel weten zal, wat b. v. het onderscheid is tusschen *breken* λύω en *breken* κατάγνυμι; dikwijls zal men ook te vergeefs naar een woord zoeken, maar dan kan men zich door een ander hollandsch woord van gelijke beteekenis of door de afleiding gemakkelijk uit de verlegenheid redden; men zal echter ook wel woorden vinden, hoewel niet in grooten getale, die wel in de lijst, maar niet in het woordenboek voorkomen; dat was eene zwarigheid, die niet vermeden kon worden; de lijst is geen woordenboek, het is slechts eene kleine hulp, bij vertaaloefeningen en daartoe dient dan ook de lijst van eenige eigennamen; de toevoeging van die eigenna-

men in het woordenboek zelf met geschied- en aardrijkskundige bijzonderheden zou tot te groote uitgebreidheid aanleiding gegeven hebben, indien ik mij althans niet te vreden had gesteld er eenige doorluchtige personaadjes uit te laten, zooals b. v. Aeschines, Aeschylus en Aesopus, welk drietal ik onlangs in dergelijk woordenboek met eigennamen miste of indien ik den gebruikers meer had willen zeggen dan dat Ἀμίλκας Hamilcar beteekent en Βάῤῥων een romeinsche mannennaam is; op die wijze worden onze leerlingen weinig gebaat en dan hebben zij meer nut van de bestaande woordenboeken van eigennamen; de gegevene lijst zal, hoop ik, in de meeste gevallen voldoende zijn om bij vertaaloefeningen spelling, declinatie en accent van een griekschen naam te doen kennen Eerst na het afdrukken van de eerste bladzijden der woordenlijst bleek het, dat vele noodzakelijke woorden ontbraken, daarom zijn er over dat gedeelte eenige bijvoegsels en verbeteringen aangebragt, terwijl van deze zelfde gelegenheid gebruik is gemaakt om nog eenige onnaauwkeurigheden in het verdere gedeelte te verbeteren.

A. H. G. P. van den Es.

LIJST VAN GESCHRIFTEN

OVER DE

LATIJNSCHE SPREEKWOORDEN.

(*Eene Bijdrage voor de Bibliographie.*)

Toen ik mij onlangs ging gereed maken om eene Beoordeeling te schrijven van den Novus Thesaurus Adagiorum Latinorum van Dr. Wilh. Binder, achtte ik het dienstig vooraf eenigzins meer bekend te worden met de literatuur van dat onderwerp, ten einde met kennis van zaken aan dat boek het regt te laten wedervaren waarop het aanspraak maken kon. Om dit doel te bereiken, ben ik begonnen mij eene Lijst te vervaardigen van alle geschriften, die er sedert de eeuw van Erasmus over de Latijnsche Spreekwoorden zijn uitgegeven; waartoe mij, behalve de Catalogi van eenige bibliotheken, zeer te stade gekomen is het stuk van Chr. Conr. Nopitsch, *Literatur der Sprichwörter. Ein Handbuch für Literarhistoriker, Bibliographen und Bibliothekare.* 2e Ausg. *Nürnberg* 1833, 8.

Reeds had die Lijst mij hare diensten bewezen en zou zij naar de snippermand verhuisd zijn, toen geheel buiten mijne verwachting de overredende woorden van een *Vir*

bonus et sapiens, quo non magis alter amicus, die niet slechts geleerde maar ook groot boekenkenner is, mijne eigenliefde prikkelden. Zoodra deze toch inzage genomen had van mijne papieren, betuigde hij mij niet slechts dat deze Lijst veel te goed was om verscheurd te worden en zijns oordeels eene niet geringe waarde had voor de Bibliographie, omdat nergens eene zoo volledige opgaaf van die geschriften te vinden was; maar zelfs verzocht hij mij dringend om ze ter gelegener tijd en plaats door den druk bekend te maken. »Wij hebben dan eenen legger" voegde hij er bij, »en ieder die nog iets vindt, dat hier mogt zijn overgeslagen, die heeft een fundament waarop hij kan voortbouwen". Kortom; toen hij mij verder nog betoogde dat zich niet ligt eene geschiktere plaats en gelegenheid voor de uitgaaf van deze Lijst zou kunnen aanbieden, dan indien zij in hetzelfde Tijdschrift werd opgenomen, waarin mijne recensie van Binder's Thesaurus zou gedrukt worden, heb ik mij gewonnen gegeven. Evenwel heb ik, met zijn goedvinden, het regt aan mij voorbehouden om, ingeval mij later mogt verweten worden dat reeds elders eene even goede of welligt betere opgaaf gevonden werd, de schuld op hem te mogen schuiven; wiens hand ook de woorden *Eene Bijdrage voor de Bibliographie* aan het hoofd dezes geschreven heeft. Mogt dus welligt iemand in dien titel iets aanmatigends meenen te vinden, waarvoor ik niet ontkennen wil mij eenigzins beducht te maken, dan heeft hij in dit geval niet met mij te doen, maar met een ander, die beloofd heeft als eerlijk man, de handschoen voor mij te zullen opnemen.

Om nu van deze Lijst, hoedanig zij dan ook zijn moge, reeds dadelijk ook zelf eenig nut te kunnen trekken, zal ik alle artikels nummeren, ten einde mij gemakkelijk daarop te kunnen beroepen in mijne straks volgende recensie, waar ik anders de titels van onderscheidene boeken zou moeten herhalen.

Ofschoon de chronologische volgorde wel hare bijzondere nuttigheid hebben zou, heb ik toch aan eene alphabeti-

sche opnoeming de voorkeur gegeven; deels, omdat het mij van sommige geschriften onbekend gebleven was, in welk jaar zij voor het eerst uitgegeven waren: deels, omdat ik het denkbeeld van mijnen vriend wilde in de hand werken, die van »naslaan en verder aanvullen" gesproken had. Daarom plaatste ik voor de duidelijkheid overal den naam des schrijvers vooraan; doch, wat anoniem is uitgegeven, bragt ik op die letter, waarmede het eerste woord van den titel begint.

Een paar inlichtingen moet ik echter hier noodzakelijk nog laten voorafgaan.

Vooreerst wensch ik dat de lezer gelieve in aanmerking te nemen, dat het doel van mijne Lijst hoofdzakelijk slechts geweest is om te onderzoeken, hoe rijk de literatuur is van dit gedeelte der Latijnsche philologie, en met welk regt Binder hierover gesproken heeft als *ein Feld, das seit Erasmus von Rotterdam und dem jüngern Manutius, also seit mehr als drie Jahrhunderten, fast gänzlich brach gelegen hatte.* Waaruit dus volgt, dat deze arbeid geenerlei aanspraak maakt op eenige verdere verdienste; noch ten opzigte van een wetenschappelijk onderzoek omtrent den oorsprong en ouderdom van de oudste drukken of incunabelen, noch omtrent het auteurschap van de anoniem of pseudoniem uitgegevene geschriften, noch zelfs omtrent den inhoud en de waarde van ieder geschrift dat door mij is opgenoemd. Had ik over de noodige ruimte kunnen beschikken, dan zou ik, behalve mijne eigene bevindingen, ook nog eene reeks van belangrijke aanteekeningen uit de door mij doorgesnuffelde bibliographische werken en geleerde catologi gemakkelijk hebben kunnen te zamen brengen en achter ieder artikel inlasschen. Nu heb ik deze moeten laten glippen; en heb mij zelfs kortheidshalve onthouden van de aanwijzing der Bibliotheken, waarin ik gevonden heb dat een exemplaar van deze werken wordt aangetroffen. Omtrent het een en ander moet ik dus voor het tegenwoordige slechts

verwijzen naar het reeds genoemde geschrift van Nopitsch.

Ten andere zij hier aangemerkt, dat, terwijl deze Lijst zal kunnen beschouwd worden als eene uitbreiding van het door Binder medegedeelde *Verzeichniss der Quellen und Hilfsmittel*, hier echter vele van de daarin opgenoemde werken onvermeld gebleven zijn, z. a. de *Institutio puerilis M. Ant. Mureti ad M. Antonium fratris filium* [in Mureti Operib. ed. Ruhnk. T. I. p. 805—822. en ook door Frotscher (*Lipsiae* 1834) in usum scholarum afzonderlijk uitgegen], de *Epigrammata Oweni*, de *Palingenii Zodiacus vitae* en meer dergelijke producten, waaruit wel menige schoone levensles in den Thesaurus is overgebragt, doch die op den naam van *Geschriften over Lat. Spreekw.* geene aanspraak maken kunnen. Met meer regt zou ik eene plaats hebben kunnen inruimen voor de *Sententiae van Publius Syrus* en *Seneca*, voor de *Disticha* van *Dion. Cato* en de verzen van den abt *Columbanus* en anderen, die door Bernhold verzameld zijn achter zijne uitgaaf van Cato's Disticha (*Schweinfurt* 1784); doch de zaak zoo hoog op te halen, waardoor ik op het terrein van de oude wereld zou terug gebragt worden, lag nu niet in mijn plan. Alleen wat op korten afstand aan de eeuw van Erasmus was vooraf gegaan, heb ik gemeend niet onvermeld te mogen laten; waarvan echter het meeste pas later door den druk was bekend gemaakt.

Ten slotte zij nog een goed woord gedaan voor de opname van ettelijke Verhandelingen, waarin afzonderlijke Regulae iuris en zoogenoemde Brocardica besproken worden. Mogt iemand begrijpen, dat deze recruten hier niet op hun plaats zijn, die wete dat zij slechts tijdelijk in deze kazerne zijn gehuisvest, tot dat hun overste gelegenheid gevonden heeft ze elders bij de manschappen, die hij gereed maakt, in te deelen.

1. Adagia i. e. proverbiorum, paroemiarum et parabolarum omnium, quae apud Graecos, Latinos, Hebraeos, Arabes cet. in usu fuerunt, Collectio. *Francof. ad M.* 1629. F. — *Ibid.* 1646. F. — *Ibid.* 1656. *F.* — *Ibid.* 1670. F.

2. Adagia quaedam ac carmina magis obvia et ex optimis quibusdam auctoribus collecta nec non alphabetice digesta. In gratiam studiosae iuventutis. *Brugis* 1727. 8.

3. Adagia selecta faciliora. *Dilingae* 1647. 4.

4. Adagiorum maxime vulgarium Thesaurus, ex probatissimis scriptoribus partim selectus, carminibus partim redditus. In gratiam studiosae iuventutis. *Aldenardae* 1747. 8.

5. Aegidius, Jo., Nuceriensis, Proverbia Gallicana secundum ordinem alphabeticum reposita et latinis versibus traducta. Correcta et aucta per Hub. Susannaeum. *Paris.* 1550. 8.

6. Aeneas Sylvius, alias Papa Pius secundus, Proverbiorum libellus. *Viennae* 1509. 8. — [in: Bap. Platina, de vitis Pontificum. *Colon. Agripp.* 1540. F. — *Ibid.* 1562. F. — *Lovan.* 1572. F. — *Colon.* 1626. 4. — *Ibid.* 1664. 12.]

7. Agricola, Joh., Siebenhundert und funffzig Deutscher Sprüchwörter, ernewert und gebessert. Mit vielen schönen lustigen und nützlichen Historien und Exempeln erkläret und ausgelegt. *Hagenaw.* 1534. 8.—*Ibid.* 1537. 8.—*Wittenb.* 1582. 8. —*Hagenaw.* 1584. 8.— *Wittenb.* 1592. 8. [De oudste uitgaaf *Magdeborg* 1528. 8. heet: »Drihundert gemene Sprikwörde, der wy Düdschen uns gebruken, unde doch nit weten, woher se kamen." Het zelfde getal bleef in de uitgaaf *Zwickaw* 1529. *Hagenaw* 1529. en *Leipzig* 1530. 8.]

8. Alanus, Proverbia cum exponibilibus sententiis diligenter correcta. *In fine:* Impressum Liptzk per Melchior. Lotter, Anno salutis nostrae 1502. 4. [Dat *correcta* doet vermoeden dat er eene vroegere editie geweest is; en in de daad vermeldt Nopitsch p. 176 eene eerste uitgaaf: »Alanus in Proverbiis" sine nota loci, anni et typographi. Doch in de opgaaf van eene latere editie van 1507. 4. staat ook bij hem p. 180. *collecta.*]

9. Alberus, Erasm., Praecepta vitae ac morum honestatis ac pietatis. Exquisitae item sententiae variorum atque optimorum auctorum in Decalogum distributae, Germanicis rhytmis non inepte redditae. *Francof.* 1556. 8.

10. Alethophilus, Erklärung des Sprichworts: »Mundus vult decipi." *Worms* 1696. 4.

11. Amantius, Barthol., Flores celebriorum sententiarum graecarum ac latinarum, definitionum, item virtutum et vitiorum, omnium exemplorum, proverbiorum, apophthegmatum tam ex veteri quam novo Testamento — porro ex philosophis, poetis, oratoribus ac historicis — in ordinem alphabeticum redacti. *Dilingae* 1556. F. — Repet. cum Dom. Nani Mirabelli Polyanthea. *Colon.* 1567. F. — *Ibid.* 1576. F. — *Ibid.* 1585. F. Acced. Sententiae Franc. Fortii. — *Argentor.* 1645. F.

12. Amsel, Joh., Dissertatio vulgo dicto: »Unus actus nullus actus" (Einmal, Keinmal) opposita. *Regiomont.* 1696. 4.

13. Andrelinus, P. Faustus, Epistolae proverbiales et morales, longe lepidissimae nec minus sententiosae. *In fine:* Finis novem epistolarum adagialium iuxta musarum videl. numerum et trium (quot charites sunt) epigrammatum. *Argentoraci* ex aed. Matthie Schurerii Schletstatini Nonas Septembris 1508. 4. — *Colon.* 1509. 4. — *Antwerp.* 1518. 4. — *Basil.* 1519. 4. — *Viennae* 1520. 4. — *Helmst.* 1662.

14. Apophthegmata, Similia cet. Ciceronis, Terentii, Erasmi cet. *Stetini* 1661. 8.

15. Apparatus proverbiorum et adagiorum, in communi usu loquendi crebrius occurrentium, ut et sententiarum — in usum iuventutis scholasticae, quae Augustae in Gymn. Annaeano latinitati studet, concinnatus. *Augustae Vindelic.* 1683. 8. (pag. 127.) — *Ibid.* 1736. 8. — *Ibid.* 1758. 8.

16. Appelmann, J. C., Gnomologia Latina cum vers. Germanica. *Francof.* 1749. 8. — Sprichwörter, Sitten- und Lehr-Sprüche aus den alten griechischen und römischen Schriftstellern gezogen, und in deutsche Verse übersetzt. *Frankf.* u *Leipz.* 1754. 8. (p. 270.)

17. Arcaeus, Ferd., Adagia. *Salmant.* 1533. 8.

18. Arnoldus, Sententiae proverbiales selectae. *Hamburgi* 1666. 8.

19. Aulaeus, Chph., Operum flores et sententiae insigniores. Accedunt eiusdem Aulaei Christianae precationes et distichorum moralium liber. *Francof.* 1551. 8. — *Ibid.* 1560. 8.

20. Axiomata sapientiae. *Ingolst.* 1723. 12.

21. Baierus, Jo. Jac., Adagiorum Medicinalium Centuria, quam recensuit variisque animadversionibus illustravit. *Francof.* et *Lipsiae.* 1718. 4.

22. Banniza, Jo. Petr., de nimia ac supervacua legum ac brocardicorum allegatione. *Wirceb.* 1747. 4.

23. Bardili, Burkh., de proverbio: »Unicus testis, nullus testis." *Tubing.* 1681. 4.

24. Barlandus, Adr., Proverbialium versuum ex principe poetarum Virgilio collectanea. *Basil.* 1535. 8. — *Ibid.* 1539. 8. — *Crem.* 1596. 8.

25. Bartels, Joh. Henr., Dissertatio de Proverbiorum fontibus. *Vitemb.* 1725. 4. (p. 16.)

26. Bebelius, Henr., Proverbia Germanica collecta atque in latinum traducta. [in: Bebelii Opuscula nova et adolescentiae laboris. *Argentine* 1508. 4. — *Ibid.* 1509. 4. — *Ibid.* 1512. 4. — *Ibid.* 1514. 4. — *Ibid.* 1516. 4. — *Ibid.* 1526. 4. [Facetiae, superiorum aetatum dicta jocosa et facta ridicula cotinentes, in libros tres digestae, una cum Prognostico perpetuo. Accesserunt ioci et apophthegmata ex Macrobii, Poggii, Erasmi et aliorum monumentis collectae. *Francof.* 1590. 8.]

27. **Beyerus**, Ge., Dissertatio de proverbio iuridico: »Maior dividit et minor eligit: der ältere theilt, der jüngere kieset." *Viteb.* 1712. 4.

28. **Beyerlinck**, Laur., Apophthegmata Chistianorum. *Antverpae* ex off. Plantin. 1608. 8.

29. **Berlucius**, Jo. Ant., Adagia selecta. Accessit adagia imitandi methodus. *Genevae* 1632. 8. — *Colon.* eod. a. — *Genev.* 1672. 8.

30. **Beroaldus**, Phil., Oratio proverbialis. *Bononiae* 1499. 4. — *Basil.* 1517. 4. — [in: Eiusd. Opusc. Var. Fol. XXXVIII—XLVIII.]

31. **Besoldus**, Chr., Axiomata de consilio politico. *Tub.* 1615. 12.

32. **Bilstenius**, Joa., Loci communes Sententiarum Moralium. (Latine et German.) *Frankf.* 1593. 8.

33. **Binder**, Wilh., Novus Thesaurus Adagiorum Latinorum. Lateinischer Sprichwörterschatz. *Stuttgart* 1861. 8. (p. 403.)

34. **Boettgerus**, Ge. Mart., Praxis Brocardicorum Iuris. *Anstad.* 1725. 4.

35. **Bovillus**, Car., Proverbiorum vulgarium libri tres. *Paris.* 1531. 8. [Ingelascht tusschen de Adagia van Erasmus in de editie van Jo. Jac. Grynaeus.]

36. **Brassicanus**, Joa. Alex., Proverbiorum σύμμικτα, cum appendice symbolorum Pythagorae, ex Iamblicho, Junianis subiecta. [Ingel. tusschen de Adagia van Erasmus in de editie van Jo. Jac. Grynaeus.]

37. **Brietius**, Phil., Acute dicta veterum poetarum Latinorum. *Paris.* 1644. 12. — *Ibid.* 1664. 12.

38. **Buchlerus**, Joa., a Gladbach, Thesaurus proverbialium sententiarum uberrimus, ex Germanicis, Latinis, Gallicis, Graecisque paroemiis in juventutis studiosae gratiam congestus. *Coloniae* 1618. 12. — *Ibid.* 1623. 12. — [Gnomologia, sive sententiae memorabiles. *Moguntiae* 1614. 12. — *Colon.* 1639. 12.]

39. **Camerarius**, Joach., Ἀριθμολογία ἠθική, sive indicationes variae de moribus, numeris comprehensae. *Lipsiae* 1552. 8. — Praecepta morum ac vitae. *Lipsiae* 1583. 8. — (Zie: *Egenolphus.*)

— Opuscula de Re Rustica, partim collecta, partim composita. Editio iterata. *Norib.* 1596. 8. (Continent veterum sententias de re rustica, leges rei rusticae, proverbia rustica cet.)

40. Carminum proverbialium totius humanae vitae statum breviter delineantium, nec non utilem de moribus doctrinam iucunde proponentium Loci Communes: nunc denuo in gratiam iuventutis aucti et recogniti. *Basileae* 1582. 8. (p. 857.)

41. **Carrach**, Jo. Tob., Programma de brocardico: »Illiquidi cum liquido nulla est compensatio." *Hal.* 1741. 4.

42. Ciceronis ac Demosthenis sententiae selectae; item apophthegmata, ex veteribus Autoribus collecta. *Antverpiae* 1561. 8.

43. Ciceronis sententiae insigniores. *Venet.* 1563. 12. — *Ibid.* 1579. 12. Addit. Demosthen. sentent. ex gr. in latin. convers.

44. **Cinthius**, Aloysius, de Origine vulgarium Proverbiorum. *Venetiis* 1526. F.

45. **Clocius**, Hieron., Virgilii versus proverbiales aliquot collecti. *Cremonae* 1563. 12.

46. **Coelius Rhodiginus**, Adagia quaedam. [Ingelascht tusschen de Adagia van Erasmus in de editie van Joa. Jac. Grynaeus.]

47. **Cognatus**, Gilbert., Adagiorum συλλογή, iuxta locos disposita. *Colon.* 1612. 8. — Eiusd. Nova Adagiorum appendix ad suarum Paroemiarum Syllogen. [Beide ingelascht tusschen de Adagia van Erasmus in de editie van Joa. Jac. Grynaeus.]

48. **Constantinus Germanicus** (Oldenburger), ad Justum Sincerum Epistola politica de peregrinationibus Germanorum recte et rite iuxta interiorem civilem prudentiam instituendis. *Cosmopoli*: s. n. a. 12.

49. **Corderius**, Maturin., Sententiae proverbiales sive adagiales, Gallicolatinae, ab authore auctae et recognitae. Formulae item nonnullae, quae speciem aliquam proverbii aut metaphorae insignioris habere videntur, selectae ad studia studiosae iuventutis iuvanda. *Lutetiae* 1551. 12. (p. 135.)

50. **Cosslinus**, Joan., Sententiae et Formulae e Plauti comoediis *Basil.* 1541. 8.

51. **Culmannus**, Leonh., Sententiae philosophicae s. versus poetarum morales in puerorum usum collecti. *Norib.* 1542. 8.

52. Delectus sententiarum et historiarum ad usum tironum accommodatus. Eine Auswahl von Sinnsprüchen, Erzählungen und andern Stücken — aus den römischen Classikern, nebst grammatischen und historischen Erläuterungen zur Erleichterung des Studiums der lateinischen Sprache. Nach dem Englischen herausgegeben von E. F. Michaelis. Mit einer Vorrede von Bröder. *Leipzig* 1819. 8.

53. Demosthenis ac Ciceronis Sententiae selectae et apophthegmata quaedam. *Lugd. Vin.* 1558. 12. — *Venet.* 1569. 12.

54. **Denzler**, Jo. Jac., Compendium de elegantiis Latini Sermonis, proverbiis cet. [achter: Clavis Linguae Latinae. *Basil.* 1686. 8. — *Ibid.* 1715. 8.]

55. **Dieterichs**, Jo. Ge., Justitia ac aeqnitas canonis: »Ubi rem meam invenio ibi vindico" praeside Mich. Godofr. Wernhero disputata. Diss. I. et II. *Erlangae* 1767. 4. (p. 164.)

56. **Dilherrus**, M. J. M., Gnomologia Ethica. *Norib.* 1661. 12.

57. **Draxius**, Th., Bibliotheca scholastica s. Thesaurus selectissimorum Adagiorum. *Londini* 1616. 8.

58. **Drusius**, Joh., Proverbiorum classes duae, in quibus explicantur proverbia sacra et ex sacris orta. *Franeq.* 1590. 8.

59. **Dupleix**, Scipio, Axiomata, Sententiae, Regulae iuris in carminibus. *Paris.* 1685. 8.

60. **Ebraensis**, Andr., Sententiarum memorabilium tum Ethnicorum tum Christianorum. T. I. et II. *Moguntiae* 1612. 12.

61. **Egenolphus**, Christoph., Anthologia gnomica. Acc. Joach. Camerarii monosticha gnomica. *Francof.* 1579. 8.

62. Eiselein, J., die Sprichwörter und Sinnreden des deutschen Volkes in alter und neuer Zeit. Zum ersten Mal aus den Quellen geschöpft, erläutert und mit Einleitung versehen. *Donaueschingen* 1838. 8.

63. Eyben, Huld., Dissertatio de origine brocardici: »Ein jeder Fürst, Graf etc. ist Kaiser in seinem Lande." *Giessae* 1661. 4.

64. Eyering, Euchar., Proverbiorum Copia, Etlich viel hundert Lateinischer und Teutscher schöner und lieblicher Sprüchwörter, wie die Teutschen auf Latein, und die Lateinischen auf Teutsch ausgesprochen, mit schönen Historien, Apologis, Fabeln und Gedichten geziert. *Eisleben.* 1601—1603. 8. 3 Th.

65. Elenus, Hier., Exercitationum Libri tres (quorum tertius continet Regulas iuris carmine expressas). *Antv.* 1576. 8. [in: Ottonis Thes. Iur. Rom. T. II. p. 1392.]

66. Elegantiarum e Plauto et Terentio libri duo, Publii Syri Mimographi et Poetarum veterum sententiae selectae, cum Des. Erasmi Rot. et Georg. Fabricii Chemn. expositionibus. *Lipsiae* 1589. 8.

67. Enchyridion scolasticum, in quo Flandrorum vernaculo idiomati celebres paroemiae et orationes quamplurimae ex Cicerone, Terentio aliisque — redduntur. (*Winnoxbergen*) 1553. 4.

68. Ens, G., Mantissa apophthegmatum. *Colon.* 1620. 12.

69. ERASMVS, Desid., Roterodamus, Adagiorum Chiliades iuxta locos communes digestae. Quibus Hadr. Junii, Joh. Alex. Brassicani, Joh. Vulpii, Gilb. Cognati, Coelii Rhodigini, Polyd. Vergilii, Petr. Godofredi, Car. Bovilli, Adr. Turnebi et aliorum quorundam paroemiographorum Adagia eodem ordine descripta subiuncta sunt. [c. Epist. nuncup. Joan. Jac. Grynaei ad D. Rheinh. a Syckingen]. *Aureliae Allobrogum* 1606. F.

Dit is de titel van de editie, die ik voor mij heb, en die mij toeschijnt de volledigste te zijn. Ik moet mij hier onthouden om alle, of zelfs de voornaamste uitgaven op te noemen. Hun getal bedraagt meer dan vijftig. De eerste proef van Erasmus over dit onderwerp, die slechts eenige Centuriae bevatte, verscheen onder den titel: D. Erasmi Adagiorum Collectanea, per Joannem Philippum Germanum. *Lutet. Paris.* 1500. 4, — Acht jaren later leverde hij: Adagiorum Chiliades tres ac centuriae fere totidem. *Venetiis* ap. Ald. Manutium 1508. F. — Bij latere uitgaven werd het getal Adagia nog vergroot; die, welke in 1536 te *Basel* uitkwam, heeft op den titel »Chiliades quinque:" en dit is de laatste die Erasmus zelf heeft kunnen nazien, daar hij in dit jaar overleed.

Om dit werk ook voor de jeugd toegankelijk te maken, zijn daaruit onderscheidene Epitome's vervaardigd; zoo als door Hadr. Barlandus *Antv.* 1526. 8. — Theod. Cortehoevius *Colon.* 1533. 8. — Fr. Dörffelius *Plauiae Variscorum* 1669. 12. — Jo. Chr. Messerschmid *Lipsiae* 1759. 8. — Jo. Schröderus *Sweinfurti* 1605. 8. — Eberh. Tappius *Colon.* 1539. 8. *Antv.* 1544. 8. *Lugd.* 1550. 8. en nog zeer vele andere zonder naam van den bewerker.

70. **Fabricius**, Georg., Adagiorum apud Virgilium centuriae VII. [in: Virgilii operib. c. Ph. Melanchthon. *Tiguri* 1577. 8.] — Eiusd. Elegantiae poëticae ex Ovidio, Tibullo, Propertio, elegiacis. Lips. 1554. 8. — Eiusd. Elegantiarum ex Plauto et Terentio libri duo. *Lips.* 1560. 8. (Zie n. 66.)

71. **Faselius**, Aug., Latium, oder das alte Rom in seinen Sprüchwörtern. Eine Sammlug der beliebtesten lateinischen Sprüchwörter in alphabetischer Folge, mit Angabe der Quellen, wo sie zu finden sind, sowie mit Anführung der gleichlautenden oder ähnlichen deutschen Sprüchwörter. *Weimar* 1859 8.

72. **Fasterling**, Mart. Luth., de utilitate Brocardicorum. *Altdorf.* 1693. 4.

73. **Feind**, Barthold., Florilegium Sententiarum et Adagiorum ex optimis auctoribus classicis congestum. *Hamburgi* 1734. 8.

74. **Feischel**, Es., de beneficio probandi secundi instantiae cuius formula: »Nondum deducta deducam, nondum probata probabo." *Argent.* 1672. 4.

75. **Ferrarii**, Gust., Gedanken von einigen deutschen Wörtern und Sprichwörtern lateinischen Ursprungs [in der Hallischen Neuen Bibliothek Th. XLI (*Frankf.* u. *Leips.* 1715. 8) S. 72—80.]

76. **Ferrerii**, Joa., Collectanea proverbiorum. *Colon.* 1612.

77. **Festing**, Jo., de Germanorum proverbio: »Wo nichts ist, da hat der Kaiser sein Recht verlohren". *Rostock.* 1686. 4. — *Jenae* 1745. 4.

78. **Feuerlinus**, Conr. Frid., Dissertatio de proverbio: »Docendo discimus". *Altorf.* 1718. 4.

79. **Fichtner**, Jo. Ge., Dissertatio de trito sermone proverbio: »Parvi fures suspenduntur, magni dimittuntur, vel in crumena puniuntur, sive marsupio reconduntur". *Altorf.* 1726. 4.

80. **Fischer**, C. C. G., Collectio proverbiorum et sententiarum notabilium, oder: Sprichwörter und sittliche Denksprüche zum Gebrauch der Schulen herausgegeben. *Halle* 1798. 8. — *Ibid.* 1805. 8.

81. Flores et Sententiae ex optimis auctoribus classicis, nempe Cicerone, Sallustio, Curtio, Horatio, Lucano, Plauto et aliis. *Amstelod.* 1713. 12.

82. Florilegium Ethicum s. Sententiae insigniores ex optimis auctoribus latinis collectae. *Hann.* 1647. 8.

83. Florilegium renovatum et auctum a J. Schwindio, c. figg. *Francof.* 1641. F.

84. **Freydancks**, Proverbia innumeras in se utilitates complectentia. (Latine et Germanice) *Lipsiae* s. a. 4.

85. **Freisleben**, Chr. Henr., Programma de usu axiomatum seu Brocardicorum in Jurisprudentia. *Lipsiae* 1728.

86. **Friderici**, Andr., Cornu copiae sapientiae. *Lipsiae* 1685. 12.

87. **Fungerus**, Jo., Nova proverbiorum farrago ex optimis auctoribus. *Lugd. Bat.* 1585. 8. — *Ibid.* 1595. 8.

88. Gaffer, Sim. Pet., de beneficio: »Non deducta deducam, non probata probabo." *Hal.* 1722. 4. — Eiusd. Dissertatio, qua examinatur brocardicum vulgare: »Statuta ex iure communi esse interpretanda." *Ibid.* 1731. 4.

89. Garnerius, Phil., Aurelianus Gallus, Thesaurus adagiorum Gallico-latinorum. *Francof.* 1612. 12. — *Ibid.* 1625. 8.

90. Gartnerus, Andr., Mariamontanus, Proverbialia dicteria, ethicam et moralem doctrinam complectentia, versibus veteribus rhythmicis ab antiquitate mutuatis; una cum germanica interpretatione conscripta et studiose collecta. *Francof.* 1572. 8. — *Ibid.* 1573. 8. — *Ibid.* 1578. 8. — *Ibid.* 1582. 8. — *Ibid.* 1585. 8. Acc. Marcolphus, Regulae nuptiales, sortilegium rhythmicum, prognostica seu practica perpetua praecepta valetudinis et morum, monopolium philosophorum. — *Ibid.* 1591. 8. — *Ibid.* 1598. 8.

91. Geffensis, Joa; Carmina et Proverbia magis obvia. *Antv.* 1617.

92. Geisler, Frid., Recensus axiomatum philosophico-iuridicorum. *Lipsiae* 1678.

93. Gentius, Gul, JCtus, Adagia aliquot e iure scripto et variis eius interpretibus collecta. [Ingelascht tusschen de Adagia van Erasmus, in de editie van Joa. Jac. Grynaeus.]

94. Gerbertus, Jo., Chilias adagiorum communiorum latino-germanicorum. 1641. s. l.

95. Gerhard, Ephr., Dissertatio de regula iuris Germanici: »Kauf geht vor Miethe" occas. Reform. Noric. tit. 17. L. VII. *Altd.* 1718. 4. — *Ibid.* 1741. 4.

96. Gerlingius, Joa., Sylloge adagiorum aliquot Des. Erasmi aliorumque iuxta ordinem alphabeticum digestorum et Germanico idiomate expressorum. *Lugd. Bat.* 1649. 4.

97. Germbergius, Herm., Proverbiorum centuriae XIV: quibus adiecta est centuria una, Somniorum suam interpretationem implicitam habentium. Item epistolarum sacrarum decades V. Omnia graece latineque in usum scholarum congesta. *Basileae* 1583. 8. (p. 388.)

98. Gerschovius, Centuria Locmannica proverbiorum Arabicorum distichis Latinis expressorum. *Gryphisw.* 1635. 8.

99. Gilhausen, Lud., Fasciculus proverbiorum et sententiarum ex utroque iure. Die Sprüchwörter und Sentenzen cet. *Mühlhausen.* 1600.

100. Giselinus, Vict., Sanfordianus, Adagiorum omnium, quae ab Erasmo, Junio cet. collecta sunt, Epitome. *Antv.* 1571. 8.

101. Godofredus, Petr., JCtus, Proverbiorum liber. [Ingelascht tusschen de Adagia van Erasmus, in de editie van Joa. Jac. Grynaeus.]

102. Goetzius, Ge. Henr., Decas Adagiorum theologicorum. *Lubecae* 1719. 4.

103. Gessmann, Joh. Barth., 777 Lateinische Sprichwörter zum Schul- und Privat-Gebrauche in alphabetischer Ordnung und mit freier Uebersetzung zusammengestellt. *Landau* 1844. 8. (p. 51.)

104. Gruterus, Jan., Sententiae Ethico-politicae, nunquam antehac editae, sapore tamen antiquitatis penitus imbutae et parte sui potissima ex optimorum quorumcunque auctorum scriptis formatae aut derivatae. [in: Florilegium Ethico-politicum nunquam antehac editum; nec non P. Syri ac L. Senecae sententiae aureae. Accedunt gnomae paroemiaeque Graecorum, item proverbia Germanica, Belgica, Italica, Gallica, Hispanica. *Francof.* 1610—1612. 8. III. partt. P. I. p. 1—156. P. II. p. 1—169. P. III. p. 1—154.] — Thesauri Politici P. I. continens proverbia, sententias, adagia. *Francof.* 1627. 4. [Zie: *Weinrichius.*]

105. a Gulpen, Theod., Manuductio studiosae iuventutis ad nativam linguae Romanae puritatem, continens phrases et proverbia. *Amsteled.* 1745. 8.

106. Habersack, Frid., Nucleus Terentianus, Gnomologia et Phraseologia Latino-Germanicae, continentes sententias morales et formulas Latine loquendi, in Terentio memoria dignas et quotidiano usui maxime accommodatas. *Rostochii* 1655. 8.

107. Hack, Jo. Geo. Frid., Exegesis in proverbium iuris: »Maior dividit, minor eligit.« *Bambergae* 1762. 4.

108. Hainecciųs, Mart., Medulla Tulliana, in locos communes libris VI digesta, continens sententias, apophthegmata, similitudines, pie dicta, proverbia cet. *Lipsiae* 1594. 8. — Eiusd. Medulla Terentiana, hoc est, Sententiae ethicae, politicae, oeconomicae, physicae quoque et historicae, cum adagiis et proverbiis comicis e toto corpore superstitum sex comoediarum P. Terentii Afri. *Lipsiae* 1616. 8. — *Ibid.* 1625. 8. — *Ibid.* 1632. 8.

109. Hartleben, Fr. Jos., Dictionarium paroemiarum, idiomatum et expressionum figuratarum linguae latinae selectiorum cum notis historico-mythologicis et proverbiis linguae germanicae. Collegit et versionem addidit. *Pesth* 1818. 8.

110. van Hasselt, J. J., Annotationes ad Ant. Matthaei Paroemias Belgarum Jurisconsultis usitatissimas. *Neomagi* 1780. 8.

111. Hauptmannus, Joh. Gottfr., Collectio proverbiorum et sententiarum insignium atque usitatiorum. *Francof.* 1743. 8. — Collectio proverbiorum Pontani et Koeberi. *Francof.* et *Lips.* 1743. 8.

112. Hawenreuterus, Jo. Lud., Adagia Classica scholis Argentinensibus digesta. Excudeb. Josias Rihelius (*Argentorati*) 1578. 12.

113. Hegendorphius, Christ., Adagiorum selectorum Centuriae V. *Cracov.* 1535. 8.

114. Heidenreich, Tob., Flores et Axiomata Iuris. *Franc. March.* 1659. 12.

115. Heineccius, Jo. Gottl., Vom Nutzen der Sprichwörter in der Rechtsgelehrsamkeit [in Dessen Vermischten Anmerkungen und rechtlichen Gutachten. *Berlin* 1742. 4. S. 61.]

116. Henischius, Ge., Teutsche Sprach und Weissheit. Thesaurus linguae et sapientiae Germanicae, in quo vocabula omnia germanica, tam rara quam communia, cum suis synonimis, derivatis phrasibus, compositis, epithetis, proverbiis, antithetis continentur, et latine ex optimis quibusque autoribus redduntur. *Aug. Vindelic.* 1616. F.

117. Hennequinus, Jo., Regulae et sententiae iuris tam antiqui quam novi, ex universo Corpore Iur. Civ. sparsim collectae et in ordinem alphabeticum digestae. [Adiectae sunt editioni Corp. Iuris a. 1614. 1625.]

118. Henningius, Joh., Paroemiologia Virgiliana. *Quedlinb.* 1694. 12.

119. Hermannus, Z., Sententiae vel aphorismi ex scriptis piae decerptae et in locos communes brevi ratione digestae. *Wratisl.* 1597. 12.

120. Hertius, Jo. Nic., Epidipnides paroemiarum iuris privati et publici Germanicarum. *Giessae* 1689. 4. [in Eiusd. Comment. et Opusc. Vol. II. T. III. p. 429—488.] — Satura paroemiarum iuris Germanicarum nova. *Giessae* 1698. 4.

121. Hoffmannus, Frid., Silesius, Lusuum epigrammaticorum Centuriae VIII. cum Epigrammatum seriorum serie. *Amstelod.* 1665. 12.

122. Hornmold, Seb., Repertorium sententiarum, regularum et axiomatum utriusque iuris. *Spirae* 1609—1611. 4. voll.

123. Hortus Ciceronianus, seu Flores sententiarum, apophthegmatum et historiarum cet. *Norib.* 1705. 8.

124. d'Humières, Recueil de Proverbes françois, latins, espagnols, italiens, allemands, hollandois, juifs, américains, russes, turcs etc. à l'usage des écoles publiques et des maisons d'éducation. *Paris* 1800. 12.

125. Junius, Hadr., Adagiorum Centuriae VIII cum dimidia. Opus novum et nunc primum in lucem editum. *Basil.* 1558. 8. — *Genev.* 1612. 8. — cum Erasmi Chiliadibus. *Hanov.* 1617. F. [Ingelascht tusschen de Adagia van Erasmus, in de editie van Joan. Jac. Grynaeus.]

126. K . . , R. P. W., Ordinis S. Bened. in impef. monasterio Weingartensi, Aphorismi et axiomata selecta, apposite in discursu et utiliter in praxi applicanda. *Altdorfii ad Vineas* 1745. 8.

127. Kaestner, Abr., Programma quo usus brocardici: »Omne, quod solo inaedificatur, solo cedit" ostenditur. *Lips.* 1725. 4.

128. Kaestner, Henr. Ern., de inutili legum et brocardicorum allegatione. *Rintel.* 1710. 4. — Problema critico-iuridicum, ostendens falsitatem brocardici: »Bonus institutista, bonus iurista." *Jenae* 1744. 4.

129. Kauffer, Jo., Regulae brocardicae iuris. *Basil.* 1584. 8.

180. Kindius, Jo. Ad. Theoph., Programma de iurisprudentia Germanorum paroemiaca eiusque cauto usu. *Lipsiae* 1776. 4.

181. Kluuer, Henr., de axiomate: »Cuilibet in suo ad coelum usque aedificare licet." *Jenae* 1754. 4.

182. Koch, Fr. Chr., »Religionem non esse terrorem plebis." *Jenae* 1740. 4.

183. Koeberus, J. F., Collectio proverbiorum et sententiarum. Auctius ed. J. G. Hauptmann. *Gerae* 1778. 8.

184. Knorr, Car. Gottl., Programma de usu iuris Germanici: »Der letzt thut die Thür zu" in successione coniugum. *Hal.* 1741. 4.

185. L . . ., P. D., Radices seu primitiva probatae latinitatis vocabula, cum appendice Adagiorum usitatissimorum. In usum latinae linguae tironum in propaedia lexica Gissensi. *Gissae* 1781. 8. (p. 112.)

186. Lagnerius, Petr., Compendiensis, M. T. Ciceronis Sententiae illustriores, Apophthegmata item, et Parabolae sive Similia: aliquot praeterea eiusdem piae sententiae. *Francof.* 1548. 12. — *Lutet.* 1546. 12. — *Lugd.* 1571. 12. — *Paris.* 1585. 12. — Eiusd. Sententiae ex M. T. Ciceronis operibus collectae: item Pub. Terentii illustres Gnomae: Demosthenis memorabiles e graeco in latinum traductae Sententiae: concinnatae et in locos communes digestae. *Jenae* 1601. 8.

187. Langius, Joseph., Caesaremontanus, Adagia sive sententiae proverbiales: Graecae, Latinae, Germanicae ex praecipuis autoribus collectae, ac brevibus notis illustratae, inque locos communes redactae. Excudebat Josias Rihelius. *Argentorati.* 1596. 8. — Polyanthea nova h. e. Opus sententiarum Graecarum et Latinarum. *Francof.* 1607. F. — *Ibid.* 1617. F. — *Lugd.* 1669. F. — *Ibid.* 1681. F.

188. Lehmann, Christoph., Florilegium politicum. Politischer Blumengarten, darin auserlesene politische Sentenzen, Lehren, Reguln und Sprüchwörter, aus Theologis, Jurisconsultis, Politicis, Historicis, Poëten und eygener erfahrung, zu sonderem nutzen und lust, Hohen und niederen, im reden, rathen und schreiben das Gut zu brauchen und das böss zu meiden, in locos communes zusammengetragen. Getruckt impensis autoris anno 1630. 12. s. l. — 1648. 12. s. l.

189. Leibius, Joa., Studentica h. e. apophthegmata, symbola et proverbia pontificum, imperatorum, regum, electorum, ducum, principum, comitum, nobilium et virorum doctorum, Germanico-Latino-Italica. Quibus admixta carmina quaedam sacra, profana; cum Cornelio Studentico. *Coburgi* 1627. 12.

140. Lembke, Jac., Inquisitio legalis dicterii: »Omnia prius experiri verbis quam armis sapientem decet." *Rostock.* 1685. 4.

141. **Lipsius**, Just., Flores Senecae ex Epp. libb. philos. et tragoediis. *Patavii.* 1746. 8.

142. **Locherus**, Jac., philomusus Suevus, Nuthesiae tres, moralia praecepta continentes, e graeco Phocylide ad latinos elegos traductae. *Auripol.* 1512. 4.

143. Loci communes proverbiales de moribus ex carminibus antiquis. *Basil.* 1572. 8.

144. **Lolle** vel **Laglandus**, Petr., Adagia Danica et Latina. *Hafniae* 1501. 8. — *Paris.* 1515. 8. — cum n. Petri Christierni. *Arhus.* 1614. 8.

145. **Majerus**, J., Promtuarium Sententiarum. *Norib.* 1662. 8. — [Hortulus Adagiorum. *Basil.* 1677. 12.]

146. **Major**, Ge., Sententiae veterum poetarum per locos communes digestae. *Magdeb.* 1534. 8. — *Ibid.* 1537. 8. — *Agentor.* 1538. 8. — *Paris.* 1550. 8. — *Lips.* 1564. 8. — *Antv.* 1574. 12.

147. **Maius**, Jo. Frid., Progamma de Proverbiorum Germanicorum collectoribus. *Lipsiae* 1756. 4. — Eiusd. Programma de sapientia proverbiali veterum Germanorum exemplis illustrata. *Ibid.* 1756. 4. — *Ibid.* 1760. 4.

148. **Mantuanus**, Baptist., Sententiosa dicta, elegantia ac morali eruditione refertissima cet. *In fine:* Impress. *lipsi* per Baccalaur. Wolfgangum Monacensem A. dni 1512. in vigilia barbare Finitum. 4. [Zie: *Wesselius.*]

149. **Manutius**, Aldus, Thesaurus proverbiorum et sententiarum. *Colon.* 1642. 12.

150. **Manutius**, Paul., Adagia optimorum utriusque linguae scriptorum omnia, quaecunque ad hanc usque diem exierunt, doctissimorum theologorum consilio atque ope, ab omnibus mendis vindicata, quae pium et veritatis catholicae studiosum lectorem poterant offendere. *Florent.* 1575. F. — *Ibid.* 1595. F. — *Ursellis* 1603. 8. (p. 1414.) — *Venet.* 1611. 4. — [Apophthegmatum ex optimis utriusque linguae scriptoribus libri XII. *Venet.* 1588. 12.]

151. **Marquard**, Jo. Henr., Disquisitio iuridica de vero sensu rectaque applicatione brocardici iuris: »Agere non volenti non currit praescriptio" quo vulgatum illud: »Actioni nondum natae non praescribitur" simul includitur. *Hannov.* 1803. 4.

152. **Matthaeus**, Ant., Paroemiae Belgarum Jurisconsultis usitatissimae, quibus praeter Romanorum aliarumque gentium mores et instituta ius Ultraiectinum exponitur et elucidatur. *Ultraiecti* 1667. 8. — *Bruxell.* 1694. 4. [Zie: *van Hasselt.*]

153. **Meckelius**, Jo., Gnomologia Patrum, edita a Th. Funccio. *Ulm.* 1651. 4.

154. **Megiserus**, Hieron., Paroemiologia Polyglottas: hoc est: Proverbia et sententiae complurium linguarum. Ex sacris videlicet Hebraeorum fontibus atque ex optimis ac probatissimis quibusque Graecae et Latinae linguae scriptoribus desumtae et in Locos communes digestae: et cum Italorum, Hispanorum, Gallorum, Germanorum, Belgarum, Sclavonum, Arabum, Turcarum denique aliarumque nationum sententiosis proverbiis collatae. *Lipsiae* 1605. 8. (p. 240.) — [in: H. Decimatoris Sylva Vocabulorum et Phrasium. *Lipsiae* 1606. F.]

155. **Memmert**, Joh. Friedr., Lateinische Sprichwörter und Sentenzen. Im Versuch einer practischen und vergleichenden teutsch-lateinischen Sprachlehre zu nähern Kenntnisz der Aehnlichkeit und Abweichungen beyder Sprachen und zum ersten Unterrichte in Bürgerschulen. [in Memmert's Grammatik Th. I. S. 154—248] *Erlangen* 1803. 8.

156. Mercurius Bilinguis, sive Nova et compendiosa ratio Latinae aut Italicae linguae intra vertentem annum perdiscendae, in eorum usum, qui alterutram linguam iam intelligunt. *Mediolani* 1627. [De schrijver is Gasp. Scioppius; die dit werk negen jaren later uitgaf onder den titel van: Mercurius quadrilinguis, id est: Linguarum, ac nominatim Latinae, Germanicae, Graecae et Hebraeae, nova et compendiaria discendi ratio. Ad Ferdinandum II magnum Hetruriae ducem. *Basileae* ex offic. Georgii Deckeri 1687. 8. (p. 271.)]

157. **Mirabellus**, Dom. Nannus, Polyanthea, Opus suavissimis floribus exornatum. *Venet.* 1507. F. — *Argentor.* 1517. F. — Simul cum Barth. Amantii Florilegio celebrior. sentent. Gr. et Lat. *Coloniae* 1567. F. — *Ibid.* 1576. F. — *Ibid.* 1585. F. Accedunt Sententiae Franc. Fortii. — *Argentor.* 1645. F.

158. **Mirandula**, Octav., Illustrium poetarum flores, in locos communes digesti. *Argentor.* 1567. 8. — *Ibid.* 1588. 12. — *Basil.* 1583. 8. — *Bremae* 1619. 8.

159. **Molnar**, Alb., Lusus poetici, item apophthegmata septem sapientum. *Hannov.* 1614. 8.

160. **Muller**, Pet., Centuriae III Regularum Iuridicarum ordine alphabetico digestarum. [Adiectae Eiusd. Tractatui de Studio Iuris. *Ienae* 1678. 4.]

161. **Münter**, J. D. A., Praecepta, sententiae, sales atque similitudines. *Detmold.* 1787. 8. 2 partt.

162. **Murmelius**, Joh., Loci communes aurearum et elegantissimarum sententiarum, ex elegiis Tibulli, Propertii et Ovidii collecti. *Viteb.* 1533. 8. — *Ibid.* 1537. 8. — *Norib.* 1628. 8. — Accesserunt Frid. Taubmanni sententiae et libellus metricus. *Lipsiae* 1666. 8 — *Ibid.* 1712. 8. [Zie n. 173].

163. **Neander**, Mich., Sotaviensis, Ethica vetus et sapiens veterum latinorum sapientum, sive: Praecepta veterum sapientum, philo-

sophorum, medicorum, rhetorum, historicorum, philologorum, de virtutibus, vitiis et moribus admonitiones variae, sapientes, eruditae et utiles, de omnibus fere illis, quae in communi hominum vita, singulis et universis accidere solent, descripta et selecta ex observationibus, lectionibus et notationibus variis. III. Partes. *Lipsiae* 1585. 8. — *Ibid.* 1590. 8.

164. **Neipius**, Melch., Bredananus, Adagia. *Colon. Allobr.* 1621. [Ingelascht tusschen de Adagia van Erasmus, in de editie van Joa. Jac. Grynaeus.]

165. **Nicolaus**, Chr., Veterum Sapientum exempla et adagia. *Hafniae* 1618. 8.

166. **Nili**, Beatiss. Patris, Episcopi et Martyris, Theol. antiquiss., Sententiae morales e graeco in lat. versae. Frid. Peypus *Noremb.* iterum impressit (1516) 4. — *Argentor.* 1543. 8. — *Hamburgi* 1614. 8.

167. **Novarinus**, Aloys., Veronensis, clericus regularis, Adagia formulaeque proverbiales, ex sanctorum patrum ecclesiasticorumque scriptorum monumentis accurate promptae: quae explicantur illustranturque; additis, ut res exigebat, vitiis evellendis, virtutibus implantandis, excursibus ethologicis et moribus expoliendis, insertis salubribus monitis cet. — Opus in duos tomos tributum: quorum alter tertia parte plus auctior, quam prima eiusdem editio; alter vero posthumus nunc recens exhibetur, ut iam de hoc argumento nihil exactius desiderari queat. *Londini* 1687. F. — *Veronae* 1651. F.

168. **Pagenstecher**, Alex. Arn., ad Paroemias Belgicas. [in Eiusdem Sylloge Dissertationum. *Bremae* 1713. 12. p. 483—522.]

169. **Pantinus**, Petr., Michaelis Apostolii Proverbiorum centuriae XXI, item patriarchae Gregorii Cyprii proverbia c. versione latina et notis. *Basil.* 1538. 8. — *Lugd. Bat.* 1619. 4. — *Ibid.* 1653. 4. [Ook achter de Clavis Homerica *Roterodami* 1662. 8.]

170. **Pareus**, Dan., Mellificium Atticum, in quo flosculi ex omnium poëtarum Graecorum viridissimis pratis descripti in locos communes ordine distribuuntur. *Francof.* 1627. 4.

171. **Paschius**, Ge., Disputatio de trito illo: »Vulgus regitur opinionibus.“ *Kiliae* 1701. 4.

172. **Pegeus**, Quir. (G. Ph. Harsdörfer), Ars apophthegmatica. *Norib.* 1655. 8.

173. Perfecta quaedam proverbia et latino et vernaculo sermone conscripta [In: Joannis Murmelii Ruremundensis Libellus optatissimus cui titulus Pappa. *Basil.* 1517. 4. Fol. 211—216.]

174. **Philippi**, Ferd., Kleines lateinisches Conversationslexicon, ein lexicographisches Handbuch der üblichsten lateinischen Sprichwörter, Sentenzen, Gnomen und Redensarten, wie sie oft auch in deutschen Schriften vorkommen, mit sinnentsprechender, freier

Uebertragung für die Jugend und gebildete, der lateinischen Sprache unkundige Leser. 2e Ausgabe *Leipzig* 1833. 8. 1e Liefer. (p. 267.) 2e Liefer. (p. 264.)

175. **Phrases**, formulae, sententiae, proverbia cet. quae particulam aliquam antiquitatum, mythologiae, philosophiae, historiae — illustrant. Cum figg. *Norimb.* 1771. 8. [J. W. Munker?]

176. **Pistorius**, Ge. Tob., Thesaurus paroemiarum Germanico-iuridicarum. *Lipsiae* 1714. 8. — Edit. altera, auctior et correctior. 2 voll. *Lips.* 1716—1725. 8.

177. **Pontanus**, Joh., Apologia proverbialis. *Francof.* 1588. — [Collectio proverbiorum et sententiarum insignium. Emendata studio J. G. Hauptmanni. *Gerae* 1778. 8.]

178. **Pott**, Jo. Henr., de brocardico: »Dies interpellat pro homine." *Jenae* 1686. 4.

179. Proverbia Communia. *Delf in Hollandia* 1500. 4.

180. Proverbia Rusticorum. Altfranzösische Sprichwörter (Gallice et Latine.) Ex Cod. Ms. Vossiano Lat. 81 F. edid. J. Zacher [in: Zeitschr. für Deutsches Alterth. von M. Haupt XI. S. 114—144]

181. Proverbia Seriosa theutonico.latina, sibi invicem consonantia, iudicio colligentis pulcherrima ac in hominum colloquiis communia. *In Buscoducis* Ger. Leempt de Noviomagio (14)87. 4. — *Swollae* Tymannus Petri de Os de Breda c. a. 1497. 4. — Altniederländische Sprichwörter nach der ältesten Sammlung. in: Horae Belgicae van Hoffmann v. Fallersleben P. IX. (*Hannover* 1854. 8.) p. 1—59.

182. **Raemundi** Proverbia. *In fine:* In chalcographia Ascensiana impensis eius et Joa. Parui. Ad id. decembris 1516. 4.

183. Regimen Moralitatis s. Gnomologia rythmica Latino-Germanica. *Magdeb.* 1610. 8.

184. **Regius**, Barth., Adagia. *Ticini* 1606. 8.

185. **Rhenck**, Joh. Ge., Oratio de lana caprina. *Marp.* 1642. 4.

186. **Richterus**, Gregor., Axiomata politica, oeconomica et ecclesiastica. *Stettini* 1654. 4.

187. **Rittershusius**, Corn., Omnes sententiae Pauli ex Aniani excerptis, fragmentis per Pandectas sparsis, Codice Vesuntino et Petr. Pithoei collatione congesta atque edita. *Aureliae* 1599. 12.

188. **Ritsius**, Andr., Florilegium Adagiorum et Sententiarum Latino-Germanicum, ex optimis quibusque auctoribus latinis classicis, poëtis, historicis, rhetoribus, non omissis auctoribus recentioribus, undique collectum et alphabetico ordine dispositum. In quo X Chiliades proverbiorum et sententiarum non sine delectu conquisitae reperiuntur; in usum et gratiam studiosae iuventutis adornatum. *Basil.* 1728. 8. (p. 1001.)

189. **Rivinus**, A. F., de paroemia iuris: »Qui non habet in aere, luat in corpore." *Lipsiae* 1728. 4.

190. **Rodulphus**, Jo. Petr., Fanensis, Proverbia Italica et Latina, collecta et in ordinem alphabeticum ad discipulorum usum digesta. His accesserunt nonnullae sententiae et in calce cuiusque litterae Phrases proverbiales. *Pisauri* 1615. 8. (p. 391.)

191. **Rosa**, Jo. Gotth., Tritum illud: »De mortuis nil nisi bene: der Todten soll man allezeit im Besten gedenken" exploratum sistit. *Jenae* 1715. 4. — Eiusd. Triti illius: »Amicorum omnia communia: guten Freunden ist alles gemein" explicatio. *Ibid.* 1716. 4.
— Eiusd. Limites proverbii: »Proximus sum egomet mihi: Ich bin mir selbst der nächste" *Ibid.* 1717. 4. — Eiusd. Adagium: »Ama tamquam osurus" accuratius excussum. *Ibid.* 1717. 4.

192. **Rothmarus**, Val., Adagiorum s. proverbialium versuum ex Aeneide, Georgicis et Bucolicis P. Virgilii collectorum centuriae quinque et decuriae tres. *Ingolst.* 1570. 8. — *Ibid.* 1577. 8.

193. **Sartorius**, Joa., Adagiorum Chiliades tres, in Batavicum sermonem proprie et eleganter convertit. *Antverp.* 1561. 8. — Ex recens. Corn. Schrevelii. *Lugd. Bat.* 1656. 8. — *Amstelod.* 1670. 8. (p. 684.) — *Lugd. Bat.* 1718. 8.
— Linguae Latinae phrases, vel selectissimarum orationum, Germanice redditarum, delectissimus adversus barbariem exercitus, una cum silvula quadam vocabulorum aliquot, in quorum peccatum est quantitate. Quibus accesserunt Adagia quaedam Sartorii, in Batavicum sermonem conversa. Editio tertia. *Amstelod.* 1660. 12. (p. 176.)

194. **Schamel**, Joh. Mart., Lateinische Sprichwörter und Maximen, welche zum Deckel der Sünde oder gemeiner Irrthümer vorgeschützet werden. Worüber eine christliche Untersuchung anstellete. *Leipzig* s. a. 8. V Stücke.

195. **Schatzens**, Joh. Jac., Phrases et Sententiae ex Ciceronis Orationibus. *Buding.* 1729. 8.

196. **Scherzius**, Jo. Ge., Paroemiae iuris Germanici. *Argent.* 1722. 4.

197. **Schmidius**, Joa., Proverbiorum falsiverbiorum decades II. 1692. s. l. 4.

198. **Schmidius**, Joh. Phil., Schediasma: »Juristen gute Christen." *Rostock* 1699. 4. — *Ibid.* 1730. 4.

199. **Schoenborn**, B., Versus sententiosi et eximii, iuxta literarum ordinem ex praecipuis veteribus poëtis consignati. *Witeb.* 1570. 8. — Eiusd. Versus sententiosi ex graecis poematis veteribus collecti. *Ibid.* 1570. 8. — Nomenclatura rerum communium in usum tyronum scholl. *Molhusii* 1571. 8.

200. **Schoepfferus**, Jo. Joach., Dissertatio de vulgari regula iuris: »Emtor praefertur Conductori: Kauf gehet vor Miethe." *Kilonii* 1713. 4.

201. **Schonheim**, Ott. Wilh., von Hartenstein, Proverbia illustrata et applicata in usum iuventutis illustris. Das ist: Erläuterte Sprich-

wörter mit moralischen Anmerkungen vor die Jugend von hohem und adeligem Stande, wie auch überhaupt vor alle diejenigen, welche die nützlichsten und besten Proverbia der lateinischen Sprache mit Verstand und Nutzen erlernen wollen. *Leipzig* 1728. 8. — *Ibid.* 1734. 8. — Zugabe zu denem Proverbiis illustratis et applicatis, in usum iuventutis illustris. Ausgefertigt von M. Otto Wilhelm Schonheim. *Leipzig* 1734. 8.

202. Schottus, Andr., Stromateus Jos. Scaligeri Graecis versibus contextus, totidem Latinis versibus redditus. [in: Schotti *Παροιμίαι Ἑλληνικαί*. Adagia sive proverbia Graecorum ex Zenobio seu Zenodoto, Diogeniano et Suidae collectaneis. *Antverpiae*. 1612. 4. p. 581—645.] — Eiusd. Adagiala sacra N. T. graeco-latina. *Antv.* 1629. 4. — *Oxonii* 1651. 12. — *Franequerae* 1700. 8.

203. Schreger, P. R. Odil., Studiosus jovialis, seu auxilia ad jocose et honeste discurrendum, in gratiam et usum studiosorum juvenum honestae recreationis amantium, collecta. *Pedeponti* 1766. 8. Edit. VI.

204. Schritsmeier, Leonh., Juristenspiegel, durch Anleitung des Sprichwortes: »Juristen sind böse Christen.” *Hamb.* 1701. 12.

205. Schulze, K., die biblischen Sprichwörter der deutschen Sprache. *Götting.* 1860. 8. (p. 208.)

206. Schwendendörffer, Thom. Leonh., Oratio de sententia: »Inter arma silent leges.” *Alt.* 1681. 4.

207. Seidelius, Bruno, Paroemia ethica. *Francof.* 1589.

208. Sententiae Ciceronis, Demosthenis ac Terentii. *Antv.* 1567. 12.

209. Sententiae et Proverbia ex Plauto, Terentio, Virgilio, Ovidio, Horatio, Juvenale, Persio, Lucano, Seneca, Lucretio, Martiali, Sil. Statio, Flacco, Catullo, Propertio, Tibullo, Claudiano. *Parisiis* ex officina Roberti Stephani. 1534. 8. —

210. Sententiae singulis versibus contentae, ex diversis poetis Graecis et Latinis. *Paris.* 1566. 8.

211. Serz, Ge. Thom., Handbuch der griechischen und lateinischen Sprichwörter. 1er Th. *Nürnb.* 1792. 8. (p. 685.)

212. Sigismundi Proverbia et Friderici tertii Roman. Imperatorum Scomata. [In Margarita Facetiarum. Ciiij — Diij. *Argentorati* 1508. 4.]

213. Seyboldus, Joh. Geo., Fasciculus Adagiorum Latino-Germanicorum. *Ulmae* 1654. 12. — *Norib.* 1665. 12. — *Ibid.* 1669. 12. — *Ibid.* 1689. 12. — *Ibid.* 1698. 12.

— Viridarium selectissimis paroemiarum et sententiarum Latino-Germanicarum flosculis amoenissimum, ex optimis quibusque tam vetustissimis quam recentissimis auctoribus ita adornatum, ut non modo scholaribus et studiosis verum etiam theologis, politicis, imo quibuscunque aliis, sive literatis, sive illiteratis, in sermonibus et scriptis permagno usui esse possit. — Lustgar-

ten von auserlesenen Sprüchwörtern, auch schönen und denkwürdigen Sitten-und Lehrsprüchen. aus den besten sowohl alten als neuen Auctoribus bestehend: cet. *Norib.* 1667. 8. — *Ibid.* 1677. 8.

214. **Simon**, Jerem., Gnomologia proverbialis poetica. *Lipsiae* 1683. 8.

215. Specimen quoddam Adagiorum, quae ab Junio, Canthero et Giselino partim collecta sunt et constituta, partim adhuc colligunntur. [Ingelascht tusschen de Adagia van Eramus, in de editie van Joa. Jac. Grynaeus.]

216. **Spiesius**, Jo. Chrph., Oratio de proverbio: »Novus medicus, novum coemeterium." *Basil.* 1695. 8.

217. Sprichwörter. Das ist: Schöne, weise und kluge Reden, darinnen deutscher und anderer Sprachen Höflichkeit, Zier, höchste Vernunft und Klugheit. cet. Gedrukt zu *Franckfurt am Mayn* bey Egenolph Emmeln, in Verlegung Vincentii Steinmeyers. 1615. 8.

218. **Stephanus**, Henr., Animadversiones in Erasmicas quorundam Adagiorum expositiones. *Lutetiae* 1558. F. [Achter de editie van Erasmi Adagia, door Jo. Jac. Grynaeus bezorgd.]

219. **Storkau**, Jo. Chph., Paroemiae Graecae, Latinae et Germanicae. *Osterodae* 1668. 12. — Eiusd. Romanae dictionis flosculi ex amoenissimis campis classicorum scriptorum in adolescentiae usum collecti. *Ibid.* 1675. 12.

220. **Tabor**, Jo. Ott., Brocardicorum seu Axiomatum iuris Disputatio I. *Argentor.* 1635. 4.

221. **Tappius**, Eberh., Lunensis, Germanicorum adagiorum cum Latinis ac Graecis collatorum Centuriae septem. Ex *libera Argentina*, in aedibus Wendelini Rihelii 1539. 8. — *Argent.* 1545. 8.

222. **Teutscherus**, B., Phrases et sententiae Terentianae. *Herdoviae* 1712. 8.

223. **Textor**, Joh., Feriarum Hageranarum liber unus, in quo Sylloge variorum dictorum memorabilium seu gnomarum, apophthegmatum, similitudinum, exemplorum, epigrammatum, emblematum, aenigmatum, logogriphorum, rhytmorum, quaestionum, iocorum atque proverbiorum ex variis autoribus et Mstis enotatorum, continetur. *Herbornae Nassov.* 1616. 8.

224. **Thomasius**, Christ., Dissertatio in Symbolum: »Suum cuique." *Halae* 1694. 4. — Eiusdem, de inutilitate brocardici vulgaris: »Quae sunt in territorio, praesumuntur etiam esse de territorio." *Ibid.* 1709. 4. — Eiusdem, de fatuitate brocardici vulgaris: »Causa fatua excusat a dolo." *Ibid.* 1720. 4.

225. **Tscherning**, Andr., Centuria proverbiorum Alis, imperatoris Moslemici, distichis latino-germanicis expressa. [in: Tscherning's Poëtischen Lustgarten. *Hamburg* 1688. 8.]

226. **Tuningius**, Gerh., Apophthegmata Graeca, Latina, Italica, Gallica, et Hispanica. Ex offic. Plantiniana Raphelengii 1609. 8.

227. Ulnerus, Herm., Copiosa supellex elegantissimarum Germanicae et Latinae linguae phrasium, ex optimis ac probatissimis utriusque sermonis scriptoribus congesta. Aucta a Wolfg. Gruningio. *Francof.* 1577. 8. — *Ibid.* 1602. 8. — *Ibid.* 1620. 12.

228. Ulpius, Jo., Epitome Adagiorum. *Colon. Allobr.* 1612. [Ingelascht tusschen de Adagia van Erasmus, in de editie van Joa. Jac. Grynaeus.]

229. Upmark, J., de proverbiis. *Upsal.* 1716. 8.

230. Vergilius, Polydorus, Proverbiorum libellus, quo paroemiae insigniores omnium fere scriptorum luculentissima enarratione explicantur. *Venetiis* per Mag. Christoph. de Pensis 1498. 4. — *Mediol.* 1500. 4. — *Argentor.* 1511. 4. — *Basil.* 1516. 4. — *Ibid.* 1521 F. — *Ibid.* 1524. F. — *Ibid.* 1541. 8. (p. 456.) — [Adagia selectiora ex opere Polyd. Vergilii, ingelascht tusschen de Adagia van Erasmus, in de editie van Joa. Jac. Grynaeus.]

231. Versuum quorundam proverbialium explicatio ex Erasmi Chiliadibus. [in: Virgilii Operib. c. Melanchthon. *Tiguri* 1577. 8.]

232. Vincentinus, Lilius, Declamatio de fugacitate, miseria cet. cum eiusdem generis aliquot sapientum apophthegmatibus cet. opera Jo. Pollicarii s. l. et a. 4.

233. Vita Philosophorum et Poetarum cum auctoritatibus et sententiis aureis eorundem annexis. *In fine:* Impress. in officina J. Knoblouch in oppido imper. *Argentina* civis VI. d. m. Junii A. dni 1516. 4.

234. Volkmar, Leop., Paroemia et Regulae Juris Romanorum, Germanorum, Franco-Gallorum, Britannorum. *Berolini* 1854. 12. (p. 518).

235. Vorstius, Joh., de Adagiis Novi Testamenti Diatribe. *Coloniae Brandenb.* 1670. 4. — *Ibid.* 1699. 4.

236. Wagnerus, Paul., Tractatio iuridica, qua regula: »Necessitas non habet legem" ex iure naturali, civili et canonico explicatur. *Lipsiae* 1725. 4.

237. Waltherus, Ant., Gnomologia historico-proverbialis. *Stetini* 1689. 8.

238. Weber, Joh., Dicta sapientum selectiora et insigniora graecolatina, ex optimis et probatissimis autoribus hinc inde collecta et in rhytmum germanicum redacta. *Francof.* 1705. 8.

239. Weinrichius, Melch., Aerarium Poeticum, hoc est, Phrases et nomina poetica cet. nunc sextum reiterata editione emendatius, ut et Italorum, Belgarum, Gallorum, Germanorum, Scotorum, Hungarorum, quos Janus Gruterus ut plurimum collegit, Christianorum aeque ac gentilium illustrissimorum plusquam DC poëtarum pulchre loquendi modis: novis item CCXXX titulis exauctius protractum e forulis scholasticis M. Jos. Clauderi sen. poëtae Christiani. *Francof.* 1647. 8. — *Ibid.* 1652. 8. — *Ibid.* 1682. 8.

240. Weissagung von der gewisz zu erwartenden Erfüllung des alten Sprichworts: »Tandem bona caussa triumphat." s. l. 1773. 8.

241. de Werdea, Venerabilis Magistri, Egregia Proverbia. Magnam philosophiae partem in se continentia studiosae juventuti ornatissime edita. *In fine:* M. Johannes omar et Erhardus ocellus Reutlingi. expensis Jodoci birlin *Vindelicorum* impresserunt *Augustae* Anno 1505. Telos. 4.

242. Wernherus, Mich. Godofr., Epistola ad Jo. Ge. Dieterichs de utilitate regulae Romanae: »Ubi rem meam invenio, ibi eam vindico" et inutilitate Germanicae: »Manus dans rem reposcat a manu accipiente: Hand mus Hand wahren" in plurimis Germaniae foris. *Erlangae* 1767. 4. (p. 24).

243. Wesselius, J., Anthologia, i. e. farrago sententiosa collecta ex operibus Bapt. Mantuani. *Norib.* 1571. 8.

244. Wippo, Presbyter, Conradi Salici et Henrici III. Imp. Capellanus, Proverbia ad Henricum Conradi Imp. filium. [in: Marten. et Durand Collect. ampliss. T. IX. p. 1095. et in: J. A. Fabricii Bibl. Lat. Med. et inf. aetatis T. I. p. 1265—1272.]

245. Woldenberg, Christ., Proverbia Juris. [in Eiusd. Manipulis. *Rostock.* 1665. 4.] — Micarum iuris manipuli tres, continentes proverbia, metaphoras et sententias ex iure extantes. *Rostock.* 1665. 4.

246. Wüstemann, E. F., Promptuarium Sententiarum. Ex veterum scriptorum Romanorum libris congessit. *Gothae* 1856. 16. (p. 278.)

247. Zaelychius, Andr., Spandoviensis, Locorum communium liber primus. His addita est singulorum fere Germanica per rhytmos explicatio. Anno 1560. 4. s. l. (Braunsweig?)

248. Zaunschliffer, Otto Phil., Vindiciae vindiciarum triti illius: »Kauf geht vor Miethe." . . . 1691. 4.

249. Zegerus, T. Nic., Proverbia Teutonica latinitate donata, accuratius iam recognita. *Antverpiae* 1554. 8.

250. Zehnerus, Joach., Sententiae insigniores e scriptoribus Latinis *Schleusing.* 1615. 8. — *Lipsiae* 1646. 8. — *Ibid.* 1661. 8. — editae a Sculteto. *Lips.* 1664. 8. — *Ibid.* 1697. 8. — auctae per A. Stübelium. *Ibid.* 1727. 8. — *Ibid.* 1751. 8. — *Ibid.* 1777. 8. — Editio Nova, c. Mannert. *Norimb.* 1789. 8.

— Adagia Sacra sive Proverbia Scripturae, ex universo Bibliorum codice in quinque centurias congesta. *Lipsiae* 1601. 4.

251. Zincgrefen, Jul. Wilh., Teutscher Nation Klug-ausgesprochene Weisheit, das ist: Deren auss Teutschen Landen erwehlten und erkohrenen Päbste, Bischoffe, Keyser, Könige, Chur-und Fürsten, Grafen und Herren, Edlen, Gelehrten und jedes Standes wolhbenahmter Personen lehrreiche Sprüche, geschwinde Anschläg, artige Hofreden, denkwürdige Scherzfragen, Antworten, Gleichnüsse, und was dem Allen gleichförmig, von Griechen Apophthegmata genannt ist. Aus allerhand Schriften zusammen getragen. *Frankf.* u. *Leipzig* 1683. 12. V. Th.

252. **Zoll**, Herm., Defensio sententiae novae: »Kauf hebt Miethe nicht auf." *Rint.* 1690. 4.

253. **Zuberus**, Matth., Gnomotypiae et Monostichologiae Spicilegia. *Amberg.* 1616. 8.

— Radula segrex Aphorismorum. *Ibid.* 1617. 8.

— Catenula illustrium sententiarum. *Ibid.* 1618. 8.

— Suboles effructicans Gnomotypiae. *Ibid.* 1618. 8.

— Monostichologia, diversis peregrinationibus inter otii abundantiam concinnata et nunc in gratiam studiosae iuventutis, voto ac tempore rapacius, foras data. *Ibid.* 1618. 8.

— Confusaneorum epigrammatum variorumque apophthegmatum numeris poeticis adstrictorum praesepe. *Ibid.* 1619. 8.

— Illustriorum sententiarum Latinarum, unico versu expressarum Centuriae XIX. cum totidem Monostichorum Graecorum Eicadibus. *Norib.* 1621. 12.

NOVUS THESAURUS ADAGIORUM LATINORUM. Lateinischer Sprichwörterschatz. Die bis jetzt reichhaltigste Sammlung von lateinischen Sprichwörtern und sprichwörtlichen Redensarten, aus den classischen Schriftstellern der Römer und den Werken der bedeutendern neueren Latinisten, mit möglichst genauer Angabe der Quellen und durchgängiger Beifügung der sinnentsprechenden deutschen Sprichwörter. Von Dr. WILHELM BINDER. Stuttgart. Verlag von Eduard Fischhaber 1861. (kl. 8. XIV. 403.)

Het boek, onder dezen titel in het licht gekomen, is niet slechts eene uitbreiding maar veeleer eene volkomene omwerking van een door denzelfden schrijver in 1856 uitgegeven boekje, hetwelk den naam gekregen had van *Medulla Proverbiorum Latinorum* en op 160 bladzijden een getal van 1875 Latijnsche Spreekwoorden bevatte, deels uit de schriften der Romeinsche classici, deels uit die van nieuwere Latinisten te zamen gebragt. Die eerste proef had de strekking om het oordeel van het publiek uit te lokken op het stuk van Latijnsche Spreekwoorden, en alzoo te vernemen welken bijval men zou willen schenken aan het opnieuws bearbeiden van een akker die sedert Erasmus en den jongen Manutius — dus meer dan driehonderd jaren — nagenoeg braak gelegen had. Dit is namelijk Binder's gevoelen over de Verzamelingen van La-

tijnsche Spreekwoorden, die sedert dien tijd verschenen zijn, dat zij alle, zonder eenige uitzondering, niet slechts eenen behoorlijken aanleg, maar ook de vereischte naauwkeurigheid missen, en veelal vervaardigd zijn zonder raadpleging der bronnen: ja zelfs, zegt hij, hebben die Verzamelaars met meer of minder willekeurige toevoegsels en uitlatingen, doch zonder eenige kritische behandeling van de rijke voorhandene stof, de een den ander nageschreven, zonder toe te zien of het opgenomene werkelijk een spreekwoord of eene spreekwoordelijke uitdrukking is, dan wel veeleer een algemeen zeggen, dat een of ander voorschrift bevat, hetzij toepasselijk op de godsdienst of de zedekunde, hetzij aan het politieke of practische leven ontleend, En in dit opzigt zou zelfs, zoo hij meent, de groote Erasmus niet geheel vrij te pleiten zijn; vermits ook deze even als de latere Verzamelaars menig gezegde als Adagium heeft opgenomen, dat daarop geenerlei aanspraak maken kan: terwijl de citaties uit de schriften der Ouden bij hem insgelijks, even als bij Manutius, niet slechts meestal onnauwkeurig zijn, maar zelfs op zeer vele plaatsen geheel valsch zijn opgegeven.

Aan die »Medulla" zijn, zoo als Binder verlangd had, onderscheidene openbare beoordeelingen te beurt gevallen, op éene enkele uizondering na alle gunstig. Onder deze was èene, in het Londensche Clerical Journal voorkomende »höchst anerkennende Anzeige" welke besloten werd met de aanmoedigende spreuk »*Parvum servabis, donec maiora parabis!*" waardoor de schrijver zich opgewekt gevoeld heeft om de geleverde proef uit te breiden en zoo om te werken dat zij gerekend kon worden een geheel nieuw werk te wezen en aan de eischen der wetenschap te voldoen. Op die wijze ontstond deze Thesaurus: waarvan ik in het algemeen wel bereid ben te getuigen dat de *δεύτεραι φροντίδες* ook hier weder, gelijk veelal plaats heeft, eenigzins *ἀμείνονες* mogen gerekend worden: doch tevens acht ik mij verpligt den schrijver, zoo hij

lust gevoelt zich op den ingeslagen weg nog verder verdienstelijk te maken, en in geval er sprake mogt komen van eene nieuwe uitgaaf, onder de aandacht te brengen dat ook nu nog, na deze omwerking, het een en ander kan verbeterd worden. En mogt soms de lange reeks van gebreken, die hij op de volgende bladzijden ziet aangeteekend, hem tegenvallen; laat hij zich daardoor niet ontmoedigd maar veel eer aangespoord gevoelen. Hij trooste zich met hetgeen de geleerde Erasmus, met het oog op de onsterfelijke gewrochten van zijn vernuft, zich niet geschaamd heeft te belijden: *Nullus liber tam est elaboratus, quin reddi possit absolutior.* In ieder geval moge Binder in deze mijne napluizing een klaar bewijs zien, dat er belang gesteld wordt in zijnen arbeid.

Om de waarde van dezen Novus Thesaurus behoorlijk te doen kennen, zal ik vooreerst den inhoud opgeven en in eenige bijzonderheden aantoonen van welken aard de stof is die hier geleverd wordt; ten andere zal ik de bewerking beoordeelen en dus de wijze bespreken, waarop die stof hier aangeboden wordt.

De Adagia, die hier tot groot gerief van den lezer, in alphabetische orde te zamen gebragt en buitendien genummerd zijn [1]), ten getale van 3609 — welk cijfer met

1) Van deze gerieflijke inrigting heb ik in dit mijn geschrijf zoodanig gebruik kunnen maken, dat ik, waar zulks toereikend was t. w. bij de opgaaf der drukfouten, slechts het nummer heb behoeven op te geven zonder het geheele Adagium te noemen; en omgekeerd, waar ik een Adagium te vermelden had, het nummer heb kunnen weglaten zonder schade voor den lezer, die alles, vermits in alphabetische orde geplaatst, zonder moeite zal vinden. Slechts enkele malen is in die orde een kleine misslag begaan; immers volgen verkeerdelijk: bl. 44. Canis. Caninum. — bl. 138 sq. Grege. Gravis. — bl. 254 sq. Nullus locus. Nullus emptor. — bl. 276 sq. Paucorum. Patriae. — bl. 312 sq. Qui tangit. Qui struit. — bl. 337 sq. Scarabaeo. Satius est.

ongeveer honderd zou kunnen verhoogd worden, indien alles afzonderlijk geteld was, wat nu hier en daar als van dezelfde of nabij komende beteekenis onder hetzelfde nummer gezet is — zijn van zeer verschillenden aard, gelijk het zich reeds vermoeden liet uit de bronnen, waaruit de Verzamelaar geschept heeft. Deels toch zijn zij uit de oude Latijnsche schrijvers ontleend, deels uit de Verzamelingen van Spreekwoorden, die in de zestiende en zeventiende eeuw vervaardigd zijn. Tot de eerstgenoemden behooren de dichters Ennius, Plautus, Terentius, Horatius, Virgilius, Ovidius, Juvenalis, Persius, Publ. Syrus, Dion. Cato en de prosaschrijvers Cicero, Seneca, Petronius, Gellius, Festus en andere. Tot de Verzamelingen van latere eeuwen, waaruit wel het grootste gedeelte genomen is, behooren, behalve het steeds nog klassieke werk van Erasmus — waarvan Binder evenwel, hetgeen tamelijk vreemd is, niet de volledige Verzameling maar slechts de Adagiorum Epitome (*Colon. Agripp.* 1581.) gebruikt heeft — ruim dertig andere geschriften, wier titels in alphabetische orde zijn opgegeven in het achter de Voorrede geplaatste *Verzeichniss der Quellen und Hilfsmittel.* Ik zal ze hier onder verwijzing naar mijne hiervoor geplaatste *Lijst van Geschriften* kort en eenvoudig aanduiden door de volgende nummers: 7. 8. 26. 38. 48. 62. 71. 90. 97. 121. 126. 137. 138. 139. 142. 150. 156. 163. 167. 194. 201. 203. 213. 217. 221. 225. 230. 238. 251. 253. [1]) Hierbij moeten nog gevoegd

---

1) Behalve deze gedrukte boeken heeft Binder ook nog eene slechts in handschrift bestaande verzameling gebruikt, die ook reeds bij de „Edulla" dienst gedaan had. Hier deelt hij daarover het volgende mede: *Manuscriptum Majeri. Ein in meinem Besitze befindliches Manuscript meines mütterlichen Grossvaters, des im J.* 1806 *verstorbenen Diakonus* M. Majer *in Schorndorf, ungefähr* 600 *lateinische Sprichwörter, ohne nähere Quellenangabe, enthaltend.*" Uit welke woorden het mij echter

worden: de in verzen vervatte Institutio puerilis van Muretus, de Epigrammata van Owenus, de Zodiacus vitae van Palingenius, de Monosticha incerti auctoris de moribus, de Disticha ex Salutari en de S. Columbani abbatis carmina — de drie laatstgenoemde stukken staan o. a. achter de editie van Cato's Disticha door Chr. Daumius (*Cygneae* 1672. 8) p. 215—266. als ook in die van Bernhold (*Schweinfurt* 1784. 8.) — in welke geschriften menig heilzaam praeceptum vitae gevonden wordt, dat wel voor spreekwoord gelden mag.

En wat de inzage van dit Verzeichniss reeds deed vermoeden, dat zal bij het openslaan van het boek zelf niet slechts dadelijk bewaarheid worden, maar tevens zal het den lezer spoedig blijken dat de Verzamelaar, in navol-

---

niet duidelijk is, of die grootvader slechts de vroegere eigenaar van dit handschrift, dan wel of hij tevens de verzamelaar en gedeeltelijke vervaardiger van die Spreekwoorden geweest is. Binder heeft niet den ganschen inhoud van dit HS. opgenomen; welligt beloopt het daaruit medegedeelde niet meer dan honderd nummers. Voor het grootste gedeelte vindt men dit ook in het *Florilegium Adagiorum* van Ritzius, dat in mijne Lijst is opgegeven onder n. 188.

Eene betere inlichting meen ik te kunnen geven omtrent een ander boek, welks titel Binder niet heeft kunnen mededeelen omdat in zijn exemplaar het titelblad gemist werd. Hij schrijft daarover als volgt: *Mercurius bilinguis — ist der geschriebene Titel einer mir von Freundeshand zum Gebrauche mitgetheilten alten Druckschrift, welcher der ursprüngliche Titel fehlt, worüber daher auch Näheres hier nicht angegeben werden kann. Die darin enthaltenen Sprichwörter sind in lateinischer und italienischer Sprache aufgeführt.* De volledige titel is door mij opgegeven in de hiervoor staande Lijst van Geschriften n°. 156. zoo als ik dien had vermeld gevonden door Noltenius in de Bibliotheca Latinitatis restitutae achter het Supplementum Lexici Antibarbari (*Berol.* 1780.) p. 414. die echter slechts den Catalogus scriptorum Scioppianorum, Grammaticae Philosophicae praefixus volgende, de plaats en het jaar der uitgaaf niet geweten heeft. Ongetwijfeld is dit boek *te Milaan* in 1627. of 1628 verschenen; want, toen het door eene latere omwerking — met behoud van het Latijn, doch met weglating van het

ging van zijne voorgangers, tusschen de oorspronkelijk Latijnsche Spreekwoorden, eene gereede plaats heeft ingeruimd voor eene menigte in het Latijn vertaalde Grieksche Spreekwoorden, ontleend aan de Verzamelingen van Zenobius, Diogenianus en Suidas, benevens voor ettelijke spreuken uit Grieksche schrijvers, zoo als Homerus, Hesiodus, Aristoteles, Plato, Plutarchus e. a. waarbij dan verder nog gevoegd zijn onderscheidene oorspronkelijk Duitsche Spreekwoorden, die zoo goed men kon in Latijnsche woorden overgebragt zijn; voorts bijbelspreuken en zelfs enkele verzen uit oude Liederboeken en eindelijk eenige Axiomata van oude Regtsgeleerden. Wie dus dit boek leest, die doorwandelt als 't ware eene galerij, die zoo bont mogelijk geschakeerd is, waarin stukken van

---

Italiaansch, — dienstbaar gemaakt was voor het Hoogduitsch, Grieksch en Hebreeuwsch en te Basel in 1637 uitgegeven werd, onder den naam van Mercurius Quadrilinguis, schreef Scioppius in eene daarvoor geplaatste opdragt ad Ferdinandum II. magnum Hetruriae ducem, gedateerd «Patavio, a. d. XXII. Decembris, Anni a Christo nato M.DC.XXXVI" aldus: *Cum ex me audisses, quantas Ecclesiae ac Reipub. Christianae utilitates allatura videretur, Hebraea et Graeca sententiarum illarum versio, quas Italice conversas, in Mercurio meo bilingui, Mediolani novem abhinc annis edito, primus repraesentaram: statim* incoctum generoso pectus honesto, (*ut ait Poeta*) *id est, Maiorum tuorum imitandi bene que de omni Repub. merendi, cupiditas te incessit, ut impensas eam in rem facere paratum te ostenderes* cet. Dit boek, waarvan ik een exemplaar gevonden heb in de bibliotheek van de Leidsche Maatschappij der Nederl. Letterkunde, bevat op 271 bladzijden 1200 spreuken, die in 12 Centuriae afgedeeld, doch met doorloopende nummers voorzien zijn, in het Latijn, Hoogduitsch, Grieksch en Hebreeuwsch naast elkander geplaatst. De Latijnsche tekst heeft geenerlei verandering ondergaan; ten minste al wat Binder uit den Mercurius bilinguis aanhaalt, dat vindt men volkomen in dezen Mercurius quadrilinguis terug: alleen met dit onderscheid dat de cijfers van Binder's citatie's niet van de nummers der bladzijden — hetgeen ik trouwens vermoed dat eene vergissing van hem is — moeten worden opgevat, maar van de nummers, die vóór de sententiae staan.

allerlei aard nevens elkander zijn opgehangen, onverschillig door welken meester, in welk land, of in welke eeuw zij vervaardigd zijn.

Doch over de bonte schakering van het materieel mogen wij billijkerwijze den Verzamelaar niet hard vallen. De aanleg van zijn boek toch, waarvoor hij den lexicographischen vorm verkozen heeft, bragt het als van zelf mede dat hij ons op dezelfde bladzijde nu eens in Homerus dan eens in Erasmus verplaatsen moest of zelfs in geschriften van nog latere eeuwen. Dit is een verschijnsel, dat onvermijdelijk was en in ieder Woordenboek wordt aangetroffen. En, waar men niet verder wilde gaan, dan Binder gemeend heeft te moeten gaan, verdiende de alphabetische orde, wegens de geriefelijkheid van naslaan, verreweg de voorkeur boven iedere andere hoe kunstmatig ook uitgedachte classificatie.

Evenmin willen wij te velde trekken tegen enkele artikels, die het karakter van een Adagium schijnen te missen en die, naar mijne opvatting althans, slechts een of ander gezegde behelzen, dat alleen van eene enkele zaak geldt en dus geenerlei algemeene beteekenis heeft of volstrekt in geen overdragtelijken zin kan worden opgenomen. En dit toch is eene eigenschap die, zoo ik meen, in geen spreekwoord mag gemist worden. Hetgeen dus Binder aan Erasmus heeft verweten, zoo als straks gezegd is, dat zouden wij met evenveel regt aan Binder kunnen tegenwerpen. Doch wie zal in vele gevallen als scheidsrigter uitspraak doen, waar bijna alles afhangt van ieders individueel gevoel? Want dit toch is het wat in dezen dikwijls beslissen moet, vermits tot dus verre, zooveel mij bekend is, nog niemand eene zoo onberispelijke definitie geleverd heeft, dat zij als een onfeilbare toetsteen gelden kan bij de beoordeeling of een volzin al of niet voor een spreekwoord mag gehouden worden. En mij zelve wil ik daaraan niet wagen, zoolang mij de woorden

van dien ouden Jurist aan het einde der Pandecten (in hunne wel valsche, maar toch vrij algemeen gevolgde opvatting) zoo levendig als thans voor den geest zweven: *Omnis definitio periculosa est: rarum est enim, ut non subverti possit.*

Zonder dus jagt te willen maken op hetgeen hier uit den grooten voorraad zou kunnen worden uitgemonsterd, als niet voldoende aan de eischen van een Adagium, — maar integendeel mij gaarne vereenigende met het advies van Morhof, die in zijnen Polyhistor T. I. L. I. c. 21. §. 65. over de Adagiorum scriptores handelende zegt: *Meo consilio si standum hic esset, nollem adeo sollicite distingui Adagia a ceteris sententiis argutis: ratione enim usus et finis conveniunt;* welke ruimere beteekenis van het woord Adagium ik dan ook steeds op het oog had bij de vervaardiging van mijne Lijst van Geschriften — zal ik nu onmiddellijk overgaan om van den verschillenden aard dezer Adagia te doen blijken door eene classificatie van het materieel ten opzigte van het gehalte; waarbij ik mij dan echter veroorloven zal aan te wijzen, wat ik om andere redenen uit dezen Thesaurus wenschte verwijderd te zien.

Om het materieel, dat Binder van heinde en verre in zijnen Thesaurus heeft te zamen gebragt, behoorlijk te bespreken, zullen wij eerst het oog vestigen op hetgeen uit de oude schrijvers en daarna op hetgeen uit nieuwere werken ontleend is.

Zonder eenige bedenking schenk ik mijne onverdeelde goedkeuring aan hetgeen uit de Latijnsche classici zelven geput is; meestal toch is dit zeer gezonde kost en heeft verreweg het beste gehalte: en mogt dit in het een of ander niet volkomen het geval zijn, dan mag het toch volgens den titel des boeks hier niet gemist worden. Dit oude is intusschen van tweeërlei aard; want niet slechts behoo-

ren hiertoe die volzinnen, welke de Ouden vermeld hebben als reeds in hunnen tijd voor spreekwoorden of spreekwoordelijke uitdrukkingen geldende, maar ook evenzeer vele door hen gebezigde puntige gezegden en krachtvolle uitdrukkingen, die door hunne algemeenheid van beteekenis voor ons tot spreekwoorden geworden zijn. Daarom wordt dus hier met volle regt niet slechts eene plaats ingeruimd voor *Summum ius summa iniuria*, omdat Cicero de Off. I. 10. 33. daarbij voegt *factum est iam tritum sermone proverbium;* maar insgelijks voor *Coelum, non animum mutant, qui trans mare currunt*, ofschoon pas volgende geslachten deze woorden als spreekwoord hebben erkend, terwijl zij ten tijde van Horatius, die ze schreef Epist. I. 11. 27. nog wel niet als zoodanig zullen zijn toegelaten geweest.

De taak om zulk materieel uit de schriften der Ouden uit te ligten en van het keurslijf te ontdoen, waarin zij soms geklemd zitten, is niet zoo gemakkelijk als men oppervlakkig denken zou. Want niet even afgerond en volledig, als die twee genoemde voorbeelden zijn, worden de spreekwoorden die de Ouden gebruikt hebben, in hunne schriften aangetroffen. Door het verband, waarin de schrijvers ze te pas gebragt hebben, is aan sommige zoodanige wond toegebragt, dat zij zonder voorafgaande genezing niet meer op zich zelven staan kunnen. Een paar voorbeelden zullen de zaak, die ik bedoel, duidelijk maken. Wanneer b. v. Cicero de Amic. 24. 85. schrijft *Acta agimus, quod vetamur veteri proverbio*, dan zal het proverbium, waartoe de beide eerste woorden behooren, niet volkomen zijn, zoolang daaraan het denkbeeld niet is toegevoegd, dat in *vetamur* gelegen is. Wil men dus dit proverbium op zich zelf staande kunnen noemen, dan zal het noodig zijn te zeggen *Acta agere stultum est*, of *Acta agere noli*, of wel *cave*, of eenvoudig *Actum ne agas*, zoo als wij bij Terentius Phorm. II. 3. 72. vinden, in na-

volging van het Grieksche *τὸ πραχθὲν μὴ πράξῃς*. Hoe eenvoudiger de genezing der wond is, indien ik dit zoo nog eens noemen mag, zoo veel te beter. Doch ik twijfel er aan of dit altijd even spoedig gelukken wil; want als Cicero de Senect. 10. 32. spreekt van een *vetus laudatumque proverbium, quod monet, mature fieri senem, si diu velis esse senex*, dan ligt het wel voor de hand dit proverbium door een bijtevoegen *oportet* volledig te maken; of, zoo als Binder doet, te schrijven *Mature fias senex*: maar, als wij bij denzelfden schrijver de Finib. V. 1. 3. lezen *veteris proverbii admonitu vivorum memini*, dan kan hierin even goed schuilen *Vivorum oblivisci turpe*, gelijk sommigen meenen, als *Vivorum meminisse oportet*, zoo als Erasmus in Adag. p. 1373. dit aanvult; welligt ook dat hier bepaaldelijk aan *Vivorum meminerimus* moet gedacht worden, hetgeen tweemaal bij Petronius c. 43. en 75. voorkomt.

Hetzelfde geldt insgelijks omtrent de spreekwoordelijke uitdrukkingen, die als zoodanig door de Ouden zelven gebruikt zijn en die men ligt dadelijk herkent aan het bijgevoegde *ut aiunt, ut dicitur* enz. hetgeen, wel niet altijd, maar toch meestal midden tusschen de woorden geplaatst is, die het spreekwoord uitmaken. Immers ook in deze uitdrukkingen zijn somtijds een of meer woorden eenigzins veranderd naar mate het verband dit vorderde. Wat hier als zoodanig te beschouwen zal zijn, valt gemakkelijk in het oog bij plaatsen als deze: *Facilius est enim currentem, ut aiunt, incitare, quam commovere languentem* (Cic. de Orat. II. 44. 186.) — *Equidem multos vidi, qui primoribus labris gustassent genus hoc vitae, et extremis, ut dicitur, digitis attigissent, emersisse aliquando et se ad frugem bonam, ut dicitur, recepisse* (Cic. pro Caelio 12. 28.). Maar wanneer wij elders (de Amic. 27. 101.) lezen: *Maxime quidem optandum est, ut cum aequalibus possis, quibuscum tamquam e carceribus emissus sis, cum*

iisdem ad calcem, ut dicitur, pervenire; dan moeten wij ons voorstellen, zoo ik meen, dat de gewone spreekwijze geweest is *a carceribus ad calcem* en dat hier de eene praepositio met de andere verwisseld is ter wille van het volgend verbum. Eene grootere vrijheid moet Cicero zich wel veroorloofd hebben in deze woorden (de Amic. 6. 22.) *Non aqua, non igni, ut aiunt, pluribus locis utimur quam amicitia,* woorden, die hoe hoog ook door den onderwijzer geprezen om hunne sierlijke wending, bijna ieder leerling zullen doen struikelen als hij het spreekwoord dragelijk in zijne moedertaal moet teruggeven. Waarschijnlijk is de gewone spreekwijze der Romeinen veel eenvoudiger geweest, en zal dus het Adagium aldus moeten geconcipieerd worden: *Facilius aqua carebis et igni quam amico;* of *Tolerabilius sine aqua et igni vives quam sine amicis;* of wel *Amicus magis necessarius quam ignis et aqua,* zoo als men uit Plutarch. de Adulator. et Am. discrimine p. 51. B. kan opmaken: *καθ' ὃ δὴ καὶ λέγεται πυρὸς καὶ ὕδατος ὁ φίλος ἀναγκαιότερος εἶναι.*

En nu spraken wij nog slechts van proverbia, die als zoodanig door de Ouden vermeld worden; maar in nog grootere mate ondervindt men dezelfde zwarigheid als men de gezegden der Ouden, die voor ons speekwoorden geworden zijn, moet fatsoeneren zoodat zij op zich zelf staande behoorlijk kunnen voor den dag komen. Hoe Binder in dit opzigt is te werk gegaan, zal uit een paar voorbeelden kunnen blijken. Wanneer wij bij het Adagium *Crabrones non sunt irritandi* de opgegeven auctoriteit, Plautus Amphitr. II. 2. 75. naslaan, dan vinden wij daar: *Bacchae bacchanti si velis advorsarier, Ex insana insaniorem facies, feriet saepius — irritabis crabrones.* — En als Plautus Mil. glor. II. 6. 104. zegt *Sat edepol certo scio Occisam saepe sapere plus multo suem,* dan maakt Binder uit die woorden het Adagium *Non plus sapit quam occisa sus.* — Zoo wordt uit Nepos v. Hannib.

c. 10 als spreekwoord opgegeven *Dolo pugnandum est, dum quis par non est armis*, ofschoon Nepos, waar hij verhaalt hoe Hannibal zich met zijn kleiner getal schepen, door middel van die in broze potten gestopte slangen, tegen de overmagt van Eumenes verdedigde, louter schreef *dolo erat pugnandum, quum par non esset armis*, zonder waarschijnlijk aan eenig spreekwoord gedacht te hebben. In zulk eene verandering of omzetting van woorden zal wel niemand, zoo ik vertrouw, eene bepaalde heiligschennis zien, mits daarbij met bescheidenheid en oordeel worde te werk gegaan. Anderen hebben dit ook gedaan en zelfs Erasmus. Maar wanneer Binder zich veroorlooft *Cereas imagines movet* te distilleren uit de woorden van Horatius Serm. I. 8. 30. *Lanea et effigies erat, altera cerea*, dan geloof ik dat hij veel te ver gegaan is en dat het tijd wordt hem met klem te herinneren aan het *Dabiturque licentia s u m t a p r u d e n t e r* van Horatius A. P. 51. Wil een ander het toestaan, dat *Bis pueri senes* getrokken wordt uit deze woorden van Plautus Merc. II. 2. 24. *Senex cum extemplo est, iam nec sentit nec sapit: Aiunt solere eum rursum repuerascere;* dan mag ik het wel lijden: doch als ik in Binder's plaats geweest was, had ik liever verwezen naar het Δὶς παῖδες οἱ γέροντες van Aristoph. Nub. 1419. en mij in het algemeen — met weglating van al wat te veel lapwerk gaf — slechts tot datgene bepaald, wat in de schriften der Ouden in genoegzamen vooraad klaar en afgerond gereed ligt. 1)

---

1) De ruimte, die voor eene Recensie kan worden toegestaan, zou ik zeer verre moeten overschrijden, als ik ook slechts uit een enkel geschrift b. v. van Plautus of Cicero of Virgilius wilde gaan aanwijzen, hoe onafzienbaar het materieel zou zijn dat in dezen Thesaurus moest worden opgenomen, in geval men de woorden van eenen schrijver zoo gaat reconstrueren, als Binder hier en elders gedaan heeft. Het is mij echter onbegrijpelijk, hoe men er toe komen kan om de kruimels, uit verborgene schuilhoeken te zamen geraapt en met stof bezoedeld

Niet evenzeer als aan dat oude, waarover wij tot dus verre gesproken hebben, durf ik mijne onverdeelde goedkeuring schenken aan het moderne; dat, zoo als gezegd is, uit een dertigtal Verzamelingen is ontleend, en verreweg het grootste gedeelte van dezen Thesaurus inneemt. Ook dit materieel, tot welks beschouwing wij nu overgaan, is van zeer verschillenden aard.

Den meesten bijval zullen, zoo ik meen, nog wel die Adagia vinden, welke een oud erkend spreekwoord in een tamelijk goed vers teruggeven. Van dien aard is b. v. wanneer het *Acti labores iucundi* in dezen pentameter gebragt wordt *Dulcis confecto rite labore quies;* of als *Non omne quod splendet aurum est* overgaat in *Aurea ne credas, quaecunque nitescere cernis;* of in: *Ne credas aurum, quidquid resplendet ut aurum;* of als *Ferrum in igne*

---

te gaan opdisschen, zoolang de overvloed van smakelijke spijzen, die voor de hand gereed liggen, nog onaangeroerd staat. Ik mag het toch niet verzwijgen dat eene groote menigte zoowel van proverbia als van proverbiale dictie's, die b. v. bij Cicero voorkomen en hier zelfs niet mogten gemist worden, onvermeld gebleven zijn. Wie deze, ofschoon op verre na niet volledig, maar toch in vrij grooten getale, verzameld wil zien, dien verwijs ik naar het achter de editie van Gruterus geplaatste *Penus Tullianum, decem caellis sive indicibus expromens: quidquid uspiam divitiarum in operibus M. Tullii Ciceronis a Jano Guilielmo et Jano Grutero emendatis continetur: collectore Ge. Lud.* Frobenio (*Hamburgi* 1619. F.) waarin wij p. 352—357 aantreffen *Septimus Index operum M. Tullii Ciceronis proverbialis, complectens: Insigniora Latina pariter et Graeca, quae passim occurrunt, Adagia.* — Zoo kan ik ook voor Plautus verwijzen naar het *Lexicon Plautinum auctore J. Phil.* Pareo (*Francof.* 1614. 8.) waarin aan het artikel Proverbia Plautina niet minder dan 40 kolommen gewijd worden. — Voor andere Latijnsche schrijvers verwijs ik naar de editie's van de zeventiende eeuw, waarin men gewoon was alles, of althans veel, dat als spreekwoord kon gelden, met kapitale letters te laten drukken. De loutere inzage van deze en dergelijke hulpmiddelen kan iedereen overtuigen dat er met weinig moeite nog zeer veel bruikbaar materieel voor dezen Thesaurus zou te vinden zijn. Doch hierover later nog een woord.

est teruggegeven wordt door *Dum satis est calidum, debemus cudere ferrum;* of de bekende regula iuris *Permissa putantur omnia, quae non sunt prohibita,* door *Quae lex non prohibet, debent permissa videri.*

In sommige van deze verzen echter verraadt de rijmklank den verkeerden smaak of draagt de latiniteit de duidelijkste sporen van haren ondergang; laat ik liever zeggen, van de grofste barbaarschheid. Zoo wordt b. v. het *Manus manum lavat* aldus berijmd, *Utraque mundatur dum palma palma lavàtur;* het *Male parta male dilabuntur* verknoeid door *Quod cito lucratur, cito perditur et nihilatur;* en het eenvoudige *Vestis virum reddit* tot een distichon uitgebreid *Vir bene vestitus pro vestibus esse peritus Creditur a mille, quamvis idiota sit ille.* En toch zijn er onder deze zoo genoemde Versus Leonini, wier getal welligt ruim honderd bedraagt, onderscheidene die niet onaardig zijn en wat de latiniteit betreft tamelijk onberispelijk. Als voorbeelden halen wij aan: *Contra vim mortis non est medicamen in hortis. — Frustra conatur, cui non Deus auxiliatur. — In vestimentis non est sapientia mentis. — Ne credas, undam placidam non esse profundam. — Nil melius vere, quam cum ratione tacere. — Per risum multum debes cognoscere stultum.*

Van eenen anderen aard zijn de hier en daar ingelaschte Versus Memoriales, die, hoezeer meestal zelfs alle vereischten missende om als spreekwoord te kunnen gelden, echter dit praktische nut hebben dat zij ons de quantiteit der syllaben gemakkelijk leeren onthouden [1].

---

1) Zeer te regt is onlangs eens weder een groot zeventigtal van zulke verzen onder de oogen van leeraars en leerlingen gebragt door de HH. Kan en Schröder in hunne zeer net uitgevoerde *Bloemlezing uit Latijnsche dichters* (*Groning.* 1860). Wanneer toch eene behoorlijke verklaring is vooragegaan, dan kan van zoodanig hulpmiddel veel nut getrokken worden, mits daarop telkens, als het te pas komt, worde te-

Als voorbeelden zij het genoeg dit vijftal genoemd te hebben:

Est procĕrum, vere procērum corpus habere.
Gaudet uterque părens, cum filius est bene pārens.
Hunc homines decŏrant, quem vestimenta decōrant 1).
Ni sit nota fĭdes, ignoto non bene fīdes.
Solvere diffīdit nodum, qui diffĭdit ense 2).

---

rug geweest. In vroegere Leer- en Leesboeken werden zulke verzen dan ook zelden gemist. Wie er meer mogt verlangen, dan hier uit Franke's boekje geleverd zijn, dien verwijs ik naar *Noltenii Lexicon Latinae Linguae Antibarbarum quadripartitum* (*Lipsiae* 1744.), achter welks pars prosodica als appendix p. 381—394 volgen: »Differentiae etymologicae et prosodicae quorumdam vocabulorum versibus memorialibus comprehensae."

1) Op dezen regel moet ik eene aanmerking maken; want ik begrijp niet, wat hierdoor aangewezen zal worden: is het, dat men *decŏro* en *decōro* naar welgevallen kan zeggen? of, dat het eerste in overdragtelijken, het laatste in eigentlijken zin moet gebruikt worden? De leer is duister. Hoe dit zij; voor *decōro* is geene auctoriteit bij de Ouden te vinden, vermits het nergens voorkomt dan bij Silius Italicus XII. 743.

Permixta voce triumphum
Tarpeii clamant Iovis ac delubra decorant;

waar Heinsius teregt aantoont dat moet gelezen worden *coronant*.

2) Van eenen eenigzins gelijken aard als deze Versus Memoriales, zijn de Prosa-volzinnen, opgesteld om de verschillende beteekenissen van hetzelfde woord te doen uitkomen; zoo als men die onder den naam van Ambigua, in oudere Leerboeken aantreft, doch welke thans bijna in vergetelheid geraakt zijn. Ik heb voor mij liggen den vroeger door mij besproken Mercurius quadrilinguis (*Basileae* 1637.) blijkens de Praefatie uitgegeven door Gasp. Scioppius, waaruit ik, om de methode van die dagen nog eens in herinnering te brengen, het begin van de Appendix p. 228 afschrijf: Adversarius. Expedit, adversariis condonare, eorumque memoriam ex adversariis delere. — Animadverto. In eum, qui legem sua culpa non animadvertit, aequum est, ut legislator animadvertat. — Ansa. Ut ansam poculi sitiens; sic ansam benefaciendi charitas, arripit. — Appello. A iudice, quem summum appellamus, nemo appellare potest." cet. Vraagt men, welke vruchten het gebruik van zulke schoolboeken in dien tijd opleverde; het antwoord

Geheel verwerpelijk daarentegen en als nutteloozen ballast acht ik de vermelding van moderne, meest Duitsche spreekwoorden, die in het Latijn overgebragt zijn; zoo als b. v. deze: *Caritas bene ordinata incipit a se ipso.* — *Dum mea bursa sonat, hospes mihi fercula donat.* — *Hansellus quidquid teneris non discit in annis, Hans nunquam discet, semper ineptus erit.* — *Parisios stolidum si quis transmittit asellum, Si fuit hic asinus, non ibi fiet equus.* — *Vinum Moslanum fuit omni tempore sanum. Vinum Rhenense decus est et gloria mensae.*

Even nutteloos en zelfs voor menigen lezer aanstootelijk vind ik al die Adagia, waarin op de R. C. godsdienst gezinspeeld wordt, zoo als onder anderen in 507—511. 1034. 2182. 2237. 2659. 2835. 2964. 3103. 3176. 3291. 3447. enz. Wanneer deze, tegelijk met de straks genoemden, bij eene eventueele nieuwe uitgaaf zullen over boord geworpen zijn, dan geloof ik niet, dat iemand dat verlies zal betreuren.

Eindelijk zou ik nog eene andere soort kunnen vermelden, die mijns inziens, als te sterk naar den mostaard riekende, zonder bedenking had behooren weggelaten te

---

kan, op eene voor ons beschamende wijze, ontleend worden uit de Praefatie p. 10. *Unum hoc addam: hoc ipso mense redditas mihi fuisse literas, quibus vir doctus narrat, se, cum magni cuiusdam in Italia Principis filiolum aliosque pueros nobiles, ex mea literarum Paedia docere coepisset, solis decem mensibus id esse assecutum, ut iam discipuli, quos literarum plane rudes in disciplinam accepisset, Ciceronem et Caesarem satis commode interpretentur; tum dictorum rationes, ex artis meae praescripto, promte reddant; sine vitiis denique, quae artis regulis adversantur, hoc est, sine barbarismo et soloecismo, Latine scribant. Itaque tam suo, quam Auditorum nomine, immortales se mihi gratias agere et habere, profitetur.* cet. Zie ook hetgeen aldaar p. 8 wordt medegedeeld uit het werk van Petrus Vincentius Carpanus, te Florence uitgegeven: *Veritas modi, linguam Latinam intra sex vel octo menses, ante regulas grammaticas, edocendi.*

worden en waarvan de opneming welligt alleen in een volledig Woordenboek zou kunnen verdedigd worden, doch volstrekt misplaatst is als de schrijver zich tot een delectus bepaald heeft. Wel heeft Binder aan het slot van de Voorrede ter ontschuldiging van deze tegenwerping gezegd: »Für sittenrichternde Pedanten aber sei kurz bemerkt, dass der Thesaurus kein Schul- oder Lehrbuch für die studirende Jugend sein soll, sondern Vollständigkeit in Aufführung des vorhandenen Sprichwörter-Materials wenigstens anstrebt, daher hier am allerwenigsten der Ort war, eine Auswahl für gar zu keusche Seelen zu treffen." Daarmede is echter de zaak op verre na nog niet goed gemaakt; te minder nog omdat het blijkt dat die »Vollständigkeit", waartoe deze arbeid gebragt is, in eenen vrij engen zin moet verstaan worden.

Doch genoeg om den verschillenden aard te doen kennen van de stof, die geleverd is; laten wij nu eens zien hoe die stof is bewerkt.

Wanneer men verwachtte dat de Thesaurus van Binder eenige overeenkomst had met de algemeen bekende Adagia van Erasmus, en dat men dus die beide werken met elkander zou kunnen vergelijken; dan zou men zich deerlijk te leur gesteld zien. Waar aanleg en doel zoo uiteenloopen, als hier het geval is, daar komt eene vergelijking volstrekt niet te pas. Het doel van Erasmus was de Adagia, zoowel de Grieksche als de Latijnsche, te verklaren; de groote man heeft dus niet slechts eenige duizendtallen uit de schriften der Ouden — voor een klein gedeelte ook wel uit die van lateren — te zamen gebragt, maar ook ieder Adagium afzonderlijk besproken en in zijnen oorsprong, beteekenis en toepassing ontvouwd en toegelicht. Welk een schat van algemeene kennis, welke zuivere wijsbegeerte, welke grenzenlooze belezenheid en uitstekende bedrevenheid in de Grieksche en Latijn-

sche taal op iedere bladzijde van dien eerbiedwekkenden foliant doorstraalt en onze bewondering voor dien helderen kop afperst, behoef ik niet opzettelijk aan te wijzen, vermits ik vooronderstellen mag dat dit boek genoegzaam bekend is, waarvan Morhof l. c. § 69 getuigt: *Liber est, quo nemo carere potest Latinae linguae studiosior.*

Het doel van Binder daarentegen strekt zich niet verder uit, dan bij zijne in alphabetische orde verzamelde Adagia op te geven: *vooreerst*, welk Duitsch spreekwoord ten naasten bij aan het Latijnsche beantwoordt; en *ten andere*, waar hij ieder Adagium gevonden heeft. Deze twee punten noemt hij zelf in de Voorrede bl. v. als kenmerken van zijne bewerking, waarop hij meent roem te mogen dragen: t. w. »die Auffindung des, dem lateinischen wirklich entsprechenden, deutschen Sprichwortes" en »die möglichst genauer Angabe der Quellen, woraus geschöpft worden."

Uit eene oppervlakkige inzage van het boek blijkt wel reeds dadelijk dat ieder opgegeven Latijnsch Adagium is voorzien van een Duitsch spreekwoord en tevens toegerust met eene citatie; zoodat men al ligtelijk zou kunnen vermoeden dat de bewerking niets te wenschen had overgelaten. Voor dat ik echter met een gerust geweten mijne goedkeuring daaraan schenken durf, verlang ik mij te overtuigen in hoe verre zij al of niet verdiend wordt. Ik stel mij daarom voor, die beide punten ieder afzonderlijk te gaan onderzoeken.

Wat het eerste punt betreft, vermeet ik mij niet als een bevoegd beoordeelaar op te treden. In hoe verre toch een Duitsch spreekwoord het »dem lateinischen wirklich entsprechende" is, of welligt door een ander zou behooren vervangen te worden, dat of in geest of in woorden nog meer dan het opgegevene, daarmede overeenstemt; dat kan veelal geen buitenlander beslissen, maar alleen hij die in het land zelf aanwezig is en zich

onder de eigen volkstaal beweegt. Evenwel wil ik mijne bevreemding niet verzwijgen, dat hier, bij zeer vèle *Adagia*, telkens een en hetzelfde Duitsche spreekwoord terugkomt; waaruit volgt, dat òf de Duitsche taal zeer arm moet zijn aan spreekwoorden, òf dat Binder er niet in geslaagd is om op die plaatsen het »wirklich entsprechende" op te geven. Uit de groote menigte voorbeelden, die ik ten bewijze hiervan zou kunnen aanvoeren, zal ik mij tot een zestal bepalen. Van elk zet ik het Duitsche spreekwoord voorop en laat dan de onderscheidene Adagia volgen, onder welke dit, als het juist daaraan beantwoordende, telkens geplaatst is:

Das Ei will klüger sein, als die Henne.
Der Narr will den Doktor lehren.

Ante barbam doces senes. — Asinus portat mysteria. — Bubo canit lusciniae. — Digitus docet podicem cacare. — Imberbis senes docet. — Maiori minor cedat in arte sua. — Pica cum luscinia certat. — Sus Minervam. — Vespa cicadae obstrepit.

Gebrannte Kinder fürchten das Feuer.

In idem flumen bis non descendimus. — Non procul a stabulis audet discedere, si qua Excussa est avidi dentibus agna lupi. — Piscator ictus sapit. — Terretur minimo pennae stridore columba, Unguibus, accipiter, saucia facta tuis. — Tranquillas etiam naufragus horret aquas.

Wasser in 's Meer (in den Rhein) tragen.
Giessen, wo es schon vorher nass ist.

Croesi pecuniae teruncium addere. — Delphinum natare doces. — In flammam flammas, in mare fundis aquas. — In freta aquas addere. — Lumen soli mutuas. — Mari aquam addere. — Ranae aquam ministras. — Sidera coelo addere. — Solem adiuvare facibus. — Ululas Athenas ferre.

Wer Andern eine Grube gräbt, fällt selbst hinein.
Untreue schlägt ihren eigenen Herrn.

Consultum male consultori pessima res est. — In auctorem poena redit suum. — Non est lex aequior ulla, Quam, necis artifices arte perire sua. — Qui alteri exitium parat, Eum scire oportet, sibi paratam pestem. — Qui struit insidias alii, sibi damna dat ipsi. — Quicunque fraudes alii tendit subdolas, Timere debet, ne ipse capiatur dolo. — Sibi parat malum, qui alteri parat.

Zwischen Thüre und Angel stecken.

Auribus lupum tenet. — Hac urget lupus, hac canis. — In puteo constrictus est. — Inter malleum et incudem versari. — Inter Orci cancros adhaerere. — Inter spem et desperationem haesitare. — Intra (*sic*) sacrum et saxum stare.

Saul unter den Propheten.

Die Krähe unter den Pfauen.

Anser inter olores. — Athenae nil habent commune cum Hierosolymis. — Graculus inter Musas. — Inter Ledaeos ridetur corvus olores. — Noctua inter cornices. — Quid in tragoedia comici?

En deze omstandigheid, dat een én hetzelfde Duitsche spreekwoord telkens onder meer Adagia moet figureren — die wel is waar in de algemeene beteekenis overeenkomen, maar toch in woorden en strekking zoo uiteenloopen, dat zij ieder ook nog iets karakteristieks hebben, hetwelk in het moderne spreekwoord, zoo het aanwezig is, moet worden teruggegeven — werdt in dezen Thesaurus zoo dikwijls aangetroffen, dat men bij telling welligt bevinden zou dat op de 5609 Latijnsche, meer dan 1000 Duitsche ontbraken. Of nu de schuld hiervan bij Binder alleen te zoeken is, dat moet ik aan de Duitschers overlaten te beslissen. Doch dit durf ik met eenige zekerheid verklaren, dat die ongunstige verhouding anders zou uitvallen indien de arbeid, die nu een Duitscher verrigt heeft, door een Nederlander ondernomen werd. Hoe ontzettend rijk toch de Nederlandsche taal is aan spreekwoorden en spreekwoordelijke uitdrukkingen, daarvan kan ieder zich overtuigen, die slechts een blik gelieft te slaan in het met voorbeeldelooze zorg bewerkte *Spreekwoordenboek der Nederlandsche taal* door Harrebomée uitgegeven (*Utrecht* 1858); bij welks lezing het menigmaal mijne aandacht getrokken heeft — ik zeg dit hier ter loops, omdat ik niet weet of die opmerking reeds door een ander gemaakt is — dat onder onze Nederlandsche spreekwoorden tot verbazing toe vele gevonden worden, die zoo geheel en al den geest ademen van de oude La-

tijnsche Adagia dat men met regt zou kunnen beweren dat hij die ze uitgevonden, dat is, die ze het eerst gebruikt heeft, stellig aan de Latijnsche Adagia heeft gedacht. En dit zou dan weder een bewijs kunnen wezen hoe algemeen de beoefening der Latijnsche taal in vroeger eeuwen hier te lande geweest is.

Ten opzigte van het tweede kenmerkende punt van bewerking schrijft Binder met meer dan noodigen ophef in de Voorrede bl. v. »Was aber die Quellenangabe betrifft, so trage ich kein Bedenken, zu behaupten, dass ich der Erste bin, der die Quellen wirklich erforscht hat." Die zoo schrijft, toont wel zeker dat hij een groot gewigt hecht aan de opgave van de bronnen, dat is, van de plaatsen der schrijvers waar ieder Adagium het eerst gebruikt is; en de grootsche taal zou ons kunnen doen denken, dat die aanwijzing geheel onberispelijk was. Tot mijn leedwezen echter moet ik onderscheidene grieven tegen den schrijver inbrengen; die ik om het gewigt der zaak met eenige uitvoerigheid zal ontvouwen, om zoo doende iets ter verbetering aan te brengen in datgene wat ook ik als de voornaamste verdienste van dezen arbeid beschouw.

Wel moet ik eerlijk erkennen dat Binder, gelijk straks gezegd is, bij ieder Adagium eene citatie geplaatst heeft, en dat hij alzoo de in de Voorrede bl. VII. geopperde verdenking ontgaat »dass das betreffende Sprichwort ein willkürlich gemachtes ist, sondern seit langer Zeit schon seine Berechtigung als solches besitzt." Doch wie zal zich tevreden willen stellen met de aanwijzing van *rivuli*, als hem de *fontes* zijn toegezegd? wie zal kunnen zien dat de man die voorgeeft de bronnen opgespoord te hebben, ons bij de vermelding van een Adagium, dat werkelijk reeds bij de oude classici te lezen staat, verwijst naar de eene of andere van die Verzamelingen uit latere tij-

den, tegen wier onnaauwkeurigheid en verwaarloozing der bronnen hij zelf is te velde getrokken? Dat Binder intusschen zich hieraan nog al eens schuldig gemaakt heeft, zal blijken uit de volgende reeks van Adagia, waarvoor hij slechts eene moderne auctoriteit heeft opgegeven, zonder, zoo als het behoorde, den ouden schrijver te noemen. Kortheidshalve zal ik hier die onvoldoende citatie onvermeld laten en slechts opgeven welke classicus telkens had moeten geciteerd worden. Ik volg hier, zoo als steeds, de alphabetische orde der Adagia.

Aliud stans, aliud sedens (loquitur). Pseudo-Sallustius in Cicer. 4. 7. Aliud stans, aliud sedens de rep. sentis. — *Amici magnam partem cessatores sunt.* Gellius II. 29. 11. — *Ante tubam tremor occupat artus.* Virgil. Aen. XI. 424. — *Avarus, nisi cum moritur, nil recte facit.* Publ. Syrus v. 23. — *Bene audire est optimum patrimonium.* Publ. Syrus: Bene vulgo audire, est alterum patrimonium. — *Cede maiori.* Dion. Cato praef. ad Disticha n. XI. — *Clavus clavo pellitur.* Bij Cicero Tusc. IV. 35. 75. vind ik: Etiam novo quidam amore veterem amorem, tamquam clavo clavum eiiciundum putant. — *Compressis manibus sedere.* Livius VII. 13. 7. — *Conscientia mille testes* wordt reeds vermeld bij Quinctilianus V. 11. 41. — *Dictum et factum.* Zie Terentius Andr. II. 3. 6. Heaut. V. 1. 31. — *Dionysius Corinthi.* Zie Cicero ad Att. IX. 9. 1. Cf. ad Fam. IX. 18. 1. Tusc. III. 12. 27. — *Dulcibus est verbis alliciendus amor.* Ovid. Art. Am. II. 172. — *Erranti medicina confessio.* Pseudo-Cicero Epist. ad Octavium § 7. Liceat semel impune peccasse; sit erranti medicina confessio. Welk denkbeeld de brieveschrijver schijnt ontleend te hebben uit Cicer. Phil. XII. 2. 7. Optimus est portus poenitenti, mutatio consilii. — *Erubescit, salva res est.* Terent. Ad. IV. 5. 9. — *Exurere mare.* Virgil. Aen. IX. 115. — *Fabulam surdo narrare.* Terent. Heaut. II. 1. 10. en Horat Epist. II. 1. 199. — *Faciem*

perfricare. Plinius H. N. in Praef.: Faciem perfricui, nec tamen profeci. — *Felicibus sunt et trimestres filii.* Suetonius v. Claudii c. 1. Livia quum Augusto gravida nupsisset, intra mensem tertium peperit... Statim vulgatus est versus: *Τοῖς εὐτυχοῦσι καὶ τρίμηνα παιδία.* — *Formicinos gradus facit.* Bij Plautus Menaechm. V. 3. 12. vind ik: Move formicinum gradum. — *Hannibal ad portas.* Cic. de Finib. IV. 9. 22. — *In bonum virum non cadit mentiri.* Cic de Off. III. 20. 81. — *In crastinum seria.* Waarom hier »Nach Plutarch." (v. Pelopid. c. 10. 7. p. 283. c.) en niet liever naar Nepos v. Pelopid. c. 3. verwezen? — *In sterquilinio margaritam reperit.* Woorden van Phaedrus III. 12. — *Ingenia coacta male respondent.* Woorden van Seneca de Tranq. animi c. 6. 2. — *Lolio victitat.* Plautus Mil. glor. II. 3. 50. — *Magnorum fluminum navigabiles fontes.* Quinctil. VIII. 3. 76. — *Manibus pedibusque.* Terentius And. I. 1. 134. — *Mica salis tibi non inest.* Catullus 86. 4. Nulla in tam magno est corpore mica salis. *Ἄλμη οὐκ ἔνεστιν αὐτῷ* zeiden de Grieken, volgens Zenobius I. 63. en Diogenian. II. 12. — *Miserum te iudico, quod nunquam fueris miser.* Seneca de Prov. c. 4. 3. — *Multos morbos multa fercula fecerunt.* Seneca Epist. 95. 18. — *Ne musca quidem.* Suetonius v. Domit. c. 3. — *Nemo potest diu personam ferre fictam.* Seneca de Clem. I. 1. 6. — *Noctuas Athenas portare.* Zie Cicero ad Fam. VI. 3. 4 en IX. 3. 2. ad Q. fr. II. 16. 4. — *Nomen et omen.* Plautus Pers. IV. 4. 73. Nomen atque omen quantivis est pretii. — *Non decet superbum esse hominem servum.* Plaut. Asin. II. 4. 64. — *Non deficit alter.* Virgil. Aen. VI. 144. — *Nulla dies moerore caret.* Seneca Troad. 77. — *Nunc ferrum tuum in igni est.* Seneca Apocoloc. c. 9. 6. — *Nunquam bella piis, nunquam certamina desunt.* Bij den Christendichter Prosper Aquitanus Epigr. 94. 1. (in edit. *Lovan.* 1565. 4. p. 175 v°) vindt men:

Nunquam bella bonis, nunquam certamina desunt, Et cum quo certet, mens pia semper habet. — *Optimum condimentum fames.* Bij Cicero de Finib. II. 28. 90. staat: Socratem audio dicentem, Cibi condimentum esse famem, potionis sitim. — *Pauperis est, numerare pecus.* Ovidius Met. XIII. 824. — *Per vim facta non sunt rata.* Seneca Controv. IX. 3. Argum. Per vim metumque gesta non sint rata. — *Post est occasio calva.* Een hemistichium uit de Disticha van Cato II. 26. Fronte capillata, post est occasio calva. Zie n. 1206. — *Qui esse nucleum vult, frangat nucem.* Bij Plautus Curc. I. 1. 55. Qui e nuce nucleum esse volt, frangit nucem. — *Qui quae vult dicit, quae non vult audiet.* Terent. Andr. V. 4. 17. Si mihi pergit, quae volt, dicere: ea, quae non volt, audiet. — *Quo minime credis gurgite, piscis erit.* Ovidius Art. Am. II. 426. — *Rebus in adversis melius sperare memento.* Bij Cato IV. 26. Tranquillis rebus, quae sunt adversa, timeto: Rursus in adversis melius sperare memento. — *Sapienti sat.* Plautus Pers. IV. 7. 19. en Terentius Phorm. III. 3. 8. Dictum sapienti sat est. — *Sat cito, si sat bene*, wordt als een zeggen van Cato Maior aangehaald door Hieronymus in Epist. ad Pammachium 26 p. 107. cf. Sueton. v. Aug. c. 25. — *Semper tibi pendeat hamus.* Ovidius Art. Am. II. 425. — *Si tu recta facis, ne cures verba malorum.* Bij Cato III. 2. Quum recte vivas, ne cures verba malorum. — *Simile simili gaudet.* Macrobius Sat. VII. 7. 12. Similibus enim similia gaudent. — *Tamdiu discendum est homini quamdiu nescias.* Seneca Epist. 76. 3. Tamdiu discendum est quamdiu nescias: si proverbio credimus, quamdiu vivis. — *Taurum tollet, qui vitulum sustulerit*, wordt als proverbium vermeld door Petronius Sat. c. 25. cf. Quinctil. I. 9. 5. — *Te curasti molliter.* Zie Terentius Ad. V. 1. 1. — *Tempus edax rerum.* Woorden van Ovidius Met. XV. 234. — *Timor officit.* Sallustius Cat. c. 58. 3. Timor animi auribus offi-

cit. — *Usque ad »plaudite.*" Cicero de Senect. 19. 70. — *Veritas temporis filia.* Gellius XII. 11. 7. Alius quidam veterum poetarum, cuius nomen mihi nunc memoriae non est, Veritatem Temporis filiam dixit [1].

Het zou eene zeer zwakke verdediging zijn, indien Binder zich tegenover mijne beschuldiging ging beroepen op hetgeen hij in zijne Voorrede bl. vi *sq.* schrijft; »Dass ich nicht immer aus den wirklich ältesten Quellen citirt habe, sondern nicht selten eine neuere, mir näher zur Hand liegende, statt der schwerer zugänglichen, oder mir gar unbekannten ältern nahm, wird man mir um so weniger zum Vorwurfe machen, als diess bei vorliegendem Werke ja doch von keinem praktischen Momente ist. — Oft habe ich auch eine jüngere Quelle der mir wohlbekannten ältern absichtlich vorgezogen: dann namentlich, wo erstere dem prüfenden Leser zugänglicher ist, als letztere, oder wo sich bei jener ein passenderes deutsches Sprichwort neben dem lateinischen vorfand, als

1) Ik heb mij hier slechts bezig gehouden met het terug geven van hetgeen Binder aan de classici had te kort gedaan, zonder te onderzoeken of deze wederregtelijke handelwijze evenzeer de latere schrijvers getroffen heeft. Misschien is het niet de moeite waard dit opzettelijk voor alles te gaan onderzoeken. Doch er zijn althans eenige spreuken, die om hunne algemeene bekendheid en het zoo menigvuldig gebruik in het dagelijksch leven, mij altijd bijzondere belangstelling ingeboezemd hebben, waarom ik het betreur dat Binder ons niet op den eersten zegsman geweest heeft; als daar zijn: *Aurora Musis amica.* — *Cessante causa cessat effectus.* — *De gustibus non est disputandum.* — *De mortuis non nisi bene.* — *De omnibus aliquid, de toto nihil.* — *Divide et impera.* — *Doctus aliis inserviendo consumitur.* — *Finis coronat opus.* — *Felix, quem faciunt aliena pericula cautum.* — *Habent sua fata libelli.* — *Homo proponit, Deus disponit.* — *Irretit muscas, transmittit aranea vespas.* — *Lingua mentem ne praecurrat.* — *Mediis tranquillus in undis.* — *Morbida facta pecus totum corrumpit ovile.* — *Nos poma natamus.* — *Nulla regula sine exceptione.* — *Occasio facit furem.* — *Per angusta ad augusta.* — *Prior tempore, potior iure.* — *Qualis rex, talis grex.* — *Qui tacet, con-*

bei dieser." Als de man eerlijk wil zijn, waaraan ik niet twijfel, zal hij moeten toegeven dat hij, sprekende van die meerdere of mindere toegankelijkheid niet de schriften der classici in vergelijk gebragt heeft met de moderne Verzamelingen, maar slechts deze onderling; zoo als zelfs de laatste woorden zeer duidelijk uitwijzen. De schriften der Ouden zijn voor ieder toegankelijk; die Verzamelingen slechts voor weinigen, en sommige daarvan zelfs niet dan voor zeer weinigen. Wanneer hij het verkieslijker acht Plautus te citeren dan Ennius,.of Horatius liever dan Lucilius; dan zal ieder dit om eene ligt te vermoeden reden willen billijken; en zelfs kan ik mij vele lezers voorstellen die b. v. bij het *Amicus certus in re incerta cernitur* liever naar Cicero de Amic. 17. 64. hadden willen verwezen worden dan naar Vahlen's uitgaaf van de fragmenten van Ennius: — voor welke lezers ik bij *Omnia vincit amor* liever zou opgegeven zien Virgil. Ecl. X. 69. dan, zoo als hier gedaan is, Virgil. Ciris 437. — maar wanneer Binder ons met de citatie van een zeldzaam voorkomend boek afscheept bij hetgeen in Cicero of de Disticha van Cato staat, wie kan dan met die aanwijzing tevreden zijn? Waar in dezen sprake is van bronnen, daar geldt het niet de aanwijzing van eenen vroegeren schrijver die een of

---

sentire videtur. — *Solamen miseris, socios habuisse malorum.* — *Tandem bona causa triumphat.* — *Tempora mutantur, nos et mutamur in illis.* — *Vox populi, vox Dei.* enz. Bij het voorlaatste van deze Adagia noemt Binder als bron de Aphorismi et Axiomata selecta (*Altdorfii* 1745), in onze Lijst onder n. 126. opgegeven; doch reeds onder de gedichten van Owenus Epigr. ad Edoard. Noel L. I. 58. (*Amstelod.* 1647. 12. p. 272.) troffen wij dit epigramma aan:

Tempora mutantur, nos et mutamur in illis:
Quomodo? fit semper tempore peior homo.

De aanwijzing van het auteurschap van al die overige blijve der geleerde wereld aanbevolen!

ander Adagium vóór ons vermeld heeft, als ware het daarom te doen, de verdenking te ontgaan dit Adagium verzonnen te hebben; maar veeleer geldt het daar de aanwijzing van den schrijver die dit het eerst gebruikt heeft: anders toch zou men er toe kunnen komen de Courant van den vorigen dag als auctoriteit op te geven, waar reeds Homerus aanspraak maken kon genoemd te worden. Is nu de oudste schrijver aangewezen — dàt is, de wezentlijke bron, de eenige die dien naam verdient — dan kunnen alle verdere citaties gemakkelijk gemist worden. Daarom heb ik het geheel onnoodig geacht te onderzoeken of de boven aangehaalde Adagia werkelijk op de door Binder geciteerde plaats in die latere Verzamelingen gevonden worden; want al ware alles conform de opgaaf, dan nog moet ik blijven volhouden dat hier geen latere schrijver, maar de classicus had behooren opgegeven te worden. Kortom, hier geldt alleen het regt van oudste.

Dat zelfde regt zou men ook kunnen laten gelden in die gevallen als hetzelfde Adagium door twee of meer van de classici gememoreerd is. Misschien echter ware het dan weder om andere redenen beter beide auctoriteiten op te geven, gelijk Binder enkele malen zelf gedaan heeft; doch de oudste zegsman zal altijd alweder het eerst moeten genoemd worden. Zoo zou dan bij *Amicis* (*l. amicorum*) *communia inter se omnia*, behalve Terentius Adelph. V. 3. 18. ook kunnen opgegeven worden Cicero de Off. I. 16. 51. — bij *Fortes fortuna adiuvat* wederom, behalve Terentius Phorm. I. 4. 26., ook Cicero Tusc. II. 4. 11. — *Hinc illae lacrimae* staat wel bij Horatius Epist. I. 19. 41. maar ook reeds bij Cicero pro Caelio c. 25. 61. — *Invita Minerva* bij Horatius A. P. 385. maar ook reeds bij Cicero de Off. I. 31. 110. — *Lupus in fabula* is wel van Terentius Ad. IV. 1. 21. maar ook door Cicero ad Att. XIII. 33. 4. gebruikt. — *Male parta male dilabuntur* wordt wel door Cicero Phil. II. 27. 65. onder bijvoeging

van »ut est apud poetam nescio quem" vermeld, doch is reeds gebezigd door Naevius, zoo als Festus v. *pantus* heeft opgeteekend. — *Manus manum lavat* vermeldt Petronius Sat. c. 45 f. maar ook Seneca Apocoloc. c. 9. 6. of liever nog zou dit moeten teruggebragt worden op Epicharmus, wiens zeggen 'Α δὲ χεὶρ τὰν χεῖρα νίζει bewaard is door Aeschines Dial. III. 6. — *Nodum in scirpo quaeris* bij Ennius p. 162 (p. 156. Hess.) ook bij Plautus Men. II. 1. 22. — *Oderint dum metuant* zijn woorden van eenen ongenoemden dichter bij Cicero de Off. I. 28. 97. doch komen ook voor pro Sextio c. 48. 102. Philipp. I. 14. 34. voorts bij Seneca de Ira I. 20. 4. de Clement. I. 12. 4. II. 2. 2 en bij Suetonius v. Calig. c. 30.

Het doel van iedere citatie is, gelijk van zelf spreekt, den lezer, die dit verkiest te doen, in de gelegenheid te stellen om zich gemakkelijk te overtuigen dat de aangehaalde woorden werkelijk op de aangewezene plaats te vinden zijn; ja zelfs zal het voor menig Adagium allernoodzakelijkst wezen de plaats, waar het voorkomt, na te slaan, wil men de echte beteekenis leeren kennen, die slechts uit het verband kan worden opgemaakt. Bij gevolg is het van zeer groot aanbelang dat de naauwkeurigheid in dezen zoo weinig mogelijk te wenschen overlaat; en die dezen roem wil verwerven, zal nooit eene citatie mogen overschrijven van een ander, voordat eigen onderzoek hem van de rigtigheid overtuigd heeft. Het verheugde mij daarom, bij de eerste kennismaking met dit boek, niet weinig dat ik hier te doen had met een man die te dezen opzigte in zijne Voorrede bl. v. niet schroomde te schrijven: »Es besteht nicht ein einziger Fall, wo ich Anderen auf Treue und Glauben nachgeschrieben hätte; ich habe jedesmal selbst an Ort und Stelle nachgeschlagen: dies gilt von den Neueren, wie von den Alten." Doch tot mijn leedwezen moet ik weder iets afdingen van de naauwkeurigheid, die men naar aanleiding van die woor-

den, in Binder's arbeid zou mogen onderstellen. Zoo immers de schrijver werkelijk die zorg, waarop hij zich beroemt, aan zijnen Thesaurus besteed had, dan zou men b. v. bij *Acetum habet in pectore* niet verwezen zijn naar Plautus Bacch. III. 3. 1. en Horatius Serm. I. 7. 32; bij den eerste toch staat: *Nunc experiar, sitne aceto tibi cor acre in pectore;* bij den andere: *Italo perfusus aceto.* De ware citatie zal moeten zijn Plautus Pseud. II. 4. 49. *Ecquid habet is homo aceti in pectore?* — Als bron voor het Adagium *Dicta semel nullum patiuntur iure recursum* wordt opgegeven Horatius Epist. I. 18. 71. doch daar staat: *Et semel emissum volat irrevocabile verbum,* welke spreuk wel in den zin, maar niet in de woorden overeenkomt met het opgegevene, waarvoor ik thans geenen anderen zegsman weet te noemen dan Ritzius in zijn Florilegium Adagiorum p. 380. — Bij *In duobus malis levius est eligendum* wordt opgegeven Cicero de Off. I. 35. maar deze woorden staan in de zoogenoemde Epist. Cicer. ad Octavium § 8. *In duobus autem malis quum fugiendum maius sit, levius est eligendum;* en waar Cicero in de Officia daarvan spreekt, III. 1. 3. zegt hij: *Ab hominibus doctis accepimus, non solum ex malis eligere minima oportere; sed etiam* cet. en later nog eens III. 28. 102. *Minima de malis.* — Bij *Non tam ovo ovum simile* wordt Cicero Quaest. Acad. IV. 18. 57. geciteerd; doch te dier plaatse vinden wij slechts eene zinspeling op dat adagium, zonder dat de woorden zelven vermeld worden: *Videsne, ut in proverbio sit ovorum inter se similitudo?* Binder had moeten citeren Quinctilian. V. 11. 30. of des noods Seneca Apocoloc. 11. 5. — *Plus oportet scire servum, quam loqui* vindt men bij Plautus Mil. glor. II. 5. 67. doch Binder citeert Epidic. I. 1. 57. alwaar men leest: *Plus scire satius est, quam loqui, Servom hominem.* — Zoo wordt *Ut nunc est* opgegeven als van Plautus Mil. glor. III. 1. 216. doch daar staat: *Ut nunc etiam hic agit.*

Gronovius, die deze woorden verklaart, citeert Cicero ad Att. VII. 4. 3. *Sed, ut nunc est, ad Urbem cogito* en Caelius ap. Ciceron. ad Fam. VIII. 12. 1. *cum L. Domitio, ut nunc est, mihi inimicissimo homine.* Van den zelfden Caelius had ook uit den eersten brief kunnen aangehaald worden: *Ut nunc est, nulla magnopere exspectatio est.* Waarom is hier nu Plautus aangehaald en niet Cicero of Caelius? — Onbegrijpelijk eindelijk, hoe bij *Zonam perdidit* den schrijver niet dadelijk in de gedachte gekomen is dat naïve antwoord van dien soldaat van Lucullus, bij Horatius Epist. II. 2. 40. *Ibit eo, quo vis, qui zonam perdidit, inquit.* Binder citeert Plautus Poen. V. 2. 48. doch daar staat *Tu qui zonam non habes.* — En zoo zou ik nog eene menigte foutieve citaties kunnen opnoemen. Doch het aangewezene acht ik rijkelijk genoeg om althans den Philoloog te waarschuwen, dat hij dezen Thesaurus niet dan met de grootste omzigtigheid gebruiken moet. Het naschrijven van citaties van een ander heeft dikwijls gemaakt dat dwalingen van boek tot boek zijn voortgeplant; gelijk Binder zelf erkent, waar hij in de Voorrede bl. v *sq.* uitstalt wat hij in dit opzigt gepresteerd heeft: »Daher sind auch" zegt hij, »in gegenwärtigem Thesaurus nicht wenige Irrthümer, die sich seit Jahrhunderten von Buch zu Buch fortgepflantzt hatten, zum ersten Male berichtigt." En daarna worden drie voorbeelden van verbeterde citaties in het breede uitgemeten om deze zijne verdienste in het heldere daglicht te stellen [1]). Dat hij ook nog iets voor anderen overge-

---

1) Wij leeren daar van Binder — want wij mogen het goede niet over het hoofd zien —:

1°. dat de pentameter *A bove maiori discit arare minor* niet van Ovidius is, zoo als dit door anderen en ook door hem zelven vroeger in zijne «Medulla," was opgegeven; en dat het auteurschap van deze woorden tot geene hoogere oudheid kan worden opgevoerd, dan de tweede helft der 17e eeuw, vermits zij niet eerder voorkomen dan in

laten heeft, zal uit de boven aangehaalde voorbeelden gebleken zijn.

---

de Spreekwoorden-Verzamelingen van Seybold en Schonheim, die in onze Lijst van Geschr. onder n°. 201. en 213. zijn opgegeven. Ik vond die spreuk ook wel in het Florilegium Adagiorum van Ritzius p. 770. doch zonder opgaaf van auctoriteit.

2°. dat het zoo algemeen bekende *Incidit in Scyllam, qui vult vitare Charybdin* geen hexameter uit den klassieken tijd is, zoo als menigeen gedacht heeft en om den volkomen goeden vorm en inhoud ligt denken zou; maar dat het zijnen oorsprong heeft uit de woorden *Incidis in Scyllam, cupiens vitare Charybdin*, die voor de eerste maal gevonden worden in Philippi Gualteri Alexandreis V. 304. van welken regel Erasmus sprekende in Adagio: *Evitata Charybdi in Scyllam incidi* p. 1262. zegt: «Celebratur apud Latinos hic versiculus, quocunque natus autore, nam in praesentia non occurrit." Ik voeg hierbij, dat dit uit X boeken bestaande heldendicht — naar de geschiedenis, die Curtius in X boeken beschreven heeft, vervaardigd door Gualterus, praepositus Canonicorum Tornacensium en door dezen opgedragen aan Guillermus II. qui ab a. 1176 ad 1201 Archiepiscopus Remensis fuit — in de 13ᵉ eeuw veel opgang gemaakt heeft, en dat welligt daarin de grond ligt dat die regel, ofschoon eenigzins veranderd, zoo algemeen is bekend geworden. Fabricius Biblioth. Med. & Inf. Latinit. L. VII. p. 328. zegt daarvan: *Hoc poema circa a. 1280. in scholis Grammaticorum tantae dignitatis fuit, ut prae illo veterum poetarum lectio negligeretur*, en vermeldt twee edities, Argentinensis 1513. 8 en Lugdunensis 1558. 4. Het geïncrimineerde vers wordt ook door Ritzius l. c. p. 706. opgegeven, doch weder zonder auctoriteit.

3°. dat *Multum, non multa*, in vroegere Verzamelingen toegeschreven aan Sallustius, niet van dezen schrijver is, maar van Plinius Epist. VII. 9. 16. [waar evenwel *aiunt enim «multum legendum esse non multa"* door de beste uitgevers voor een glossema wordt gehouden]. De roem echter van deze ontdekking daalt eenigzins door de omstandigheid dat iedereen, die dit zocht, gemakkelijk op het spoor zou gekomen zijn, indien hij zich slechts herinnerde hetgeen hij als knaap gelezen heeft óf ten onzent in Bosscha's Initia Lectionis Scholasticae (*Amstel.* 1816) óf in Duitschland in Ernesti's Initia Romanae Latinitatis (*Coburgi* 1792). In beide schoolboekjes toch, in het eerste op p. 9. in het andere op p. 27. staat deze veel beteekenende spreuk, met verwijzing naar Plinius.

Hetgeen Binder bij de Latijnsche schrijvers somtijds zeer gebrekkig gedaan heeft, dat heeft hij bij de Grieksche schrijvers altijd geheel verzuimd. Dat immers ook eenige uit het Grieksch vertaalde spreuken uit de voornaamste Grieksche schrijvers, en vooral vele *παροιμίαι* zoo als Zenobius, Diogenianus en Suidas of uit den mond hunner tijdgenooten of uit de schriften hunner voorvaders, in daartoe bestemde boeken opgeteekend hebben, in dezen Thesaurus zijn opgenomen, is boven reeds door ons medegedeeld. Bij elk van deze Adagia is wel de bladzijde van de verzameling, waarin de latijnsche vertaling gevonden wordt, opgegeven onder toevoeging van de woorden *Nach Homer. Nach Herodot. Nach Plutarch.* enz. doch om de aanwijzing van de plaats des Griekschen schrijvers, waaruit het Adagium ontleend is en die dus als de bron moet beschouwd worden, heeft Binder zich in het minst bekreund. Naar mijn inzien moest hij, die er aanspraak op maakt de bronnen te hebben aangewezen, zich eenige meerdere moeite getroost hebben; en ik zou verlangen dat dit verzuim in eene eventuëele nieuwe uitgaaf van den Thesaurus hersteld werd. Het gemis toch van die aanwijzing brengt den lezer in ongelegenheid; voor wiens gerief het de pligt is van iederen schrijver geene moeite te ontzien.

Als eene gedeeltelijke tegemoetkoming in den arbeid, dien ik op de schouders van een ander schuif, wil ik gaarne hier reeds, voorloopig ook ten gerieve van anderen, eenige plaatsen aanwijzen, die ik onder het lezen bereids in mijn exemplaar heb opgeteekend. Zij zijn de volgende: *Ad amussim applica lapidem, non ad lapidem amussim.* Nach Plutarch. (Quomodo quis suos prof. cet. p. 75. E.) — *Aedibus in nostris et prava et recta geruntur.* Nach Homer. (Od. IV. 391.) — *Alere luporum catulos.* Nach Theocrit. (v. 38.) — *Animus in pedes decidit.* Nach Homer. (Il. XV. 280.) — *Arcus nimium tensus rumpitur.* Nach Plutarch. (An seni sit ger. resp. p. 792. C.) — *Dies*

quandoque parens, quandoque noverca. Nach Hesiod. (O. et D. 825.) — *Diomedis et Glauci permutatio.* Nach Homer. (Il. vi. 236.) — *Domum quum facis, ne relinquas impolitam.* Nach Hesiod. (O. et D. 746.) — *Et puero perspicuum.* Nach Plato (Conv. p. 204. A.) — *Hippoclidi non est curae.* Nach Herodot. (vi. 29. 5) — *Hirundinum musea.* Nach Aristoph. (Ran. 93.) — *In crastinum seria.* Nach Plutarch. (v. Pelopid. c. 10. p. 285. C.) — *In vino veritas.* Nach Plutarch. (v. Artax. c. 15. p. 1018. E.) — *Lunae radiis non maturescit botrus.* Nach Plutarch. (de facie in orbe Lunae p. 929. A.) — *Magistratum gerens audi et iuste et iniuste.* Nach Solon (in Solon. Fragm. ed. Bachio p. 108.) — *Molestus interpellator venter.* Nach Homer. (Od. vii. 216.) — *Mortui non mordent.* Nach Theod. Chius (ap. Plutarch. v. Pompeii c. 77. p. 666. D.) — *Mortuis non conviciandum.* Nach Homer. (Od. xxii. 412.) — *Multos imperitare malum: rex unicus esto.* Nach Homer. (Il. ii. 204.) — *Ne Hercules quidem adversus duos.* Nach Plato (Phaedon. p. 89. C.) — *Ne iudex fueris, partes ni audiveris ambas.* Nach Phocyl. (fragm. 17.) — *Nemini fidas, nisi cum eo prius modium salis absumpseris.* Nach Aristot. (Ethic. Nic. viii. 4.) — *Nolens volens.* Nach Homer. (Il. iv. 43.) — *Non habet, cui indormiat.* Nach Theocrit. (v. 10.) — *Odi memorem compotorem.* Nach Martial. (? Plut. Sympos. I. p. 612. C.) — *Periculosum est, canem intestina gustasse.* Nach Theocrit. (x. 11.) — *Post festum venit.* Nach Plato (Gorg. c. 1. p. 447. A.) — *Praesens absens.* Nach Aristoph. (Eq. 1117.) — *Quae non posuisti, ne tollas.* Nach Plato (de Legib. xi. p. 913. C.) — *Quantum ubique possunt duo oboli.* Nach Aristoph. (Ran. 141.) — *Sacra celerius absolvenda.* Nach Homer. (Od. iii. 336.) — *Si caseum haberem, non desiderarem obsonium.* Nach Plutarch. (Lacon. Apophth. p. 234. E.) — *Sum in trivio.* Nach Theognis (v. 911.) — *Temulentus dormiens non est excitandus.* Nach Theognis (v. 469.) — *Testa colliditur testae.* Nach Aristoph. (Pax 612.) —

Tribus minis insumptis duodecim imputat. Nach Aristotel. (l. Aristoph. Plut. 381.) — *Ubi quis dolet, ibidem et manum habet.* Nach Plutarch. (de Garrulit. p. 515. E.) — *Vates secum auferat omen.* Nach Theocrit. (vi. 23.) — *Venter caret auribus.* Nach Plutarch. (de Sanit. tuenda p. 131. D.) — *Ventre pleno melior consultatio.* Nach Plutarch. (Symposiac. vii. p. 700 E. et p. 714. A.) — *Ver ex anno tollere.* Nach Herodot. (vii. 62. 1.) — *Versatilis Artemon.* Nach Plutarch. (v. Periclis c. 27. p. 167. A.) — *Vespa cicadae obstrepit.* Nach Theocrit. (v. 29.)

Doch behalve hetgeen Binder opgegeven heeft als van Griekschen bodem te zijn voortgekomen, — al was de aanwijzing dan ook gebrekkig — schuilen er buitendien in dezen Thesaurus nog zeer vele andere Grieksche spreekwoorden, die de vroegere verzamelaars van Adagia, welke hij op den voet gevolgd heeft, opgenomen hadden, waarschijnlijk zonder aanduiding van den Griekschen schrijver, van wien zij afkomstig zijn. Wat mij onder het lezen is ingevallen, zal ik hier mededeelen; waarbij het echter noodig zal zijn ook het Grieksch bij te zetten: *Arbore deiecta quivis ligna colligit.* Schol. ad Theocrit. v. 65. Ἔστι δὲ παροιμία, Δρυὸς πεσούσης πᾶς ἀνὴρ ξυλεύεται. — *Asinus portat mysteria.* Aristoph. Ran. 159. Νὴ τὸν Δί' ἐγὼ γοῦν ὄνος ἄγων μυστήρια. — *Canem excoriatam excoriare.* Aristoph. Lysistr. 158. Κύνα δέρειν δεδαρμένην. — *Claudi vicinus claudicat ipse brevi.* Plutarch. de liber. educat. p. 4. A. Παροιμιαζόμενοι δέ φασιν, ὅτι ἂν χωλῷ παροικήσῃς, ὑποσκάζειν μαθήσῃ. — *Currus bovem trahit.* Lucianus Dial. Mortt. vi. 2. Ἅμαξα τὸν βοῦν ἕλκει. — *Dictum et factum.* Herodot. iii. 135. Ταῦτα εἶπε καὶ ἅμα ἔπος τε καὶ ἔργον ἐποίεε. — *Dulcia poma absente custode.* Plutarch. Amator. p. 752. A. Γλυκεῖ' ὀπώρα φύλακος ἐκλελοιπότος. — *E squilla non nascitur rosa.* Theognis 537. Οὔτε γὰρ ἐκ σκίλλης ῥόδα φύεται οὐδ' ὑάκινθος. — *Faex illi placeat, qui bona vina bibit.* Aristoph. Plut. 1085. Ὅμως δ', ἐπειδὴ καὶ τὸν

οἶνον ἠξίους Πίνειν, συνεκποτέ' ἐστί σοι καὶ τὰ τρύγα. — *Figulus figulo invidet, lignarius lignario.* Hesiodus O. et D. 25. Καὶ κεραμεὺς κεραμεῖ κοτέει καὶ τέκτονι τέκτων. — *Formicae quoque sua bilis est.* Schol. ad Aristoph. Ranas 352. Ἔνεστι κἀν μύρμηκι κἀν σέρφῳ χολή. — *Graculus graculo assidet.* Aristot. Eth. Nic. VIII. 1. Καὶ κολοιὸς ποτὶ κολοιόν. — *Ignem igni addere.* Plato de Legib. II. p. 666. A. Οὐ χρὴ πῦρ ἐπὶ πῦρ ὀχετεύειν. — *In nihil sapiendo iucundissima vita.* Sophocl. Aiax mast. 549. Ἐν τῷ φρονεῖν γὰρ μηδὲν, ἥδιστος βίος. — *In puteo constrictus est.* Plato Theaet. p. 165. B. Τὸ λεγόμενον, ἐν φρέατι συσχόμενος. — *In senem beneficium ne collocato.* Aristot. Rhet. I. c. 15. Μήποτ' εὖ ἔρδειν γέροντα. — *In tenebris saltare.* Lucianus Hermot. 49. Πρὶν δὲ τοῦτο ποιῆσαι ἐν σκότῳ φασὶν ὀρχοίμεθ' ἄν. — *Invenies aliam Galateam.* Theocrit. XI. 76. Εὑρήσεις Γαλάτειαν ἴσως καὶ καλλίον' ἄλλαν. — *Jovis taxilli semper feliciter cadunt.* Sophocl. (ap. Schol. Eurip. Or. 592.) Ἀεὶ γὰρ εὖ πίπτουσιν οἱ Διὸς κύβοι. — *Jucundissima navigatio iuxta terram.* Plutarch. Symposiac. I. p. 621. D. Ἀκούω οὖν πολλῶν λεγόντων, ὅτι πλοῦς μὲν ὁ παρὰ γῆν, περίπατος δὲ ὁ παρὰ θάλατταν ἥδιστός ἐστιν. — *Lucerna sublata nil discriminis inter mulieres.* Plutarch. Coniug. praecept. p. 144. E. Πᾶσα γυνὴ τοῦ λύχνου ἀρθέντος ἡ αὐτή ἐστιν. — *Malus cum malo colliquescit voluptate.* Aristot. Eth. Eudem. VII. 2. f. Κακὸς κακῷ συντέτηκεν ἡδονῇ. — *Me mortuo terra misceatur incendio.* Poëta Graec. (ap. Stobaeum Ecl. 2. 6. 7. p. 252.) Ἐμοῦ θανόντος γαῖα μιχθήτω πυρί. cf. Cicero de Finib. III. 19. 64. Seneca de Clem. II. 2. 2. Sueton. v. Neron. c. 38. — *Medice, cura te ipsum.* Euang. Lucae IV. 23. Πάντως ἐρεῖτέ μοι τὴν παραβολὴν ταύτην, Ἰατρὲ, θεράπευσον σεαυτόν. — *Ne supra pedem calceus.* Lucianus Imagin. 7. Μηδὲ ὑπὲρ τὸν πόδα ἔστω τὸ ὑπόδημα. — *Nemo propheta sua splendidus in patria.* Euang. Joannis IV. 44. Αὐτὸς γὰρ ὁ Ἰησοῦς ἐμαρτύρησεν, ὅτι προφήτης ἐν τῇ ἰδίᾳ πατρίδι τιμὴν οὐκ ἔχει. — *Nihil ad versum.* Lucian.

Philops. 7. Οὐδὲν πρὸς ἔπος ταῦτα. — *Odi sapientem, qui sibi non sapit.* Eurip. fragm. (ap. Cicer. Fam. XIII. 15. 2.) Μισῶ σοφιστὴν ὅστις οὐχ αὑτῷ σοφός. — *Patriae fumus igne alieno luculentior.* Lucian. Encom. patriae 11. Ὁ τῆς πατρίδος αὐτῷ καπνὸς λαμπρότερος ὀφθήσεται τοῦ παρ' ἄλλοις πυρός. — *Praesentem mulge.* Theocrit. XI. 75. Τὰν παρεοῖσαν ἄμελγε· τί τὸν φεύγοντα διώκεις; — *Praestat uni malo obnoxium esse, quam duobus.* Aristoph. Eccl. 1088. Ἐνὶ γὰρ συνέχεσθαι κρεῖττον ἢ δυοῖν κακοῖν. — *Publica fama non semper vana.* Hesiod. O. et D. 763. Φήμη δ' οὔτις πάμπαν ἀπόλλυται, ἥντινα πολλοὶ Λαοὶ φημίζουσι. — *Pulchrorum etiam autumnus pulcher.* Plutarch. Apophth. p. 177. B. Τῶν γὰρ καλῶν καὶ τὸ μετόπωρον καλόν ἐστιν. — *Relinque quidpiam et Medis.* Plutarch. Sympos. VII. p. 703. F. Ἡμῖν μὲν οὖν τοῖς Βοιωτοῖς τό, Λεῖπέ τι καὶ τοῖς Μήδοις, διὰ στόματός ἐστιν. — *Septennis, nondum edidit dentes.* Schol. ad Aristoph. Ran. 418. Ἑπτέτης ὢν ὀδόντας οὐκ ἔφυσεν. — *Sub omni lapide scorpius dormit.* Sophocl. fragm. (ap. Schol. Nic. Ther. 18.) Ἐν παντὶ γάρ τοι σκορπίος φρουρεῖ λίθῳ. — *Sustine et abstine.* Epictetus ap. Gellium XII. 19. 6. Ἀνέχου καὶ ἀπέχου. — *Tentantes ad Troiam pervenerunt Graeci.* Theocrit. XV. 61. Ἐς Τροίην πειρώμενοι ἦνθον Ἀχαιοί. — *Thesaurus carbones erant.* Lucian. Zeux. 2. Ἄνθρακες ἡμῖν ὁ θησαυρὸς ἦσαν. — *Ubi cervi cornua abiiciunt.* Aristot. Hist. Anim. IX. 6. 1. Ὅπου οἱ ἔλαφοι τὰ κέρατα ἀποβάλλουσιν. — *Ver non una dies, non una reducit hirundo.* Aristot. Ethic. Nic. I. 6. Μία γὰρ χελιδὼν ἔαρ οὐ ποιεῖ, οὐδὲ μία ἡμέρα. — *Virtus sudore paratur.* Hesiod. O. et D. 289. Τῆς δ' ἀρετῆς ἱδρῶτα θεοὶ προπάροιθεν ἔθηκαν Ἀθάνατοι. — *Vulpina pellis assuenda, si leonina non sufficit.* Plutarch. v. Lysandri c. 7. p. 437. A. Ὅπου γὰρ ἡ λεοντῆ μὴ ἐφικνεῖται, προςαπτέον ἐκεῖ τὴν ἀλωπεκῆν.

Ik moet nog opzettelijk spreken over de Paroemiographi Graeci, uit wier verzamelingen zeer vele Παροιμίαι in dezen Thesaurus zijn opgenomen, in Latijnsche woor-

den overgebragt. Dat Binder ook hierbij weder de citaties even gebrekkig heeft geleverd als bij de straks genoemde Grieksche schrijvers, zoodat telkens alleen de naam van Zenobius (hier nog Zenodotus genoemd), Diogenianus en Suidas wordt opgegeven zonder aanduiding van de centuriae en de nummers: — dat wil ik wel als een verzuim van minder aanbelang beschouwen, deels omdat die geschriften zelve eenen lexicographischen vorm hebben, deels ook omdat alle de uitgaven, zoowel die van Schottus (*Antv.* 1612. 4.) als die van Gaisford (*Oxon.* 1836. 8.) en die van Leutsch-Schneidewin (*Gotting.* 1839. 8.) met goede Indices voorzien zijn. Doch ik reken mij verpligt Binder onder de aandacht te brengen, dat ook nog zeer vele andere Adagia, behalve die waarbij dit door hem is opgeteekend, uit die genoemde Grieksche Verzamelingen ontleend zijn. Onder het lezen teekenden wij de volgende op: *Aestate perulam deteris:* Ἐν θέρει τὴν χλαῖναν κατατρίβεις. Zenob. III. 72. Diogen. IV 51. — *Alia vita, alia diaeta:* Ἄλλος βίος, ἄλλη δίαιτα. Z. I. 22. D. I. 20. Suidas II. 12. — *Alii sementem faciunt, alii metunt* (sic): Ἄλλοι μὲν σπείρουσιν, ἄλλοι δὲ ἀμήσονται. D. II. 62. — *Aquilam volare doces:* Ἀετὸν ἵπτασθαι διδάσκεις. Z. II. 49. D. I. 65. — *Asini lanam quaerere:* Ὄνου πόκους ζητεῖς. Z. V. 38. — *Asinus compluitur:* Ὄνος ὕεται. S. X. 99. — *Asinus in paleas incidit:* Ὄνος εἰς ἄχυρα. D. VI. 91. S. X. 95. — *Atticus in portu:* Ἀττικὸς εἰς λιμένα. Z. II. 10. D. I. 66. — *Atticus moriens porrigit manum:* Ἀττικὸς ὑπέχει τὴν χεῖρα ἀποθνήσκων. D. III. 12. — *Bis ac ter quod pulchrum est:* Δὶς καὶ τρὶς τὸ καλόν. Z. III. 33. D. IV. 20. S. V. 72. — *Bis ad eundem lapidem offendere:* Δὶς πρὸς τὸν αὐτὸν αἰσχρὸν προσκρούειν λίθον. Z. III. 29. D. IV. 19. S. V. 75. — *Bos adversus se ipsum pulverem movet:* Βοῦς ἐφ' ἑαυτῷ κονιεῖται. Z. III. 69. — *Bos in lingua:* Βοῦς ἐπὶ γλώσσης. Z. II. 70. D. III. 48. S. IV. 50. — *Bos sub iugum:* Βοῦς ὑπὸ ζυγόν. D. III. 54. S. IV. 55. — *Bovem si*

non possis, asinum agas: Εἰ μὴ δύναιο βοῦν, ἔλαυν' ὄνον. Z. III. 54. S. VI. 2. — *Calvum vellis:* Φαλακρὸν τίλλεις. S. XIV. 26. — *Cancer leporem capit:* Καρκίνος λαγὼν αἱρεῖ. D. V. 96. S. VIII. 35. — *Cauda de vulpe testatur:* Ἡ κέρκος τῇ ἀλώπεκι μαρτυρεῖ. D. V. 15. — *Colophonem addere:* Τὸν Κολοφῶνα ἐπέθηκεν. D. VIII. 36. S. VIII. 75. — *Contigit etiam ignavis praeda:* Δέδοται καὶ κακοῖς ἄγρα. Z. III. 31. S. V. 27. — *Cum vulpe prudens vulpinabitur:* Ἀλωπεκίζειν πρὸς ἑτέραν ἀλώπεκα. Z. I. 70. D. II. 17. — *De pilo pendet:* Ἐκ τριχὸς κρέμαται. Z. III. 47. — *Delphinum natare doces:* Δελφῖνα νήχεσθαι διδάσκεις. Z. III. 30. D. IV. 33. S. V. 30. — *Dodonaeum aes:* Τὸ Δωδωναῖον χαλκεῖον. Z. VI. 5. D. VIII. 32. S. V. 85. — *Domi manere oportet belle fortunatum:* Οἴκοι μένειν δεῖ τὸν καλῶς εὐδαίμονα. D. VII. 35. — *Donum quodcumque probato:* Δῶρον δ' ὅ τι δῷ τὶς ἐπαίνει. Z. III. 42. — *Ex aspectu nascitur amor:* Ἐκ τοῦ γὰρ ἐσορᾶν γίνετ' ἀνθρώποις ἐρᾶν. D. IV. 49. — *Exiguum malum, ingens bonum:* Μικρὸν κακὸν μέγα ἀγαθόν. D. VI. 62. S. X. 19. — *Fervet olla, vivit amicitia:* Ζεῖ χύτρα, ζῇ φιλία. Z. IV. 12. D. IV. 96. S. VII. 37. — *Flet victus, victor interiit* (sic): Κλαίει ὁ νικήσας, ὁ δὲ νικηθεὶς ἀπόλωλεν. Z. IV. 78. — *Fricantem refrica:* Τὸν ξύοντα δ' ἀντιξύειν. D VIII. 48. — *Fulgor ex pelvi:* Ἀστραπὴ ἐκ πυελίου. D. III. 7. S. III. 75. — *Fumum fugiens in ignem incidit:* Τὸν καπνὸν φεύγων, εἰς τὸ πῦρ ἐνέπεσον. D. VIII. 45. — *Hastis pugna argenteis, atque omnia vinces:* Ἀργυραῖς λόγχαις μάχου, καὶ πάντων κρατήσεις. D. II. 81. — *Homo homini deus:* Ἄνθρωπος ἀνθρώπου δαιμόνιον. Z. I. 91. D. I. 80. S. II. 82. — *Iustitia iustior:* Δίκης δικαιότερος. D. IV. 22. S. V. 57. — *Lerna malorum:* Λέρνη κακῶν. Z. IV. 86. D. I. 10. VI. 7. — *Lignum tortum nunquam fit rectum:* Ξύλον ἀγκύλον οὐδέποτ' ὀρθόν. D. VI. 92. S. X. 64. — *Lis litem parit;* Δίκη δίκην ἔτικτε καὶ βλάβην βλάβη. Z. III. 28. S. V. 55. — *Litem movebit, si vel canem asinus momorderit:* Δίκην ὑφέξει, κἂν ὄνος δάκῃ

κύνα. Z. III. 20. D. IV. 17. S. V. 56. — *Magistratus virum indicat:* Ἀρχὴ ἄνδρα δείκνυσιν. D. II. 94. S. III. 63. — *Malum bene conditum ne moveas:* Μὴ κινεῖν κακὸν εὖ κείμενον. D. VI. 54. — *Mulieri ne credas, ne mortuae quidem:* Γυναικὶ μὴ πίστευε, μήδ' ἂν ἀποθάνῃ. D. IV. 4. — *Mulieris podex:* Γυναικὸς πυγή. S. V. 14. — *Multa cadunt inter calicem supremaque labra:* Πολλὰ μεταξὺ πέλει κύλικος καὶ χείλεος ἄκρου. Z. V. 71. D. VII. 46. S. XI. 90. — *Multi duces Cariam perdiderunt:* Πολλοὶ στρατηγοὶ Καρίαν ἀπώλεσαν. D. VII. 72. S. XI. 96. — *Multi Thyrsigeri, pauci Bacchi:* Πολλοί τοι ναρθηκοφόροι, παῦροι δέ τε Βάκχοι. Z. V. 77. D. VII. 86. — *Mus picem gustat;* Ἄρτι μῦς πίσσης γεύεται. D. II. 64. VI. 41. — *Neque compluitur, neque sole aduritur:* Οὔθ' ὕεται, οὔθ' ἡλιοῦται. Z. V. 53. D. VII. 8. S. XI. 28. — *Neque natare neque literas novit:* Μήτε νεῖν, μήτε γράμματα. D. VI. 56. S. X. 11. — *Non est laudandus, ne in coena quidem:* Οὐκ ἐπαινεθείης οὐδ' ἐν περιδείπνῳ. Z. V. 28. — *Procul a Jove, procul a fulmine:* Πόρρω Διός τε καὶ κεραυνοῦ. D. VII. 77b. S. XII. 4. — *Rosam, quae praeteriit, ne quaeras iterum:* Ῥόδον παρελθὼν (-ὸν) μηκέτι ζήτει πάλιν. D. VIII. 2. S. XII. 58. — *Semper agricola in novum annum dives:* Ἀεὶ γεωργὸς εἰς νέωτα πλούσιος. Z. II. 43. S. I. 34. — *Te ipsum non alens, canes alis:* Αὐτὸν οὐ τρέφων, κύνας τρέφεις. D. III. 17. S. III. 97. — *Tibicinis vitam vivit:* Αὐλητοῦ βίον ζῇς. D. III. 14. S. III. 82. — *Tussis pro crepitu:* Βὴξ ἀντὶ πορδῆς. D. III. 62. S. IV. 28. — *Unus vir, nullus vir:* Εἷς ἀνήρ, οὐδεὶς ἀνήρ. Z. III. 51.

Het lijdt geen twijfel of alle deze aanwijzingen zouden met eenig regt van Binder hebben kunnen verwacht worden; om niet te zeggen, dat hij, die voorgeeft de bronnen aangewezen te hebben, buitendien ware verpligt geweest de oude Grieksche schrijvers zelve op te geven, die de in deze Verzamelingen vermelde spreekwoorden gebruikt hebben: wier plaatsen vooral door de laatste ge-

leerde uitgevers reeds in grooten getale in hunne aanteekeningen geciteerd zijn. Alleen voor die spreekwoorden, welke in de ons overgeblevene werken der Ouden niet worden aangetroffen, zouden die Paroemiographi als bronnen behooren genoemd te worden.

Doch vooraf zou nog in deze gansche zaak moeten uitgemaakt worden of een *Thesaurus Adagiorum Latinorum* zich al of niet behoort uittestrekken tot Grieksche spreekwoorden, vooral die welke niet door de Romeinen zelven vertaald zijn, maar door ons of althans in latere tijden in Latijnsche woorden zijn overgebragt [1]). Geeft men toe, dat alles een Adagium Latinum is, wat in Latijnsche woorden vervat is, dan ontstaat de vraag, waar men zal moeten ophouden en of men dan niet even goed in alle andere landen, als in Griekenland, zal mogen ter markt gaan.

Nog eene laatste grieve ten opzigte van de gebreken in de opgaaf der bronnen. Zij betreft ongeveer een dertigtal spreekwoordelijke gezegden van oude Regtsgeleerden, omtrent welker afkomst Binder zich volstrekt niet heeft bekommerd. Alleen bij *Cogitationis poenam nemo patitur* is Ulpianus Dig. XLVIII. 19. 18. geciteerd; bij al de overige uitspraken vindt men, zonder iets meer, slechts de woorden »Regula iuris." Te meer is dit te bejammeren, omdat het gebruik van de meeste dier uitdrukkingen zoo algemeen is in het dagelijksch leven en het dus gedurig een pijnigend gevoel kan opwekken, wanneer men

1) Het moet niet onopgemerkt blijven dat Cicero meestal de Grieksche spreekwoorden, die hij gebruikt, onvertaald gelaten heeft — zekerlijk niet, omdat de overzetting hem meer moeite kostte, dan ons — en dat hij elders, waar hij ze in Latijnsche woorden aanhaalt, zelden vergeet er bij te zetten *ut in Graecorum proverbio est*. Zie den vroeger vermelden Index proverbialis in Ciceronem van Frobenius.

op de navraag naar den zegsman het antwoord moet schuldig blijven.

Voor verreweg de meeste van die juridische spreekwoorden moet ik het aanwijzen der bronnen overlaten aan de juristen, — vooral aan hen die zich met het Ius Canonicum afgeven of de oude Glossatores dagelijks in handen hebben — die waarschijnlijk gemakkelijker op het spoor zullen komen dan ik, die niet veel meer dan het Corpus Juris heb kunnen naslaan en het in mijne Lijst van Geschriften onder n°. 234. opgegeven boekje van Volkmar, bij wiens Paroemia et Regulae iuris — het spijt mij, dat ik het van dit overigens aardig boekje zeggen moet — de opgaaf der bronnen op eene onverantwoordelijke wijze is verwaarloosd. Doch hoe onbevredigend mijne moeite in dezen moge geweest zijn; toch zal ik hier, om het belang der zaak, kortelijk opgeven, wat zij heeft opgeleverd. Voor *Ad impossibile nemo obligatur* meen ik de grondgedachte gevonden te hebben in de woorden van Celsus l. 185. Dig. L. 17. Impossibilium nulla obligatio est; en in die van Paulus l. 3. Dig. XLIX. 8. Impossibile praeceptum iudicis, nullius est momenti. — *Beati possidentes* schijnt ontleend uit Reg. 65. libri VI. Decret. Potior est conditio possidentis. Volkmar p. 256 seq. geeft, zonder citatie, op: Possessor in dubio praesumitur dominus; en ook nog: Possidens suo iure possidere praesumitur. — *Facilius corrumpitur pauper, quam dives.* Volkmar p. 99. geeft op: Dives non tam facile quam pauper in vincula coniicitur; en citeert daarbij Ulpianus l. 3. § 16. Dig. XXVI. 10. Sciendum est, non omnes hac severitate (vinculis publicis) debere tractari, sed utique humiliores: ceterum eos, qui sunt in aliqua dignitate positi, non opinor vinculis publicis contineri oportere. Indien deze plaats hier werkelijk te pas komt, dan vermoed ik dat in het Adagium in plaats van *corrumpitur* moet gelezen worden *corripitur* i. e. in vincula publica coniicitur. — *Manifesta non egent*

probatione staat juist zoo bij Volkmar p. 267. doch zonder citatie. — *Nemo ire quemquam publica prohibet via* is woordelijk een vers van Plautus Curc. I. 1. 35. ofschoon in l. 11. Cod. III. 34. ook staat: Uti autem via publica nemo recte prohibetur. — *Partus sequitur ventrem.* Julianus l. 84. § 10 D. XXX. Consequens est, ut partus quoque matrem sequatur. — *Pater est, quem iustae nuptiae demonstrant.* Paulus l. 5. D. II. 4. Pater vero is est, quem nuptiae demonstrant. — *Permissa putantur omnia, quae non sunt prohibita.* Volkmar p. 246. doch zonder citatie: Permissa omnia regulariter censentur, quae expresse prohibita non reperiuntur. — *Praestat possidere, quam persequi.* Ulpianus l. 1. §. 1. D. XLIII. 18. Melius est possidere potius, quam personam experiri. Paulus l. 91. § 3. D. XLV. 1. Dum quaeritur de damno et par utriusque causa sit, quare non potentior sit, qui teneat, quam qui persequitur. — *Quisquis suo iure utitur, iniuriam nulli facit.* Decretal. Gregor. I. 6. 31. Non videtur iniuriam facere, qui utitur iure suo. — *Responsio secundum interrogationem intelligenda.* Bij Volkmar p. 282 staat, doch zonder citatie: Responsio subsecuta praesumitur lata secundum praecedentem interrogationem. — *Ubi meum invenio, ibi vindico.* Celsus l. 49. § 1. D. VI. 1. Meum est, quod ex re mea superest, cuius vindicandi ius habeo. — *Unus testis, nullus testis.* Constantinus M. l. 9. § 1. Cod. IV. 20. Sanximus, ut unius testimonium nemo iudicum in quacunque causa facile patiatur admitti. Et nunc manifeste sancimus, ut unius omnino testis responsio non audiatur. Zoo schrijft Minucius Felix Octav. c. 40. »Testimonium et hominis et unius infirmum est" in overeenstemming met de leer bij Matth. Euang. XVIII. 16. — *Verba non necessitant, civiliter debent intelligi.* Volkmar p. 327. Verba debent intelligi naturaliter, et non civiliter. — *Vigilantibus iura sunt scripta.* Scaevola l. 24. D. XLII. 8. Jus civile vigilantibus scriptum est. — *Volenti*

non fit iniuria staat woordelijk bij Volkmar p. 164. doch weder zonder citatie.

De nog niet genoemde Axiomata, omtrent wier oorsprong ik volstrekt niets heb kunnen ontdekken, laat ik hier eenvoudig volgen: *Affectus non punitur, nisi sequatur effectus.* — *Audiatur et altera pars.* — *Bonus quilibet praesumitur in dubio.* — *Conventio est lex.* — *Emtio locatum tollit.* — *Fiat iustitia, pereat mundus.* — *Non meretur audire verum, qui fraudulenter interrogat.* — *Onere duplici nemo debet gravari.* — *Petere licet.* — *Quisque praesumitur bonus, donec probetur contrarium.* — *Quisque verborum suorum optimus interpres.* — *Res clamat ad dominum.* — *Res nata ex re mea ad me pertinet.* — *Ultra posse nemo obligatur.* Doch ik voeg er den wensch bij, dat een of ander, voor wien de toegang openstaat tot betere hulpmiddelen of tot de Geschriften die ik in mijne Lijst onder n°. 23. 55. 59. 65. 93. 101. 114. 115. 117. 120. 152. 160. 168. 176. 187. 196. 200. 242. 245. heb opgegeven, lust gevoelen moge tot een opzettelijk onderzoek en alsdan gelukkiger in het vinden zal zijn, dan ik geweest ben.

Dat Binder in de opgaaf der bronnen op verre na niet zoo naauwkeurig is, als men met regt had kunnen verwachten, mogt ik niet verzwijgen nadat het mij bij een naauwgezet onderzoek zoo duidelijk gebleken was. De proeven, die ik heb medegedeeld, zullen dit oordeel genoegzaam kunnen wettigen; zelfs ben ik bevreesd dat ik door mijnen ijver al te uitvoerig geworden ben en te weinig gedacht heb aan den verstandigen raad, die den dichter Pindarus, toen hij al te veel stof in één gedicht had opgehoopt, door Corinna werd toegevoegd (ap. Plutarch. de Gloria Atheniens. p. 348. A.) Τῇ χειρὶ δεῖν ἔφη σπείρειν, ἀλλὰ μὴ ὅλῳ τῷ θυλάκῳ. Ik vertrouw echter, dat men mij dit zal willen vergeven, indien ik in opregt-

probatione staat juist zoo bij Volk… …est is de
der citatie. — *Nemo ire quemq*… …eene goede
is woordelijk een vers van P… …en; waarom
schoon in l. 11. Cod. III. 3… …en wat reeds
publica nemo recte prohibe… …n tevens wensch
Julianus l. 84. § 10 D… . de overtuiging
quoque matrem sequat… …a ander voor hem
tiae demonstrant. P… . verbeterde druk moet
quem nuptiae der… …eeft de aanwijzing van een
quae non sunt … …om met zelfvertrouwen in de Voor-
citatie: Perm… …rijven: »Aus diesen wenigen Beispie-
presse pro… …lich genug in die Augen, dass zwischen
quam per … …ciiren ein grosser Unterschied ist, und ich werde
posside… …nicht zu befürchten haben, das Verdienst meiner
D. … …wenn es auch kein grosses genannt werden kann,
se… …seinen wirklichen Werth hinabgeschätzt zu sehen."
… …welligt zouden honderd zulke drietallen nog geen regt
… om zich zoo volkomen gerust te stellen. De eer-
…bied, dien ieder schijver voor zijne lezers hebben moet,
legt hem als een heiligen pligt op, geene citatie onder hunne oogen te brengen, die hij niet zelf heeft nagezien en accoord bevonden. En dit is het laatste woord, dat ik van citaties reppen zal; want er zijn nog twee punten te bespreken, die insgelijks behooren tot de beoordeeling van de bewerking der stof. Doch daarin zal ik korter kunnen zijn.

Vooreerst dan wil ik wijzen op de omstandigheid dat sommige Adagia — wel te weten die van lateren tijd zijn, want die door de classici gememoreerd worden, zijn meestal vrij van dit euvel — door verschillende schijvers op verschillende wijze worden opgegeven, dat is, dat ook hier wel eens »varietas lectionis" wordt aangetroffen. In die gevallen zal hij, die een boek bewerkt als deze Thesaurus is, met oordeel moeten te werk gaan in het kiezen van de beste lezing. Wankelmoedigheid zou in

-olg hebben, dat ligt hetzelfde Adagium, met -e variatie, herhaaldelijk vermeld werd; -tische inrigting gereedelijk aanleiding -zigt heeft Binder meermalen misge- -nen door hem opgegeven: *De lin- -da multa* en bijna twee honderd *- lingua stulta veniunt incom- - lignis componitur optimus ignis -omponitur optimus ignis.* — *Frangat -ucleum esse vult* en *Qui esse nucleum vult, -ucem.* — *In magno magni capiuntur flumine pis-* en *In tali tales capiuntur flumine pisces.* — *In uno saltu duos apros capere* en *Uno saltu duos apros capere.* — *Inter calicem et os multa cadunt* en *Multa cadunt inter calicem supremaque labra* uit dezelfde plaats van Gellius XIII. 17. als vertaling van het aldaar vermelde vers Πολλὰ μεταξὺ πέλει κύλικος καὶ χείλεος ἄκρου. — *Jovis taxilli semper feliciter cadunt* en *Semper bene cadunt Jovis tesserae.* — *Lux domini pulchrum facit ornatumque caballum* en *Visus heri pulchrum facit exornatque caballum.* — *Multi, qui tauros stimulant, sed rarus arator* en *Qui tauros stimulant, multi, sed rarus arator.* — *Nemo potest dominis pariter servire duobus* en *Nemo simul dominis par est servire duobus.* — *Non semper felix temeritas* en *Non semper temeritas est felix.* Bij de meeste van deze varianten heeft de eene lezing zooveel vooruit boven de andere, dat de keus niet moeijelijk zijn kan; mogt zij echter twijfelachtig wezen zoodat beide behoorden opgenomen te worden, dan zou eene verwijzing van de eene naar de andere kunnen voorkomen dat niet een Adagium voor twee Adagia geteld wordt.

Ten andere zal ik de drukfouten opgeven, die in vrij grooten getale aanwezig, dit boek ontsieren. Ik kies hierbij de eenvoudigste manier om, waar dit volstaan kan, de Adagia bij het nummer te noemen; doch ik be-

heid verklaar dat het mij minder te doen geweest is de fouten van een ander aan te wijzen, dan wel eene goede zaak naar mijn vermogen bevordelijk te wezen; waarom ik gemeend heb niets te moeten terughouden wat reeds dadelijk tot verbetering strekken kon. Doch tevens wensch ik dat Binder door deze napluizing tot de overtuiging zal gebragt worden, dat er nog een en ander voor hem zal te doen zijn, indien er eens een verbeterde druk moet worden gereed gemaakt. Nu heeft de aanwijzing van een drietal foutieve citaties hem met zelfvertrouwen in de Voorrede bl. vi. doen schrijven: »Aus diesen wenigen Beispielen springt deutlich genug in die Augen, dass zwischen citiren und citiren ein grosser Unterschied ist, und ich werde wenigstens nicht zu befürchten haben, das Verdienst meiner Arbeit, wenn es auch kein grosses genannt werden kann, unter seinen wirklichen Werth hinabgeschätzt zu sehen." Maar welligt zouden honderd zulke drietallen nog geen regt geven om zich zoo volkomen gerust te stellen. De eerbied, dien ieder schijver voor zijne lezers hebben moet, legt hem als een heiligen pligt op, geene citatie onder hunne oogen te brengen, die hij niet zelf heeft nagezien en accoord bevonden. En dit is het laatste woord, dat ik van citaties reppen zal; want er zijn nog twee punten te bespreken, die insgelijks behooren tot de beoordeeling van de bewerking der stof. Doch daarin zal ik korter kunnen zijn.

Vooreerst dan wil ik wijzen op de omstandigheid dat sommige Adagia — wel te weten die van lateren tijd zijn, want die door de classici gememoreerd worden, zijn meestal vrij van dit euvel — door verschillende schijvers op verschillende wijze worden opgegeven, dat is, dat ook hier wel eens »varietas lectionis" wordt aangetroffen. In die gevallen zal hij, die een boek bewerkt als deze Thesaurus is, met oordeel moeten te werk gaan in het kiezen van de beste lezing. Wankelmoedigheid zou in

dezen het gevolg hebben, dat ligt hetzelfde Adagium, met eene zeer geringe variatie, herhaaldelijk vermeld werd; waartoe de alphabetische inrigting gereedelijk aanleiding geven kan. In dit opzigt heeft Binder meermalen misgetast. Zoo toch vindt men door hem opgegeven: *De lingua stulta veniunt incommoda multa* en bijna twee honderd nummers verder nog eens *E lingua stulta veniunt incommoda multa.* — *De siccis lignis componitur optimus ignis* en *E fissis lignis componitur optimus ignis.* — *Frangat nucem, qui nucleum esse vult* en *Qui esse nucleum vult, frangat nucem.* — *In magno magni capiuntur flumine pisces* en *In tali tales capiuntur flumine pisces.* — *In uno saltu duos apros capere* en *Uno saltu duos apros capere.* — *Inter calicem et os multa cadunt* en *Multa cadunt inter calicem supremaque labra* uit dezelfde plaats van Gellius XIII. 17. als vertaling van het aldaar vermelde vers Πολλὰ μεταξὺ πέλει κύλικος καὶ χείλεος ἄκρου. — *Jovis taxilli semper feliciter cadunt* en *Semper bene cadunt Jovis tesserae.* — *Lux domini pulchrum facit ornatumque caballum* en *Visus heri pulchrum facit exornatque caballum.* — *Multi, qui tauros stimulant, sed rarus arator* en *Qui tauros stimulant, multi, sed rarus arator.* — *Nemo potest dominis pariter servire duobus* en *Nemo simul dominis par est servire duobus.* — *Non semper felix temeritas* en *Non semper temeritas est felix.* Bij de meeste van deze varianten heeft de eene lezing zooveel vooruit boven de andere, dat de keus niet moeijelijk zijn kan; mogt zij echter twijfelachtig wezen zoodat beide behoorden opgenomen te worden, dan zou eene verwijzing van de eene naar de andere kunnen voorkomen dat niet een Adagium voor twee Adagia geteld wordt.

Ten andere zal ik de drukfouten opgeven, die in vrij grooten getale aanwezig, dit boek ontsieren. Ik kies hierbij de eenvoudigste manier om, waar dit volstaan kan, de Adagia bij het nummer te noemen; doch ik be-

paal mij alleen bij den Latijnschen tekst. In n⁰. 165. staat *caelatur* l. celatur. — 498. *nebula* l. nubila. — 547. *Coniugium sine prole est dies sine sole* l. C. s. p. dies quasi est s. s. — 649. *Cum mortius* l. mortuis. — 651. *Cum paribus pares habitant vivuntque libenter.* Het geschonden metrum zal moeten hersteld worden door *paribusque.* — 672. staat verkeerdelijk *Cura viris gravibus rerum solet esse suarum* als pentameter geschreven. — 681. *Curvatur truncus cito, quae tibi post erit uncus* l. curvetur... qui. — 847. *Dormit illaesus melius, quam verbere caesus.* Het metrum vordert *dormiet.* — 949. *Regum ignara solent urere labra dapes* worde als pentameter geschreven. — 1001. staat *virtu* l. virtus. — 1063. *Commendes* l. Commendans. — 1070. *Facile volentem trahas* l. trahes. — 1117. *contentus vivere parco* l. parvo. — 1143. *Fallitur: ergo vide, ne capiare fide* moet als pentameter geschreven. — 1187. *Fortuna favet ignavos* l. ignavis; of liever: fovet. — 1204. *Frons domini plus potest, quam occipitium* l. prodest. — 1276. *accessere* l. arcessere. — 1339. *virtulis* l. virtutis. — 1350. *vestimento* l. vestimenta. — 1396. *In aëre meo est* l. aere. — 1417. *In dextram, aurem dormiens* strijk de comma. — 1439. *preces ignotas* l. ignavas. — 1546. *Intra sacrum et saxum stare* l. Inter. — 1722. *tondatur* l. tundatur. — 1786. *servos* l. servis. — 1974. *nasu* l. naso. — 1996. *sirent* l. sirint. — 2037. *modicum* l. modium. — 2168. *Non ex quovis ligno fit Mercurius* l. fiat; want op de aangehaalde plaats van Apuleius staat: »Non enim ex omni ligno, ut Pythagoras dicebat, debet Mercurius exsculpi. — 2306. *edit* l. emit. 2314. *Nunc mea ... copiae* l. meae. — 2402. *Omnia secunda, saltat senex.* De comma, die vergeten was, kan niet wel gemist worden. Het adagium staat vermeld bij Servius ad Virg. Aen. III. 279. — 2578. *Piscator ictus sapit.* l. sapiet. — 2593. *Plurimorum calculus vincit* l. Plurium. — 2595. *auditu* l. auriti. — 2604. *Plus valet*

in manibus passer, quam sub dubio grus. Dat *sub dubio* bevalt mij slecht; ik geef in bedenking per spondaicum te schrijven *sub divo.* — 2737. *Quando* l. quanto. — 2770. *nuceum* l. nucleum. — 2867. *Quot* l. Quod. — 2896. *potu* l. potus. — 3054. *Se misere servire sciat, qui servat iniquo* l. servit. — 3223. *legitur* l. tegitur. — 3231. *devorat* l. devocat. — 3248. *Sua quasi non facta a Domino iuranda coacta.* l. Sunt q. cet. — 3302. *sit* l. sis. — 3336. *ventisi* l. ventis. — 3357. *procontari* l. percontari. — 3462. *palmae* l. palmâ. — 3476. *Vel a mortuo tributum aufert.* l. auferat. — 3520. *risiit* l. risit.

Eindelijk zou ik nog kunnen spreken over de mogelijkheid van correctie, waarvoor sommige Adagia zelve vatbaar zijn; doch over dit punt zal ik niet uitwijden, omdat het nog geene uitgemaakte zaak is of men al dan niet het regt heeft dit te doen. Stond men mij dit toe, dan zou ik b. v. in *Labitur ex animo benefactum, iniuria nunquam* liever willen schrijven *iniuria durat*, om eene behoorlijke tegenstelling te krijgen, die met *nunquam* slechts zou gemaakt worden, als in het eerste lid *saepe* of *semper* gevonden werd; — dan zou ik voor *Lux domini pulchrum facit ornatumque caballum* liever schrijven *Frons domini*, om dat wel dit woord, maar niet evenzeer *lux* voor *oculus* mag gezegd worden; — dan zou ik in *Nulla pusilla domus, quae multos captat amicos* willen schrijven *quin m. captet a*; — dan zou ik *Qui binos lepores una sectabitur hora, Non uno saltem sed saepe carebit utroque* wenschen veranderd te zien in *Qui binos lepores uno sectabitur ictu, Non uno tantum* cet. de bedoeling is immers, indien de dubbele poging beproefd wordt met hetzelfde schot, of althans in het zelfde oogenblik, en dan kan *hora* aan eene te lange tijdsruimte doen denken. Het Grieksche spreekwoord is, zoo ik meen, eenvoudig zonder bepaling van den tijd, die natuurlijk daarbij gedacht wordt, Ὁ *δύο πτῶκας διώκων οὐδέτερον κα-*

ταλαμβάνει, hetgeen bij Binder wordt teruggegeven in *Duos insequens lepores neutrum capit*. Zoo zou ook hier *sectabitur* toereikend geweest zijn. — Doch genoeg hiervan. Voor het tegenwoordige zal ik mij dus maar scharen aan de zijde van hen, die beweeren dat men de Spreekwoorden nemen moet zoo als zij ons uit de vroegere dagen zijn overgeleverd en dat het ons niet vrij staat ze naar onze wijsheid te veranderen.

In weerwil van al de bedenkingen. die ik tegen den arbeid van Binder heb ingebragt, ben ik niet te min bereid te erkennen dat dit boek ook zijne verdiensten heeft. Met grond toch durf ik voorspellen dat de netheid, beknoptheid en gerieflijke inrigting menigeen zal uitlokken om het zich aan te schaffen, en dat elk, die eens op den smaak gekomen is, het gedurig in een verloren oogenblik zal in handen nemen en niet zal neerleggen zonder eenig nut voor zich zelven daaruit gehaald te hebben. En zoo zal de Verzamelaar dan de voldoening smaken het zijne te hebben bijgebragt dat welligt menigmaal eene voor handel en wandel heilzame levensles, in korte en krachtige woorden vervat, bij wijze van dagtekst die juist voor het oogenblik passende is, hetzij voor het eerst, hetzij bij vernieuwing, onder de oogen van dezulken zal kunnen komen, die zelden meer gewoon zijn Latijnsche boeken te lezen en wel nooit eenen foliant openslaan als die van Erasmus' Adagia is. Voor dilettanten dus, in wier schatting het tamelijk onverschillig zijn kan, hoe en vanwaar eene spreuk in de wereld kwam, is dit boek eene niet onaardige versnapering: — doch voor philologen, die ik reeds gewaarschuwd heb dit boek niet dan met omzigtigheid te gebruiken, zou deze Thesaurus dan pas een wezenlijke thesaurus geworden zijn indien daarin, met afsnijding van al het moderne, een zooveel mogelijk volledig Register van louter klassieke Adagia gele-

verd was, mits voorzien zoowel van eene naauwkeurige opgaaf der bronnen, als van eene in het oog vallende aanwijzing van de veranderingen, die de uit den tekst geligte woorden ondergaan hebben.

Het is mijns inziens — om dit hier ten slotte nog bij te voegen — zeer jammer, dat de Latijnsche philologie zich nog niet verheugen kan in het bezit van een

Lexicon Adagiorum Classicorum,

waarin ik echter veel liever de overeenstemmende Grieksche spreuken en spreekwoorden dan die uit eenige moderne taal, wenschte bijgeschreven te zien. De stof, welke alleen uit de Latijnsche classici zou te halen zijn, is zoo overvloedig dat zij rijkelijk genoeg is voor een boekdeel, veel grooter in omvang dan de Thesaurus van Binder is. Wie immers deze schriften met zorg leest, zal zeer spoedig ontdekken, dat de daarin voorkomende voorraad zoowel van spreekwoorden en spreekwoordelijke uitdrukkingen als van spreuken, die voor ons tot spreekwoorden geworden zijn, zoo groot is dat met weinig moeite een ontelbaar heirleger op de been te brengen zou zijn, mits de werving zoo geschiede dat van elken schrijver het behoorlijk contingent worde opgevorderd. Reeds Erasmus zeide, van dien rijkdom sprekende, *Argumenti natura est infinita, ut nihil egerit qui hoc agat ne quid omnino praetermittatur, praesertim vetustis authoribus, qui hactenus delituerunt, in lucem emergentibus.* En wat is sedert dien tijd niet nog aan het licht gekomen! Wel is Binder een en ander maal ter markt geweest bij Plautus, Terentius, Horatius, Cicero e. a., doch hetgeen hij zich van hen toegeëigend heeft, is betrekkelijk zoo weinig dat het gemakkelijk meer dan tienvoudig zou kunnen verdubbeld worden. Vroeger hebben wij reeds van hulpmiddelen gesproken, waarvan de loutere inzage tot die overtuiging brengen kan. Doch wil iemand nog sterkere

bewijzen, die gelieve slechts een oog te slaan in de hiervoor geplaatste *Lijst van Geschriften*, waaronder eene menigte gevonden wordt die als toonbeelden zijn van den verbazenden rijkdom van stof die bij de classici te vinden is. Bij het meerendeel van die lettervruchten onzer voorvaders bestaat de inhoud uit het materieel dat uit het gansche gilde van de classici is te zamen gebragt, waardoor de rijkdom van ieder afzonderlijk minder in het oog valt; doch tevens bevinden zich in die Lijst ook onderscheidene geschriften, welke bepaaldelijk of aan eenen enkelen classicus gewijd zijn of aan een klein getal van dezelve. Ten gerieve van elk die in deze opgaaf belang stelt, zal het voldoende zijn te verwijzen, voor: Catullus op n°. 209. — voor Cicero op n°. 14. 42. 43. 53. 81. 108. 123. 136. 195. 208. — voor Claudianus op n°. 209. — voor Curtius op n° 81. — voor Val. Flaccus op n°. 209. — voor Horatius op n°. 81. 209. — voor Juvenalis op. 209. — voor Lucanus op n°. 81. 209. — voor Lucretius op n°. 209. — voor Macrobius op n°. 26. — voor Martialis op n°. 209. — voor Ovidius op n°. 70. 162. 209. — voor Persius op n°. 209. — voor Plautus op n°. 50. 66. 70. 81. 209. — voor Propertius op n°. 70. 162. 209. — voor Sallustius op n°. 81. — voor Seneca op n°. 141. 209. — voor Silius op n°. 209. — voor Statius op n°. 209. — voor Terentius op n°. 14. 66. 70. 106. 108. 136. 208. 209. 222. — voor Tibullus op n°. 70. 162. 209. — voor Virgilius op n°. 24. 45. 70. 118. 209.

Op deze reeks van geschriften heb ik hier alleen met dit doel gewezen om een overtuigend bewijs te geven van den grooten rijkdom der mijnen, die ik verlangen zou dat door eenen aanstaanden bewerker van de Latijnsche Adagia Classica met de meest mogelijke zorg onderzocht werden. Doch het spreekt van zelf dat hij die zich tot zulk eene onderneming wil aangorden, zich niet tot zulke hulpmiddelen zal behooren te bepalen: integendeel, hij

wachte zich voor het *rivulos consectari*, indien het *fontes rerum non videre* daarmede verbonden is; hetgeen bij Cicero de Orat. II. 27. 117. gezegd wordt een *tardum ingenium* te verraden. Liever wil ik hem met Martialis Epigr. IX. 99. 9. toeroepen:

Multum, crede mihi, refert, a fonte bibatur
Quae fluit, an pigro quae stupet unda lacu.

Leyden,
Maart 1861. W. H. D. Suringar.

NASCHRIFT.

Voor hen die zich bij het gebruik van Binder's Thesaurus de verbeteringen willen ten nutte maken, die hier zijn voorgesteld en waarin gedeeltelijk de tekst der Adagia, maar voornamelijk de opgaaf der bronnen besproken wordt, zal ik, op het gevaar af van den schijn van pedanterie op mij te zullen laden, hier nog laten volgen een

BLADWIJZER,

waarin het eerste cijfer het Adagium, het tweede de bladzijde van deze Recensie aanduidt.

Adag.	Bladz.	Adag.	Bladz.	Adag.	Bladz.	Adag.	Bladz.
44.	168.	344.	146.	797.	167.	1160.	172.
45.	148.	366.	171.	798.	156.	1177.	169.
49.	166.	370.	»	831.	172.	1178.	157.
55.	175.	372.	»	833.	146.	1183.	161.
81.	166.	373.	172.	841.	172.	1187.	180.
93.	171.	400.	»	843.	167.	1201.	172.
112.	166.	404.	»	846.	172.	1204.	180.
115.	171.	408.	168.	847.	180.	1214.	172.
123.	»	459.	172.	855.	168.	1216.	»
129.	156.	473.	156.	858.	156.	1242.	169.
149.	»	477.	146.	910.	168.	1276.	180.
154.	161.	498.	180.	949.	180.	1281.	157.
157.	160.	500.	168.	965.	156.	1284.	172.
165.	180.	506.	156.	970.	»	1304.	161.
177.	166.	527.	172.	1001.	180.	1305.	167.
190.	156.	536.	156.	1003.	167.	1306.	»
216.	171.	547.	180.	1013.	172.	1321.	172.
222.	168.	552.	156.	1033.	»	1339.	180.
226.	166.	571.	172.	1054.	156.	1350.	»
254.	171.	595.	145.	1060.	»	1365.	169.
257.	»	649.	180.	1063.	180.	1396.	180.
258.	»	659.	172.	1064.	157.	1404.	157.
262.	168.	672.	180.	1070.	180.	1415.	»
273.	171.	677.	168.	1074.	175.	1417.	180.
274.	»	681.	180.	1078.	168.	1422.	168.
308.	156.	716.	172.	1112.	157.	1439.	180.
319.	175.	735.	»	1117.	180.	1453.	169.
325.	156.	762.	168.	1129.	172.	1463.	»
339.	171.	763.	156.	1143.	180.	1469.	»
340.	»	770.	167.	1149.	169.	1471.	157.

Adag.	Bladz.	Adag.	Bladz.	Adag.	Bladz.	Adag.	Bladz.
1474.	169.	1937.	157.	2558.	176.	3262.	170.
1485.	167.	1954.	178.	2578.	180.	3272.	158.
1504.	157.	1974.	180.	2593.	»	3288.	»
1546.	180.	1996.	»	2595.	»	3289.	»
1551.	169.	1997.	167.	2598.	168.	3290.	178.
1558.	161.	1998.	»	2604.	180.	3300.	160.
1589.	169.	2003.	157.	2616.	158.	3302.	181.
1593.	»	2009.	169.	2617.	167.	3310.	158.
1605.	172.	2037.	167.	2635.	»	3313.	167.
1610.	181.	2044.	176.	2637.	170.	3316.	170.
1651.	172.	2050.	157.	2638.	176.	3321.	167.
1665.	»	2052.	169.	2641.	170.	3323.	170.
1677.	»	2061.	178.	2668.	178.	3325.	178.
1679.	»	2063.	»	2686.	170.	3326.	158.
1686.	157.	2072.	169.	2688.	»	3336.	181.
1696.	169.	2116.	157.	2704.	167.	3345.	168.
1711.	167.	2118.	168.	2737.	181.	3357.	181.
1715.	161.	2119.	167.	2741.	167.	3372.	178.
1722.	180.	2122.	157.	2758.	181.	3382.	170.
1724.	181.	2151.	»	2770.	158.	3385.	176.
1735.	167.	2152.	»	2799.	»	3387.	168.
1736.	178.	2164.	178.	2856.	176.	3423.	176.
1744.	157.	2168.	180.	2859.	158.	3424.	178.
1767.	161.	2179.	167.	2867.	181.	3429.	159.
1777.	178.	2207.	145.	2896.	»	3444.	168.
1785.	169.	2243.	168.	2932.	158.	3462.	181.
1786.	180.	2280.	157.	2948.	170.	3475.	168.
1788.	157.	2288.	181.	2965.	176.	3476.	181.
1789.	175.	2306.	180.	2979.	178.	3491.	168.
1795.	168.	2311.	157.	2989.	167.	3494.	»
1806.	144.	2314.	180.	3021.	158.	3496.	»
1815.	169.	2317.	157.	3025.	»	3498.	170.
1817.	»	2350.	162.	3054.	181.	3501.	176.
1853.	157.	2354.	167.	3063.	178.	3513.	159.
1873.	157.	2355.	170.	3070.	158.	3516.	168.
1878.	»	2402.	180.	3082.	170.	3519.	»
1900.	»	2407.	160.	3105.	167.	3520.	181.
1902.	»	2432.	158.	3139.	158.	3532.	176.
1908.	178.	2480.	176.	3153.	»	3569.	170.
1909.	»	2492.	»	3223.	181.	3593.	176.
1910.	»	2499.	170.	3224.	170.	3604.	170.
1923.	»	2505.	158.	3231.	181.	3608.	164.
1928.	»	2542.	»	3235.	167.		
1936.	167.	2553.	167.	3248.	181.		

Over een paar plaatsen uit Horatius' Brieven, naar aanleiding van het werk van *G. F. Gruppe, Minos, über die Interpolationen in den Römischen Dichter* 1859.

Hetgeen mij bij het doorlezen van bovengenoemd werk aangenaam verraste, was de lof door den schrijver aan onzen verdienstelijken Hoogleeraar Hofman Peerlkamp toegebragt wegens diens groote kennis en grondige beoordeeling van de waardij der gedichten van Horatius. Met grooten ophef gewaagt Gruppe van de zelfstandigheid en den zedelijken moed, die Peerlkamp het vonnis deed uitspreken over vele verzen van Horatius' Oden en hij wijst ons verder op de noodzakelijkheid, om dat zuiveringsproces nog verder voort te zetten.

Daarop volgen de plaatsen uit Horatius, Virgilius enz. die vroeger of later als onecht zijn aangewezen en ook door Gruppe onhoudbaar worden geacht en meermalen geeft deze daarbij zijn meening te kennen, dat deze verwerping en uitzifting tot een groot en nuttig doel leiden moet, namelijk tot verhooging van de waarde der oude dichters, die, van allen smet gezuiverd, hoe langs zoo meer in luister toenemen en meer dan ooit

toonbeelden worden van zuiveren smaak en aesthetische kunst.

Ik heb de moeite genomen, om het werk door te lezen en alles, wat van de brieven van Horatius gezegd wordt, naauwkeurig nagegaan: maar kan, bij de erkenning van des schrijvers belezenheid en ijver, toch in vele opzigten het vonnis niet onderschrijven, door hem over sommige plaatsen uitgesproken.

In de eerste plaats vestig ik de aandacht mijner lezers op vers 60, 61 van Ep. 1. lib 1.

Daar staat »At pueri ludentes, Rex eris, aiunt, si recte facies. Hic murus aheneus esto, nil conscire sibi, nulla pallescere culpa."

Die *murus aheneus* was reeds voor Wieland een steen des aanstoots; hij vond die tirade meer geschikt voor een heldendicht, dan voor een brief en Meineke, schoon niet naar Wieland verwijzende, had ze ook uitgestreken, maar zonder te verklaren, hoe het halve vers »Si recte facies" in den text was geslopen. - Gruppe neemt ook die woorden weg en laat alzoo de boven vermelde verzen 60, 61 geheel wegvallen. Hij leert aldus:

Plebs eris. At pueri ludentes, rex eris, aiunt. Roscia, dic sodes, enz.

Volgens Gruppe gebruikt Horatius slechts de eerste woorden van het kinderlied, waarop toespeling gemaakt wordt en handelt alzoo veel verstandiger en toont meer tact, daar hij een paar verzen later de rest bij omschrijving inlascht met de woorden »regnum recte facientibus"

De lezer veroorloove mij hier de aanmerking dat ik hoog met Wieland wegloop; dat ik met Horatius door Wieland eerst regt ben bekend geworden en juist daarom zooveel van zijn Brieven en Satiren houd, omdat ik ze door Wieland's juiste en dichterlijke opvatting op hunne regte waarde heb leeren schatten. Maar zoo als v. Heusden pleeg te zeggen »Amicus Plato, sed magis amica veritas" en ik behoud mij het regt voor, om, hoe

ook ingenomen met den Duitschen Dichter, toch mijne overtuiging te volgen, al staat die tegen de zijne over. Ik geloof, dat Wieland zoo tegen dien murus aheneus opzag, omdat hij in die woorden, even als velen voor hem, eene toespeling zag op de woorden des ouden dichters bij Plato. De muur zal evenwel wat lager worden, zelfs zoo, dat men er over heen kan zien en er met den arm op steunen, wanneer men er eenvoudig de afperking van maakt, die in het theater het plebs afscheidde van de quatuordecim gradus der Equites, bij de lex Roscia hun toegewezen.

Doet men dit, dan vervalt het kolossale van den muur geheel en de zin van het aanstootelijke vers wordt eenvoudig deze; »Bij U, Romeinsche burgers wordt alles naar geld afgemeten: de markt weergalmt van het geroep, dat jong en oud aanheffen en van de leer, die zij verkondigen: eerst geld en dan deugd. Ook de verdeeling van het volk berust alleen op den Census en ieder, hoe voortreffelijk ook op zich zelven, die geen 40000 sestertiën bezit, wordt de laagste rang onder de burgers aangewezen. Maar ik vraag U, of onze kinderen in hunne onschuld niet een' beteren raad geven en betere grondstellingen openbaren, als zij in hunne liederen hem tot koning maken, die het meest in het spel uitmunt. Dat uitmunten zij dus, wat den eenen burger boven den anderen verheffe; die meerdere voortreffelijkheid in het zedelijke zij de scheidsmuur tusschen de standen; daar is de ware aristocratie, waar het meeste talent en de beste zin te vinden is. En is dat waar, dan is het kinderlied beter, dan de wet van Roscius en meer overeenkomstig met den aard en het karakter der bij ons hoog gevierde Deciussen en Camillussen, die dezelfde grondbeginselen waren toegedaan en daardoor het vaderland tot eer en voordeel verstrekten."

Gruppe denkt anders. Hij is van meening. dat ge-

noemde verzen er uit kunnen en het zelfs fijner en kiescher is, de helft der woorden, die uit het kindergezang geciteerd worden, wegtelaten; daardoor wordt hij dan meteen van de woorden »qui recte faciet", die Meineke had laten staan, ontslagen.

Ik zal eens een oogenblik aanemen, dat vers 60, 61 aanstootelijk zijn; maar vraag mij slechts af, wat wij doen, als we een vers of spreekwoord aanhalen, zonder het in zijn geheel op te zeggen of af te schrijven. Mij dunkt, wij nemen er dan de woorden uit, waarop het meest aankomt, maar citeren niet juist altijd het begin. Zoo zeggen wij van menschen, die zich uit geven voor hetgeen ze niet zijn: »Het zijn niet allen koks" en laten de rest denken; maar even goed bezigen wij het laatste gedeelte van dien regel, wanneer wij niet zoo zeer op de personen, als op de handelingen van die zelfde menschen het oog willen vestigen en citeren dan b. v. zoo: »Ze dragen ook al lange messen" met weglating van het begin.

Had Horatius werkelijk plan gehad, om maar een deel der woorden aan te halen, hij zou, naar mijne meening »qui recte faciet" hebben geschreven en niet, »Rex eris"; waarop het hier minder aankwam.

Daarom dus blijf ik lezen als vroeger en acht het eene voortreffelijkheid te meer in onzen dichter, dat hij zijn stelregel ook hier volgde: Omne tulit punctum qui miscuit *utile* dulci."

Ook vs. 56 »Laevo suspensi loculos" enz. moet volgens Gruppe verwijderd worden, omdat Horatius dit in Satire 1. 6. 74 ook al eens zoo gezegd heeft en Lachman in den Philologus 1. 8. 166 beweert, dat Horatius zijne eigene woorden nooit herhaalde, dan bij wijze van toespeling. Ik voor mij zou die woorden niet veroordeelen, omdat ze tweemaal voorkomen, maar, als er eene keus moet gedaan worden, zou ik ze liever Satir. 1. 6. 74

uitschrappen, dan hier; ze doen bij onzen brief veel beter werking, dan ginds. Hier is sprake van de algemeenheid der geldzucht, die er al bij de jongens in zit, die naar school gaan en als zoodanig door lei en boekentas worden gekenmerkt; terwijl door den vermelden regel aan de ouden hetzelfde praedikaat van schooljongens gegeven wordt, daar gene zich door hunnen manie voor tellen en rekenen met deze op eene lijn plaatsen. Maar dat in 't voorbijgaan. Eene zwaardere beschuldiging wordt ingebragt tegen vers 9 Ep. 1. en tevens tegen Wieland, die had durven beweren, dat in de eerste woorden »*et mihi res*" juist de theorie van Aristippus en zijne volgelingen werd aangeduid. De Hr. Gruppe vindt de verhandeling van Wieland te lang en te weinig overtuigend. Intusschen is toch de redenering van Wieland klaar genoeg: hij varieert op het thema *ἔχω οὐκ ἔχομαι*, de woorden, die Aristippus zelf, naar het getuigenis van Diogenes Laërtius, tot antwoord gaf aan een vriend, die zich niet kon begrijpen, dat Aristippus, die de zelfbeheersching predikte, zich aan de liefde van Thaïs zooveel liet gelegen liggen. Wieland beweert eenvoudig, dat in het vers van Horatius de woorden »Mihi res subjungere" zooveel beteekenen als *ἔχω* en »me rebus subjungere" als *ἔχομαι*. Mij dunkt, dat dit vrij overtuigend is, en dat Horatius de leer van Aristippus werkelijk zoo opvatte, blijkt uit Ep. 1, 17. 13. »Si pranderet olus patienter, regibus uti nollet Aristippus. Si sciret regibus uti fastidiret olus, qui me notat." Hier is het Aristippus, die met zelfbewustheid en zonder zich tot een slaaf te maken bij koningen zich aangenaam maakt en hun overvloed deelt, in tegenstelling van Diogenes, die kool eet en ze zelf wascht, omdat hij te houterig is, om met koningen om te gaan. Deze klemt zich vast aan zijn systeem van onderworpenheid aan de natuurwet en zelfgenoegzaamheid, omdat hij het vernuft, de geestkracht en menschen-

kennis van Aristippus niet begrijpt noch vermag na te streven. Aristippus kan dus ook hier antwoorden *ἔχω οὐκ ἔχομαι.*

De Hr. Gruppe verlangt, dat Horatius in vs. 19. eene zuivere antithese geleverd hadde van vs. 17 en even als hij in het laatst genoemde den Stoicijn beschreef, zoo ook vs. 19 geheel gebruikt hadde om den wijze van Cyrene te kenschetsen. Maar, behalve dat zulk eene tirannij, om iemand voor te schrijven, hoe hij zijn gedachten uiten moet, onverdragelijk is, zoo ligt de verdediging van Horatius voor de hand. Waarom drukt de dichter in vs. 19 door tegenstelling zijne gedachten uit? omdat hij het verbum *relabor* had laten voorafgaan, dat wijst op een *onmerkbaar terugkomen, terugglijden, van lieverlee wederkeeren* tot dat, waarvan men is uitgegaan. Horatius was van nature geen Stoicijn; hij liet zich evenwel door zijn zucht naar kennis overal heenvoerren, waar hij wat nieuws kan hooren en dus ook naar het systeem der Stoicijnen. Overdragtelijk drukt hij dit zoo uit, dat hij een man van de praktijk wordt (agilis fio) en zich verdiept in de leer der Stoa, die voorschrijft zich met staatszaken te bemoeijen. Hij vindt daar schoone voorschriften en heeft achting voor de deugdliefde en zelfgenoegzaamheid der Stoicijnen; maar desniettegenstaande wordt hij, zonder het zelf te merken (furtim) teruggevoerd naar zijn lievelingswijsgeer Aristippus en tracht het voorschrift te volgen van den man, die bij hem nog hooger staat aangeschreven, omdat hij leerde, hoe men genot kan hebben en tevens goed zijn, terwijl de anderen niet deugzaam meenden te zijn, als ze zich niet van 't genot afhielden. Hij sluit geene school uit en wil overal leeren, maar Aristippus valt toch meer in zijn smaak dan Diogenes.

Gruppe wil lezen »et mihi res et me rebus" om daardoor Horatius te laten zeggen, dat hij de deugd en zelf-

standigheid hoogacht, maar zich toch ook het genot niet ontzegt en meent, dat zoo het woord *conor* zijne ware beteekenis krijgt, omdat juist dit streven naar accommodatie der beide systemen het doel was van Horatius.

Ik kan mij daarmee niet vereenigen en geloof dat *furtim* en *relabor* krachtig voor mijne opvatting pleiten. *Conor* is bescheidenheidshalve hier geplaatst, even als hij vs. 26 zegt »Restat, ut his ego me ipse regam solerque elementis." Hij heeft nog het doel niet bereikt, hij is nog geen perfectus philosophus, en behoort nominaal tot geen bepaalde secte, maar hij vindt bij alle secten bouwstof voor eigen gebruik zonder nog juist de grenzen zijner eigene wijsbegeerte te kennen.

Wieland heeft zeer juist het standpunt van Horatius bij het schrijven van dezen brief aangewezen en ons opmerkzaam gemaakt op de ware strekking daarvan. Onze dichter wil de waardij en het praktische nut der wijsbegeerte doen in 't oog vallen en de zucht naar waarheid, die hem bezielde, begrijpelijk maken voor Maecenas, die bij Horatius dezelfde grilligheid veronderstelde, als waarmee de toenmalige Romeinen, uit modezucht en om fashionable te zijn, aanhangers van een der beide wijsgeerige secten werden. Daarom kan ik mij moeijelijk voorstellen hoe de Hr. Gruppe zijne correctie »et-et" aanbeveelt door de verklaring, dat: »es sich hier nicht sowohl um eine philosophische Meinung handelt, als vielmehr um Horazens Verhältniss zu Republik und Monarchie, Brutus und Caesar." Daargelaten, dat van Brutus geen spraak meer wezen kon, toen Horatius dezen brief schreef, zoo is toch uit den geheelen aanleg van deze Epistola duidelijk, dat de dichter zich op een gebied beweegt, dat aan alle politiek vreemd is. Of moest Horatius op zijn vijf en veerstigste jaar, toen hij den eersten bundel zijner Brieven aan Maecenas opdroeg, dezen nog uit den waan helpen aangaande de politiek, die hij volgde?

Epistola 5 Lib. I.

De Hr. Gruppe schijnt een zeer ernstig man te zijn en niet te begrijpen, wat Horatius in de 12de Ode van het 4de boek schreef: »Dulce est desipere in loco."

Dat is dan ook waarschijnlijk de reden, waarom hij zooveel afsnijdt en verwerpt van dezen vijfden brief. Hij ziet in de vrolijke en grappige verzen, waarmee Horatius een zwaarmoedigen vriend uitnoodigt om te komen eten, iets dat dezen onwaardig is, als of de dichter er niet de man naar was, om van een goed glas wijn te houden, en al drinkende en pratende een zomernacht aangenaam met zijn vrienden te doorwaken en s' morgens op zijn gemak uit te slapen.

Dat niet altijd deftige onderwerpen in een Epistel van Horatius voorkomen leert b. v. de 13de ad Vinium Asellam, waar hij op een koddige wijze een bundel gedichten dien man aanbeveelt, om ze aan Augustus overtebrengen, of Ep. 12. welke dient, om Pompeius Grosphus bij zijn vriend Iccius te introduceren.

In dien laatsten brief had dan b. v. vs. 21 ook wel mogen uitgeschrapt worden, daar de uitdrukking *Caepe trucidare* voor een deftig lezer wel wat triviaal kan schijnen.

Maar het maakt een groot verschil, aan wien men schrijft; hier is het billet gerigt aan iemand, waarmee Hor. vertrouwelijk omgaat, dezelfde aan wien de 7de Ode van 't 4e boek is geschreven, en die wel een krachtige opwekking noodig had, om zich van zijn zaken los te scheuren, om een geheelen dag aan het genot te wijden: althans vs. 19 »Cuncta manus avidas haeredis" enz. schijnen te bewijzen, dat deze behalve genus, facundia en pietas ook een weinig lust had, om zijn geld te bewaren en meer te verdienen.

Zooveel, om Horatius van te groote ligtzinnigheid vrij

te pleiten. Zoo opgevat noodzaakt deze Epistel ons ten minsten niet, om onzen dichterlijken vriend voor een vraat of wijnzuiper te houden, al spreekt hij van *ebrietas* en *potare* en *inconsultus haberi*. Maar ook een gedeelte van den tegenzin, dien Gruppe tegen sommige verzen heeft, ontstaat uit misverstand der woorden. Hij schijnt »*modica patella*" in vs. 2 te houden voor »*een matige portie*" hetgeen bezijden de waarheid is. »*Modica patella*" is een schotel *van middelmatige stof en maaksel*, gelijk »olus omne" beteekent, dat Torquatus op geen uitnemende geregten moest rekenen.

De reden, waarom van wijnen gesproken wordt, »iterum Tauro diffusa inter Minturnas Suessanumque Petrinum" heeft Estré duidelijk gemaakt (Horatiana Prosopographeia pag. 497) met deze woorden »quin non alia de causa, puto, Horatius vina, quae Torquato oblaturus erat, ita significavit, quam quod grata eorum locorum commemoratio Torquato futura esset, cujus unus e majoribus Consul anno 415 Latinos vicerat ad Trifanum (inter Sinuessam et Minturnas locus est) Liv. 8. 11. Estré meent, en 't komt mij voor teregt, dat Torquatus, aan wien deze brief geschreven werd, dezelfde is, die bij Nepos (Atticus II.) voorkomt.

Gruppe vindt elke toespeling op welstand, spaarzaamheid en verkwisting onpassend in een brief, waarbij men iemand aan zijn tafel noodigt en daarom verwerpt hij vs. 12. & 13; maar was hij wel gedachtig aan de 7de Ode van het 4de boek, waar ook dezelfde karaktertrek van Torquatus wordt aangeduid en wel met dezelfde bedoeling om hem van het muffe studeervertrek naar den gezelligen vriendenkring te troonen en tot een gepast levensgenot op te wekken.

Zulke trekken zijn Horatius ook in zijne brieven niet vreemd en telkens komt ook daar zijne overtuiging uit, dat het ware levensgenot niet in geld of eer bestaat,

maar in een tevreden en dankbaar gemoed, dat zich elke gunst der fortuin te nutte maakt, zonder door driftig jagen naar hare goederen een tijd te misbruiken, die men gelukkig had kunnen doorbrengen. Daarom is altijd zijn raad deze: geniet en wees tevreden met een middelmatig goed en wees bestand tegen de nukken der fortuin. Zie Ep. 1. vs. 68, 69, Ep. 2. vs. 49, 50, Ep. 10. 44—47, Ep. 11. vs. 21.

En was het dan zoo te onpas deze waarheid nog eens te herhalen, als daardoor een vriend kon worden overgehaald, om een vrijen dag aan zijn vrienden en aan de vrolijkheid te geven? Horatius was eerlijk en openhartig en waar omtrent zijne vrienden en hij zegt in den 16den brief aan Quinctius veel hardere waarheden en daar zonder eene ons bekende aanleiding. De Ouden over 't geheel hadden meer van de menschen ten tijde van vader Cats, dan van onze overbeschaafde tijdgenooten. In den tijd, dat een stuk als de 2de en 5de Satire van het 1ste boek het licht zagen, kon een vriendschappelijke herinnering, al was die wat ernstig, niet ten kwade geduid worden. In dit opzigt waren de Ouden vrij wat minder prikkelbaar, dan wij. Zelfs aan Maecenas schreef Horatius »Hac ego si compellor imagine, cuncta resigno." Maar bovendien geldt het hier, zoo als ik reeds zeide, niet zoo zeer de fortuin van Horatius of van Torquatus, maar de fortuin van elk een en vs. 12, 13. behelzen eenvoudig deze algemeene waarheid: dat iemand, die fortuin heeft daarvan moet genieten en niet altijd slaven en sloven om meer te krijgen. Beleefdheidshalve wordt deze les door Horatius op zich zelven toegepast door bijvoeging van het woord *mihi*, vergel. Sat. 1. 3, 19. Ep. 1. 17. 3. Ep. 16. 34.

Gruppe is bang, dat Horatius nog voordat het maal begint dronken zal wezen, omdat hij in vs. 14 schrijft »potare et spargere flores incipiam patiarque vel incon-

sultus haberi."

Maar hoe is het mogelijk deze woorden in verband met het voorgaande zóó te verklaren, als Gruppe doet? Wieland deed beter, toen hij deze woorden, als slotsom der vorige beschouwde en vertaalde »von nun an will ich, wie ein andrer, mir gütlich thun, will zechen und die Rosen niet sparen, muszte ich auch deswegen mich leichtsinnig schelten lassen." Maar Wieland nam de beteekenis wel wat ruim. Horatius zegt eenvoudig van zich zelv' wat eigenlijk zijn vriend gold, die zat te suffen, zonder zich eens een vrolijken dag te gunnen, namelijk: »dat hij de eerste wezen zal, om een goed voorbeeld te geven van een vrolijk en onbezorgd gemoed, dat gaarne bij een glas wijn een poos de zorgen des levens vergeet. Doch hij zegt dit niet van den tijd, waarop hij schreef, maar van het oogenblik, waarop het feest zou aanvangen en de vrienden bij een zouden zijn. Die verzen kunnen dus gerust blijven.

Eene andere zwarigheid werpt Gruppe op ten aanzien van vs. 1—3. De woorden »si potes" moeten volgens hem tot apodosis hebben den imperativus »veni" in plaats van »manebo" zoo als er nu staat. Het spijt mij, dat onze Doctor te leur gesteld is; maar ik voor mij vind de uitdrukking van den Romein wel zoo mooi, want »manebo" brengt meer afwisseling en verscheidenheid van gedachten in den zin, daar nu gast en gastheer beide voor onzen geest staan en ze is in een logisch en grammaticaal opzicht even goed als de andere.

Gruppe houdt niet van wijn, en wil dus vs. 5 en 6 uit den text verwijderen; en nu deugt de constructie niet; maar dat is de schuld van Horatius niet, maar van Gruppe, die nu genoodzaakt is vs. 3 tot een tusschenzin te maken. Het »si" van van vs. 1 heeft met het »si" van vs. 6, naar mijne meening, niets te maken. Ik heb boven reeds aangestipt, waarom van die wijnen gerept wordt

en als daarop nu volgt »si melius quid habes, arcesse" dan ligt daarin deze zin: »kan ik U wel iets beters voorzetten, dan de wijnen, die u aan den roem uwer voorouders herinneren."

Vs. 8 spreekt van *focus et suppellex*, vs. 21—23 van *toral*, *mappa*, *cantharus* et *lanx*; mij dunkt, dat de vier laatste zaken niet onder de categorie van suppellex behoeven gerekend te worden en dus ook geen aanstoot behoefden te geven, daar bij ons evenzeer het woord *huisraad* in meer en min uitgebreiden zin gezegd worden. Men ziet zoo gaarne in de ouden feilen en gebreken, om geleerde Commentarien te kunnen schrijven en dat, vrees ik, is Dr. Gruppe ook overkomen. Gezocht althans is de opmerking, dat de constructie beter zou geweest zijn, indien »Mitte leves spes" het nazindeel hadde uitgemaakt van »si potes conviva recumbere" en nog gezochter de quasi-aardigheid, waarmee Gruppe zijne opmerkingen besluit; »wir mögen, zegt hij, die leves spes nicht aufgeben, dass hier in Horatzens sache wirklich etwas gewonnen worden" Dr Gruppe heeft zeker niet bedacht, dat »mitte leves spes cet. beteekent: Laat uwe ijdele droomen varen" en kom eens voor een poos met uwe vrienden u vrolijk maken, tevreden met het *werkelijk bezit* van een rustigen en vrijen dag.

Misschien vraagt de een of ander waarom ik dit boek beoordeel, daar bijna niemand den Hr. Gruppe kent. Ik moet bekennen, waarde lezer, dat ik het zelf naauwelijks goed weet. Ik heb in der tijd het boek besteld, door den titel en de aankondiging in een tijdschrift uitgelokt. Ik nam het dikke boek in handen en dacht, dat het toch goed was zoo eens te zien, wat er elders verhandeld werd en nu vond ik in dat dikke boek, waaraan reeds een dito was voorafgegaan en waarop nog een dito volgen zal, niet dat uitnemende, waarvan ik gedroomd had en ik schreef zoo een en ander op, waarvan ik U

een uittreksel geef. Misschien kwam bij mij de gedachte op, dat de groote lof aan onzen Peerlkamp toe gezwaaid de fondamenten waren, waardoor Dr. Gruppe zijne eigene subjectieve redeneringen wenschte te stutten en de verdediging van eene in zich zelve wankele theorie, die zoo ze zonder schroom werd uitgevoerd, op de vernietiging der oude schrijvers zou uitloopen. Wanneer men van den stelregel uitgaat, dat de oude dichters plus minus volmaakt waren en dus niets dan voortreffelijks geschreven hebben en dan wegwerpt en afsnijdt, wat naar onze subjectieve meening niet schoon is, zonder daarbij het karakter, de omstandigheden enz. van den schrijver behoorlijk te wegen, ja zelfs hier en daar toont de ware beteekenis der woorden niet te kennen — dan, zeg ik, kan men wel boeken schrijven en »worte des Urtheils abgeben" maar het blijft eene levis spes, dat we daardoor bijzonder gebaat worden.

Overigens heeft het boek zijn goede zijde ook. Het is eene gemakkelijke legger, om eens op te slaan, als men wil weten, hoe men vroeger en later over vele plaatsen gedacht en geschreven heeft. Hier en daar zijn goede opmerkingen over het metrum en den eigenaardigen schrijftrant van Horatius en andere dichters. Maar ik raad mijne lezers aan niet alles voor goede munt aan te nemen.

Gouda 26 *April* 1861. D. Terpstra.

Leerboek der Latijnsche taal voor eerstbeginnenden naar de 19de Hoogduitsche uitgaaf van Dr Raphael Kühner door Dr. R. J. Lambrechts. Te Sneek bij van Druten & Bleeker. 1860.

Wat dit leerboek van vroegere onderscheidt is de eigenaardige inrigting. Het plan des schrijvers is den leerling al dadelijk in de gelegenheid te stellen, om een Latijnschen volzin te vormen en uit het Latijn in zijn moedertaal over te brengen. Om daartoe te geraken gaat hij, na eenige bemerkingen aangaande de letters, hunne verdeeling en uitspraak en na eene opsomming en verklaring der rededeelen, al dadelijk over tot het mededeelen van de Praesentia Indicativi Activi en Passivi der vier konjugaties en van het werkwoord Sum. Dan volgt eenige leering omtrent de hoofdbestanddeelen eens volzins, dan de vijf declinaties en eenige korte lessen over de andere rededeelen en gaandeweg de onontbeerlijkste kennis van de verbinding der rededeelen onderling; zoodat de leerling van den beginne af eenen volzin kan zamenstellen en hem daardoor de verveeling bespaard wordt, om de woorden een voor een afzonderlijk te declineren. Aanstonds heeft hij dagelijks een eenvoudigen volzin voor zich

en vindt telkens door de toepassing van het geleerde gelegenheid, om langere en meer moeijelijke zinnen uit het Latijn in het Nederduitsch en omgekeerd over te brengen.

Zoo de regelmatige declinatie behandeld hebbende, gaat hij over tot de onregelmatige, leert de geslachtsregels en eindelijk de conjugaties in haar geheel, terwijl de hoofdregels der syntaxis door telkens in gelaschte regels en opmerkingen hem langzamerhand eigen worden. Zoo gaat het de gansche etymologie door, en aan het einde daarvan gekomen heeft de leerling op eene allezins aangename wijze en door eene geleidelijke aanwas van kennis dit anders toch vervelende en afmattende gedeelte der grammatica doorloopen, zonder groote inspanning en met het duidelijke bewustzijn, dat hij niets leert, wat hem niet aanstonds te pas komt. Ook wordt elke regel, die hij leest, door de daarop onmiddellijk volgende opstellen in praktijk gebragt, beoefend en ingeprent en door het vertalen daarvan zonder veel moeite een woordenschat verzameld, die hem later van het gedurig opzoeken der woorden bevrijdt.

De syntaxis is op dezelfde wijze behandeld en verdeeld in de leer der eenvoudige en der zamengestelde zinnen. Over het geheel is alles kort, geleidelijk en bevattelijk voorgesteld en bij het bespreken der zamengestelde zinnen de logische orde gevolgd, zoodat ze de namen dragen van en onderscheiden worden naar gelang van de rededeelen, waarvan zij de omschrijving en uitdrukking zijn.

Het boekje is dus gemakkelijk, geleidelijk, vol afwisseling en rationeel, en ik zou dus niet meer behoeven te zeggen, om het ruimschoots aan te bevelen. Maar het is bovendien een middel, om het Latijn op een goedkoope wijze aan te leeren. De eerstbeginnende behoeft noch themaboek, noch lexicon, noch leesboek, daar alles in zijne grammatica voorhanden is. Zijne lees- en vertaaloe-

feningen zijn op die wijze volkomen in overeenstemming en zoo met zijne grammatica vereenzelvigd, dat ze er de onafscheidelijke deelen van uit maken. Ook bezit dit boekje veel, waardoor het zich boven vroegere gunstig onderscheidt., b. v. dat in de etymologie de conjugatio periphrastica in haar geheel en met de beteekenissen der afzonderlijke tijden er bij vermeld wordt; dat de uitzonderingen der derde declinatie beknopter en duidelijker zijn voorgesteld; dat overal, waar't noodig is, de quantiteit der woorden voor de uitspraak is aangewezen, enz.

De syntaxis is altijd het moeijelijkste gedeelte eener grammatica voor eerstbeginnenden, omdat men daar niet met enkele woorden en vormen, maar met begrippen en verbindingen van begrippen te doen heeft, en het trachten naar korte en beknopte definities wel eens een hinderpaal voor de duidelijkheid en waarheid der voorstelling wordt. Dit is den schrijver dan ook wel eens overkomen. B. v. pag. 229, waar gezegd wordt, dat: »de conjunctivus der historische tijden in hoofdzinnen gebruikt wordt, om eene onderstelling aan te duiden van het tegendeel van datgene, wat is of niet is." Voor een geoefend verstand mogen deze stellingen bevattelijk en welkom zijn, maar voor kinderen zijn ze te diepzinnig.

Zoo is op pag. 233. N°. 9. de regel te onbepaald uitgedrukt, vooral als daarmee vergeleken wordt de regel aangaande den ablativus bij verba van koopen en verkoopen pag. 246. e. De leerling blijft zoodoende in eene gestadige onzekerheid, wanneer hij bij de verba van koopen en verkoopen den genitivus of den ablativus moet gebruiken. Pag. 239 Aanm. 8. 3. is onjuist door het streven naar kortheid van uitdrukking; want quaero beteekent ook *vragen* en toch staat bij dat werkwoord geen accusativus der zaak in de constructie met het passivum; slechts op rogo en interrogo is, althans bij prozaschrijvers, die regel van toepassing.

Pag. 261. Het hoofdstuk over den dativus is zoowat

oppervlakkig behandeld: ik weet wel, dat in eene syntaxis voor meer gevorderden het hoofdstuk over den Dativus vrij eenvoudig wezen kan, omdat al die ombaal van werkwoorden, die in vroegere grammatica's in velerlei soorten gesplitst werden, overbodig wordt, zoodra men het juiste begrip van het gebruik des Dativus gevat heeft; maar voor kinderen, die zich op zulk een logisch standpunt nog niet kunnen plaatsen, ware het beter geweest hier ook te gewagen b. v. van den regel: dat verba intransitiva, die den Dativus regeren in 't passivum onpersoonlijk gebruikt worden; dat sommige verba, die den Dativus regeren, ook nog eene andere constructie hebben naar gelang der beteekenis b. v. *consulere*, *interdicere*, *cavere* enz.

Ook mis ik eenige werkwoorden onder die, welke N°. 2. pag. 241 vermeld staan, b. v. *obrepere*, *intervenire*, *postponere*, *incumbere*, *adstare*, *supervenire* enz, en eindelijk het onderscheid, dat er bestaat tusschen den zuiveren *Dativus Commodi*, die onafhankelijk is van de beteekenis van het verbum, dat daaraan voorafgaat en dien anderen dativus, die noodzakelijk wordt door de eigenaardige beteekenis van het verbum, die meestal het gevolg is van de vereeniging met een voorzetsel. Het werkwoord *dicere* heeft op zich zelv' niets, dat den dativus vereischt; maar zoodra men het begrip er aan wil toevoegen, dat het spreken in iemands voordeel is, zoo wordt er een dativus bij gevoegd en als 't ware van buiten bijgebragt. Maar in het werkwoord *obsistere, succumbere* ligt reeds het begrip van eene betrekking op iets anders, dat daartegen over of daar boven staat, ten gevolge van de vereeniging met de praeposities ob en sub. Ik zou met mij zelv' in strijd geraken, indien ik deze logische onderscheidingen in een leerboek voor eerstbeginnenden duidelijk geformuleerd wilde hebben, daar ik vroeger betuigde, dat het voor hen beter ware zich op zuiver grammatikaal terrein te

houden; maar even als de logische onderscheiding der zamengestelde zinnen eenvoudig gegeven wordt, zoo kan ook hier dit onderscheid als zuiver factum worden opgegeven, om later, nadat de leerling genoegzaam gevormd is, dat begrip weer te kunnen oprakelen, dat bij hem als feit reeds bestaat.

Pag. 251. § 89. bevat eenige aanmerkingen over het gebruik der voorzetsels. Het komt mij voor, dat hiervan meer partij kon getrokken zijn, om sommige zegswijzen aan te stippen, die den leerling anders onbekend blijven b. v. *in dies*, *in diem*, *in morem*, *de die* enz. Misschien zijn die gaandeweg in de aanmerkingen al vroeger meegedeeld en mij bij het doorlezen ontgaan; maar in de etymologie, hoofdstuk: *Voorzetsels*, staan ze niet opgegeven.

Pag. 253. 4. is onjuist. Zie Madvig § 486 en Bilroth § 377, 378. Men herinnere zich slechts zinnen, als deze: »Caius rogavit Cnaeum, ut sibi consuleret" waar *sibi* op Cnaeus ziet en Caesar B. G. 1. 36. waar het reflexivum telkens op een persoon uit hoofd- of nevenzin terugwijst. Ook is hier niet gewaagd van de gewoonte, om zich van het pronomen *ipse* te bedienen tot terugwijzing op den hoofdzin, indien *se* ook op het subject van den nevenzin kan betrokken worden.

Pag. 260 en 161 over den Ablativus absolutus, wordt niets gezegd van den ablat. absol., die bij de Romeinen ontstaat uit het gemis van eenen vorm voor het perf. partic. act. bij verba transitiva. Dien ten gevolge is de leerling al dadelijk met den eersten zin van het voorstel verlegen.

Pag. 263. is het geval voorbij gezien, dat het gerundivum van een verbum, dat den dativus regeert, nog een dativus des persoons bij zich kan hebben; dat daardoor menigmaal onduidelijkheid en verwarring ontstaat en zulks vermeden wordt door den dativus des werkenden

persoons in *a* met den ablativus te veranderen. B. v. *Liberis obediendum est parentibus*, lees: a *liberis*.

Doch deze aanmerkingen ontnemen weinig aan de doorgaande voortreffelijkheid aan het boek. Ik hoop dat de schrijver eerlang zijn boek overal zal aantreffen; want naar mijnen overtuiging is het in 't algemeen zeer aanbevelingswaardig om de methode en de uitvoering.

Gouda 22 *Maart* 1861. D. Terpstra.

Opstellen ter Vertaling in het Latijn, voor de Onderste en Middelste Klassen der Gymnasiën, door K. F. Süpfle. *Naar de Tiende veel verbeterde en vermeerderde uitgave, uit het Hoogduitsch overgezet door Dr.* H. J. Matthes JCzn., *Rector van het Stedelijk Gymnasium te Zutphen.* — Zutphen, J. A. Willemsen, 1860.

»Das Kind ist des Vaters arbeit — Wer das Kind eine »Mähre schilt, schlägt den Vater ans Ohr —." Deze woorden van Schiller (*Kabale u. Liebe*, II. Act. 6 Sc,) hebben R. steeds weerhouden, om, hetzij gevraagd of ongevraagd, zijn oordeel over eenig leerboek publiek te maken. Bovendien, ieder heeft zijne eigene methode van onderwijs; wie een leerboek schrijft, volgt daarin natuurlijk zijne leerwijze, en kan dus ook alleen op de goedkeuring van die Docenten rekenen, die zijn werk, al is het ook met eenige wijziging, bij hun onderwijs kunnen gebruiken. In zoo verre is het goed, dat er eene ruime keus van leerboeken voor de Gymnasiën zij, opdat ieder zijne gading kunne vinden. Nu echter ook Hooggeleerde Heeren de zamenstelling van zulke boeken niet beneden zich achten, begint die stroom zulk een dreigend aanzien te krijgen, dat men bijkans beducht wordt voor een' nieuwen zondvloed, als die der ridderromans, Robinsons, enz. geweest is. Zoodanige overvloed kan ligt schadelijk zijn. Heeft namelijk een Docent zijne keus tot eenig leerboek bepaald, en ziet hij dan een dergelijk van een' beroemder naam, ofschoon van minder gehalte, met den meesten ophef aangekondigd, dan wordt hij al ligt verleid, om

met de mode mede te gaan, en dat nieuwe in te voeren. Die wispelturigheid is eene wezenlijke grief tegen de Gymnasiën; honderden guldens moeten bij den aanvang van een' nieuwen leercursus soms voor boeken besteed worden, die weldra nog onopengesneden als oud opgeruimd kunnen worden, omdat de Docent door nieuwe aankondigingen inmiddels van zienswijze veranderd is. Er zijn echter, behalve de geldelijke, ook andere nadeelige gevolgen aan deze handelwijze verbonden, zoodat R. het allezins wenschelijk acht, om bijtijds op middelen bedacht te zijn, welke dien stroom, zoo mogelijk, een weinig binnen de palen houden. En hiertoe meende R. ook het zijne te moeten bijdragen. Hij gelooft namelijk, dat men in deze zaak op geene wet van de Hooge Regering behoeft te wachten, zoo maar ieder Docent naauwkeurig toeziet, of eenig door hem te beoordeelen boek aan deszelfs doel beantwoordt of niet, zijn gevoelen onbewimpeld, maar duidelijk gemotiveerd, uitspreekt, en zich daarbij niet om den naam van den auteur, maar om het belang van zijne mede-Docenten en van het onderwijs in het algemeen bekommert. Of de aangevoerde motieven, waarop zijn oordeel steunt, gegrond zijn, moeten anderen gemakkelijk kunnen beoordeelen.

Door den geest des tijds verleid, heeft ook Dr. Matthes, ofschoon hij dankbaar erkent, dat wij reeds »onderscheidene verzamelingen van doelmatige Opstellen tot eene »juiste en grondige beoefening der Latijnsche taal bezitten" (*Voorrede*, bl. III), met de bewerking der boven aangekondigde Opstellen »iets willen bijdragen tot de »grondige beoefening der Latijnsche taal." De geleerde Overzetter zelf wil echter geenszins beweren, dat door deze themata in eene lang gevoelde behoefte voorzien wordt; R. beaamt dit niet alleen van ganscher harte, maar hij oordeelt zelfs, dat zij noch wegens »den leer»rijken en aangenamen inhoud," noch anderzins »groote

»verdiensten" bezitten. Niettemin hoopt hij, dat het gezegde van Schiller hier niet van toepassing zal zijn, te meer omdat hij het niet zoo zeer op de Nederlandsche overzetting, als wel op de oorspronkelijke inrigting van het werk, dus niet op het eigen, maar op het aangenomen kind van Dr. Matthes gemunt heeft. Daarom wil hij hier niet onderzoeken, in hoe verre eene tiende druk van eenig Hoogduitsch leerboek eene aanbeveling *kan* zijn; noch of er in de Opstellen meer zulke duistere plaatsen voorkomen, als Them. 184, 18, waarop in de Voorrede (bl. v) met deze woorden gewezen is: »Bovendien worden in de »Spraakkunst dikwerf zegswijzen opgenomen, die niet »altijd in een goeden stijl kunnen worden aangewend." En wat lezen wij daar? »In 't Latijn drukken zich vele »Schrijvers bijna op gelijke wijze uit, als in het Hol»landsch [in zijn' trots en overmoed zoo ver gaan], zoo »als de grammatica leert. Cicero echter wijkt hiervan af, »hij zegt *tantum cupiditate progredi* (in Verr. en IV. 42) »[sic]; enz." R. bekent openhartig, dat hij den zin dier woorden niet regt vat; althans hem is geene uitdrukking in het Latijn bekend, die meer met het Nederlandsch overeenkomt, dan die van Cicero, welke daar gezegd wordt er van af te wijken. Ook zal hij het harnas niet aantrekken wegens uitdrukkingen als *van uit* (Them. 104, 8), noch naar drukfeilen zoeken; hij zal alleen die bezwaren opgeven', welke hij tegen de inrigting van het werk, en wel bepaaldelijk van de eerste afdeeling heeft.

I. De Opstellen, 415 in getal en 324 bladzijden beslaande, zijn bestemd voor de Onderste en Middelste Klassen der Gymnasiën. Nu zal men al ligt tot het besluit komen, dat zoo ongeveer $^1/_4$ daarvan voor de Eerste Klasse moet ingerigt zijn; en in de daad de Eerste Afdeeling, welke uit 97 Opstellen bestaat en 55 bladzijden beslaat, is voor Eerstbeginnenden. Wie zijn echter die Eerstbeginnenden? Reeds het eerste Opstel vordert in den leer-

ling bekendheid met de Declinatiën der Substantiva, Adjectiva en Pronomina, benevens de Conjugatiën der Verba; het tweede vereischt hierbij de kennis van de Comparatie der Adjectiva, en van de regering der Conjunctiones; het derde veronderstelt de Comparatie der Adverbia, en de regering der Praepositiones als bekend; enz. Laat ons nu eens met Süpfle aannemen, dat de leerling dit alles vooraf in eene Grammatica geleerd heeft, en van een goed Nederlandsch-Latijnsch woordenboek voorzien is, dan zal hij toch al aanstonds op geene geringe, ja onoverkomelijke zwarigheden stuiten, ofschoon Süpfle verzekerd heeft, dat » alle eigenaardigheden van de Latijnsche taal nog met » opzet vermeden zijn." Immers in den tweeden zin van het eerste Opstel staat; » allen roemen *als* uit één' mond;" en aan het einde van hetzelfde Opstel: » wat *tot* het on- » derhoud des levens vereischt wordt;" in het tweede: » rijk (consitus) *aan* geboomte," en » *in* oude tijden;" in het derde: » *met* meer praal;" in het vierde: » koesteren » vrees (extimescere) *voor* onweders;" in het vijfde: » *tot* » verblijf (receptus) dienen;" in het zesde: » *in* grootte en » pracht ver overtrof;" in het zevende: » óf *met*, óf op » (super) dit schild;" in het achtste: » schaarde (adjunge- » re) zich .... *onder* het getal;" in het negende: » niet » *van* één man hangt (niti) .... af;" in het tiende: » *tot* » den maaltijd .... noodigde (admittere)," en een weinig verder: » 't geen hij *van* Jupiter vernomen had;" in het twaalfde; » vaten en werktuigen *om* water te halen (aqua- » ri);" enz. Het hier aangewezene zal genoeg kunnen bewijzen, dat een leerling reeds geruimen tijd het Gymnasium moet bezocht hebben, om, zonder onmiddelijke hulp van een' Docent, met deze Opstellen voort te kunnen. Wel gebeurt het soms, dat men één' of meer leerlingen met kunst en vliegwerk moet voorthelpen, dat er niet veel tijd aan het vertalen van Opstellen kan besteed worden, en men dus zoodanige noodig heeft, die spoedig een al-

gemeen, maar beknopt overzigt van de Grammatica geven; doch dan zoude een minder omslagtig werkje, b. v. de Opstellen van Dr. Moll, verre de voorkeur verdienen.

II. Er bestaat echter nog eene andere soort van Eerstbeginnenden, die namelijk, welke nog niets of bijna niets weten. Aan een groot Gymnasium kan een der Docenten zich uitsluitend met dezen bezig houden, en voor eene gepaste afwisseling zorgen, maar waar één Docent nog een paar Klassen van reeds eenigzins gevorderden tegelijk met de nieuwaangekomenen aan het werk moet houden, is het weldra hoogst moeijelijk, zoo niet onmogelijk, om dezen nog eenige liefhebberij in het eentoonige declineren en conjugeren te doen behouden. Heeft men echter een geschikt thema-boek, zoodat de leerling, wat hem in het eene uur verklaard is, in het daarop volgende zonder vreemde hulp in praktijk kan brengen, dan is er niet alleen nog meer afwisseling, maar hij leert al aanstonds het nut van het geleerde kennen. Althans hij ziet, dat eene slecht geleerde les, of onoplettendheid bij het onderwijs onmiddelijk door een slecht opstel gevolgd wordt, zoo als de fouten bewijzen, en om deze te vermijden zal hij zich meer inspannen, of oplettender zijn. Wel wordt hij zoo minder uit waar pligtbesef, dan door schade en schande wijs; doch zoo lang het *leeren* alleen in de Gedichtjes van van Alphen, geenszins in de wezenlijkheid *spelen* is, kan er allerminst bij die soort van leerlingen zulk een onwijsgeerige stimulus gemist worden. Voor die eerstbeginnenden zijn de Opstellen van Süpfle volstrekt niet geschikt, en kunnen dus andere verzamelingen, b. v. die van Dr. Volcke, geenszins vervangen.

III. Wat »den leerrijken en aangenamen inhoud" betreft, deze is, naar het oordeel van R., eer schadelijk dan nuttig, voor zoo verre namelijk het aanleeren der Latijnsche taal de hoofdzaak moet zijn. Opstellen die slechts uit losse zinnen, dikwijls zonder zin, bestaan,

dooden den geest, zegt men. Dat zij zoo; doch er bestaan thema-boeken genoeg, waarin losse zinnen nu en dan door anecdoten en historietjes afgewisseld worden, zoodat men voor eene uitdooving van den geest niet bang behoeft te zijn, en de leerling door den inhoud toch niet zoo aangetrokken wordt, dat hij vergeet eene Latijnsche thema te moeten maken, waarbij het niet om den inhoud, maar om het minste aantal fouten te doen is. Geef echter eenen knaap de Opstellen van Süpfle in handen, en zoo er eenig leven in hem is, zal hij juist door dien rijken voorraad uitgelokt worden, niet om aan de regels van de Grammatica te denken, maar om nog meer van dien inhoud te zoeken, vooral als het Hannibal, Alexander, Caesar of andere mannen van zijne gading geldt. Wat hij dus aan Geschiedenis, Aardrijkskunde, enz. wint in een uur, dat niet daarvoor bestemd is, dat verliest hij in datzelfde uur aan Latijn, hetwelk dan toch het eigenlijke doel moet zijn. Dat men een Latijnsch leesboek van zoodanig gehalte verkiest, is iets geheel anders; want dan vindt de leerling in den gevonden inhoud eenige belooning voor de aangewende moeite, en zal met meer lust ook het volgende trachten te verstaan. Met een thema-boek is het echter *juist* omgekeerd: heeft de inhoud den leerling zoo aangetrokken, dat deze het spoedig heeft doorgelezen, en de aardigheid er af is, dan beschouwt hij de vertaling van zijn Opstel als een vervelend bijwerk, en verlangt een ander boek. En zoo zal dan die »leerrijke en aangename inhoud van Süpfle's Opstellen" bezwaarlijk eene aanbeveling kunnen zijn.

Amersfoort, October 1860.

J. Sandberg.

Beknopt leerboek der Grieksche Syntaxis, naar het Hoogduitsch van Prof. G. CURTIUS, *bewerkt door Dr.* E. MEHLER. *Te Gorinchem, bij* J. NOORDUYN EN ZOON, 1860. VII en 196 blz. klein 8°.

Dit boekje bevat eene Grieksche Syntaxis, die vooral bestemd is, om van buiten te leeren, daar de bestaande leerboeken meestal te uitvoerig zijn, en meer als repertoria om in op te zoeken dan als lesboeken moeten beschouwd worden. Verder bevat het nog een Aanhangsel, waarin de leer van de vorming der woorden behandeld wordt, eene inhoudsopgave en een uitvoerig Alfabetisch register. Het aanhangsel, hoe goed op zichzelf, is hier wel wat vreemd aangebragt, daar het meer tot de etymologie dan tot de syntaxis schijnt te behooren, maar de inhoudsopgave en het register zijn, ofschoon in een lesboek onnoodig, wanneer het tevens bij de thema's en het vertalen mag gebruikt worden, van groot praktisch nut, omdat het opzoeken er gemakkelijker door gemaakt wordt. Wij zouden er dan ook in het geheel geen bezwaar in zien, om deze syntaxis ook bij het maken van thema's en vertalingen te laten gebruiken, en wanneer wij op onze school de grieksche grammatica van Cappeyne of die van Fortman, die beide eene syntaxis missen, gebruikten: dan zouden wij deze syntaxis daar gaarne bij gebruiken, ofschoon wij juist geene reden zien, waarom iemand, die nog den ouden Dornseiffen of anders Enger of Francken gebruikt, deze syntaxis er bij zal nemen, daar de syntaxis in deze drie boeken niet minder beknopt behandeld is dan in het beknopte leerboek, dat voor ons ligt.

Het boekje, dat wij bespreken, heeft anders veel goeds, en hier en daar is menige treffende opmerking of goede opheldering geplaatst, waarvan wij niet weten, of wij ze aan Curtius of aan Mehler te danken hebben, daar deze te regt van oordeel is, dat iemand, die geheel vrijwillig een boek vertaalt, alles wat er in staat voor zijne rekening neemt. Heeft hij eene goede keus gedaan: dan komt hem in allen gevalle de eer der keuze toe; heeft hij eene kwàde keus gedaan: dan hoort hij met regt het verwijt: dat hij zulk een prulwerk niet had moeten vertalen. Ook vinden wij het boekje geregeld en gemakkelijk te overzien, hetgeen het van buiten leeren en in de gedachten houden zeer gemakkelijk maakt. Ons oordeel is dus grootendeels zeer gunstig. Met dit al hebben wij vrij wat kleine aanmerkingen op bijzonderheden, die wij thans willen mededeelen.

Op pag. 1 b. lezen wij de bepaling: het *subject*, d. i. het voorwerp, waarvan iets gezegd word. Deze uitdrukking is in het Hollandsch verkeerd. In het oorspronkelijke heeft zeker *Gegenstand* gestaan. Dit door *voorwerp* te vertalen is onjuist, omdat wij nu eenmaal gewend zijn in het Hollandsch het object met den naam van voorwerp te benoemen.

P. 8. De bekende woorden van Andromache tegen Hector *Φθίσει σε τὸ σὸν μένος* worden hier vertaald, *deze* uw moed zal u te gronde rigten. De vertaling is in mijn oog onjuist, want ik kan hier in het artikel geene demonstratieve kracht zien.

P. 14. § 28. *ὁ ἐμὸς Φίλος*, mijn (bepaaldelijk aangewezen) vriend, *ἐμὸς ἑταῖρος*, een vriend van mij. Het is eene schijnbare kleinigheid, maar om het voorbeeld voor de jongens nuttig te doen wezen, had de schrijver op beide plaatsen *Φίλος* of op beide *ἑταῖρος* moeten schrijven.

P. 17. § 16. Hier worden vele verba opgegeven, die in het Grieksch eenen accusativus regeren en in andere

laten niet. Deze § komt in alle uit het Duitsch vertaalde Grieksche Spraakkunsten voor, ofschoon velen dier verba ook in het Hollandsch eenen accusativus regeren, b. v. *εὐ ποιῶ ik beweldadig*, *ὀνίνημι ik bevoordeel*, *ἀδικέω ik verongelijk*, *ὑβρίζω ik beleedig*, *βλάπτω ik benadeel* enz.

P. 28. § 58. De genitivus bij de verba van overvloed en gebrek wordt hier de genitivus materiae genoemd. Is dit wel juist? Ik zou hem liever tot de categorie van den genitivus partitivus brengen.

P. 30. § 60. Hier wordt van eene door middel van den geest te weeg gebragte waarneming gesproken. Dit is eene psychologische merkwaardigheid.

P. 32. § 66. Hier wordt als voorbeeld van het absolute gebruik van den genitivus *τρὶς τοῦ ἐνιαυτοῦ* opgegeven. Men zou kunnen vragen, of deze genitivus niet van *τρὶς* afhangt.

P. 42. § 92. *αὐτόνομος ἀπὸ τῆς εἰρήνης zelfstandig naar aanleiding, ten gevolge van* den vrede. Is hier de vertaling *sedert* geheel te verwerpen?

P. 43. *οὐκ ἄρ' Ἀχαιοῖς ἄνδρες εἰσὶ πλὴν ὅδε.* — Er kon ook staan *πλὴν τοῦδε.* Jammer, dat hier geen voorbeeld uit eenen prozaschrijver is aangehaald. Nu zullen de jongens zeggen: dat kon er niet staan, want dan kwam de maat niet uit.

P. 54. B. b). *van* — ten gevolge van eene aan de Grieken eigenaardige wijze van beschouwen, ook *naar*. Ik wenschte, dat deze *eigenaardige* wijze van beschouwen duidelijker ware aangeduid.

P. 65. § 124. Hier komen drie *wijzen van den tijd* voor, namelijk *voortdurend*, *plaats grijpend*, *voltooid*. Die tweede benaming vind ik onjuist. Liever las ik *oogenblikkelijk*.

P. 66. § 125. Tusschen *vlugten* en *ontvlugten* kan ik het onderscheid van voortdurende en plaatsgrijpende handeling niet zien.

P. 66 m. *βέλε'* in hier door *pijlen* vertaald. Dit is minder juist, want bij Troje werd weinig met pijlen maar meer met werpspiessen gevochten.

P. 73. § 136. Het Participium van den Aoristus drukt in den regel uit hetgeen *vroeger verleden* was: Κροῖσος Ἅλυν διαβὰς μεγάλην ἀρχὴν καταλύσει. Hier drukt het participium van den aoristus een futurum exactum uit.

P. 73, 74. *χάρισαί μοι ἀποκρινάμενος*. Dit komt mij voor corrupt te wezen, want die aoristus in het participium is hier vreemd. Was een praesens hier niet beter?

P. 77. § 145. Alleen in het passivum had de Griek een futurum tertium. Dit is wel zoo goed als waar, doch *ἑστήξω* en *τεθνήξω* hadden hier toch moeten vermeld worden.

P. 83, aanm. 2. *οὗτος βέλτιστος ἂν εἴη ὅστις κοσμιώτατα τὰς συμφορὰς φέρειν δύναται*. Hierin zie ik geen protasis en apodosis, maar veel meer eenen hoofdzin en eenen betrekkelijken zin.

P. 103. § 195. *ὃν δέ κ' ἐγὼν ἀπάνευθε μάχης ἐθέλοντα νοήσω*. In dit *νοήσω* schijnt de schrijver eenen aoristus conjunctivi te zien. Ik houd het voor een futurum indicativi.

P. 106. § 199 de tweede *a*. Hier wordt als voorbeeld, dat de infinitivus verschillende *tijden* kan aanwijzen, ook *ποιῆσαι* opgegeven. Dit is m. i. niet juist.

P. 154. § 269. *ἀλλά echter*, *maar* (oorspronkelijk Nom. Plur. van *ἄλλος*). Hierop heb ik, om nu op het verschil in accent niet te drukken, de aanmerking, dat *ἀλλά* toch wel de acc. plur. van *ἄλλος* zal moeten zijn. De acc., niet de nom., is de casus adverbialis. Zie § 41.

P. 165. § 281. *ἀγαθός* wordt hier ironisch opgevat. Dit is m. i. onjuist. Agamemnon loochende niet dat Achilles *ἀγαθός* was, want *ἀγαθός* beteekent bij Homerus vooral *goed in den oorlog*.

P. 180. § 299. aanm. st. *ξιφες* — st. *τειχες*. Is de

stam niet veeleer ξιφε en τειχε. De ς is althans in de casus obliqui nergens te zien.

Ibid. νεώς-οικος *scheepswerf*. Tegen deze vertaling kom ik op. Reeds in de Miscellanea Philologa van 1854, p. 5 heb ik op het onderscheid tusschen νεώριον en νεώσοικος gewezen. Een νεώριον is een scheepswerf, een νεώσοικος een schuitenhuis, hoedanige er dertig op elke werf waren.

Deze aanmerkingen heb ik onder het lezen gemaakt. Zij zijn niet bijzonder gewigtig, maar kwamen mij toch vermeldenswaard voor. Ook heb ik nog de algemeene aanmerking, dat in de Rudimenta van Francken veel beter dan hier het onderscheid tusschen de Syntaxis van Homerus, Herodotus en het Attische prosa aangewezen is. Het is jammer van dit boekje, dat het tegelijk met Francken's Rudimenta gekomen is. Het zal hiertegen bezwaarlijk kunnen concurreren.

Ten slotte nog eenige drukfouten.

Op pag. 20. § 42 staat δδύρματακατεῖδον lees δδύρματα κατεῖδον.

Pag. 37 staat 5. De absoluut gebruikte Dativus wijst aan § 81 *a*) lees § 81. 5. De absoluut gebruikte Dativus wijst aan *a*)

P. 39. § 85 staat m. verg. § 75 lees men verg. § 55.

P. 50. § 104 d. staat Πελοποννήσιο lees Πελοποννήσιον.

P. 61. § 116 staat *Adjectivum*. lees *Activum*.

P. 65. 3 staat *Art*. lees *Act*.

P. 71 *o* staat τῶς lees τῶν.

P. 102 *o* staat tweemaal ἡγῆται voor ἡγῆται.

P. 105 *o* staat ὁπόθ lees ὁπόθ'

P. 111 *o* staat § 64 lees § 44.

P. 120. § 220 staat εφώνησε lees ἐφώνησε.

P. 127. § 230 staat *las* lees *als*

P. 129 *o* staat *en zeg dus toch* lees *en zeg toch*

P. 131 m. staat *in het tweede naar de Analogie van* δεῖ (§ 207. *aanm.* 1) *somtijds in den Accusativus* lees *in het*

tweede somtijds naar de Analogie van δεῖ (§ 207 *aanm.* 1) *in den Accusativus.*

P. 134 *o* staat *οἶδοτε* lees *οἷός τε*

P. 137 *o* staat *εστιν* lees *ἔστιν*

P. 140. § 250 aanm. staat § 159 aanm. 2 lees § 159 & aanm. 2.

P. 141. § 232 staat *werden* lees *worden.*

P. 145. § 260 staat *ἔμ οὐδὲν* lees *ἔμ' οὐδὲν*

P. 175. § 294 staat *Σικεςλία* lees *Σικελία.*

Wij eindigen met den wensch, dat dit boekje, gelijk het kan, nut moge doen ter bevordering van grondige kennis der Grieksche Syntaxis.

D. Burger.

Bloemlezing uit Latijnsche Dichters, met aanteekeningen door Dr. I. B. Kan *en Dr.* H. P. Schröder, *Rector en Conrector van het Gymnasium te Doesborgh, Eerste Stuk. Groningen* L. van Giffen, 1860, 86 blz. 8°. *Tweede Stuk*, 151 blz. 8°.

Dit boekje is zeer aanbevelenswaard. Het bevat eene in de daad aardige collectie van Latijnsche versjes, die denkelijk grootendeels door de jonge lieden met vermaak zullen gelezen worden, en dit is wel geen doel maar toch een zeer geoorloofd middel om de wetenschap ingang te doen vinden. En waarom zou men niet, wanneer het zonder schade geschieden kan, liever amusante dan vervelende stukken behandelen? Ook vind ik het een voorregt van anthologiën als deze, dat de onstichtelijke stukken, die de classici te vaak ontsieren, er zijn uitgelaten. Het is wat veel van jongens gevergd, wanneer men van hen vordert, dat zij bij het lezen van hetaerenpoëzy al-

leen om grammatica en metriek denken zullen, althans ik vind het verkieselijkt die zaken niet in hunne handen te geven en herinner mij nog heel goed, dat het »Aestus »erat" enz. alles behalve grammaticale beschouwingen bij mij en mijne tijdgenooten opwekte. Bij deze anthologie zijn Hollandsche noten gevoegd, die, zoo ver ik gezien heb, geen ezelsbruggen zijn, maar eenige noodzakelijke hulpmiddelen geven. Dit eerste stukje bevat in de eerste afdeeling, Hexameters, Disticha, Jambische trimeters of senarii. In de tweede afdeeling, gemengde stukjes uit Phaedrus, Ovidius, Tibullus, Vergilius, Martialis en eenige versus memoriales. A. Verschil van quantiteit in gelijkluidende woorden. B. Verschil in de beteekenis van eenige woorden. C. Namen van verwanten. D. De Muzen. E. De namen der winden. F. De teekens van den Dierenriem. G. De zeven wijzen van Griekenland. H. De vier jaargetijden. I. De dagen der week. Om toch éene aanmerking te maken moet ik dit laatste afkeuren. Ik had hier liever versus memoriales over de *Kalendae*, *Nonae* en *Idus* gezien. De Romeinen hadden immers in den klassieken tijd geene weken.

Het tweede stuk is in denzelfden trant als het eerste, en bevat vele lezenswaardige stukken, terwijl de aanteekeningen, die eenigzins in den trant van die onder de edities van Haupt en Sauppe vervaardigd zijn, door het ophelderen van woorden; die men alleen met behulp van naauwkeurige historische en antiquarische kennis verstaan kan, veel gemak geven. Zoo is b. v. op blz. 89 vs. 204 bij de woorden uit den brief van Medea aan Jason

I nunc, Sisyphias, improbe, confer opes.

eenvoudig aangeteekend, *Sisyphias*. Creon was een nakomeling van Sisyphus, den aartsschelm.

Dergelijke aanteekeningen geven niet te veel en vorderen bij het gebruik altijd nog eenig nadenken, ofschoon niet meer dan van jongens te vergen is. Het is moge-

lijk, dat zij in dit boek met deze hulpmiddelen voor hun vermaak zullen lezen.

Ééne aanmerking moet ik op dit tweede stuk maken. Ovidius is er wat veel op den voorgrond gesteld. Hier komen XXIX stukken voor en daarvan zijn er één van Catullus, twee van Tibullus en twee van Propertius. Al de rest is van Ovidius. Dit is wat heel partijdig. Wanneer ik nu op het Voorberigt vóór het eerste stuk mag afgaan, dan verwachten wij in het derde eene bloemlezing uit Vergilius en Horatius. Dan komen echter de elegische Dichters er schraal genoeg af. En krijgen wij dan niets uit Lucanus, Silius Italicus, Manilius enz.? Deze bloemlezing zal zoo ligt, waar zij wordt ingevoerd, alle andere lectuur van Latijnsche Dichters verdringen, en daarom is het te meer wenschelijk, dat zij zoo volledig mogelijk is. Behalve deze aanmerking moet ik ze zeer goedkeuren. B.

Latijnsch Leesboek voor de laagste Klasse der Gymnasiën, tot oefening in de declinatiën en conjugatiën, tevens tot voorbereiding voor de studie der Syntaxis; ten gebruike bij de Spraakleeren van Drr. Boot, Cappelle, Engelbregt *en* Burger, Hecker, de Klerck *en* Mehler, *door Dr.* A. J. Vitringa: *Rector aan het Gymnasium te Enkhuizen. Te Arnhem bij* D. A. Thieme, 1860. 120 en 41 blz. 8°.

Dit boek is volgens eene nieuwe methode bewerkt, die het best uit het voorberigt des schrijvers kan gekend worden. Wij willen daarom den inhoud van dit voorberigt hier kortelijk mededeelen.

De schrijver is een groot voorstander van schriftelijke oefeningen ook bij het leeren der declinaties en conjuga-

ties. Hiertoe vindt hij het schrijven van paradigmata te machinaal. Themata zijn wel beter, maar toch ook niet voldoende, dewijl de leerling daarbij, buiten de naamvallen, niet anders te verrigten heeft dan woord voor woord in 't Latijn naast elkander te plaatsen wat er in 't Hollandsch staat. Hierom wil hij het onderwijs aanvullen met vertaaloefeningen uit het Latijn in het Hollandsch. Deze oefeningen moeten veel nadenken vorderen, doch niet meer grammaticale kennis dan de leerlingen kunnen hebben. De schrijver heeft hiertoe, om den eigenaardigen latijnschen stijl te behouden, zinnen uit auctores classici bijeengezocht, wat zeker goed is, al is het misschien wat sterk gezegd, wanneer hij beweert, dat geen Hollander zulke zinnen in goed Latijn zou kunnen zamenstellen. Als het Latijn zóó moeijelijk was, dan zou het te zwaar zijn voor de Gymnasiën. Doch ter zake.

Nu was het wel onvermijdelijk, dat onder die zinnen vele woorden verklaard worden, maar dit neemt niet weg dat toch het vertalen dezer zinnen minder machinaal is dan paradigmata en themata schrijven, en dat dit verklaren van woorden onvermijdelijk is, zoo men niet met vertalen wil wachten tot dat al de declinaties en conjugaties geleerd zijn.

De schrijver heeft met zijn leerboek gelijken tred met het onderwijs in de vormleer zoeken te houden en oefeningen willen geven, die van den eersten dag van het onderwijs kunnen gebruikt worden. Om dit werkje tevens tot eene inleiding in het vertalen van gemakkelijke auteurs te doen strekken heeft de schrijver bij de regels der vormleer tevens het noodzakelijkste uit de syntaxis aangehaald, doch ook hier eene zekere opklimming in het oog gehouden, en b. v. de syntaxis der modi niet aangehaald voor dat de verba behandeld worden.

In de woordenlijst staan geen woorden dan die in de vertaaloefeningen voorkomen en geen beteekenissen dan

die de leerling daarbij noodig heeft. Dit heeft hij gedaan omdat het afleiden der verschillende beteekenissen uit ééne grondbeteekenis voor eerstbeginnenden te zwaar is.

Dit boek is oorspronkelijk Hollandsch. Of er een dergelijk in het Hoogduitsch bestaat wist de schrijver niet, maar had er nooit een gezien.

Dit is het plan volgens hetwelk het boek van Dr. Vitringa vervaardigd is. Het in eens te beoordeelen is niet gemakkelijk, want het is nieuw en eerst de ondervinding kan leeren of deze methode beter is dan de gewone en of het voor ons liggende boek aan het ideaal des schrijvers beantwoordt. Onzes inziens is echter de door den schrijver voorgestelde methode allezins waardig, dat er de proef van genomen worde. B.

Schets van de aardrijkskunde en geschiedenis der Middeneeuwen, voor de lagere klassen der Gymnasiën en Latijnsche Scholen, naar het Hoogduitsch van W. Pütz, *vertaald en bewerkt door Dr.* E. Mehler. *Tweede, verbeterde druk. Te Gorinchem bij* J. Noorduyn en Zoon, 1861, 198 blz. klein 8⁰.

De leerboeken van Pütz door Mehler bewerkt zijn in de gymnasiale wereld bekend genoeg. Het is overbodig er veel van te zeggen, daar het gunstig oordeel daarover door de herhaalde vraag en door de telkens gevorderde nieuwe drukken genoegzaam wordt aangeduid. De bewerker doet trouw zijn best om ze aanhoudend te verbeteren. Deze tweede editie is wel niet in hoofdzaken (behalve één punt, waarover later), maar in vele kleinigheden aanmerkelijk verbeterd. Zoo is b. v. op bl. 5 de naam Wodan in plaats van Wuotan, dat in den eersten druk stond, geplaatst. In plaats van Thórr (blz. 6), in den

eersten staat hier Thôr. In plaats van *de Duitschers* (blz. 11) in oorlog met de Romeinen, staat hier *de Germanen*. Bij *de verovering van den linker Rijnoever door de Romeinen* (blz. 11) zijn hier de woorden *Gallia Belgica* gevoegd. Op pag. 12 zijn de woorden *hij stierf echter bij een snellen terugtogt ten gevolge van een val van zijn paard* uitgelaten, omdat hetzelfde op de volgende bladzijde voorkomt. In de eerste uitgave staat op bl. 14 aangaande Germanicus: *Van plan zijnde een nieuwen veldtogt aan te vangen*. Dit is in de tweede veranderd in: *Toen hij op het punt stond een nieuwen veldtogt aan te vangen*. In het onmiddelijk volgende is weder *Duitschland* en *Duitschers* in *Germanië* en *Germanen* veranderd enz.

Wij zouden alzoo beide edities doorloopend met elkander kunnen vergelijken, om aan te toonen, dat de tweede in zoogenaamde kleinigheden aanmerkelijk van de eerste verschilt. Dit is evenwel onnoodig; het opgegevene is genoeg om te doen zien, dat Dr. Mehler geen blooten herdruk gegeven heeft, maar zijn werk vlijtig heeft nagezien.

Éène belangrijke verandering echter is in deze tweede uitgaaf daargesteld Het geheele aanhangsel namelijk, over de vaderlandsche geschiedenis is vervallen. Dit zullen sommigen welligt bejammeren, maar ons komt het voor dat dit eene verbetering is, omdat ons vaderland in de middeleeuwen niet belangrijk genoeg was, om in eene schets der algemeene geschiedenis een afzonderlijk hoofdstuk te vullen. Men spreke er occasioneel van, bij de behandeling van het Duitsche rijk, en late het overigens rusten, om niet door eene verkeerde verhouding een bovenmatig denkbeeld van ons gewigt bij de discipelen te weeg te brengen. Een opzettelijk onderwijzen der vaderlandsche geschiedenis op een afzonderlijk uur is iets anders. Daarvoor is veel te zeggen; maar dan worde Nederland als *ons* vaderland behandeld, dat voor *ons* belang-

rijk is, zonder dat het daarom tot eene hoofdmogendheid gemaakt worde, waarop het waarlijk geen regt heeft, en voor de bij zulk eene behandeling vereischte uitvoerigheid was het nu weggelaten aanhangsel weer veel te kort. Wij beschouwen dus de tweede editie werkelijk als beter dan de vorige.

B.

Vragen over de algemeene Geschiedenis en Aardrijkskunde, naar aanleiding der schets der algemeene Geschiedenis en Aardrijkskunde van W. Pütz, *door Dr.* D. Burger Jr. *Te Gorinchem, bij* J. Noorduyn en Zoon, 1861, 135 blz. klein 8°.

Een man, die sedert jaren gunstig in het gymnasiaal onderwijs bekend stond, en ten gevolge daarvan tot eene hoogere betrekking geroepen is, zeide vóór vele jaren tot den schrijver: dat de wiskunde gemakkelijker om te doceren is dan de geschiedenis. De waarheid dezer uitspraak heeft de schrijver sedert ruimschoots ondervonden. Niet dat de discipelen niet meestal meer vermaak scheppen in geschiedenis dan in wiskunde; maar de moeijelijkheid bestaat daarin dat van het wiskundig onderwijs meer blijft hangen dan van het geschiedkundige. Wat mag hiervan wel de oorzaak wezen? Zij is tweeërlei. Vooreerst is de logische zamenhang in de geschiedenis veel minder duidelijk dan in de wiskunde; ten andere is het gemakkelijker de discipelen bij de laatste zelven te laten werken en ze niet bloot te doen toehooren. Het eerste te verhelpen ligt boven ons bereik, want wij weten den zamenhang der geschiedkundige gebeurtenissen niet zoo goed als die in de theoremata der wiskunde; het tweede wordt zoo veel mogelijk in het hier aangekondigde werkje verholpen. Dit bevat namelijk eene menigte on-

beantwoorde vragen, waarop de antwoorden in de schets van Pütz te vinden zijn, opdat de leerlingen door het zoeken van die antwoorden in de schets, en het uitwerken daarvan op schrift of uit het hoofd eene praktische oefening zouden bekomen, die hen tot zelfdenken brengt. Deze methode wordt op sommige voor Breda voorbereidende kostscholen gebruikt, waarvan de vragen door Geri, volgens de schets van Bosscha vervaardigd, ten bewijze kunnen verstrekken, en schijnt aldaar goede uitkomsten te geven. Zulk een werkje ook voor de Gymnasiën te leveren is het doel van dezen arbeid. De schrijver meende daardoor een nuttig werk te zullen verrigten, en hoopt dat het onderwijs in de geschiedenis daardoor vruchtbaarder zal gemaakt worden.

B.

Kort overzigt der algemeene Geschiedenis in tijdvakken; bewerkt voor eerstbeginnenden, door Mr. J. D. van Hoëvell, *Rector aan het stedelijk Gymnasium te Dordrecht. Te Zalt-Bommel, bij* Joh. Noman en Zoon, 1860, 91 blz. klein 8°.

Dit boekje beleeft den zesden druk en heeft reeds daardoor eene aanbeveling. De tegenwoordige bewerker heeft echter zooveel er aan gedaan, dat het als geheel nieuw kan beschouwd worden. De wijze van bewerking is deze; dat er een algemeen overzigt der geschiedenis in tijdvakken gegeven wordt, ten einde de voornaamste feiten zooveel mogelijk synchronistisch in het geheugen der discipelen te brengen, om het daardoor verkregene geraamte der geschiedenis naderhand aan te vullen. Daarbij wordt gezorgd steeds algemeene geschiedenis, geene zamenkoppeling van bijzondere geschiedenissen te geven. Daarom staan in elk tijdvak eenige hoofdgebeurtenissen op den

voorgrond, waaraan de overige zich van zelfs aansluiten.

De geschiedenis des vaderlands bekleedt hier niet meer plaats dan haar in de algemeene geschiedenis toekomt; en er zijn wel jaartallen in den tekst opgegeven, maar geen chronologische tafels zijn aan het werkje toegevoegd, daar de schrijver het nuttiger vindt, dat de discipels die zelve maken.

Dit is de strekking van het boekje. Die deze methode goedkeurt kan er zich gevoegelijk van bedienen. Wij moeten hierbij nog de deugd aanwijzen, dat de eigennamen uit de oude geschiedenis goed gespeld zijn. Aan den anderen kant moeten wij evenwel opmerken, dat de bewerking geheel in den ouden, orthodoxen geest is uitgevallen, zoodat Mozes fiksweg de schrijver van den Pentateuchus genoemd, het begin des geschiedenis voor omstreeks zesduizend jaren gesteld, de mythische tijd der Romeinsche geschiedenis met Aeneas gesloten, Flavio Gioja de uitvinder van het kompas genoemd wordt, enz. Men moet de jeugd niet tot sceptici maken, maar behoeft haar daarom geen leugens op te disschen. In een boekje als dit konden die dingen óf verzwegen, óf met de woorden: *volgens de overlevering*, aangeduid zijn.

Wij kunnen, behalve dit gebrek, het boekje gerust aanprijzen, ofschoon wij voor ons liever volk voor volk zien afhandelen, althans in de oude geschiedenis, daar ons dit geschikter voorkomt, om in de hersens der discipelen eene houdbare voorstelling te doen geboren worden. Sed variis modis bene fit.

B.

Précis de l'histoire de la litt. Franc., à l'usage des Gymnases par A. Clavier, attaché au Gymn. Willem III à Batavia. f 0.60.

Een aanbevelenswaardig werkje, dat zonder overladen te zijn met de namen van minder belangrijke schrijvers in een aangenamen stijl een overzicht geeft over de fransche letterkunde en een korte appreciatie bevat van den geest en de werken der groote dichters en prosateurs.

Men zal er met genoegen kennis mede maken en het een geschikt boekje vinden om als handleiding te dienen bij het onderwijs der fr. literatuur.

1°. *Algemeene grondbeginselen der Aardrijkskunde door L. A. Schroeder Steinmetz. 5de herz. en verb. druk.* f 2.40.

2°. *Eerste grondbeginselen der Aardrijkskunde naar L. A. Schroeder Steinmetz door Mr. G. R. Voormeulen van Boekeren. 3de herz. en verb. druk.* f 0.80.

Deze werken behoeven geene verdere aanprijzing. Het eerste heeft zijn 5de druk beleefd, waarin al die aanvullingen en verbeteringen opgenomen zijn, die in den tegenwoordigen tijd wenschelijk en noodig waren; een genoegzaam bewijs van den grooten bijval en het veelvuldig gebruik, waarop het zich beroemen mag.

Ook van het tweede verscheen een nieuwe druk, herzien en verbeterd; het zal genoegzaam zijn hierop te wijzen, dit feit bewijst meer voor de deugdelijkheid en bruikbaarheid van het boek, dan de welsprekendste aanbeveling.

D. G. v. W.

Tafel van de gewone of Briggiaansche logarithmen van 1 *tot* 101000, *met eene verklaring van het gebruik der logarithmem bij het koopmansrekenen, door* J. S. Speyer, *onderwijzer in de wiskunde aan de inrigting van onderwijs voor koophandel en nijverheid te* Amsterdam. *Tweede druk., te* Zalt-Bommel *bij* Joh. Noman en Zoon. 1860.

Bovenstaand werk volgens den titel voornamelijk bestemd tot gebruik bij het koopmansrekenen bevat, wat de logarithmen der getallen betreft, ongeveer hetzelfde als de zoogenaamde groote logarithmentafels en is, met een klein verschil, ingerigt even als de tafel van Callet. Dat dusdanig werk in sommige opzigten van een uitgebreid nut zijn kan, behoeft wel geen betoog. Het gebruik der logarithmen is toch in vele gevallen voor het verkorten der rekenkundige bewerkingen zeer verkieselijk en bij sommige vraagstukken zelfs onmisbaar.

Doch niet alleen voor den handel, maar ook in een ander opzigt vermeenen wij dat de Hr. Speyer een verdienstelijk werk verrigt heeft. Het gebruik der groote logarithmentafels vereischt, om daarmede vlug te kunnen omgaan, veel oefening. Deze tafels zelve zijn over het algemeen te duur om ze op kostscholen en andere inrig-

lingen van uitgebreid lager onderwijs den leerlingen in handen te geven. Ook bevatten zij de logarithmen van de sinussen enz., welke voor bovengenoemde leerlingen geheel doelloos zijn, dewijl op die inrigtingen van onderwijs in den regel de trigonometrie in het geheel niet behandeld wordt. Daarom is men dan meestal gewoon de kleine tafels, zooals van Strootman, Lalande, enz. te gebruiken, welke veel goedkooper zijn. Hiervan is echter het gevolg, dat die leerlingen, naderhand op inrigtingen zooals de Academie te Breda en te Delft komende, alwaar in den regel de tafels van Callet gebruikt worden, welke anders ingerigt zijn dan die van Lalande en Strootman, geheel en al vlugheid in het werken met die tafels zullen missen en dus nog eene massa tijdroovende vraagstukken zullen moeten oplossen, alvorens er goed mede te kunnen omspringen. Nu echter kunnen de onderwijzers hunnen leerlingen terstond de tafels van Speyer geven, waardoor zij bij het leeren toepassen van de eigenschappen der logarithmen, zich te gelijker tijd zullen oefenen in het gebruik der grootere tafels en het hun dus naderhand niet meer vreemd zal zijn, wanneer zij met Callet moeten werken.

Wat het eerste gedeelte van het werk, handelende over de inrigting en het gebruik der tafels, betreft, hieromtrent vermeenen wij, dat de schrijver geheel anders had kunnen en moeten te werk gaan. Had hij zich stipt gehouden aan het opschrift van dat hoofdstuk, dan zou het veel korter hebben kunnen zijn, en veel missen, dat er toch niet in te huis behoort. Nu echter is hij zoo wat op het terrein der leerboeken voor de beginselen der rekenkunst gekomen, en geeft in zestien bladzijden eene verklaring niet alleen van de inrigting der tafel, maar ook van de eigenschappen der logarithmen gevolgd van eenige vraagstukken ter toepassing. Deze verklaring is echter zoodanig uitgevallen dat zij, die de logarithmen in

eenig ander leerboek bestudeerd hebben, hierin niets nieuws zullen vinden, terwijl zij, die met de logarithmen onbekend zijn, ze door des schrijvers verhandeling toch nooit zullen leeren.

Intusschen ontneemt dit laatste niets aan de waarde van het werk. De Hr. Speyer heeft zich een geestdoodenden en tijdroovenden arbeid getroost om in eene behoefte te voorzien, daarom hopen wij, dat hij en de uitgever door een ruim debiet hunnen arbeid bekroond zullen zien.

A. T. van Aken.

To the editor of the Review for the Gymnasia of the Netherlands.

Sir,

Having made use of the »Engelsche Spraakkunst, door Lindley Murray," for the last eleven years, and having found many faults in the said work, I have up to this time corrected each copy for my pupils. Now Mr. Editor, correcting every copy was not a very agreeable task. A short time since I saw an announcement of the 7th Ed. corrected by Mr. Maatjes, this Ed. I carefully compared with the 6th Ed. corrected or revised by Mr. Cowan. — To my great surprise I found them almost the same, and now I must again begin my task of correcting the copies for my pupils. — Now Sir, would you be so kind as to take a copy before you and follow me, I shall point out some of the gravest faults, by which I hope to convince you that what I state is correct.

Be so kind as to turn over page 13. Exercice N°. 2 (Over the Articles and Substantives) third line from the bottom (Slagter) butcher is not given up at all; second line from the bottom (Koetsier) coachman, is also not given up, but this word you will find in Ex. N° 8. word 1. The last word of the Ex. carpenter, not given up, this word is found in Ex. N°. 3, word 7. Now Sir, you will agree with me that this is not regular, it causes the pupil much unnecessary search and lofs of time, he is obliged to use his dictioary. —

As to a pupil using his dictionary I have not the least objection, but then not one single substantive ought to be given up. Ex. N°. 17, word 14, Comfortable this must be comforting. — Is it not an absurdity to couple *Religion* with a soffa! Not only is this fault made once, but as if it were such a very useful sentence, you may find it again in Ex. N° 147, word 4.

Page 31. (Personal pronouns) here you decline without cases, as I seeno Nom. Poss. or obj. Page 57. (Over the verbs) De volmaakt verleden tijd wordt gevormd door bijvoeging van ed — bij den eersten persoon" etc., very good, — but now pay attention, if you please to paragraph third: »De volmaakt verleden tijd" the first ought of course to be »Onvolmaakt! I could show you many more faults, but I shall not trespass on your time, only to conclude with a fault relative to trees. — Page 169, Ex. N°. 150, second sentence » De koffijboomen zijn gewoonlijk VEERTIG voet hoog" — Now Sir, we read that young negroes are employed in picking coffee, standing on the ground with a basket tied round their waists, in which the berries fall. — If the trees be forty feet high, query, how tall must these young negroes be? Now, I am sure that this gives the pupil a wrong impression, and is the fault of the composer of the Exercices.

If by publishing this letter, Sir, you think it might in some way help to improve the next Edition of so useful a work I give you full permission and at the same time have the honour to be.

Sir,
Your humble Servant
A. F. NEUWIELLER.
Teacher of the English language and literature at the Gymnasium of Gouda.

Gouda, Oct. 12th 1861.

Handleiding bij het onderwijs der Nederlandsche taal, ten gebruike van inrichtingen van middelbaar onderwijs, door Dr. H. Kern. 2[de] *stukje.* Zutphen, *Willem Thieme,* 1860.

Dit werkje is der redactie te laat in handen gekomen om er eene belangrijke aankondiging van te geven, maar het doet haar toch genoegen, dat zij nog in staat is met een enkel woord Dr. Kern dank te betuigen voor een (althans zoo kwam het haar bij eene oppervlakkige kennismaking voor) goed schoolboek; men vindt in dit stukje beknopt en bevattelijk de leer van de zinvorming voorgesteld en wij twijfelen bijna niet of deze syntaxis zal den leerlingen onzer gymnasiën veel nut kunnen bewijzen, daar zij door de hier gevolgde wijze van behandeling reeds gebragt worden tot die methode, die bij het onderwijzen van de oude talen noodzakelijk gevolgd moet worden, maar steeds zoovele bezwaren ontmoet, omdat de jeugdige hersenen reeds te veel met verkeerden zuurdeesem doortrokken zijn. Mogt ook dit werkje, dat nu geheel voleindigd is, veel bijdragen om de dwaalbegrippen van velen te doen ophouden, die meenen, dat men geen hollandsche syntaxis behoeft te leeren, maar welligt zelf niet in staat zijn eenige weinige regels te schrijven, zonder daarin grovelijk tegen de allereerste taalregels gezondigd te hebben.

G. E.

Nouveau Dictionnaire Français-Hollandais et Hollandais Français, destiné à l'usage des instituts, où l'on enseigne les deux langues. 3e édit. nouvellement revue, corrigée et augmentée par J. M. Calisch, Traducteur juré et instituteur à Amsterdam.
Leeuwarden, chez G. T. N. Suringar; 1 vol. in 18.

Appelé par la rédaction de la Revue intitulée: Tijdschrift voor de Nederlandsche Gymnasiën, à rendre compte du Nouveau Dict. Holl.-Franc, Franc-Holl. de J. M. Calisch, et ayant pris mon temps pour en juger convenablement, j'ai acquis la conviction que ce vocabulaire est le produit d'un travail sérieux et de consciencieuses recherches, dont le succès a d'ailleurs établi le vrai mérite.

La *Nomenclature* de ce lexique, *l'Orthographe*, la *Signification des mots*, leur *Emploi dans le discours* me semblent différentes parties fort bien mises à la hauteur de l'époque, et M. M. Calisch, père et fils, ont su lui donner, grâce à des abréviations ingénieuses, un développement que le prix et le volume du livre sembleraient ne pas comporter.

M. Calisch n'a pas admis tous les proverbes et tous les idiotismes en usage: il a dû faire un choix et ce choix prouve un judicieux lexicographe. La définition des acceptions diverses du mot ainsi que des locutions proverbiales, a

été faite avec beaucoup de discernement et fort bien rendue en Hollandais, à mon sens du moins.

Ce petit dictionnaire est destiné spécialement aux élèves déjà assez avancés pour pouvoir juger du choix qu'ils doivent faire des mots correspondants aux acceptions d'un terme propre.

Il convient en même temps à l'adolescence studieuse et aux amateurs, qui ne peuvent ou qui ne désirent pas se procurer un grand dictionnaire, tel que le glossaire volumineux de Cramers, ou tel que le dictionnaire de la Langue Française de P. Poitevin, où se trouvent plus complètement et plus particulièrement les exemples de style et le développement des mots de la languc littéraire, avec leur sens propre et leur sens figuré. Il n'y a pas d'exemples dans le dictionnaire de Calisch, mais il s'y trouve un certain nombre de mots omis par l'Académie, et qui cependant se rencontrent fréquemment dans les auteurs modernes; enfin, sauf quelques petits désordres typographiques, faciles à réparer dans les éditions, qui ne manqueront pas de suivre celle-ci, c'est un travail parfait et complet. Je le repète, je n'y ai remarqué que deux ou trois fautes pour lesquelles il serait aisé de faire un *errata*, en attendant la quatrième édition. Je n'en citerai que deux, en passant: au mot *hazepad*, vous tronvez *prendre la clef du champ*, et il faut *des champs*; dans le titre il y a *instituts* et il faudrait Institutions. Quant à la langue des sciences, M. Calisch n'a pu lui donner qu'une place assez restreinte; cependant il n'omet aucun des termes nécessaires pour l'intelligence des notions de mathématique, de physique, de chimie, d'histoire naturelle, de cosmographie et de technologie, que renferment la plupart des livres employés en France dans les écoles. C'est une addition d'autant plus utile que les mots scientifiques présentent souvent des difficultés, soit pour leur orthographe, soit pour leur signification. Voyez-y, par exemple

la vraie signification du mot français *matras*, qu'un traducteur hollandais rendait naguères dans un ouvrage de chimie par le mot hollandais *matras!*

Enfin, une dernière considération, qui doit recommander ce dictionnaire aux parents et aux instituteurs, c'est que toutes les expressions peu décentes, peu convenables, en ont été soigneusement éloignées.

Gouda, 15 *Avril* 1861. D. T.

Dr. W. G. Pluygers, *Leerboek der Grieksche taal. Tweede uitgaaf. Amsterdam, J. C. A. Sulpke*, 1860.

Dr. C. M. Francken, *Grieksche Rudimenta. Amsterdam, Joh. Muller*, 1860.

Non potuisti adducere homines magis ad hanc rem idoneos zal mij wel menigeen na de lezing der bovenstaande titels met Plautus toeroepen. En inderdaad heeft noch Dr. Pluygers noch Dr. Francken ooit iets *illotis manibus et invita Minerva* geschreven; wat uit hunne pen vloeide, bezat in ruime mate alles, wat goede boeken kenmerkt en aanbeveelt. Op hen is volkomen toepasselijk het *nomen sit omen*. Leefden wij dus nog in den goeden tijd der *omina*, ik kon volstaan met U, Waarde Lezer, te verzekeren, dat de inhoud der boeken volkomen aan het omen beantwoord. Thans doortrokken als Ge zijt, met het beginsel onzer echt philosophische eeuw, verwerpt Ge natuurlijk ieder autoriteit, handhaaft Ge het beginsel van den twijfel tegen ieder, wie het ook zij, en voert mij welligt te gemoet: »*quisque perhibetur malus, donec probatur esse bonus*". Was ik er niettemin zeker van, dat Ge deze Grammatica's, al werd er Uwe aandacht ook niet in 't bijzonder op gevestigd, zoudt inzien, ik zweeg en

liet de boeken spreken; ze zouden zich zelf het best aanbevelen. Maar ik vrees, ja ik weet, dat menigeen zonder uitnoodiging geen kennis zal nemen van deze geschriften. Daarom verlang ik ze bij U te introduceeren.

De tijd is gelukkig voorbij, toen het Grieksch onderwezen werd uit leerboeken, schier op iedere bladzijde ontsierd door eene grootere of kleinere onwaarheid. We zijn thans in 't bezit van een menigte schoolboeken en van niet één geldt, voor zoover wij weten, wat Martialis zong:

Sunt bona, sunt mediocria, sunt mala plura.

De taalstudie in 't algemeen en de ijverige beoefening van 't Grieksch in 't bijzonder hebben die heilzame verandering te weeg gebragt: door haar zijn we een nieuw tijdperk ingetreden. Onder de schoone leus *vere scire est scire per causas* aangevangen moesten ze goede vruchten dragen en die droegen ze ook. Hoeveel goeds ontvingen we reeds, hoeveel beloven ze ons nog? Een aantal geschriften door Duitschlands coryphaeën vooral bewerkt, is daar, om ons te bewijzen, dat men niet rusten zal, eer de laatste sporen eener onhoudbare methode verdwenen zijn, eer de beoefening der taal op onwrikbare grondslagen rust. Van daar onder anderen het verschijnen van zoo vele Grammatica's, waarin op verschillende wijze de methode wordt ontwikkeld, die men te volgen heeft, om te geraken tot grondige kennis der taal en het grondig verstaan der Klassieken.

Als tegenhangers der leerboeken, voor twintig of dertig jaar in gebruik, leveren ze een aardig contrast op: was de inhoud van gene doorgaans vrij slecht, van deze is hij meestal goed. Wat daarin verkeerd mogt zijn, is ligt te verbeteren; het ontbrekende is gemakkelijk aan te vullen. Zoo laat het zich ook begrijpen, waarom menig docent het niet eens der moeite waard acht een nieuw verschenen spraakleer in te zien en te bestudeeren, zoo

ziet men in, hoe het *mogelijk* is, dat menigeen de eenmaal ingevoerde blijft gebruiken, al komt er ook eene andere in het licht, die in vele opzigten de voorkeur verdient. Die Docenten hadden we boven op het oog, toen we meenden, dat het zijn nut kon hebben bovenstaande boeken breeder te bespreken. Doch al kunnen we ons hunne handelwijs verklaren, goedkeuren doen we haar niet. Moge toch de *inhoud* dikwijls niet veel verschillen wat den *vorm* aangaat (en wat geeft inhoud zonder *goeden* vorm?) kan het eene boek slecht zijn in vergelijking met het andere. Acht men dit niet gewigtig genoeg om van leerboek te veranderen, dan verraadt men gebrek aan takt. En zoo zijn we juist daar gekomen, waar we wezen wilden. Laat ons zien, of zij, die begaafd zijn met takt, reden hebben om deze Grammatica's bij hun onderwijs als handboeken te gebruiken.

De schrijvers zelf geven ons reeds a priori de waarborgen, dat ze niet zonder reden de pen opvatten. Door hunnen wetenschappelijken loopbaan vertrouwd met de taal en bekend met de laatste resultaten en strengste eischen der wetenschap waren zij meer dan anderen in staat een werk van uitstekenden *inhoud* te leveren. Door hunne maatschappelijke betrekking, die ze jaren lang met het meest succes bekleeden, zijn ze in de gelegenheid geweest om op te merken, hoe de taalregels het bevattelijkst konden worden omschreven en aan hoedanig eene grammatica de school het meest behoefte had. Zoo konden ze met den voortreffelijken inhoud een even goeden vorm paren. En wat ze konden doen, deden ze ook. Sla hunne boeken op, waar Ge wilt, terstond merkt ge eene systematische behandeling op. Duidelijk en bevattelijk wordt alles behandeld; iedere bijzonderheid wordt in verband gebragt met het geheel; overal vertoonen zich eene keurige orde en meesterlijke eenvoud; geen woord staat er te veel, geen woord te min; door de geheele spraakleer

heen wordt het voorstellingsvermogen te hulp gekomen door boogjes, haakjes en lijntjes, zoodat de leerling telkens gedwongen wordt zijne opmerkzaamheid te wijden aan hetgeen hij noodzakelijk weten moet. Zulk eene gave van mededeeling is in waarheid benijdenswaard. Wie onzer, die op didactischen takt en wetenschappelijke behandeling prijs stelt, zou meer kunnen verlangen? Echter is het ook bij hen waar: *quum duo faciunt idem, non est idem.* Het groot verschil in beider behandeling vloeit voort uit hun standpunt. Dr. P. vereenigt zich met de resultaten der Critische school, vooral met de opmerkingen van Prof. Cobet [1]), Dr. F. wijkt in vele opzigten hiervan af, of wat nagenoeg op hetzelfde neerkomt, Dr P. heeft den usus, zoo hij door eene gezonde analogie te verdediging was, gehandhaafd zoowel tegen het gezag der codices, als tegen de dikwijls nog zoo onzekere of onpractische uitspraken der algemeene taalwetenschap, Dr. F. neemt, zonder daarom een bevooroordeeld regter te zijn, de codices eenigermate in bescherming, en verlaat zich o. b. o. wel *iets* te veel op de algemeene taalwetten. Doch aan welke zijde men zich ook schare, men zal moeten erkennen, dat in beide boeken veel schoons te vinden is. Veel lazen we bij den eenen, wat we bij den anderen ongaarne misten; in beide vonden we menig scherpzinnigen greep, menig gelukkige gedachte. We konden dan ook na de lezing den wensch

---

1) In de Syntaxis is dit niet altijd het geval; zie b. v. 334 § 180 *ὡς νοσοῦσι καὶ στασιάζουσι* § 181. b. *κἂν μὲν ᾖ ἐκεῖ* voor *μέγη* bl. 343 § 189 e. *θεοὶ πατρῷοι* bl. 342 § 190 b. *οὓς χρὴ δημηγορεῖν καὶ οὓη οὐ δεῖ λέγειν ἐν τῷ δημῶ*, op bl. 347 vinden we onder de *zeven* voorbeelden over de anacoluthia *vijf* corrupte plaatsen, waarvan Prof. C. er *drie* emendeerde. Wij rekenen voor drukfouten bl. 308 § 143 *κεκράγετε*, bl. 312 1. 150 b. *ἔδωκαν*; bl. 322 § 166 *παλαιότατοι*, bl. 330. § 173 *τοὺς υἱεῖς*; bl. 332 § 176 *προσείπασα*, bl. 269 § 90 *ἐδιαιτᾶτα* enz.

niet onderdrukken, dat zooveel voortreffelijks eenmaal in één boek mogt vereenigd zijn.

Na zulk een uitbundigen lof zal wel niemand het vreemd vinden, dat ik ook aanmerkingen maak. Al ligt toch kon het vermoeden rijzen, dat ik mij met mooije woorden van de recensie had willen afmaken, en er dus niets beters op wist dan beide schrijvers te bewierooken. Ik ben evenwel niet van plan om al hetgeen in mijn oog afkeurenswaard is op te sommen, nog minder om op druk. fouten jagt te maken. We willen met het boek, dat de oudste brieven heeft, beginnen.

Op bl. 30 vinden wij bij Dr. P. de traditioneele regel, dat de propria der 3e declinatie op -ης den accus. hebben op -η en -ην; Dr. F. leert hetzelfde, maar voegt er bij, dat de vorm op -ην de meest gebruikelijke is bij de woorden op -νης. Het komt mij voor, dat die regel *onwaar* is. Wat toch regtvaardigt den uitgang -ην, behalve het gezag van sommige codices en (si Musis placet) het regt der traditie? En daar staat vrij wnt meer tegen over. We weten (Bredow toonde dit in zijn Quaest. crit. de Dialecto Herodotea bl. 225 en volgg. breedvoerig aan), dat Herodotus geene heteroclisis kent, dat bij hem alle woorden of de eerste of de derde declinatie volgen. Staat dit eenmaal voor het Ionisch vast, dan volgt daaruit, dat in den oudsten tijd van het Attisch Dialect de eenige zamentrekking der woorden der *derde* declinatie, die in -η *moet* geweest zijn, ten minste bij die propria, die uit twee woorden zamengesteld zijn, waarvan het laatste gedeelte een nomen neutrum naar de derde is, De vraag, die zich nu opdoet, is, *wanneer* is de uitgang -ην in zwang gekomen vooral bii de laatstgemelde. De verdedigers van bovenvermelde meening mogen het bepalen, wij durven ondertusschen beweren, dat dit eerst gebeurd is, toen het Attisch niet zuiver meer gesproken werd. Onze gronden? Wij beroepen ons vooreerst op

den Grammaticus achter den Ammonius door Valckenaer uitgegeven bl. 195, die zegt: κατὰ μὲν οὖν Πρόσθεσιν βαρβαρίζουσιν οἱ λέγοντες Σωκράτην, Δημοσθένην κ. τ. λ. Kan het duidelijker worden gezegd, dat Σωκράτη, Δημοσθένη de ware vormen zijn? Is het niet zeer opmerkelijk, dat over de leer van zoovele Grammatici deze ongenoemde zoo opzettelijk den staf breekt? Is het niet opmerkelijk, dat hij zijn voorschrift op eene andere wijze herhaalt (bl. 196), en dat dit geschiedt door iemand, die bewijst, dat hij het regt heeft om te spreken? Maar ik gevoel het εἷς ἀνὴρ οὐδεὶς ἀνήρ: we kunnen hem daar zoo alleen niet laten staan. Zien we, of de oude schrijvers zelf onzen zegsman weerspreken? Sints we den regel lazen, hebben we hem menigmaal getoest, nimmer waren de plaatsen bij Dichters er bepaald mede in strijd, zoo ten minste de Uitgevers de lezing der beste codices gaven, en we gelooven ook dat een *naauwkeurig* onderzoek, bij Plato, Demosthenes en hunne tijdgenooten ingesteld, de waarheid van het beweerde zou bevestigen. Bij Aristophanes vinden we o. a. Nubes vs. 355 in een anapaestisch systeem eene onomstootelijke bewijsplaats:

καὶ νῦν γ' ὅτι Κλεισθένη εἶδον, ὁρᾷς, διὰ τοῦτ' ἐγένοντο γυναῖκες.
Die zelfde vorm komt voor, Lysistr. 1092. Thesm. 235 Ran. 422, slechts ééns vinden wij den vorm op -ην. In de Nubes vinden wij steeds Σωκράτη. Waarom zou de dichter den vorm op -ην niet hebben gebruikt, ware hij gebruikelijk geweest?

Evenzeer hebben wij bezwaar tegen hetgeen bl. 45. § 44 b. geleerd wordt omtrent den naam Θάλης. Daar staat, Θάλης (Gen. Θάλητος en Θάλεω volgens het Ionisch Dialect). Dr. F. spreekt hierover niet. De bewering van Dr. P. steunt hier niet bepaald op de overlevering, want *sommige* der Oude Grammatici (zie o. a. Moeris ed. Piers) bl. 183 en vooral den scholiast op de Aves van Aristophanes vs. 1009 zeggen uitdrukkelijk, dat Θάλης, Θάλη-

τος volgens ἡ κοινὴ is. En daar niets ons, voor zoover wij weten, belet, dit gevoelen te omhelzen, dient Θάλης, Θάλητος verworpen te worden.

Bl. 49 § 158 vinden we

μελιτοῦς, μελιτοῦσσα, μελιτοῦν.

Het vrouwelijk van die adiectiva zal dus volgens Dr. P. (Dr. F. zwijgt er van) met dubbele σ moeten geschreven worden. Wij meenen dit niet te mogen aannemen en laten den grond onzer meening volgen.

Onder de Idiotismen van het Attisch behoort ook dit, dat het den scherpen sisklank vermijdt, vooral wanneer de voorgaande lettergreep lang is en hij ontstaan is uit den τ-klank. Daaruit verklaart men, waarom de enkele σ voorkomt in het vrouwelijk der adiectiva op -εν, die in den gen. οντος hebben, en in de verlengde vormen op -ούσιος, die daarvan worden afgeleid; in het vrouwelijk der participia op -εις, -ας, -υς, in den 2[e] pers. perf. pass. van de verba, die τ. δ. θ. tot kenletter hebben, enz. Van daar, dat de Athener in den bloeitijd zijner letterkunde de dubbele σ in dubbele τ verandert. Passen we den algemeenen regel toe, dan moet ook hier de enkele σ worden aangenomen. De usus stoort zich evenwel in het bijzonder niet altijd aan de algemeene taalregels, getuige het »exceptio confirmat regulam." We moeten degelijker bewijs leveren, en dat bewijs is, geloof ik, te geven. Het berust op de beantwoording der vraag, of de adiectiva evenzeer de uitwerping der σ hebben ondergaan, als de propria, van die adiectiva afgeleid, wier aantal legio is. (Voor de Eigennamen is het uitwerpen der σ bewezen door Prof. Cobet, in de Mnem. VIII. pag. 123 en de Philostrati lib. περὶ γυμναςικῆς bl. 72). Waarom zou het antwoord op die vraag ontkennend zijn? Men kan wel beweren, dat bij de Eigennamen door het veelvuldig gebruik de σ is afgesleped, doch dan blijft er te bewijzen over, dat van de adiectiva op -ους, b. v. μελιτοῦς, ἰχθυοῦς

zelden gebruik werd gemaakt, en dit niet slechts voor het proza, maar ook voor de dichters, niet het minst voor de Tragici. Of zullen we hun zonder bewijs den onaangenamen sisklank laten, zullen we gelooven, dat zij b. v. σκιούσσαις gezegd hebben? Ongetwijfeld zou het een struikelblok voor het sigmatisme van Euripides geweest zijn, waartegen het Attisch publiek toch al zooveel protesteerde. Terwijl dat bewijs dus moeijelijk te geven is, vindt de tegenovergestelde meening steun in de onstandvastige lezingen der codices; verg. b. v. Eur. Phoen. vs. 1026, waarbij Valckenaer in eene noot de adiectiva en de propria op dezelfde leest schoeit. Daarom reken ik mij geregtigd de regel van Dr. P. te verwerpen.

Bl. 55 § 172 wordt gezegd, dat de adiectiva op -άς, άδος meestal vrouwelijk zijn. Uit de voorbeelden, daaronder opgegeven, blijkt dit niet. Νομάς, μιγάς, λογάς, Φυγάς, μονάς en σποράς zijn nu eens mannelijk, dan eens vrouwelijk. De adiectiva, die alleen in 't vrouwelijk voorkomen, zijn, als ik mij niet vergis, Ἰὰς en Ἑλλάς en misschien ook μαινάς. Van deze distinctie weet dan ook Porson op den Orestes van Euripides vs. 264 niets.

Bl. 69 § 203 c. mogt de quantiteit van -πλάσιος wel vermeld zijn; vooral is dit van belang voor Dr. F. die den Ionischen vorm -πλήσιος zeker vergeten heeft. Bl. 127 § 317 staat σαλπίζω, nog steeds onder de werkwoorden, wier eigenlijke kenletter de γγ is en op bl. 174 § 388 heeft de schrijver bij δέδοικα vergeten den vorm δέδιε op te geven, die b. v. bij Demosthenes voorkomt.

Op bl. 191 § 427 had wel gezegd mogen zijn, dat θανατᾶν het eenige verbum desiderativum in proza is, dat op -ᾶν uitgaat. Eveneens is op bl. 193 § 435 de regel onvolledig gegeven; er moest bijgevoegd zijn, dat die met tweelettergrepige woorden zijn zaamgesteld, den korten klinker meestal houden, als δύσερις, δυσέρως enz.

Op bl. 197 brengt de schrijver met Plato Ἅιδης onder

ЄΙΔΩ; die bedenkt, dat oudtijds ook Ἄϊς bestond, zal mij wel toegeven, dat Ἀΐδης een patronymicum is, zoo goed als Κρονίδης.

Op bl. 205 § 464 komt het mij voor, dat de twee voorbeelden, die in proza van die aoristi voorkomen, tot gemak van den leerling opgegeven konden zijn. Wie zal niet gemakkelijk ἔπεσον en οἶσε onthouden? Dit geldt ook Dr. F. bl. 64. Ten slotte bevreemdt het mij, dat op bl. 206 § 496 (evenmin bij F. bl. 62) geen woord gerept is van de verkorting des derden persoons in den vorm op -μαι, zooals dat dikwijls geschiedt.

We hebben onze taak voor de vormleer ten einde gebragt, maar kunnen er niet van afstappen, zonder vermeld te hebben, dat deze tweede uitgaaf op *zeer vele* plaatsen gewigtige verbeteringen heeft ondergaan, zoodat dan ook de eerfte uitgaaf voor dit gedeelte, zoo goed als onbruikbaar is geworden.

De Syntaxis daarentegen is bijna onveranderd gebleven. Ook daarover eene enkele aanmerking.

Bl. 289 wordt de regel opgegeven over den *coniunctivus adhortativus*. Het was, dunkt ons, wel der moeite waard geweest hierbij te vermelden, dat in den 1[en] persoon *meervoud* zonder ἄγε, φέρε, ἴθι meestal het praesens, in den 1[en] persoon *enkelvoud* meestal de aoristus gebruikelijk is.

Bl. 297 § 133a. zal bij eene vernieuwde uitgaaf wel partij getrokken worden van hetgeen Prof. Cobet Var. Lect. p. 363 geleerd heeft aangaande den *coniunctivus dubitativus* in afhankelijke zinnen na εἰ.

Bl. 325 § 169 A. 1. wordt de aandacht gevestigd op het eigenaardig gebruik van τί παθὼν en gezegd, dat het in het Hollandsch kan vertaald worden door *wat hun scheelt, dat.* Die vertaling zou zeker minder stootend geweest zijn, als daarbij ware gevoegd, *d. i. waarom.*

Ook kunnen we geen vrede hebben met de regel, die

bl. 326 § 170b. (F. bl. 189 2. a) wordt opgegeven over de plaatsing van het participium na φαίνομαι, φανερός εἰμι enz. In die uitdrukkingen zouden de verba de beteekenis krijgen van *blijken* of de kracht van het adverbium *openlijk*. Is de kracht der uitdrukking hierdoor voor alle gevallen aangewezen? Men beproeve maar eens het voorbeeld *οἱ Θηβαῖοι — ἐφ' ὑμᾶς* te vertalen en men zal dadelijk gevoelen, dat daar de vrij algemeene beteekenis van φαίνομαι, *het staat vast, dat* vereischt wordt. Daarenboven mogt niet verzwegen zijn, dat φανερός εἰμι dikwijls de kracht heeft van het perfectum van φαίνομαι. Vrij goed wordt daarentegen terzelfder plaatse de kracht van τυγχάνειν gedefinieerd met de woorden, *juist, het trof juist, dat;* doch ook hier is de regel niet volledig. Als ik Dr. Pluygers eens vroeg, hoe in het Gr. te vertalen is: »als ge *eens* zijne broeders waart, wat zoudt ge dan doen"; hij zou mij ongetwijfeld antwoorden, dat *eens* vertaald moest worden door τυγχάνω. Die beteekenis ontbreekt dus, en bovendien (hetgeen eigenlijk erger is) mogt niet verzwegen zijn, dat het dikwijls onvertaalbaar is.

Bij de leer der participia wordt nergens *bepaald* gesproken van de constructie na ἐπίστασθαι, εἰδέναι, παρασκευάζεσθαι, διανοεῖσθαι, οὕτω τὴν γνώμην ἔχειν enz.; bij F. wordt dit gedeeltelijk behandeld op bl. 192 A. 3.

Er is nog een hoofdstuk, hetgeen we niet met stilzwijgen mogen voorbijgaan. Het is dat, waarin over de praeposities gehandeld wordt. In beide Grammatica's is, ingeval twee praeposities in beteekenis overeenkomen of lijnregt tegenover elkander staan, of in 't geheel niet of slechts een heel enkele keer van de eene praepositie op de andere verwezen; hetgeen toch zijn praktisch nut kan hebben. Waarom is b. v. bij ἀνὰ (*over*) niet verwezen naar διὰ met den gen., bij ἐν (*van de zaak, waarmede men zich bezig houdt*) niet naar περὶ met den acc., bij

κατὰ (*volgens*) met den acc. niet op *παρὰ* (*tegen*) met den acc. bij *μετὰ* met den acc. (*om iets te halen*) niet op *ἐπὶ* met den acc., met den dat. op *ἐν*; bij *ἀμφὶ* niet op *περὶ*, bij *παρὰ* met den acc. (*in vergelijking van*) niet op *πρὸς* met den acc., bij *ὑπό* met den gen. (*door*) niet op *πρὸς* en *ἐκ* enz. Ook was het bij Dr. F. wenschelijk, ja noodzakelijk geweest, de Ion. constructies scherp van de Attische te scheiden. Noch het een, noch het ander is geschied. Ter loops zouden we Dr. P. willen vragen, of men wel zeggen kan *μηχανᾶσθαί τι ἐπὶ τινὰ* voor *τινὶ*? Van deze en dergelijke wijzingen verwachten we, dat zij bij eene derde uitgaaf stellig door den geleerden uitgever zullen worden gemaakt.

We gaan thans over tot de rudimenta van Dr. F. We zullen ons daarbij op het standpunt van den schrijver plaatsen, zoodat we niet kunnen afkeuren, wat we zelf verwerpen, zoodra we kunnen nagaan, dat het door den schrijver met voor hem toereikende gronden is neergeschreven. We hebben ons buiten het Attisch Dialekt ook met het Ionisch bezig te houden. Het denkbeeld van Dr. Francken om beide dialecten (Homerisch en Ionisch noemen we immers volgens Herod. I. c. 142 den Chiischen en Samischen *tak* van het Ionisch, en deze vormen dus slechts één dialekt), om dus beide dialecten tegenover elkaar te stellen en het Ionisch aan den voet der bladzijde te behandelen juichen we zeer toe. Daardoor is waarlijk eene groote leemte weggenomen. Maar ook de wijze, waarop de Hoogleeraar zich van zijne alles behalve gemakkelijke taak kweet, verdient allezins aanbeveling.

De rudimenta doorloopende vielen ons enkele punten op, die we willen aanstippen.

Op bl. 22. VIII zouden we zeker de woorden op *-ευς* hebben genoemd, omdat zij bij uitnemendheid geschikt zijn om het gebruik der digamma in *vele* gevallen op te helderen.

Bl. 52. A 8. vinden we de quantiteit van vele soorten van werkwoorden; we misten de uitzondering op de quantiteit der verba in -σσω (κηρύσσω, Φρίσσω, πράσσω), die bij de verba op -ζω, ook die bij de verba op πτω. Evenzoo misten we op bl. 106 de uitzonderingen ἱκάνω, κιχάνω.

Bl. 53 A. 3 zegt de schrijver dat πεπνυμένος episch perfectum is van πνέω. We kunnen hem dit niet toegeven, in dat geval zou immers het Attisch moeijelijk πνευστὸς, πέπνευσμαι kunnen, hebben? Vreemd zou het ook zijn, dat er dan geene vormen van πνέω bestaan, die de afleiding van πεπνυμένος kunnen regtvaardigen. Er zijn wel eenige geleerden, die den vorm πνυτὸς hebben uitgedacht, om daardoor πινυτὸς tot een *bekende* wortel te kunnen brengen, maar πνυτὸς wordt (jammer genoeg voor die Heeren!) *nergens* gevonden. Datzelfde adiectivum herinnert ons echter πινυτὴ en πινύω welke in beteekenis vrij wel overeenkomen met πεπνυμένος. Wij zouden dus liever stellen dat πεπνυμένος staat voor πεπινυμένος.

Bl. 56. 12 zouden we de vraag willen doen, of dan de inchoativa op -σκον het augment hebben. Bredow antwoordt hierop in bovenvermeld werk bl. 285 ontkennend.

Op bl. 64 A. 4. geeft de schrijver de stelling ten beste, dat alle verba op -ίζω het fut. Attic. op ιῶ hebben, terwijl de overige geleerden voor de bisyllaba een futurum ίσω aannemen. Wij meenen den Hoogleeraar indachtig te mogen maken, dat de polysyllaba op -ίζω afgeleid zijn van Adiectiva en Substantiva, dat daarentegen de bisyllaba oorspronkelijke zijn. Dit zal zeker een grooten invloed op de vorming van het futurum gehad hebben; zoodat die werkwoorden beide niet op dezelfde lijn kunnen staan. Ook komt het fut. der laatste hier en daar voor b. v. Xen. Anab. VII. 5. § 15 (κατασχίσειν) Aristoph. Ran. 1198 (κνίσαι). Aeschyl. Choëphor. vs. 1060 (κτίσει) Ook Boeckh. spreekt op Pind. P. 10, vs. 60 over κνίσαι.

Bl. 160. 3. hadden we gedacht eene naauwkeurige opgaaf te zullen vinden van het gebruik, dat Homerus maakt van den *genitivus causalis* b. v. bij *κοτεῖν*. Niet minder vonden we ons teleurgesteld op bl. 196 § 17, waar gehandeld wordt over de weglating van het artikel bij praedicaatsnaamwoorden. Waarom worden de zinnen als *προσαγορεύειν*, *ἀνακαλεῖν τινα τὸν προδότην*, *ὁ μητροφόντης δ' οὐ καλεῖ* enz. niet in aanmerking genomen?

Bl. 173. 1. zouden wij bij *τὶς* nog de beteekenis van *iedereen* voegen.

Van meer belang achten we het te wijzen op bl. 175, waar we lezen: »de genitivus van den persoon wordt »subiect in *ἀποτέμνειν τὴν κεφαλήν τινος*, pass. *ἀποτέμνεταί* »*τις τὴν κεφαλήν*." We kunnen ons hier met den schrijver niet vereenigen; de constructie, waarvan de Hoogleeraar spreekt, vinden we alleen daar, waar de personen bij de onthoofding *leven*, als men dus van iemand zeggen kan, dat *hij afgesneden wordt* AAN *zijn hoofd*. Hebben de personen door den dood hunne persoonlijkheid verloren, dan volgt men bij de constructie den gewonen regel.

Op bl. 178. 3 A. kon *ἐρρῶσθαι*, *valere*, onder de frappante voorbeelden genoemd zijn, zoo op bl. 185. 4 A, *ἀναγκαῖος*, en bl. 202 *οὐ συμβουλεύω*, *οὐκ ἐπαινῶ*, *οὐ δοκῶ* (dissimulo) enz.

Onze laatste aanmerking geldt bl. 183. 55. Het verwondert ons aldaar *ἑκὼν εἶναι* zonder restrictie te vinden; reeds Phrynichus leert in zijne Eclogae, dat dit alleen in *negatieve* zinnen plaats heeft, en niemand heeft hem tot nog toe weerlegd.

We leggen de pen neer, maar doen dit niet zonder er nog eens de verklaring bij te voegen, dat we de Grammatica's (hoe dor die lectuur gewoonlijk ook is), dikwijls verrast door de fiksche opmerkingen, » mit Bewunderung zweifelnd, mit Zweifel bewundernd" gelezen hebben.

We noodigen des te liever onze ambtgenooten uit, om spoedig kennis te maken met de voortreffelijke boeken, en danken ten slotte de schrijvers voor de moeite, die zij zich in het belang onzer gymnasiën hebben getroost.

De uitvoering is, zooals men die van goede uitgevers verwachten kan.

Leiden, 1 *December* 1860. H. A. Kleyn.

NAAMLIJST

DER

LEDEN VAN HET GENOOTSCHAP VAN LEERAREN AAN DE NEDERLANDSCHE GYMNASIËN

op 15 *Januarij* 1861 (*).

(*De gewone leden*, 45 *in getal*, *zijn op den volgenden staat door* * *aangewezen; het jaartal*, *achter hun titel*, *wijst aan in welk jaar zij lid geworden zijn*).

Buitengewone Leden (5).

		Gewoon lid geweest.
Dr. W. G. Brill	Utrecht,	—1859.
Dr. P. Epkema	Amsterdam,	1830—1851.
Dr. C. M. Francken . . .	Groningen,	1848—1856.
Dr. J. G. Hulleman	Leiden,	1844—1858.
Dr. J. H. Kroon	Zutphen,	1841—1858.

Honoraire Leden (16).

		Honorair lid geworden.
Dr. Mr. J. Bosscha	's Gravenhage,	1855.
Mr. A. W. Engelen	Tiel,	1840.
J. P. A. François	Rotterdam.	

(*) Deze naamlijst is op 15 Januarij 1861 opgemaakt en na dien tijd hebben weder eenige veranderingen plaats gehad; hetzelfde geldt ook omtrent den staat.

		Honorair lid geworden
Dr. J. A. C. van Heusde . . .	Utrecht,	1840.
Dr. R. B. Hirschig	Leiden.	
Dr. W. A. Hirschig	Leiden.	
Dr. S. Karsten	Utrecht,	1834.
J. Kramers	Noorthei.	
J. A. Lamping	Noordwijkerhout,	1860.
Dr. H. J. Nassau	Assen,	1830.
Dr. P. de Raadt	Noorthei.	
Mr. S. J. E. Rau	Nymegen.	
B. Schreuder	Maastricht,	1853.
L. H. van Sillevoldt	's Gravenhage.	
Mr. F. W. E. Spiering . . .	Tiel.	
P. A. G. Waardenburg . . .	Terwolde.	

STAAT

DER

NEDERLANDSCHE GYMNASIËN EN LATIJNSCHE SCHOLEN

op 15 *Januarij* 1861.

PROVINCIE.	GEMEENTEN.	ONDERWIJZERS. NAMEN.	ONDERWIJZERS. AMBTSTITELS.	GETAL LEERLINGEN.	
GRONINGEN.	GRONINGEN. (subs.)	*J. A. Wijnne, Litt. Hum. Doct.	Rector. 1848.	1e Afd. 78 2e Afd. 2 80 Voorber. klasse 53 115	1e Afd. 90 2e Afd. 26 116
		*A. H. G. P. v. d. Es (*), Litt. Hum. Doct.	Conrector. 1856.		
		D. M. Kan, Litt. Hum. Doct.	1e Praeceptor.		
		J. W. A. Renssen, Litt. Hum. Doct.	2e Praeceptor.		
		H. van Herwerden, Litt. Hum. Doct.	3e Praeceptor.		
		G. F. W. Baehr, Phil. Nat. Doct.	Leeraar in de wisk.		
		D. Hoekzema, Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor het fransch, hoogduitsch en engelsch.	Leeraar in de nieuwe talen.		
		W. J. van Gorkom, Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor het fransch, hoogduitsch en engelsch.	Leeraar in de nieuwe talen.		
	WINSCHOTEN. (subs.)	*W. Doorenbos, Litt. Hum. Doct.	Rector, tevens belast met het onderwijs in de hebr. taal. 1842.	1e Afd. 12 2e Afd. 24 36	
		C. M. Kan, Litt. Hum. Cand.	Conrector.		
		R. Rijkens, Bezitter van eene acte voor de wis- en natuur-kunde.	Leeraar in de wis- en natuur-kunde.		
		C. van Valkenburg, Hoofdonderwijzer, bezitter van eene volledige acte voor het fransch, hoogduitsch en engelsch.	Leeraar in de nieuwe talen.		

(*) Lid van het bestuur voor 1860—1861 als oudste lid der commissie ter redactie van het tijdschrift voor 1858—1861.

PROVINCIE.	GEMEENTEN.	ONDERWIJZERS. NAMEN.	ONDERWIJZERS. AMBTSTITELS.	GETAL LEERLINGEN.
FRIESLAND.	LEEUWARDEN.	*D. C. Pleyte, Litt. Hum. Doct.	Rector. 1858.	[illegible]
		*J. G. Ottema, Litt. Hum. Doct.	Conrector. 1831.	
		. . . .	Praeceptor.	
		J. M. J. Pantekoek, Bezitter van eene acte voor de wisk. (heeft vrijstelling van den akad. graad).	Leeraar in de wisk.	
		*D. Gerth van Wijk, Litt. Hum. Cand. Hoofdonderwijzer en bezitter van eene acte voor de nieuwe talen.	Leeraar in de nieuwe talen. 1859.	
	—	—	—	
	HARLINGEN. (subs.)	C. J. de Lussanet de la Sablonière, Litt. Hum. Doct.	Rector.	11
		A. Sissingh, Bezitter van den 3den rang en van eene acte voor de wiskunde. (*Tijdelijk.*)	Leeraar in de wisk.	
	—	—	—	
	SNEEK. (subs.)	P. J. Costerus, Litt. Hum. Doct.	Rector.	[illegible]
		L. P. Ouwersloot, Litt. Hum. Doct.	Conrector.	
		J. A. van Gennep, Litt. Hum. et Jur. Utr. Doct.	Praeceptor.	
		K. F. Geertsma, Bezitter van den 2den rang. (heeft vrijstelling voor de wiskunde). (*Tijdelijk.*)	Leeraar in de wisk.	
	—	—	—	
	FRANEKER. (subs.)	P. H. F. Junius, Litt. Hum. Doct.	Rector.	1e Afd. [illegible] 2e Afd. [illegible] — [illegible]
		*E. Verwijs, Litt. Hum. Doct.	Leeraar in de nieuwe talen, geschiedenis en wisk. 1860.	
	—	—	—	
	DOKKUM. (subs.)	*R. Kruisinga Homan, Litt. Hum. Doct.	Rector. 1857.	16
	—	—	—	
	BOLSWARD. (subs.)	G. Hamming, Litt. Hum. Doct.	Rector.	4

PROVINCIE.	GEMEENTEN.	ONDERWIJZERS. NAMEN.	ONDERWIJZERS. AMBTSTITELS.	GETAL LEERLINGEN.	
DRENTHE.	ASSEN. (subs.)	*M. J. Noordewier, Litt. Hum. Doct.	Rector. 1849.	1e Afd. 30 2e Afd. 25 55	1e Afd. 31 2e Afd. 40 71
		J. Karsten, Litt. Hum. Stud. Geëxamineerd voor het fransch. (*Tijdelijk.*)	Docent in de 1e Afd.		
		J. A. Blommendaal, Hoofdonderwijzer, bezitter van eene acte voor de nieuwe talen en voor de wiskunde.	Leeraar in de nieuwe talen en in de wis- en natuur-kunde.		
		W. O. Geelhoed, Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor de nieuwe talen.	Leeraar in de nieuwe talen voor de 2e Afd.		
		H. Huges, Geëxamineerd voor het fransch. (*Tijdelijk.*)	Hulpdocent.		
	MEPPEL. (subs.)	J. D. Wetsels, Litt. Hum. Doct.	Rector.	1e Afd. 1 2e Afd. 15 16	
		H. de Jonge, Phil. Nat. Cand.	Leeraar in de wisk.		
		H. Koning, Bezitter van den 2den rang.	Leeraar in de nieuwe talen, nieuwe geschied. en aardrijkskunde.		
OVERIJSSEL.	ZWOLLE.	*C. H. Thiebout, Litt. Hum. Doct.	Rector. 1830.	12	
		H. Wygmans Snel, Litt. Hum. Doct.	Conrector.		
		H. van Blanken, Phil. Nat. Doct.	Leeraar in de wisk.		
	DEVENTER.	*C. A. Engelbregt, Litt. Hum. Doct.	Rector. 1842.	1e Afd. 37 2e Afd. 30 67	
		P. A. van Meurs, Litt. Hum. Doct.	Leeraar in de oude talen, de geschied. en de nederl. taal.		
		A. H. van der Mey, Litt. Hum. Cand.	Leeraar in de oude talen voor de 2de klasse.		
		A. Kist, N. C. Zn. Phil. Nat. Doct.	Leeraar in de wisk.		
		W. Kreling, Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor de nieuwe talen en voor de wiskunde.	2e Leeraar in de wisk.		
		S. Susan, Lector voor de nieuwe talen bij het athenaeum. (*Tijdelijk.*)	Leeraar in de hoogd. en fransche talen en in de aardrijkskunde.		
		J. H. Meijer, Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor de nieuwe talen.	Leeraar in de fransche en engelsche talen.		

PROVINCIE.	GEMEENTEN.	ONDERWIJZERS. NAMEN.	ONDERWIJZERS. AMBTSTITELS.	GETAL LEERLINGEN.
OVERIJSSEL.	KAMPEN.	*A. H. A. Ekker, Litt. Hum. Doct.	Rector. 1850.	1e Afd. 16 2e Afd. 10 26
		*P. P. Kremer, Litt. Hum. Doct.	Conrector. 1854.	
		J. J. Leupen, Bezitter van den 1sten rang en van eene acte voor de nieuwe talen.	Leeraar in het ital. boekh. en koopmansrekenen, het fransch en de vaderl. geschied.	
		J. Beckering Vinckers, Bezitter van eene acte voor de nieuwe talen.	Leeraar in de eng. en hoogd. talen en wiskunde.	
		C. J. Spat, Litt. Hum. Doct.	Leeraar in de wisk., aardrijksk. en het nederl.	
	OLDENZAAL. (subs.)	F. C. Soer, Litt. Hum. Doct.	Rector.	1e Afd. 13 2e Afd. 16 29
		T. de Voogt, Litt. Hum. Doct.	Conrector.	
		M. van Groenenveldt, Litt. Hum. Doct.	Hulponderwijzer in de nieuwe talen.	
		R. L. T. Waanders, Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor de wiskunde. (*Tijdelijk.*)	Onderwijzer in de wiskunde.	
	ENSCHEDÉ. (subs.)	A. P. van de Siepkamp, Litt. Hum. Doct.	Rector.	1e Afd. 2 3e Afd. 25 27
		C. C. Schlencker, Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor de wisk. en nieuwe talen.	Leeraar in de wisk. en de nieuwe talen.	
		W. F. G. L. Elhorst, Bezitter van den 3den rang en van eene acte voor de nieuwe talen.	Hulponderwijzer in de nieuwe talen.	
	ALMELO.	B. Mulder, Litt. Hum. Doct.	Rector.	1e Afd. 4 2e Afd. 24 28
		G. Prikken, Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor de nieuwe talen en voor de wiskunde.	Leeraar in de wisk. en de nieuwe talen.	
		N. J. Drost, Bezitter van den 3den rang en van eene acte voor de nieuwe talen en voor de wis- en natuur-kunde.	2e Leeraar in de wisk. en de nieuwe talen.	
	OOTMARSSUM. (subs.)	*P. A. Moquette, Litt. Hum. Doct.	Rector. 1845.	1e Afd. 19 2e Afd. 8 27
		J. ter Kuile, Litt. Hum. Doct. (*Tijdelijk.*)	Leeraar in de oude talen.	
		A. Dekkers, Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor de wiskunde en nieuwe talen. (*Tijdelijk.*)	Leeraar in de wisk.	
		H. Mulder, Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor de nieuwe talen. (*Tijdelijk.*)	Leeraar in de nieuwe talen.	

PROVINCIE.	GEMEENTEN.	ONDERWIJZERS. NAMEN.	ONDERWIJZERS. AMBTSTITELS.	GETAL LEERLINGEN.
GELDERLAND.	ARNHEM.	D. J. van Stégeren, Litt. Hum. et Jur. Utr. Doct.	Rector.	34
		*S. H. Rinkes, Litt. Hum. Doct.	Conrector. 1859.	
		H. Werkman, Bezitter van den 2den rang en eene acte voor de wiskunde.	Leeraar in de wis-, aardrijks- en natuur-k.	
		C. Zijlstra, Cz. Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor de nieuwe talen.	Leeraar in de nieuwe talen en de geschied.	
		J. Waterman, Bezitter van den 2den rang en van den 1sten voor het hebreeuwsch.	Leeraar in de oostersche talen.	
	NIJMEGEN.	J. J. Kreenen, Litt. Hum. Doct.	Rector.	1e Afd. 25 2e Afd. 19 44
		J. J. van der Kloes, Litt. Hum. Doct.	Conrector.	
		J. C. Hummel, Litt. Hum. Doct.	Praeceptor.	
		P. van der Burg, Bezitter van den 1sten rang.	Leeraar in de wisk.	
		W. van Keeken, Bezitter van den 1sten rang.	Leeraar in de nieuwe talen.	
		J. Jurrius, Bezitter van den 2den rang.	2e Leeraar in de nieuwe talen.	
		S. I. Löwenstamm,	Onderwijzer in de hebr. taal- en letter-k.	
	ZUTPHEN. (subs.)	*H.J.Matthes, JCzn. (*), Litt. Hum. Doct.	Rector. 1830.	1e Afd. 34 2e Afd. 41 75
		*F. H. B. von Hoff (†), Litt. Hum. Doct.	Leeraar in de nieuwe talen, tev. bij afwissel. belast met het onderw. in het gr. en lat. in de 1e en 3e klasse. 1850.	
		H. C. Michaëlis, Litt. Hum. Doct.	Praeceptor.	
		W. J. A. Huberts, Litt. Hum. Doct.	Leeraar in de alg. geschied en aardrijksk.	
		*D. G. Cramer, Phil. Nat. Doct.	Leeraar in de wis- en nat.-kunde. 1860.	
		W. Julius, Jr., Litt. Hum. Doct.	Leeraar in de nieuwe talen, tev. bij afwissel. belast met het onderw. in het grieksch en latijn in de 1e en 3e klasse.	
	HARDERWIJK. (subs.)	*F. G. B. van Bleeck van Rijsewijk, Litt. Hum. Doct.	Rector. 1844.	1e Afd. 9 2e Afd. 12 21
		J. H. Schuurmans Stekhoven, Litt. Hum. Doct.	Conrector.	
		A. Leltink, Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor de nieuwe talen.	Leeraar in de nederl. en engelsche talen.	
		M. J. de Lange, Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor de nieuwe talen.	Leeraar in de fr. en hoogd. talen.	

(*) Voorzitter van het genootschap voor 1860—1861.
(†) Secretaris van het genootschap voor 1857—1861.

PROVINCIE.	GEMEENTEN.	ONDERWIJZERS. NAMEN.	ONDERWIJZERS. AMBTSTITELS.	GETAL LEERLINGEN.
GELDERLAND.	TIEL. (subs.)	*P. H. Tydeman, Litt. Hum. Doct.	Rector. 1830.	6
		D. van den Bergh, Bezitter van den 2den rang.	Leeraar in de nieuwe talen.	
		F. J. J. A. Junius, Theol. Doct.	Leeraar in de hebr. taal.	
	DOESBORGH. (subs.)	*J. B. Kan, Litt. Hum. et Jur. Utr. Doct.	Rector. 1860.	8
		*H. P. Schröder, Litt. Hum. Doct., Theol. Cand.	Conrector, tev. belast met het onderw. in de hebr. taal. 1858.	
		B. Scholten, Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor de nieuwe talen.	Leeraar in de nieuwe talen.	
		. . . .	Leeraar in de wisk.	
	ELBURG.	A. Kisselius, Litt. Hum. Doct.	Rector.	9
		J. W. Krümberg, Litt. Hum. Cand.	Collaborator, tevens belast met het onderw. in het hoogd.	
		J. van Braambeek, Jr., Bezitter van den 1sten rang en van eene acte voor de nieuwe talen.	Leeraar in de fr. en eng. talen, wis- en natuur-kunde.	
	ZALT-BOMMEL.	*P. J. N. Wetsels, Litt. Hum. Doct.	Rector. 1856.	1e Afd. 11 2e Afd. 29 40
		G. C. Louwenrier, Bezitter van den 1sten rang en van eene acte voor de nieuwe talen.	Leeraar in de nieuwe talen.	
		F. Brinkgreve, Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor de wiskunde en de nieuwe talen.	Leeraar in de wisk., nieuwe geschied. enz.	
	LOCHEM. (subs.)	M. A. de Jongh, Litt. Hum. Doct.	Rector.	1
		G. W. Snel, Bezitter van den 2den rang.	Leeraar in de wisk.	
	GROENLO. (subs.)	L. Lasonder, Litt. Hum. Doct.	Rector.	1e Afd. 8 2e Afd. 13 21
		A. van den Bold, Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor de nieuwe talen.	Leeraar in de nieuwe talen en de rekenkunde.	
	DOETICHEM. (subs.)	F. van Cappelle, Litt. Hum. Doct.	Rector.	4

PROVINCIE.	GEMEENTEN.	ONDERWIJZERS. NAMEN.	ONDERWIJZERS. AMBTSTITELS.	GETAL LEERLINGEN.	
GELDERLAND.	WAGENINGEN. (subs.)	G. E. J. Everts, Litt. Hum. Doct.	Rector.	3	
		J. W. A. J. Janssen, Bezitter van den 1sten rang.	Leeraar in de wisk., tev. belast m. h. onderw in de nieuwe talen.		
	ZEVENAAR, (subs.)	K. H. B. Hazelhoff Roelfzema, Litt. Hum. Doct.	Rector.	6	1e Afd. 162 2e Afd. 114 276
	CULEMBORG. (subs.)	D. Balfoort, Litt. Hum. Doct.	Rector.	4	
UTRECHT.	UTRECHT.	*A. Ekker, Litt. Hum. Doct.	Rector, tev. belast met het onderwijs in het hebr. 1830.	71	
		G. Leignes Bakhoven, Litt. Hum. Doct.	Conrector.		
		A. de Jongh, Litt. Hum. Doct.	Praeceptor.		
		B. ten Brink, Litt. Hum. et Jur. Utr. Doct.	Praeceptor.		
		D. H. Jurrjens, Litt. Hum. Doct.	Praeceptor.		
		E. R. Vermeer, Bezitter van eene acte voor de wisk.	Leeraar in de wis- en natuur-kunde.		
		W. Julius, Bezitter van den 1sten rang.	Leeraar in de fr. taal		
		J. H. Hisgen, Lector academicus.	Leeraar in de hoogd. taal.		
		E. Peel, Bezitter van eene acte v. h. engelsch.	Leeraar in de eng. taal		
	AMERSFOORT.	*D. Burger, Jr., (*) Litt. Hum. Doct.	Rector. 1850.	22	1e Afd. 93 2e Afd. 0 93
		J. Sandberg, Litt. Hum. Doct.	Conrector.		
		J. Borst, Bezitter van den 2den rang.	Lector in de wisk.		
	AMSTERDAM.	*D. J. Veegens, Litt. Hum. Doct.	Rector. 1830.	64	
		N. J. B. Kappeyne van de Coppello, Litt. Hum. Doct.	Conrector.		
		*I. Dorn Seiffen, Litt. Hum. Doct.	1e Praeceptor. 1848.		

*) Lid der commissie ter redactie van het tijdschrift voor 1859—1862.

PROVINCIE.	GEMEENTEN.	ONDERWIJZERS. NAMEN.	AMBTSTITELS.	GETAL LEERLINGEN.
NOORD-HOLLAND.	AMSTERDAM.	*J. H. Nieuwveen, Litt. Hum. Doct.	2e Praeceptor. 1842.	
		*A. W. de Klerck, Lit. Hum. Doct.	3e Praeceptor. 1854.	
		*D. v. Lankeren Matthes, Litt. Hum. Doct.	Leeraar in de wis- en natuur-kunde. 1848.	
		W. J. Hofdijk, Jbsz.	Leeraar in de nederl. taal- en letter-kunde en vaderl. geschiedenis.	
		L. Chatelain, Bezitter van eene acte voor het fransch.	Leeraar in de fr. taal.	
		J. Jessurun de Mesquita, Bezitter van eene acte voor het hoogduitsch en geëxamineerd voor het hebreeuwsch.	Leeraar in de hoogd. en hebr. talen.	
		F. J. Millard, Bezitter van eene acte voor het engelsch.	Leeraar in de eng. taal.	
	HAARLEM.	P. J. Uylenbroek, Litt. Hum. Doct.	Rector.	1e Afd. 23 2e Afd. 18 41
		T. J. Halbertsma, Litt. Hum. Doct.	Praeceptor.	
		J. Schouten, Bezitter van den 1sten rang.	Leeraar in de geschiedenis en nederl. taal.	
		W. M. Logeman.	Leeraar in de wisk.	
		J. J. F. Hartmann, Bezitter van eene acte voor de fransche, engelsche en duitsche talen.	Leeraar in de fr. en hoogd. talen.	
		J. Perrin, Bezitter eener acte voor de engelsche taal.	Leeraar in de eng. taal.	
		Cd. Busken Huet, Predikant.	Leeraar in de hebr. taal.	
	ALKMAAR.	J. J. de Gelder, Litt. Hum. Doct.	Rector.	1e Afd. 12 2e Afd. 12 24
		M. O. Veenstra, Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor de wiskunde en de nieuwe talen. (*Tijdelijk.*)	Leeraar in de nieuwe talen en wiskunde.	
	HOORN.	C. A. Abbing, Litt. Hum. Doct.	Rector.	7
		R. J. Lambrechts, Litt. Hum. Doct.	Conrector.	
		. . . .	Leeraar in de wisk.	
	ENKHUIZEN. (subs.)	*A. J. Vitringa, Litt. Hum. Doct.	Rector. 1853.	1e Afd. 8 2e Afd. 13 21
		J. Stevens, Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor de nieuwe talen.	Leeraar in de fr., hoogd. en eng. talen.	
		E. Helge, Bezitter van den 3den rang en van eene acte voor de wis- en natuur-kunde.	Leeraar in de wisk. en de nederl. taal.	

PROVINCIE.	GEMEENTEN.	ONDERWIJZERS. NAMEN.	ONDERWIJZERS. AMBTSTITELS.	GETAL LEERLINGEN.
ZUID-HOLLAND.	'S GRAVENHAGE.	C. Bax, Litt. Hum. Doct.	Rector.	1e Afd. 69 2e Afd. 43 112
		*W. F. Schey, Litt. Hum. Doct.	Conrector. 1830.	
		C. van Osenbruggen, Litt. Hum. Doct.	1e Praeceptor.	
		L. R. Beynen, Litt. Hum. Doct.	2e Praeceptor.	
		L. H. van Sillevoldt, Bezitter van den 1sten rang.	1e Leeraar in de wisk.	
		J. van Aalst, Bezitter van den 2den rang.	2e Leeraar in de wisk.	
		A. D. I. Mioulet, Bezitter van den 2den rang.	1e Leeraar in de fr. taal.	
		H. J. Dirksen, Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor het fransch.	2e Leeraar in de fr. taal.	
		H. G. van der Kuylen, Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor de nieuwe talen.	Leeraar in de hoogd. taal.	
		R. Ward Bulkley. Bezitter van eene acte v. h. engelsch.	Leeraar in de eng. taal.	
	ROTTERDAM.	G. A. Schneither, Litt. Hum. Doct.	Rector.	1e Afd. 37 2e Afd. 45 82
		*J. W. Sluiter, Litt. Hum. Doct.	Conrector. 1836.	
		A. C. G. Vermeulen, Litt. Hum. Cand.	1e Praeceptor.	
		* A. Mees, Litt. Hum. Doct.	2e Praeceptor. 1845.	
		J. P. A. François, (heeft vrijstelling v. d. akad. graad).	1e Leeraar in de wisk.	
		J. Ravenek, Bezitter van den 2den rang.	2e Leeraar in de wisk.	
		E. Piaget, Jur. Doct. Bezitter van eene acte v. h. fransch.	1e Leeraar in de fr. taal.	
		H. H. Antony, Bezitter van eene acte v. h. fransch.	2e Leeraar in de fr. taal.	
		F. Worthmann, Bezitter van eene acte v. h. hoogd.	Leeraar in de hoogd. taal.	
		J. O. Roe, Bezitter van eene acte v. h. eng.	Leeraar in de eng. taal.	
		J. C. Reepmaker, Jur. Utr. Doct.	Leeraar in de handelswetenschappen.	

Provincie.	Gemeenten.	Onderwijzers. Namen.	Ambtstitels.	Getal Leerlingen.
Zuid-Holland.	Leiden.	* W. H. D. Suringar, Litt. Hum. Doct.	Rector. 1830.	1e Afd. 37 2e Afd. 7 44
		W. Bisschop, Litt. Hum. Doct.	Prorector, leeraar in de algem. geschied., aardrijkskunde en nederl. taal- en letterkunde.	
		* H. A. Kleyn (*), Litt. Hum. Doct.	1e Praeceptor. 1858.	
		F. A. de Graaf, Litt. Hum. Cand.	2e Praeceptor.	
		J. de Vlaam, Phil. Nat. Doct.	1e Leeraar in de wisk.	
		* E. van der Ven, Phil. Nat. Doct.	2e Leeraar in de wisk. 1859.	
		M. Reinders, Bezitter van eene acte voor de fransche taal.	Leeraar in de fr. taal.	
		C. A. X. G. F. Sicherer, Litt. Hum. Doct. Lector academicus.	Leeraar in het hoogd., de philosophie en op de 2e Afd. in het latijn.	
		J. Perrin, Bezitter van eene acte voor de engelsche taal.	Leeraar in de eng. taal.	
		P. de Jong, Theol. Doct.	Leeraar in de hebr. taal.	
	Dordrecht.	J. D. Baron van Hoëvell, Litt. Hum. et Jur. Utr. Doct.	Rector.	1e Afd. 16 2e Afd. 11 27
		J. C. van Deventer, Litt. Hum. Doct.	Conrector.	
		A. J. van Deinse, Phil. Nat. Doct.	Leeraar in de wisk. wetenschappen, de natuurlijke geschied., de natuur- en schei-kunde en de wisk. aardr.	
		H. L. de Vries, Bezitter van den 2den rang.	Leeraar in de nederl. taal-en letter-k., vaderl. geschiedenis en wiskunde.	
		H. C. Felser, Bezitter van eene acte voor het fransch.	Leeraar in de fr. taal en nieuwe aardrijkskunde.	
		C. E. W. Fricke, Bezitter van eene acte voor het hoogd.	Leeraar in de hoogd. taal.	
		J. H. Vogin, Bezitter van eene acte v. h. engelsch.	Leeraar in de eng. en italiaansche taal.	

(*) Penningmeester van het genootschap voor 1859—1863.

PROVINCIE.	GEMEENTEN.	ONDERWIJZERS. NAMEN.	ONDERWIJZERS. AMBTSTITELS.	GETAL LEERLINGEN.
	DELFT.	*G. van Wieringhen Borski, Litt. Hum. Doct.	Rector. 1836.	51
		J. M. van Gent, Litt. Hum. Doct.	Prorector.	
		C. W. C. Grinwis, Math. Mag. Phil. Nat. Doct.	Leeraar in de wis- en natuur-kunde.	
		M. J. A. Masthoff, Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor de nieuwe talen.	Leeraar in de nieuwe talen en aardrijksk.	
		P. A. Haaxman.	Onderwijzer in het handteekenen.	
	GOUDA.	*D. Terpstra (*), Litt. Hum. Doct.	Rector. 1845.	1e Afd. 19 2e Afd. 6 25
		*W. A. Scheurleer, Litt. Hum. Doct.	Conrector. 1858.	
		. . . Pelt, Hoofdonderwijzer.	Leeraar in de nederl. taal en algem. gesch.	
		M. T. van Aken, Bezitter van eene acte voor de wisk.	Lector in de wisk.	
		D. L. Champury, Bezitter van eene acte voor het fransch.	Leeraar in de fr. taal.	
		M. R. Bruck, Bezitter van eene acte voor het hoogd.	Leeraar in de hoogd. taal.	
		A. F. Neuwieller, Bezitter van eene acte v. h. engelsch.	Leeraar in de eng. taal.	
	SCHIEDAM.	G. C. Brillenburg, Litt. Hum. et Jur. Utr. Doct.	Rector.	7
		J. Steynis, Bezitter van den 2den rang en eene acte voor de wis- en natuur-k.	Leeraar in de wisk.	
	GORINCHEM.	P. Romeyn, Litt. Hum. et Jur. Utr. Doct.	Rector.	16
		P. J. Harrebomée, Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor de wiskunde.	Leeraar in de wisk.	
	BRIELLE. (subs.)	*G. P. Seyn, Litt. Hum. Doct.	Rector. 1852.	1e Afd. 8 2e Afd. 9 17
		*E. Mehler, Litt. Hum. Doct.	Conrector. 1854.	
		L. M. Baale, Hoofdonderwijzer, bezitter van eene acte voor de nieuwe talen.	Leeraar in de nieuwe talen.	
		H. J. Bolderman, Hoofdonderwijzer, bezitter van eene acte voor de wiskunde.	Leeraar in de wisk.	1e Afd. 260 2e Afd. 121 381

Lid der commissie ter redactie van het tijdschrift voor 1860—1863.

Provincie.	Gemeenten.	Onderwijzers. Namen.	Onderwijzers. Ambtstitels.	Getal leerlingen.
ZEELAND.	MIDDELBURG.	H. Polman Kruseman, Litt. Hum. Doct.	Rector.	10
		A. Romeyn, Litt. Hum. Doct.	Conrector.	
		G. van Hennekeler, Phil. Nat. Doct.	Leeraar in de wisk.	
		J. J. Bellingwout, Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor de nieuwe talen.	Leeraar in de eng., fransche en hoogd. talen.	
	ZIERIKZEE.	*H. M. de Bruyn de Neve Moll, Litt. Hum. Doct.	Rector. 1839.	1e Afd. 9 2e Afd. 12 — 21
		C. W. Volcke, Litt. Hum. Doct.	Conrector.	
		W. Top, Wz., Bezitter van den 3den rang en van eene acte voor de nieuwe talen.	Leeraar in de fr., eng. en hoogd. talen.	
NOORD-BRABANT.	'S HERTOGENBOSCH. (subs.)	C. R. Hermans, Litt. Hum. Doct.	Rector.	1e Afd. 16 2e Afd. 30 — 46
		J. F. H. Wolters, Litt. Hum. Doct.	Conrector.	
		J. Ringeling, Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor de nieuwe talen. (Vrijgesteld van den akad. graad).	Lector in de wis- en natuur-kunde, fr., hoogd. en eng. talen.	
		W. H. F. Zeegers, Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor de nieuwe talen.	Hulpleeraar in het nederl. en fransch, de geschied. en aardrijksk.	
		J. M. Sistermans, Bezitter van den 3den rang en van eene acte voor de nieuwe talen.	Hulpleeraar in het nederl. en fransch, de geschied. en rekenk.	
		J. P. Ritschie.	Leeraar in het schoonschrijven.	
		A. H. van der Ven.	Leeraar in het hand-, regtlijnig- en machinen-teekenen.	
	BREDA. (subs.)	P. Oosterbaan, Litt. Hum. Doct.	Rector.	10
		A. J. Aernout, Litt. Hum. Doct.	Conrector.	
		G. Ramakers, Bezitter van den 1sten rang.	Leeraar in de wis- en aardrijks-k., de nieuwe en vaderl. geschied.	
	BERGEN OP ZOOM, (subs.)	F. Moesman, Litt. Hum. Doct.	Rector.	12
		P. D. Koning, Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor de wiskunde.	Leeraar in de wisk.	

PROVINCIE.	GEMEENTEN.	ONDERWIJZERS. NAMEN.	ONDERWIJZERS. AMBTSTITELS.	GETAL LEERLINGEN.	
NOORD-BRABANT.	GRAVE. (subs.)	J. A. W. Boerkamp, Litt. Hum. Doct.	Rector.	8	
	BOXMEER. (subs)	*F. B. Trosée, Litt. Hum. Doct.	Rector. 1851.	1e Afd. 24 2e Afd. 6 30	
		L. Robbe, Litt. Hum. Cand.	Prorector, directeur v. h. aan 't gymn. verbonden paedagogium.		
		P. Thissen, Litt. Hum. Cand.	Conrector.		
		H. A. L. Hagdorn, Bezitter van eene acte voor de nieuwe talen.	Leeraar in het fr. en hoogd.		
		F. J. Schets, Bezitter van eene acte voor de fransche en engelsche talen en voor de wiskunde.	Leeraar in de nieuwe talen en wiskunde.		
	HEUSDEN. (subs.)	J. R. Eilers. (*Tijdelijk.*)	Rector.	8	
		P. Seret.	Leeraar in de wisk.		
	EINDHOVEN. (subs.)	Ad. van Moorsel. (*Tijdelijk.*)	Rector.	16	
		A. van Hooff. (*Tijdelijk.*)	Praeceptor.		
	HELMOND. (subs.)	J. L. F. Donkers. (*Tijdelijk.*)	Rector.	4	
		P. A. de Bruyn, Litt. Hum. Doct.	Conrector.		
	GEMERT. (subs.)	F. W. Bevers, Litt. Hum. Cand. (*Tijdelijk.*)	Rector.	29	
		J. H. van Valkenburg. (*Tijdelijk.*)	Conrector.		
	RAVENSTEIN.	M. van den Boogaard, (*Tijdelijk.*)	Rector.	12	
		. . . .	Conrector.		
		A. van den Heuvel. (*Tijdelijk.*)	Praeceptor.		
	MEGEN. (subs.)	L. M. J. Vermeer. (*Tijdelijk.*)	Rector.	10	
		. . . .			
	UDEN. (subs.)	A. van den Berg. (*Tijdelijk.*)	Rector.	18	1e Afd. 167 2e Afd. 36 203
		M. Manders. (*Tijdelijk.*)	Conrector.		

PROVINCIE.	GEMEENTEN.	ONDERWIJZERS. NAMEN.	AMBTSTITELS.	GETAL LEERLINGEN.
LIMBURG.	MAASTRICHT. (subs.)	Th. Verwaijen, Litt. Hum. Doct.	Rector der 1e Afd., Professor der 1e Kl.	1e Afd. 60 2e Afd. 97 157
		K. T. Clumper, Litt. Hum. Doct.	Professor der 2e Kl.	
		J. H. C. Kern, Litt. Hum. Doct.	Prof. der gr. taal, en der nederl. taal- en letter-k. in de hoogere Kll. der 1e Afd.	
		J. Graaf, Litt. Hum. Cand. (*Tijdelijk.*)	Professor der 3e Kl.	
		*J. L. Marres, Litt. Hum. Doct.	Leeraar der 4e Kl. 1853.	
		J. G. van Eyken, Litt. Hum. Doct.	Leeraar der 5e Kl.	
		J. Bruls, (Aangesteld vóór 1817.)	Leeraar der 6e Kl.	
		B. Verver, Med. et Pharm. Doct., Phil. Nat. Cand. (*Tijdelijk.*)	Rector der 2e Afd., Professor der natuur- en schei-kunde.	
		H. W. Schroeder van der Kolk, Phil. Nat. Doct.	Prof. der wisk. voor de hoog. Kl. v. beide Afdd.	
		L. J. Steyns, Litt. Hum. Cand. (*Tijdelijk.*)	Prof. der gesch. en nederl. taal in de hoogere Kll. der 2e Afd. en kostschoolhouder.	
		Th. Dumoulin, Bezitter van den 2den rang.	Leeraar in de wisk. voor de lagere Klassen van beide Afdd.	
		E. H. C. Schaefer, Bezitter van eene acte v. h. hoogd.	Leeraar in de hoogd. taal en de handels-wetenschapp. v. d. 2e Afd.	
		G. F. Alard, Bezitter van eene acte v. h. fransch.	Leeraar in de fr. taal voor beide Afdd.	
		J. A. Leers, Bezitter van den 2den rang en van eene acte voor de nieuwe talen.	Leeraar in de eng. taal voor de 2e Afd.	
		J. A. Muller, Bezitter van den 2den rang.	Leeraar in de nederl. taal, gesch. en aardr. v. d. 2 laagste Kll. d. 2e Afd.	
		J. C. van der Meer Mohr.	Leeraar in de teekenkunst voor de 2e Afd.	

		ONDERWIJZERS.		GETAL LEERLINGEN.
		NAMEN.	AMBTSTITELS.	
NEDERLANDSCH OOST-INDIE.	GYMNASIUM WILLEM III.	S. A. Naber, Litt. Hum. Doct.	Rector-Directeur.	1e Afd. 7 2e Afd. 65 72
		J. Meuleman, Litt. Hum. Doct.	Conrector.	
		. . . .	1ste Docent in de wis- en natuur-kunde.	
		L. W. G. de Roo, Litt. Hum. Doct.	Praeceptor.	
		W. Schwertzel.	2de Docent in de wis- en natuur-kunde.	
		C. G. Homburg.	Docent in het nederl.	
		A. N. Clavier.	Docent in het fransch.	
		G. A. Fuhrmann.	Docent in het hoogd.	
		Th. Geselschap.	Docent in het engelsch.	
		—	—	

VERSLAG *aangaande den staat van het gymnasiaal onderwijs in 1860.* [1])

Slechts aarzelend gaat de redactie zich van haren pligt kwijten om ook dit jaar weder een verslag aangaande den staat van het gymnasiaal onderwijs te geven: 't is waar, 't is een pligt, dien zij zich vrijwillig heeft opgelegd, maar als het Genootschap van leeraren aan de nederl. gymnasiën eene redactie kiest om te zorgen voor de uitgave van het tijdschrift, dan rekent deze zich ook verpligt in dat tijdschrift een beeld te schetsen van het gymnasiaal onderwijs; waarom de redactie dit jaar aarzelt, behoeft zij niet met vele woorden uiteen te zetten: de weinige belangstelling, die haar vorig verslag opgewekt heeft, is geen aansporing om vele bladzijden vol te schrijven en zij rekent door den voorgaanden staat genoegzame aanwijzingen gegeven te hebben omtrent veranderingen in het personeel van onderwijzers en het getal van leerlingen: zij laat het aan ieder, die er lust toe gevoelt, over zich te verdiepen in vergelijkingen met vorige jaren en acht zich gelukkig dit jaar eens regt kort te kunnen wezen; zij kan echter eenige belangrijke mededeelingen niet verzwijgen en zal daarbij de volgorde van den Staat volgen: sedert 1 Januarij is de Rector der Latijnsche school te Joure op zijn verzoek eervol uit die betrekking ontslagen en die inrigting aldaar dus opgehe-

1) Hoewel de redactie zich voorgenomen had in dit verslag het een en ander over het *Adres der literarische faculteit te Leiden* te zeggen, zoo heeft zij zich genoopt gezien dit plan te laten varen, daar zij, ofschoon commissie van het Genootschap, niet als tolk van het Genootschap kan optreden.

ven. Te Kampen is door den gemeenteraad met algemeene stemmen besloten de tractementen der 5 docenten, in te gaan met 1 Jan. 1862, elk met / 200.— s' jaars te verhoogen; het voorstel tot dit besluit was uitgegaan van HH. Curatoren van het gymnasium aldaar; te Almelo is het onderwijzend personeel vermeerderd met een onderwijzer in de nieuwe talen. Te Doesburg wacht de invoering van eene tweede afdeeling bij het gymnasium op de approbatie van eene bijzondere verordening op de schoolgelden: tot nog toe is er geen docent in de wiskunde benoemd. Te Hoorn is het onderwijzend personeel uitgebreid met een Conrector, aan wien tevens het onderwijs in de oude en nieuwe aardrijkskunde en in de vier nieuwe talen is opgedragen. Men zucht er echter onder het bezwaar, dat zij, die eene eenigzins beschaafde opvoeding willen ontvangen, zonder dat studie juist hun doel is, slechts onderwezen kunnen worden onder voorwaarde dat zij ook latijn leeren; te Delft is dit bezwaar niet groot: op het gymnasium aldaar, dat geene tweede afdeeling heeft, wordt toch eene opleiding voor alle inrigtingen van hooger onderwijs gegeven (Kon. Mil. Akad. te Breda, Kon. Akad. te Delft, Kweekschool van Militaire geneeskundigen); te Amsterdam is de 2de afdeeling opgeheven; te Leiden is het onderwijzend personeel met één verminderd, de betrekkingen van leeraar in de nederl. taal- en letter-kunde en van leeraar in de geschiedenis zijn namelijk tot één vereenigd. Te Maastricht vond de Heer G. A. Gulikers, leeraar der 3de klasse, gedurende 43 jaren docent aan het Athenaeum, zich door ligchaamszwakte verpligt zijn ontslag te verzoeken, dat hem onder toekenning van pensioen tegen het einde van den cursus 1859/60 eervol verleend werd. Dit is alles, wat buiten het nieuws, dat de Staat oplevert, te vermelden valt; van de inrigtingen te Alkmaar, Heusden en Helmond heeft de redactie geen antwoord op hare circulaire kunnen be-

komen: zij verheugt zich echter in den Staat ook het gymnasium Willem III te Batavia te hebben kunnen opnemen en deelt gaarne mede, wat Dr. S. A. Naber, Rector aldaar, haar omtrent die inrigting meldde: het gymnasium is geopend 15 September 1860, waarna reeds spoedig het aantal leerlingen tot 72 geklommen is, waarvan zeven leerlingen tot de 1ste afdeeling behooren. Van deze 72 zijn 56 internes en 16 externes. Op het uitgestrekte erf behorende bij het woonhuis, vroeger het eigendom van den Heer de Perez, zal een gebouw worden opgerigt, dat de noodige slaap- en eet-zalen moet bevatten voor 120 internes en 30 externes. Van dit gebouw is 27 Nov. j.l. de eerste steen met groote plegtigheid gelegd door Z.E. den Gouverneur Generaal; bijzonderheden hieromtrent vindt men in het daarover uitgegeven Verslag. Tegenwoordig is er in het voormalig woonhuis, dat tijdelijk tot schoolgebouw dient, ruimte ter opname van 70 internes en 20 externes, een getal, dat waarschijnlijk binnen weinige maanden bereikt zal zijn. Het huishoudelijk beheer wordt gevoerd door den heer R. F. Alberts onder den titel van Administrateur. Alle leerlingen moeten den leeftijd van tien jaren bereikt hebben, doch tot dat zij hun twaalfde jaar volbragt hebben, worden zij opgenomen in de voorbereidende klasse, onder den naam van progymnasium bekend. Het tijdstip van overgang tot het eigenlijk gymnasium wordt evenwel naar omstandigheden verlengd of verkort: op het oogenblik telt het gymnasium 26 leerlingen jonger dan 12 jaren, doch het progymnasium is ten gevolge der geringe vorderingen van velen talrijker bezet, het telt namelijk 35 leerlingen. — Hoewel men op onzen Staat nu het gymnasium Willem III te Batavia met 72 leerlingen ziet verschijnen in de plaats der opgehevene latijnsche school te Joure met 2 leerlingen, zoo is het totaal van leerlingen toch niet in die verhouding toegenomen, zoodat men kan zeggen dat het

aantal leerlingen weder eenigzins is afgenomen:

	1ste afd.	2de afd.	totaal.
15 Jan. 1860	1233	626	1859
15 Jan. 1861	(1218	604	1822)
(Batavia	7	65	72)
	1225	669	1894.

Het verlaten der inrigtingen zonder het doel bereikt te hebben had ook in 1860 in ruime mate plaats; 192 leerlingen verlieten namelijk op die wijze de inrigtingen; hierbij kan men nog voegen 23, die met goed gevolg een admissie-examen deden, terwijl 5 leerlingen zonder goed gevolg zich aan dat examen onderwierpen [1]).

Wij zijn door de verpligtende opgaven van de meeste Rectoren in staat gesteld dat verlaten van de gymnasiën eenigzins meer in bijzonderheden na te gaan dan het voorgaande jaar, en vinden, dat van die 192 leerlingen slechts 34 de inrigting, waar zij onderwijs genoten, verlieten, omdat het bij ondervinding bleek, dat zij daar misplaatst waren; 69 kwamen door het gymnasiaal onderwijs, hoeveel zij het niet ten volle bijwoonden, tot hun doel, b. v. de Milit. Akademie, de Akad. te Delft, de Milit. geneeskundige school te Utrecht, het instituut voor de Marine, enz.; van de overige 79 is ons de reden van het vertrek niet opgegeven, maar is de verhouding van deze dezelfde, dan zou men daar ongeveer 26 van de eerste en 53 van de tweede soort vinden. In 1860 werden 162 leerlingen na den geheelen cursus doorloopen te hebben tot het hooger onderwijs bevorderd en 45 eervol van de 2de afdeeling ontslagen.

---

1) In hetgeen wij hier en vervolgens mededeelen blijven buiten rekening de inrigtingen te Alkmaar, Heusden en Helmond, waarover wij boven reeds gesproken hebben en ook Meppel, Brielle en 's Hertogenbosch, die ons niets hebben doen weten dan de noodzakelijke veranderingen in den Staat.

Ook ten opzigte van het onderwijs der nieuwe talen op de latijnsche scholen kregen wij eenige inlichtingen; van de 33 latijnsche scholen is er ons door 27 hieromtrent opgave gedaan; van deze 27 wordt er op 18 onderwijs in de nieuwe talen gegeven. Slechts op *twee* van die inrigtingen wordt in het geheel geen onderwijs in de vaderlandsche geschiedenis gegeven, doch bij de meesten wordt zij bij de algemeene geschiedenis behandeld; het nederlandsch is op *vijf* inrigtingen geheel van het onderwijs uitgesloten, doch bij de meesten wordt dit onderwijs *occasioneel* gegeven, of, zoo als op éénе inrigting, *dagelijks in uitspraak, spelling en zinvorming;* op zulk eene wijze kunnen wij het dan voor die vijf inrigtingen ook opgeven. Wij onthouden ons verder van alle beschouwingen over dit punt en willen eindigen met te vermelden dat van de gedrukte programmata, die hier en daar bestaan, er ons slechts drie onder de oogen gekomen zijn namelijk die van Leeuwarden en Maastricht, die niets bevatten dan de gewone opgaven, en dat van Leiden, dat behalve die opgaven een belangrijk naschrift bevat over het resultaat van het hooger onderwijs bij de leerlingen van het gymnasium aldaar gedurende de laatste vijf jaren en eene verhandeling van Dr. E. van der Ven: *de Exhaustie-methode eene kritische beschouwing van het optreden der oneindig kleine uitgebreidheden in de Wiskunde.* Hiermede is onze taak volbragt; dengenen onder de Rectoren, die ook dit jaar weder getoond hebben in onzen arbeid wezenlijk belang te stellen brengen wij onzen warmen dank toe; die zelfde gevoelens mogen hen een volgend jaar blijven bezielen; en is hetgeen zij te vermelden hebben niet altijd verblijdend, laten zij bedenken, dat slechts door openbaarmaking van het gebrekkige de geboorte van een beteren toestand mogelijk is.

Groningen, 13 *Maart* 1861.

Namens de redactie
A. H. G. P. van den Es.

NOTULEN *der 30ste Algemeene Vergadering van het* GENOOTSCHAP VAN LEERAREN AAN DE NEDERLANDSCHE GYMNASIËN, *gehouden te* Utrecht *op Zaturdag den 21sten Julij* 1860, *onder Voorzitterschap van* Dr. H. RIEDEL.

Aanwezig de HH. Dr. RIEDEL, Dr. TERPSTRA, Dr. BURGER JR., Dr. TIJDEMAN, Dr. PLEIJTE, Dr. DORN SEIFFEN, Dr. A. EKKER, Dr. NOORDEWIER, D. G. VAN WIJK, Dr. CRAMER, Dr. KLEIJN, *Penningm.*, Dr. VON HOFF, *Secret.*

De vergadering wordt door den Voorzitter geopend; de Notulen der vorige vergadering worden door den Secretaris voorgelezen.

P. v. B. 1. Uit het jaarlijksch verslag van den Secretaris blijkt, dat het getal der Gewone Leden bedraagt 48, ten gevolge van het definitief bedanken van Dr. HUMMEL en het toetreden van de HH. Dr. J. B. KAN, Rector te *Doesborgh*, Dr. D. G. CRAMER, Docent te *Zutphen*, en Dr. VERWIJS, Docent te *Franeker*; — dat der buitengewone leden 5, ten gevolge van de aanvaarding van dit lidmaatschap door Prof. Dr. BRILL; — dat der honoraire 17; — voorts, dat de boekerij

des Genootschaps uit 175 Nummers bestaat; dat er van de 29, welke er vermist werden, twee zijn teruggekommen.

P. v. B. 2. Uit het verslag van den Penningmeester blijkt, dat er in kas is een batig saldo van *f* 174.45[5].

P. v. B. 3. Uit het verslag der Redactie van het Tijdschrift blijkt, dat de nieuwe uitgever de oude jaargangen van het Tijdschrift heeft overgenomen. Het zoo even van de pers gekomen nieuwe nummer van het Tijdschrift wordt aan de Leden voorgelegd.

P. v. B. 4. Van de Sectiën zijn geene verslagen ingekomen.

P. v. B. 5. Het door de Redactie van het Tijdschrift gedane voorstel tot verandering van Artt. 45—54 der Wet wordt aangenomen, met deze wijziging echter, dat de titel zal luiden: »Tijdschrift voor de Nederlandsche Gymnasiën", terwijl de beslissing over het aantal exemplaren, dat ter beschikking der Redactie zal worden gesteld, wordt uitgesteld tot de volgende vergadering.

P. v. B. 6. Het voorstel tot verandering van Art. 37 der Wet wordt met bijna algemeene stemmen aangenomen en wel in deze bewoordingen: »Op iedere vergadering zal de plaats bepaald worden, waar de volgende zal gehouden worden."

Daarna wordt voor het volgende jaar als die plaats gekozen de stad *Zutphen*.

P. v. B. 7. Tot President voor het volgende jaar wordt verkozen Dr. H. J. Matthes JCzn., Rector te *Zutphen*.

P. v. B. 8. Als lid der Redactie wordt herkozen Dr. Terpstra.

Ter tafel komt de herziening der Wetten naar aanleiding van Art. 7 der Wet.

De vergadering besluit op de Punten van Beschrij-

ving van het volgende jaar te brengen die veranderingen in de Wet, welke zullen worden voorgesteld door eene ten dien einde te benoemen Commissie van vijf leden.

Tot leden dier Commissie worden benoemd de HH. Dr. von Hoff, Dr. Dorn Seiffen, Dr. H. J. Matthes JCzn., Dr. Cramer en Dr. Tijdeman.

Na eene woordenwisseling over den zin der woorden van Art. 13 der Wet: »De nieuwe Leden betalen de volle contributie van het loopend Genootschapsjaar, hetwelk ingaat met de vergadering" worden deze aldus uitgelegd: » — — het Genootschapsjaar, hetwelk begint met het begin der Vergadering."

Gedurende de daarna ingestelde Pauze verschijnt het buitengewone lid Prof. Dr. Brill ter vergadering.

Daarna deelt Dr. Riedel een opstel mede, over de organisatie van het middelbaar onderwijs, hetwelk tot eenige discussiën aanleiding geeft.

Ten geschenke zijn aangeboden het Programma van het Dordrechtsche Gymnasium, en door Dr. Tijdeman: »Over Theodorus Cornelius Bergius, vóór 1527 Rector te *Utrecht.*"

Nog wordt door Dr. Tijdeman aan de leden ter bezigtiging medegedeeld een curieus Album der Tielsche school; hij wenscht te weten, of er meer dergelijke Albums van lat. scholen bekend zijn; ook wenscht hij zijne verzameling van portretten van Nederlandsche Rectoren en Docenten zooveel mogelijk te verrijken.

Tot honorair lid wordt benoemd de heer Dr. Lamping.

De President sluit de Vergadering.

De Secretaris,

F. H. B. von Hoff.

BIJDRAGEN

TOT DE KENNIS DER

NEDERLANDSCHE GYMNASIËN

VOOR

1862—1863.

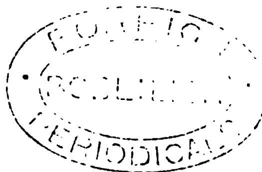
UITGEGEVEN DOOR

HET GENOOTSCHAP VAN LEERAREN

AAN

DE NEDERLANDSCHE GYMNASIËN.

ZUTFEN,
W. J. THIEME & Cie.
1863.

Namens het Genootschap uitgegeven door D. Terpstra,
W. J. A. Huberts en D. Burger Jr.

VOORWOORD.

De Redaktie van het Tijdschrift voor de Nederlandsche Gymnasiën acht zich gelukkig dit nommer te kunnen verzenden vóór de algemeene Vergadering, waartoe de wensch zoo menigmaal door de leden werd uitgedrukt. Het spijt haar echter dat zij aan de leden geene grooter verscheidenheid van stukken kan aanbieden, want vele pogingen om van sommige heeren stukken ter plaatsing te ontvangen leden schipbreuk, en het daartoe uitgedrukt verlangen in de den 13den Dec. ll. aan alle rectoren toegezonden circulaire bleef eene stem des roependen in de woestijn. Een volgend jaar hoopt zij evenwel gelukkiger te zullen zijn.

Een paar boekwerken, welke der Redaktie ter aankondiging werden toegezonden, moest zij tot haar leedwezen laten liggen, omdat de toezending geschiedde, toen het Tijdschrift bijna was afgedrukt; in een volgend nommer hoopt zij echter aan het verlangen der HH. inzenders te kunnen voldoen.

INHOUDSOPGAVE.

BLZ.

Pedagogische opmerkingen over het onderwijs op de Gymnasiën, door Dr. A. EKKER, ... 1.

Varia, door Dr. W. J. A. HUBERTS, ... 38.

Schrijven, door Dr. D. BURGER, ... 42.

Een enkel woord over de ΕΠΙΚΛΗΡΟΙ, door H., ... 46.

Het begrip van deugd bij de Grieken in het historische tijdperk, door Dr. H. J. MATTHES JCZN., ... 50.

Het begrip van zonde bij de Grieken, door Dr. H. J. MATTHES JCZN., 82.

De oude Latijnsche school te Zutfen, door Dr. W. J. A. HUBERTS, 105.

Bijlagen, ... 129.

De uitvinder der algemeene conciliën, door B., ... 153.

De uitvinder der moderne theologie, door B., ... 154.

Annotationes criticae in Lysiae orationes, auctore Dre. T. J. HALBERTSMA, ... 155.

De Theodicee van Virgilius, door B., ... 170.

Horatius' brieven, eene redevoering, door Dr. D. TERPSTRA, . . 172.

BOEKAANKONDIGINGEN.

Lycurgus' redevoering tegen Leocrates, voor Gymnasiaal gebruik uitgegeven door Dr. A. H. G. P. VAN DEN ES, door Dr. D. BURGER, ... 190.

Beknopte algemeene geschiedenis op aardrijkskundigen grondslag

Bl.

en met gedurige aanwijzing van den gang der beschaving onder het menschdom, naar den vierden druk uit het Hoogduitsch van Dr. W. Assmann door P. van Os, door Dr. D. Burger, ... 196.

Leiddraad bij de studie der natuurkunde door Dr. A. van Oven, door F. G. Groneman, ... 202.

Gleanings in English Prose, D. Hoekzema, door B. Dingemans, . 209.

Engelsche Vertaaloefeningen door A. B. Maatjes, door B. Dingemans, 211.

Geschiedenis der oudheid. De Oostersche volken en Griekenland, in hoofdtrekken, met gestadige verwijzing naar de bronnen, door Dr. J. A. Wynne, Rector aan 't Stedelijk Gymnasium te Groningen, ... 213.

Bloemlezing uit Middelnederlandsche dichters, bijeenverzameld door Dr. E. Verwijs, leeraar in de nieuwe talen en geschiedenis aan het Gymnasium te Franeker, ... 216.

Latijnsch lees- en vertaalboek van Dr. F. Ellendt. Naar de 14de uitgave vertaald en bewerkt door Dr. E. Mehler, door Dr. E. Mehler, ... 219.

Hetzelfde, door Dr. J. Sandberg, ... 221.

Staat en verslag der Nederlandsche Gymnasiën.

PEDAGOGISCHE OPMERKINGEN

OVER HET ONDERWIJS OP DE GYMNASIËN.

Als men aan eene belangrijke zaak bijna zijn geheel leven met hart en ziel heeft toegewijd, vat men niet alleen innige liefde voor de zaak op, maar men verwacht ook met eenigen grond de vraag, die SOCRATES den grijzen CEPHALUS, bij PLATO de Rep. I. c. 2., doet: »Καὶ μὴν χαίρω γε διαλεγόμενος τοῖς σφόδρα πρεσβύταις· δοκεῖ γάρ μοι χρῆναι παρ' αὐτῶν πυνθάνεσθαι, ὥσπερ τινὰ ὁδὸν προεληλυθότων, ἣν καὶ ἡμᾶς ἴσως δεήσει πορεύεσθαι, ποία τίς ἐστι, τραχεῖα καὶ χαλεπή, ἢ ῥᾳδία καὶ εὔπορος.” Die vraag wordt echter bovenal belangrijk, als het de gewigtigste zaken des menschelijken levens, die van het onderwijs, geldt. Wie toch zal in onze dagen in eene gewenschte opvoeding en in een welingerigt onderwijs niet de eerste bron van welvaart en geluk zoo wel voor elken burger als voor den ganschen staat zoeken? Maar is die vraag gewigtig ten opzigte van iederen tak van onderwijs, haar belang neemt toe, waar zij op het gymnasiaal onderrigt wordt toegepast, waarover in ons land zoo weinig te lezen is en dat door zoo velen wordt ondernomen, die nooit, helaas! in de manier van onderwijzen eenige leiding hebben ontvangen. Immers in andere landen moge het in gebruik zijn, dat jonge literatoren, na volbragte studiën, op daartoe bestemde Gymnasiën een proefjaar doorbrengen, om zich in leermethode te oefenen, bij ons houdt men een collegie over Peda-

gogiek, (waarop gewoonlijk de moeijelijker schrijvers gelezen worden;) behaalt men den vereischten graad van kunde en neemt men het bestuur eener klasse of school op zich, zonder eenige voorafgaande vorming of leiding voor die taak zelve (†). Volgt men dien weg ook bij het lager onderwijs? — Geenszins voorzeker; dáár toch wordt niet minder op takt van onderwijzen dan op omvang van kennis gelet. Daar leert in den regel de jongeling onder het oog van oudere leermeesters, wat *onderwijzen* is, en staat dan eerst op zich zelven, als hij eenige proefjaren van oefening heeft doorgebragt. Waarin is dan toch wel de reden van dit groote verschil te zoeken? Komt het op de Gymnasiën welligt op de *wijze* van doceren minder aan? Integendeel, veel meer misschien nog dan op geleerdheid, daar de ondervinding leert, dat menig bij uitstek geleerd docent geen nut sticht, omdat hij geen slag van onderwijzen of van omgaan met de jongelieden heeft.

Is het dan eene ligtere taak met knapen en jongelingen van 12—18 jaren, dan met kinderen om te gaan? Wie zou dit kunnen toestemmen, die het kind en den knaap in hun bijzonder karakter heeft bestudeerd? Bij het kind leidzaamheid en zelfs zucht en behoefte, om ouders en leermeesters te hooren en te volgen; bij den knaap wel leerlust en eene begeerte om alles te weten en te onderzoeken; maar daarentegen bij het sterke gevoel voor vrijheid, dat zich in hem ontwikkelt, dikwijls onbuigzaamheid en halsstarrigheid. Zijne leiding en vorming eischt alzoo diepe studie en menschenkennis en geen minder oefening en voorbereiding dan die van het kind.

Geen wonder derhalve, dat zoo veel literatoren, geheel in de schriften der ouden ingewijd en met den besten wil en

---

(†) Ook bij ons is door de Regering bepaald, dat aan het collegie over Pedagogiek voor literatoren, oefeningen in leermethode, door het bezoeken van een Gymnasium, verbonden zullen zijn. De reden waarom dit niet geschiedt, is waarschijnlijk in de bezwaren te zoeken, waarmede de gelegenheden daartoe zijn verbonden.

den hoogsten ijver voor hunne taak bezield, maar zonder eenige voorafgaande oefening in het onderwijzen, bij de intrede in hunne praktische loopbaan, even als de schipper zonder loods, op de klippen dier ongeoefendheid schipbreuk lijden! Gelukkig nog, zoo zij zich door het mislukken hunner eerste proeven niet laten afschrikken, maar met inspanning van alle krachten de redenen hunner misslagen weten op te sporen en die te verbeteren; maar ongelukkig de leerlingen zelve, op wie die eerste proeven genomen worden. Of is welligt het mislukken van dit onderwijs minder nadeelig en gevaarlijk dan dat op de lagere scholen? Wie zou dat durven beweren, als hij zich uit VAN HEUSDE's Brieven over Hooger Onderwijs (p. 87) voor den geest brengt, wie op de Gymnasiën hunne vorming ontvangen: »Ten behoeve des geheelen volks, zijn er anderen, door invloed en gezag, vooral door invloed op de maatschappij grootelijks van de overigen (die op lagere en Fransche scholen onderwezen worden,) onderscheiden. Denken wij aan onze hoogere standen, aan onze regenten, regters, artsen. Hoe kan een staat bloeijen, ja bestaan, waar deze allen niet eenparig voor deszelfs welzijn, zoo zedelijk als ligchamelijk zorgen? — maar zie vooral de leeraren en voorgangers niet voorbij. Het is een klein gedeelte der natie, waarvan ik nu spreek; maar wat hangt er van dat kleine getal niet af! Zal eene natie niet alleen noest en braaf en vroom, niet alleen wel beschaafd zijn, maar tevens als *natie* onder de overige volken, door hoogere verlichting en ware zelfstandigheid uitmunten, niets doelmatiger immers daartoe, om niet te zeggen, noodzakelijker, dan dat die weinige, maar zoo hoog belangrijke leden der maatschappij voor zoo hooge posten en bedieningen volledig opgeleid worden. En vraagt ge naar de Gymnasiën? — Zij behooren tot dat zelfde *hooger onderwijs*, maar zijn er de *kweekscholen* van. Zij moeten mede strekken, om eene natie te verhoogen, te veredelen, om haar zedelijk en verstandelijk *zelfstandig* te doen zijn en blijven."

Indien derhalve van die hoofden en leiders des volks, wier voorname vorming aan de leeraars der Gymnasiën is toevertrouwd, het geluk der geheele maatschappij in zoo hooge mate afhangt; waarom dan toch wel de aanstaande artsen en godsdienstleeraars, maar de toekomstige docenten der Gymnasiën volstrekt niet in de praktijk geoefend? — Waarom bij deze laatsten tot nog toe wel op den noodigen graad van kunde zoo angstvallig gelet, en datgene, waarvan 't wel slagen hunner taak niet minder afhangt, praktische voorbereiding, zoo geheel aan hen zelve overgelaten? Waarom niet met allen spoed en ijver de gelegenheid tot die voorbereiding voor hen geopend? — Immers bij eene zaak van zoo hoog belang, is het de vraag niet, of er bezwaren mede zijn verbonden, maar alleen of er mogelijkheid toe bestaat. En deze bestaat er, mijns inziens, vooral op de Gymnasiën in de Akademiesteden, op welker goede inrigting de professoren zelven meestal als curatoren, grooten invloed hebben.

Welligt echter zal iemand zeggen: »Als de aanstaande docent eenige jaren aan eene Hoogeschool zich heeft gevormd en daarenboven uit de ouden, vooral uit de Grieken, maar naauwkeurig den aard des knaaps en jongelings heeft bestudeerd en daarbij een goed oordeel en gezond verstand bezit; dan geldt de spreuk: *Variis modis bene fit.*" Ik stem het toe, geen beter oefenschool tot menschenkennis en veelzijdige ontwikkeling dan het akademieleven en geen beter studie dan de lezing van XENOPHON en PLATO, om den geheelen mensch, vooral den knaap en jongeling, in hun streven en werken te leeren kennen; want in hunne schriften ademt de frissche gloed der jeugd en de bloeitijd des menschelijken geslachts. En juist daarom zijn die *eeuwig jeugdige* schriften der Grieken, (gelijk V. HEUSDE ze teregt noemt,) het ware element, waarin knaap en jongeling tieren en zich gelukkig gevoelen, het eenige smakelijke voedsel voor den jeugdigen geest en het beste middel, om al de vermogens van zijn verstand tot ontwikkeling en rijpheid te brengen. Wie dus zelf niet genoeg

is ingedrongen in dat νεανικὸν der Grieken en daarin geen' smaak vindt, zal te vergeefs alle krachten inspannen, om door zijne lessen nut te stichten. Mogt iemand daaraan twijfelen, hij leze en herleze, wat V. HEUSDE zoo uitstekend en naïef daarover schrijft in de reeds gemelde Brieven, die geen aanstaand praeceptor ongelezen mag laten. Maar gelijk die éenige man ook éenig was als practicus in het *akademiesch* onderwijs en zijn talrijk auditorium steeds wist te boeijen en te leeren, zoo erkende hij toch zelf, dat geoefendheid in de schriften der Grieken geenszins voldoende is, om iemand tot practicus in het *gymnasiaal* onderwijs te maken, en daarom beval hij zijne eigene zonen, toen zij leerlingen van het Gymnasium werden, aan de huiselijke leiding van één der praeceptoren aan.

»Maar, zal men zeggen, wij verwachten eene wet voor het middelbaar en hooger onderwijs, die waarschijnlijk, hoe langer en dringender gewenscht, des te vollediger zijn zal. Daarbij zal ook wel in de vorming der literatoren tot goede practici voorzien worden.” Ook wij zien naar die wet met verlangen uit en rekenen er op, dat men in onzen tijd dat gewigtige, in andere landen zorgvuldig behandelde, punt niet zal voorbijzien. Daar echter de beste stuurlieden gewoonlijk aan wal staan en die wet, waarschijnlijk meer door mannen van de theorie dan door praktiesch-geoefende ontworpen, niet in die bijzonderheden zal treden, welker inachtneming den docent van ondervinding onmisbaar voorkomt, voel ik mij, na vroeger het uitstekende voorbeeld van wijlen onzen Nestor G. DORN SEIFFEN als leeraar en pedagoog geschetst te hebben, thans gedrongen vooral voor jonge literatoren eenige wenken over het gymnasiaal onderwijs, de taak der docenten en ook over Pedagogiek, uit mijnen 40 jarigen werkkring bijeenverzameld, mede te deelen.

Ten opzigte van de geheele regeling der werkzaamheden op grootere Gymnasiën is het verschil van inzigten te groot, om er geheel van te zwijgen. Hevig was voor 30 jaren de

strijd tusschen hen, die het oude klasse- en het nieuwe vaksysteem voorstonden. Innemend en aanlokkelijk is de afbeelding van het laatste in V. HEUSDE'S brieven. Geen wonder, dat de docenten aan de Utrechtsche scholen en later ook aan andere Gymnasiën het hielpen invoeren, en dat de voor zijne taak zoo ijverige en bekwame V. BOLHUIS in 1837, (toen het reeds eenige jaren te Utrecht in werking was,) de aanmerkingen, door den Heer VICTOR COUSIN op die vakverdeeling gemaakt, in welsprekende en bezielde taal wederlegde (†); welke beschouwingen niet alleen s'mans helder oordeel, maar vooral ook zijne ingenomenheid met zijn vak en zijnen praktischen blik doen kennen en door alle docenten en curatoren van Gymnasien moeten gelezen worden (§). Het vaksysteem, in die Brieven door V. BOLHUIS met zooveel waardigheid verdedigd, bleef evenwel te Utrecht niet langer dan tot 1854 in zijn' ganschen omvang bestaan. Immers bij het emeritaat van den rector DORN SEIFFEN in 1849, was de algemeene en vaderlandsche geschiedenis tusschen drie docenten verdeeld, en, daar er ten gevolge van deze versnippering eene mengeling van vak- en klassesysteem was ontstaan, werd er in 1854 eene geheel andere verdeeling der werkzaamheden ingevoerd, bij welke men hoopte zoo wel de gewone nadeelen

—

(†) Over de tegenwoordige inrigting der Latijnsche Scholen te Utrecht, door J. H. V. BOLHUIS, Ph. Th. mag. Lit. Hum. Doctor, Praeceptor aan genoemde school. Utr. 1837.

(§) Mogt men bij het lezen van de veranderingen aan de Utrechtsche scholen, door mij vermeld, oordeelen, dat ik te veel van *ons* Gymnasium gewaag, men verschoone dit met de gedachte, dat van daar meestal de veranderingen ook der andere Gymnasiën zijn uitgegaan, en dat over het Utrechtsche de meeste beschouwingen in het licht zijn gekomen. Hoedanig onder anderen de geheele inrigting van het Utr. Gymnasium volgens het vaksysteem geregeld was en hoe op elke klasse elk vak werd behandeld, is door mij in de Symbol. Liter. van 1841 (N°. IV) zoo naauwkeurig mogelijk uitéén gezet, naar welke schets ik met vertrouwen den jeugdigen literator durf verwijzen, die verlangt te weten, wat de hoofdwerkzaamheden op elke klasse plegen te wezen.

van het éene als van het andere stelsel te zullen kunnen vermijden. De 5 klassen werden in twee hoofdafdeelingen verdeeld, waarvan de 3 laagste grammatikale taalstudie, de 2 hoogste literatuurstudie tot hoofddoel hadden. Aan elk der drie praeceptoren werd de taak opgedragen, om elk derde jaar met de nieuwelingen te beginnen en drie jaren met deze zelfde leerlingen voort te werken, op dat zij in éenen gang en onder de leiding van éenen leermeester zich in de gronden der oude talen zoo volledig mogten vormen, dat zij in staat waren, om op de conrector's klasse Homerus, Terentius, Sallustius met vrucht te vertalen. Op de twee hoogste klassen daarentegen werd het vaksysteem behouden. Dáár werd aan den conrector het Latijn en de nieuwe geschiedenis, aan den rector het Grieksch en de herhaling der oude geschiedenis opgedragen. Die regeling bevat groote voordeelen, als al de docenten kundige en voor het onderwijs even geschikte mannen zijn. Zoo toch vermijdt men aan de eene zijde de jaarlijksche verwisseling van leermeester, die vroeger bij het klassesysteem plaats had en die bij het verschil van leerwijze en inzigten der docenten allernadeeligst moest werken; aan de andere zijde voorkomt men het gemis van vaste leiding, dat met het vaksysteem verbonden en vooral op de lagere klassen nadeelig is, omdat daarbij de leerlingen geen bepaald docent tot hoofd hebben; en zoo behoudt men tevens op de hoogste klassen, waar de leerlingen er meer rijp voor zijn, de voordeelen der verscheidenheid, die het vaksysteem uit zijn aard oplevert.

Gelijk echter alle menschelijke vindingen meestal ook haren nadeeligen kant hebben, zoo komt het hier bovenal op de persoonlijke talenten aan van den man, aan wien men drie jaren achteréen zijne zonen gaat toevertrouwen. Hoe ligt verdient één der drie praeceptoren boven de twee anderen aanbeveling en verkiezen de ouders bij dien éenen uitverkorene hunne zonen te plaatsen! En geen wonder voorzeker; immers van deze drie eerste jaren hangt wel het meest de ge-

lukkige vorming van den aanstaanden student af. Daarbij komt ook dit, dat de leerlingen der twee andere praeceptoren van de talenten van dien uitstekende geen genot hebben en de ouders van deze zich over dit gemis niet alleen hevig beklagen, maar ook het goede in den praeceptor hunner zonen voorbijzien. Men kan dan ook niet ontkennen, dat er in deze regeling eene eenzijdigheid is, die bij het vak- en klassesysteem niet bestaat. Waren deze gebreken te vermijden, ik voor mij, die de toepassing der drie gemelde stelsels beleefd heb, zoude vooral, wat orde en tucht en wat gelijkmatigen voortgang in vorderingen aangaat, mij voor dit bij ons na 1854 bestaande verklaren. Immers terugtreden tot het jaarlijks verwisselen van docent, wie zal, na de lezing van V. HEUSDE's en V. BOLHUIS brieven zoo wel als bij het raadplegen zijner eigene ondervinding, dit durven aanraden? — Vraagt men mij, wat ik dan zoude wenschen, met korte trekken geef ik de volgende schets voor een Gymnasium van 6 klassen.

Ik verlang éenen historicus, die op elke klasse 3 uur wekelijks onderwijs geeft.

De twee laagste klassen worden door twee praeceptoren, vooral in de praktijk ervaren, in Grieksch en Latijn onderwezen, maar zóó, dat elk hunner *zijne* leerlingen *twee* jaren vormt.

Op de vier hoogste klassen wordt het Grieksch aan één docent toevertrouwd, die op elke klasse 6 uur wekelijks werkzaam is.

Voor het Latijn, mythologie enz. wensch ik op de 3de en 4de één' docent, en even zoo voor het Latijn, histor. liter. en antiq. op de 5de en 6de klasse.

Bij eene zoodanige inrigting vind ik de meeste vastheid van gang in het onderwijs, daar de leerlingen in de geschiedenis denzelfden docent van het begin tot aan het einde behouden, in het Grieksch slechts *eenmaal* en in het Latijn *tweemaal* van leermeester verwisselen. Daarbij hebben de laagste klas-

sen in haren hoofddocent, twee jaren lang, den man, aan wien zij zich kunnen hechten, die het bestuur over de klasse voert en de vaste grondslagen legt, waarop alle verdere studie moet rusten. Op de hoogere klassen kan dat bestuur aan den docent in het Latijn, die er de meeste uren doorbrengt, worden opgedragen.

Zulk eene regeling zoude, naar mijn oordeel, de meeste voordeelen met de minste nadeelen der gemelde stelsels in zich vereenigen.

Maar welligt zegt men: »Wat baten u die voorstellen tot verandering der inrigting op uwe *zes* klassen? Weldra zal de wet, die wij wachten, u gebieden, uwe verdeeling in plaats van in 6, in 7 of 8 klassen te maken, om daardoor te bewerken, dat de leerlingen der Gymnasiën dien trap van kennis bereiken, die bij de propedeutische examens aan de Akademiën vereischt wordt." Wel nu, komt die bepaling, ik heb er niets tegen, en blijf ook dan bij mijne voorgestelde grondslagen, alleen met die verandering, dat dan de twee eerste jaren Grieksch, Latijn en Geschiedenis bij éénen, de twee volgende Grieksch en Latijn weer bij éénen, en de drie of vier laatste jaren, naar het vaksysteem, het Grieksch bij éénen, en het Latijn bij opvolging van jaren bij twee, en de geschiedenis op de 5 of 6 hoogste klassen bij éénen docent worden aangeleerd.

En zoo blijft er dan nog eene gewigtige vraag over de inrigting der Gymnasiën over, die ik tot hiertoe niet heb aangeroerd, ik bedoel die over de zoogenaamde 2de afdeeling, die aan veel Gymnasiën òf vroeger was, òf nog is toegevoegd Daarover heb ik, bij mijne vergelijking van de Duitsche Gymnasiën met de onze (in de Symb. Liter. boven vermeld,) reeds als eene niet moeijelijke profetie geschreven: »dat men ook in ons land spoedig terug zou komen van de in Duitschland toen reeds verworpene manier, om een zoo ongelijksoortig onderwijs te vereenigen." In Arnhem, Amsterdam en andere steden is men, na eene proef van eenige

jaren, tot den ouden koninklijken weg teruggekeerd en langzamerhand zal men door ondervinding op andere plaatsen ook wel wijzer worden, zelfs voor dat de wet, die te gemoet gezien wordt, zulk eene heterogene vereeniging opheft. Immers al zijn wij het niet in alle opzigten met het grootsche, maar bijna onuitvoerlijke ontwerp voor de regeling van het middelbaar onderwijs van D^r. VITRINGA eens, in zijn voorstel tot die scheiding stemmen wij met hem geheel in. Wij voor ons zijn hier te Utrecht, door de goede inzigten onzer curatoren, tot onze vreugde altijd voor dat vereenigen van tweederlei onderwijs bewaard gebleven, al zijn wij ook in veel verbeteringen, b. v. het opnemen der nieuwe talen enz. andere scholen voorgegaan, en daar onze scholen duurzaam blijven bloeijen, vreezen wij *thans* vooral niet meer, dat zoo iets ons immer zal worden opgedrongen.

Maar het wordt tijd, dat ik, na deze algemeene opmerkingen over de verdeeling der werkzaamheden, tot het werk der docenten zelf overga.

Ik begin met eene hoofdzaak , die niemand bij de intrede van eenen praktischen werkkring zal voorbijzien, het gewigt namelijk der taak, die men op zich neemt. Groot is voorzeker de verantwoording van elk man van studie, die de schatten van kennis, aan de Akademie verzameld, in de maatschappij gaat aanwenden en toepassen. Onbeschrijfelijk groot is het nut, dat de bekwame en ijverige medicus, leeraar van de godsdienst en regtsgeleerde aan eenen uitgebreiden kring van landgenooten, dikwijls aan het geheele vaderland, kan aanbrengen, gelijk evenzeer zijne onbekwaamheid en werkeloosheid het geluk van duizenden kan verpesten.

Maar wat die allen zullen doen of verzaken; of zij de lichten en de wellust, of de pesten en geesels der maatschappij zullen worden, dat hangt bovenal van uwe lessen, van uwen omgang, van uwen invloed af, jeugdige vriend! die de gewigtige taak, de gewigtigste voorzeker van alle, op u neemt, om de kiemen van wijsheid en deugd in de nog teedere har-

ten dier aanstaande leeraars, regters, geneesheeren te ontwikkelen, haren wasdom te bevorderen en de nog buigzame harten zoo te leiden en te vormen, dat zij voor hun geheel leven liefde tot pligtsbetrachting, zucht voor het edele en goede, eerbied voor waarheid en deugd in zich opnemen en doen wortelen! — Bedenkt gij dit bij de aanvaarding van uwe taak (en wie zoude dit niet?) dan zult gij het oogenblik uwer keuze zegenen, om uw leven aan het onderwijs op de Gymnasiën te wijden. Doch niet slechts bij de aanvaarding van uw werk, ook bij elke hervatting van een nieuwen jaarkring, na iederen rusttijd, ja elken dag, moet u het belang van uw werk en van uwen omgang met uwe leerlingen levendig voor den geest staan! Van ieder woord, door u gesproken, van elke meening, door u geuit, van uw geheel gedrag te midden uwer jeugdige leerlingen hangt zoo wel *hun* geluk of ongeluk, als dat van die ontelbaren af, op wier lot en karakter zij eenmaal weder den uitgebreidsten invloed zullen hebben. Gij *schrijft*, gelijk SOCRATES zeide, in de weeke en deugdzame zielen dier knapen, wier lot en leven gij beheerscht, en prent hun of de eeuwige beginselen van regt, van orde en deugd, of de onuitwischbare trekken van onregt, wanorde en ondeugd in! En denk niet, dat het meer op uwe *taal*kundige dan op uwe *levens*lessen aankomt. Wie PLATO's werk *over den Staat* heeft gelezen en den knaap van nabij kent, heeft de vaste overtuiging, dat geen leeftijd, bij het dikwijls onbuigzame toch zoo veel geneigdheid bezit, om karakteristieke gezegden of spreuken van hunnen leermeester in toepassing te brengen, als *das Knabenalter*, gelijk de Duitscher het noemt. Hooren zij van u een u eigen gezegde, eene treffende spreuk, eene ongewone stelling of meening, jaren na hunnen schooltijd zullen zij u die nog óf als hun lievelingswoord, óf als het mikpunt hunner spotternij herinneren.

Neen voorzeker, niet onverschillig is het, wat wij op onze scholen zeggen, wie wij daar zijn, hoe wij ons daar gedra-

gen; van *onze* woorden en van *ons* gedrag hangt dikwerf de geheele vorming des knaaps ten goede of ten kwade af (†).

En hier heb ik een woord tot u, *πολυλόγοι*! die tusschen uwe lessen in, uit de bronnen uwer wijsheid, gelijk gij meent, onophoudelijk nieuwe redenen laat vloeijen en daardoor denkt nut te stichten. Bedenkt gij wel altijd, *wat* gij zegt? Loopen uwe verhalen en uitweidingen steeds over de zaken, die behandeld worden, en is het dikwijls wel oorbaar, dat gij bij uwe jeugdige leerlingen uitspreekt, wat gij liever onder mannen van jaren hadt moeten zeggen? — Gij meent nut te stichten door uit de diepte uwer kennis telkens nieuwe schatten van wijsheid voor uwe schooljeugd op te delven; en *gij*, die telkens uwe leerlingen tot eerbied voor orde aanspoort, *gij* zelve zijt het juist, die een voorbeeld van wanorde geeft. Wat toch is grooter gebrek aan orde, dan telkens den gang der werkzaamheden door dergelijke intermezzo's, gepast of ongepast, af te breken, en de behandeling van eenen taalregel of den loop der interpretatie eener belangrijke plaats in den vloed uwer woorden, als het ware, te versmoren? Daarbij komt, dat gij ten gevolge van uwe uitweidingen de dagelijksche taak, met uwe leerlingen bepaald, meestal niet afdoet en hun daardoor gelegenheid moet geven, om te huis te luijeren.

Maar welligt meent gij u door die episoden tusschen uw werk bij uwe kweekelingen bemind te maken en hen aan u te boeijen? — Juist het tegendeel zult gij bewerken; want de knapen gevoelen zeer goed, wat ter zake dient, wat niet;

(†) Hierbij mag ik ook wel de *publiciteit* vermelden, die onze woorden en daden, uit de schijnbaar veilige latebrae der school in den boezem der familiën en zoo op aller tongen overgebragt, verkrijgen. Immers, al wilde SOLON van de school een heiligdom maken, welks ongevraagde binnentreding eenen slaaf het leven kostte en al wenscht een Pedagoog in Jahn's Jahrbücher Jan. 1851, dat men met de geheimen en het interne der school niet te koop loope, jongens blijven jongens, en al het zonderlinge of treffende, dat zij op school opmerken, dient, bij hunne opregtheid, om het middagmaal der ouders te kruiden.

en inderdaad zien zij zelve het ongaarne, dat gij telkens van de hoofdzaak afdwaalt, omdat zij van nature gevoel voor orde hebben en liever met u afdoen, wat zij bewerkt hebben, dan telkens met een deel van hunne taak óf met het geheele dagwerk te blijven zitten.

Zoo veel hoort er toe, op de school te spreken, waar het past! Van zoo veel belang is het voor den docent, dagelijks te bedenken, of hij nut of onheil door zijne woorden zal stichten; en zoo ergens, dan geldt het hier: *digito compesce labellum.* Immers verleidelijk is het, (ik kan mij dit best voorstellen,) als men veel weet, altijd de gelegenheid te hebben, om het aan weetgierige knapen te debiteren, en er behoort een ijzervaste wil toe, niet meer, dan wat ter zake dient, te spreken, en langs dien weg in staat te zijn, om elken dag en elk uur de bepaalde taak af te doen. En toch is dit een der voornaamste grondslagen voor eene goede leermethode.

De jeugdige docent zal dus wel gevoelen, hoe gewigtig zijne taak is en zich overtuigd houden, dat die tijd voorbij is, waarop men zijn werk, als dat van een schoolvos, met plak en roede gewapend, plagt te bespotten en te verachten. Integendeel is de docent *zelf* van het gewigt van zijnen werkkring doordrongen; men zal hem boven regter en geneesheer, boven regenten en overheden waarderen en op de handen dragen. Maar hij moet bij het besef van het belang zijner taak, ook voor die taak geheel berekend zijn. En daartoe moet hij *vooral* de noodige kundigheden verzameld hebben.

»En is er dan zulk een omvang van kundigheden noodig (vraagt de Candidaat of Doctor in de Letteren, die naar de betrekking van praeceptor of op grootere Gymnasiën van laagsten praeceptor staat,) — wat wordt er op die laagste klasse anders behandeld dan de allereerste beginselen der oude talen, en met welk eene geringe mate van kennis kan men daar in de behoefte der leerlingen voorzien?" — Gij bedriegt u geheel en al, is mijn antwoord, zoo gij het gemakkelijker

rekent, voor hem die de Akademie verlaat, op de laagste dan op de hoogste klassen het onderwijs te beginnen. Op deze blijft men grootendeels in die werkzaamheden voortgaan, waarvoor men aan de Hoogeschool leefde; op gene treedt men een geheel ander veld in.

Op de hoogere klassen is de lezing en verklaring der oude schrijvers hoofddoel en de grammatica de steun daarvan: op de laagste daarentegen komt het op al de nuancen van de grammatica, op de eigenlijke beteekenis, zamenstelling, uitspraak en vormen der woorden aan. En wee u! zoo de 13jarige knaap bemerkt, dat gij in eene dezer zaken wankelt; door éen blijk van onkunde verliest gij bij hem uw krediet. En niets nadeeliger dan dit. Hij komt bij u ter school, met de veronderstelling, dat *gij alles* weet, dat *gij* hem in alles den weg kunt wijzen, dat uwe kunde niet falen *kan;* — en, al wilt gij hem langzamerhand met SOCRATES het *οὐδὲν οἶδα* inboezemen, begin in vredesnaam niet, met dat dadelijk op den voorgrond te stellen. Doet gij dat, dan is uwe achtbaarheid bij en uw invloed op hem verloren. Gelukkig echter gij, zoo gij uwe grammatica altijd hebt bijgehouden, daar velen toch in hunne laatste studiejaren, in allerlei letterkundige beschouwingen verdiept, die eerste beginselen, gelijk men ze noemt, wel eens verwaarloozen en er zich, als zij beginnen te doceren, weer geheel in moeten zetten. Het is evenwel geen grammaticale naauwkeurigheid alleen, die de knaap dáár van u eischen zal; bij al wat hij met u behandelt in themata, in vertalingen, zelfs in de voorbeelden, die zijne grammatica tot opheldering der regels bevat, zijt gij zijn orakel. En ook hier wee u! zoo gij toont, in geschiedenis of lectuur van schrijvers of in oudheidkennis niet vast in uwe schoenen te staan. Zoodra gij ook hier zijne grondige en billijke vragen ontwijkt, staat uw gezag bij hem wankel en maakt hij er zich een feest van, om voor zijn makkers uwe onbedrevenheid door zijne vragen aan de kaak te stellen. Zoo veel vaste kennis zoo wel van zaken

als van grammatica behoort er toe, om aan de billijke eischen, die de school aan den laagsten praeceptor zelfs doet, te beantwoorden. Maar reken dan ook niet. dat gij daar geplaatst, inderdaad de *laagste* plaats onder de docenten bekleedt. Integendeel, van die eerste gronden, goed of kwalijk gelegd, hangt juist het geheele gebouw der volgende studiën bij uwe leerlingen af. Zoo dit beginsel ergens geldt, het geldt bovenal op onze scholen. Leert de knaap dáár met orde, naauwgezet en grondig werken, dan overwint hij zonder moeite de groote bezwaren, aan de studie der ouden verbonden; — zijn het daarentegen zwakke en onzekere grondslagen, die hij daar legt, nimmer zal hij van dien kanker der geleerdheid genezen worden. Zoo gewigtig is de taak, die de docent daar vervult. Maar niet alleen om het belang der taak, ik reken u ook in een ander opzigt gelukkig, als gij op een uitgebreider Gymnasium de laagte school eerst tot uwen praktischen werkkring voor u geopend ziet, en veel gelukkiger dan zoo gij, als rector van eene kleine school, alle klassen, of als conrector of rector van een talrijk Gymnasium dadelijk eene der hoogste klassen voor uwe rekening krijgt. Gelijk het voor een hoogleeraar aan de Atheneën bijna ondoenlijk is, om naar pligt en geweten in al de vakken van zijne faculteit collegie te geven, zoo is het ook eene bijna ondoenlijke taak, als men de Akademie verlaten heeft, dadelijk op al de klassen van een klein Gymnasium een zoo volledig onderwijs te geven, als voor elk dier weinige leerlingen eene behoefte is. Geen heilzamer wenk derhalve ontvingen wij, jonge literatoren, van onzen waardigen V. HEUSDE, dan dezen: dat het altijd wenschelijk voor ons was, aan eene grootere school met het laagste onderwijs te beginnen, en zoo langzamerhand de verschillende klassen te doorloopen, om eindelijk, van alle kanten met kennis en ondervinding toegerust, aan het hoofd van eene talrijke school te staan. Let ook slechts op de schoolboeken door hen bewerkt, die dezen gang volgden, en vergelijk daarmede, wat

door diegenen geschreven is, aan wie het schijnbare geluk te beurt viel, van dadelijk aan het hoofd van een groot Gymnasium te staan; en gij zult de eerste, zoo het de uitvloeisels zijn van grondige kunde, met die ondervinding gepaard, als voorbeelden van duidelijkheid en bevattelijkheid, als praktiesch bruikbaar en uitstekend geschikt, de laatste daarentegen, wel als geleerd, maar dikwijls als te weinig bevattelijk, te philosophiesch, te afgetrokken leeren kennen. Systemen van geleerdheid bevatten meestal de laatste, waarin gij de theoretische kennis en het genie welligt bewondert, maar die voor u, als leeraar veel geschikter zijn dan voor uwe leerlingen, waarvoor zij eigenlijk bestemd waren. Voor dezen toch moet alles duidelijk, bevattelijk en geleidelijk wezen; en dit laatste zullen u de werkjes der praktiesch-geoefende docenten alleen opleveren.

Het spreekt van zelf, dat ik op den voorgrond stel, dat de akademische voorbereiding den aanstaanden docent zoo moet ontwikkeld hebben, dat hij door eenige jaren in de Grieksche en Romeinsche oudheid geheel te verkeeren en als het ware te leven, daarin geheel te huis zij; en nadere bepaling der schrijvers, wier beoefening hem daartoe brengen kan, reken ik geheel onnoodig, daar de eischen der professoren te dezen opzigte hoe langer hoe minder inschikkelijk zijn. En geenszins te onregte. De docent toch moet zoo in de oudheid te huis zijn, dat hij, waar het pas geeft, zelfs op de laagste school, bij veel wat vertaald en bewerkt wordt, uit zijnen rijkdom van kundigheden, hier en daar eene korte en gepaste anekdote, en eene boeijende en onvergetelijke opheldering kan inlasschen, zonder daarom in het zoogenaamde beuzelen te vervallen. Hij moet takt hebben, om, zonder den draad der werkzaamheden te verliezen, nu en dan een vonk van het Grieksche genie of den gloed der Romeinsche probiteit tot opluistering en verlevendiging van het werk te doen schitteren. Daardoor neemt hij het dorre en drooge van het bijna enkel grammatikale werk der laagste klassen

weg; schoon ook die behandeling der grammatica inderdaad niet dor behoeft te zijn, maar zelve door bijgebragte vergelijkingen van andere talen (bij v. het Fransch bij het Latijn), door menschkundige opmerkingen over eigenaardige beteekenis der woorden, en vooral door etymologische ontwikkeling van de zamenstelling of vorming der woorden verwonderlijk kan vervrolijkt en opgeluisterd worden.

Men bemerkt dus, dat ik in den leeraar der laagste klasse of klassen niet enkel naauwkeurigheid in de Grammatica, maar tegelijk eenen rijkdom van wetenschap vereisch, die als milde daauw het schijnbaar dorre veld ook dáár vruchtbaar en bekoorlijk maakt, als men vooral maar weer zorgt, dat het geen stortvlagen van geleerdheid worden, die ik reeds als verwoestend en verderfelijk heb voorgesteld.

En wat zijn dan nu de spraakkunsten, welke de leesboeken, die wij daar moeten gebruiken?

Over de Grieksche Grammatica heb ik in de Bijdragen voor de Gymnasiën van 1860 mijn oordeel reeds uitgesproken. Na dien tijd gaf Prof. FRANCKEN nog eene nieuwe Rudimenta, welker aanbeveling door Dr. BURGER, (een' man van praktijk, even als FRANCKEN zelf) men met genoegen in de Gids (December 1860) zal lezen, en J. BRUINING maakte in eene *eerste afdeeling der Grieksche Spraakleer* eenen keurigen schat van aanmerkingen, uit diepe taalstudie geput, openbaar, welker kennis en toepassing voor ieder docent vooral van hoog belang zullen zijn.

Wat de Latijnsche Spraakkunst aangaat, zoude ik, ook nu nog, de Rudimenta van onzen, door langdurige praktijk uitstekend geoefenden, DORNSEIFFEN blijven aanbevelen, zoo er niet ook in dat opzigt in de laatste 30 jaren, bij uitbreiding van algemeene grammatikale studie, andere inzigten omtrent sommige hoofdpunten waren ontstaan. De vruchten dier diepere studie vindt men in MADVIG's spraakkunst, door BOOT uitgegeven, en in de verkorte Etymologie en Syntaxis van BOOT, daarnaar bewerkt; maar in de laatste zoo wel als in

de eerste mis ik dat opene en bevattelijke, hetwelk evenzeer uit de praktijk op de laagste klassen ontleend, als tot het onderrigt op die klassen vereischt wordt.

»Maar zijn er dan geen nieuwere spraakkunsten van praktische mannen, die tevens de hoogte der wetenschap bijhielden?" — Daar het onderwijs in het Latijn mijne hoofdtaak nooit is geweest, laat ik de beslissing daarover liever aan anderen over, schoon ik de uitgebreide Lat. Gramm. van BILLROTH en de beknopte van ELLENDT, beide voor onze scholen door MEHLER bewerkt, die van KÜHNER, door DE KLERCK bewerkt, en die van V. CAPELLE, als van mannen door eene praktische loopbaan geoefend, gerust durf aanbevelen.

En nu de leesboeken? — Vroeger plagt men, opdat ik weer met het Grieksch, mijne hoofdtaak, beginne, de leesboeken van JACOBS op de meeste, vooral op de lagere klassen te gebruiken, die, wat de zaken aangaat, uitmuntend voldeden, en zoo wel door verscheidenheid als door het boeijende en gepaste der gekozene stukken uitnemend geschikt waren, om den knaap in de Grieksche oudheid en in de Grieksche wereld geheel in te leiden en hem met het geestige, het vernuftige en vrolijkschertsende der Hellenen te doorvoeden. Twee zaken hebben echter die handleidingen door velen ter zijde doen leggen, de éene, het dialekt, waarop thans onze Grieksche grammatica's steunen, de andere, de zucht bij de meeste docenten, om spoedig den leerlingen de geschikte editiën der auteurs zelve, zoo als die in onzen tijd goedkoop en naar de beste lezingen bestaan, in handen te geven. Daar namelijk het attisch dialect de grondslag is der nieuwere Grieksche spraakkunst, en de leesboeken van JACOBS uit allerlei schrijvers, ook uit latere, zoo als Diodorus Siculus, Dionysius Halic., Plutarchus, Aelianus enz. waren verzameld, oordeelde men met regt, dat de leerling geen vasten gang in zijne taalstudie kon volgen, als hij in zijn leesboek telkens op vreemde vormen stuitte, die zijne grammatica verbood of niet als echt erkende. Daarom gaven KREENEN en

v. d. kloes een leesboek voor het Grieksch uit, en ook bij enger's veel gebruikte spraakkunst werd er een toepasselijk gemaakt. Hoe zuiver echter in die boeken over het geheel de taal mogt zijn, in de keuze der zaken staat althans het laatstgenoemde bij jacobs achter. Wat in de leesboeken van dezen zoo aantrekkelijk is voor den knaap, die talrijke geestige gezegden van vorsten, van wijsgeeren enz., mist men bijna geheel in enger's opstellen. En geen wonder, dat daarom zelfs de hoogleeraar cobet, te midden van al zijne kritische scheppingen, de behoefte inzag, die wij hebben aan een leesboek, dat in zuiver attisch van den Griekschen geest vervuld en voor de knapen juist daarom zoo aantrekkelijk moet zijn. Jammer echter, dat de professor te weinig heeft gelet op een geleidelijken voortgang van gemakkelijkere tot moeijelijkere stukken en dadelijk met volzinnen begint, die den aanvanger door hunne lengte en ingewikkeldheid doen duizelen. Dit, en te dikwerf herhaalde geestigheden van den zelfden aard, maken ook dit werk van den theoreticus eigenlijk minder geschikt dan vroeger dat van den practicus jacobs plagt te zijn. Er blijft dus voor iemand van smaak en oordeel nog over: een Grieksch leesboek, dat in zuiver attisch geschreven, niet van allerlei onbelangrijke, alledaagsche gezegden, maar van echt Grieksche, kernachtige, geestige, den knaap boeijende anecdoten en verhalen vervuld is, te bewerken. Weet gij, hoedanig een ik er wensch? Zoo als de *lectiones scholasticae* van bosscha voor het Latijn waren, en zoo als onlangs vitringa zoo wel als kan en schröder er voor het Latijn gegeven hebben. Dat zijn boeken, die de knaap verslinden zal, omdat hij belust is op zulken kost. Daarin vindt hij, wat hem geheel en al smaakt. Voor het bewerken en vatten van die volzinnen heeft hij moeite en ijver over. Uit elk gezegde toch, dat uit het hart en leven der oudheid is gegrepen, trekt hij voedsel voor zijnen geest. Dat is andere spijs voor zijn nadenken, dan die dorre, drooge, koude gezegden, die hij zich niet aantrekt, en

waarvoor hij smaak noch gevoel heeft. En waren er zulke uitstekende werkjes uit de Latijnsche schrijvers te verzamelen, hoe veel meer is die krachtige kost, hoe veel meer zijn die geestige en kernachtige gezegden bij de Grieken te vinden! — Mij dunkt, de vingers moeten menigen Literator, die niet met bezigheden overstelpt is, naar schrijven jeuken, als hij aan het aangename en heilzame van zulk eene taak denkt. Spoedig derhalve, hoop ik, dat ook in deze behoefte zal voorzien worden; maar onder die voorwaarde: men beginne met kleine, eenvoudige zinnen, en zorge, dat de taal langzamerhad moeijelijker worde, opdat men reeds in het eerste jaar van het Grieksche onderwijs van zulk een werkje gebruik kunne maken, en opdat men, na dat geheel bewerkt te hebben, tot Xenophon kunne overgaan. (†)

Als zoo de jonge docent, van het gewigt zijner edele taak steeds diep doordrongen, met de noodige kennis van grammatica en zaken toegerust, en van goede hulpmiddelen bij het werk, grammatica's en leesboeken, gebruik makende, zich onder zijne leerlingen met minzaamheid en tevens met waardigheid beweegt en zelf toont in zijne school zich op zijne plaats en zich het gelukkigst te gevoelen; — dan is er, mijns inziens, geen schooner, geen gewigtiger, geen nuttiger werk, dan te midden dier altijd vrolijke, altijd nieuwe zielskracht en nieuwen geest ontwikkelende knapen als in de atmosfeer eener eeuwige jeugd te ademen, te leven en werkzaam te zijn! — Hoe heerlijk blinkt het tafereel van zulk een' werkkring uit bij het akelige beeld van die ongelukkigen, die, alleen om den broode aan dat edele werk zich ver-

---

(†) Juist toen ik deze opmerkingen had neergeschreven, ontving ik: Grieksch leesboek voor eerstbeginnenden, naar GOTTSCHICK vrij bewerkt en naar het attisch taaleigen geregeld, door Dr. D. M. KAN, praeceptor te Groningen; een werkje, waardoor grootendeels in de bestaande behoefte is voorzien, schoon in het algemeen nog meer op den geregelden voortgang der spraakkunst dan op het geestige, puntige en treffende der zaken is gelet.

grijpen, de school hunne strafplaats noemen en die onschuldige en leerzame knapen met allerlei scheld- en vloekwoorden, als hunne dagelijksche plaag- en kwelgeesten, uitmaken! Hebt gij eenig gezag en doorzigt, edele mannen! die verzorgers der scholen zijt, zorgt dan toch hiervoor boven al, dat zulke misplaatsten, die uwe jongelingschap verpesten, zoo spoedig mogelijk, al is het salvo stipendio, ontslagen worden, op dat zij het edelste dat gij hebt, jongelingen, die eenmaal het zout en het licht der maatschappij moeten worden, niet geheel bederven en verstompen, in plaats van ze te veredelen en te verlichten.

Aanvaardt men zijne taak als jeugdig docent in de volle overtuiging van het groote gewigt van zijn werk, hoe zoude men dan opzien tegen de moeite en inspanning, die het behoorlijk vervullen dier taak vereischt. Neen voorzeker! ik wil u niet misleiden, jongelingen! die met Herkules op den kruisweg staat, en nog niet vast besloten hebt, of gij aan de liefelijkheden van een genotvol leven of aan de gestrenge pligten van arbeid en inspanning uwe levensdagen wilt wijden. Gevoelt gij u groot en sterk genoeg voor het laatste, kiest dan gerust den werkkring van docent; maar voelt gij u te veel door het eerste aangetrokken, waagt het dan niet een werk op u te nemen, met welks goede waarneming zich geen dagelijksch societeitsbezoek, geen gewone uitspanningen der genotrijke wereld, geen bijwonen van allerlei levensvermaken laten vereenigen. Zoo gij met dat alles niet op eens durft breken, zijt gij de ware leeraars niet. In ons werk vooral kan men geen twee heeren dienen, of men zal pligten ambtverzaker worden. Het is waar, wij docenten genieten, wat geneesheeren en sommige andere leden der maatschappij missen, de geheele rust der vacantietijden. Die uitspanning is voor den leeraar even verkwikkelijk en onontbeerlijk, als de slaap na den werkzamen dag voor ieder mensch en als de winterrust voor de ontwikkeling der natuur. Wie ons die rust ontneemt, of aan den rusttijd te veel

beknibbelt, hij maakt ons zoo wel als onze leerlingen ongeschikt voor het deegelijk vervullen onzer werkzaamheden. Als men maanden achtereen van den vroegen morgen tot den laten avond heeft onderwezen; als men iederen dag 10 à 12 uren aan inspanning des geestes heeft gewijd, dan zoude er eindelijk matheid of gebrek aan ijver ontstaan, zoo men na maanden werks niet enkele dagen of weken geheel vrij en van zijne gewone taak ontheven was. Zij, die in het bestuur der steden, en in het gestoelte des regts op de vaste uren werkzaam zijn, en wel eens aanmerking op onze vacantiën maken, weten het niet, wat het is, maanden achtereen iederen dag van 8 uren 's morgens dikwerf af tot aan den laten avond bijna van uur tot uur het moeijelijke werk van het onderwijs der jeugd, dat altijd inspant, zoo het bezield zal zijn, en dat toch altijd met opgewektheid behandeld moet worden, wel waar te nemen en te volbrengen. Iederen dag, dien men begint, kan men zonder nieuwen moed, zonder een inwendig vuur van zielskracht, zonder brandenden ijver voor zijne belangrijke taak niet naar behooren ten einde brengen. Misgunt den docenten dus hunne vacantie niet, gij heeren des bestuurs en regters, die te 12 of 2 uren het voornaamste van uw dagwerk hebt verrigt en dan uwe societeit, die gij als een onmisbaar sieraad voor uwen hoogeren stand beschouwt, geregeld bezoekt. Terwijl gij daar uwe nieuwspapieren op uw gemak doorsnuffelt, is de praeceptor weer onvermoeid bezig, en ontgint hij, even als in de morgenuren, den akker der geleerdheid in de harten zijner kweekelingen. Weest dan ook billijk en erkent het noodzakelijke der vacantierust voor den docent, die zich, zonder die verademing, zoude afbeulen en eindelijk onbruikbaar worden. Dan heeft hij eens, even als andere leden der maatschappij, over uur en tijd vrije beschikking, terwijl hij in zijnen werktijd altijd gereed moet staan als de klok slaat, en altijd ijverig moet zijn, als men in andere kringen wel eens geeuwt of dut. Denkt echter niet, dat hij dien tijd, enkel aan verade-

ming en verpoozing besteedt. Neen voorzeker! dat mag en moet een deel van zijne vacantie uitmaken; maar een groot deel dier dagen offert hij weder aan zijne beminde Muzen! Dan wijdt hij zich weder geheel aan lectuur, aan studie, aan zelfvolmaking in kennis en geleerdheid! Immers moet hij buiten de vacantiën dikwerf tijden achtereen van zijn dagwerk voor de school hoofdwerk maken; hij brengt dat groote offer gewillig aan gevoel voor pligt en roeping, maar dubbel verkwikt hij zich in eigene studiën weder in die gulden vacantiedagen. Dan zegt hij bijna met CATO: »se nunquam minus otiosum esse, quam quum osiosus sit." En met nieuwe schatten van kunde toegerust hervat hij dan weder bij het einde van den rusttijd zijn werk! Geen wonder, dat aan de Akademiën de professoren bij zulk eene hervatting hunner taak gulden woorden spreken die aan de vergetelheid ontrukt moeten worden!

Men duide mij deze uitweiding over de vacantiën niet ten kwade, nu ik beloofd had, juist over den arbeid en de inspanning, die ons werk vereischt, te spreken! Mannen, die over het lot van docenten beschikken, mogen op het noodwendige dier verpoozingen wel eens opmerkzaam gemaakt worden, omdat zij niet weten, wat er toe vereischt wordt, het werk, dat zij ons zoo gemakkelijk opdragen, en dat zij welligt ook zoo weinig moeijelijk beschouwen, naar waarde en naar pligt te vervullen. Maar tevens zoude ik den jongen literator het moeijelijke en arbeidzame zijner taak nimmer als aannemelijk durven voorstellen, zoo ik hem vooraf niet het genot der vacantierust had mogen voorspiegelen, Nu mag ik met vertrouwen met hem de school binnentreden en hem niet alleen dáár zijne werkzaamheden aanwijzen, maar ook datgene mededeelen, wat hij te huis, tot voorbereiding voor zijn werk, te doen heeft. Immers zoo ergens, dan komt het bij den docent, die orde en vastheid van gang wil volgen, vooral op dezen stelregel aan: »dat hij nimmer zijne schoollessen beginne, zonder naauwkeurig zich

vooraf op al de onderdeelen van zijn werk te hebben voorbereid. Ik bedoel hiermede niet alleen die gedeelten der leesboeken of auteurs en dat gedeelte der geschiedenis, dat aan de orde van den dag is, maar zelfs ook dat deel der spraakkunst, wat als taak is opgegeven. Het eerste zal niemand bevreemden, het laatste welligt hem, die meent alleen het boek in de hand te moeten nemen om de lessen te overhooren, gelijk men het noemt. Naar mijn oordeel ontzegt zich de docent wel is waar de vrijheid niet, om, waar het op stipt van buiten leeren der lessen aankomt, de spraakkunst in te zien. Waar echter het getal leerlingen grooter is, en vooral op hoogere klassen, is niets wenschelijker, dan dat de docent zelf uit het hoofd over die lessen handelt en toont zelf te kennen, wat hij door zijne leerlingen wenscht aangeleerd. Dat geeft steun en vertrouwen zoo wel bij het opzeggen, als bij het toepassen dier zelfde regels bij gelegenheid van themata en vertalingen. Daardoor erlangt hij zelf die vastheid in het gebruik der grammaticale wetten, zonder welke geen uitspraken over fouten in themata enz. billijk of gegrond kunnen zijn. Vooral echter geldt deze stelregel bij het behandelen der geschiedenis, bij welker onderwijs de viva vox alleen indruk maken en iets duurzaams in het geheugen der knapen nalaten kan. Bij dit vak vooral moet de onderwijzer tegen geen bezwaar van voorbereiding opzien; want alleen daardoor dat hij als het ware in dat tijdvak, waar over hij handelt, zelf leeft en alle uitkomende personen en zaken daarvan in hun verband kent, kan hij den leerling er zoo in verplaatsen, dat deze bijna niet weder *kan* vergeten, wat hij er eenmaal van hoorde. Wie echter zal dat kunnen, als hij er zelf slechts een flaauw denkbeeld van heeft en er niets dan eene in nevelen gehulde voorstelling van weet te geven? Men volge hier vooral het voorbeeld der ouden, zoo men nut wil stichten. Men zie HERODOTUS en LIVIUS de kunst af, om met sterke en stoute trekken de zaak in hare nuancen voor de verbeelding der

knapen af te schetsen, en men kan verzekerd zijn, dat zij na jaar en dag zullen kunnen terug geven, wat men hun zoo heeft voorgedragen. Maar daartoe moet er gevoel en bezieling, daartoe moet er kleur en leven bij de voordragt zijn. Wat zoo (gelijk SOCRATES bij zijne vergelijking van de ziel met wassen schrijftafels zeide,) er eenmaal diep wordt ingeprent, blijft onuitwischbaar in het geheugen gegrift en zal moeijelijker vergeten dan onthouden worden. — Zoude daartoe geen ruime voorbereiding noodig wezen? — Zonder drie of vier uren voorafgaande studie zal men in den aanvang zijner loopbaan ter naauwernood één uur naar eisch historieles geven. En het is daarom vooral, dat men den geschikten historieonderwijzer niet slechts op den hoogsten prijs moet stellen, (want hierbij geldt bijzonder het Homerische ὀλίγοιτε φίλοιτε), maar hem ook nimmer met een te groot aantal uren moet overladen.

En voor de gedeelten der auteurs, die men behandelt, ook al voorbereiding? vraagt men. Gewis, is mijn antwoord; want bij het diepzinnige, zaakrijke, puntige en dikwerf ingewikkelde der oude schrijvers kunnen de vragen der weetgierige knapen de geoefendheid en kunde des docents van alle zijden bestormen en hem tot eene uitspraak of een oordeel brengen, dat hij, zonder goede voorbereiding, gedwongen is te geven en naderhand tot zijnen spijt en met schaamte zoude moeten herroepen. Schoon dikwerf dezelfde stukken behandeld hebbende zal zelfs na tientallen jaren onderwijs geen bekwaam docent zijne lessen immer beginnen, zonder in den regel nog eens al de bezwaren, die zich voor eene goede vertaling in den weg kunnen stellen, gewikt en gewogen, en zijn eigen oordeel daarover tot beslissing gebragt te hebben.

En nu houd ik u nog even op, eer ik mij in de school zelve begeef. Ik moet u opmerkzaam maken op den duren pligt, om nooit één oogenblik te laat op uwen post te zijn. Wilt gij uwen ganschen morgen voor het onderwijs bederven, wees dan onachtzaam op den tijd van uwe intrede in de

school. Duchtige straffen en zware pensa worden er wel eens door den praeceptor aan de knapen opgelegd, omdat zij in die minuten, waarin hij in de school zijn moest, maar nog niet was, de eene of andere baldadigheid pleegden. Onregtvaardige, die gij zijt! als gij uwe leerlingen gaat tuchtigen voor *uw eigen* verzuim en gebrek aan tucht. Wat zoude wel ongerijmder wezen, dan dat 10 of 20 knapen, die zonder toezigt zijn, van dien tijd, in welken zij den docent zitten te wachten, gebruik maken, om hunne vrijheidszucht, hun' lust tot vechten en stoeijen eens bot te vieren; en wijt het hun dus niet, als uwe trage komst tot stoeipartijen aanleiding heeft gegeven. En hoe dat op den ganschen schooltijd werkt? — De leerlingen zijn er door tot wanorde gebragt, en de leermeester wijdt dikwerf een half uur aan ongegronde berispingen. Zijne vrolijkheid en opgewektheid voor het werk is verstoord; en te gelijk met deze heeft hij zijnen invloed op zijne leerlingen verloren; want met een knorrig gezigt en humeur werkt gij niets goeds bij uwe knapen uit. Zij nemen alleen uwe lessen aan, zij zijn alleen enkel aandacht, zij vangen alleen uwe woorden op, als zij met liefde, met ingenomenheid worden gegeven, maar niet, als gij uwe denkbeelden en uwe uitspraken er met wrevel en geweld in wilt brommen. Geen onderwijs, geen invloed zonder welwillendheid en hartelijkheid tusschen leeraar en leerlingen.

Zoo veel van de voorbereiding en aanvang der lessen; nu begint onze taak in de school zelve, waar ik mij door een twintigtal leergierige, levenslustige knapen omringd denk. Daar moet, vooral op de lagere klassen, mijn oog, waaruit belangstelling in het aan te vangen werk en opgeruimdheid den leerlingen toestrale, zich niets laten ontgaan; mijne aandacht moet overal zijn en mag zich geen enkelen hunner laten ontglippen, en, zal dit geschieden, dan is de leermeester overal tegenwoordig, in plaats van gemakkelijk op zijnen zetel in te sluimeren. Ten einde in den beperkten tijd zoo veel

mogelijk af te doen, gaat hij zoo het kan, terwijl de lessen worden opgezegd, de orde en netheid van het schrijfwerk na; immers van den vorm hangt ook bij den leerling dikwerf de zaak zelve af. »Slordig schrift, slordig werk," is met regt de gevolgtrekking, die wij ook hier wettigen. Niemand zal dit dan ook verzaken, die inziet, hoeveel de leermeester voor den ganschen loop der studiën, ja voor het geheele levensgeluk van den leerling doen kan, als hij hem aan netheid en orde zoo wel in schrijven als in werken gewent. Daar zijn er, die dit kleinigheden en nietige beuzelingen noemen. Leest, die zoo denkt, de wijze lessen van den menschenkenner PLATO, en zijne wenken zullen u tot andere gedachten, zij zullen u tot de stelling brengen, dat het kind en de knaap, als zij in alles het schoone, het betamelijke, het ordentlijke zien en hooren, van zelven liefde daarvoor zullen opvatten en die kenmerken ook in *hun* doen en werken toepassen en afdrukken.

Is het getal uwer leerlingen te groot, laat dan niet altijd elk hunner die zelfde les opdreunen; want hoeveel belang zij er ook bij hebben, dat zij die naauwkeurig kennen, zoo iets, als het altijd geschiedt, is tijddoodend en vervelend, zoo wel voor leeraar als voor leerlingen. Vraagt dus niet aan allen van die les steeds rekenschap, maar aan sommigen, en altijd bij afwisseling, maar vooral aan de zwakkeren. En wilt gij nu en dan zekerheid, dat uwe 20 of 30 leerlingen *alle* de les behoorlijk kennen, laat hen dan somtijds die op schrift brengen. Zoo iets geschiedt in weinig minuten, en gij hebt er alleen dien last van, dat gij die 20 of 30 schriftelijke antwoorden even moet nazien; maar tegen arbeid of moeite, is onze bepaling, ziet de ware docent nimmer op. — Wilt gij echter nog een ander middel, om den knaap zelven belangstelling in het naauwkeurig leeren zijner lessen in te boezemen; (want bedenk dit, op de laagste klassen leert hij meestal nog *voor u* en omdat *gij* het wilt; nog bijna nooit, omdat het hem zelven tot nut zal zijn;) houd

dan om de 4 weken schriftelijke repetitiën zoo wel van de afgehandelde gedeelten der spraakkunst, door hen uwe vragen over de hoofdpunten te doen beantwoorden, als ook van het behandelde uit de leesboeken of schrijvers. O salutare repetitionis opus! is hierbij ook de uitroep, dien wij met WYTTENBACH doen. Geen heilzamer, geen vruchtbaarder werk, dan die herhalingen, waardoor de knaap zich tot *dagelijksche* vlijt en oplettendheid ziet aangespoord. Immers zoo ziet hij zelf in, dat elke les, door hem minder juist geleerd, hem naderhand dubbel moeite kost, wanneer hij eene eervolle plaats te midden zijner makkers op de lijsten wil innemen en voldoening van zijn werk hebben. En hier rijst nu van zelf de gewigtige vraag op, of er prijzen en eerbewijzen tot belooning van vlijt en goed gedrag moeten gegeven worden, ja, dan neen? — *Neen*, zeggen zij, die uit een wijsgeerig en zedelijk oogpunt de zaak beschouwen en de te sterk geprikkelde eerzucht eenen kanker der ziel, eene pest voor de nederigheid en eene rijke bron van eigenwaan noemen. — Wij geven toe, dat er enkelen zijn, wier zelfgevoel en hoogmoed door de ontvangene onderscheidingen eer versterkt dan bedwongen wordt; en wij behooren geenszins tot hen, die aan de bescheidenheid en nederigheid de eerste plaats onder de sieraden der jeugd ontzeggen. Maar onze ondervinding heeft ons geleerd, dat, wie aanleg tot bescheidenheid had, door het ontvangene eerbewijs dien karaktertrek niet verloor. Alleen zij, die door vroegere opvoeding te eerzuchtig, te hooggevoelend, te pedant waren geworden, werden er door het behalen van eerbewijzen niet beter op; maar zouden ook welligt zonder dat dezelfde gebleven zijn. En waarlijk, zoo lang kunst en kennis in de maatschappij der volwassenen en ontwikkelden nog door eereblijken en eermetaal worden aangemoedigd en opgewekt; zoo lang men bij de aanprijzing der deugd den zwakken sterveling nog op haar loon wijst; zoo lang mag men, mijns inziens, ook aan knapen en jongelingen nog wel een schoon boekwerk of een

getuigschrift als het loon hunner inspanning en vlijt voorhouden. Men make hen gedurig maar op de spreuk opmerkzaam: »gloria est *umbra* virtutis," en toone hun door eigen voorbeeld, dat men den *roem* niet voor de *deugd* zelve, maar voor hare *schaduw* houdt. Dan zie ik althans het groote gevaar dier voorvaderlijke gewoonte voor reinheid van zeden niet in. En vraagt gij, wat de natuur zelve, de beste leidsvrouw, ons daaromtrent leert? Verplaatst u met uwe verbeelding in het leven der oude Grieken, wier denken en handelen en streven wel het meest met dat onzer schoolknapen zal overeenkomen, en gij ontdekt bij hunne brandende zucht voor kennis en wetenschap geen minder wedijver, om niet slechts in ligchaamskrachten en vlugheid van armen en beenen, maar evenzeer in de gaven des geestes, in voortbrengselen van vinding en genie elkander voorbij te streven en den palm der overwinning te behalen! Neemt die dagelijksche ἀγῶνες uit de Grieksche wereld weg, en gij hebt er het albezielende element, den voornamen prikkel tot al wat schoon en edel is, den gloed, die alle die schoone vruchten tot rijpheid bragt, aan ontrukt. Dood en levenloos ligt zonder die worstel- en strijdperken in ligchaams- en geesteskrachten dat zelfde Hellas voor u, dat met en door deze het ideaal der ontwikkeling en van het genie heeft bereikt. En stelt gij u de knapenwereld anders voor? Grijpen zij niet elke gelegenheid aan om met elkander in sterkte van ligchaam zich te meten en maakt het niet den hefboom van hun werken en inspannen uit, dat zij dezen of genen ook in hun schoolwerk voorbijstreven? Waarlijk de natuur heeft, tot heil van den mensch en het menschdom, die betamelijke eer- en ijverzucht zoo in het wezen van den knaap ingeweven, dat het idioten mogen heeten, die dien prikkel niet kennen. Laat ons dan gerust ook in dezen (met de oude Stoïcynen) de natuur tot leidsvrouw nemen en den weg, dien zij ons tot ontwikkeling en opleiding onzer knapen aanwijst, zoo volgen, dat wij aan de voldoening dier natuurlijke begeerte, zoo veel mogelijk, hare

hadcelige zijde ontnemen. En dat zullen wij, als wij goed gedrag en vlijt niet minder dan uitstekende vorderingen beloonen.

Doch keeren wij van dezen uitstap op het veld van eer tot dat onzer werkzaamheden terug, en gaan wij nog iets naauwkeuriger na, hoe nuttig en hoe noodzakelijk vooral bij ons werk het gezet *repeteren* is. Dat de knapen altijd vrij gewillig, of liever zeer geneigd zijn, om telkens iets nieuws te behandelen en te bewerken, weet elk docent bij ondervinding. Hoe meer verandering en afwisseling van lectuur, schrijvers en boeken, hoe meer zij zich verlustigen; maar veel minder gereed zijn ze, om het behandelde in succum et sanguinem, gelijk men zegt, in zich op te nemen. En toch is het laatste even noodig als het eerste. *Non multa*, moet het ook hier zijn, *sed multum.* Wel nu! eene vaste wet zij het bij al de vertalingen en themata, die uwe leerlingen bewerken, dat zij nimmer die van heden beginnen, zonder die van gisteren te hebben herhaald. Dat geeft althans reeds eenige vastheid, maar is voor het genoegzaam kennen niet voldoende. Daartoe gebruike men de laatste week van iedere maand, om of schriftelijk, of mondeling door repetitiën zich van de noodzakelijke bedrevenheid der leerlingen te verzekeren in al datgene, wat zij in de drie eerste weken hebben bewerkt. Het geven van schriftelijke proeven baart den docent wel wat meer moeite, maar levert èn de meeste waarborgen op, dat de knaap in de zaken te huis is, èn geeft ook aanleiding om op lijsten van vlijt en vorderingen zijne zorgvuldige repetitiën te beloonen. Daarenboven wint men door schriftelijke proeven op school veel tijd uit, die anders wel eens aan het herkaauwen der behandelde zaken met de zwakkeren, dikwerf tot verveling der vluggeren, moet besteed worden.

Maar hier stuit welligt menig een op het bezwaar, dat aan naauwkeurige repetitiën schijnt verbonden te zijn. »Wilt gij, zegt men, de vertalingen herhaald hebben, zóó dat gij die, zelfs met het oog op uwe thema-lijsten, beoordeelt; dan zul-

len zij ook naauwkeurig moeten op schrift gebragt zijn, op dat de leerling hebbe, wat hij kunne nazien. En ik houd opgeschrevene vertalingen voor overbodig en nutteloos." Een gewigtig vraagpunt, voorzeker, en niet gemakkelijk te beantwoorden. Naar mijn oordeel hangt de beslissing hiervan geheel af van de vraag: *wie* en *wáár* men onderwijst. Is uwe klasse van 3 tot 7 of tot 8 in vorderingen vrij wel gelijkstaande leerlingen, dan is het misschien de veiligste en zekerste weg, dat uwe leerlingen bij het behandelen der Grieksche en Latijnsche schrijvers wel de noodige analyse der woorden en aanmerkingen over enkele moeijelijke constructiën opteekenen, maar de vertaling niet op schrift brengen. Die manier houdt aller aandacht altijd bezig; want elk moet zonder ophouden attent zijn, wil hij den zin des schrijvers vatten en naderhand teruggeven. Teekent men de vertalingen zelve op, dan steunt de leerling dikwerf meer op dat schrift dan op zijn eigen begrip, en hij brengt dikwijls naderhand eene vertaling voor den dag, die hij zelf ter naauwernood begrepen heeft. Het *αὐτὸς ἔφα* geldt dan vaak ook bij hem van zijnen leermeester. — Ik geloof echter, dat men op eene klasse van 10 tot 20 of 30 leerlingen zekerder en veiliger weg inslaat met ook de vertaling in de pen te geven. Immers al kunnen van die 20 leerlingen de meeste uwe hun vóórgezegde vertaling op dat oogenblik nagaan en u daarbij volgen, anderen zullen daartoe niet in staat wezen. Moeten de laatste dus naderhand u teruggeven, wat zij bij u hebben hooren vertalen. dan stuiten zij op te groote bezwaren. Het spreekt van zelf, dat men, na eenen tijdlang in eenig schrijver gewerkt te hebben, bij het voortwerken daarin, ook met eene talrijke klasse, den korten weg, van uit het hoofd te vertalen, kan beproeven; maar bij de intrede van elk nieuw veld van studie houd ik dat dáár voor te wankel en onzeker. Daarbij komt, dat eene naauwkeurige vertaling, op schrift gebragt, vooral voor de zwakkeren op eene talrijke klasse eene behoefte is, om goeden en netten stijl te leeren.

Uit deze beschouwingen ontwikkelt zich weder eene nieuwe vraag: »Naar wie moet de docent eener talrijke klasse zich schikken, naar het begrip der zwakkere of der vluggere leerlingen?" De groote kunst zal wel zijn, dat hij aan de vlugheid der laatsten weet voedsel te geven en de zwaksten te gelijk tot de noodige hoogte zoekt op te voeren; maar daartoe wordt een uitstekende aanleg en veel oefening en ondervinding in den leeraar vereischt. Over het geheel prijzen wij geenszins hem, die den minder vluggen, maar toch vlijtigen leerling van den beginne af verwaarloost, en als een' ballast der klasse zijner aandacht niet waardig rekent. Wie toch brengt het dikwijls verder, de vlugge, maar op zijne vlugheid wel eens te veel vertrouwende, of de onvermoeidwerkzame, maar met minder bevatting bedeelde leerling? — Vlijt overwint alles; maar met vlugheid gaat slechts bij weinigen doorzettende ijver gepaard. En hierbij geldt de keerzijde der spreuk *ardua quae pulchra*. Wie met moeite zich iets eigen maakt, heeft er niet alleen meer voldoening van, maar houdt ook meestal meer vast, wat hem inspanning kostte. Wie vlug begrijpt, laat zich ook wel eens vlug ontgaan, wat er bij hem zoo gemakkelijk invloog. Zijn er integendeel op eene klasse, die het aan aanleg en aan ijver tevens ontbreekt, en wier geringe vorderingen dus van den beginne af een hinderpaal voor den voortgang der geheele klasse zouden zijn, onverbiddelijk gestreng zij men met aan deze het regt van bevordering te ontzeggen, vooral op de laagste klassen, omdat op de grondslagen, daar gelegd, alle verdere werkzaamheden rusten moeten. En opdat dit met te meer grond geschiede, raad ik elken rector, die het tot nog toe niet deed, vooral op talrijke Gymnasiën, elke 3 of 6 maanden aan de ouders kortelijk de vorderingen hunner zonen en hunnen rang onder de leerlingen der klasse op eene statistike lijst mede te deelen. Lang heb ik er over gedacht, *hoe* dat het kortst en meest in het oogloopend *kon* geschieden; maar dat het geschieden *moest*, stond bij mij,

na de aanvaarding van het rectoraat, vast. Immers, volgens de spreuk, houdt meestal elk zijn' uil voor een valk, en komt dan eenmaal de uitspraak, dat de leerling op eene klasse moet blijven overzitten, dan is dit voor de ouders een hard en ondoorgrondelijk besluit, daar zij niet beter wisten, of hun zoon stond even uitstekend bij zijne leermeesters als bij hen aangeschreven. Ontvangen zij echter op gezette tijden eene lijst van vorderingen en gedrag, en hebben zij daarop het achterlijke van hunnen zoon gezien, dan zijn zij voorbereid op den slag, die hen treffen zal; en als zij eindelijk bij herhaling de slechte uitkomsten van hun zoons onderwijs zien, besluiten zij te eerder, om hem tot eene andere levenstaak te doen overgaan, tot geen geringe vreugde voor de docenten, die zich met regt verblijden, zulke ongeschikte leerlingen, als ballasten der school, te missen.

Maar hoe die lijsten begrijpelijk in te rigten? Ik heb er eindelijk het volgende op gevonden. Ik geef in de eerste kolom den stand van den eersten, in de tweede dien van den laatsten leerling en in de derde dien van N. N. op, en in de vierde zijnen rang van zitting. Zien nu de ouders boven de lijst het getal leerlingen, dan kunnen zij den betrekkelijken rang van hunnen zoon gemakkelijk opmaken en telkens zijn vooruit- of teruggaan in eenig vak beoordeelen. Zoo doende zal men regt hebben, om elke klasse van geheel ongeschikte leerlingen te zuiveren en daardoor zoo bij het geven van explicatien als bij het opgeven van de dagelijksche taak, die in huis moet bewerkt worden, zich een zeker midden te stellen, dat voor de vluggeren gemakkelijk, maar voor de vlijtigen, die minder vlug zijn, toch ook te bereiken is.

De dagelijksche taak, in huis te bewerken, vereischt vooral onze aandacht. Immers kan men het ontkennen, dat onze knapen, de meeste dagen *zes* uren, (soms *vier achtereen*) op de schoolbanken zittende, op een' leeftijd, waarop ook hunne ligchaamskracht beweging en oefening vereischt, òf voor hunne uitspanning, óf voor eenige liefhebberij den ove-

rigen tijd te huis vrij moesten hebben, en doen wij dan wat de natuur gebiedt, als wij hen daar op nieuw met uren inspanning bezwaren? — Ik geloof van neen, en zoude wenschen, dat er een middel te vinden ware, om hun ook in groote steden het ruime veld en de natuur te openen, waarvan de jeugd in kleine plaatsen en op het land het volle genot heeft, en dat volgens HORATIUS geheel met hun karakter strookt:

Imberbis juvenis, tandem custode remoto,
Gaudet equis canibusque et aprici gramine campi.

Dat zou voor ligchaam en ziel dagelijks frissche en nieuwe krachten geven. Maar helaas! er moet op onze scholen thans zoo veel, misschien te veel, geleerd worden. Voeg immers bij het Latijn, dat oudtijds bijna het eenige was, dezelfde mate Grieksch, en bij het Grieksch de wiskunde, en bij dat alles Fransch en Duitsch en Engelsch en geschiedenis en fabelkunde, en gij hebt nog niet alles genoemd, wat onze knapen beoefenen moeten. Kan dat alles binnen 5 of 6 jaren tot eene tamelijke hoogte worden aangeleerd, zonder dat de knaap buiten zijnen schooltijd ook te huis nog enkele uren aan zijne studiën wijdt? — Ik wenschte het wel, maar houd het voor onmogelijk.

Maar is dan nu eenmaal, vooral door den onderlingen wedijver, dien het staatsexamen onder de Gymnasiën heeft verwekt, de omvang van werkzaamheden zoo uitgebreid, laat ons toch nimmer onze leerlingen met eene taak voor meer dan twee of drie avonduren huiselijk werk bezwaren. Dat kan nog gaan en laat nog een paar uren uitspanning toe; maar wie meer van hen eischt, ontrukt aan de jeugd hare frischheid, en aan de ontwikkeling der geniën onder haar, den vrijen gang.

Aan deze algemeene beschouwingen voeg ik nog eenige bijzondere opmerkingen toe, wier toepassing voor den docent van hooge waarde zijn:

1. Welk een standpunt de docent tegenover zijnen leerling

moet aannemen, weet ik niet beter dan met de woorden van KRAUSE te beschrijven:

»Der Erzieher selbst sei frei von aller Selbstsucht; er liebe im Zöglinge sich selbst und die Menschheit; er achte den Zögling nicht geringer als sich, ehrfurchtsvoll schauend, ob ihm nicht ein lebenvollerer, höhern Lebens empfänglicher Mensch im Zöglinge begegne.

»Der Lehrer strebe aus allen Kräften, ihn vortrefflicher zu machen, als er selbst ist.

»Er verlange kein anderes Uebergewicht über den Zögling, als welches dieser selbst empfindet.

»Ihn beseele Liebe, ihn halte Geduld, und das Gefühl seines gottähnliches Berufes lasse ihn die Beschwerden seines Werkes besiegen.

»Er bediene sich nur edler, reiner, dem Urbilde der Menschheit harmönischer Antriebe und Bildingsmittel, in welche Tugend, Liebe, Recht und Schönheit einstimmen, dasz der Zögling in ihm den wahren Menschen verehre."

2. Hij trachte den bijzonderen aanleg en het eigene karakter van ieder zijner leerlingen van nabij te leeren kennen. Immers gelijk in elk gezin soms de grootste verscheidenheid van aard in een klein getal kinderen wordt opgemerkt, en door verstandige ouders elk kind naar zijnen eigenen aard en aanleg wordt behandeld en geleid, niet anders, ja, nog veel meer gelde deze regel in de school. Gold bij ISOCRATES ten opzigte van de vorming van THEOPOMPUS en EPHORUS de stelling: »in altero se calcaribus, in altero freno uti;" ditzelfde zal wel op elke klasse voor den praeceptor tot pligt zijn. Maar hoe zal hij hierin slagen, zonder zich er op toe te leggen, de eigene trekken van elks karakter te leeren kennen? — En ook uit dit oogpunt beschouwd zal de verdeeling der jaarlijksche klassen, onder de bijzondere praeceptoren, wel de minst wenschelijke zijn. Immers zoo de leerling jaarlijks van den eenen praeceptor tot den ander overgaat, zal geen hunner den tijd en de gelegenheid hebben, om naar de grondige

bekendheid met elks bijzonder karakter zijne lessen en leiding in te rigten; want als hij hem eindelijk meer van nabij heeft leeren kennen, ziet hij hem weder van *zijne* school tot eene andere overgaan. En dat bestuderen van ieders aard en en aanleg, hoe aangenaam en nuttig ook, gaat bij velen niet zoo vlug en gemakkelijk, dat het in weinige dagen tot stand komt. Weken, ja maanden zijn er noodig, eer men de eigene neigingen en gebreken, den bijzonderen aard en aanleg eener talrijke klasse heeft bestudeerd.

3. Wat de docent bijzonder moet opmerken, kan ik het best met de woorden van QUINCTILIANUS uitdrukken: (l. I. c. 3.)

»Tradito sibi puero, docendi peritus ingenium ejus inprimis naturamque perspiciat. Ingenii signum in parvis praecipuum memoria est. Ejus duplex virtus, facile percipere et fideliter continere. Proximum, imitatio; nam id quoque est docilis naturae; sic tamen, ut ea, quae discit, effingat, non habitum forte et incessum, et siquid in pejus notabile est. Non dabit mihi spem bonae indolis, qui hoc imitandi studio petet, ut rideatur. Nam probus quoque inprimis erit ille vere ingeniosus; alioqui non peius duxerim tardi esse ingenii, quam mali. Probus autem ab illo segni et jacente plurimum aberit. Hic meus, quae tradentur, non difficulter accipiet; quaedam etiam interrogabit; sequetur tamen magis quam praecurret. Illud ingeniorum velut praecox genus non temere unquam pervenit ad frugem. Hi sunt qui parva facile faciunt, et audacia provecti, quicquid illic possunt, statim ostendunt. Possunt autem id demum, quod in proximo est. — Non multum praestant, sed cito; non subest vera vis, nec penitus immissis radicibus nititur. — Haec cum animadverterit, perspiciat deinceps, quonam modo tractandus sit discentis animus. Sunt quidam, nisi institeris, remissi; quidam imperia indignantur; quosdam continet metus, quosdam debilitat; alios continuatio extundit, in aliis plus impetus facit."

De leermeester moet, volgens QUINCHILIANUS, deze verscheidenheid van karakter bij zijn kweekelingen niet alleen weten

op te merken, maar hen ook daarnaar te behandelen en ieder zoo te onderrigten, dat de eigendommelijke voortreffelijkheid van zijnen zielsaanleg door het onderwijs voedsel ontvange en daarheen geleid worde, waarheen zijne gaven hem wijzen.

De natuur moet door de kunst geholpen worden.

Wie bestemd wordt tot iets, waartoe hij niet deugt, zal even weinig voldoen, als hij, wiens zielsgaven verwaarloosd worden.

De nasporing van den aanleg van ziel en het letten daarop bij de opvoeding is noodzakelijk.

De eene toch zal eene bijzondere neiging tot geschiedenis, de ander tot dichtkunst, een derde tot regtsgeleerdheid hebben, terwijl het voor eenigen beter is, dat men hen tot den ploeg zende.

Met eene beschrijving der bijzondere punten, waarop de docent bovenal acht moet slaan, zal ik hier echter niet voortgaan, daar ik hieromtrent onder anderen verwijzen kan naar het: *Pädagogisches Schatzkästlein* door Dr. WOHLFARTH te Leipzig in 1861 uitgegeven, van wien ik reeds de laatste wenken, door mij vermeld, onwillekeurig overnam, en wiens werkje kostbare schatten voor de opvoeding en vorming der jeugd bevat.

Utrecht, 31 *Dec.* 1861. A. EKKER.

VARIA.

Men krijgt tegenwoordig bijna geen werk over geschiedenis in handen, waarin niet de eene of andere nieuwe opmerking ons treft, waarin men niet verrast wordt door de eene of andere nieuwe ontdekking op historisch gebied, welke echter veelal bij ons den indruk maken van het verhaal van Columbus' ei; dikwijls toch denken wij dat wij dit of dat ook wel hadden kunnen vinden als wij plaatsen hadden vergeleken, feiten met elkander in verband gebragt, enz. Bij het bestudeeren der geschiedenis treft het ons meermalen hoe de verschillende bronnen elkander tegenspreken, zoodat men eerst na het naauwkeurigste onderzoek, na het toetsen aan gelijktijdige feiten of gebeurtenissen tot de waarheid doordringen kan; doch juist hierdoor zal eindelijk de schoone wetenschap der historie zonder onwaarheden, zonder twijfelingen te voorschijn treden, en dáár staan zooals wij haar inderdaad wenschen.

Het is mij nu en dan ook wel eens voorgekomen, dat ik deze of gene plaats opteekende en later inzag dat daardoor eene onwaarheid of onduidelijkheid zigtbaar werd. Deze aanteekeningen, misschien buiten mijn weten reeds elders opgenomen, zijn inderdaad »varia," waarom ik ze ook als zoodanig mededeel, zonder te trachten ze in een stijf keurslijf van stijl en taal te wringen.

Bij het lezen der Grieksche geschiedenis is het niet onduidelijk hoezeer de Grieksche schrijvers het er op hebben toegelegd om den oorlog, dien hunne landgenooten met zooveel

roem tegen de Perzen voerden, tot een' heldenkrijg te verheffen, waarbij de daden van HERAKLES, THESEUS, JASON en anderen slechts kinderspel waren; dat streven behaagde mogelijk den Grieken, doch den nakomeling, die naar onbewinpelde waarheid zoekt, voldoet het niet. Verdient het bv. geloof dat de Grieken den Perzen bij Marathon eene volkomene nederlaag toebragten, terwijl de overwonnenen toch onmiddelijk daarna zich gereed maakten om naar Athene te stevenen, waarin zij alleen door de vlugheid van MILTIADES verhinderd werden? Dat een leger van even 10,000 man eene tienvoudige magt terug jaagt is aan te nemen, doch dat zij die volkomen zouden overwinnen, het is moeijelijk aan te nemen.

XERXES echter wil die nederlaag (want een terugdrijven was voor zulk een magtig en trotsch vorst reeds eene nederlaag) wreken en roept daarvoor zijne Aziatische horden te wapen. Wij laten het cijfer onaangeroerd, want dit zal wel nooit worden uitgemaakt, doch ontdoen dien togt van een paar fabelen, welke ons daaromtrent misschien ter goeder trouw worden medegedeeld, moglijk ook met de bekende Graeca fides, die zoo gaarne datgene vergroot, wat hunne geschiedenis wondervol kon doen schijnen. HERODOTUS vertelt (VII 35) ons dat »XERXES het den Hellespont kwalijk nam (zijne brug verwoest te hebben), hem daarom driehonderd zweepslagen liet geven en eene keten in zee werpen." Hij, die zoo iets beval, was gewis krankzinnig, en dit kunnen wij toch van een man als XERXES niet verwachten; HERODOTUS dwaalt echter door zijne goedgeloovigheid; hij was eerst drie of vier jaar oud toen de togt plaats had, wij kunnen hem dus bijna niet als tijdgenoot van die gebeurtenis beschouwen, doch hij hoorde of las gewis de bekende regels uit de Perzen van AESCHYLUS (745, vlgg.) »(XERXES), die den heiligen Hellespont en den stroomenden Bosporus, den stroom Gods, als een slaaf met ketens dacht vast te houden, en de zeestraat veranderde, er ijzeren ketens inwierp en een' grooten weg voor een groot leger maakte." Hieruit zou het mij niet verwonderen dat

HERODOTUS zijn verhaal heeft geput en opgesierd; het zal ieder evenwel duidelijk zijn, dat de dichter sprak van het maken eener brug, welks deelen met ketens aan elkander verbonden waren.

Met een ander verhaal van dien togt steekt JUVENALIS reeds den draak. HERODOTUS verhaalt op twee plaatsen (VII 21 vlg. en 122) dat XERXES de landengte boven den berg Athos liet doorgraven, opdat zijne schepen door dit kanaal varende eene schipbreuk aan het voorgebergte van Athos zouden vermijden. Hij doet het verhaal zoo naauwkeurig mogelijk, vergeet zelfs de namen der opzigters bij het werk niet en toch is er van de geheele zaak niets waar. Uit in het werk gestelde onderzoekingen is gebleken, dat er tusschen Akanthus en Sane nimmer een kanaal gegraven is. Men behoeft slechts even eene kaart in te zien om het ondoeltreffende van zulk een' maatregel te begrijpen, want met het doorgraven van Athos vermeed men daarom nog niet de beide andere voorgebergten Ampelus en Canastraeum; het zou hier waarlijk het spreekwoord bevestigd hebben, dat men Scylla willende vermijden op Charybdis vervalt. Ik noemde daar JUVENALIS, die zeide reeds (X 173 vlgg.) »oudtijds geloofde men dat er door Athos een kanaal gegraven werd, en alles wat het leugenachtige Griekenland maar in de geschiedenis durfde opdisschen; en dat de geheele zee met zijne vloten bedekt was, en hij er met zijne wagens overreed. Wij gelooven dat de groote stroomen niet genoeg waren, en de Mediër bij zijn ontbijt de rivieren leêgdronk, en al hetgeen ons SOSTRATES (een Grieksch dichter die de daden van XERXES bezong) voorzingt."

Men zal zich herinneren hoe romantisch PLUTARCHUS ons den twist beschrijft tusschen EURYBIADES en THEMISTOKLES. waarbij de laatste tot den eerste, die den staf dreigend ophief, zeide: »sla toe, maar hoor." Als men nu met dit verhaal eens vergelijkt wat er bij HERODOTUS (VIII 59) voorkomt, dan geloof ik dat men er veel van toe zal gaan schrijven aan de

verbeeldingskracht van PLUTARCHUS en het geheele vertelsel tot de fabelachtige anekdoten rekenen. HERODOTUS vertelt dat de Korinthiër ADIMANTUS tot THEMISTOKLES, die vóór zijne beurt in de vergadering opstond, zeide: »THEMISTOKLES, bij den wedstrijd worden-zij, die vóór den tijd opstaan, met stokken geslagen," waarop de aangesprokene antwoordde: »en die achterblijven niet gekroond." Mij dunkt had THEMISTOKLES ook een twist gehad met EURYBIADES, dan zou HERODOTUS zulks wel geweten en niet nagelaten hebben het mede te deelen.

Hoe men er over het algemeen van houdt om verhalen zóó op te sieren, dat zij aan het onmogelijke grenzen, blijkt nog uit denzelfden schrijver. HERODOTUS vertelt (VI 114) dat KYNEGIRUS een Athener bij de vervolging der Perzen na den slag van Marathon, sneuvelde, nadat hem de hand was afgehouwen, waarmede hij een Perzisch schip trachtte vast te houden. JUSTINUS (II 9) maakt er bij, dat KYNEGIRUS toen het schip met de andere hand vasthield, en toen hem ook deze werd afgehakt hij de schuit nog met de tanden vastgreep! Om nog even bij denzelfden HERODOTUS te blijven: ieder kent het vertelsel, dat hij een zijner boeken op de Olympische spelen voorlas en dat de jonge THUKYDIDES, die er tegengenwoordig was, daardoor zoo aangedaan werd dat hij begon te weenen; HERODOTUS die het zag zou tot den vader gezegd hebben »OLORUS, uw zoon heeft een gemoed dat vurig naar wetenschap dorst." De schrijvers echter die het vertellen (LUCIANUS, PHOTIUS en SUIDAS) leefden veel later; mogelijk hebben zij het uit den een' of anderen dichter geput. Daarenboven moet THUKYDIDES al zeer jong geweest zijn toen dit geschiedde; waarschijnlijk las HERODOTUS een deel van zijn werk op de Olympische spelen van 456 of 452 voor, terwijl THUKYDIDES tusschen deze beide jaren in geboren werd.

HUBERTS.

S C H R IJ V E N. (†)

Cicero zegt ergens: »de pen is de beste leermeester in het spreken." Deze stelling kan meer algemeen genomen worden. Men late er de laatste woorden gerust af en zegge: de pen is de beste leermeester. Deze schijnbaar paradoxe stelling wil ik trachten te verdedigen. Ik beweer, dat over het geheel schrijfwerk de beste resultaten geeft, mits het met oordeel wordt behandeld. Jonge docenten vinden er vaak genoegen in om veel met hunne discipels te praten, en verwachten daarvan eene groote uitwerking. Als dit hun tegenvalt verwonderen zij zich, dat daarvan zoo weinig blijft hangen, en schrijven dit daaraan toe, dat de jongens niet oplettend zijn. Dan ergeren zij zich over hunne geringe belangstelling, gevoelen zich ongelukkig en krijgen den naam, dat zij geen orde kunnen houden. De reden hiervan is hun verborgen, en daardoor krijgt het al ligt den schijn, dat er geen ellendiger werk is dan onderwijs te geven. De ware reden echter is in hunne verkeerde methode te zoeken. Meestal hapert het daaraan, dat zij te weinig laten schrijven. Wanneer de jongens schrijven, dan zijn zij bezig en hunne handen hebben iets te doen. Daardoor vervelen zij zich minder en krijgen minder verzoeking om kwaad te doen. Daarenboven heeft dit het voordeel, dat zij niet bloot receptief zijn maar productief; en de geest onthoudt het best datgene, waarbij hij productief is. Eindelijk zijn de jongens zoolang zij schrijven genoodzaakt op hun papier te zien en niet elkander aan

(†) Dit opstel is voor jonge docenten bestemd. Oude practici mogen het overslaan.

te kijken, en ook dit neemt eene groote gelegenheid tot perturbatie weg. Wij beweren dus, dat overal, waar het mogelijk is, het schrijven de beste resultaten geven zal. Evenwel vatte men dit met geest van onderscheid op. Schrijven zooals de monniken deden, die copieerden of een dictaat opschreven, is monnikenwerk en geeft monnikenresultaten. Wij bedoelen zulk schrijven, waarbij de schrijver moet denken, wat hij schrijven zal. Wij willen dit met eenige voorbeelden ophelderen. Een jong docent leert b. v. de jongens de grieksche accenten. Wanneer hij ze nu de regels laat van buiten leeren en die overhoort, dan begrijpen zij er niets van. Om dit te verhelpen staat hij te praten en legt die regels uit en heldert ze met voorbeelden op. Nu is het welligt iets beter, maar er is veel kans, dat de jongens al dat gepraat over abstracte vormen, die hun geene voorstelling geven, erg vervelend vinden, en er maar half naar luisteren. Nu heeft zijn spreken in hunnen geest geene heldere begrippen veroorzaakt, en zij hebben er dus eigenlijk niets van meêgedragen. Hij heeft zich voor niet afgesloofd en kan nu klagen over den onwil en de domheid van de jongens. De schuld ligt evenwel niet aan de jongens, maar aan de verkeerde methode. Nu denkt hij aan de hierboven aangehaalde woorden van CICERO en geeft aan de jongens eene menigte woorden zonder accenten op, waarop zij met behulp der regels de accenten moeten schrijven. In den beginne gaat dit niet best, maar hij verwijst ze telkens op de regels en als zij fouten maken onderstreept hij die, maar laat ze zelf zoeken, waar de fout zit, en ziet! weldra begrijpen zij de accenten en onthouden de regels nu gemakkelijk. Waar zit de oorzaak? Daarin, dat zij de regels nu zelf hebben toegepast, dat zij niet alleen receptief geweest zijn maar productief; dat zij door hunne pen gedwongen zijn om te denken.

Een ander voorbeeld. De Grieksche declinaties en conjugaties, vooral de laatste zijn voor jongens lastig. Als zij ze

moeten van buiten leeren, kunnen zij ze haast niet in hun hoofd krijgen. Om dit te verhelpen neemt de docent een stuk krijt en expliceert op het bord, hoe de vormen uit elkander ontstaan. Nu denkt hij, dat de jongens het wel zullen begrepen hebben, en laat ze nu van buiten leeren; maar de resultaten zijn ellendig. Dit verdriet hem en hij onderzoekt naar de oorzaak. Hij merkt al ras dat de jongens, terwijl hij voor het bord staat, niet opletten, maar achter zijnen rug gekheid maken. Die kwade jongens! zegt hij. Een oudere collega echter zegt hem, dat die jongens niet erger zijn dan andere, maar dat de jeugd meer van lagchen houdt dan van declineren en conjugeren, en dat als de meester de jongens niet aankijkt en de jongens niets te doen hebben dan op te letten, gekheid maken onvermijdelijk is. Wat doet hij nu? Hij komt door raad van anderen of door eigen nadenken op het denkbeeld, om de jongens eerst alleen uitgangen en daarna volledige paradigmata te laten schrijven, natuurlijk met verwijzing op de regels, die leeren, hoe zij doen moeten. Nu hebben de jongens er meer lust in, omdat zij bezig zijn, en omdat zij zelf moeten denken. Zij blijven er bij en de declinaties en conjugaties komen er in.

Ditzelfde laat zich met de noodige wijzingen ook op de geschiedenis toepassen. De beginselen der geschiedenis zijn moeijelijk te doceren (†). Anecdotes zijn aangenaam om te hooren en ligt om te onthouden, maar anecdotes zijn nog geen geschiedenis. Wat er verder over geschiedenis gesproken wordt verveelt de jongens, omdat zij moeten stilzitten, zij hebben er geen ooren voor en onthouden het niet. Nu zijn het weder dezelfde klagten. De jongens deugen niet. Och ja wel! de jongens zijn niet zoo bijzonder ondeugend, maar de methode deugt niet. Wat doet de docent nu? Hij geeft vragen over de geschiedenis op, en laat de jongens die

(†) Dit is op meer gevörderde leerlingen niet toepasselijk. Dit stuk is dan ook voor jonge docenten bestemd.

op schrift beantwoorden, of laat tabellen maken, of opstellen over onderwerpen uit de geschiedenis. Dit gaat beter. Nu hebben de jongens wat te doen, zij zitten niet leeg. Daardoor vervelen zij zich niet, hun geest is er bij, en er blijft meer van hangen.

Ook op het vertalen is dit van toepassing. Laat de jongens te huis een stuk van eenen schrijver nazien, om dit op school te kunnen vertalen. Dat zal welligt vrij goed gaan, althans op de hoogere klassen, maar in den regel zullen zij er over heen loopen. Laat hen echter hunne vertaling op schrift maken. Dan zien zij hun eigen werk, en merken welligt zelf reeds, dat er wat aan hapert, en wanneer de docent nu hunne vertaling mondeling corrigeert, maar hen die verbetering hetzij terstond, hetzij later laat opschrijven, dan hebben zij de goede vertaling in hun eigen schrift voor hunne oogen, en zóó blijft er meer van in hunnen geest hangen dan wanneer zij alleen op hunne ooren en hun geheugen moeten rekenen.

Deze voorbeelden zijn voldoende, om mijne stelling op te helderen en te bewijzen. Ik aarzel niet te beweren, dat overal, waar het doenlijk is, het schrijven betere resultaten zal geven dan het hooren, en dat vele docenten, die over domme of onwillige jongens te klagen hebben, diezelfde jongens knap en gewillig zullen zien worden, wanneer zij ze zoo weinig mogelijk laten hooren en zooveel mogelijk laten schrijven, mits dit schrijven niet op de wijze der monniken maar op die van CICERO geschiede, dat is, mits zij niet als werktuigen schrijven wat hun wordt voorgelegd of voorgezegd, maar zooveel mogelijk moeten denken om te kunnen schrijven. Denken moeten zij leeren, en de methode, die hen het best doet denken, is de beste, maar over het geheel zullen de jongens veel meer denken als zij moeten schrijven dan als zij bloot moeten toehooren.

D. BURGER.

EEN ENKEL WOORD OVER DE ΕΠΙΚΛΗΡΟΙ.

Hij, die de algemeene docentenvergadering in Julij 1862 te Oud-Leusden heeft bijgewoond, zal zich herinneren dat er toen naar aanleiding van een door den voorzitter geuit verlangen, eenige gedachten gewisseld werden over een punt in de Grieksche antiquiteiten, waaraan bovenstaande titel herinneren doet; het is naar aanleiding daarvan, dat ik een enkel woord daaromtrent wil mededeelen, hetwelk ik hoop dat, al mist het ook grootendeels het frissche der nieuwheid, toch aanleiding kan geven om het een en ander van het toen besprokene op te helderen.

Volgens de verklaring van POLLUX (III 33) is eene *ἐπίκληρος — ἡ ἐπὶ παντὶ τῷ κλήρῳ τρεφομένη μόνη θυγάτηρ, ... περιόντος τε τοῦ πατρὸς καὶ ἀποθανόντος*; sommigen noemden eene zoodanige ook *πατροῦχος*, terwijl de redenaar ISAEUS en SOLON haar den naam van *ἐπικληρῖτις* gaven; en zoo deze verklaring niet genoegzaam ware, blijkt de beteekenis van het woord ten duidelijkste uit ARISTOPHANES waar hij in de Vogels (1651 vlgg.) HERAKLES vragen laat »Ben ik een bastaard? Wat zegt gij?" waarop hem PISTHAETERUS antwoordt: »Dat zijt gij waarachtig, daar gij uit eene vreemde vrouw geboren zijt. Of hoe meent gij dat Athene, die eene dochter is, eene *ἐπίκληρος* zou zijn als haar broeders wettige kinderen waren?" Uit het vervolg van hun gesprek blijkt, dat als er slechts dochters waren deze alleen konden erven en de bastaardzonen niets kregen, zelfs niet al liet de vader geene dochters na,

waarbij PISTHAETERUS als bewijs eene wet van SOLON aanhaalt. Bleven nu eene of meerdere dochters als eenige erfgenamen van een' rijken vader achter, dan waren de naaste bloedverwanten geregtigd deze te huwen. Men kan ligt nagaan, dat hierover zeer dikwijls regtsgedingen plaats hadden, om door den regter te doen uitmaken wie ὁ ἐγγύτατα γένους was. Wanneer er aldus over eene rijke efgename een proces gevoerd werd, werd zij gewoonlijk ἐπίδικος genoemd, en liep de regtshandel af, of was er geen proces te voeren geweest, als de bloedverwantschap namelijk ten duidelijkste bleek, dan heette zij ἀνεπίδικος.

Somwijlen beschikte de vader reeds bij testament over zijne erfgename, door namelijk zijn vermogen aan dezen of genen zijner bloedverwanten te vermaken, waarbij stilzwijgend de verpligting op dezen rustte om het meisje te huwen. Had de vader echter vroeger zijne dochter uitgehuwelijkt, zonder haar de erfenis te schenken, doch hierover bij testament anders beschikt, dan werd dit laatste voor ongeldig verklaard. Nu vroeg in den regel na den dood des vaders de naaste bloedverwant (en als er meer dochters waren een even groot getal der naaste bloedverwanten in afgaande lijn, zoodat de naaste de oudste dochter vroeg, enz.) aan den archont het meisje ten huwelijk (ἐπιδικασία). Als de aanvrage in behoorlijken vorm was opgesteld en afgelezen dan vroeg de κῆρυξ, εἴ τις ἀμφισβητεῖν ἢ παρακαταβάλλειν βούλεται τῆς ἐπικλήρου τοῦ δεῖνος. Deed zich niemand op dan trouwde de aanvrager; kwam er onverwacht echter deze of gene te voorschijn, die zich op nadere bloedverwantschap beriep, of om eenige andere reden zich meer geregtigd waande, dan moest de regtbank uitspraak doen. Was de ἐπίκληρος gehuwd of aan een ander verloofd, dan moest die echtgenoot of verloofde van haar scheiden of afzien. Het schijnt dat er bij dergelijke processen ook παράστασις en παρακαταβολὴ plaats had, met welk doel echter weten wij niet zeker, mogelijk wel om hen, die de aanspraken

hadden gemaakt, te dwingen zulke meisjes te huwen, terwijl anders het gestorte geld aan de schatkist verviel; echter is daartegen in te brengen dat dan de bloedverwant ook het vermogen zijner aanstaande verloor om het in de handen te zien overgaan van hem, die het naast in bloedverwantschap op hem volgde; doch zulke gevallen zijn niet dan zeer zeldzaam denkbaar.

Voor de kennis dezer zaken zijn twee oratiën van het uiterste gewigt, nam. die van DEMOSTHENES tegen MAKARTATUS, en die van ISAEUS over de erfenis van PYRRHUS; uit beiden zijn al de termen afkomstig, welke hierbij als wettig in aanmerking komen. Het blijkt ons uit deze redevoeringen niet of de naaste bloedverwant zijne vrouw, zoo hij er reeds eene had, moest of mogt verstooten om der wille van eene rijke erfgename; alleen schijnt het dat zulks moest gebeuren wanneer de vader aan een der bloedverwanten, buiten zijne dochter om, zijn vermogen naliet, waarbij deze erfgenaam *verpligt* was het meisje te huwen.

Eene arme dochter, die geen broeders had, werd θῆσσα genoemd en omtrent zulk eene sprak de wet duidelijk; HARPOKRATION en ook SUIDAS vertellen ons dat als de naaste bloedverwant haar niet wilde huwen hij haar vijf μνᾶς geven moest, of volgens anderen overeenkomstig zijn vermogen met eene huwelijksgift voorzien; men vindt de geheele wet in de aangehaalde redevoering van DEMOSTHENES, waarin wordt bepaald dat een πεντακοσιομέδιμνος aan eene arme wees 500, een ἱππεὺς 300, en een ζευγίτης 150 drachmen moest uitkeeren; zoo er meerdere bloedverwanten zijn betaalde ieder zijn deel pondsgewijze.

Bij TERENTIUS komt eene phrase voor (Phorm. I, II, 75) waaruit men zou moeten opmaken dat er van geene gelduitkeering sprake kon zijn, doch een huwelijk steeds verpligtend was; »lex est ut orbae, qui sunt genere proxumi iis nubant, et illos ducere eadem haec lex iubet", zegt GETA tegen zijn' makker DAVUS; uit de Grieksche schrijvers evenwel blijkt

ten duidelijkste dat dit gezegde van den slaaf onvolledig de meening van den wetgever uitdrukt.

Het is bij al deze bepalingen ten zeerste duidelijk dat de Atheensche wetgever geene vrouw als regtspersoon erkende; miste zij de voogdijschap en bescherming haars vaders, dan moest zij onmiddelijk onder die van een' echtgenoot komen, en daarvoor zorgde de wet door te bepalen dat vaderlooze dochters *moesten* huwen met den naasten bloedverwant, of dat deze haar in staat stelde een' echtgenoot te krijgen. Zie verder over dit belangrijke punt HERMANN *Staatsalterthümer* § 120 en *Der Attische Process* van MEIER en SCHÖMANN, pag. 468 vlgg.

H.

(*) HET BEGRIP VAN DEUGD BIJ DE GRIEKEN IN HET HISTORISCHE TIJDPERK,

DOOR

Dr. H. J. MATTHES Jczn.

Indien de godsvereering der Grieken haren oorsprong te danken had aan de behoefte, om wezens te vereeren, die men ver boven de menschen verheven achtte, dan ging hier tevens het bewustzijn mede gepaard van de nietigheid en magteloosheid van den sterfelijken mensch. Men heeft zich dikwerf het Grieksche volk voorgesteld, als of het steeds in eene vrolijke en opgeruimde gemoedsgesteldheid verkeerde, en door het leven als 't ware heendartelde; doch slaan wij de werken hunner schrijvers open, dan vinden wij juist het tegendeel: overal klagten over de broosheid en rampzaligheid van den mensch. Het leven, zingt de dichter SIMONIDES, is zoo jammervol, dat zelfs de ijle lucht niet tusschen de elkaâr opvolgende rampen kan heen dringen. De aardbewoners zijn volgens SOPHOKLES niets dan schimmen, voorbijgaande schaduwen: dergelijke uitdrukkingen zouden hier in menigte kunnen worden bijgevoegd, die allen van de sombere, men zoude haast zeggen wanhopige gemoedsgesteldheid des schrijvers blijken dragen, en opdat men niet meenen zoude, dat

---

(*) De beide volgende opstellen, in een wetenschappelijken kring voorgedragen, zijn grootendeels ontleend aan het werk van Prof. K. F. NÄGELSBACH, dat ten titel draagt: *die nachhomerische Theologie des Griechischen Volksglaubens bis auf* ALEXANDER. Nürnberg 1857.

zij 't gevoelen van een' enkelen uitdrukken, zoo denke men aan 't geen SALLUSTIUS zoowel van zijne tijd- en landgenooten, als van vroegere geslachten in Griekenland en Italie beweert, wanneer hij zegt: het menschelijk geslacht beklaagt zich ten onregte, dat het, zwak en kortstondig, meer door het blinde toeval zou geregeerd worden, dan aan eigene kracht zijne bestemming zou behoeven verschuldigd te zijn. Wanneer ATHENE aan ODYSSEUS, die zich over de vergankelijkheid van het aardsche beklaagt, het volgende antwoord geeft; »zeg daarom niets onbehoorlijks tegen de Goden, noch verhef u in dwazen hoogmoed, zoo gij anderen in dapperheid en rijkdom overtreft; zie, de geringen worden verhoogd, en de magtigen vernederd, maar hen hebben de Goden lief, die verstandig de grenzen niet overschrijden, welke de Godheid den mensch gesteld heeft;" wanneer wij, zeg ik, deze vermaning der Godin door den dichter in den mond gelegd, waarmede soortgelijke uitdrukkingen van andere Grieksche schrijvers overeenstemmen, juist nagaan, dan blijkt het, dat de deugd, welke de Grieken σωφροσύνη noemden, en waardoor zij die verstandige bescheidenheid en zelfbeheersching verstonden, die den mensch van vromen eerbied voor de Goden vervult, en hem afmaant, om de palen, aan zijne kortzigtigheid en onwaardigheid gesteld, te overschrijden, dat die σωφροσύνη den grondslag uitmaakt van 't geen de Grieken voor het wezen der deugd hielden.

Zonder haar, zegt XENOPHON, heeft geene andere voortreffelijke hoedanigheid eenige waarde, en van SOKRATES zijn hooggeschatten leermeester verklaart hij, dat deze zich niet zoozeer beijverde om zijne volgelingen aan te raden, dat zij in kunsten of wetenschappen zouden uitmunten, maar wel daarin dat zij de σωφροσύνη behartigden, want hij meende, dat hoe meer zij, zonder die deugd te beoefenen, in andere opzigten boven hunne medeburgers zich konden onderscheiden, zij des te meer gevaar liepen, om slechte en booze menschen te worden. Deze vrome gematigdheid en zelfbeheersching is

bij de Grieken zoo diep ingeworteld in hun begrip van deugd, dat zelfs PLATON en ARISTOTELES in hunne wijsgeerige bepalingen van geene andere beschouwing zijn uitgegaan. De σωφροσύνη evenwel komt ook als afzonderlijke deugd in een meer beperkten zin voor; dan drukt zij de eerbaarheid en zedigheid uit, zoo als die jongeren van jaren en vrouwen voegt. Men zoude evenwel zich zeer bedriegen, wanneer men meende, dat zij diepe en heldere inzigten hadden aangaande de waarde der vrouw en de heiligheid van den huwelijksband. Het mingenot wordt door hen als eene natuurlijke behoefte aangemerkt, en zij geven zich volstrekt geene moeite om dit te bewimpelen. De echt dient alleen tot voortplanting, en om des staats wille, dat het dezen niet aan burgers ontbreke. Alles dus, wat de regten van den burger ten dezen opzigte verkort, wordt gestraft, niet, omdat men zich tegen de zedelijkheid, maar omdat men zich tegen den staat vergrijpt. Overspel is verboden, omdat de wet, waarop de echtverbindtenis rust, geschonden wordt; onteering eener maagd wordt, wanneer men haar trouwt, niet vervolgd, ja zelfs op verkrachting werd eene zachte straf gesteld. Om nu dergelijke inbreuken op het regt van anderen te voorkomen, werd reeds door SOLON gezorgd, dat van staatswege in deze behoefte voorzien werd, en zoo men verder nagaat, dat het den aanzienlijkste mannen niet ten kwade geduid werd met hetaeren om te gaan, en bij LYSIAS een aangeklaagde van het gemeenschappelijk bezit eener slavin als bijzit gewag maakt, als van eene geheel natuurlijke zaak, en SOKRATES bij XENOPHON met THEODOTE geheel open over haar beroep spreekt, dan is het duidelijk, dat de σωφροσύνη, in dezen engeren zin genomen, niets meer beteekent, dan de zorg, dat men noch zijn goeden naam, noch zijn vermogen, noch de regten van anderen aan onbeteugelde zinnelijkheid ten offer brengt. De paederastie ga ik met stilzwijgen voorbij, doch haar bestaan alleen toont genoegzaam aan, hoe weinig waarde men aan de σωφροσύνη in dit opzigt hechten kan. In een derden vorm vertoont zich

deze deugd, wanneer de mensch zich binnen de grenzen beweegt, die hem door de regten van anderen zijn voorgeschreven, en tevens een ander het zijne geeft; in dezen vorm is zij gelijk aan de regtvaardigheid, en deze beteekenis is haar zoo zeer eigen, dat, schoon de Grieken een afzonderlijk woord hadden om het begrip van regtvaardigheid uit te drukken, zij denzelfden zin aan de σωφροσύνη toekennen. Deze regtvaardigheid nu bepaalt zich, gelijk van zelf spreekt, niet tot de bloot juridische, maar omvat al die deugden, welke de liefde tot den naaste uitmaken, zij is zelfs verwant met de liefde, die de Christelijke godsdienst voorschrijft, hoewel niet geheel en al met haar identisch.

De eene mensch staat vooreerst tegenover den anderen in eene maatschappelijke betrekking, en vervolgens in zijn wezen als mensch tegen over zijn natuurgenoot met dezelfde aanspraak op eene wederzijdsche erkenning zijner regten. De grondslag dier betrekking is waarheid, trouw, vooral de heiligheid en onschendbaarheid van den eed; zonder deze deugden in acht te nemen, is geene regtvaardigheid denkbaar.

Regtvaardigheid en waarheid zijn dus ook zoo naauw met elkander verwant, dat het laatste woord dikwijls in de beteekenis van het eerste gebruikt wordt, en hoe veel waarde door velen aan de waarheid gehecht werd, hiervan strekt behalve andere plaatsen, 't gezegde van PYTHAGORAS ten bewijze, die, gevraagd zijnde, hoe de mensch het meest der Godheid gelijk kon wezen, antwoordde: door de waarheid te betrachten. Evenwel in 't beoefenen dezer deugd hadden eenige wijzigingen plaats. Niet altijd, zegt PINDAROS, is het nuttig de waarheid te zeggen, het zwijgen is dikwerf veel verstandiger. Vooral werd de zoogenaamde logen om best wil zonder eenige bedenking voor geoorloofd verklaard, wanneer het 't behoud gold van leven of bestaan. Houdt gij het dan niet voor schandelijk, om te liegen, vraagt NEOPTOLEMOS bij SOPHOKLES aan ODYSSEUS, en ontvangt ten antwoord, volstrekt niet, indien ik door te liegen mijn leven redden kan. Doch

niet alleen redding van het leven, ook zelfs 't behalen van aanmerkelijke voordeelen regtvaardigt deze leugen. De Perzen worden door HERODOTOS als zeer waarheidlievend geroemd, evenwel legt hij OTANES de volgende Grieksche sophistiek in den mond: men liege, waar dit te pas komt, want, zoowel zij, die liegen, als zij, die waarheid spreken, hebben hetzelfde op 't oog, namelijk hun eigen belang.

Dat echter de waarheid en trouw als de grondslag van 't maatschappelijke leven werd aangemerkt, blijkt uit de naauwgezetheid, waarmede de Grieken verlangden, dat de eed zou gehouden worden. Uitdrukkelijk dus vindt men bij alle schrijvers de leer vastgesteld, dat de eed de band is, die de maatschappij te zamen houdt, en een noodzakelijke waarborg voor de trouw in 't maatschappelijke leven. Door eed verstonden zij eene plegtige aanroeping der Godheid, om door het straffen van den meineed getuigenis af te leggen voor de waarheid van het bezworene. De eed is dus tweeledig: het tot getuigen roepen der Goden, en de vervloeking van zich zelven. Als getuigen komen vooral die Goden in aanmerking, welke de magt bezitten om den trouweloozen eedbreker te straffen; want hetgeen aan den eed zijne verbindende kracht geeft, is altijd de vrees voor de goddelijke straf; men gelooft hem, die den eed aflegt, omdat men hem niet voor zoo waanzinnig houdt, om met opzet en voorbedachten rade de straf eener wrekende Godheid op zijn hoofd te doen nederdalen. Des te plegtiger en verbindender wordt de eed, naarmate de straf zwaarder is, die men in geval van schennis over zich inroept, en de uiterlijke vormen, waarmede hij wordt afgelegd. Hoe veel gewigt hier dikwerf aan gehecht werd, blijkt uit eene plaats van DEMOSTHENES. Gij weet, zoo spreekt hij tot zijne medeburgers, dat, wanneer iemand bij den Areopagos een ander van moord aanklaagt, hij eerst een' eed aflegt, waarbij hij zich zelven, zijn geslacht en zijn geheele huis ten verderve wijdt, indien hij van laster overtuigd werd. En dien eed legt hij niet op de gewone

wijze af, maar staande op het in stuk gesneden vleesch van een wild zwijn, ram en stier, die door bevoegde personen en op een daartoe bestemden dag geslagt waren. Zoo zweren ook ouders, hunne kinderen ten verderve wijdende, wanneer zij hun eed schonden. Doch al deze vervloekingen bewerkten niet, dat de eed altijd gehouden werd, integendeel, nergens werd hij meer dan in Griekenland geschonden. Van daar dat wetgevers en staatslieden zich zoo veel moeite gaven om het ligtvaardig zweren tegen te gaan. Zoo zwoer SOKRATES bij een hond en plataanboom, LAMPON bij eene gans, anderen bij kool. Te regt zeide daarom ISOKRATES: een regtschapen man moet een leven leiden, dat meer vertrouwen inboezemt dan een eed. Men zwere alleen, om eene lasterlijke aanklagt van zich af te wenden, of om een vriend te redden; maar om geldelijk voordeel moet gij nooit zweren, opdat gij den eenen niet meineedig, den anderen hebzuchtig toeschijnt. PLATON verlangde dat hun alleen zou worden toegestaan een eed af te leggen, die bij 't verbreken van dezen geen voordeel hadden. Evenwel onder de Grieken zijn de Spartanen het meest berucht wegens meineedigheid. KLEOMENES sluit met de Argiven een wapenstilstand voor zeven dagen, maar overvalt hen in den derden nacht, daar zijn eed wel dagen maar niet nachten gold. LYSANDER was van oordeel, dat, wanneer de leeuwenhuid niet baatte, men den vossenpels gebruiken moest en dat men knapen met dobbelsteenen, mannen met eeden moest om den tuin leiden. Meer naauwgezet waren de Atheners; van daar dan ook, dat, toen EURIPIDES HIPPOLYTOS liet zeggen, mijne tong heeft wel gezworen, maar niet mijne ziel, 't geheele publiek op de ondubbelzinnigste wijze zijn misnoegen aan den dag legde. Reeds HOMEROS maakt gewag van de straf, die den meineedigen in de benedenwereld wacht, maar vooral merkwaardig is 't geen wij bij HERODOTOS vinden opgeteekend. Te Sparta, zoo verhaalt hij, woonde een zekere GLAUKOS, een man, die om zijne regtschapenheid en goede trouw niet alleen in zijn vader-

land, maar ook in Griekenland en klein Azie zich had beroemd gemaakt. Tot dezen GLAUKOS nu kwam een Milesiër met het verzoek, om de helft van 't aanzienlijk vermogen, dat hij bezat onder zijne bewaring te nemen, daar hij vreesde, dat bij de ongunstige tijden, waar ieder gevaar liep van het zijne beroofd te worden, hem zijne bezittingen mogten ontnomen worden. Niemand, zoo sprak hij, ken ik, in wien ik meer vertrouwen stel, dan in u; de roem uwer onkreukbare trouw is zelfs tot in Miletos doorgedrongen, bewaar dus mijn vermogen, en geef het later of aan mij zelven terug, of aan hen, die ik hiertoe volmagt zal gegeven hebben. Na verloop van een geruimen tijd kwamen zijne zonen, met de noodige bewijzen voorzien, het toevertrouwde geld terug vorderen. GLAUKOS echter, wiens braafheid voor deze beproeving bezweek, zeide zich niet te herinneren, dat hem ooit door hun vader eene dergelijke som was toevertrouwd; »'t is evenwel mogelijk", voegde hij er bij, »en zoo ik 't mij herinner, wel nu, dan zal u 't geheele bedrag worden voldaan, doch zoo het tegendeel plaats heeft, zal ik u dagvaarden, daar gij ten onregte van mij eene som gelds vordert, die ik u niet verschuldigd ben. Komt dus over vier maanden terug." De zonen van den Milesier vertrokken zeer ter neergeslagen over 't verlies van een aanzienlijk gedeelte van hun vermogen. GLAUKOS reisde daarop naar Delphi, om het orakel te raadplegen, of hij door een valschen eed af te leggen zich het geld der Milesiers zou toeeigenen. Hij ontving het volgende antwoord: »O GLAUKOS, wanneer gij dien eed zweert, behaalt gij ongetwijfeld voor het tegenwoordige een groot voordeel; zweer dus, te meer daar ook de dood hen wegrukt, die hun gezworen eed gestand bleven. Doch de goddelijke wraak achtervolgt den meineedigen, en niet alleen stort zij *hem* in 't verderf, maar ook zijn geheele geslacht, terwijl het nakroost van den opregte den zegen ondervindt der Godheid." GLAUKOS, dit antwoord ontvangen hebbende, verzocht om vergiffenis voor zijn misdadig voornemen, maar

de Delphische priesteres zeide: het willen is hetzelfde als het ten uitvoer brengen, en, niettegenstaande GLAUKOS den Milesiers hun eigendom teruggaf, kwam hij zelf rampzalig om als ook zijn geheele geslacht, waarvan binnen weinige jaren geen spoor meer overbleef; zoo straft de Godheid, zegt HERODOTOS niet alleen den meineed maar zelfs het voornemen om den gezworen eed te schenden.

Goede trouw dus en liefde voor waarheid gelden bij de Grieken als de eerste en belangrijkste deugden, hoe dikwijls er ook tegen mogt gezondigd worden. Zij, die hun eed gestand bleven, zegt PINDAROS, genieten eene eeuwige gelukzaligheid, en BAKCHYLIDES verklaart de waarheidsliefde voor den toetssteen van alle menschelijke deugd.

Wat nu de eene mensch jegens den anderen verschuldigd is, dit is hij in dubbele mate verpligt aan zijn *vriend*, want vriendschap, dat goed des levens, 't geen den mensch op aarde 't gelukkigst maakt, heeft waarheid en trouw tot grondslag. De eene vriend deelt met den anderen niet minder 't geen hij bezit, als ook zijne vreugde en droefheid; hij is hem als een broeder. Evenwel ook tegen het sluiten van al te naauwe vriendschapsbetrekkingen waarschuwt het koele verstand, vooral dan, wanneer wij door dichters en redenaars den raad zien geven, om de vriendschap als eene soort van overeenkomst te beschouwen, waarbij men van weerszijde tot hetzelfde dienstbetoon verpligt is. Dat het opvolgen van dien raad in strijd is met ware vriendschap, behoeft wel geen betoog, evenwel hij staat in 't naauwste verband met het begrip der regtvaardigheid, als hieruit de vergunning of liever het gebod wordt afgeleid, om zich op zijne vijanden te wreken. Bedrieg uwen vriend niet, zegt HESIODOS, maar, zoo hij u door woord of daad beleedigt, vergeld het hem in dubbele mate. Moge de hemel op mij vallen, hooren wij THEOGNIS zeggen, indien ik mijne vijanden niet ten verderve verstrekke. Gelukkig de man, zegt SOPHOKLES, die zonen heeft, welke 't hem aangedane onregt kunnen wre-

ken. Welk een grooter geluk, vraagt EURIPIDES, bestaat er, dan zijn vijand te overweldigen? Deze voorstelling van het regtmatige en geoorloofde der wraak is zoo diep in 't Grieksche volk ingeworteld, dat er niet alleen van gezegd wordt, dat zij door geene wet wordt verboden; maar zelfs als een pligt voorgeschreven, en als een bewijs aangemerkt van een groot en verheven gemoed. Hierin, zegt PLATON, bestaat de deugd eens mans, dat hij geschikt is voor het staats-bestuur, en dien besturende, zijne vrienden weldaden bewijst, maar zijne vijanden schade toebrengt. En XENOPHON meent, dat die man den meesten lof verdient, die zijn vijand voorkomt in hem kwaad te doen. Bij LYSIAS laat een DIONYSIDOROS, onregtvaardig ter dood veroordeeld, zijne vrouw zweren, dat zij 't kind, waarvan zij zwanger was, de verpligting op zou leggen, om hem te dooden, door wien hij het leven verliezen moest. Geen wonder dus, dat, bij zulke beginselen, de pleidooijen der redenaars overvloeijen van verguizingen hunner tegenpartij, en dat men zelfs verlangde, dat aanklagten door persoonlijke vijandschap ondersteund werden, dewijl men anders wanhoopte, dat de wetten in al hare strengheid werden toegepast. In den vijand wordt evenmin de natuurgenoot als de medeburger meer erkend, alles wordt op het spel gezet, om *hem* niet alleen, maar ook allen die met hem in betrekking staan, te vernietigen. Moge ik met den dood worden gestraft, zegt de redenaar ÆSCHINES; indien ik niet bewijs, dat er geene ondeugd bestaat, waaraan mijne tegenpartij zich niet meer dan anderen heeft schuldig gemaakt. Hij bedoelt DEMOSTHENES, den grootsten man van zijn tijd. Deze haat en wraakzucht gaat met eene onverzoenlijkheid gepaard, die den vijand niet alleen tot aan, maar zelfs tot over het graf vervolgt. Evenwel meene men niet, dat de Griek voor alle vergiffenis en verzoening ontoegankelijk was. Vergeving, zeide PITTAKOS reeds, is beter dan wraak; van AGESILAOS berigt XENOPHON, dat hij, wel verre van zich te verheugen over den dood van zijn vijand AGESIPOLIS, dien met heete tranen beweende.

Gelijk nu uit de regtvaardigheid waarheid en trouw voort vloeit, de grondslag van vriendschapsbetrekkingen, zoo is ook de dankbaarheid eene harer vruchten. Xenophon's schriften vooral leveren hiervoor vele bewijzen; 't geen hij van de Perzen zegt, dat zij de ondankbaarheid als een gepleegd onregt straffen, drukt tevens zijne eigene meening hieromtrent uit. Tot zijne soldaten sprekende, zegt hij, dat hij zich verwondert, dat zij wel eene enkele verongelijking, maar niet de vele weldaden, hun door hem bewezen, gedenken. »Want, zoo gaat hij voort, het is schooner en regtvaardiger het goede zich te herinneren dan het kwade, en weet wel, dat, zoolang ik voor een regtvaardig man gelden mag, en als zoodanig bij anderen bekend sta, ik nooit de ontvangene weldaden vergeten zal, maar die zooveel mogelijk vergelden."

De regtvaardigheid wordt vervolgens barmhartigheid, wanneer men den hulpbehoevende het zijne geeft. Dit regt van onderstand heeft de Godheid hem geschonken en gewaarborgd, want die door menschen verlaten wordt staat onder de bescherming der Godheid, en hoe meer de mensch het voorbeeld der Goden ten dezen opzigte volgt, hoe meer hij hun gelijk wordt. Dan, zegt isokrates, worden de menschen beter, wanneer zij aan de Godheid gelijkvormig worden, wanneer zij weldoen namelijk en de waarheid getrouw blijven. — De hulpbehoevenden kunnen in vijf klassen verdeeld worden: de vreemdelingen, de smeekelingen, de armen, de ouden van dagen en de dooden.

Daar de vreemdeling in een vreemd land regtens onbeschermd is, staat hij onder de hoede van Reus Xenios, die iedere beleediging, een gast of vreemdeling aangedaan, gestrengelijk straft. Die een wees, smeekeling of vreemdeling mishandelt, zegt hesiodos, maakt zich aan dezelfde misdaad schuldig, als of hij zijn grijzen vader beschimpte, of eene misdadige betrekking aanknoopte met de vrouw van een' ander. De smeekelingen zijn of de zoodanigen, die eene misdaad begaan hebben, of door hunne vijanden vervolgd als

ballingen rondzwerven. Aristodikos raadpleegt het orakel, of het aan zijne landgenooten vrij staat, om den Lydier Paktyes, die tot hen zijne toevlugt genomen had, aan de Persen uit te leveren. Voorzeker, is 't antwoord. Aristodikos, hierover een weinig verwonderd, verstoort eenige nesten der vogelen, die in den tempel eene schuilplaats gezocht hadden, en toen hij door den God hierover bestraft werd, meende hij dezen een billijk verwijt toe te voegen door te zeggen: hoe gij beklaagt u, dat ik die vogelen verjaag, terwijl gij Paktyes aan de wraak zijner vijanden beveelt prijs te geven. Ja, dit beveel ik, was 't antwoord, opdat gij, wegens uwe goddeloosheid in 't verderf gestort, anderen ten voorbeelde strekken moogt, en niemand het wage om 't orakel te raadplegen over 't uitleveren van een smeekeling. Zulk een ongelukkige is dus een aan God gewijde en hem kwaad te doen even strafbaar als tempelroof. De schuldige kan de straf der Goden niet ontkomen. Helike werd door eene aardbeving verwoest, zegt pausanias, en verdween van de aarde, zonder eenig spoor achter te laten, omdat smeekelingen van 't altaar van Poseidon waren afgescheurd en gedood. Indien men dus gegronde redenen had, om een zoodanigen ongelukkige zijne bescherming en hulp te weigeren, zoo nam men van den beginne af geene verpligting op zich en wees hem af. Ja zelfs te Eleusis was op eene zuil de wet gegrift, dat diegene, welke in den tempel een olijftak zou hebben nedergelegd, ten teeken, dat hij de bescherming der inwoners als smeekeling inriep, met eene geldboete van duizend drachmen zou worden gestraft. Kennelijk werd hiermede bedoeld, de ontwijding der mysterien voor te komen door de aanwezigheid van misdadigers.

In een zeer schoon daglicht vertoont zich de regtvaardigheid van den Griek tegenover de armoede, vooral in Athene. De onbemiddelde burger vond daar, om van den bedelstaf gered te worden, eene zoo ruime ondersteuning, dat men schaars hiervan elders voorbeelden zal aantreffen. Hoe ver de onbekrompene weldadigheid van sommigen zich uitstrekte, hiervan

levert een zekere ARISTOPHANES het bewijs, die, na in den loop van vijftig jaren meer dan negen talenten aan vrijwillige giften voor den staat te hebben uitbetaald, insgelijks aanzienlijke geldsommen had besteed, om of arme meisjes een' bruidschat te geven, of gevangenen los te koopen, of om een' behoeftigen burger eene fatsoenlijke begrafenis te verschaffen; dit deed hij, zegt de redenaar LYSIAS, omdat hij meende, dat een braaf man verpligt is anderen wel te doen, al bleef dit ook voor ieder verborgen. Te Athene werd in de behoefte der armen, volgens ISOKRATES, in vroegere tijden rijkelijk door de meer gegoeden voorzien, zoodat er niet een enkele bedelaar gevonden werd. 't Gevolg hiervan was, dat de armen, wel verre van aan de rijken hunne meerdere bezittingen te benijden, evenzeer voor de belangen van dezen zorg droegen als voor hunne eigene; want zij waren overtuigd, dat hunne welvaart op 't naauwste verbonden was met den voorspoed der aanzienlijken; van den anderen kant meenden de meer gegoeden, dat het hun tot schande zou verstrekken, indien hunne medeburgers gebrek leden: om dit te voorkomen, verpachtten zij aan behoeftigen hunne landerijen tegen een zeer matigen prijs, of verschaften hun gelegenheid, om op de eene of andere wijze in hun levensonderhoud te voorzien.

Te Athene vinden wij insgelijks inrigtingen van weldadigheid, die van den staat uitgaan. Vooreerst werden ziekelijke burgers, of die ligchaamsgebreken hadden, na behoorlijk onderzoek, ondersteund; insgelijks werden de zonen van hen, die in den oorlog gesneuveld waren, tot op hun achttiende jaar van staatswege onderhouden, en wanneer zij dien leeftijd bereikt hadden, met eene volledige wapenrusting begiftigd. Verder werd op eene loffelijke wijze zorg gedragen voor de belangen van weduwen en weezen. Vermelding verdient ook de gewoonte, die te Athene bestond, om op het Theseusfeest, dat den achtsten dag van iedere maand terugkeerde, aan de armen spijzen uit te deelen. Zelfs van geneesheeren voor de

armen vinden wij bij ARISTOPHANES melding gemaakt. Hoewel nu in Griekenland de vermogenden, even als elders, den meesten invloed uitoefenden, en minachting en verguizing dikwerf het deel was der armoede, eer en aanzien daarentegen van den rijkdom, werd evenwel het lot der behoeftigen aanmerkelijk verzacht door de overtuiging, dat men ook de pligten der regtvaardigheid jegens minder gegoeden moest in acht nemen.

Ook den ouderdom geeft zijne hulpeloosheid regt op ondersteuning. Welke eer men te Sparta der grijsheid bewees, is algemeen bekend, doch ook te Athene wist men zeer goed, wat men aan bejaarde lieden verschuldigd was; getuige zij ÆSCHINES, die de gewoonte, dat in de volksvergadering zij het eerst het woord voerden, die boven de vijftig jaren oud waren, aldus aanprijst; dit is daarom ingesteld, opdat de jongeren leeren zouden ontzag te hebben voor meer bejaarden en eerbied te koesteren voor den ouderdom, welken zij ook eens hopen te bereiken; dat echter deze verpligting door de Atheensche jongelingen meermalen uit het oog werd verloren, blijkt uit hetgeen den jongen PERIKLES door XENOPHON in den mond gelegd wordt, wanneer hij vraagt: wanneer toch zullen de Atheners even als de Spartanen aan oude lieden achting bewijzen, daar zij er steeds op uit zijn, om hunne minachting jegens hen aan den dag te leggen?

Eindelijk heeft ook de doode zijne regten, zoo wel omdat hij een gestorven lid is der familie, als vroegere medeburger, ja zelfs als medemensch. Daar de Griek er hoogen prijs op stelde om in zijn vaderland begraven te worden, werd dikwerf zijn gebeente, wanneer hij buitenslands gestorven was, naar Griekenland overgebragt, zoo als weerkeerig de beenderen van landverraders over de grenzen geworpen werden. Vooral droeg men zorg, dat de graven van bloedverwanten en medeburgers niet in handen geraakten der vijanden, want de graven der dooden zijn de altaren der lijkeer, die zij verwachten en wenschen te ontvangen van de levenden. Daar-

om namen vaders, niet met kroost gezegend, anderen tot zonen aan, ten einde die lijkeer na hun dood niet te missen. Vooral in den oorlog leiden de Grieken de grootste piëteit aan den dag voor de dooden; zelfs met levensgevaar trachtten zij aan de lijken hunner wapenbroeders de laatste eer te bewijzen, en, zoo hun dit onmogelijk was, rigtten zij een Cenotaphium voor hen op: te regt dus beschuldigt PAUSANIAS LYSANDER, dat hij, vier duizend Atheners gedood hebbende, deze onbegraven liet liggen, daar zelfs aan de bij Marathon gesneuvelde Persen door de Grieken en aan de bij Thermopylae gestorvene drie honderd onder LEONIDAS door XERXES plegtig de laatste lijkeer was bewezen.

De vruchten dus der regtvaardigheid vertoonen zich in waarheidsliefde, trouw, vriendschap, dankbaarheid, barmhartigheid, en maken bij den Griek het wezen uit der liefde tot den naaste, of, zoo als zij 't noemen, der philanthropie. Evenwel men late zich niet door den naam misleiden, om te meenen, dat deze deugd aan liefde voor den evenmensch haar bestaan zou te danken hebben. Zij is niets anders, dan 't in praktijk brengen der regtvaardigheid, zoodat men den weldoener, den vriend, den hulpbehoevende en nooddruftige het zijne geeft. Dan beoefent men het meest die deugd, wanneer men aan alle hare eischen zoo naauwgezet mogelijk voldoet. De daad, niet de gezindheid, komt in aanmerking en tusschen vrije of slaafsche, door de wet voorgeschrevene pligtsvervulling, bestaat geen onderscheid. De voorschriften dus ook, hoe de eene mensch zich jegens den anderen gedragen moet, bepalen zich bij de verordening, dat men de regtvaardigheid in 't oog houde en ieder het zijne geve.

De Atheners worden bijzonder geroemd om hunne philanthropie en inderdaad te regt, wanneer men hen bij de overige Grieken, vooral bij de Spartanen vergelijkt. Evenwel die geen vreemdeling is in de geschiedenis van Griekenland en in 't bijzonder van Athene weet, dat veel op dezen lof valt af te dingen en dat de prikkelbaarheid van het volk en de

hebzucht van velen tot de schandelijkste onregtvaardigheden meermalen aanleiding gaven. Ten bewijze hiervan strekt het eiland Melos, op welks inwoners de Atheners zich zoo verschrikkelijk wreekten, omdat zij bondgenooten waren geweest der Spartanen, dat zij al de mannen doodden en vrouwen en kinderen in slavernij wegvoerden. Dezelfde behandeling ondervonden de Plataëcensers van de Thebanen, en verontwaardiging vervult onze ziel, wanneer wij de schandelijke gewelddenarijen lezen door de Spartaansche harmosten in de door LYSANDER ingestelde dekarchien gepleegd. Inderdaad hoe veel goeds en voortreffelijks wij ook in de Grieken mogen bewonderen, veel laags en verdorvens staat er tegen over.

Wij hebben tot nu toe gehandeld over de pligten, die de regtvaardigheid vordert, dat men jegens enkele personen of eene bepaalde soort van menschen in acht neemt. Wij gaan nu verder, om te zien, wat zij van den mensch eischt als lid eener familie en als burger van den staat. Daar hem door zijne geboorte, zonder zijn eigene vrije keuze, eene plaats is aangewezen in beide genoemde vereenigingen, volgt hier uit, dat hij daardoor ophoudt een op zich zelf staand persoon te zijn, en dus als lid van een grooter ligchaam ook aan de wetten, voor dit ligchaam geldende, onderworpen is. Wij willen eerst over de familie spreken en de betrekkingen, welke hieruit voortvloeijen tusschen echtgenooten, ouders en kinderen, en tusschen bloedverwanten.

Het huwelijk, ofschoon bij het sluiten godsdienstig geheiligd, is geen sacrament, noch ook eene instelling ter zedelijke bevrediging der natuurdrift of van persoonlijke neiging, maar is geheel van staatsregtelijken aard, bestemd om den staat burgers te geven, de bezittingen en 't vermogen der individus te bewaren, dewijl anders de staat onmogelijk kan blijven bestaan. De echt toch wordt gesloten, niet alleen om kinderen te verwekken, maar ook zulke kinderen, die op 't burgerregt aanspraak maken kunnen. Daar de meisjes zeer afgezonderd leefden, ten minste te Athene, waar zij niet dan

bij groote feesten zich in 'topenbaar vertoonden, is dat teedere, romaneske gevoel, dat geliefden kennen, reeds voor dat zij zich plegtig aan elkander verbonden hebben, ten eenenmale buitengesloten. De ouders doen de keus voor hunne dochters, of die de plaats der ouders innemen; de jongeling, na in den regel den raad zijner ouders te hebben ingewonnen. Bij de keus werd voornamelijk op vermogen en stand gelet, en daar hier dikwerf uitsluitend acht op gegeven werd, hielden verstandige mannen niet op te vermanen, dat men bij het sluiten van den echt meer het karakter der bruid in aanmerking moest nemen, dan geld en aanzien, dat het wel moeijelijk was, dit te leeren kennen, zoo niet onmogelijk wegens hare afzondering, maar dat men dan de moeder moest gadeslaan, om naar haar de dochter te beoordeelen. Gelijke rang en bezittingen werden vooral aangeprezen, daar eene vrouw, die een grooter vermogen aanbrengt, zich te veel laat voorstaan boven haren man, en zij, die in geboorte en fortuin ver beneden hem staat, zijn geslacht oneer aandoet. Daar nu het huwelijk niet voltrokken werd uit persoonlijke genegenheid, maar alleen om kinderen te verwekken en het geslacht in stand te doen blijven, zoo kan men gemakkelijk nagaan, wat als eigenlijke band moet worden aangemerkt, die de echtgenooten verbond, en welke de pligten waren, die op hen rustten. De band is in de eerste plaats het kroost, vervolgens de bruidsgift; want zonder haar zou de echt niet veel meer geweest zijn, dan een concubinaat, en de scheiding hoogst gemakkelijk; eene vrouw dus, die nog in staat is kinderen ter wereld te brengen, kan van haren man scheiden, zoo 't blijkt, dat hij geen kroost meer verwekken kan, en eene rijke erfdochter kan haren echtgenoot ontrukt worden, door hem, die wegens nadere bloedverwantschap eene regtmatigere aanspraak op haar vermogen kan doen gelden. Wat nu de pligten aangaat, zoo is het duidelijk, dat, daar voortplanting van 't geslacht in echte kinderen, wie het onvervalschte burgerbloed door de aderen stroomt,

hoofddoel was van den echt, huwelijkstrouw voor de vrouw een heiliger pligt was dan voor den man. Kuischheid dus is bij de vrouw hoofddeugd, van den man wordt die niet gevorderd, ten minste niet om een eed van trouw aan zijne gade gezworen, ten hoogste om haar niet te bedroeven of te verbitteren. Alles zegt PERIKTYONE bij STOBAEOS moet eene vrouw van haren echtgenoot verdragen, 't zij hij onwetend misdoet, 't zij hij zich aan dronkenschap overgeeft, of met andere vrouwen een verboden omgang heeft, den mannen toch worden deze zonden niet toegerekend, den vrouwen wel. Onderworpenheid dus en stilzwijgend berusten strekt der vrouw tot eer en wordt van haar even als 't huishoudelijk bestier als een pligt gevorderd. De Venus door PHIDIAS gebeiteld, die op eene schildpad treedt, was hiervan het zinnebeeld.

Men mag echter niet over 't hoofd zien, dat ook te Athene het huwelijk in zich de kiemen bevattede eener meer edele strekking en dat deze ook inderdaad plaats vond, wanneer een deugdzaam meisje, voor edele gevoelens vatbaar, met een man zich verbond, geschikt om die goede zaden te ontwikkelen en tot rijpheid te breugen. De jonge vrouw toch had deze leiding volstrekt noodig; ten eenen male onontwikkeld, trad zij schuw en schuchter in den echt; van daar dat op den man de pligt rustte, om haar op te voeden en te vormen. Kweet hij zich op eene voortreffelijke wijze van dezen pligt, en zag hij zijn arbeid vruchten dragen, dan verkreeg zulk een huwelijk reeds een veel verhevener karakter; de man was niet langer despoot, noch de vrouw slavin, maar hij een verstandige leidsman, zij eene gaarne gehoorzamende en vriendelijke volgster; zij deelden in elkanders lief en leed, en zelfs meenden zij niet, dat het genoeg was, om kinderen te verwekken, ten einde burgers aan den staat te geven, eene veel edelere roeping scheen het hun, dat zij vrome vereerders der Godheid werden en sieraden van hun vaderland.

Voor de waarheid dezer beschouwing pleiten niet alleen de

voorbeelden van huwelijkstrouw door HERODOTOS en XENOPHON opgeteekend, maar ook uitdrukkingen als: niets aangenamers is er dan eene goede vrouw: geen hechter nog liefelijker band, dan die man en vrouw verbindt. SOKRATES kent aan de vrouw gelijke regten toe als aan den man, wanneer zij eene trouwe gade is en zorgvuldig de huishouding bestuurt. Zelfs vindt men in de episode van TIGRANES en zijne gemalin en in die van ABRADATES en PANTHÉA bij XENOPHON meer teedere, bijna zou men zeggen romantische gevoelens afgeschilderd, die aantoonen, dat de Griek hier niet geheel ongevoelig voor was.

Eindelijk wordt aan het huwelijk zijne waarde geschonken door de eischen der monogamie. Slechts twee voorbeelden van opzettelijke bigamie vindt men opgeteekend, dat van den Spartaanschen koning ANAXANDRIDAS, 't geen hem tot het in stand houden van den stam der Eurystheniden werd toegestaan, maar door HERODOTOS als niet Spartaansch wordt afgekeurd, en dat van den tiran DIONYSIOS. Jammer slechts, dat men, om zich niet aan bigamie schuldig te maken, tot het concubinaat de toevlugt nam, en het zoo gemakkelijk viel een huwelijk te verbreken, niettegenstaande men het bij 't voltrekken dòor offeranden, reinigingen en gebeden als eene heilige en gewijde verbindtenis had aangemerkt.

Eerbied voor ouders was bij de Grieken als een pligt, zoo door de zeden des volks, als door de wet voorgeschreven. Drie deugden, zegt EURIPIDES, zijn er, die gij, mijn kind, beoefenen moet, de Goden te eeren, hen, die u het leven schonken, en de wetten. Indien iemand met een staatsambt bekleed werd, onderzocht men vooraf, of hij zijne ouders goed behandelde, bleek het tegendeel, dan werd hij van het staatsbestuur uitgesloten: kunnen de ouders door verzwakking hunner krachten zich zelven niet meer helpen, dan zijn de kinderen verpligt hen te ondersteunen, en hun alle mogelijke hulp te verschaffen. Onregt, zelfs slagen moeten zij zonder morren verduren. PITTAKOS, tot scheidsregter geroepen tusschen een vader en zoon, zeide tot den laatste: indien

het onregt aan uwe zijde is, zult gij veroordeeld worden, en zoo het tegendeel 't geval is, dan verdient gij insgelijks te worden veroordeeld. De pligten jegens de ouders houden zelfs niet met den dood op. MENEKLES bij ISAEOS zorgde niet kinderloos te zijn, hij nam dus iemand tot zoon aan, die hem in zijn ouderdom zou ondersteunen, gestorven begraven, en zoo lang hij leefde, de verschuldigde lijkeer bewijzen. Deze eerbied heeft tot grondslag de dankbaarheid, die, zoo als wij zagen, niets dan een vorm is der regtvaardigheid. Van alle schulden, zegt PLATON, is de voornaamste die, waarvan men zich jegens zijne ouders te kwijten heeft, al wat wij zijn en bezitten hebben wij aan hen te danken en moet hun dus ook ten dienste staan. Die zijne ouders niet eert is goddeloos, en EURIPIDES verklaart, dat hij met zulk een misdadiger niet gaarne te gelijk aan de Goden een offer zou brengen, of eene ranke kiel bestijgen, uit vrees van in de straf des schuldigen te zullen deelen. Trots deze waardering van de regten der ouders, vindt men voor Athene toch ook bewijzen, dat men deze wet overtrad; gewoonlijk wordt dit toegeschreven aan den invloed der Sophisten; door dezen gevormd, zoo oordeelt een Grieksch schrijver, beginnen de jonge lieden met hunne ouders tegen te spreken, om vervolgens deze gewoonte tot ieder ander uit te strekken, aan pas gekochte honden gelijk, die zoowel de huisgenooten als de vreemdelingen aanblaffen. Dat men ook aan stiefouders, schoon in mindere mate, achting en genegenheid verschuldigd was, spreekt van zelf, wanneer dezen zich namelijk als liefdevolle ouders gedroegen.

Wordt nu van de zijde der kinderen liefde voor vader en moeder gevorderd, zoo rust weerkeerig op dezen de verpligting, om voor hen te zorgen, en dit te meer, daar het bezit van kinderen voor een groot en onwaardeerbaar goed gehouden wordt. Niet alleen toch moeten zij tot staf en steun verstrekken in hun ouderdom, maar ook door hen wordt het geslacht in wezen gehouden. De voornaamste pligt der ou-

ders bestaat in hunne kinderen eene opvoeding te geven in overeenstemming met den geest des volks: deze pligt wordt door den staat erkend, want geen onecht kind, of welks opvoeding verwaarloosd was, behoefde zijne ouders eenige dienst te bewijzen. Jammer slechts, dat in de betrekking tusschen ouders en kinderen de regten en verpligtingen niet gelijkelijk waren verdeeld. De kinderen mogten in niets te kort schieten, maar over hun leven en lot konden de ouders vrij beschikken, zonder dat de volksstem zich hiertegen verhief. Algemeen toch was het gebruik in zwang, om kinderen bij hunne geboorte te vondeling te leggen, vooral meisjes, wanneer men of bevreesd was, om het vermogen te zeer te versnipperen, of ook de middelen voor eene groote huishouding te bekrompen schenen. Den vader stond het evenzeer vrij zijn volwassen zoon of dochter te verkoopen. Dit misbruik had zijn oorsprong te danken aan de stelling, dat het kind het eigendom was van den vader, waarover hij vrij kon beschikken, en dat het, voor dat het door hem als kind erkend was, geen regten door zich zelf bezat, noch ook, wanneer de vader ophield hem als kind te erkennen.

Dat de Grieken broeder- en zusterliefde kenden, is uit het tafereel, 't geen de treurspeldichters ons geschetst hebben, van de innige gehechtheid, die ANTIGONE voor POLYNIKES en ELEKTRA voor ORESTES koestert, genoegzaam bekend. Zij, zegt XENOPHON, die, uit denzelfden vader gesproten, door dezelfde moeder zijn opgevoed en in 't zelfde huis zijn opgegroeid, moeten elkander de hartelijkste liefde toedragen; eensgezindheid dus moet onder hen heerschen en zoo er eenige tweedragt ontstaat, ieder lid van 't gezin tot verzoening de hand reiken. Doch niet alleen broeders en zusters, ook zijne bloedverwanten moet men liefhebben, ja zelfs het onregt door hen aangedaan geduldig verdragen. Schandelijk noemt LYSIAS het, hen voor de regtbank te dagvaarden, en ISAEOS houdt het zelfs voor onbetamelijk, om zich tegen hen in regten te verdedigen. Die tegen een bloedverwant eene valsche

getuigenis aflegt, wordt door DEMOSTHENES voor dubbel slecht gehouden, want niet alleen overtreedt hij de geschrevene wetten, maar ook smoort hij de stem des bloeds.

Wil men het zedelijke gehalte der Grieken naauwkeurig leeren kennen, dan moeten wij ook onze oogen vestigen op den toestand der slaven, dewijl de wijze, waarop zij behandeld werden, een juisten maatstaf aan de hand geeft, om de zeden van 't Grieksche volk te beoordeelen.

De slaven van welken aard ook bezitten geene regten en hebben geene persoonlijkheid. Door de wet wordt hun ieder middel ontzegd, waarvan de vrijgeborenen zich bedienen, om ligchaam en geest te ontwikkelen en te beschaven.

Deze maatregel werd veiligheidshalve genomen. Hunne opvoeding wordt door XENOPHON aan die der dieren gelijk gesteld; men moet hen leeren gehoorzamen; 't geen bij de slaven huwelijk genoemd kan worden, hangt geheelenal af van de willekeur van zijn heer, insgelijks zijne ligchamelijke tuchtiging. Even als te Rome kon men in Griekenland slaven op de pijnbank brengen, om voor hunne heeren eene voor- of nadeelige bekentenis af te leggen. In alle regtszaken, zegt ISAEOS, verlaat gij u niet, wanneer gij de waarheid zoekt, op de getuigenis van vrijgeborenen, maar op de bekentenis van gepijnigde slaven, en te regt, want de eerste is meestal valsch, zoodat men er geen geloof aan kan schenken, de laatste is tot nu toe altijd waar bevonden; 't gevolg dezer behandeling kon over 't algemeen niet anders zijn, dan dat de slaven hunne gebieders als hunne natuurlijke vijanden aanmerkten, en voorzeker zouden zij, hun groot getal in aanmerking genomen, een gevaarlijk element in den staat hebben uitgemaakt, indien niet in andere opzigten, vooral te Athene, hun toestand was verzacht en veredeld geworden. Juist omdat de slaaf geene regten kan doen gelden, staat hij onder de bescherming der Godheid; deze ziet met welgevallen neder op den heer, die zijn slaaf zacht en menschelijk behandelt. Behalve in Sparta, waar op de heloten als op

wilde dieren jagt werd gemaakt, mogt in 't overige Griekenland niemand een slaaf dooden; alleen eene regterlijke uitspraak kon hem die straf opleggen; had iemand echter zijn slaaf in drift gedood, dan was de heer alleen verpligt eenige godsdienstige plegtigheden in acht te nemen, om zich te ontzondigen.

De wet beveiligt den slaaf insgelijks tegen ontuchtige aanranding; heeft hij een onbarmhartigen meester, dan kan hij in den tempel van THESEUS vlugten, en vorderen om aan een ander heer verkocht te worden. De verzorging en oppassing van zieke slaven is natuurlijk in 't belang van den eigenaar, maar bij welgezinden straalt ook een edeler beweeggrond door. Misschien, zegt een jong echtgenoot tegen zijne vrouw, zal 't u minder aangenaam wezen, om, wanneer een onzer slaven ziek wordt, hem op te passen; volstrekt niet, geeft zij ten antwoord, integendeel 't zal mij zeer aangenaam zijn, indien ik daardoor kan te weeg brengen, dat hij, goed opgepast, ons eene des te grootere liefde zal toedragen. Vooral werd daardoor de toestand der slaven veredeld, dat zij deel kunnen nemen aan de huisselijke godsdienst en feesten. Overigens begrijpt men gemakkelijk, dat tusschen zachtaardige, weldenkende heeren en goedgezinde slaven eene vertrouwelijkheid en aanhankelijkheid zich kan ontwikkelen, die den slaaf feitelijk de regten schenkt, welke hem door de wet ontnomen worden. Te regt zegt dus een burger bij MENANDER, wanneer iemand een goeden slaaf heeft, kan hij niets beters verlangen. Opmerkelijk is het evenwel en eenigermate tegenstrijdig, dat men hun zooveel invloed schonk op de vorming en opleiding van het opkomend geslacht, door hen wel niet tot leermeesters maar toch tot paedagogen te benoemen, die de kinderen overal vergezelden, en van hen eene onbepaalde gehoorzaamheid konden vorderen, ja zelfs door slagen die afdwingen. Hoezeer eindelijk bij de behandeling der slaven de regtvaardigheid ten grondslag lag, ofschoon men hun zelven geene regten toekende, bewijst het volgende gezegde van

PLATON: nooit moet men een slaaf mishandelen, zegt hij, en veel minder noch hem verongelijken, dan die aan ons gelijk zijn; hierdoor toch zal het ten duidelijkste kenbaar worden, dat wij de regtvaardigheid opregt en ongeveinsd liefhebben en het onregt haten, wanneer wij juist diegenen regtvaardig behandelen, bij wie wij ons het ligtst aan onregtvaardigheid schuldig maken konden; dat evenwel dit beginsel niet uit menschenliefde bij PLATON voortspruit, blijkt uit de vermaning die voorafgaat, om altijd de slaven te straffen, nooit te vermanen, noch den strengen gebiedenden toon te laten varen, dewijl het hun daardoor moeijelijk zou worden om te gehoorzamen.

De Staat is de tweede gemeenschappelijke inrigting, waarin zich het zedelijke leven van den Griek ontwikkelt en vormt. De pligten, die ieder burger jegens den Staat heeft te betrachten, zijn even als die jegens zijne ouders, door de dankbaarheid voorgeschreven. Vooreerst toch heeft de burger aan den Staat te danken, dat hij uit een huwelijk voortsproot, 't geen met de wetten van zijn geboorteland in overeenstemming was, ten andere is hij zijne physische, zedelijke en verstandelijke ontwikkeling aan dezen verschuldigd. Want hoewel de scholen niet van staatswege waren ingesteld, behartigde de Staat toch indirect de vorming en opleiding der jeugd, door ieder van de verpligting te ontslaan, om zijne ouders te onderhouden, die bewijzen kon, dat zijne opvoeding door hen verwaarloosd was; bovendien oefende de Staat door zijn opzigt over genoemde scholen een beslissenden invloed uit op den gang van het onderwijs. 't Geen echter om strijd door de Grieksche schrijvers als eene heilzame vrucht van het leven in een staat geroemd wordt, is: het aanleeren der gehoorzaamheid, en het te weeg brengen van een edelen naijver, die tot groote en verhevene handelingen aanspoort. Zoo meent XENOPHON, dat iedere goddelooze godvruchtig, iedere onmatige matig, iedere booze goed zou worden, wanneer hij 't voorbeeld navolgde van AGESILAOS. Van zulke voortref-

felijke voorbeelden vloeit de Staat over, want er bestaat niets, dat zulke grootsche herinneringen kan mededeelen, dan deze: en ten einde ieder hier kennis van zou dragen, zorgde de Staat, dat, wanneer een lijkfeest gevierd werd ter eere van burgers, die hun leven roemrijk voor 't vaderland in den krijg hadden ten offer gebragt, de dappere wapenfeiten en de edele daden der voorvaderen vermeld werden. — Verder houdt de Griek belooning en straf voor de beste middelen ter vorming en opvoeding. Gij weet zeer goed, zegt AESCHINES, dat niet alleen de worstelperken, noch de leerscholen, noch de muzijk de jongelieden vormt, maar veel meer de openbare belooningen of straffen en LYKURGOS meent dat er geen beter middel bestaat ter vorming van jongelieden, dan wanneer zij zien, dat brave burgers geëerd, slechte aan de verachting worden prijs gegeven. Hierbij moet nog de invloed vermeld worden, dien de dichters uitoefenden; de Staat toch zorgde, dat niet alleen hunne gezangen een gedeelte van het onderwijs der jeugd uitmaakten, maar ook dat zij, met name HOMEROS, op de hooge feesten werden voorgedragen en te regt, zegt LYKURGOS, want de wetten leeren niet, wegens hare beknoptheid, maar schrijven voor, wat men doen moet: de dichters daarentegen, vooral HOMEROS, werken weldadig op de zeden, door het menschelijke leven getrouw voor te stellen, en edele daden te verheffen; met dit gevoelen stemt ook HORATIUS in, die meent, dat men uit den schrijver der Ilias en Odyssee beter leeren kan, wat men doen of vermijden moet, dan uit de schriften der wijsgeeren. De voortreffelijkste school echter was het tooneel, 'tgeen door de choregie als eene staatsinrigting moet worden aangemerkt; daar toch werden in lyrische strophen de verhevenste gedachten en de voortreffelijkste zedeleer medegedeeld. Zelfs SPARTA, anders ongevoelig voor poëzij, verordende, dat bij 't aangaan van een veldtogt de krijgszangen van TYRTAEOS werden voorgelezen, om den moed der burgers te ontvonken. Hoe krachtig verder de ontwikkeling van den geest door de vrije staats-

vormen bevorderd werd, waardoor voor de welsprekendheid een zoo ruim veld werd geopend, springt van zelf in het oog. Om al deze redenen geloofden de Grieken te regt dat zij hunne geheele waarde als mensch aan den Staat te danken hadden. De Grieksche schrijvers kunnen dan ook geene woorden genoeg vinden, om zijnen invloed op de zedelijke ontwikkeling van ieder burger te verheffen.

Doch er is meer nog. Die burger is van een staat, heeft niet alleen deel aan de volksvergadering, aan de wetten, aan 'tgeheele staatsleven, en daardoor aan de ware vrijheid, den eenigen toestand den mensch waardig, maar ook aan de godsdienstige instellingen, die buiten den staat niet gevonden worden, aan de offeranden, gewijde optogten enz. Om die reden had de Griek geene kerk noodig, en kon er geene sprake zijn van streven naar hierarchie; de hoogste geestelijke persoon was een staatsbeambte, en 't was verzaking van burgerpligt, om andere vormen van godsvereering in te voeren, dan die door den Staat waren gewettigd. Al die groote, talrijke, onschatbare weldaden zijn het, die ieder burger de verpligting opleggen, om niets op aarde dierbaarder te achten, niets hooger te schatten, dan zijn vaderland.

Zijn vermogen dus moet bij des gevorderd aan hetzelve ten offer brengen, en inderdaad de geschiedenis van Griekenland heeft ons meer dan één voorbeeld bewaard van mannen, die met de meeste belangeloosheid en zelfverloochening dit voorschrift in praktijk bragten. Doch niet alleen zijn vermogen, ook zijn wil moet de burger voor het vaderland ten offer brengen door aan de overheid en de wetten onbepaald te gehoorzamen; daarom wordt AGESILAOS zoo zeer geprezen, omdat hij, hoewel het uitzigt hebbende op roemrijke overwinningen in Azië, aan 't bevel der overheid gehoor gaf en naar 't vaderland wederkeerde. De burger is verder verpligt de oude zeden en gebruiken te handhaven, die als ongeschrevene wetten werden aangemerkt. DEMOSTHENES verhaalt ons, dat wanneer iemand bij de Lokriërs eene wetsverandering

voorstelde, hij dit met den strop om den hals doen moest; werd de wet verworpen, dan werd de strop terstond toegehaald en hem dus het leven benomen; 't gevolg hiervan was, dat gedurende twee eeuwen slechts ééne wet was voorgesteld en aangenomen; het was namelijk bij dit volk de gewoonte, dat zoo iemand een ander een oog had uitgeslagen, hij weerkeerig veroordeeld werd, om van een oog te worden beroofd, zonder dat eenige andere schadevergoeding hem van deze straf kon bevrijden. Nu gebeurde het, dat iemand een eenoogige dreigde, hem van zijn eene oog te berooven; de eenoogige dus bevreesd, dat, wanneer zijn vijand zijn opzet volvoerde, hij blind zou worden, stelde voor, dat in dit geval het ieder eenoogige vrij zou staan, zijne tegenpartij beide de oogen te ontnemen, ten einde 't verlies van beide kanten gelijk zou staan. Dezelfde redenaar is tevens van gevoelen, dat, daar in de wetten het karakter van den staat is uitgedrukt, zij, die haar vervalschen, even schuldig zijn als valsche munters.

Niet alleen de wetten, ook de eer van het vaderland moet de burger handhaven; zelfs zoo hij iets edels bedreven heeft, moet niet hem zelven maar 't vaderland hiervan de eer ten deele vallen; van daar dat DEMOSTHENES het zedebederf van zijn tijd betreurt, toen men eigen roem stelde boven dien van den staat. Wie der vroegere Atheners, zoo spreekt hij zijne medeburgers aan, gewaagde ooit van de overwinning van MILTIADES, of van THEMISTOKLES bij SALAMIS, den Staat werd de behaalde zegepraal toegeschreven. Op geen dank zelfs mag de burger aanspraak maken, wanneer hij zijn geboorteland eene dienst bewezen heeft; want veel meer is hij er aan verschuldigd, dan hij ooit vergelden kan. Evenmin mag hij zich wreken, zoo hij door zijn vaderland is beleedigd of verongelijkt. Voortreffelijk heeft PLATON in zijn KRITON deze stelling ontwikkeld, en aangetoond, hoe de betrekking tot het vaderland even heilig en teeder is als die van kinderen tot hunne moeder. Zoodra burgers het door

den staat hun aangedaan onregt niet kunnen dragen, ontstaat er een burgeroorlog, naar 't oordeel van XENOPHON de schandelijkste, ongeoorloofdste en bij Goden en menschen meest gehate krijg; hoe afgrijsselijker die is, des te meer moet ieder burger medewerken, om de eendragt te bewaren, want zonder haar kan evenmin een staat als een enkel huisgezin stand houden. Uit dit alles blijkt nu duidelijk, dat er bij de Grieken geene sprake kan zijn van wereldburgerschap. Diegenen, zegt LYSIAS en hiermede drukt hij de denkwijze uit zijner landgenooten, diegenen, welke van geboorte burgers zijn, maar meenen, dat de geheele aarde hun vaderland is, waar zij slechts het noodige levensonderhoud vinden, worden blijkbaar alleen door baatzucht gedreven, en verliezen het belang van den staat, hun vaderland, uit het oog. Doch met die gehechtheid aan zijne geboorteplaats gaat eene nationale liefde gepaard voor al wat den naam draagt van Griek. Gelijkheid van taal, afkomst, godsvereering, zeden en gebruiken zijn de banden, waardoor zij op 't naauwste zich aan elkander verbonden gevoelen. Dat bewustzijn van godsdienstige gemeenschap werd bovendien versterkt door hunne nationale feesten, door denzelfden vorm van eeredienst der Goden, door gewijde optogten, tempels, priesters en al wat hiertoe betrekking heeft. Wat verder de gelijkheid betreft van denkwijze en zeden, zoo hield men het er voor, dat de Grieken zich evenzeer door een bijzonderen natuurlijken aanleg voor beschaving boven andere volken onderscheidden, als door de naauwgezetheid, waarmede zij hun eed getrouw bleven, in tegenoverstelling van de barbaren. ARIAEOS en TISSAPHERNES, zegt XENOPHON, zijn meineedig geworden, maar wij hebben onzen eed niet geschonden, bij de Goden gezworen, niettegenstaande wij groote voordeelen konden deelachtig worden. DEMOSTHENES is van oordeel, dat de Atheners reeds lang den koning van Perzie zouden beoorloogd hebben, indien zij niet even zeer er hunne eer in stelden, om hun eed gestand te doen, als hij in dien te schenden.

De eene Griek dus beschouwt den anderen als zijn stamgenoot, en heeft, waar hij hem ook ontmoet, regt op zijne ondersteuning en dienstbetoon. De veldheer PHILOKLES had de manschap van een Corinthisch en Andrisch schip doen ombrengen: toen hij naderhand in de magt van LYSANDER geraakte, werd hij door dezen ter dood veroordeeld, omdat hij zich aan Grieken gewelddadig had vergrepen. Breekt er een oorlog tusschen twee Grieksche volksstammen uit, dan worden wel de gevangenen een eigendom van den overwinnaar, en als slaven verkocht, maar nooit aan barbaren; dikwijls worden zij door den staat in bewaring genomen, om hen naderhand uit te wisselen; 't marcheren van troepen door een Griekschen staat, zonder toestemming der inwoners, streed tegen 't volkenregt; tempels en heiligdommen der veroverde stad worden gespaard; zegeteekenen mogen niet worden opgerigt, dan wanneer de overwinnaar door zijne zegepraal zich in 't veroverde land staande kan houden, en CICERO meldt ons zelfs, dat de Spartanen de Thebanen aanklaagden, dat zij een koperen, dus een duurzaam zegeteeken hadden opgerigt, daar een gedenkteeken der vijandschap tusschen Grieken niet duurzaam zijn mogt.

Dat bij alle staatkundige handelingen de regtvaardigheid ten grondslag liggen moest, stond op den voorgrond. Evenwel het regt van den sterkste is ook een regt, en hierop steunende, verdedigden de Atheners meermalen hunne overmoedige handelwijze jegens zwakkere staten. Van de Spartanen beweert THUKYDIDES, dat zij in hunne gedragingen jegens elkander eerlijk te werk gingen; maar in hun omgang met vreemden voor goed achtten, dat hun zelven aangenaam was, en regtvaardig, 't geen met hun belang overeenkwam. In de praktijk dus ontbrak er veel aan, dat de leer der regtvaardigheid op staatkundig terrein gehuldigd werd.

Al het boven medegedeelde kan worden zamengevat in de woorden van ISOKRATES, waarin hij het beeld schetst van den braven en deugdzamen man. Hij verdient den naam van

wijs en goed, zegt hij, die van de omstandigheden een juist gebruik maakt en datgene kiest, wat het beste is, die jegens ieder, waarmede hij in aanraking komt, zich regtvaardig en bescheiden betoont, en de ongemanierdheid en ruwheid van anderen gelaten verdraagt, terwijl hij zelf zich beijvert, om ten allen tijde vriendelijkheid en bescheidenheid aan den dag te leggen. Verder moet de deugdzame man zijne hartstogten en driften beheerschen, zich niet door den tegenspoed laten overmannen, maar kloekmoedig dien het hoofd bieden, en eindelijk, 't geen het voornaamste is, door den voorspoed verlokt, zich niet hoogmoedig gedragen, maar die matigheid, die zelfbeheersching, die ingetogenheid ten toon spreiden, waardoor hij zich evenmin verheft op de goederen der fortuin, als op 't geen hij door zijne eigene talenten zich verworven heeft.

De vraag blijft nu nog ter beantwoording over, door welke drijfveren de Grieken bewogen werden, om de σωφροσύνη, gelijk zij de deugd der zelfbeheersching noemden, te beoefenen. THUKYDIDES noemt er drie, de *eer*, de *vrees* en het *eigenbelang*. Over de *eer* zegt XENOPHON: het komt mij voor, dat de mensch vooral zich daardoor van de dieren onderscheidt, dat hij naar eer haakt; zij, die het meest door zucht naar roem gedreven worden, smaken in de hoogste mate een genot, dat de zaligheid der Goden evenaart; op eene andere plaats verklaart hij, dat de begeerte naar lof het meest tot groote daden aanspoort, en ISOKRATES is van oordeel, dat men door haar der onsterfelijkheid deelachtig wordt, en in staat gesteld, om alle leed te trotseren. Ja LYKURGOS houdt haar voor de eenige ware belooning, waarvoor edele mannen het dierbaarste, wat zij bezitten, hun leven, veil hebben. Ook ontbreekt het niet aan uitdrukkingen, waarin de zucht naar eer in een hoogeren, meer zedelijken zin wordt opgevat. Diezelfde ISOKRATES meent, dat het oneindig verkieslijker is geroemd te worden door eenige weinigen, die de zaken naar hare wezenlijke waardij beoorde-

len, dan door den grooten hoop des volks, 't geen de noodige kennis mist om een juist oordeel te vellen. Van de overwinnaars bij Marathon geeft ISOKRATES de getuigenis, dat zij niet trotsch waren op den lof, die anderen hun toezwaaiden, maar omdat zij zich zoo gedragen hadden, dat zij dien lof verdienden.

Ook de tweede beweeggrond, de *vrees*, is tweederlei; slaafsche vrees namelijk voor straf, en de meer edele, die voor schande. Waar geene vrees voor de wrekende hand der geregtigheid bestaat, zegt ISOKRATES, en waar de wetten niet gehandhaafd worden, daar ziet men zelfs edelaardige karakters verbasteren, maar waar het voor de boosdoeners onmogelijk is, zich te verbergen, en waar de euveldaden, aan het licht gekomen, gestraft worden, daar neemt het getal van hen die kwaad doen af. Dat ook de vrees voor de Goden, hoe wel 't meeste zedelijk, toch eenigzins slaafsch, een krachtig middel was om den mensch van 't kwade af te houden, zal wel geen bewijs behoeven.

De derde beweeggrond, het *eigenbelang*, is bijna niets anders, dan de twee zoo evengenoemde, want de eer kan als winst worden aangemerkt, en de vrees voor straf brengt te weeg, dat men zich van 't kwade onthoudende geen nadeel lijdt aan vermogen of goeden naam, en brengt dus negatief insgelijks voordeel aan. Het eigenbelang wordt dus bij de Grieken dikwerf als de eenige drijfveer beschouwd, waarom de menschen de deugd beoefenen, en SOKRATES in het bijzonder leidt de noodzakelijkheid om goed te handelen meermalen van dit grondbeginsel af. Nu wordt het belang dikwerf in een minder edelen zin opgevat en met geldelijk of ander stoffelijk voordeel gelijk gesteld, doch ook zelfs 't bezit van rijkdom wordt door edelaardige zielen tot een zeer verheven doel aangewend. Ik haak naar geld, zegt ISCHOMACHOS, om de Goden op eene luisterrijke wijze te kunnen vereeren, mijne behoeftige medeburgers wel te doen, en den staat van nut te zijn. Maar het hoogere belang is die geluk-

kige toestand, door welken de mensch zich in vrede en harmonie bevindt met de Godheid en de wereld, zij is de ware gelukzaligheid; deze kan alleen door zedelijke middelen worden verworven, en rust dus ook, wanneer zij de beweeggrond wordt van onze handelingen, op een zedelijken grondslag. Van daar dat XENOPHON te regt zegt: niets is voordeeliger dan de deugd.

Wordt nu die gelukzaligheid alleen door zedelijke middelen verkregen, zoo is het onmogelijk om haar deelachtig te worden, wanneer de mensch in tweestrijd is met hetgeen waarlijk goed en regtvaardig is; hij moet er dus naar streven, om dien tweestrijd te doen ophouden, en zijne handelingen in overeenstemming brengen met de goddelijke en menschelijke wetten. Vrees dus voor de Godheid, maar niet in een slaafschen zin, en ontzag voor de wetten moet den mensch bij iedere handeling leiden; want, waar deze drijfveren ontbreken, kan geene menschelijke maatschappij bestaan, en worden alle banden verbroken, gelijk te Athene ten tijde der hevige pest, toen, volgens THUKYDIDES, noch ontzag voor de Godheid, noch eerbied voor de wetten eenigen invloed op de Atheners uitoefende. De achting voor anderen sluit ook de achting voor zich zelven in; vrees nooit, zegt ISOKRATES, dat het kwaad verborgen zal blijven, dat gij gepleegd hebt; zoo ook anderen er geen kennis van dragen, gij zult er u zelven van bewust zijn.

Slaan wij een blik terug op de beweeggronden, die de Grieken aanspoorden om goed te handelen, dan missen wij er een, die de voornaamste, de eenig ware is, de *liefde*, de liefde jegens God en den naaste, ons door het Christendom geopenbaard. Maar die beweeggrond kon bij de Grieken niet bestaan, want liefde alleen wekt liefde, en naar de voorstelling, welke de Grieken van hunne Goden vormden, konden dezen wel voor enkele personen genegenheid koesteren, maar niet het geheele menschelijk geslacht met hunne oneindige liefde omvatten. De Regtvaardigheid, zie daar de deugd, die

zij in hunne Goden uitsluitend prijzen; de mensch is dus goed niet uit liefde jegens de Godheid, maar uit ontzag jegens haar als Regter; de hoogste deugd voor den mensch dus is, der Godheid gelijkvormig te zijn, dat is, wanneer hij ieder het zijne geeft, en voor zich neemt, wat hem toekomt. En toch levert de geschiedenis van Griekenland, niettegenstaande deze begrippen van deugd en zedelijkheid algemeen geldend waren, eene menigte voorbeelden op van edele zelfverloochening en hoe men dan eerst zich waarlijk gelukkig achtte, wanneer men zijn eigen geluk aan dat van anderen ten offer bragt. Die meer edele gezindheid, dat hoogere beginsel ontgloeide hen van liefde voor het vaderland. Het vaderland, ziedaar het dierbaarste wat de Griek bezit; het neemt bij hem de plaats in der Godheid en van den naaste, en in den kampstrijd voor haardsteden en altaren heeft hij de schoonste en roemrijkste daden verrigt, waard, dat zij door alle eeuwen worden bewonderd.

HET BEGRIP VAN ZONDE BIJ DE GRIEKEN,

DOOR

D[R]. H. J. MATTHES JC[ZN].

Daar bij den Griek het wezen der deugd in de zelfbeheersching bestond, zoo moet natuurlijk de ondeugd, de *zonde*, in het tegenovergestelde hiervan gelegen zijn. Noemden zij die deugd σωφροσύνη, krachtens welke men zich met zijn willen, denken en handelen binnen de perken beweegt, den mensch voorgeschreven, zoo noemden zij de verkeerde en zondige neiging, om die perken door woord of daad te overschrijden, ὕβρις. Laat iemand dus, gelijk SOPHOKLES zich uitdrukt, zich verleiden, om, door eigenwaan verblind, het regt te overtreden, geen eerbied meer te koesteren voor het heilige en goddelijke, en naar datgene te streven, 't geen boven het bereik gesteld is der menschheid, dan kan hij de regtvaardige straf niet ontgaan. Daar nu de Goden de handhavers zijn van al wat regt en behoorlijk is, wordt hij, die de hem voorgeschrevene perken overschrijdt, gerekend zich tegen den wil der Godheid aan te kanten, en met den naam van *goddeloos* bestempeld. Zulk een mensch verkracht de goddelijke wetten van welken aard ook en komt tegen haar in verzet. Zulk een rebel was ASKLEPIOS evenzeer, die door zijne kennis der geneeskunde de menschen aan den dood ontrukte, als XERXES, die in zijn overmoed der natuur de wet wilde voorschrijven,

en, een sterveling zijnde, de Goden, inzonderheid POSEIDON, aan zijne magt onderwerpen.

Is zoo de zonde in weerspraak en tegenstrijd met de eeuwige en onveranderlijke wetten, volgens welke de Godheid 't heelal bestuurt, zoo is zij evenzeer dwaas en onverstandig, daar zij ijdel en nietsbeteekenend is, en niets kan tot stand brengen. Voortreffelijk zegt daarom DEMOSTHENES, het is niet mogelijk, mannen van Athene, dat iemand door logen, meineed of onregtvaardigheid zich eene duurzame magt verwerft; voor een korten tijd moge hij hierin slagen en zelfs boven verwachting voorspoedig zijn, weldra stort het gebouw zijner grootheid jammervol in een, en ziet hij zich van den hoogen trap van aanzien, dien hij bereikt had, ter nedergeworpen. Gelooft mij, even als men zorg draagt, bij 't bouwen van een huis of schip, dat de fundamenten stevig gelegd worden, zoo moet ook bij iedere handeling van ons de regtvaardigheid en waarheid ten grondslag liggen. XENOPHON is van oordeel, dat de hoovaardigen door de Godheid zullen vernederd worden, maar dat het hun, die de Goden eeren, wel zal gaan. De zonde is niet alleen eene verkeerde rigting van den wil, maar óók van het verstand, even als de deugd de hoogste wijsheid is. Hiermede nu is wel aangetoond, wat de Grieken voor het wezen der zonde hielden, maar nog niet verklaard, hoe zij meënden, dat zij bij den mensch ontstond. Deze verklaring vloeit voort uit de beantwoording der beide vragen: 1°. in welke verhouding staat de aanleg van den mensch tot de zonde; ten 2°. hoe openbaart zich die aanleg tot zonde door daden? De schrijvers van dit tijdperk leveren rijke bouwstoffen, om die beide vragen voldoende te beantwoorden.

't Geen de wijze koning SALOMO zeide: niemand is er die niet zondigt, dit wordt door de Grieken in ieder tijdperk hunner geschiedenis onbewimpeld erkend, ja zelfs wordt door een hunner dichters zeer naief de zonde als iets aangemerkt, waarop de menschelijke natuur regtmatige aanspraak heeft. Kernachtig, als naar gewoonte, zegt THUKYDIDES: de mensche-

lijke natuur, gewoon ook zonder wet te zondigen, verkracht en overtreedt de wet, die haar nog meer tot zondigen, als iets verbodens, aanspoort; zij schept er vermaak in, om zich aan hare driften over te geven, om regt en deugd met voeten te vertrappen en tegen al wat edel en groot is in het strijdperk te treden. Een waarlijk goed mensch dus wordt nergens gevonden en, volgens SIMONIDES, is het voor den mensch eene zeer moeijelijke zaak, om deugdzaam te zijn en kan hij', welke moeite hij ook hiertoe aanwendt, nooit hiertoe geraken, wanneer de onverbiddelijke wet van het noodlot hem tot het kwade vervoert; zulke en soortgelijke gezegden worden niet ontzenuwd door andere uitdrukkingen, die het tegendeel schijnen te beweren, want zoo men die juist verklaart, dan blijkt het, dat zij of overdrevene loftuitingen behelzen, of in betrekking tot andere wezens moeten worden opgevat.

Toen AGESILAOS den hoogsten ouderdom bereikt had, verhaalt XENOPHON, stierf hij, zonder dat hij in eenig opzigt te kort was geschoten in 't geen hij aan zijne onderdanen verschuldigd was, of in 't geen zijne vijanden van hem vorderen konden. Te regt heeft reeds BREITENBACH aangetoond, dat hier geene sprake is van eene zondeloosheid van AGESILAOS, maar dat de schrijver meent, dat hij vriend en vijand gelijkelijk regt liet wedervaren en wanneer PHERAULAS bij denzelfden schrijver den mensch het beste wezen noemt van al het geschapene, dan is die lof vrij schraal, daar hij den mensch bij het redelooze dier vergelijkt. Het volksgeloof drukt EURIPIDES zeer juist uit, wanneer hij PHAEDRA de volgende woorden in den mond legt: wij weten wat goed is, maar toch doen wij het niet: sommigen uit vadzigheid, anderen uit zucht naar genot en de grootschheid des levens.

Deze aanleg tot zondigen openbaart zich bij den mensch in daden, zoodra hij door deze of gene omstandigheid wordt aangespoord, om goddelijke en menschelijke wetten te overtreden. De prikkel tot zonde ligt of in het hart van den mensch

zelven, of komt van buiten. Bij vele menschen toch bestaat eene hun ingeschapene en diep gewortelde neiging tot het kwaad, die met den aanleg tot de zonde, welke ieder eigen is, niets gemeen heeft; zij is in sommige geslachten erfelijk, en noch strenge tucht, noch liefderijke vermaning zijn in staat die neiging te onderdrukken. Isokrates meent dus, dat het vruchtelooze moeite zijn zoude, om hun, die van nature slecht zijn, deugd en regtvaardigheid in te prenten, en dat dergelijke pogingen ten allen tijde schipbreuk geleden hebben. Euripides is van hetzelfde gevoelen, want hij meent, dat geene opvoeding ooit den booze goed heeft gemaakt. Deze aangeborene neiging tot zondigen openbaart zich in eene menigte van ondeugden, die allen tot overmoed en begeerlijkheid kunnen worden terug gebragt. De overmoedige is onregtvaardig, ondankbaar, zulk een verliest de pligten uit het oog, die hij jegens de Godheid, 't vaderland, zijne ouders en vrienden verschuldigd is. Een ondankbare heeft geen eergevoel, en die dit mist is volgens xenophon in staat, om aan alle kwaad zich schuldig te maken. De begeerlijkheid heeft drie vormen, wellust, onbeteugelde eerzucht, en hebzucht. Volgens aeschines wordt hij, die zijne zinnelijke lusten onbeteugeld bot viert, verleid om zelfs de grootste misdaden te plegen. De wellusteling ontziet zich niet, om zelfs eene geheele stad te gronde te rigten, zoo hij slechts het doel, waarnaar hij streeft, kan bereiken; geene vrees voor schande, zelfs niet voor de wreedste straffen, weerhoudt den wellusteling, om zich van zijne prooi meester te maken; bevrediging van zingenot, zie daar, wat den jongeling aanzet, om zijn medeburger te dooden, om zijn vaderland te verraden, om zelfs een vreemden overheerscher slaafsch te gehoorzamen. De wellust maakt dat hare dienaars de Goden verachten, de wetten overtreden en alle banden van eerbaarheid en kuischheid moedwillig verbreken. Aan den tweeden vorm der begeerlijkheid worden met regt al de gruwelen toegeschreven, die voornamelijk gedurende den Peloponnesi-

schen oorlog in Griekenland gepleegd werden, evenzeer de verkrachting van de vrijheid des volks. De eer, zegt XENOPHON, moet wel iets groots en begeerlijks zijn, dat men zich zoo vele moeite en gevaren, ja zelfs laagheden getroost, om haar deelachtig te worden. Zij, die door geweld van wapenen, of door andere middelen er in geslaagd zijn, om hunne medeburgers onder het juk te brengen en heerschappij over hen uit te oefenen, beklagen zich over de zware lasten, die hunne schouderen drukken; men geloove hun echter niet; zij stellen er zoo veel prijs op, dat allen hun naar de oogen zien, dat ieder hunne magt huldigt, dat zij de bewustheid hebben, dat leven en dood van hunne uitspraak afhangen, en alles aan hun wil onderworpen is, dat door deze aangename en streelende overtuiging de bezwaren, waarover zij klagen, ruimschoots worden opgewogen en als 't ware in het niet verdwijnen. Meermalen gaat eerzucht met hebzucht gepaard, en moet de eene hartstogt het middel worden om den anderen te bevredigen. Hieraan schrijft de bekende KROESOS het toe, dat hij verleid werd om KYROS den oorlog aan te doen. Velen overtuigden mij, zegt hij, dat, zoo ik de wapenen opvatte, ik al de naburige volken aan mij zoude onderwerpen: door mijn rijkdom verblind, die zoo zeer vergroot werd door de geschenken, welke ik van hen ontving, die aan mijne magt onderworpen waren, gaf ik aan hun raad gehoor, in de hoop, dat, zoo ik de Persen aan mijn schepter onderwierp, ik mijn vermogen op eene aanzienlijke wijze zoude vermeerderen. De eerzucht is echter, daar zij nu en dan tot groote en verhevene daden aanspoort, op verre na niet met de hebzucht gelijk te stellen; deze toch heeft niets edels, niets dat den mensch verheft, en 't geen PAULUS zeide: de gierigheid is de wortel van alle kwaad; wordt door de Grieksche schrijvers op meer dan eene plaats volmondig toegestemd.

Verleidt zoo de gesteldheid van het menschelijke hart tot zondigen, ook uitwendige omstandigheden verlokken den

mensch tot het kwade: 't geen de vrome AGUR bad: armoede noch rijkdom geef mij niet, voed mij met het brood mijns bescheidenen deels, opdat ik zad zijnde, u niet verloochene, of verarmd zijnde niet stele en den naam mijns Gods aantaste; dit zelfde denkbeeld vinden wij uitgedrukt in de woorden van den kernachtigen THUKYDIDES, wanneer hij zegt: de armoede verleidt den mensch door den nood gedwongen tot roekelooze daden, de rijkdom tot hoogmoed en geweld, en zoodra iemand zich in een toestand bevindt, dat hij zich niet weet te redden en geene uitkomst meer voor hem geopend ziet, schroomt hij niet, om zelfs de grootste misdaden te plegen, ten einde zijn toestand te verbeteren. Daarom is de oorlog vooral een zoo verschrikkelijke geesel voor het menschelijk geslacht. Bij vrede en rust worden de burgers niet door een ongewonen toestand, waarin de krijg hen verplaatst, zoo ligt verleid om kwaad te doen; maar naauwelijks is het vuur des oorlogs uitgebarsten, of men viert aan de hartstogten den vrijen teugel; de ondeugden, de wreedheden en misdaden, door de vijandelijke legers begaan, worden door ieder burger in 't bijzonder nagevolgd. Zelfbehoud zet aan tot roof en moord, en de wraakgierige laat in de algemeene verwarring de gelegenheid niet voorbijgaan, om zich voor wezenlijke of vermeende beleedigingen te wreken.

Maar ook onafgebroken voorspoed, vooral de rijkdom, is oorzaak, dat de mensch tot zonde verleid wordt. ISOKRATES is van oordeel, dat het bezit van een groot vermogen meer tot het kwade dan tot het goede aanspoort, daar het voedsel geeft aan vadzigheid en zucht tot lediggang, en jongelieden vooral verleidt om zich aan wellust over te geven. Zeer juist zagen de Grieken het in, dat buitengewone voorspoed eene ontevredenheid met zich zelven, eene oververzadiging te weeg brengt, die de wijze SOLON de moeder noemde van de hoovaardij en dwaze zelfverheffing. Evenwel men zoude den Grieken onregt doen, indien men meende, dat zij de zonde als een noodzakelijk gevolg van aardschen voorspoed en groo-

ten rijkdom zich voorstelden: zoo onjuist oordeelden zij niet, maar te regt begrepen zij, dat bij velen, die, in andere omstandigheden geplaatst, zich aan geene grove ondeugden zouden hebben schuldig gemaakt, zoodra zij door geld en aanzien verleid werden, de kiemen van het kwaad, die in hun hart verborgen lagen, gemakkelijk zich ontwikkelden en tot rijpheid kwamen, vooral, wanneer buitengewone onverwachte en toevallige voordeelen hun te beurt vallen. Inzonderheid is het ook de jeugdige leeftijd, die tot het kwaad vervoert. Niet zij toch, zegt LYSIAS, worden verleid om de grenzen der deugd te overschrijden, die zwak van ligchaam zijn, en reeds in jaren gevorderd, maar veeleer die een bewustzijn hebben van hunne kracht en door allerlei dwaze voorstellingen zich zelven misleiden.

Ook aan staatkundige betrekking, klimaat, woonplaats wordt een verderfelijke invloed, die tot zondigen aanspoort, toegeschreven. Indien onze staat, Athene namelijk, zegt ISOKRATES, voortreffelijker mannen heeft voortgebragt dan andere staten, zoo heeft de opperheerschappij, die wij in Griekenland hebben uitgeoefend, een allerverderfelijksten invloed gehad op onze zeden; dat dit alleen hieraan is toe te schrijven, hiervan strekt Sparta ten bewijze: die staat, welke gedurende zeven eeuwen noch door oorlogen, noch door inwendige onlusten geschokt werd, is in korten tijd door de oppermagt, die hem ten deele viel, op den rand des verderfs gebragt. De vroegere zeden en instellingen, waardoor Sparta groot was geworden, werden afgeschaft; onregt nam de plaats in van regt, hebzucht van spaarzaamheid, lafhartigheid van moed, meineed van goede trouw; zoo zeer dorstten zij naar magt en voordeel, dat geene eeden, geen plegtig bezworen verbond, geene herinnering aan vroeger genoten weldaden hen afschrikten, om weerlooze staten aan te vallen, en om overal door hunne verderfelijke staatkunde de jammerlijkste tweespalt en rampzaligste onlusten te weeg te brengen. Niet de slag bij Leuktra heeft hun den doodsteek gegeven, maar de haat, de welver-

diende haat van allen, die zij vroeger schandelijk onderdrukt hadden. Ook klimaat, geographische ligging is van invloed op de zedelijkheid; daarom is HERODOTOS van oordeel, dat vruchtbare landouwen, waar eene altijd zachte temperatuur heerscht, verwijfde menschen voortbrengen en raadt hij de Perzen aan, om, indien zij eene krachtvolle natie blijven willen, hun ruw en bergachtig land niet met een vruchtbaarder te verwisselen. Ook de armoede, gelijk wij zoo even reeds zeiden, verleidt tot zonde, al is het ook, dat zij nu en dan tot nadenken en tot inkeer in zich zelven aanspoort. Maar treurig is het, zoo laat de dichter THEOGNIS zich hooren, dat de armoede zoo vele misdaden doet geboren worden, en dat zij, die deugd en regtvaardigheid liefhebben, door den harden nooddwang worden verleid, om kwaad te plegen en zich aan leugen, bedrog en wraakgierigheid schuldig maken.

Onder de aanlokselen tot zonde, buiten het menschelijk hart gelegen, behoort ook de invloed, welken menschen en de Godheid uitoefenen. Hoe waar het gezegde van MENANDER is, door den Apostel PAULUS aangehaald: kwade zamensprekingen bederven goede zeden; zal wel geen betoog vereischen, evenmin hoe verkeerde opvoeding en vleijerij de goede zaden verstikken en het kwaad doen ontkiemen; dit punt kan dus met stilzwijgen worden voorbijgegaan, maar belangrijker is het, om na te sporen, in hoever de Griek meende, dat de mensch door de Godheid wordt verleid om kwaad te doen. HERODOTOS verhaalt ons het volgende van MILTIADES: deze veldheer had het beleg geslagen om Paros en de inwoners van dit eiland met eene geheele verwoesting bedreigd, zoo zij hem geene zware geldsom ter hand stelden. De Pariërs echter namen dit voorstel niet eens in overweging, maar versterkten de zwakke punten, waar zij het eerst konden worden overrompeld, en namen zulke maatregelen, dat zij een langdurig beleg konden volhouden. MILTIADES nu, ten einde raad, besloot eene krijgsgevangene Parische vrouw, TINIO geheeten, eene onderpriesteres der onderaardsche Goden, te vragen, wat hij

doen moest, om zich van Paros meester te maken. Met veel bereidwilligheid wees zij hem hiertoe den weg; hij moest slechts een onderaardschen gang inslaan, die door een heiligdom van DEMETER leidde, en in de stad zelve uitkwam. MILTIADES, verheugd, dat hem eindelijk het uitzigt geopend werd, om de stad, die hij reeds zoo lang had ingesloten, te bemagtigen, hield het echter voor raadzaam, om eerst in persoon dien bedekten weg te onderzoeken, voor dat hij met zijne uitgelezene bende dien ter inname en overrompeling van Paros doortrok. Hij volvoert dus dit besluit, maar naauwlijks is hij 'theiligdom der Godin binnengetreden, of hij doet een zoo zwaren val, dat hij, zijn been gekneusd hebbende, niet meer in staat is om te gaan, 't beleg wordt dus opgebroken, en de Pariërs zijn gered. Dezen echter, verontwaardigd over 't verraad van TINIO, raadplegen het Delphische orakel, of 't hun vrijstaat de priesteres te dooden. Volstrekt niet was het antwoord, TINIO is niet schuldig, zij was slechts een werktuig in de hand der Goden, om MILTIADES de misdaad te doen begaan van een heiligdom binnen te treden, voor geen man toegankelijk, en daardoor zich zelven in het verderf te storten.

Daar verder de werkzaamheid der Goden niet altijd scherp wordt onderscheiden van die van het noodlot, zoo kan het niet vreemd schijnen, dat men somwijlen aan dat noodlot een verderfelijken invloed toekende, en het voor daden aansprakelijk maakte, die men den mensch niet wilde toeschrijven. Bij de Romeinen vond deze beschouwing der zonde veel bijval. Hoe meer echter de Grieken onder de eigenschappen der Godheid hare regtvaardigheid op den voorgrond stelden, des te minder kon een geloof veld winnen, 't geen de Goden aan de gruwelijkste onregtvaardigheid schuldig maakte. Wij vinden dus reeds in den vroegsten tijd pogingen aangewend, om dit geloof met de leer der goddelijke regtvaardigheid in overeenstemming te brengen. Dit kon op geene andere wijze plaats hebben, dan door te stellen, dat, wanneer iemand

door de Godheid tot zonde verleid werd, dit als eene regtvaardige straf moest worden aangemerkt voor misdaden, vroeger door hem gepleegd. In het geestige blijspel van ARISTOPHANES, *de Wolken*, vindt men deze stelling juist ontwikkeld. STREPSIADES beklaagt zich bij de wolken, die hier als bovenaardsche wezens worden voorgesteld, dat zij de oorzaak zijn van al de verkeerdheden, waaraan hij zich heeft schuldig gemaakt. Gij hebt volmaakt gelijk, is het antwoord, wij zijn steeds gewoon zoo te handelen, wanneer wij zien, dat iemand zich aan de ondeugd over geeft. Van 't eene kwaad verleiden wij hem tot het andere, en storten hem in een poel van jammeren, opdat hij eindelijk leere de magt der Goden te huldigen. En wat zegt nu STREPSIADES, hij erkent, dat hem niets dan regt wedervâren is, daar hij om zijne vroegere bedriegerijen zich deze welverdiende straf heeft op den hals gehaald. De Goden, zegt de redenaar LYKURGOS, beijveren zich om booze menschen geheelenal op het dwaalspoor te brengen, en het komt mij voor dat de dichter, die de volgende iamben schreef:

Wanneer de toorn der Godheid iemand treft,
Berooft hij hem van 't heldre redelicht.
Hij drijft hem op het spoor der zonde voort,
Dat hij verblind van kwaad tot erger komt;

dat die dichter zeg ik, als 't ware eene godspraak deed hooren. Nog moeten wij hier aan eene magt denken, die onder bijzondere omstandigheden tot de zonde verleidt, de magt van den wraakgeest, wij kennen dien vooral uit AESCHYLOS. Wanneer in een geslacht eene misdaad gepleegd is, en deze door een ander lid dier familie gewroken wordt, dan ontstaat hierdoor eene nieuwe schuld, die wel, in zooverre zij als eene regtvaardige straf voor 't gepleegde kwaad wordt aangemerkt, kan vergoelijkt worden, maar toch, op zich zelve beschouwd, misdadig is, en dus op nieuw wraak vordert. Die zucht nu, welke de leden van zulk een geslacht aanspoort, om kwaad met kwaad te vergelden, maar zoo dat de wreker

terwijl hij straft eene nieuwe misdaad begaat, wordt persoonlijk voorgesteld als een wraakgeest, die wel den mensch, die hij tot het kwade aanspoort, niet van schuld vrij doet zijn, maar toch als een medebewerker moet worden aangemerkt. Dezen wraakgeest vindt men echter uitsluitend bij AESCHYLOS vermeld, SOPHOKLES kleeft dat gevoelen zoo weinig aan, dat ELEKTRA hare moeder het regt betwist, om haren vader te dooden, omdat deze hare zuster had omgebragt, en evenzeer verklaart zij geen regt te hebben om den dood van haren vader door 't bloed van hare moeder te wreken. In de treurspelen, die wij nog van hem over hebben, wordt de wraakgeest slechts eenmaal vermeld.

Doch van waar ook de zonde ontstaat, zij wordt den mensch geheelenal toegerekend; misslagen, zonder opzet bedreven, zijn alleen hiervan uitgezonderd; heeft iemand, vraagt DEMOSTHENES, u met voorbedachten rade beleedigd, wel nu het staat u vrij, om u te wreken, maar heeft hij dit zonder opzet gedaan, dan moet gij hem vergiffenis schenken. Vandaar ook, dat voor misdadigers, die buiten hunne schuld zich aan de wetten vergrepen hadden, eene vrijplaats bij de altaren der Goden regtens verzekerd was; 't valt evenwel niet te ontkennen, dat er evenzeer in de geschiedenis van Griekenland voorbeelden bestaan, dat het regt van vrijplaats den onschuldige niet baatte, als men het gelden liet ten opzigte van dezulken, die met koelen bloede en na rijp beraad de wetten overtreden hadden.

Dat de schuld den mensch onvoorwaardelijk wordt toegerekend, dit bewijst de magt, die de Grieken aan het zedelijk gevoel en het geweten toekennen.

Hij, die eene misdaad begaan heeft, voelt steeds eene knagende smart, die hem het hart van een rijt. Een goed geweten geeft kracht en moed, een kwaad maakt lafhartig en versaagd: in tegenspoed geeft een goed geweten den besten troost, en de schoonste verwachtingen worden door het kwade verstoord en vernietigd; want het vervult het gemoed

met droefheid, vrees en schaamte. De bewustheid van gezondigd te hebben maakt, dat de mensch niet tot de Godheid durft naderen; zoolang de schuld niet verzoend is, moet hij zich van iedere godsdienstige handeling onthouden. Het kwade geweten neemt eene gestalte aan; 't wordt insgelijks een wraakgeest; de wroeging van 'tgeweten is eene magt, die den schuldige vervolgt; de mishandelde wendt zich tot haar, hare wraak inroepende. Hebt gij nooit bemerkt, zoo vraagt KYROS bij XENOPHON zijne zonen, hoeveel angst de zielen van hen, die onregt verduurden, den beleedigers aanjagen, en welke wraakgeesten zij afzenden om den schuldige te vervolgen. Deze plaats strekt ten bewijze, hoe de meening veld won, dat de zielen der afgestorvenen zelven als wraakgeesten optreden en dat nog andere magten hun ten dienste staan. Dat denkbeeld vinden wij ook bij PLATON. Wanneer iemand een geweldigen dood gestorven is, zegt hij, dan vertoornt hij zich op zijn moordenaar, en daar hij wegens den geweldigen slag, die hem getroffen heeft, zelf met schrik en angst vervuld is, zoo verontrust en beangstigt hij den schuldige; tegelijk vindt hij in de gewetenswroegingen van dezen eene krachtige medewerking, men houdt het er dus voor, dat de moordenaar een jaar lang den geest van zijn slagtoffer moet uit den weg gaan, en zijne vaderstad verlaten, ja zelfs, dat, wanneer een vreemdeling door zijne hand gevallen was, hij buiten zijn vaderland gedurende dien tijd geene veilige schuilplaats vinden kon.

De misdaad wordt bovendien den schuldige zonder eenige verzachting toegerekend, al is het ook, dat hij die niet met voorbedachten rade en in onwetendheid gepleegd heeft; in dit geval echter wordt hij meer als ongelukkig, dan als misdadig aangemerkt. Dat de Griek dit gevoelen koesterde, blijkt ook uit hetgene hij geloofde aangaande de straf en de vergelding van het kwaad. Dit denkbeeld vinden wij reeds bij HOMEROS ontwikkeld; ook bij dezen dichter luidt het: oog om oog, tand om tand; de straf moet geëvenredigd zijn aan de misdaad.

Toen NEOPTOLEMOS, verhaalt PAUSANIAS, PRIAMOS bij het altaar van ZEUS gedood had, werd hij weerkeerig tot straf dezer heiligschennende daad te Delphi bij 'taltaar van Apollo vermoord. Bij vader- of moedermoord verklaart PLATON, dat aan geene uitdelging of verzoening der misdaad kan gedacht worden, dan door het vergieten van 't bloed des schuldigen. In die vergelding dus is de verzoenende kracht der straf gelegen. Zoo meent AESCHYLOS, dat het geslacht van ATREUS geluk mag gewenscht worden, dat KLYTEMNAESTRA en AEGISTHOS zijn omgebragt, omdat de moord, aan hen gepleegd, de bloedschuld, die op dat geslacht kleefde, heeft verzoend, en geene schuld meer te wreken heeft overgelaten. Doch het doel der straf bestaat niet alleen in de uitwissching en vergelding der misdaad, zij strekt ook, om van het kwade af te schrikken, en daardoor te leeren, wat regtvaardig en goed is. De schuldigen moeten gestraft worden zegt DEMOSTHENES, zoowel om te boeten voor hunne misdaad, als om anderen van het kwade af te houden. Wat eindelijk het voltrekken der straf betreft, zoo wordt die, daar de vergelding eene door ZEUS gewaarborgde grondwet is, met stellige zekerheid verwacht, al is zij ook verschillend naar gelang van plaats en tijd. De Griek kan zich geen goddelijk wezen voorstellen zonder den wil om het onregt te wreken; straften de Goden niet, zegt hij, men zou aan hun bestaan twijfelen, maar zoo zeker als zij bestaan, zoo gewis straffen zij en liever zullen zij den onschuldige doen deelen in de straf van den misdadiger, dan dat deze het loon niet zou ontvangen voor zijne euveldaden. Evenwel de ondervinding leerde hen, dat nu en dan deze of gene in dit leven niet boette voor zijne misdrijven, maar dit deed hun geloof niet wankelen; zij waren overtuigd, dat aan gene zijde des grafs de vergelding niet zou achterblijven, of dat reeds hier op aarde de kinderen boeten zouden voor de misdaad der ouderen. TALTHYBIOS was in den Trojaanschen oorlog de heraut van AGAMEMNON; zijne nakomelingen bekleedden te Sparta erfelijk dit zelfde ambt, zoodat TALTHYBIOS als

de patroon, de beschermgod der gezanten werd aangemerkt. Toen DARIUS Griekenland aan zich wilde onderwerpen, zond hij gezanten naar Sparta, om de bewoners dezer stad tot de overgave op te eischen; de Spartanen waren hierover zoo verontwaardigd, dat zij de gezanten doodden. De toorn van TALTHYBIOS ontstak zoo zeer over deze misdaad, dat, wat ook de Spartanen wilden ondernemen, zij geene goede voorteekenen deelachtig werden. Men begreep dus, dat die toorn niet kon worden verzoend, dan, indien in de plaats der vermoorde gezanten een Spartaan zijn leven ten offer bragt. Twee boden zich aan, SPERTHIAS en BULIS; beiden begeven zich naar Susa de residentie van XERXES, die DARIUS was opgevolgd. »O koning van Perzië", zeiden zij, »zie ons hier om te boeten voor hen, die schandelijk het leven te Sparta verloren, ons bloed delge die schuld uit. XERXES echter, door deze grootmoedige zelfopoffering getroffen, liet hen ongedeerd naar Sparta terug keeren, zich niet aan de Spartanen willende gelijk stellen. Door deze edelmoedige daad bedaarde wel de gramschap van TALTHYBIOS, maar was evenwel niet geheelenal weggenomen; dit bleek later, toen de zonen van SPERTHIAS en BULIS, evenals hunne vaders als gezanten naar Azië gezonden, op eene jammerlijke wijze omkwamen; toen eerst was volgens HERODOTOS, die dit voorval mededeelt, de wraak van TALTHYBIOS bevredigd. Wordt echter de misdaad in dit leven niet achtervolgd, dan wordt zij in de benedenwereld gestraft, en PAUSANIAS is van oordeel, dat in zijn tijd, toen de ondeugd zoo zeer de overhand had genomen, dat de Goden, die vroeger onder de menschen verkeerden, en door zigtbare beloonigen en straffen van hunne goed- en afkeuring hadden doen blijken, zich geheel hadden teruggetrokken, de toorn der Goden insgelijks eerst na dit leven zich openbaarde.

Daar 't nu ZEUS is, die de waarborgen geeft, dat de misdaad zal gestraft worden, zoo wordt hij ook als opperste regter, van wien alle straf uitgaat, aangemerkt. De overige Goden dus zijn, wanneer zij straffen, plaatsvervangers van

ZEUS, tenzij dat zij persoonlijk beleedigd in hunne eigene zaak als wrekers van het onregt optreden. In 'talgemeen kan men zelfs aannemen, dat ook, wanneer 'twoord *God* in 'tmeervoud gebruikt wordt, tengevolge eener verwisseling van een polytheistischen en monotheistischen vorm van uitdrukking, de Griek zich eigenlijk den oppergod als straffer van het kwaad voorstelde.

In de Godendynastie, aan welke vóór ZEUS, 't bestuur van 't heelal was toevertrouwd, bekleedden reeds de Erinnyen eene plaats; op haar rustte de verpligting, om iedere inbreuk op de heilige wetten der natuur te straffen. Bij HOMEROS komen zij in die betrekking voor, ook nog bij AESCHYLOS: Waarom straft gij wel den moedermoorder, vraagt APOLLO haar, en niet de echtgenoot, die haren gemaal doodde? Omdat antwoordde zij, deze laatste misdaad niet eene verkrachting is van de banden der natuur en des bloeds. Bij den genoemden treurspeldichter vinden wij echter reeds haren werkkring uitgebreid. Wij beijveren ons, zeggen zij, om ZEUS van de moeite te bevrijden, om zelf den schuldige te vervolgen, maar wij straffen hem zonder als aanklaagsters voor den regterstoel van den Hemelgod eerst op te treden. De Erinnyen dus zijn in dienst van ZEUS, en werken met hem mede, om de orde in 't heelal te handhaven.

Nog eene andere straf dachten zich de Grieken, die door menschen wordt voorgeschreven, maar door de Godheid ten uitvoer gelegd. 't Is de vloek over iemand uitgesproken; dezelfde Erinnyen worden als personificatie van dien vloek gedacht.

De tot nu toe vermelde straffen treffen de zonde in zooverre zij overtreding is van de wetten, door de Godheid vastgesteld, en dus als rebellie tegen haar gezag kan worden aangemerkt. Dit goddelijk wraakgericht blijft nooit uit; de zonde kan zich dus niet vleijen, dat zij ongestoord kan voortduren, zij is dus ijdel en straft en vernietigt ten laatste zich zelve. Fraai zegt SOPHOKLES: de zonde bereikt slechts hare grootste hoogste, om in den diepsten afgrond te storten. Die

zekerheid nu van de regtvaardige vergelding van het kwade door de Godheid wekt, in verband met de wroegingen van 't geweten, bij den zondaar het verlangen en de behoefte op naar verzoening, en de mogelijkheid hiertoe rust op de onwrikbare overtuiging, dat de Goden zich laten verzoenen. Het wezen dier verzoening nu kan vooreerst nergens anders in bestaan, dan dat de zondaar, die tegen de Godheid in verzet was gekomen, zich aan haar onderwerpt, en ootmoedig en berouwvol hulde bewijst. Deze ootmoed nu, die berouwvolle onderwerping, die ten doel heeft, om 'tgeen misdreven werd te vergoeden, drukt evenzeer de erkentenis uit der goddelijke oppermagt, als het offeren van dieren ter eere der Goden. Dit offer toch is niets anders, dan een bewijs van eerbied, eene schatting, die de mindere den meerdere toebrengt, waarbij alle idée van plaatsvervanging is buitengesloten, als of de zondaar het dier in zijne plaats ten offer bragt.

Evenwel 't is niet te loochenen, dat het plaatsvervangend offer den Grieken bekend was; hierbij echter moet men twee bijzonderheden in aanmerking nemen, ten eerste, dat plaatsvervanging, waar die voorkomt, altijd ten doel heeft, om door den dood van één 't verderf van velen af te weren; ten andere, dat in dit geval altijd een mensch, nooit een dier werd geofferd, ten ware dat dit laatste als een surrogaat van den mensch optreedt. In Boeotië werd jaarlijks volgens PAUSANIAS een jongeling aan BAKCHOS geofferd, om dezen te verzoenen. Vóór den slag bij Salamis brengt THEMISTOKLES op raad van den waarzegger EUPHRANTIDES drie gevangene Perzen ten offer, en slagt hen bij 't altaar van BAKCHOS, omdat hier 't behoud en de overwinning der Grieken van afhing. Te Athene werden onbruikbare, onnutte menschen onderhouden en hiervan jaarlijks op een feest aan APOLLO twee, een man en eene vrouw, levend verbrand of van de rots geworpen, ten einde van den geheelen staat den toorn der Godheid af te wenden, die door de zonden des volks was opgewekt. Een dergelijk gebruik stond in verband met de overlevering, waar-

van eene nadere ontwikkeling ons te ver van ons onderwerp zou afleiden; dat echter 't menschelijk gevoel der Grieken met dit barbaarsch gebruik in strijd was, hiervan strekken de pogingen ten bewijze, om door een surrogaat het menschenoffer te ontduiken. PELOPIDAS wordt in een droomgezigt vermaand des nachts voor den slag bij Leuktra, dat, zoo hij de overwinning wil behalen, hij eene blonde maagd moet slagten op het graf der dochters van SKEDASOS, die, vroeger met haren vader door de Lakaedemoniërs schandelijk behandeld, na haren dood dezen nog steeds met hare wraak achtervolgden. Ontwaakt deelt hij zijn droomgezigt aan de legerhoofden en wigchelaars mede. Sommigen meenden, dat men deze verschijning niet in den wind mogt slaan, noch aan 't gebod der Godheid ongehoorzaam zijn; zij herinnerden, hoe de veldtogt van AGESILAOS in Boeotië mislukt was, omdat hij zijne dochter ARTEMIS op haren eisch niet had willen ten offer brengen; anderen beweerden daarentegen, dat het ongerijmd was, om zich de Goden zoo wreed voor te stellen, dat zij lust hadden in menschenbloed en dat, zoo dit het geval was, men zich om hen niet moest bekommeren, daar zulke onnatuurlijke begeerten niet anders dan in laffe en bedorvene zielen plaats konden vinden. Terwijl zij dus met elkander spraken, kwam eensklaps eene jonge merrie met rosse haren naar hen toeloopen en bleef bij den veldheer staan. De wigchelaar THEOKRITOS dit ziende riep PELOPIDAS toe: hier hebt gij de blonde maagd, wacht op geene andere, zij worde den Goden geofferd. Dat verder met het zoenoffer het begrip niet gepaard gaat van plaatsvervanging, blijkt ook hieruit, dat dikwijls handelingen van dien aard ondernomen worden om den toorn der Godheid te verzoenen, welke voor plaatsvervanging niet vatbaar zijn. De Agyllaeers hebben weerlooze Phocensers vermoord: zoodra een Agyllaeer de plaats betreedt, waar dit feit gepleegd was, wordt hij verlamd naar ziel en ligchaam: het gepleegde kwaad moet dus worden verzoend, 't orakel wordt geraadpleegd, 't schrijft lijkfeesten en

kampspelen voor ter eere der slagtoffers. Te Phigalia is de eeredienst van DEMETER veronachtzaamd; de toorn der Godin wordt bevredigd door het bouwen van een tempel en 'toprigten van een standbeeld.

Door deze zoenmiddelen nu kan de mensch, wanneer zij door de Godheid worden aangenomen, wel geacht worden van de straf te zijn ontheven, en of hij dat mag aannemen, besluit hij uit het wegblijven of ophouden van 't ongeluk, dat hij als eene straf voor zijne zonde beschouwt, maar hij is daarom nog niet rein en zuiver. Zal de verzoening ingeval van moord volledig wezen, dan moet zij door de reiniging worden achtervolgd. De smet der misdaad toch berooft niet alleen den schuldige van het klare bewustzijn, maar ook verpest hij anderen door zijne aanraking en stort hen in 't verderf. Ik geloof dat gij weet, zegt de redenaar ANTIPHON tot de Atheners, dat reeds vele misdadigers, wier handen met bloed bevlekt waren, zich ingescheept hebbende, jammerlijk zijn omgekomen en tegelijk vele onschuldigen in hun val hebben medegesleept; anderen hebben, terwijl zij offerplegtigheden bijwoonden, door hunne tegenwoordigheid te weeg gebragt, dat de voorteekenen ongunstig waren. Die reiniging nu geschiedt òf door bloed òf door water; de reiniging door bloed is tweederlei, want hiertoe werd òf het bloed van den verslagene òf dat van een varken gebruikt; in het laatstgenoemde geval moest de moordenaar zoolang zwijgen, totdat hij door een ander met varkensbloed werd bedropen; dit bloed, vervolgens afgewasschen, werd uit het huis gedragen en in eene verborgene plaats begraven; een brandoffer besloot deze plegtigheid. Aangaande de reiniging door menschenbloed vinden wij het volgende vermeld; de moordenaar trachtte na het plegen van de daad terstond zich zelven te ontzondigen, door van de handen en voeten van zijn slagtoffer eenige stukken af te snijden, en deze onder de oksels van den doode vast te binden, terwijl hij tevens zijn moordtuig aan de haren van den verslagene afwischte. De

reiniging door water behoeft geene nadere beschrijving; niet alleen personen, ook steden, landen, volksmassa's hebben deze zuivering noodig. Een gedeelte van het leger der tienduizend heeft trouweloos en met schending van 't gesloten verbond, eene stad ingenomen en, de inwoners gedood; ten einde door die misdaad, door weinigen begaan, geene smet kleve op 't geheele leger, wordt het door XENOPHON bevolen door de afwassching met zeewater zich te reinigen, of, gelijk anderen met meer grond vermoeden, met wijwater besprenkeld.

Wij hebben nu gezien, op welke wijze de verzoening en reiniging plaats had, wij moeten nu nagaan, welke uitwerking er aan werd toegeschreven. Hoewel de Godheid voor verzoening vatbaar is, zoo volgt daaruit echter niet, dat iedere zondaar hier met vertrouwen staat op maken kan; want vooreerst bestaan er misdaden, die men berekende, dat niet verzoend konden worden, dan door 't bloed van den schuldige te vergieten[1], b. v. vader- en moeder- of broedermoord; vervolgens kunnen zij geene aanspraak maken op schuldvergiffenis, die anderen het tegen hen bedrevene niet willen kwijtschelden. PAUSANIAS, de koning van Sparta, trachtte te vergeefs ontzondigd te worden van den moord aan KLEONIKE gepleegd, en, hoe diep dat denkbeeld, dat zware misdadigers geene vergiffenis konden erlangen, den Griek was ingeworteld, bewijst de overlevering, dat de rivier de Helikon, waarin zich de moordenaressen van ORPHEUS wilden baden, om zich van zijn bloed te reinigen, onder de aarde wegschool, ten einde haar water niet tot zuiveringsmiddel te doen strekken. Bijgevolg heeft de Godheid geene voorwaarden aan den zondaar gesteld, van wier vervulling zij de kwijtschelding doet afhangen; deze is geheel en al aan hare willekeur overgelaten; zelfs bij gewone vergrijpen kan zij den eenen zondaar aannemen, den anderen verwerpen. Moge ook de reiniging de smet van den misdadiger hebben uitgewischt en hem aan 't verkeer

zijner medemenschen hebben terug gegeven, en zelfs den toegang weer gebaand tot heilige en godsdienstige plegtigheden, hij kan niet met vast vertrouwen hopen, dat zijne schuld door de Godheid is uitgedelgd; de mogelijkheid eener verzoening, door Jezus Christus aan 't licht gebragt, die ons God als een vergevend Vader geopenbaard heeft, die mogelijkheid was ten eenenmale aan de Grieken onbekend. Doch voorondersteld, dat de mensch gevoelt, dat de Godheid hem weder in liefde heeft aangenomen, 't geen hij daaruit bespeurt, dat hem geene rampen treffen, waarin hij eene straf ziet voor zijne overtredingen, zoo blijft nog de vraag, hoe hij de rust herwint van zijn eigen hart. Even als de vrome man erkend wordt aan de stipte inachtneming zijner godsdienstige verpligtingen, zoo leert men den berouwvollen zondaar kennen aan 't gebruik, dat hij maakt van de middelen om zijne schuld te verzoenen. De bekeering ontwikkelt zich nagenoeg op de volgende wijze. De zondaar ondervindt de straffende hand der Godheid, deels in de angsten van zijn geweten, deels in de buitengewone rampen, die hem treffen; die straf spoort hem aan om aan de Godheid, wier dienst hij overmoedig veronachtzaamd heeft, weder de verschuldigde eer en liefde te bewijzen. Ook de straf, die anderen lijden, kan heilzaam op zijn gemoed werken en hem tot inkeer brengen. De bekeerde herkrijgt dus weer het regte gebruik van zijn verstand, hij gevoelt, dat hij onverstandig, dwaas gehandeld heeft door zich tegen de eeuwige en onveranderlijke wetten, door de Goden vastgesteld, te verzetten. Zeus, zoo drukt AESCHYLOS dit uit, heeft den stervelingen den weg gebaand, om weder tot bezinning te komen, door lijden kastijdt hij hen, de wroegingen van 't geweten wekt hij op, en zelfs menige misdadiger werd tegen zijn wil tot nadenken gebragt.

De zonde werd dus bij de Grieken meer als eene afdwaling van het verstand aangemerkt, dan als eene verkeerde rigting van den wil; is zij diep ingeworteld, dan is er geene

bekeering meer mogelijk. Gemakkelijk, zegt DINARCHOS, kan iemand eene zondige neiging, bij hem ontstaan, uitroeijen, maar heeft zij eenmaal wortel gevat, dan is volgens aller overtuiging een dergelijke zondaar voor geene bekeering meer vatbaar.

Wanneer derhalve noch aan eene algemeene vergiffenis der zonden, noch aan de mogelijkheid der bekeering van ieder zondaar geloof wordt geslagen, dan volgt hier gereedelijk uit, dat de mensch zich allerrampzaligst moet gevoelen, in wien de behoefte ontwaakt is aan eene geruststellende overtuiging, dat hem zijne zonden vergeven zijn; die behoefte toch wordt opgewekt en verlevendigd door zijne godsdienstige begrippen; hij weet, dat er geen geluk mogelijk is zonder de Godheid lief te hebben en te vereeren, en dat zij iedere inbreuk op hare wetten met de meeste gestrengheid straft. Velen kunnen, 't zij uit ligtzinnigheid, 't zij uit verhardheid in 't kwade zich met de gewone verzoenings- en reinigingsmiddelen te vrede stellen, maar zij, die meer naauwgezet hun eigen hart onderzoeken en weten, hoeveel kwaads en verkeerds daarin verborgen is, kunnen bij 't geen hunne godsdienst hun aanbiedt, geene rust vinden voor hun geweten. Waar nu de middelen op te sporen, om die rust deelachtig te worden? 't geen men te huis niet vinden kan, zoekt men elders en daar eigene godsdienst geen troost schenkt voor de kranke ziel, meent men, dat eene vreemde godsdienst die zal aanbieden. Deze toestand schijnt te hebben te weeg gebragt, dat kort reeds na den dood van SOLON in 't godsdienstige leven der Grieken zich een element vertoonde en uitbreidde, 't geen niet tot hunne oorspronkelijke godsdienstige begrippen behoorde en ten doel had, om 't ontbrekende aan te vullen, namelijk 't verkrijgen der zekerheid van de vergeving der schuld. Ik bedoel hier de zoogenaamde Orphische mysterien; zonder door den staat te zijn erkend, of aan eene bepaalde plaats te zijn gebonden, werden zij door priesters, Orpheotelesten genaamd,

voltrokken. Jammer, dat zij van eene wezenlijke behoefte op eene schandelijke wijze tot eigen voordeel partij trokken. Zie hier wat ons PLATON van hen verhaalt. Deze Orpheotelesten gaan aan de deuren der vermogenden rond, en beloven hen door offeranden en formuliergebeden van alle schuld te reinigen, zoowel van die zij zelven, als die hunne voorvaderen gepleegd hebben. Tot staving hunner belofte beroepen zij zich op eene menigte geschriften van MUSAEOS en ORPHEUS, de zonen der Musen, en niet alleen de levenden kunnen van eene volkomene schuldvergeving zich verzekerd houden, maar ook de reeds gestorvenen door hunne gebeden en bezweringen van de straffen bevrijd worden, waaraan zij in het doodenrijk zijn blootgesteld: den zondigen toestand van den mensch bewijzen zij uit HESIODOS, de verzoenbaarheid der Goden uit HOMEROS. Dat deze mysterien in 't vervolg door den staat werden toegelaten en in openbare optogten door Athene gevierd, blijkt uit hetgeen DEMOSTHENES zijn vijand AESCHINES verwijt. Hij geeft ons er de volgende beschrijving van. Toen gij tot den volwassenen leeftijd gekomen waart, laast gij voor uwe moeder GLAUKOTHEA de heilige bezweringsformulieren; des nachts hingt gij den ingewijden een hertenvel om, en schonkt hun wijn in; daarop ontzondigdet gij hen, wreeft hen af met klei en zemelen en bevaalt hen, nadat deze ontzondiging had plaats gehad, om op te staan en te roepen: ik ben het kwade ontkomen, het betere heb ik gevonden: over dag zwaaidet gij de wijnranken met venkel en populierloof bekranst, hieldt slangen boven 't hoofd, die gij in elkander druktet, en schreeuwdet als een bezetene: Attes, Hyes, Attes, Hyes: namen van ZEUS en DIONYSOS.

't Schijnt dus dat de Orphische mysterien moesten dienen, om aan te vullen, wat er aan de gewone middelen ontbrak om het geweten tot rust te brengen. In hoever dit oorspronkelijk met een eerlijk of minder goed doel heeft plaats gehad, is onmogelijk na te gaan; dit mag men echter als bewezen aanmerken, dat de volksgodsdienst der Grieken niet

in staat was om den zondigen mensch van eene kwijtschelding zijner schuld te verzekeren, waar de Christen staat op maken mag.

Het hier boven medegedeelde zamenvattende, verkrijgt men 't volgende resultaat: Het wezen der zonde bestaat volgens den Griek in een overmoedig schenden der goddelijke wet door den mensch, daar hij zich niet houdt binnen de grenzen, hem voorgeschreven, tegelijk is de zonde ijdel, daar zij 't doel niet kan bereiken, 't geen zij beoogt. De zonde ontstaat bij den mensch door zijn natuurlijken aanleg tot zondigen, en gaat tot daden gemakkelijk over, daar òf het menschelijke hart zelf hiertoe aanspoort, òf verleiding van buiten die te weeg brengt; dat iedere booze daad den mensch wordt toegerekend, blijkt uit de wroegingen van 't geweten, uit het afwijzen van iedere verontschuldiging, uit de straf, die het kwaad volgt. De straf dient ter verzoening en ter afschrikking, en wordt òf door ZEUS, als opperregter, òf door Wraakgodinnen, die hem ten dienste staan, voltrokken. Sommige misdaden kunnen door waar berouw, door offerande en reiniging worden verzoend, maar niet van allen mag de mensch dit met grond verwachten. Want schoon de Godheid verzoend kan worden, zij behoeft die gunst, dat blijk van hare genade niet aan allen te schenken; in dien troosteloozen toestand ziet de mensch naar andere middelen om, ten einde de rust des gewetens te herkrijgen, en hij vervalt tot bijgeloof.

DE OUDE LATIJNSCHE SCHOOL

TE

ZUTFEN.

Het is niet omdat de geschiedenis der school, welker naam tot titel voor dit opstel dient, belangrijker is dan die van andere scholen, dat ik deze mededeel, het is mogelijk eene historie als die van vele andere inrigtingen van denzelfden aard, doch ik verbeeld mij, dat het zijn nut hebben kan om de geschiedenis van dergelijke instellingen te kennen, waarom het, zoo niet noodzakelijk, althans wenschelijk zijn zou eene verzameling te bezitten van beschrijvingen der lotgevallen van onderscheidene oude Latijnsche scholen in ons vaderland; hierdoor toch zou men met de stukken in de hand kunnen nagaan wat er hier te lande in vroeger eeuwen voor het onderwijs in oude talen gedaan werd, hoe die inrigtingen en met haar de zin voor wetenschap zich ontwikkelden, en hoe trapsgewijze die scholen werden uitgebreid tot hetgeen zij heden zijn. Het kan geene verwondering baren dat ik juist de geschiedenis der Zutfensche Latijnsche school behandelde, mijne betrekking riep mij daar als van zelve toe, terwijl ik bovendien in staat was om het rijke stadsarchief voor mijn doel te raadplegen. De hulpbronnen, welke mij tot het vervullen dezer taak in staat stelden, waren stadsresolutiën en rekeningen, welke trouwens geen van beiden volledig zijn. De eerste toch beginnen met het jaar 1573, en de rekeningen, met uitzondering van enkele rekeningen van pensieambten en hoo-

8

geboekjes uit de 15de eeuw, met het jaar 1552. Enkele *curiosa* en oorkonden bewezen mij verder geene onbelangrijke diensten, evenmin als het *Album discipulorum ;* dit laatste is echter van te jonge dagteekening om met de overige hulpbronnen te kunnen wedijveren; het vangt namelijk eerst aan met 1674, in welk jaar de bekende SAMUEL PETISCUS, de toenmalige rector, het aanlegde. En eindelijk kon ik gebruik maken van eenige uittreksels uit de notulen van den kerkeraad der Hervormde gemeente alhier. (†)

Zooals bij de meeste geschiedenissen gaat het ook hier; het begin ligt geheel in het duister en het zou moeijelijk zijn naauwkeurig te bepalen, wanneer ongeveer de Latijnsche school te Zutfen gesticht werd; dit is evenwel zeker dat zij van den beginne af reeds zamenhing met de godsdienstige instellingen hier ter stede. Het kapittel der Groote of St. Walburgskerk schreef wetten en verordeningen ten opzigte van het onderwijs uit, en maakte bepalingen omtrent de inrigting; en wat toch is natuurlijker, in een' tijd toen er niemand geleerd heette, zelfs bijna niemand lezen of schrijven kon dan hij, die tot den geestelijken stand behoorde, spreekt het bijna van zelf dat inrigtingen van onderwijs onder toezigt van geestelijken staan moeten, omdat niemand anders daarover oordeelen kon dan zij. Karel de Groote reeds rigtte scholen in de kloosters op, en gedurende het geheele tijdvak der middeleeuwen is er bijna geen onderwijs zonder geestelijken en kerkelijken invloed denkbaar. Willen wij dus iets omtrent de oude inrigtingen zoeken, dan moeten wij ons wenden tot de oorkonden van de hoofdkerk, of van aanzienlijke geestelijke gestichten in eene gemeente, en zóó staan ons dus hier de charters der St. Walburgskerk ten dienste, waaruit blijkt dat reeds in 1305 hier ter stede eene Latijnsche school bestond. De ma-

---

(†) Deze werden mij afgestaan door den heer J. C. SCHULTZ JACOBI, emeritus predikant te Rotterdam, waarvoor hem bij dezen mijn dank wordt toegebragt.

gister seu rector scholarum ontving, volgens eene oorkonde van St. Lukasdag (18 October) van dat jaar, van iederen leerling jaarlijks de som van zes *grossi* (misschien grooten); welligt mogen wij hieruit afleiden dat in genoemd jaar de school werd opgerigt, aangezien het kapittel toen juist het inkomen van den rector bepaalde.

Na dien tijd vernemen wij niets vóór het jaar 1458; in eene stadsrekening wordt er dan melding gemaakt van die »nye schoele," mogelijk wel een nieuw gebouw, waarin de reeds bestaande inrigting werd overgebragt; hiermede kunnen wij misschien in verband beschouwen de verhoogde jaarwedde van den rector, welke door het kapittel in datzelfde jaar op één stadspond per leerling werd bepaald.

De eerste rector komt in 1540 voor, terwijl er in het geheel zeven namen vóór de inname der stad door prins MAURITS opgeteekend staan, zooals de lijst achter dit opstel (Bijlage A) aanwijst; men zal daaruit tevens ontwaren, dat er onder des rectors kollegas slechts drie namen voorkomen, die van vóór het jaar 1591 dagteekenen, namelijk JOHANNES VAN ZWOLLE in 1553, Mr. BERNET in 1575 en HERMANUS VAN MULLEM in 1577. Na het jaar der inname zijn de docenten ons in bijna onafgebroken volgorde bekend.

Tijdens het beleg en de inname door de Spanjaarden zal de Latijnsche school wel hebben stilgestaan, doch uit eene merkwaardige raadsresolutie blijkt, dat reeds zeer kort nadat Vasquez d'Avila tot goeverneur der stad was aangesteld, het onderwijs op die school wederom hervat werd. Daaruit blijkt tevens dat de rector in geene beste harmonie met zijne kollegas verkeerde. »Om voor te coomen" heet het daar »die groove onordentlickheyt diemen daecheliks alhier inder Latbynsche schoole siet gebueren tusschen den rectoer derselven schoelen ende de mrn en preceptoren tot zeer quaden exempel der jonger joecht, behalve die slapheyt der discipline ende ander confuis daechlick aldaer geoefft werdende al twelck schynt oorspronckelick te komen durch dien dat sy sich on-

der den anderen oever belooningen nyet wal verdragen noch accordeeren konnen, is daeromme na eenige coicatie soe van wegen des Capittels als des raets alhier gehalden verordent (daermit een yder soewal rector als anderen weten mogen, nyet alleene hoeveele dan oick van wen sy jaerlick oer premium en verdiensten sullen hebben te forderen ende ontfangen) dat die tegenwoerdige rector neffens die woninge alhier op ten Kerckhoff daer inne hy oick yetzonder wonende is, behalven oick syne daechlicke prouffyten, die hy van den Kercken ende discipulen ontfangende is, hebben ende jaerlick op Martinidach vast op karsmisse genieten sal dartich gulden tstuck tot aicht en twintich stuiver brabants, tweeten twelffen van wegen der stadt, ende gelycke twelve van wegen der Capittels semptlick by den rentmr der stadt vuyt derselver kiste (wie eene wyle tyts herwerts doch gebruyckelick) to betaelen, wie oik zesse gelycke guldens van den kerckmrn der voersz. kercke, die oick dieselve jaerlick to contribueren gewontlick, beloopende sich ter voersz. somme.

»Wie oick die Lector *quintae classis* neffens ende boven dem dat hy die kost in St. Elisabeten gasthuis daechlick genietende is, ende daerenboven ende tevens syne daechlick prouffyten ende verdiensten, jaerlick hebben sal thien ghelycke guldens byden provisoer van wegen de huyses Bornhoff vuyt te reycken ende betaelen, woe sulck hierbevoerens wes tot revocatie bewillet is oick opten termyn.

»Van gelycken sal Mr. BERNET tegenwoirdige lector *sextae classis* jaerlick, dewyle hy geen ander vordel van syn daeglicke proeffyten heffl, genieten twentich gulden van munte voersz. waer van hem betaelinge byden rentmr der stadt dergestalt als voersz. vuyt Slindewaeters almisse sal gedaen werden.

»Wie DERRICK VAN ELST prelegerende in *octava classe* sullen jaerlick by den provisor voersz. noch gegeven ende vuytgereyckt werden zes gulden voersz.

»Alsoe dat sy ende yder van hun (sonder malckanderen om

den betalinge te dorven ferderen ofte molesteren) dieselven toe boeren ende ontfangen sullen hebben in maten voersz.

»Des sullen sy ende yder derselver sowal rector als anderen geholden werden oere vuyterste nersticheyt, diligentie ende arbeyt tot gueder institutie ende vrucht der discipulen an to keren ende voor to wenden, zonder zich in eenigen anderen handel 'tzye van rechtspleytinge off andersins te dorven off moegen bemoeyen of mengen, alleen by privatie oeres dienstes waer nae een yder sich te reguleren; aldus gesloten opten 15 Aprilis 1575."

Uit het bovenstaande blijkt genoegzaam welk jaargeld de heeren docenten ontvingen, doch daar behoort gewoonlijk nog bij vrije woning, zoo zij die niet reeds in een of ander gesticht hadden, en eenige karren turf. Bij de verovering der stad door prins Maurits en bij het herstellen der gereformeerde religie, werd er door de predikanten, of liever door het kerkelijk bestuur zorg gedragen, dat het onderwijs zoo goed mogelijk werd ingerigt. Het ging toen nog evenzoo als in de middeleeuwen; de keık trok zich het onderwijs geheel aan, en mogelijk was zulks toen ook het eenige middel om het goed te krijgen. Als gevolg hiervan werd het een vast gebruik, dat altijd de beide oudste predikanten (er waren er in den beginne drie, doch al zeer spoedig vier) als scholarchen optraden, eene gewoonte, die tot in het begin van deze eeuw bestaan bleef; zelf werd er 5 November 1602 dien overeenkomstig in den gemeenteraad eene resolutie genomen, ten einde hieraan kracht van wet te geven. Er werd een nieuwe rector, JOHANNES LONTIUS, aangesteld, die aanstonds tot ouderling werd gekozen, het personeel der lectoren werd grootendeels vernieuwd en de jaargelden werden vermeerderd; zoo kreeg de rector bijv. *f* 300, 150 ton turf, vrije woning en eene whaar (†) in de stads weide, de con-

---

(†) Sedert 15 Mei 1601 kregen de docenten in plaats van eene whaar jaarlijks zes gulden van de stad.

rector *f* 150 met een half last turf, woning en whaar, en nog *f* 50 als voorzanger in de St. Walburgskerk. Op deze wijze daalt het af, tot dat de nieuwe lector *quintae classis* slechts *f* 50 en die *sextae classis* *f* 30 ontvangt, beiden met kost en inwoning in een der godshuizen.

Het is ligt na te gaan dat sints het genoemde jaar, de leeraren regtzinnig hervormd moesten zijn, waarom er dan ook telkens door de gedeputeerden der classis onderzocht moest worden (†) of de te benoemen ambtenaar zuiver in het geloof en voor de schooldienst bekwaam was. De beide oudste predikanten, schoolarchen *jure suo*, reikten hem daarna met goedkeuring van den stedelijken raad, zijne aanstelling uit, waarbij in het laatst der 16de en in het begin der 17de eeuw de verpligting op den rector rustte den predikanten in hun ambt behulpzaam te zijn; zoodat men dan ook Zondags morgens den rector in de vroegpredikatie zag optreden, terwijl de conrector volgens zijne verpligting het baantje van voorzanger bekleedde en de Duitsche meester daarbij als koster fungeerde. Dat deze laatste betrekking niet bijzonder veel te beteekenen had, blijkt daaruit, dat in 1591 de custos der Latijnsche school tot Duitsch meester werd aangesteld. — Het schijnt dat de Duitsche meesters onderwijs op de Latijnsche school gaven, want er wordt van hun onderwijs in de Broêren (het Broederen- of Predikheerenklooster) gesproken, en in dit zelfde gebouw ontvingen ook de leerlingen der Latijnsche school onderrigt, tot zelfs in deze eeuw toe. (§)

Terwijl er in het laatst der 16de eeuw enkele malen ge-

(†) Volgens raadsbesluit van 27 Januarij 1610.

(§) Er wordt ook nog van Fransche meesters melding gemaakt, doch deze gaven onderrigt in een ander gebouw, en hadden niets met de Latijnsche school te maken. Men was evenmin als bij de Duitsche meesters zeer keurig op hunne verkiezing, want in 1611 bijv. stelde men daartoe een' tamboer van de kompagnie van den overste Barfelt aan, die bij zijn onderwijzerstraktement voortdurend nog ééne gulden in de week voor zijne militaire bediening genoot.

wag wordt gemaakt van het verhoogen der jaarwedden bij enkelen, van wie men goed gediend was, zooals zulks onder anderen met den conrector JOHANNES WEDE het geval was, lezen wij ook van anderen die in dienzelfden tijd of iets later om der geloofswille werden afgezet; bleven zij toch aan de Katholieke leer getrouw, en voortdurend weigerachtig om de nieuwe leer te omhelzen, dan werden zij zonder genade afgezet door het kerkbestuur, dat mogelijk somtijds blijde genoeg was eene geldige reden te hebben om zich van een slecht docent te ontdoen. Zóó lezen wij onder anderen dat de koster Mr. RUTGEN van de Duitsche school in 1593 werd afgezet, omdat hij niet Protestant wilde worden; zoo vinden wij dat zelfs de rector MARCELLUS FRANCKEN of FRANCKHEIM en de lector der vierde klasse GOSEWINUS SCHOMAEKER beiden in 1613 hun ontslag kregen, omdat zij in dat jaar wederom tot de Katholieke godsdienst waren overgegaan. De eerste werd vervangen door den Zutfenschen predikant BERNARD STEDEMEIJER, waardoor men dus zeker was tegen eene herhaling der in het oog der schoolarchen allergevaarlijkste misdaad, te meer toen men niettegenstaande de daartegen in het midden gebragte bezwaren van de HH. predikanten, den rector toestond, dat hij tevens zijne bediening van predikant zou blijven waarnemen. In plaats van den afgezetten lector, kreeg men een gewezen konventuaal uit het klooster Gladtbach, die juist het tegenovergestelde van zijn' voorganger gedaan had, door namelijk zijne pij aan den kapstok te hangen en de Protestantsche leer te omhelzen.

Dat het onderwijs geheel met de godsdienst in verband stond, bewijzen verscheiden bepalingen uit de aanteekeningen van den kerkeraad. Zoo berustte b. v. op dit ligchaam de verpligting om nu en dan schoolbezoek af te leggen, en werden er verordeningen gemaakt op het geregeld naar de kerk gaan der scholieren, die daar eene afzonderlijke zitplaats kregen, zooals nog in reglementen van de vorige eeuw wordt aangetroffen, en hierachter blijken zal. Daarbij moesten eerst

de jongens der Latijnsche school, en na 1595 die der Duitsche school, den Heidelbergschen Katechismus goed van buiten leeren, om dien des zondags voor den kansel op te zeggen. Roomsche kinderen behoefden niet mede naar de kerk te gaan, doch moesten wel den Katechismus leeren. De leerlingen schijnen nog al eens aanleiding tot ontevredenheid op dat punt gegeven te hebben, daar wij in dienzelfden tijd meer dan eens vinden opgeteekend dat zij werden vermaand om in de kerk ordelijk te zingen, om den Katechismus langzaam en duidelijk op te zeggen, om niet zoovele ongeregeldheden onder de openbare godsdienstoefening te plegen, stiller te zitten, enz.

In 1594 werd tot rector aangesteld SERGIUS BRUMANUS van Nijkerk, die tevens tot predikant te Voorst schijnt beroepen te zijn. Het rectoraat werd hem aanvankelijk telkens voor één jaar opgedragen, doch men kan nagaan welk ongerief het veroorzaakte dat hij telkens voor het vervullen zijner kerkelijke bediening afwezig zijn moest: herhaaldelijk werd hierover geklaagd, zoodat de gemeenteraad hem zelfs in 1598 een alternatief stelde om de eene of de andere betrekking neêr te leggen; doch de zaak bleef hangend totdat de predikant en scholarch PETRUS GELLIUS hem 21 September 1601 in de raadkamer geleidde om te vernemen dat hij de besproken predikdienst wel mogt waarnemen, doch zich daarvoor alléén des Zondags kon verwijderen. Genoemde nieuwe rector bood toen tevens aan *ideam seu methodum huius scholae iam noviter instituendae et distribuendae in quinque classes*, en daarna werd hij tot rector »op und angenamen onder vorwarden und conditiën hierna beschreven: Als datt die voersz. SERGIUS sich die dagen sines levens in dienst deser scholen begeven und diselve trow und nerstelick sall bedienen und warnemmen gelick eenen eerlievenden und oprichten Rectorem eiget und geborett, voer welcke dienst hie sodanigen eerlicken stipendium sall genieten, als die *ministri verbi divini* alhier iaerlicks hebben und ontfangen, und benevens

den brandt, so hie by hero genaten, sal men hem tegens thokomstigen Paschen mitt eene bequame woeninge und hoff by der scholen gelegen versehen; oick salmen naa sinen dootlick affganck sine vrouwe und kinderen laaten genieten 't geene de andere dienaren Godtlickes woordts wedderfaren sall; lestlick salmen naa omganck des jaers als hie sich des kerckediensten tho Voorst ganschelick ontslagen sal hebben, eenen siener sonen, die sich *ad studium philosophicum* sal begeren tho begeven und sinen vader in der scholedienst tho succederen, die behulplicke handt bieden und mett eenige middelen tho stuir kommen dat hie 't voersz. sin studium noch een iaar twie off drie ther platsen daar 't behort sall mogen continueren."

»Die platse" besluit de raad verder »der scholen sall men in der Broederen closter anstellen und tegens thokomstigen Paschen gereedt maken"

Men ziet hieruit dat de stedelijke regering nog al wat over had voor goede docenten; zooals hier geschiedde gebeurde later dikwijls, dat men een' der zonen van den rector liet studeeren; ook is het geene zeldzaamheid dat men hun en hunnen nakomelingen de waardigheid van groot-burger der stad kosteloos vereerde, terwijl de regering daarbij de kosten droeg; de lijst van docenten en hunne zonen, die in de groot-burgerboeken staan opgeteekend, is vrij lang en strekt als bewijs dat men in die tijden gaarne iets deed om te toonen op welken hoogen prijs men de diensten van ambtenaren stelde. Aan den anderen kant zorgde men ook voor naauwkeurige pligtsbetrachting, want toen genoemde rector BRUMANUS b. v., de kinderen van het raadslid CASYN VAN DER HELL bij zich in huis genomen had om ze *privatim* te onderwijzen, werd er bij raadsbesluit bepaald dat hij, behalve juist deze kinderen, geene andere meer in huis mogt nemen, maar ze naar de Latijnsche school moest zenden, omdat hij zijne pligten als rector eenigzins verzuimde door te veel werk te maken van zijne privaatlessen.

In 1601 was de conrector overleden; het schijnt dat de rector zoo veel vertrouwen genoot, dat men hem opdroeg om naar een' nieuwen om te zien, althans vinden wij dat BRUMANUS zekeren HERMAN HUGO als zoodanig voor zes jaar aanneemt, waarbij echter het eerste jaar een proefjaar zijn zou; hij kreeg *f* 300 traktement en 40 ton turf. Als hij bleef en huwde kreeg hij *f* 25 meer, waarbij eene woning en nog evenveel turf gevoegd werden. (†)

Toen in 1611 de gevierde rector BRUMANUS vervangen moest worden viel de keuze op KOENRAAD BODDAEUS, doch over »eenige poincten der religie quaestie gemoveert synde," werd er besloten »denselven personlick te horen of hie swaericheitt soude maeken om 't onderteickenen d' acte van confessie, so men alhier in Gelderlandt es gebruikende." BODDAEUS vond daarin wel geene zwarigheid, doch toen hij definitief beroepen werd bedankte hij, waarna men tot eene nieuwe keuze moest overgaan. Den nieuw benoemden FRANCKEN zou »tot jaerlicksche gagie thogelacht worden die summe van driehundert daller tot dertich st. 't stuck, onder conditien, indien nae expiratie van 't eerste jaer d' Heeren en hem de dienst sall gefallen end hie sich daertho gantschelick sall willen begeven, dat men hem alsdan sine gagie nae redelickheit eenichsins sall verbeteren."

Dat de Latijnsche school ook nog wel eens ergens anders voor gebruikt werd blijkt uit een verzoek, hetwelk de scholarch, de predikant W. BAUDARTIUS, in datzelfde jaar in den raad deed om aan de Engelschen, Schotten en Franschen, die hier in bezetting lagen, toe te staan dat zij in het genoemde gebouw des zondags hunne godsdienstoefening mogten houden.

Wat het begin van den cursus, van examens en dergelijke aangaat, daaromtrent vernemen wij enkele zaken, die van ongeveer dien tijd dagteekenen. In eene raadszitting van Oc-

(†) Achteraan deze raadsresolutie leest men „conrectori HERMANNO sinnen *pro arra et viatico* thoegelacht vier goudguldens in specie."

tober 1611 wordt er door de beide predikanten, die scholarchen waren, rapport uitgebragt, omtrent het examen dat zij weinige dagen te voren in de Latijnsche school ten overstaan van den rector hadden afgenomen. Dit schijnt een gewoon jaarlijksch examen te zijn geweest, want uit de woorden is nergens op te maken dat hier van een buitengewoon examen sprake is. (†) Een der punten van het rapport omtrent genoemd examen was nog al zonderling: de heeren rapporteurs verklaarden »datter nu voertaen well goede order gehouden sall worden" (hetwelk zekerlijk vroeger veel te wenschen overliet), »datter oick onder die kinderen eenige goede *ingenia* syn, dan dat het getal der discipilen voel tho kleine is, dat derhalven hoochnoodig solden achten om die Latinsche schole the beneficieren ende 't getall the augmentieren, dat alle die *alumni* ende diegeene so beneficiën van vicariën, prebenden ende andere subsidiën vande geistelicke guederen deses quartiers genieten, end doch op andere platsen noch *in scholis trivialibus* zyn ende so wall hier als elders genoechsam instruirt kennen worden, gerevocirt solden worden om alhier tho frequentiren offt dat men hem de subsidiën solde onttrecken." Deze zaak werd kort daarop met de gedeputeerden des graafschaps, die het beheer over de geestelijke goederen hadden besproken en geschikt. Het was dus in 1611 geheel wat anders dan zeventien jaar te voren, toen de Latijnsche school zoo overvol was, dat daardoor alle orde en tucht verloren ging en er dientengevolge bijna niets van

(†) Het blijkt mij evenwel uit een paar posten van de stadsrekeningen van 1602 dat er ook in Junij wel een examen was, terwijl er in November van dit zelfde jaar nog een examen schijnt te hebben plaats gehad. Ik vond namelijk dat in Junij „de Rector met de praeceptoren na het examen verteerd hebben tien kannen wijns, en een maaltijd te zamen 8 ggl." Ongeveer hetzelfde staat nog eens geboekt van November: „op 't examen van de klercken en studenten met Rector, predikanten en conrector verteerd aan wijn 8 ggl." Uit een en ander blijkt dus dat de stad gewoon was de docenten op deze wijze eene belooning te geven voor de moeite, welke zij bij het examen gehad hadden.

het onderwijs kwam. Dit schijnt veroorzaakt te zijn, doordat een der Duitsche meesters voor 14 dagen naar Emden was en zijne leerlingen in dien tijd op de Latijnsche school onderrigt moesten ontvangen van den conrector. En op de andere scholen ging dit ook zoo, want daar zelfs zaten meisjes en jongens in dien tijd door elkaâr op de schoolbanken, totdat de terugkomst van den afwezenden meester aan alle verwarring een einde maakte.

De cursus begon waarschijnlijk na Paaschen, zooals ik meen te moeten opmaken uit een' zeer curieusen Diatyposis in het jaar 1619 door den toenmaligen rector BIBER opgemaakt, welke hierachter volgt, waaruit tevens blijken kan, wat er door de tijdgenooten van het twaalfjarig bestand al zoo geleerd werd. (Bijlage B.)

Ongeveer dezen tijd lezen wij ook het eerst van clavigers, die waarschijnlijk door den rector benoemd werden en jaarlijks, behalve kost en inwoning in het Nieuwe Gasthuis, *f* 12 traktement genoten (Cf. Resolutie 17 Oct. 1601). (†)

Tot hetgeen, waarop de leerlingen der Latijnsche school zich in het begin der zeventiende eeuw toelegden, behoort ook het van buiten leeren en opvoeren van Latijnsche zinne- of tooneelspelen; een merkwaardig bewijs vinden wij daarvan toen de raad der stad in November van het jaar 1639 het verzoek van den rector toestond om eene komedie van Terentius te doen uitvoeren »mits dat die costen van het maecken van stellagiën en anders met de meeste menagie geschieden." De stad betaalde dus het tooneelmatige toestel, waarvoor in de volgende maand 24 Carolusguldens werden uitgetrokken, terwijl de leerlingen hierbij tevens de vergunning verkregen om wederom eene andere komedie uit de Aeneïs met goedvinden

(†) Namen van clavigers komen zelden voor; alleen vind ik zekeren N. Sartorius genoemd, die wegens zijn slecht gedrag den 2den December 1711 afgezet was. De man had op zekeren dag een' aanval gewaagd op een voorbij de school rijdend ruiter van het garnizoen, met wien hij zekerlijk eenig geschil gehad had; hij haalde hem van het paard en diende hem op de straat een geducht pak slagen toe.

van de scholarchen van buiten te leeren. De keuze van het onderwerp uit genoemd gedicht viel echter in het geheel niet in den smaak der predikanten, want op den 11den Januarij 1640 dienden alle vier (waaronder de twee scholarchen) bij den raad een vertoog in tegen het opvoeren der tragedie van Dido. Bij dit protest vertelden zij tevens »dat voorn. discipulen sonder ordre in die kercke in ende uitloopen ende datt er een plaets mochte gemaeckt worden, waerinne dieselve voor ende nae die predicatie mochten ordentlicken in ende uitgaen, om van die praeceptores gevraecht te worden, gelyck placht te geschieden, wat sie uit die predicatie mochten ontholden hebben."

Weinig tijds hierna begrepen de scholarchen dat »de leges ende statuta" der Latijnsche school moesten nagezien en verbeterd worden »tot meerder luyster ende beneficie derselver schoole, ende opqueekinge vande ivrige juecht inde waere gereformierde Christelycke relige, ende Goedes dienst." Dit geschiedde en na eenige wijzigingen werd het nieuwe reglement gedrukt en aan ieder leerling, uitgezonderd aan die der laagste klasse, een exemplaar gegeven »opdat sy weeten moegen, waernae haer te reguleren, ende te gedragen; dat wyders van nu voortaen alle die discipulen sonder enderscheit mede sullen leeren den Chrestelyken Cathechismus, ende dat van gelycken die kinderen van papistischen ouderen offte andere gesintheden vermaent ende met alle moegelicheyt daar toe gehouden sullen worden om mede te comen inde kercke tot 't gehoor van Goedes heylige woort; ende dat als voer desen soe haest doenlick, die discipulen in een secker plaetse dicht by die groote kercke voor die predicatien sullen vergaederen ende byeen wesen om 't samenderhandt ter kercken te gaen, ende nae gedaene predicatie daer wederom gebracht ende van 't gene gepredickt is verhoort, ende geëxemineert te worden." Een fraaije manier waarlijk om proselyten te maken! (†)

(†) Als maatstaf voor de huurwaarde in dien tijd kan dienen dat

Na BIBER werd hier tot rector benoemd de bekende DE GRANDVILLE of GRANDEVILLAEUS, die een *Encomium Zutfaniae* schreef. Hij trouwens was niet de eenige, dien wij ongeveer dienzelfden tijd als schrijver ontmoeten; zijn kollega toch, de conrector PETRUS GACKELIUS, die in 1627 als conrector naar Leiden beroepen werd, gaf het jaar voor zijn vertrek een boekje uit, hetwelk niet zeer veel voorkomt, en dat ten titel voert: *Lacrymae ecclesiae reip. et scholae Zutphaniensis, hoc est elegiae funebres et epitaphia illustrium aliquot virorum matronarum, virginum, itemque iuvenum studiosorum, etc. qui fere omnes luctuosissimo hoc anno in urbe Zutphaniensi peste interierunt. His accessit paramytheticon ad clarissimum doctissimumque* D. JOH. ANTONIUM BIBERUM *scholae Zutph. Gymnasiarcham a crudelissema pesti reviviscentem. Itemque elegia apostrophica ad Musas exules; auctore Petro Gackelio scholae Zutph. conrectore. Zutphaniae, excudebat Andreas ab Aelst* 1626. Het boekje, dat aan de vier scholarchen werd opgedragen, bevat eene menigte *Epitaphia* op personen die in 1623—5 aan eene hier ter stede heerschende pestziekte waren gestorven, waaronder niet minder dan zeventien leerlingen der Latijnsche school, en de weduwe en de zoon van den vroegeren rector STEDEMEIJER voorkomen. En het waren niet alleen prozaschrijvers, doch ook dichters, die wij onder de docenten aantreffen. Reeds een der oudste bekende rectoren HENDRIK TER HAAR maakte verzen; eene verzameling daarvan werd in 1774 te Arnhem in een kwarto deel door den Arnhemschen rector H. KANNEGIETER uitgegeven. Van latere rectoren LOMEIJER en FLENDERUS kwamen mij slechts enkele gedichten onder de oogen, welke ik niet weet of zij ooit in bundels zijn uitgege-

---

de genoemde rector BIBER in 1619 voor *f* 100 een huis in de Waterstraat huurde van den graaf SCHIMMELPENNINCK VAN DER OYE. Dit berigt schijnt strijdig met de opgave van vrij woning, doch het is mogelijk dat het zoogenaamde rectorshuis bij de Rosmolen toen dringend herstel noodig had; de stad althans zorgde reeds het volgde jaar, 1620, dat BIBER vrij woning kreeg in het Bondeel.

ven, van ieders dichtproeven zal ik achter als bijlage een staaltje laten volgen. (Bijlage C.) — En wanneer wij van schrijvers spreken dan mag daaronder vooral de lexikograaf SAMUEL PETISCUS niet vergeten worden, die van 1674 tot 1685 hier rector was.

Vroeger sprak ik reeds van twisten tusschen rector en docenten, ditzelfde treffen wij helaas, later in 1659 nog eens aan, hoewel toen de oorzaak in iets anders moet gezocht worden; het was nu tusschen den rector UPMEIJER en den conrector COLIUS; de schuld lag bij dezen laatste, want toen zich de scholarchen en de raad er mede bemoeiden werd den conrector zelfs aangezegd »om binnen seeckere tyt met een andere plaetse sich te willen versien." De man was hier evenwel ruim twee jaar later nog, want hij werd 27 November 1661 voor den raad geroepen om hem te vertellen »dat, alsoo men daegelycx hoe langer hoe meerder bevindt, dat desselffs dienst in die schole wegens het slechte respect, dat hem van den discipulen werdt toegedraegen, gantsch onvruchtbaer is (twelck hy moetende bekennen daer om uyt sich selffs wel hadde voorgeslaegen sich voer een tydt van hier te begeven, ende nae een andere dienst uyt te hoeren) hem dieswegen tijdt tot naestcompstige May vergost wierde om soo mogelyck een andere dienst te becomen, ende uyt te sien, ende alsoe syne dimissie te versoecken, offte dat men tot conservatie van de schole genoetsaeckt soude worden, hem van de dienst te ontslaen, twelck voor hem soe reputierlyck niet ende conde wesen." De heer COLIUS nam zulks aan, daarbij evenwel verzoekende »dat soe hy niet en mochte the rechte coomen, hem die deure van gratie niet t'eenemael en mochte worden gesloten, dan evenwel mochte blyven, die hy was, offte in sulcke cas met eenige andere politicque bedieninge mochte worden gebeneficieerd om voortan syn tyd met eere te mogen doorbrengen." Hij kreeg 1 Mei 1662 zijn ontslag, zonder dat er bekend is of men hem eene andere betrekking gaf.

Ruim dertig jaar later komt er nog een voorbeeld voor van een conrector, die afgezet werd, en dat om eene rede, die gelukkig onder de zeldzaamheden behoort. SAMUEL VAN DIEPENHEIM namelijk werd den 19^{den} Junij 1696 voor den raad geroepen, waar men hem scherp onderhield over de weinige orde, welke er in zijne klasse en onder zijne lessen heerschte, en hetwelk met stellige woorden aan zijn drinken werd toegeschreven; nadat zulks een en andermaal weder gebeurd was, en de ongelukkige niettegenstaande dat toch meermalen in beschonken toestand op school kwam, eindigde hij, waarschijnlijk wel op streng aanzetten der bevoegde magt, met op 4 Maart 1698 zijn ontslag aan te vragen »wegens swakte op de oogen ende andere toevallen." Een klein subsidie, hetwelk hij vroeg, werd hem uit medelijden toegestaan.

Een zijner voorgangers OORTWYN had in 1677 tegen zijn gegeven woord in zijn ontslag gevraagd, hetwelk de verbolgenheid van den raad zoodanig gaande maakte, dat men hem »de gewoonlicke brieffen van demissie" weigerde. Na hem liet men Dr. CORNELIS SWANENBORG uit Utrecht op stadskosten overkomen, waarvoor hem door den sekretaris *f* 30 uit de inkomsten van 't Spittael werden uitbetaald; men onderzocht zijne bekwaamheid, stelde hem aan, en was spoedig zeer met hem te vreden; hij schijnt het hier ook naar zijn zin gehad te hebben; althans, toen hij den 2^{den} Julij 1679, tot rector te Woerden benoemd zijnde, afscheid van den raad nam bedankte hij »voor de eere hem ten tyde syner bedieninge aengedaen met hartelycke toewenschinge van Godes segen over de Regeringe."

Kort voor het tijdstip, waarvan ik daar sprak had de school eenige maanden stil gestaan, namelijk tijdens het verblijf van de Franschen te Zutfen. De raad zeide den rector en zijne ambtgenooten namelijk den 1sten Julij van dat jaar aan »dat de Raedt wel can toestaen dat hy by provisie continuere met schole te holden, maer dat men niet weet hoe het met de betaelinge sall affloopen als connende de stadt haer niet trac-

tieren," want de troepen van Lodewijk XIV hadden alle kassen leêggeplunderd. En tegen het najaar zelfs, toen zij naauwelijks weder met de lessen een' aanvang hadden gemaakt, werd den docenten door de Franschen aangezegd dat zij de scholen hadden te verlaten, waarschijnlijk omdat die tot inlegering van krijgsvolk moesten dienen; de raad onderhandelde hierover met de heeren kommissarissen en den kommandant DE MONTAUBAN DE LA TOUR; men trachtte zooveel mogelijk voor andere lokaliteiten te zorgen, en toen in April 1674 de Franschen aftrokken was men geheel van de vrees ontslagen dat de Latijnsche school voor soldaten ingeruimd, en het *cedunt armis togae* weêr in praktijk gebragt moest worden.

Weinig tijds na het vertrek van Lodewijks troepen werd er eene poging aangewend om bij de voldoende omstandigheden, waarin de stedelijke geldmiddelen verkeerden, van de Latijnsche school eene Illustre school te maken, dus een soort van Athenaeum; dit leed schipbreuk, maar in het vervolg kregen rector en conrector wel eens den professoralen titel, met de vergunning om in de regten, of in welsprekenheid en geschiedenis kollegie te geven; van daar het verschijnsel dat wij achter menigen naam den hoogleeraarstitel gevoegd zien, al was de titularis ook slechts een der beide eerste leeraren aan eene Latijnsche school. Bij het bekleeden van een dergelijk professoraat werd den benoemde door het kwartier jaarlijks *f* 200 toegelegd.

Mogelijk was het ook wel een gevolg van den bloeijenden toestand der stadsfinantiën dat wij onmiddelijk na den aftogt der Franschen de jaarlijksche traktementen bij de leeraren hooger zien worden. Toen namelijk SAMUEL PETISCUS van conrector rector worden, en de praeceptor der zesde klasse aan het hoofd der derde komen zou, werd hunne jaarlijksche belooning op *f* 750 en *f* 400 bepaald, terwijl er besloten werd (30 October 1674) om een' conrector te beroepen op *f* 450, en *f* 50 verhooging »voor het musyck

soo hetselve by hem wordt gedoceert." (†) Men ziet dus dat in de betaling aanmerkelijke vooruitgang plaats had. Het jaarlijksch inkomen van den rector werd kort daarop nog verhoogd, toen FLENDERUS in Nov. 1685 benoemd werd, en men hem *f* 25 toelegde als bibliothekaris der boekerij van de Groote kerk.

Met laatstgenoemden rector schijnt men over het algemeen zeer ingenomen te zijn geweest, want toen hij in 1691 tot rector aan de triviale school te Groningen beroepen werd, beloofde men hem van stadswege gedurende twee of drie jaar *f* 150 jaarlijks voor de studie van een zijner zonen, als hij blijven wilde. Dit deed hij, en toen drie jaar later de studie van zijn' zoon nog niet voltooid was, werd hem dezelfde belofte vernieuwd, terwijl hem zelven dertig daalders werden toegelegd »ten reguarde van syn goede diensten, soo hy aen

---

(†) In dezelfde raadszitting werd ook bepaald dat het traktement van den *lector quartae classis* tot op *f* 340 verhoogd werd, en er een *sextae classis* aangesteld zou worden op *f* 316, met inbegrip der huishuur. Er was hier sprake van een conrector, die les in de muziek geven moest doch wanneer geen der docenten daarin ervaren was, moest zulks door een ander onderwezen worden, zooals in 1681 het geval was, toen de organist VAN NECK op een jaarlijksch inkomen van *f* 25 werd benoemd om tweemaal in de week op de Latijnsche school les te geven.

De eenige maal dat er van *minervalia* sprake is komt voor in 1700 toen de raad daaromtrent verordeningen maakte. Het mogt tweemaal 's jaars worden aangenomen, doch niet hooger dan *f* 3 van de eerste en *f* 2,50 van de tweede klasse voor den rector, *f* 2,50 van de tweede klasse voor den conrector, *f* 1,50 van de derde en vierde, *f* 1,40 van de vijfde, en *f* 1,25 van de zesde klasse.

Er schijnt vroeger afzonderlijk betaald te zijn geworden voor repetitiën, althans de raad bepaalde bij deze zelfde zitting van 14 Februarij 1700 dat deze op school werden afgeschaft, doch dat de praeceptores der vijf onderste klassen het regt hadden in hun huis met de leerlingen andere schrijvers te lezen dan die, welke op school behandeld werden; de eerste klasse moest daarvoor twee dukatons, de tweede één dukaton en de drie andere *f* 2,50 betalen; terwijl de rector verpligt was van die middagschool, want anders was het eigenlijk niet, ieder half jaar eene lijst aan de scholarchen over te leveren.

die jeucht comt te doen." Dit alles maakte dat FLENDERUS hier tot zijn' dood toe bleef; toen hij in 1720 om zijne hooge jaren met behoud van traktement zijn emeritaat kreeg, werd de conrector SLUIJTER in zijne plaats benoemd, terwijl de zoon van den ouden rector, die op stadskosten had gestudeerd, tot conrector werd aangesteld, nadat een der scholarchen, de predikant BAKKER, hem eerst eens in het Grieksch had geëxamineerd, waarvan deze 28 April 1720 in den raad rapport uitbragt.

Tijdens het rectoraat van OTTO BRÖFFEL, *professor historiarum et eloquentiae et bibliothecarius*, schijnt er hier veel garnizoen geweest te zijn; wij lezen althans dat de rectorschool toen door de bezetting werd ingenomen, zoodat de rector aan huis les moest geven; de gehoorzaal boven de school moest voortaan dienen tot kerk voor die van de Augsburgsche confessie onder de Hessische troepen. Als gevolg hiervan kunnen wij ook beschouwen het besluit, hetwelk 11 December 1647 genomen werd, dat het examen nu zou moeten plaats hebben op de Roermondsche of Ridderkamer, waarschijnlijk een lokaal op het stadhuis of in het gebouw der regtbank.

Onder hetzelfde rectoraat werd er door de vier scholarchen ook een nieuw reglement opgemaakt, hetwelk in zijn geheel in de stadsresolutiën werd opgenomen. (Bijlage D.)

Reeds vier jaar na het in werking stellen van dit reglement werd het voorlaatste artikel gewijzigd, want (19 December 1755) nam de raad twee weken van de wintervakantie af en voegde die bij de pinkster- en zomervakantiën. Uit genoemde voorschriften blijkt genoegzaam, hoe of het onderwijs gegeven, de tucht gehandhaafd, de vlijt beloond werd, doch als merkwaardig staaltje van schoolreglement voeg ik er nog datgene bij, hetwelk naar de hand, waarmede het geschreven is, te oordeelen, waarschijnlijk door den rector ARNTZENIUS is opgesteld, en dus slechts tien à twintig jaren jonger is dan het reglement van 1721. (Bijlage E.)

Onder denzelfden ARNTZENIUS werd bij raadsbesluit van 26

September 1772 de vierde klasse opgeheven, zoodat de vijfde en zesde nu vierde en vijfde klasse werden, terwijl tien jaren later (12 Julij 1782) wederom de vierde klasse afgeschaft werd, en dus de laatste nog eens ééne plaats naar boven ging; de Latijnsche school bestond na dien tijd dus slechts uit vier klassen of scholen. Door den toenmaligen rector werd eene tabel opgesteld van de werkzaamheden, welke als proeve hierna volgt. (Bijlage F.)

Zoo naderde men langzamerhand de groote omwenteling, welke niet alleen groote veranderingen in het staatkundige, doch ook in het wetenschappelijke leven te weeg bragt. »Uit den chaos werd het licht geboren" zeiden de groote revolutiemannen niet zonder zelfvoldoening, en werpen wij den blik op de Latijnsche school dan zien wij, dat zulks ook hier gedeeltelijk bewaarheid is; van 1794 tot 1806 kon er geen geregeld gebruik van de bestaande inrigting gemaakt worden; de docenten moesten meestentijds de leerlingen aan hunne woning ontvangen, en wat het ergste van alles voor hen was soms maanden, ja zelfs wel een geheel jaar op betaling van hunne traktementen wachten. Wegens de groote bezetting werd den rector 16 October 1794 aangezegd, dat hij zijne school ruimen en les geven moest in de konsistoriekamer der St. Walburgskerk, terwijl een der lectoren WASSENBERGH, naar een dergelijk lokaal van de Nieuwstadskerk moest verhuizen. In Januarij van het volgende jaar werd het geheele gebouw ingerigt voor de zieken van het Engelsche hospitaal, zoodat ook de conrector en de eerste praeceptor moesten verhuizen, en nog in den loop van ditzelfde jaar kreeg de school wederom eene andere bestemming, toen zij ten gebruike werd afgestaan aan de kleêrmakers der Fransche volontairs; als schadevergoeding werd den docenten echter bij het begin van den winter ieder eene kar turf te huis gezonden; dit werd in 't volgende jaar nog eens herhaald, waarbij rector en conrector er elk zelfs drie kregen.

In al dien druk verloor men evenwel de oude gewoonten

niet uit het oog, want bij de promotie, op 22 Augustus 1790, kwam er eene troep muzikanten, onder leiding van den organist JANNUS BOS, om het feest op te luisteren, aan wien men daarvoor een kwart anker wijns toezeide; BOS verkoos echter twee dukaten te ontvangen in plaats van wijn; deze promotie kan wel weder in het gewone auditorium gehouden zijn, want kort te voren was de kazerne in den Yzendoorn gereed gekomen, waar een deel der bezetting verblijf ging houden, en werd de genoemde zaal aan het waarschijnlijk in 1791 opgerigte en nog bestaande Muziekkollegie voor concerten afgestaan »mits er geenerlei stoornis in de promotie zou gebragt worden."

Een zonderling gevolg van de revolutie was dat, nu ieder burger stemgeregtigd was geworden, elk ook regt had om zijne stem uit te brengen bij de benoeming van nieuwe docenten; wij vinden daarvan één voorbeeld. Toen namelijk de *lector quartae classis* WASSENBERGH professor te Rotterdam geworden was, werd in den loop der maand Mei 1797 der burgerij aangekondigd dat den laatsten dag dier maand eene stemming en keuze uit drie kandidaten zou plaats hebben; zulks geschiedde en HARMEN HARMSENS naam kwam zegevierend uit de stembus te voorschijn; gelukkig evenwel kwam een dergelijk geval slechts eens voor, want het ondoelmatige van dergelijke benoemingen zal wel niet betoogd behoeven te worden.

Eindelijk zorgde ook koning Lodewijk voor de ontruiming der van oudsher tot Latijnsche school ingerigte lokalen; na de wintervakantie van 1806 op 1807 werd het gebouw achter de Broêren wederom door docenten en leerlingen betrokken en daarbij werden er in den raad eenige kleine veranderingen in de bestaande reglementen gemaakt, waarbij onder anderen bepaald werd dat er voortaan door de stad *f* 34 ter beschikking der scholarchen zou worden gesteld om daarvoor prijzen aan te schaffen. Zóó duurden de zaken onder het Fran-

sche bewind voort, totdat gelukkig de maand November 1813 en daarna een tijdstip van vrijheid en verademing aanbrak. Evenals alles toen veranderd werd, begon de gemeenteraad in het najaar van 1815 ook te correspondeeren over reorganisatie der Latijnsche school, hetwelk volgens Koninklijk besluit van 2 Augustus 1815 geschieden moest; eene menigte stukken, adviezen, besluiten, enz. werden er met de heeren Gedeputeerden gewisseld, totdat eindelijk de zaak beklonken werd, en men 1 October 1816 de nieuw ingerigte school voor het jeugdige publiek openen kon; de drie nieuwe en één der oude docenten, wier benoeming voortaan door de landsregering geschiedde (welk regt het gouvernement zich voorbehield, omdat het een jaarlijksch subsidie van ƒ 3251,10 gaf), waren den dag te voren geïnstalleerd en zóó ging men met nieuwen moed aan het werk. De benoemde docenten waren, behalve de rector LENTING, de conrector BROWN en de praeceptor VAN LEEUWEN (die reeds sints het vierde gedeelte eener eeuw aan de Latijnsche school was geweest), een onderwijzer in de wiskunde, welk vak volgens genoemd Koninklijk besluit onder de bepaalde leervakken was opgenomen; verder een onderwijzer in de Grieksche en Latijnsche fabelleer en Oostersche letteren, waartoe C. H. VAN HERWERDEN, en een leeraar in de geschiedenis en aardrijkskunde, waartoe H. DE SERRIÈRE werd aangesteld. De laatste en de heer KRETSCHMER gaven ook onderwijs aan eene wis- en aardrijkskundige school, welke te dien tijde hier bestond, en waren daarenboven door de curatoren benoemd om enkele uren les op de Latijnsche school te geven. Toen DE SERRIÈRE in het voorjaar 1821 eervol ontslagen werd, droegen de curatoren het onderwijs in de geschiedenis op aan den conrector CAMPER en dat in de aardrijkskunde aan den heer KRETSCHMER, hetwelk zoo bleef totdat de laatste overleden was en de genoemde conrector zijn eervol ontslag had verkregen, waarna wiskunde, met aardrijks- en geschiedkunde aan den in Dec. 1827 benoemden heer J. H. KROON werd opgedragen.

De school bleef op denzelfden voet voortduren tot het jaar 1838, toen de gemeenteraad begreep dat men toe moest geven aan de eischen des tijds, welke eene vergrooting der Latijnsche school en eene uitbreiding van het onderwijs noodzakelijk maakten om Zutfen ook in dat opzigt te doen wedijveren met andere steden. Door curatoren werd er nu aan den raad voorgeslagen om bij de Latijnsche school eene zoogenaamde Tweede Afdeeling te voegen, waar jongelieden voor de militaire Akademie te Breda, voor de Marine, voor de Koninklijke Delftsche Akademie, enz. enz. konden worden opgeleid zonder genoodzaakt te worden ook oude talen te leeren. Daarom begon men met de straks genoemde aardrijks- en wiskundige school met de Latijnsche te vereenigen, en diende het curatoren-kollegie een ontwerp-reglement voor een in te rigten Gymnasium in, hetwelk reeds 2 Januarij 1839 geapprobeerd werd, zonder nog dadelijk in werking te treden; in het laatst van 1840 evenwel werd er met ter zijde stelling van het genoemde reglement een geheel nieuw gemaakt. De Latijnsche school bleef nog eenige maanden in haren ouden vorm voortbestaan omdat er nog vëel beschreven en geregeld worden moest vóór de nieuwe orde van zaken voor goed in het leven geroepen kon worden; in dien tusschentijd werd de rector tot hoogleeraar te Groningen beroepen, hij kreeg met 1 Augustus van het jaar 1840 zijn ontslag, de tegenwoordige rector MATTHES werd uit Zalt-Bommel herwaarts geroepen, en zóó begonnen met den nieuwen Cursus op 1 October 1840 de lessen op het Gymnasium, hetwelk na dien tijd steeds in bloei toenam en reeds tweemaal eene vermeerdering van onderwijzend personeel noodig had.

Hiermede leg ik de pen neder, omdat anders dit opstel niet meer aan den titel beantwoorden zou; eene geschiedenis daarenboven van eene inrigting, welke nog geene kwart-eeuw bestaat, zou al zeer weinig belangrijks opleveren, en bijna eene paskwil schijnen bij de historie eener instelling welke

hier ter stede ruim vijf eeuwen bloeide. Moge het Gymnasium evenals de Latijnsche school den tand des tijds trotseeren, in de moeijelijkste omstandigheden het hoofd blijven verheffen, en zich meer ontwikkelen om daardoor nuttig te wezen voor het nageslacht!

HUBERTS.

BIJLAGEN.

(BIJLAGE A.)

RECTOREN.

1540 Harman van Cruchten.
1541 Claes van Linden, in dit jaar benoemd en gestorven.
1542 Aelbert van Oirschot, priester.
1554 Herman Strycker solliciteert, onbekend of hij benoemd is.
1560 (?) Theodorus Velp.
1572 Hendrik ter Haer, of Harius.
1575 Mr. Hendrik Leyderdorp.
1580—1583 Mattheus Caesarius.
5 Jan. 1586—1591 Mr. Berend van Vorden.
27 Oct. 1591—1594 Joannes Lontius.
30 Julij 1594—2 Julij 1608 Sergius Brumanus uit Nijkerk.
2 Julij 1608—1610 De conrector Hermanus Hugon neemt het rectoraat waar.
11 Maart 1611 Conradus Boddaeus beroepen, bedankt.
30 Mei 1611—19 Junij 1613 Marcellus Francken.
10 Dec. 1613—10 Dec. 1617 Bernardus Stedemeijer, vroeger en later predikant te Zutfen.
24 Febr. 1618—1 Febr. 1654 Johannnes Antonius Biber, gewezen rector te Dusseldorf.
11 Febr. 1654—Junij 1656 Johan Bathisius de Grandville, Theol. et Philos. Dr., vroeger conrector te Bergen-op Zoom.
15 Junij 1656—5 Oct. 1669 Bernhardus Clausenius, vroeger rector te Bremen, later benoemd tot rector te Groningen.
20 Oct. 1669—13 Oct. 1674 Johannes Lomeijer, vroeger predikant te Doetinchem, later te Zutfen.
30 Oct. 1674—Oct. 1685 Samuel Petiscus, later rector te Utrecht.
14 Nov. 1685—27 April 1720 Johannes Flenderus, vroeger rector te Kleef, emeritus.
1 Mei 1720— 23 April 1736 Huybert Sluyter, te Zutfen overleden.

11 Aug. 1730—1 Jan. 1762 Otto Koenraad Bröffel, vroeger conrector te Middelburg.

18 Febr. 1762—17 Febr. 1763 Petrus Bondam, tot hoogleeraar te Harderwijk benoemd.

13 April 1763—31 Aug. 1774 Hendrik Johannes Arntzenius, wordt hoogleeraar te Groningen.

9 Nov. 1774—1815 Petrus de Grient Dreux, wegens hooge jaren ontslagen.

16 Aug. 1816—1 Aug. 1840 Johannes Lenting, vroeger rector te Kuilenburg, later tot hoogleeraar te Groningen benoemd.

1 Oct. 1840 Hendrik Justus Matthes JCz., vroeger rector te Zalt-Bommel.

CONRECTOREN. (Vijfde School.)

11 Julij 1593—1 Mei 1595 Johan Wede, vertrekt naar Deventer.

20 Mei 1595—1 Maart 1596 Hendrik Mobdick.

24 Maart 1596—25 Jan. 1598 Jakob Frederiks.

7 Febr. 1599—1601 Bernhard Schiffort.

25 Oct. 1601—Mei 1618 Hermanus Hugon of Hugen.

15 Junij 1618—23 Maart 1627 Petrus Gackelius, wordt tot conrector te Leiden benoemd.

31 Maart 1627—1 Mei 1647 Johan Natalis, gewezen Fransch onderwijzer te Zutfen, wordt later rector te Zwolle.

10 Julij 1647—1659 De zoon van den rector Biber.

1659—1 Mei 1662 Bartholomeus Colius.

18 Junij 1662—25 Junij 1667 Johannes Lomeijer, later predikant te Doetinchem.

3 Sept. 1667—30 Oct. 1674 Samuel Petiscus.

23 April 1675—23 Maart 1677 Johan Ortwyn, vroeger conrector te Zalt-Bommel.

18 Mei 1677—6 Junij 1680 Cornelis Swanenborgh, wordt later rector te Woerden.

1 Aug. 1680—1 Oct. 1684 Albert Langkamp.

22 Oct. 1684—4 Maart 1698 Samuel Diepenheym.

1 Julij 1698—9 April 1709 Joh. Jacobus Slatterus uit Zurich, was vroeger rector te Kampen.

9 Sept. 1709—20 April 1720 Huybert Sluyter.

27 April 1720—Febr. 1755 Johan Sebastiaan Flenderus, zoon van den rector.

12 Maart 1755—18 Febr. 1762 Petrus Bondam, professor.

3 Maart 1762—Oct. 1771 Petrus Lucretius Struchtmeijer, later rector te Groningen.

7 Nov. 1771 Jacobus Philippus Medenbach Wakker, conrector te Groningen, wordt beroepen, maar bedankt 29 Nov. omdat hij daags na zijn beroep tot professor van 't kwartier werd aangestled.

30 Nov. 1771—9 Nov. 1774 Petrus de Grient Dreux.
9 Nov. 1774—11 Jan. 1781 Joh. van der Dussen, overleden.
20 Febr. 1781—23 Sept. 1816 Petrus Koyman, vroeger rector te Lochem, ontslagen wegens hoogen ouderdom, † Febr. 1826.
16 Aug. 1816—27 Maart 1820 Johannes Brown, wordt rector te Deventer.
27 Maart 1820—1838 Petrus Camper, krijgt eervol ontslag.
1838 Hendricus Hermanus van Marle.

PRAECEPTORES tertiæ classis. (Vierde School.)

1553 Johannes Guilielmus van Zwolle.
1577 Hermanus van Mullem.
20 Nov. 1592 Theodorus uit Steinfort.
1597 Bernhardus van Bocholt.
1609—4 Julij 1658 Hendrik Umbgrove, J. U. D.
4 Julij 1658—Junij 1661 Johannes Hermanus Bertlingius, Theol. Cand.
2 Julij 1661—18 Junij 1662 Johannes Lomeijer.
18 Junij 1662—25 Jan. 1670 Bernhardus Engelinck.
25 Jan. 1670—7 Sept. 1674 Antonie Bylardt, benoemd tot predikant te Geesteren.
31 Oct. 1674—1 Aug. 1680 Albert Langkamp.
6 April 1681—6 Dec. 1684 Daniel Smit.
16 Dec. 1684—2 Maart 1726 Johannes Verhel, was vroeger rector te Wageningen.
14 Maart 1726—Dec. 1766 Samuel Willem van der Wayhe, sterft te Zutfen.
7 Dec. 1767—6 Junij 1789 Johannes Hendrik van Kroon, wordt emeritus, † April 1795.
25 Junij 1789—27 Junij 1790 Paulus Otto van Hemessen, vroeger praeceptor te Gouda, sterft te Zutfen.
21 Julij 1790 Johannes Gerhardus Erler, beroepen doch bedankt.
4 Aug. 1790—16 Maart 1792 Gerhardus Wilhelmus Boot, vroeger praeceptor te Middelburg, wordt benoemd tot tot rector te Gorinchem.
20 Maart 1792—7 Oct. 1817 Gerrit Jan van Leeuwen, gepensioneerd.
1818—27 Maart 1820 Cornelis Loosjes Overbeek, krijgt eervol ontslag.
27 Maart 1820—1838 Hendricus Hermanus van Marle.
1838—Mei 1860 Willem Gerhard Brill, wordt hoogleeraar te Utrecht.

LECTORES quartae classis. (Derde School.)

16 Julij 1593—? Christopherus Joeselius, tevens voorzanger in de St. Walburgskerk.
? —12 Nov. 1613 Gosewinus Schomacker, afgezet.
27 Junij 1614—1615 Albertus Brielius, gewezen konventuaal in 't klooster Gladtbach.

1657 Hermanus Upmeijer, Medic. Licentiatus.
? —18 Junij 1662 Bernhardus Engelinck.
18 Junij 1662—3 Sept. 1667 Samuel Petiscus.
3 Sept. 1667—1 Mei 1680 Wolterus Beeren.
15 Mei 1680—Jan. 1700 Samuel van Diepenheym.
1 Febr. 1700—Junij 1706 Berend Smit.
27 Julij 1706—Febr. 1715 Hendrik ter Beeck, Med. Dr.
1 Maart 1715—Aug. 1733 Hendrik Hartog, te Zutfen overleden.
31 Oct. 1733—3 Nov. 1745 Hendrik Willem van de Poll, wordt rector te Kuilenburg.
28 Febr. 1746—4 Junij 1746 Hendrik Jacob Eerman, wordt lector aan de akademie te Halle.
20 Julij 1746—7 Jan. 1767 Johan Hendrik van Kroon, vroeger praeceptor te Kampen.
28 Febr. 1767—20 Febr. 1771 Philippus Lindenhof, wordt benoemd tot conrector te Deventer.

Deze klasse wordt 26 Sept. 1772 opgeheven.

LECTORES quintae classis. (Tweede School.)

27 Oct. 1591—1602 Antonius Monasteriensis.
13 Nov. 1602—14 April 1604 Herman Cappers.
29 Maart 1604—Oct. 1618 Georgius Hevenhusius.
3 Nov. 1618—1 Julij 1629 Godfredus Pampus.
8 Julij 1629—23 April 1634 . . . Vetter, wordt beroepen als rector te Venlo.
28 Oct. 1634—7 Dec. 1659 Johan Arterius.
7 Dec. 1659—3 Julij 1683 Hendrik Francken, wordt emeritus.
11 Jan. 1684—? Antonius Lambergen.
? — Jan. 1724 Gerrit Vermeer.
29 Febr. 1724—Sept. 1772 Alexander Vermeer, Gz.

Deze klasse wordt de *vierde*, volgens resolutie van 26 Sept. 1772.

26 Sept. 1772—Junij 1780 Christoffel Huijsman.

Deze klasse wordt 12 Julij 1782 opgeheven.

LECTORES sextae classis. (Eerste School.)

1575 Mr. Bernet.
3 Sept. 1606—2 Sept. 1607 Johannes Jourlingius.
2 Sept. 1607—? Hendrik Hardenek.
? — 1629 Johan Arterius.
28 Oct. 1634—April 1651 Herman Standart.
27 April 1651—7 Dec. 1659 Henricus Francken.
7 Dec. 1659—13 April 1666 Herman Lambergen, beroepen te Deventer.
13 April 1666—3 Sept. 1667 Wolterus Beeren.
3 Sept. 1667—30 Oct. 1674 Albert Langkamp.
30 Oct. 1674—11 Jan. 1684 Antonius Lambergen.

11 Jan. 1684—25 Jan. 1710 Wichman Solner.
25 Jan. 1710—17 Febr. 1746 Arnold Raasvelt, word emeritus.
28 Febr. 1746—26 Sept. 1772 Christoffel Huijsman.

Deze klasse wordt de *vijfde*, volgens resolutie van 26 Sept 1772, en de *vierde* volgens resolutie van 12 Julij 1782.

26 Sept. 1772—27 Febr. 1790 Antonius Boon, wordt emeritus. (Hij was voorloopig reeds aangesteld sedert 29 Nov. 1759) † 2 Julij 1792.
24 Julij 1790—20 Maart 1792 Gerrit Jan van Leeuwen, vroeger rector te Lochem.
30 Junij 1792—Maart 1797 Abraham Wassenbergh, wordt praeceptor aan de Erasmiaansche school te Rotterdam.
31 Mei 1797—23 Sept. 1816 Harman Harmsen, vroeger rector te Lochem.

SCHRIJFMEESTERS.

Aangesteld:
22 Oct. 1684 Berend Smit, lector 4æ classis.
27 Julij 1706 Gerrit Vermeer, lector 5æ classis.
14 Febr. 1721 Hendrik Hartog, lector 4æ classis.
6 Aug 1734 Wolter Reinders.
1 Maart 1741 Johan Lewis.
1 Maart 1753 Johan Nieuwburg.
7 Sept. 1792 Harmen Willem Nieuwenhuis, bedankt 19 Oct. 1799.
29 Nov. 1799—1815 Laurens Soeters.

LEERAREN IN DE WISKUNDE.

16 Aug. 1816—1 Maart 1827 Hendrik Paul Kretschmer, overleden.
13 Dec. 1827—Dec. 1857 Joan Harmen Kroon, wordt inspekteur van 't lager onderwijs in Gelderland.

(BIJLAGE B.)

SCHOLAE ZVTPHANIENSIS DIATYPOSIS,

LECTIONVMQVE ET EXERCITATIONVM VENTVRA AESTATE ET SEQVVTVRIS ANNIS

Deo volente in eadem tractandarum Elenchus.

IOHAN. ANTONIVS BIBER NASSOV., SCHOLÆ RECTOR CVM COLLEGIS, BENEVOLO LECTORI salutem debitâ cum officiorum & studiorum delatione.

Post funestam illam cladem Israelitis a Philistæis illatam, de regni & religionis incolumitate propugnandâ solicitus David Iudaicos juvenes arcus tractandi rationem docendos atque in jaculandi peritiâ exercitandos publicitùs mandavit 2. Sam. 1. 18. Quâ fini? Si hostes qui in superio-

re prælio superiores fuerant, victoriâ ferociores facti, populum Dei redintegratis viribus copiisque, iterato essent lacessituri, ut illi ita ante præparati patriæ periclitanti religionique avitæ tutandæ subvenirent. Pium certè & prudens institutum! consiliumque pio & prudente patre patriæ dignum! omnibusque piis ac prudentibus Magistratibus, Ecclesiæ, patriæ ac Reip. incolumitatem contra Satanæ & emissariorum ipsius machinamenta sartam tectamque cupientibus hoc imprimis seculo omnibus rationibus maximè imitandum!

Imitandum illud vel hac ratione pio sibi Zelo proposuerunt Nobilissimi & Amplissimi urbis & Comitatus Zutphaniensis Domini Proceres, & spectatissimi Domini Scholæ Curatores, Domini nostri benignissimi, quod urbi tam amplæ & juventuti tam numerosæ non solùm Germanicas Scholas & Gallicam eandemque Arithmeticam pariter & Calligraphicam, providendas existimaverunt, sed etiam de liberâ liberalium artium & linguarum scholâ conservandâ & amplificandâ adeoque de adaugendo Collegarum numero impensiùs laboraverunt. Quò verò instituto? Vt non solùm ad urbis ipsius decus aliqualis accessio hac ratione adferatur, sed ut etiam, quod primum & potissimum est, in eâ scholâ ceu palæstrâ quâdam, sub parentum, tutorum & necessariorum conspectu, & vilioribus quàm alibi sumptibus, studiosi adolescentes a teneris annis in futuros usus necessariis liberalium scientiarum Κειμηλίοις instruantur & q. armentur ac exercitentur: h. e. ut in artibus dicendi disserendique aliisque humanioribus disciplinis erudiantur, ut in orthodoxæ religionis cognitione & confirmatione informentur confirmenturque, ut verâ pietate (quæ caput rei est & scientia scientiarum) animi ipsorum imbuantur, ut virtutibus ac moribus venustioribus excolantur, atque ita ad publica munia, multo Ecclesiæ ac Reip. cum commodo dextrè aliquando obeunda præparentur, denique ut ipsi etiam honestè & commodo vivere discant.

Invitabit igitur merito jure pia illa Dominorum nostrorum & provida cura omnes pios & bonos, ut non solùm gratam illam habeant & commendent, sed etiam, quibus recta & facilior liberorum institutio & educatio curæ est, ut præsentem occasionem tam commodam ad sua suorumque commoda ac utilitates convertant, adeoque illorum vota & nostros conatus laboresque suæ benevolentiæ aura juvent & provehant.

Qvandoquidem autem amplissimis Dominis nostris scholæ Regimen mihi demandare, Virosque doctrinæ, industriæ & docendi dexteritatis laudibus commendatos, Conrectorem & collegas adjungere mihi visum fuit, hoc profectò potissimum negotii nobis datum esse haud ignorabimus, ut Reip. literariæ emolumenta pro facultatibus divinitùs subministratis promoveamus, nostramque fidem & integritatem in officio ritè gnaviterque faciendo, Deo, Dominis nostris & juventutis nobis commissæ parentibus, propinquis & Ephoris probemus: quod de me candidè & seriò ea qua par est modestia polliceor, de collegis meis Viris piis & bonis (quos commune bonum vocat orator) sincere spondeo.

Vt verò, quorum interest scire, quique nostra usuri sunt institutionis

opera, de scholæ constitutione & de authoribus futura æstate proponendis constaret, sequentem diatyposin & elenchum exhibendum hîc esse censui.

Scholam nostram sex classibus, classesque singulas suis distinctas octuriis habebimus, ejusque distinctionis initia jam præsentia habemus: suos unicuique classi & octuriæ discipulos secundum progressus & industriam adscribemus: classibus singulis suas certas præfigemus discipulisque identidem inculcabimus & publicè affigemus Metas, quas consecutos esse oportet, qui spem promotionis in superiorem aliquam classem conceperunt: Media ad illas Metas ducentia commonstrabimus atque in manus dabimus: h. e. auctores præceptorum artium & linguarum, nec non exercitationis tum communes tum particulares, quibus discipuli nostri erudientur, designabimus, de commodiore & fructuosiore ipsarum exercitationum & auctorum tractandorum modo ac via communicatis consiliis & suffragiis acturi, operarumque ipsarum diurnarum sive lectionum singulis singulorum dierum horis adsignatarum seriem ac designationem cuilibet classi singillatim descriptam daturi.

LECTIONES ET EXERCITATIONES OMNIVM VEL PLERARVMQVE CLASSIVM,

pro captu discipulorum, communes, eædemque aliquibus modis distinguendæ.

1. *Institutio Catechetica.*
2. *Lectio Biblica privata & publica.*
3. *Sacrarum concionum Repetitio.*
4. *Preces lectionibus præmittendæ & subjungendæ, quotidianæ.*
5. *Quotidiana styli, inprimis latini, tum liberi, tum metricis legibus alligati, alternatim, domestica & extemporanea exercitatio: Et chriæ alicujus selectioris, aut alius Thematis dispositio & dilatatio in classe suprema.*
6. *Adsuetudo latinè loquendi quotidiana.*
7. *Septimales lectionum tractatarum repetitiones. Velitaresque ex iisdem pro loci superioris honore aut deposito brabeo concertationes, & publica magis aliàs catecheticae, aliàs Logicæ & Philologicæ aliquando Disceptationes.*
8. *Tentamina menstrua, quibus praemittetur vel subjicietur Declamatiuncula.*
9. *Examina publica semestria, ubi praesentibus Dominis Scholarchis & Ecclesiae Antistitibus aliisque Musarum fautoribus & Patronis Exercitia styli extemporanea pro loco paulò antè scripta censebuntur, auctores elapsis proximè superioribus quinque mensibus tractati repetentur, & in factos discipulorum progressus accuratius inquiretur. Quibus examinibus solennibus Feria & promotiones praemiorumque distributiones ex probatâ antè industriâ & promptitudine respondendi necnon ex exhibito extemporaneo styli exercitio instituenda subjungentur.*

10. *Actiones scenatiles annis singulis singulae ad minimum exhibendae.*
11. *Musica.*
12. *Arithmetica.*

CLASSIS VIII. & infimæ lectiones.

Constabit infimus ordo ex iis, qui precari literarum characteres internoscere, in syllabas colligere, legere, scribere, simplicissima Vocabula inflectere, & faciliora nonnulla ex Rhythmico Nomenclatore reddere discunt.

CLASSIS VII.

1. *Paradigmata Declinationum & conjugationum anologa.*
2. *Etymologia Latina Lithocomi & Syntaxis Caucii praecepta generalissima.*
3. *Nomenclator.*
4. *Formulae Seb. Heiden.*

CLASSIS VI.

1. *Paradigmata declinationum & conjugationum continuabuntur.*
2. *Grammatica Lithocomi & Syntaxis Caucii praecepta generalia & analoga.*
3. *Colloquia Corderii.*
4. *Tyrocinia Apherdiani.*
5. *Exercitium pingendi literas continuabitur.*

CLASSIS V.

1. *Grammatica Latina Lithocomi: & Syntaxis Caucii integra cum anomaliis, & prosodiae initia.*
2. *Colloquia Corderii, & Lud. Vivis per intervalla.*
3. *Ciceronis epistolae selectiores.*
4. *Flores poetarum.*
5. *Tyrocinia linguae Latinæ, & Methodus phrasium Apherdiani, publicè & privatim.*
6. *Rudimenta linguae Graecae.*

CLASSIS IV.

1. *Difficiliorum latinae grammaticae integrae anomaliarum, Elegantiarumque continuata Repetitio, & pleniora Prosodiae pracepta & praxis.*
2. *Logica P. Rami &*
3. *Rhetoricae Aud. Talæi Rudimenta.*
4. *Oratio Ciceronis pro Lig. & paradoxa per intervalla.*
5. *Author comicus.*
6. *Virgilii Æneidos lib. I. absolvetur. & Ovidius de Tristibus alternatim.*
7. *Methodus phrasium Apherdiani continuabitur.*
8. *Elegantiae Ciceronianae ac Mannianæ, necnon Epistolae Ciceronis privatim tractabuntur.*
9. *Grammaticae Gracae Golii generaliora praecepta.*
10. *Graeca epistola D. Petri.*

CLASSIS III.

1. *Logica P. Rami cum Peripateticis collata.*
2. *Rhetorica Talæi aliis aliorum Rhetoricis præceptis & exemplis illustrata.*
3. *Institutio Oratoria & Exercitatio Poetica crebrior.*
4. *Oratio Ciceronis pro Lig.*
5. *Et paradoxa per intervalla.*
6. *Comicus Author.*
7. *Virgilianæ Æneidos lib. I pertexetur. Accedet Horatius per intervalla.*
8. *Grammatica Græca Golii integra. Græca epistola D. Petri: & Isocrates ad Demonicum alternatis vicibus.*
9. *Elementa Hebr. linguæ.*
10. *Epitome Historica.*
11. *Privato studio tractabuntur sedulo, Ciceronianæ & Manutianæ Elegantiæ & epistolæ: necnon Nomenclator latino-græcus Frischlini & græca Posselii Calligraphia.*

Denique industriis & provectioribus scholæ supremæ discipulis, & Metam ejus assecutus progymnasmata magis publica, Theologica Philosophica & Philologica non sunt defutura: Iidemque divina auxiliante gratiâ ita præparabuntur & exercitabuntur, ut ad publicas in Illustrioribus Gymnasiis lectiones cum fructu audiendas digni judicari possint qui admittantur.

Talis erit scholæ nostræ constitutio: talem adjuvante divino auxilio, quantum in nobis futurum est, fideliter & gnaviter ope operâque assiduâ ut tueamur, & legum scholasticarum, sub lectionum initiis publicè hactenus prælectarum & in posterum prælegendarum, vinculis, justâque & liberalibus ingeniis dignâ ut conservemus disciplinâ allaborabimus.

Nec enim manum de tabulâ propositâ moturi sumus, nec discipulos nostros ex inferiore classe in superiorem transmissuri, antequam classis illius cujus auditores fuere, Metam rectè assecutos & in propositis artibus & auctoribus ita informatos dederimus exercitatosque, ut cum laude promoveri, & cum fructu in altiore classe versari posse judicentur. Vtque discipulorum magis accendatur industria, tum nos docentes tum ipsos discentes certo temporis termino nec longiori æquo nec contractiori inclusuri & alligaturi sumus.

Offerimus igitur hisce omnibus bonis & civibus & extraneis qui suos nobis commissuri sunt erudiendos, studia nostra paratissima, promittimusque atque cum bono Deo futurum confidimus, ut nostra in discipulorum progressibus ac emolumentis juvandis & urgendis integritas bonis æquisque scholasticorum laborum æstimatoribus probetur.

Deus votis nostris ac consiliis annuat, hæc ludi literarii auspicia & incrementa perpetua esse velit, laboribusque ac conatibus docentium & discentium benignè benedicat ad sui nominis gloriam, & plurimorum salutem ac prosperitatem.

Inchoabuntur lectiones $\frac{\text{XII}}{\text{XXII}}$ April. Anno 1619.

10

(BIJLAGE C.)

OP DE VREDE

IN ONSE DAEGEN,

GEMAECKT

IN SEPTEMBER DES JAERS 1697.

De *Son* aen 't *Kreefts*-heck gestooten,
Door des *Leeuwen* stercke pooten
Mendt de waegen nae de *Maeght*,
Wien de soete vree behaeght.

Die haer hooft met kooren-aeren
Plagh te cieren alle jaeren,
Doetter een olyf-tack by,
Met de *Waegh-schael* aen haer zy.

Daer wordt voor des werelts oogen,
Vreed' en oorlogh recht gewoogen;
Doch men siet, nae langh beraet,
Dat de vreede overslaet.

Eer de *scorpioen* sijn scheeren
Uytstrekt, om dien loop te keeren,
Heeft-men daer soo wel gewaeckt,
Dat de vreed' al is gemaeckt.

Nu is 't vreed' in onse daegen,
En wy houden op van klaegen;
d' Oude blytschap comt weer voort,
Mocht die blyven ongestoort!

Siet de koopman weer floreeren,
Siet de lantman sigh erneeren,
Siet de lucht die is gantsch klaer,
Sonder wolcken van gevaer.

Corydon die speelt een lietjen,
Op sijn sack-pyp, op sijn rietjen;
En hy vraeght syn Amaril,
Of sy met hem danssen wil.

Celadon, versott op 't jaegen,
Derft dit nu oock weder waegen;
En hy brenght syn Galatee
Allerhande wilt-braet mee.

Tiphys wil nu oock niet strycken
Voor Jan Bart, of syns gelycken:

Hy brenght ryckdom, tot ons best,
Van het oost, en van het west.

En de soete sang-goddinnen,
Spannen in haer kracht, en sinnen,
Om haer spel, haer luyt, haer boeck
Weer te haelen uyt den hoeck.

Nu magh Mars, met al syn waepen,
Hardt en diep gaen liggen slaepen:
Spies, en harnas, en het swaert,
Zyn nu niet een oortjen waerdt.

Al die vreesselycke dieren,
Al die bomben en mortieren,
Al dat schrickelyck geschut,
Doen nu langer geenen nut.

Nederlant, wilt u soo dragen
Dat die swaere oorloghs-plaegen
Niet weer komen, maer dat vree
Op het landt zy, en op zee.

Maeckt den vree met Godt almachtigh,
In uw landen zyt eendrachtigh,
Laat u tot uw vast gebouw
Godsdienst blyven, ende trouw.

CONINCK WILLEM sal met lusten,
Nu eens van syn arbeydt rusten:
Door syn arbeydt heeft dien Heldt
Ons dees soete rust bestelt.

Bidt dat Godt hem doch wil geven
Een lanck, en een saligh leven:
By syn tack, by syn laurier,
Leeft den Brit, en Batavier.

Onder die Orange-boomen
Sliepen eertyts, sonder schroomen,
Onse vaders; in dien stant
Bloeyd' het gantsche vaederlant.

Mars magh wel syn hooft vercieren
Met een crans van lauwerieren,
Maer als ick het seggen sal,
Olyf stel ick boven al.

JOH. LOMEJER.

Tot ZUTPHEN,
Gedruckt by JAN VAN DER SPYCK, *Boeck-drukker en Boeck-verkoper.*

ZUTPHANIA PLORANS

Præmaturâ et luctuosisimâ morte abreptam Pietate Illustrissimam

MATREM ISRAELIS

MARIAM STUARTI,

Regalibus Virtutibus Magnæ Britanniæ Augustissimam Reginam, Divam Conjugem

GUILIELMI,

per D. G. ANGLIÆ, SCOTIÆ, GALLIÆ, et HIBERNIÆ

Regis Potentissimi, Invictissimi.

Nuncia REGINAM decumbere Fama MARIAM
Morbillis ægram vix dixerat, ecce redibat,
Vespera cùm tristes jam Mundo fecerat Umbras,
Ingeminans, vitae proh vesperam adesse MARIÆ,
Et morbò carpi graviùs, mortisque periclis
Objectam Terraeque Deam, Sobolemque STUARTI.
Quò rumore foci Batavûm, tremuêre Sicambrûm:
Sed redit heu! celeri Londinò irata volatu,
Iamque obiisse diem supremum, morte peremptam,
Quàm præmatura, REGINAM nunciat Orbi:
Quó strepitu visa est quassari machina mundi.
Quod fleat, Orbis habet, quia Rerum Summa laborat:
Præ Multis at habet, quod Concors Belgica ploret,
Iam viduata suà, RECTORIS CONJUGE, MATRE;
Hinc resonant Urbes, Aulæ, plangoribus Ædes;
Hinc veniunt PATRES per Compita vestibus atris;
Hinc verrunt MATRES atratis atria pallis;
Hinc lugens trepidat moesto cum Cive Sacerdos:
Flumina habent Tamesis, Vahalis, Mosa, et Isala, Rhenus,
Quod solitò repant concretæ lentiùs undæ,
Longiùs ut DOMINÆ possint hæc Funera flere:
Anglia quod plangat, se Scotia saltibus abdat,
Victaque quod formidet habet glacialis Jerna
Ast longè gravior GULIELMO causa, quod ora
Grandibus humectet guttis, passisque capillis
Stet lacrumans, miseró tundens præcordia planctu,
Orbum Se MARIA tam Sanctâ Conjuge plorans.
Cantibus ergo vaca moestis Gens enthea Vatum,
Inter Terrarum lacrumas pia dicito verba;
REGINÆ in Laudes ito; in præconia voces
Apta; materies non ficta sed ampla canendi
Iam quemvis rapiat; jam rumpe silentia Vates

Mecum, qui Tantis non par sum: Carmine Manes
Aut nunc, aut nunquam quis defleat; æquora Laudum
Lata patent, etiam non-vatibus; Anglia Cantus
Audiat, exequias celebrans hac luce MARIÆ,
Exuvias urnâ regali more recondens:
Arbitror esse nefas non, Orbe dolente, dolere;
Fas puto REGINÆ Cineres ac Ossa vereri
Hocce die, (pompam quô ducit, tollit et effert
Urbs Tamesina, Britannorum regina locorum,
Funus,) et illacrumans Tumulo superaddere Carmen;
Non uno, variô celebrari Vate meretur
Majestas Tamesina, Ducis Dea maxima nostri,
Rarum Virtutum Exemplar, Laudumque Theatrum,
Quas ergo si audire velis non Vatibus auctas,
Corporis et Magnæ dotes has accipe Mentis.
Huic Regum Soboli, Titulis quæ claret Avitis,
Nobile *Corpus* erat, Formarum Forma cluebat,
Auroram *Vultu* superabat; Gratia totam
Formârat, non ulla foret quò Corpore labes:
Regia *Frons* nihil austerum, nil triste notabat:
Purpureæ risêre *Genæ*, risêre decentes:
Magnus in *Ore* nitor fuit, ingens gratia *Linguæ*,
Eloquiique Lepos; quâ Majestate locuta!
Ore Deam, niveô referebat Lilia *Collô:*
Et Clari micuêre *Oculi*, ceu Lumina Coeli:
Cedebant *Labiis*que rosæ inter lilia mistæ:
In *Digitis* niveus decor: omnibus apta venustas
Artubus: incessit *Gressu* veneranda modestô:
Regia Reginam faciebat Forma stupendam:
Sed majora stupe Præclaræ munera Mentis,
Virtutumque choros: superavit *Amore* MARITI
Penelopen; Oculis, nutu, verbisque favebat,
Dum fuit in Belgis; triplici post cincta Coronâ
Non dominatu unquam, semper certavit Amore;
Cùm ductaturus Sociorum castra, Ducesque,
Casibus et belli se VIR misturus abiret,
Dictator Batavûm, REX Augustissimus Anglûm.
Basia et amplexus inter prosperrima vovit;
O quoties reduci procedens obvia dixit,
Tandem, MI GULIELME, redis per Castra, per arma,
Salve, Delicium, Me Me amplexare, peculî
Summa mei: quin jam moriens languensque labansque,
Quantus Amor! fuit haud languens in Amore MARITI:
Mascula *Simplicitas* inerat: Non conscia fraudum
Integritas: insons *Bonitas* et nescia fuci:
Mira fuit pulchris innata *Modestia* membris:

Sanguine non gaudens *Clementia*, crimina fassis
Condonans, inerat prorsus nil mente cruentum,
Iustitiam tamen ut coleret, servaret et æquum:
Quàm *Sapiens* fuit et *Prudens* in rebus agendis!
Prædita Luminibus centum, præsaga futuri,
Ancipites Regnûm casus, absente MARITO,
Mitis direxit, motus sedavit, amica
Nec sprevit Procerum nec fidi verba Senatûs,
Hinc nutu potuit, potuit regnare silendo,
Nec voluit tria Regna metu, sed amore tueri:
Non sibi dives erat, sed opes divisit egenis,
Afflictos juvit, nil perdidit, usa decenter:
Non *Fastu* tumuit: nec eam perversa *Voluptas*
Iuvit: At, in terris quæ maxima gloria rerum,
Præ *Pietate* fuit MARIÆ nil sanctius unquam,
Præ Cœli studio, præ Cultu Numinis, et præ
Relligionis amore sacræ sordebat et Aula,
Et Gemmæ, preciosa Monilia, Sceptra, Corona:
Hinc fertur moriens flenti dixisse MARITO:
Linquo Regnorum Tibi fasces, MI GULIELME,
Non Tellus, non Sceptra, Virique adamabile nomen,
Res nullæ recreant, ita coeli inflammor amore,
Sic Christo propiore frui desidero, partam
Sanguine qui propriò Vitam dabit atque Coronam.
Dixerat: et placidè regalia Lumina claudens,
Numinis imperiò, terris laudabile cessit
Coeli depositum; Mens vivit in Ætheris Aulà.
REX GULIELME, Pater Cœli Te Flamine Sanctò
Soletur, firmet! Rex Jesus roboret! annos
Vivas Nestoreos fortunatissimus: Amen.

in grandis solatia luctûs lacrumante calamò inducta à
JOHANNE FLENDERO, Sigenà-Nassoviò,
Prof. et Rect. Zutphaniensi.

ZVTPHANIÆ

Apud IOHANNEM à SPYCK, COMITATUS ET CIVITATIS ZUTPHAN: TYPOGRAPHUM ORDINARIUM.

(BIJLAGE D)

Renovatie met enige ampliatie van de wetten der Latijnsche Scholen binnen Zutphen, door de Heren Scholarchen ter verbeteringe der voornoemde Scholen, geconcipieert en vast gestelt op den 8 Januarij 1751.

Article 1. Dat het geen Praeceptor (behalven dien van het eerste School, mits dat den Rector zyn gewone *quota* ontfangt) na eigen willekeur zal vrystaan, ymant tot een discipul in zyn School aan te nemen, maar dat zodanig een door den Rector moet geëxamineert worden, welke na gedaan examen, dan bordelen zal, in welk School zulk een discipul gevoeglyk kan geplaatst worden: ook zal niemant van de Praeceptoren vermogen enig discipul in zijn huis te logeren, om denzelven *privatim* te instrueren, ten zy die discipul mede de publycque Scholen frequenteert.

Article 2. Het byeenkomen der discipulen des morgens in 's Rectors School sedert enigen tyt in onbruik geraakt zijnde, wort wederom, benevens het lezen van een capittel uit het Nieuwe Testament, als van outs, om goede redenen g'introduceert en op 't allerernstigste gerecommandeert.

Article 3. In plaatz van des nademiddags om een uir zullen de discipulen voortaan om half twe uir in de Scholen komen en de Praeceptoren zullen gehouden zijn, zo wel voor, als des nademiddags op het gezette uir in hare Scholen te zijn en de lessen met hunne discipulen ook aanstonts beginnen en tot den einde toe in de Scholen te blyven.

Article 4. In de drie onderste Scholen zullen de Praeceptoren voornamentlijk zorg dragen, dat hunne discipulen niet alleen de *declinationes* van allerley *nomina*, maar ook het conjugeren van allerhande *verba* in de gront verstaan en zullen verder de Praeceptoren in het generaal alle oplettentheit gebruiken, ten einde hare discipulen in de *fundamenta grammaticalia* grondig onderwezen worden. Ten dien einde zullen de Praeceptoren hunne discipulen (*pro capta tamen cujusque*) na hetgeen zij volgens hare lessen uit elk auteur hebben g'expliceert, na alle *accidentia Etymologica*, voorts na de *Syntaxis* en *Prosodia* examineren, en verder uit dat g'expliceerde *phrases* formeren en uit die *phrases* korte *propositiones* maken, die zo geschikt zullen worden, dat daar inne altoos d'ene of de andere regel van de *Syntaxis* vervat zij. De gemaakte *propositiones* zullen de Praeceptoren verder laten variëren volgens de *constructiones* in de *Syntaxis* vervat, *pro captu tamen discipulorum cujusque classis:* En zullen de Praeceptoren hier van in *examine publico* enige specimina laten geven.

Article 5. In de beide bovenste Scholen zullen de Praeceptoren hare vlijt aanwenden, dat hare discipulen ook aan de cierlykheit van de talen zig gewennen, ten dien einde de *phrases elegantiores*, in d'aucteu-

ren voorkomende, den discipulen wel doen observeren en hare *themata ad imitationem* van dezelve gedurig inrigten.

Article 6. En gelyk gene *auctores classici* van de discipulen regt kunnen begrepen worden, zonder enige kennisse van de Romeinsche oudheden en historiën, zo zal de Rector volgens het een of ander kort *Systema* deszelfs discipulen daarin mede onderwijzen, ten einde die niet geheel in deze zaken onkundig na de Akademiën verzonden worden.

Article 7. In 't byzonder wort den Praeceptoren de institutie in de Griexe taal gerecommandeert, ten einde de discipulen in de fundamenten van die taal mede bekwaam onderwys bekomen en wel zo, dat de discipulen op het vierde School na proportie in het vervolg op dienzelfden voet worden onderwezen, gelyk zij op het derde School begonnen hebben.

Article 8. En ten einde het allernoodzakelykste, te weten de kennis der goddelyke waarheden, den discipulen niet versuimt werde te worden ingescherpt, zullen de Praeceptoren haren vlijt aanwenden, om hunne discipulen daarin te onderwijzen even als zulk voor hun gebruiklijk is geweest: tot dat einde behalven de Duitsche Heidelbergsche Cathechismus gebruikende de schets van d'Outrein, waar uit des woensdags en zaturdags voor de middag op de onderste en het twede School de eerste en ligste vragen, op het derde en vierde daarenboven het gesubvirguleerde met C: en op de beide bovenste Scholen het gehele overige zal geleert worden; zo nogtans dat, alwaar vele en verscheide schriftuirplaatzen by malkander gevonden worden, der discipulen memorie niet te zeer werde bezwaart, met die alle van buiten te leren; maar de voornaamste daar van alleen zullen uitgezogt worden.

Article 9. Viermaal des weeks te weten 's maandags en dingsdags, donderdags en vrydags zal in de vijf onderste, dat is, in de vyf eerste Scholen des voordemiddags een *thema* gedicteert en door den discipulen elk in haar School, *præsente præceptore* gecomponeert worden, waarop des nademiddags deze *themata* van elk Praeceptor in zyn School opentlyk gelezen, de fouten, daar in voorkomende, aangewezen, genoteert en gecorrigeert zullen worden; de discipulen worden ingelyks verpligt des anderen daags 's morgens een *thema correctum* in te leveren, maar, wat het zesde School betreft, in het zelve zullen alleen twemaal des weeks, *pro lubitu Rectoris* de *themata* gedicteert, gecomponeert en gecorrigeert worden, als boven.

Article 10. De Praeceptoren zullen in het dicteren harer *themata*, zo veel doenlyk is, hen schikken na de regels van de *Syntaxis* en zullen de meest moeyelykste en zwaarste regels, om derzelver applicatie den discipulen faciel te doen worden, in dezelve laten invloeijen

Article 11. Gene gehele *constructiones* of *phrases* zullen onder het componeren der *themata* den discipulen worden gedicteert, maar zullen die zelfs *proprio Marte* moeten maken.

Article 12. Gelyk ook geen *constructiones* van enigen aucteur den discipulen *verbotenus* zullen worden gedicteert.

Article 13. In de vier bovenste Scholen zullen des woensdags en zaturdags worden *carmina* getracteert, waar van de beginzelen in het derde School zullen geleert worden.

Article 14. De *Etymologia*, *Prosodia*, *Syntaxis*, *Rhetorica*, mitsgaders de aucteuren, die op elk school getracteerd worden, zullen niet d'ene voor de andere of wel d'ene alleen, met agterlating van de anderen, worden afgehandelt, maar zullen de lessen daar van dus geschikt worden, dat dezelve te gelyk en *vice versa* afgehandelt kunnen worden: gelijk dan ten aanzien van de *Etymologia*, *Prosodia* en *Syntaxis*, elk derzelver yder half jaar, van het begin tot het einde zal moeten afgedaan worden en den discipulen door een gedurig examen worden ingescherpt.

Article 15. Dog, wat de Rhetorica betreft, daaruit zullen de meest noodzakelykste *praecepta* maar alleen den discipulen worden geleert, zynde het beter, dat der discipulen neerstigheit verkere omtrent het expliceren en verstaan van de *auctores classici* en dat zij hare argumenten *ad imitationem* van dezelve weten te maken, dan dat dezelve met onnodige *praecepta Logica* of *Rhetorica* worden geobrueert.

Article 16. Ook zal 1. het spreken van de Latynse taal in de Scholen in dezer voegen exact plaatz hebben en wel, dat yder, die op de vier bovenste classen in de Scholen duitsch spreekt, zijn plaatz zal verliezen en dezelve zal gewonnen worden van dengenen, die hem daarvan overtuigt.

2°. En, om meerdre aemulatie in de discipulen te verwekken, om den eenen den anderen tot meerder naarstigheit aan te zetten, zal het dengenen, die een half jaar op de Scholen geweest is, vry staan, van de *veterani* plaatz te winnen, zelfs tot het verkrijgen van *praemia*, inzonderheit, wanneer bevonden zal worden, dat de eerste geduirende het half jaar minder fouten in hare argumenten hebben gemaakt, dan de laatsten.

3°. Ook zullen vooral de *veterani* op des Rectors School na bevint van meerder neerstigheit in het lezen en meerder bekwaamheit in het componeren der *themata* van malkander plaatz en prijs kunnen winnen.

Article 17. De ordinaire lessen te gelyk met de *themata* en andere *exercitia scholastica* zullen zonder interruptie tot het *examen publicum* toe gecontinueert worden; zonder, dat zelfs de Praeceptoren hunne discipulen tot dat examen zullen mogen praepareren of enige byzondere lessen tot het examen destineren, maar zullen alleen in het examen aantonen, hoeveel zij in het afgeloopen jaar in elk aucteur hebben afgedaan; waaruit de Heren Scholarchen zullen uitkiezen en opgeven, 't geen zij begeren, dat als dan getracteert zal worden. Ook is vastgestelt, dat de *examina* vervolgens zullen geschieden *ad aperturam libri*, nadat door een der Heren Scholarchen aan den Praeceptor Scholae, die het examen doet, zal aan gewezen zijn, op wat plaatz hij zal hebben te beginnen: Insgelijk zal de Praeceptor *Scholæ* aantonen den Heren Scholarchen, wat in het half jaar in elk aucteur, waaruit zal geëxami-

neert worden, gedaan is, welke aucteuren, die verhandelt zijn, alsdan zullen werden opgenoemt.

ARTICLE 18. De discipulen zullen de *themata* van het geheel half jaar niet behoeven af te schrijven, omme dezelve in *examine publico* te exhiberen, maar zal in *examine* alleen maar een *catalogus* worden overgelevert, waar in het getal van die *themata* en een ygelijks fouten, daar in begaan, zullen zijn aangetekent, maar kort voor *'t examen publicum* zal een *thema examinale* worden gecomponeert en wel geschikt na de reguls van de *Syntaxis cum variatis constructionibus secundum regulas Syntaxeos.*

ARTICLE 19. De discipulen van alle Scholen (uitgezondert die van 's Rectors School) zullen ook voortaan verpligt zijn, om des Zondags twemalen, te weten, voor en nademiddag ter kerk te komen en aldaar zal elk *classis* hare eigene plaatze occuperen; die van het Conrectors School de voorste banke, en die van de andere Scholen de volgende banken na rang, voorts met behoorlijke attentie en modestie te zitten, zonder enige disordres te plegen: En zo wie hier tegens mogte gepecceert hebben of zonder wettige redenen van excuis uit de kerk mogte blyven, zal door den Observator genoteert, vervolgens des anderen daags, als van outs, in de byeenkomst in 's Rectors School aangegeven en door den Rector deswegen aldaar gecorrigeert worden; van welke verpligte kerkgang egter diegene zijn en blijven uitgezondert, dewelke van een andere, dan de Gereformeerde, religie zyn: En om dit salutair oogmerk dies te beter te bereiken, wort den Praeceptoren, het neerstig bywonen van den publycquen Godsdienst van 's gelyken op het kragtigste aanbevolen, ten welken einde in des voor en nademiddags predicatien ten minsten twe Praeceptoren zullen tegenswoordig zijn en wel in dier voegen en in deze order, dat den eersten Zondag den Rector met den Praeceptor van het derde School, den tweden den Conrector met die van 't twede School en den derden Zondag den Praeceptor van 't vierde met die van het eerste School en zo wederom van voren aan den Godsdienst voor en nademiddag zullen bywonen, dog ten tyde der vacantien en *communie* alleen zullen de Rector, Conrector en Praeceptoren van deze verpligtinge vry wezen: Wel verstaande, dat, zoo ymant van hun lieden door onpasselykheit of andere nootzakelyke bezigheit afwezig zoude moeten zijn, denzelven een van zijne amptgenoten (wiens beurt niet is) zal mogen verzoeken, om zijn plaatz in dezen te vervullen.

ARTICLE 20. Bij de Heren Scholarchen is goet gevonden dat voortaan aan alle discipulen van alle Scholen, die met premien van het een na het ander School gepromoveert worden, door hunne Praeceptoren, uit welker School zij opgaan, een zoort van *gratiarum actiones* (van maar weinige regulen) zal gegeven worden, om die *publice* ten tijde der gewone *promotie* in *auditorio* te reciteren opdat de discipulen dus van jongs af vrymoedigheit krijgen, om in 't openbaar te spreken: Ook blijft gearresteert, dat niemant, uit des Rectors School na d'Academie wor-

dende gepromoveert een *premie* zal ontfangen, tenzy hy *publice* oreert: Het getal der *praemien* uit elk School is dit,

Uit het zesde School na d'Akademie twe: mits, als vorengemelt, *oratien* gedaan werden.

Uit het vijfde School na 't zesde insgelyk twe.

Uit het vierde na 't vijfde School, drie.

Uit het derde na 't vierde School ook drie.

Uit het twede na 't derde School vier.

En uit het eerste na 't twede mede vier.

Daar en boven zullen die gene, welke schryf prijzen trekken zo wel, als d'anderen verpligt zijn, daar voor *gratiarum actiones* te doen.

ARTICLE 21. Al hetgeen tot hier toe op de Scholen in gebruik is geweest en door dit geresolveerde niet expres is verandert, zal in volle observantie blyven en dus stant houden.

ARTICLE 22. Ook is by de Heren Scholarchen vastgestelt, dat de grote, te weten de zomer-vacantie maar van zes weken zyn zal, de kermisweek daar in gesloten en dat de winter-vacantie van vier weken zyn zal.

ARTICLE 23. Eindelyk reserveren zig de Heren Scholarchen ten allen tyden de magt, om dit reglement na bevint van zaken te suppleren en te redresseren zo als zy ten meesten nutte van de Scholen en studerende jeugt zullen oordelen dienstig te zijn.

(BIJLAGE E.)

Praecipuae leges scholasticae ad disciplinam scholae Zutphaniensis pertinentes. (1763 ?)

Lex 1. Discipuli omnes, qui felices studiorum successus et exitus optant, mentem in primis pietatis doctrina imbuere, ingenium optimarum artium et linguarum studiis excolere, vitam moribus et honestis et venustis exornare studento: nihilque, quantum fieri potest, designanto, quo sancta Dei majestas offendi possit. Iidem studia et recta consilia sua piis precibus Deo quotidie commendanto, et pro concessis beneficiis gratias agunto.

Lex 2. Emendatae religionis cognitionem ex s. s. literarum lectione et catechesi vernacula Heidelbergensi, itemque summa veritatum Divinarum Rev. d'Outreinii hauriunto, laudemque sacris orationibus frequenter, attente et modeste audiendis conservanto et augento.

Lex 3. Religionis contemtum, detestationes, iurandi levitatem summo studio vitanto: Matth. V.

Lex 4. Parati maturius scholam adeunto, ut vel in ipso horae momento, vel ante sonitum et ante preces adesse possint.

Lex 5. Verecunde scholam tanquam locum sacrum ingrediuntor et egrediuntor.

Lex 6. Nunquam sine gravissima caussa, quae propria parentum

aut curatorum manu ante emansionem probanda erit, sine praeceptoris permissu emanento. A sacris vero sine caussa satis gravi et sine venia absentes, aminadversionem non effugient pro classium et caussarum ratione.

Lex 7. Ingressi suum quisque locum occupanto, et considentes Praeceptorem docentem et interpretantem audiunto attente et tacite. Quidquid notatu dignum fuerit, diligenter observanto et sua sponte annotanto. Atque adeo inter praelegendum ne dormitanto, neque cubito innituntor, nedum nugas agunto.

Lex 8. E ludo literario domum reversi omnem studiorum curam statim non abjiciunto, sed in scholis tractata repetunto et ad novos labores se praeparanto.

Lex 9. Adeuntes scholam aut domum redeuntes, modeste, verecundi sine tumultuario cursu, sine strepitu, sine clamore aut pugnis et colluctationibus incedunto, et in schola absente forte aut evocato Praeceptore modeste omnes agunto.

Lex 10. Praescriptam lectionem reddere iussi, parati promtique.

Leges quaedam privatim a primanis observandae, ut et promtam loquendi facultatem et emendatam scribendi rationem sibi comparent.

Lex 1. Quum usus faciat artificem, nec quisquam sit, qui expromtam aut loquendi aut scribendi facultatem sine aliqua exercitatione consequi possit, propterea quotidianum latini sermonis et styli usum, ut plane necessarium commendamus. Qui igitur vernaculo sermone usus fuerit, quum Latino utendum esset, 2 chalcis multabitur. Cuivis tamen semper fas erit et liberum ex rectore vel peritiore condiscipulo exquirere quomodo vox aliqua vel sententia Latine sit efferenda.

Lex 2. Qui ineptum et puerile vitium adversus fundamentales Etymologiae aut Syntaxeos regulas vel in sermone vel in stylo exercitio admiserit, chalcum pro singulis solvet.

Lex 3. Qui mane post dictas preces demum venerit, duos chalcos solvere debebit. In eos, qui serius adhuc veniunt pro ratione temporis animadvertetur.

Lex 4. In negligentes, absentes et eos, qui quacunque ratione morum honestatem et elegantiam laedunt, mulctam decernere Rectoris erit existimatio et arbitrium.

Lex 5. Quae pecunia ex mulctis redibit, illa vel in honestam animi relaxationem expendetur, vel in alios usus insumetur, de quibus maxima pars discipulorum consenserit.

(BILAGE F.)

Orde der lessen en auteuren zoo als dezelven door Heren Scholarchen over de vier classen der latynsche Schoole binnen Zutphen vastgesteldt is d. 12 July 1782.

Eerste School.

Dit School is verdeelt in drie onderscheiden ordens zoo dat de oefeningen op ieder orde geschikt zyn nae de vatbaarheid der leerlingen.

I. Orde. Alle dagen des morgens en middaags declineren, en conjugeren.

Voor den middag. De woorden uit de Rudimenta.

Na den middag. De groote woorden uit Cellerius.

II. Orde. *Voor den middag. Maandag* en *Donderdag* declineren en conjugeren. Werkwoorden uit de Rudimenta. Grammatica contracta van Vossius. *Dingsdag* en *Vrydag* analyses maken uit Cato. Groote woorden uit Cellerius. Gramm. contr. van Vossius. *Woensdag* en *Saturdag* twee disticha uit Cato reciteren en expliceren. Een exercitie en de constructien uit de Themata van Reitz.

Na den middag. De Syntaxis contracta van Vossius. Compositie van adjectivum en substantivum: om nayver te verwekken moet dit om de plaetsen geschieden.

III. Orde. *Voor den middag. Maandag* en *Donderdag* Gramm. contr. van Vossius. Werkwoorden uit die Grammatica. Corderii Colloquia sua. *Dingsdag* en *Vrydag* Gramm. contr. van Vossius. Cellerius grote en kleine woorden. Corderii colloquia. *Woensdag* en *Saturdag* twee disticha uit Cato reciteren, expliceren en analyseren. Exempels maken nae de fouten in de Themata van de twee vorige dagen gemaakt. Deze fouten worden ook gerekent.

Na den middag. Syntaxis contr. van Vossius. Thema, dat dien zelvden middag moet gecorrigeert worden, en niet mag zijn uit het themaboekje van Reitz: na dat des morgens de Grammatica en des middaags de Syntaxis is opgerecht moeten die lessen door de discipulen van deze orde in het Duitsch worden overgezet.

Tweede School.

Dit School word in twee onderscheiden ordens en de oeffeningen in dezelven dag verdeelt.

I. Orde. *Voor den middag. Maandag* en *Donderdag* grote Grammatica van Vossius. Cellerius. Erasmi Colloquia. *Dingsdag* en *Vrijdag* Rudimenta Graeca. Erasmi Colloquia. *Woensdag* en *Saturdag*

Rudimenta Graeca. Exempels maken nae de fouten in de Themata van de twee voorgaande dagen gemaakt: deze fouten ook gerekent.

Na den middag. Syntaxis Latina. Werkwoorden uit de Grammatica. Thema om de plaatsen.

II. Orde. *Voor den middag. Maandag* Gramm. Vossiii. Vossi rhetorica, die met exempels in het Duitsch geillustreert moet worden. Erasmi colloquia dificiliora. *Dingsdag* Gramm. Vossii. Rudimenta Graeca. Cellerius Nepos. *Woensdag* en *Saturdag* testamentum Graecum, om te leren analyseren, de eerste beginsels van de Grieksche analogie. Exempels maken nae de fouten, in de Themata van de twee voorgaande dagen gemaakt. *Donderdag* lessen als *Maandag*. Phaedrus. *Vrydag* lessen als *Dingsdag*. Flores Tibulli, cet.

Na den middag. Syntaxis Latina. Verba uit de Gramm. NB. de Themata voor ieder Orde moeten onderscheiden zijn. In deze Orde wordt in de Thema's gewonnen.

Derde School.

Voor den middag. Maandag Vossii gramm. Prosodia Vossii gramm. Graeca. Justinus of Eutropius bij verwisseling van ieder halv jaar. *Dingsdag* Syntaxis Latina. Vossii Prosodia Cellerius. Terentius. *Woensdag* en *Saturdag* Graecum testamentum. De Grieksche analogie. Vossii rhetorica. Exempels nae de fouten in de Themata van de twee vorige dagen gemaakt. Deeze fouten worden ook gerekent. *Donderdag* Vossii gramm. Gramm. Graeca. Vossii Prosodia. Epistola Ciceronis. *Vrydag* Syntaxis Latina. Junii nomenclator. Vossii Prosodia. Ovidii Tristia.

Na den middag. Maandag, *Dingsdag* en *Donderdag* Syntaxis graeca. Grieksche woorden uit de Claves van Lubinus achter de Grieksche Gramm. of Rudimenta. Thema. *Vrydag* Syntaxis Graeca. Grieksche woorden uit de Clavis en versen in order brengen.

Zonder vaste tydsbepaling moeten de leerlingen geoefent worden in de hoofddelen van de historia universalis volgens het compendium van Holberg. NB. De discipulen van het eerste halv jaar kunnen van de Veterani niet winnnen.

Vierde School.

Voor den middag. Maandag Gramm. Graeca. Horatius. *Dingsdag* Syntaxis Latina. Ciceronis Orationes. *Woensdag* Prosodia Vossii. Novum testamentum. *Donderdag* Gramm. Graeca. Livius en Salustius, bij beurten; wisseling om 't halve jaar. *Vrydag* Syntaxis Latina. Virgilius. *Saturdag* Prosodia Vossi. Lucianus voor de Veterani. Cebetis Tabula voor de novitii.

Na den middag. Maandag Syntaxis Graeca. Thema. *Dingsdag* Grieksche woorden uit de Clavis Lubini. Exempels laten maken nae de

fouten in het Thema van den voorgaande dag gemaakt, deze fouten worden ook gerekent. *Donderdag* Syntaxis Graeca. Een Latynsche briev schryven. *Vrydag* woorden uit Schellerus. Versen in order brengen.

Zonder vaste tydsbepaling moeten de leerlingen geoefend worden in de historia universalis volgens het compendium van Holberg. By overschot van tijd moet de Eutropius ad aperturam geëxpliceerd worden.

NB. De novitii kunnen van de veterani niet winnen.

P. de Grient Dreux.

Eenige veranderingen door Heren Scholarchen in het reguleren der vacantiën ingevoerdt d. 19 April 1790.

1. De groote vacantie zal veertien dagen vervroegdt worden en het examen dus vallen op den laatsten maandag in Junij, doch niet langer duren dan agt weken.

2. De kersmis-vacantie zal twee weken duren, gelyk ook die van pinksteren, maar die van paaschen eene week.

3. Ook zal er een dag vacantie vallen op den verjaardag van den prins, op een dag van de Meijmarkt, op een der beestemarkten — en een halve dag voor den bededag, en bij het maken van het thema voor het examen.

4. De rector behoudt de vrijheid, om bij casuele gevallen eenen, of een halven dag vacantie te geven.

5. In de maanden December, Januarij en Februarij zullen de scholen ten half tien uren beginnen, ook wel vroeger, of later dan dien tijd, naar gelangen van het weder.

6. Zij zulllen altijd twee uren lang duren, doch des rectors school alleen ander halv uur.

7. Op des rectors school zal den studenten gelegenheid verschaft worden om zich te oefenen in den Latijnschen stijl, omdat op alle academiën daar toe geene gelegenheid is.

8. De rector zal saturdags den studenten eene stoffe opgeven, om, 's maandags, daar over een Latijnsch vaers te leeren nae de keuse der discipelen, en den genen, die min gevordert zijn, een metrum van eenen dichter laaten scanderen.

9. Om de discipelen beter te houden tot de subordinatie zal de rector eenmaal 's weeks, de scholen visiteren, zullende de schoolarchen dit ook van tijd tot tijd doen, om het gezag van den rector, den conrector, en praeceptoren meer te mainteneren.

10. De discipelen zullen sondags eene plaats in de kerk zelve zoeken, maar men zal 's maandags onderzoek doen, of zij den gods-

dienst hebben bijgewoond, zullende de nalatigen als dan gecorrigeerd worden

11. Daags na het examen zal men, gelijk voorheen, in eene kamer van het stadhuis zamen komen om te raadplegen over het opgaan der discipelen van de eene naar de andere school, over het promoveren van anderen naar de academie en het uitdelen der praemien — zullende als dan een lijst gegeven worden van den tijd, hoe lang elk op eene school is geweest.

Behalve n°. 3, 4, 5 en 6 zijn deze veranderingen bij de revolutie van 1795 wederom vervallen, als ook het laatste gedeelte van n°. 10 — het reguleren van de promotie, waarvan op n°. 11 gesproken word, geschied nu aanstonds na het examen op het auditorium.

DE UITVINDER DER ALGEMEENE CONCILIËN.

Men leest gewoonlijk in boeken over de algemeene of de kerkgeschiedenis, dat Constantijn de Groote de eerste is, die het denkbeeld geopperd heeft, om in geestelijke kwesties door meerderheid van stemmen te laten uitmaken, wat waarheid is. Wij willen nu niet onderzoeken of het juist gezien is of niet, dat eene vergadering van deskundigen op dit gebied goede resultaten geven kan, en of de waarheid hier met meerderheid van stemmen is uit te maken, maar alleen beweren, dat de eer van die uitvinding niet aan Constantijn den Groote toekomt, maar aan L. Gellius, die vier eeuwen vroeger geleefd heeft. Dit is gemakkelijk te bewijzen. Wij lezen bij CICERO (de leg. 1 § 53): »Ik herinner mij te Athene van mijnen leermeester PHAEDRAS gehoord te hebben, dat uw vriend Gellius, toen hij na zijn praetorschap als proconsul in Griekenland gekomen was, te Athene de toenmalige wijsgeeren heeft bijeengeroepen en hen zeer heeft aangespoord om eindelijk eens met twisten op te houden, daar, wanneer zij niet van zins waren om hun leven met knibbelen door te brengen, de zaak wel tot eenheid kon gebragt worden: en dat hij tevens hun zijnen bijstand beloofd heeft, indien zij het eenigzins konden eens worden." Dit plan is toen mislukt en de man is uitgelagchen, maar het hoofdidee, dat oneenigheid tusschen de geleerden voor de ongeleerden niets dan onzekerheid te weeg brengt, en dat het dus zeer wenschelijk was, indien zij het met elkander konden eens worden wat de menschen eigenlijk te gelooven hebben, moge goed zijn of niet, het is in allen gevalle hetzelfde, dat later door Constantijn is opgevat en toen tot het concilie van Nicæa geleid heeft. Daarom beweren wij: niet Constantijn de Groote, maar L. Gellius is de uitvinder der algemeene conciliën.

B.

DE UITVINDER DER MODERNE THEOLOGIE.

De moderne theologie is zeer oud. Zij ploegt met het kalfje van Cicero. Wanneer wij de geschriften van hare woordvoerders lezen, dan zijn zij allen variaties op het thema: wonderen zijn onmogelijk. Dit nu is door Cicero reeds zóó duidelijk betoogd, dat er niets is bij te voegen. Wij lezen bij hem (de Div. II § 61): »Deze redenering gaat op, dat hetgeen niet gebeuren kon, nooit gebeurd is, en hetgeen wel gebeuren kon, geen wonder is, zoodat er dus in 't geheel geen wonder bestaat." Het is bezwaarlijk in te zien welk nieuw argument hier nog is bij te voegen, wanneer men de onmogelijkheid van wonderen wil aantoonen. In zooverre is dus Cicero of de Griek, van wien hij hier de plagiarius was, de uitvinder der moderne theologie.

Het zoude weinig moeite kosten, wanneer men op deze wijze wilde voortgaan, de ideeën, welke tegenwoodig aan de orde van den dag zijn, bijna allen in Cicero te vinden, en daarop het betoog te bouwen, dat de wereld in de geestelijke wetenschappen weinig of niet is vooruitgegaan. Dit is evenwel ons oogmerk niet, maar wij willen alleen de studie der wijsgeerige geschriften van Cicero weêr aanbevelen, op grond, dat, al zijn zij wat oppervlakkig, daaruit eigenlijk voor den tegenwoordigen tijd veel meer te halen is dan men gewoonlijk vermoedt. Wanneer een litterator eenig begrip van wijsbegeerte wil hebben, maar geen tijd heeft om de moderne philosophen te lezen en geen lust om zich door hunne barbaarsche terminologie heen te worstelen, dan leze hij met bedaard overleg de philosophische werken van Cicero en hij behoeft niet te vreezen, dat hij bij de beoefenaars der moderne wijsbegeerte veel zal achter staan.

B.

ANNOTATIONES CRITICAE

IN

LYSIAE ORATIONES.

Continuantur e Bibliotheca Philologica Batava, cui nomen est Mnemosyne, Vol. XI, *pag.* 205 sqq., *ubi tentantur complures loci ex Orationibus* I, III *et* IV, *praemissa praefatiuncula de interpolationibus Lysiae, ad quam aequum lectorem relego.*

[Lysiae] Or. VI κατ' Ἀνδοκίδου.

§ 1. Οὗτος οὖν ὁ ταῦτα ποιήσας θανάτῳ τῷ ἀλγίστῳ ἀπώλετο, λιμῷ· πολλῶν γὰρ καὶ ἀγαθῶν αὐτῷ ἐπὶ τὴν τράπεζαν παρατιθεμένων ὄζειν ἐδόκει τοῦ ἄρτου καὶ τῆς μάζης κάκιστον καὶ οὐκ ἠδύνατο ἐσθίειν.

Res ipsa clamat λιμῷ delendum esse, cf. praeterea Or. XIII 45.

§ 4. In codice legitur: ἂν Ἀνδοκίδης — λάχῃ βασιλεύς, ἄλλο τι ἢ ὑπὲρ ἡμῶν καὶ θυσιάσει (Cobetus recte θυσίας θύσει) καὶ εὐχὰς εὔχεται (olim correctum est εὔξεται) κατὰ τὰ πάτρια, τὰ μὲν ἐν τῷ ἐνθάδε Ἐλευσῖνι, τὰ δὲ ἐν τῷ Ἐλευσινίῳ ἱερῷ καὶ τῆς ἑορτῆς ἐπιμελήσεται μυστηρίοις, ὅπως ἂν μηδεὶς ἀδικῇ, μηδὲ ἀσεβῇ περὶ τὰ ἱερά; Nescio annon praestet interpolationibus sublatis legere κατὰ τὰ πάτρια, τὰ μὲν ἐνθάδε, τὰ δὲ Ἐλευσῖνι, καὶ τῆς ἑορτῆς κτέ, quam cum Valckenaerio, quem editores secuti sunt, locum sic constituere, ut legatur: κατὰ τὰ πάτρια, τὰ μὲν ἐν τῷ ἐνθάδε Ἐλευσινίῳ, τὰ δὲ ἐν τῷ Ἐλευσῖνι ἱερῷ, καὶ τῆς ἑορτῆς κτέ.

§ 4. Φέρε γάρ, ἂν νυνὶ Ἀνδοκίδης ἀθῷος ἀπαλλαγῇ ἡμᾶς ἐκ τοῦδε τοῦ ἀγῶνος κτέ.

Pro ἡμᾶς, quod ferri non posse vident omnes, legendus est dativus, quem vocant, Ethicus ὑμῖν. Corruptelae ansam dedit siglum ἧ, quod significat omnes casus pronominis ἐγώ in numero plurali. Scheibius legit δι' ὑμᾶς.

§ 5. καὶ τίνα γνώμην οἴεσθε ἕξειν τοὺς μύστας τοὺς ἀφικνουμένους ἐπειδὰν ἴδωσι τὸν βασιλέα ὅστις ἐστὶ κτέ.

Excidit ἀεί ante ἀφικνουμένους.

§ 15. ἂν μέν τις ἀνδρὸς σῶμα τρώσῃ, κεφαλὴν, ἢ πρόσωπον, ἢ χεῖρας, ἢ πόδας, αὐτὸς μὲν τοὺς νόμους [τοὺς ἐξ Ἀρείου] φεύξεται τὴν τοῦ ἀδικηθέντος πόλιν [ἢ τραύματος ἐκ προνοίας] καὶ ἐὰν [μὲν] κατίῃ ἐνδειχθεὶς θανάτῳ ζημιωθήσεται· ἐὰν δέ τις τὰ αὐτὰ ταῦτα ἀδικήσῃ τὰ ἀγάλματα τῶν θεῶν, κτέ

Adscripsi hunc locum, sicut Codex Palatinus nobis eum praebet, ut ex luculento exemplo appareat, quam foede Lysias interpolatus sit. Verba uncis inclusa eiicienda esse iam alii senserunt, qui simul inseruerunt κατά ante τοὺς νόμους. Sed quid facias verbis αὐτὸς μέν? Mihi in αὐτός latere videtur αὐτίκα et in μέν id, quod iam reposuerunt, κατά. Legerim itaque πόδας, αὐτίκα κατὰ τοὺς νόμους φεύξεται τὴν τοῦ ἀδικηθέντος πόλιν, καὶ ἐὰν κατίῃ ἐνδειχθεὶς θανάτῳ ζημιωθήσεται.

§ 16. φασὶ δὲ καὶ τῶν Ἑλλήνων πολλοὺς διὰ τὰ ἐνθάδε ἀσεβήματα ἐκ τῶν παρ' αὐτοῖς ἱερῶν ἐξείργειν, ὑμεῖς δὲ αὐτοὶ οἱ ἀδικηθέντες περὶ ἐλάττονος ποιεῖσθε τὰ παρ' ὑμῖν νόμιμα ἢ ἕτεροι τὰ ὑμέτερα.

Reiskius vidit in prioribus αὐτόν deesse et inseruit post πολλούς. Nonne facilius intercidere potuit post ἀσεβήματα? Praeterea duo ultima vocabula τὰ ὑμέτερα reddenda censeo ei, qui sententiae per se lucidae hoc inutile et ludicrum fulcrum addendum putavit.

§ 25. οὐδεὶς γάρ πω ἐξ ὅσου Ἀθῆναι ἀείμνηστοί εἰσιν ἐπὶ τοιαύτῃ αἰτίᾳ ἠτιμώθη.

Codex habet ἀθηναίων. Ne locus sensu careat lego Ἀθῆναι αἱ ἀείμνηστοι.

§ 33. Εἰς τοσοῦτο δὲ ἀναισχυντίας ἀφῖκται, ὥστε καὶ πα-

ρασκευάζεται τὰ πολιτικὰ πράττειν καὶ ἤδη δημηγορεῖ καὶ ἐπιτιμᾷ καὶ ἀποδοκιμάζει τῶν ἀρχόντων τισί, καὶ συμβουλεύει cet.

Neque ἀποδοκιμάζειν cum dativo construitur, neque verbum est accommodatum huic loco. Videtur additum esse in eorum gratiam, qui nescirent, quid esset ἐπιτιμᾶν, quod verbum, mirum dictu, Graeculis molestias peperisse videtur, ut patet ex Scholio ad Thuc. IV. 27: ἐπιτιμῶν· ἐγκαλῶν, ἐπιμεμφόμενος, ὀνειδίζων. Apud grammaticos autem ἀποδοκιμάζειν sat frequenter occurrit.

§ 43. ἀλλὰ λέξει ὅτι μηνυτὴς ἐγένετο καὶ ἕτερος οὐδεὶς ὑμῖν ἐθελήσει μηνύειν, ἐὰν κολάζητε.

Supple ἐὰν ἂν (i. e. αὐτὸν) κολάζητε.

§ 44. Καὶ οἱ μὲν ἄλλοι μηνυταὶ — ἕν γοῦν ἐπίστανται, μὴ ἐνοχλεῖν τοῖς ἠδικημένοις, ἡγούμενοι ἀποδημοῦντες μὲν ἀθῷοι καὶ ἐπίτιμοι δόξειν εἶναι, ἐπιδημοῦντες δὲ παρὰ τοῖς πολίταις τοῖς ἠδικημένοις πονηροὶ δόξειν καὶ ἀσεβεῖς εἶναι.

Non sane eleganter adduntur verba παρὰ τοῖς πολίταις τοῖς ἠδικημένοις, non tamen ideo ex hac oratione eliminanda arbitror. Contra quae statim sequuntur δόξειν et εἶναι etiam eo, qui hanc orationem conscribillavit, indigna sunt.

§ 47. ἀναμνήσθητε δὲ καὶ αὐτοὶ ἐξ ὅσων κακῶν καὶ πολέμου ὑμᾶς αὐτοὺς περιεποιήσατε καὶ τὴν πόλιν, πολλὰ μὲν τοῖς σώμασι πονήσαντες, πολλὰ δὲ ἀναλώσαντες χρήματα καὶ ἰδίᾳ καὶ δημοσίᾳ, πολλοὺς δὲ καὶ ἀγαθοὺς τῶν πολιτῶν καταθάψαντες διὰ τὸν γενόμενον πόλεμον.

Qui ultima tria verba scripsit non addere potuit καὶ πολέμου post κακῶν; quare haec deleverim, ut emblema non modo inutile, sed etiam ineptum.

§ 48. ἀλλὰ πλουτῶν γὰρ καὶ δυνάμενος τοῖς χρήμασι καὶ βασιλεῦσιν ἐξενωμένος καὶ τυράννοις; ἃ νυνὶ κομπάσει, ἐπιστάμενος τοὺς ὑμετέρους τρόπους. ποίαν εἰσφορὰν .... τούτῳ ἀγαθὸν γίνοιντο, καὶ ἐπιστάμενος ἐν πολλῷ σχλῳ καὶ κινδύνῳ τὴν πόλιν γενομένην ναυκληρῶν οὐκ ἐτόλμησεν ἐπαρθεὶς σῖτον εἰσάγων ὠφελῆσαι τὴν πατρίδα.

Haec verba, quae dedi, sicut leguntur in Codice Palatino, sunt arena sine calce. Coniicio: ἀλλὰ πλουτῶν γὰρ καὶ δυνά-

μενος τοῖς χρήμασι καὶ βασιλεῦσιν ἐξενωμένος καὶ τυράννοις, ἃ νυνὶ κομπάσει, ἐπιστάμενος τοὺς ὑμετέρους τρόπους, ποίαν εἰσφορὰν (εἰσήνεγκεν, ἀνθ' ἧς ἂν) αὐτῷ ἀγαθόν τι γένοιτο; καὶ ἐπιστάμενος ἐν πολλῷ σάλῳ [καὶ κινδύνῳ] τὴν πόλιν γενομένην ναυκληρῶν οὐκ [ἐτόλμησεν] ἐπήρθη σῖτον εἰσάγων ὠφελῆσαι τὴν πατρίδα, ἀλλὰ μέτοικοι μὲν καὶ ξένοι ἕνεκα τῆς μετοικίας ὠφέλουν τὴν πόλιν εἰσάγοντες.

Lysiae Oratio VII *περὶ τοῦ σηκοῦ.*

§ 7. *καὶ τῶν αὐτῶν καὶ ἐν εἰρήνῃ καὶ ἐν τῷ πολέμῳ κεκτημένων οὐκ ἀξιοῦτε παρ' αὐτῶν ἑ τ έ ρ ω ν ἐ κ κ ο ψ ά ν τ ω ν δίκην λαμβάνειν.*

Illud *ἑτέρων ἐκκοψάντων*, quod sic positum turbat sententiam, ex annotatione marginali profectum puto.

§ 12. *Ἐγὼ τοίνυν, ὦ βουλή, ἐν μὲν τῷ τέως χρόνῳ, ὅσοι με φάσκοιεν δεινὸν εἶναι καὶ ἀκριβῆ καὶ οὐδὲν ἂν εἰκῇ καὶ ἀλογίστως ποιῆσαι, ἠγανάκτουν, ἡγούμενος μᾶλλον λέγεσθαι ὡς μοι προσῆκε.*

Non placet, quod Scheibius ex coniectura Sauppii in textum recepit, *αἱρούμενος* pro *ἡγούμενος*. Equidem legerim: *ἡγούμενος μᾶλλον ἐπαινεῖσθαι ἢ ὡς μοι προσῆκε.*

§ 12. *νῦν δὲ πάντας ἂν ὑμᾶς βουλοίμην περὶ ἐμοῦ ταύτην τὴν γνώμην ἔχειν, ἵνα ἡγῆσθέ με σκοπεῖν, εἴπερ τοιούτοις ἔργοις ἐπεχείρουν, [κ α ὶ ὅ τ ι κ έ ρ δ ο ς ἐ γ ί ν ε τ ο τ ῷ ἀ φ α ν ί σ α ν τ ι κ α ὶ ἥ τ ι ς ζ η μ ί α τ ῷ π ο ι ή σ α ν τ ι,] καὶ τί ἂν λαθὼν διεπραξάμην καὶ τί ἂν φανερὸς γενόμενος ὑφ' ὑμῶν ἔπασχον.*

Quis credat Lysiam bis deinceps plane idem dixisse. Abeant igitur, et redeant in marginem, unde huc male migraverunt, verba male Graeca, quae uncis inclusimus. Sat diu viros doctos, qui emendare conati sunt, ludificaverunt.

§ 15. *πολλὰς ἂν καὶ μεγάλας ἐμαυτῷ ζημίας γενομένας ἀποφήναιμι· ὃς πρῶτον μὲν μεθ' ἡμέραν ἐξέκοπτον τὸν σηκὸν ὥσπερ οὐ π ά ν τ α ς λαθεῖν δέον, ἀλλὰ πάντας Ἀθηναίους εἰδέναι.*

Pro priore *πάντας* malim *πάντως* aut *πάνυ* legere, ne aures offendantur eiusdem vocabuli ingrata repetitione.

§ 18. ἐμοὶ τοίνυν τούτων (i. e. vicinorum) οἱ μὲν φίλοι, οἱ δὲ διάφοροι περὶ τῶν ἐμῶν τυγχάνουσιν ὄντες.

Fortasse legendum περὶ τῶν ὅρων.

§ 24. ἃς (sc. oleas), εἴπερ ἐπεθύμουν, πολὺ ἦν ἀσφαλέστερον καὶ ἀφανίσαι καὶ ἐκκόψαι καὶ ἐπεργάσασθαι.

Per totam hanc orationem ἐκκόπτειν, ἀφανίζειν, ἐξορύττειν Lysias promiscue usurpat; quapropter καὶ ἐκκόψαι interpretamentum esse suspicor verbi ἀφανίσαι.

§ 32. καίτοι ταῦτα μὲν μετρίως ποιῶν ἀλλὰ μὴ προθύμως οὔτ' ἂν περὶ φυγῆς οὔτ' ἂν περὶ τῆς ἄλλης οὐσίας ἠγωνιζόμην.

Pro altero οὔτ' ἂν requiritur οὔτε.

[Lysiae] Oratio IX ὑπὲρ τοῦ στρατιώτου.

Dubitant viri docti, utrum haec oratio Lysiae tribuenda sit, necne; nemo, quantum scio, praeter Heckerum fortasse, cuius libellus nunc ad manum non est, dubitavit, quin, si minus a Lysia, saltem ab Oratore Attico, Lysiae aequali, scripta sit. Perperam, ut mihi quidem videtur. Atticorum loquendi usus passim violatus, hians compositio, testimonia omissa, inconditi sensus arguunt epitomatorem, qui orationem Attici cuiusdam, quisquis tandem fuit, eodem modo, quo hoc factum videmus in oratione contra Theomnestum, in breve contraxit et lacinias ceteroquin sat bene scriptas consuit, sic tamen, ut suturae ubique conspiciantur. Aequus lector ad hanc lucem relegat mihi orationem, et sic iudicet, utra ratio praestet, mea an ea, quam viri docti sequuntur, secundum quos vitia, quae carpsi, tribuenda sunt incuriae librariorum et codici archetypo madore situque corrupto et lacero. Quod si mea suspicio vera est, necesse est pleraeque coniecturae, quibus viri docti hanc orationem tentaverunt, ultro concidant aut valde incertae fiant. Hinc iis locis, quos ex hac oratione mihi tractandos delegi, indicavi quidem, qua in re sermo desciverit a vetere Atticorum consuetudine simulque monui, quid Atticus scripsisset, sed ceteroquin in medio reliqui, utra lectio ab editoribus tuenda esset.

§ 7. διδάσκοντες, ὡς οὐκ ἐπιεικὲς εἴη τῶν πολιτῶν τινας δι' ἰδίας ἔχθρας ἀναγράφεσθαι.

Pro ultimo verbo Taylorus volebat ἀπογράφεσθαι, credo propter ἀπογραφήν memoratam § 3 et 21. Sed tempore, de quo in hac § agitur, nondum ventum erat ad bonorum ἀπογραφήν, quam accusatores tum demum intenderunt, quum reum παρήγαγον πάλιν ut est in § 18. Atticus scripsisset ἐγγράφεσθαι, i. e. inter aerarii debitores referri.

§ 8. ὅτι μὲν οὖν ἀφείθην ὑπὸ τῶν ταμιῶν ἐπίστασθε· προσήκειν δὲ ἡγούμενος καὶ διὰ ταύτην τὴν ἀπόδειξιν ἀπηλλάχθαι τοῦ ἐγκλήματος, ἔτι πλείονας καὶ νόμους καὶ ἄλλας δικαίωσεις παρασχήσομαι, καί μοι λαβὲ τὸν νόμον.

Harpocration in Lexico δικαιώσεις recte explicat δικαιολογίας i. e. argumenta quibus quis caussam suam firmet. Satis inopportuno loco igitur interpositum est νόμους, leges enim in suam defensionem exhibere id ipsum est δικαίωσις. Accedit, quod reus, qui nullam adhuc legem protulit vix dicere potest: ἔτι πλείονας νόμους παρασχήσομαι. Si igitur versaremur in integro Attici ingenii monumento nullus dubitarem expungere καὶ νόμους καί, utpote natum ex mala insoliti vocabuli interpretatione.

§ 14. γνωριμὸς δὲ γενόμενος διὰ τῆς ἐκείνου (sc. Sostrati, qui rei amicus fuerat) δυναστείας οὔτ' ἐχθρὸν ἐτιμωρησάμην, οὔτε φίλον εὐηργέτησα· ζῶντος μὲν γὰρ διὰ τὴν ἀνάγκην καὶ διὰ τὴν ἡλικίαν ἐσχόλαζον. ἐκλιπόντος δὲ τὸν βίον οὔτε λόγῳ, οὔτε ἔργῳ ἔβλαψα οὐδένα τῶν κατηγορούντων, ἔχω δὲ καὶ τοιαῦτα εἰπεῖν, ἐξ ὧν ὠφελοίμην ἂν πολὺ δικαιότερον ὑπὸ τῶν ἀντιδίκων, ἢ κακῶς πάσχοιμι.

Codex habet διὰ τὴν ἀνάγκην διὰ τὴν ἡλικίαν omissa copula καί, ex quibus διὰ τὴν ἀναγκήν, crux editorum, non videtur esse nisi varia lectio in marginem releganda. In sequentibus Atticus scripsisset τῶν κατηγόρων, sed in nostro epitomatore participium τῶν κατηγορούντων, quod utique multo melius abesset propter id, quod praecedit, οὔτ' ἐχθρὸν ἐτιμωρησάμην, locum fortasse tueri potest.

Eodem modo uterque, librarius et epitomator, impegisse videtur in § 17. Legimus ibi: ἀλλ' οὕτως ὀλιγώρως καὶ παρανόμως προσηνέχθησαν, ὥστε ἀπολογήσασθαι μὲν περὶ τῶν πεπραγ-

μένων οὐδ' ἐπεχείρησαν, τὸ δὲ τελευταῖον νομίζοντες οὐχ ἱκανῶς με τετιμωρῆσθαι, τὸ πέρας ἐκ τῆς πόλεως ἐξήλασαν.

In his, quum scriptum esset: τὸ δὲ πέρας νομίζοντες οὐχ ἱκανῶς με τετιμωρῆσθαι ἐκ τῆς πόλεως ἐξήλασαν, librarii glossema τὸ τελευταῖον substituerunt pro τὸ πέρας, quod postea alieno loco in textum rediit. Epitomatoris vitium est ἐξήλασαν pro imperfecto ἐξήλαυνον quod requiritur, quia non nisi de conatu sermo est.

Lysiae Or. XIII κατ' Ἀγοράτου.

§ 5. ἐπειδὴ γὰρ αἱ νῆες αἱ ὑμέτεραι διεφθάρησαν καὶ τὰ πράγματα ἐν τῇ πόλει ἀσθενέστερα ἐγεγένητο, οὐ πολλῷ χρόνῳ ὕστερον αἵ τε νῆες αἱ Λακεδαιμονίων ἐπὶ τὸν Πειραιᾶ ἀφικνοῦνται, καὶ ἅμα λόγοι πρὸς Λακεδαιμονίους περὶ τῆς εἰρήνης ἐγίγνοντο. ἐν δὲ τῷ χρόνῳ τούτῳ οἱ βουλόμενοι νεώτερα πράγματα ἐν τῇ πόλει γίγνεσθαι ἐπεβούλευον κτέ.

Verba ἐν τῇ πόλει insiticia sunt Addidit ea ex iis quae statim sequuntur nescio quis, qui ignorabat verba τὰ πράγματα ἀσθενέστερα ἐγεγένητο esse euphemismum pro τὰ πράγματα διέφθαρτο, ut fere de eadem re loquitur Xenophon in Hellenicis II, 1, 29: Κόνων — ἐπεὶ ἔγνω τῶν Ἀθηναίων τὰ πράγματα διεφθαρμένα. Quum enim modo praecesserit αἱ ὑμέτεραι, non credo, quemquam probaturum esse eos, qui verba emendatione egere arbitrati, coniecerunt [ἐν] τῇ πόλει aut [ἐν] τῆς πόλεως, ut indicetur cuius sint τὰ πράγματα.

§ 13. ἦλθε γὰρ Φέρων εἰρήνην τοιαύτην, ἣν ἡμεῖς ἔργῳ μαθόντες ἔγνωμεν· — ἣν γὰρ ἀντὶ μὲν τοῦ ἐπὶ δέκα στάδια τῶν μακρῶν τειχῶν διελεῖν ὅλα τὰ μακρὰ τείχη κατασκάψαι, κτέ.

Pro ἣν repone ἐνῆν, quod cur corruptum sit in aprico est.

§ 17. Γνοὺς δὲ ταῦτα Θηραμένης καὶ οἱ ἄλλοι οἱ ἐπιβουλεύοντες ὑμῖν, ὅτι εἰσί τινες οἳ κωλύσουσι τὸν δῆμον καταλυθῆναι καὶ ἐναντιώσονται περὶ τῆς ἐλευθερίας, εἵλοντο, πρὶν τὴν ἐκκλησίαν τὴν περὶ τῆς εἰρήνης γενέσθαι, τούτους πρῶτον εἰς διαβολὰς καὶ κινδύνους καταστῆσαι.

Ἐναντιοῦσθαι περὶ τῆς ἐλευθερίας significat contrarium eius, quod requiritur; repone igitur ὑπέρ, cum qua praepositione

περί in codicibus non minus saepe confunditur, quam *πρῶτον* cum *πρότερον*, quorum hoc in hac ipsa paragrapho pro illo rescribendum est, nam frustra quaero, quid *secundum* Theramenes cum suis machinati sint.

§ 19. Theramenes c. s. *ἐβούλοντο οὖν ἄκοντα δοκεῖν αὐτὸν* (i. e. Agoratum) *καὶ μὴ ἑκόντα μηνύειν, ὅπως πιστότερα ὑμῖν ὑποφαίνοιτο.*

Ambabus manibus arripio Kayseri coniecturam *οὕτω φαίνοιτο*, et simul eam perficiam. Pro *πιστότερα* enim substituendum est *πιστότερος*, exigua vel potius nulla mutatione, nam in terminationibus comparativorum in *-τερος* nulla omnino est codicum auctoritas. Nominativus autem masculini generis est necessarius, quod alioqui *φαίνοιτο* subiecto caret. De locutione cf. Xenophontem in Cyr. VI, 1, 43: *ἵνα κἀκείνοις πιστότερος ᾖς.*

§ 23. *Παραγενόμενος δὲ Νικίας καὶ Νικομένης καὶ ἄλλοι τινὲς ὁρῶντες τὰ πράγματα οὐχ οἷα βέλτιστα ἐν τῇ πόλει ὄντα, ἄγειν μὲν τὸν Ἀγόρατον οὐκ ἔφασαν προήσεσθαι, ἀφῃροῦντο δὲ καὶ ἠγγυῶντο καὶ ὡμολόγουν παρέξειν εἰς τὴν βουλήν, γραψάμενοι δὲ οἱ βουλευταὶ τὰ ὀνόματα τῶν ἐγγυωμένων καὶ κωλυόντων, ἀπιόντες ᾤχοντο εἰς ἄστυ.*

Delo verba *καὶ ὡμολόγουν* et paullo post *καὶ κωλυόντων*, quae olim ludimagister in discipulorum gratiam margini adscripsit, ut explicaret, quid esset *ἐγγυᾶσθαι*. De priore interpolatione cf. Photius in voce *ἠγγύα*, quam explicat *ὡμολόγει δώσειν*. Fere iisdem verbis noster Or. XXIII, § 9: *ἐγγυησάμενοι παρέξειν εἰς ἀγοράν*, et Xenophon Hell VII, 4, 38: *ἡ πόλις ἐγγυῷτο ἦ μὴν παρέξειν εἰς τὸ κοινόν*. Altera interpolatio graecitate arguitur, nam *κωλυόντων* obiecto caret.

§ 26. *ταῦτα ἐκείνων δεομένων καὶ παρασκευασάντων πλοῖα καὶ αὐτῶν ἑτοίμων ὄντων συνεκπλεῖν, οὐκ ἠθέλησε πείθεσθαι αὐτοῖς Ἀγόρατος οὑτοσί· καίτοι, ὦ Ἀγόρατε, εἰ μή τί σοι ἦν παρεσκευασμένον καὶ ἐπίστευες μηδὲν κακὸν πείσεσθαι, πῶς οὐκ ἂν ᾤχου καὶ πλοίων παρεσκευασμένων καὶ τῶν ἐγγυητῶν ἑτοίμων ὄντων σοι συνεκπλεῖν; ἔτι γὰρ οἷόν τέ σοι ἦν, καὶ οὔπω ἡ βουλή σου ἐκράτει, ἀλλὰ μὲν

δὴ οὐχ ὅμοιά γε σοὶ καὶ ἐκείνοις ὑπῆρχε· πρῶτον μὲν γὰρ Ἀθηναῖοι ἦσαν ὥστε οὐκ ἐδεδίεσαν βασανισθῆναι· ἔπειτα πατρίδα σφετέραν αὐτῶν καταλιπόντες ἕτοιμοι ἦσαν συνεκπλεῖν μετὰ σοῦ κτέ.

Nisi quis credat Lysiam sine caussa ter deinceps tam parvo intervallo idem dicere potuisse, deleat mecum *καὶ πλοίων — συνεκπλεῖν.* Non magis credo pronomina *αὐτοῖς* et *σοι* a Lysia profecta esse: illud additum orationem soloecam reddit; hoc offendit aures, quum statim sequatur *σοῦ*. Cur utrumque insertum sit manifestum est.

§ 34. *Ἐπειδὴ γὰρ ἐκεῖνοι συλληφθέντες ἐδέθησαν, τότε καὶ ὁ Λύσανδρος εἰς τοὺς λιμένας τοὺς ὑμετέρους εἰσέπλευσε, καὶ αἱ νῆες αἱ ὑμέτεραι Λακεδαιμονίοις παρεδόθησαν καὶ τὰ τείχη κατεσκάφη, καὶ οἱ τριάκοντα κατέστησαν, καὶ τί οὐ τῶν δεινῶν τῇ πόλει ἐγένετο; ἐπειδὴ τοίνυν οἱ τριάκοντα κατεστάθησαν εὐθέως κρίσιν τοῖς ἀνδράσι τούτοις ἐποίουν ἐν τῇ βουλῇ κτέ*

Non sane eleganter verba *οἱ τριάκοντα κατέστησαν* et *οἱ τριάκοντα κατεστάθησαν* sibi invicem tam presso pede succedunt, itaque non possum premere suspicionem, verba *οἱ τριάκοντα κατέστησαν* interpretamentum esse eorum, quae sequuntur, *τί οὐ τῶν δεινῶν ἐγένετο*, quae suspicio eo quoque commendatur, quod codex, qui habet *κατεσκάφησαν οἱ τριάκοντα* non agnoscit *καί*. Quod si vere conieci fidenter in sequentibus *κατέστησαν*, quod Scheibius proposuit, reponi potest, quia is, qui hunc locum interpolavit, hanc formam, non *κατεστάθησαν* in suo codice legisse videtur.

§ 42. *Καὶ τῇ γυναικὶ τῇ αὑτοῦ ἐπέσκηπτε, νομίζων αὐτὴν κύειν ἐξ αὐτοῦ, ἐὰν γένηται αὐτῇ παιδίον, φράζειν τῷ γενομένῳ, ὅτι τὸν πατέρα αὐτοῦ Ἀγόρατος ἀπέκτεινε.*

Ingeniose quidem Hamakerus coniecit pro *τῷ γενομένῳ* legendum esse *αὐτῷ ἀνδρὶ γενομένῳ*, attamen audacius mihi videtur eius conamen, quam ut in textum recipiatur. Equidem locum sic constituerim: *ἐὰν ἄρρεν γένηται αὐτῇ παιδίον, φράζειν [τῷ γενομένῳ] ὅτι τὸν πατέρα κτέ.*

Quod inserui *ἄρρεν* omnino necessarium est et facile inter — *αν*

et μεν — excidere potuit. Contra expunxi τῷ γενομένῳ, quia non profectum videtur a Lysia, sed a ludi magistro, qui in usum discipulorum annotavit ad φράσαι ex γένηται subintelligendum esse τῷ γενομένῳ. De φράσαι sine dativo cf. v.c. Lysiam I, 23 et Platonem Charm. 155 C. Non diffiteor tamen me aegre carere dativo, et hinc suspicor verba τῷ γενομένῳ irrepsisse in locum pronominis τούτῳ. Vir quidam doctus coniecit τῷ γενησομένῳ.

§ 63. οἱ δ' αὐτῶν περιγενόμενοι καὶ σωθέντες, οὓς οὗτος μὲν ἀπέκτεινεν ὠμῶς *καὶ θάνατος αὐτῶν κατεγνώσθη*, ἡ δὲ τύχη καὶ ὁ δαίμων περιεποίησε· *φυγόντες γὰρ ἐνθένδε καὶ οὐ συλληφθέντες γε οὐδὲ ὑπομείναντες τὴν κρίσιν* κατελθόντες ἀπὸ Φυλῆς τιμῶνται ὑφ' ὑμῶν ὡς ἄνδρες ἀγαθοὶ ὄντες.

Idem, qui in vicinia duas paragraphos integras 65 et 66 interpolavit, ne ab hoc quidem loco manum abstinuit, sed asinus auribus sese prodit. Quid enim puerilius et ieiunius quam post ἀπέκτεινεν ὠμῶς addere καὶ θάνατος αὐτῶν κατεγνώσθη? Et quem nisi garrulam anum decet post περιγενόμενοι, σωθέντες, ὁ δαίμων περιεποίησε explicare quo modo hoc factum sit, quasi iudices hoc nescirent; idque iis verbis, quae hominem ratione praeditum indigna sint. Expungamus igitur istas explicationes, quo facto habebimus sententiam Lysia dignam, non impeditam immani illa anacoluthia, quam miror quomodo quidam viri docti concoquere potuerint. Superest ut moneam γὰρ iam a Marklando, verba οὐ συλληφθέντες δέ, οὐδὲ ὑπομείναντες τὴν κρίσιν a Kaysero et Rauchensteynio expuncta esse.

§ 72. Ὅτι μὲν οὐκ ἀπέκτεινε Φρύνιχον, ἐξ αὐτοῦ τοῦ ψηφίσματος δῆλον· οὐδαμοῦ γάρ ἐστιν Ἀγόρατον Ἀθηναῖον εἶναι, *ὥσπερ Θρασύβουλον καὶ Ἀπολλόδωρον*· καίτοι εἴπερ ἀπέκτεινε Φρύνιχον, ἔδει αὐτὸν ἐν τῇ αὐτῇ στήλῃ, ἵνα περ Θρασύβουλον καὶ Ἀπολλόδωρον, Ἀθηναῖον πεποιημένον (γεγράφθαι).

Dele inepte addita verba ὥσπερ Θρασύβουλον καὶ Ἀπολλόδωρον.

§ 75. Εἰ δὲ ἀμφισβητεῖς καὶ φῂς Φρύνιχον ἀποκτεῖναι, δῆ-

λον ὅτι μείζω τὸν δῆμον τῶν Ἀθηναίων κακὰ ποιήσας τὴν ὑπὲρ Φρυνίχου αἰτίαν πρὸς τοὺς τριάκοντα ἀπελύσω.

Lege περὶ Φρυνίχου.

§ 78. Ἐπειδὴ δὲ εἶδον αὐτὸν τάχιστα, συλλαβόντες ἄγουσιν ἄντικρυς ὡς ἀποκτενοῦντες οὗπερ καὶ τοὺς ἄλλους ἀπέσφαττον, εἴ τινα λῃστὴν ἢ κακοῦργον λάβοιεν.

Nemo admonitus dubitabit expungere puerile illud ὡς ἀποκτενοῦντες, quod male seiungit ἄντικρυς (i. e. recta) ab οὗπερ.

§ 82. τούτῳ τῷ τρόπῳ, ὦ ἄνδρες δικασταί, καὶ ἐπὶ Φυλῇ καὶ ἐν Πειραιεῖ πρὸς τοὺς πολίτας διέκειτο, [οὐδεὶς γὰρ αὐτῷ διελέγετο ὡς ἀνδροφόνῳ ὄντι, τοῦ τε μὴ ἀποθανεῖν Ἄνυτος ἐγένετο αὐτῷ αἴτιος.] ἐὰν οὖν τῇ ἐπὶ Φυλὴν ὁδῷ ἀπολογίᾳ χρῆται, ὑπολαμβάνειν χρή, εἰ Ἄνυτος αὐτῷ ἐγένετο αἴτιος τοῦ μὴ ἀποθανεῖν ἑτοίμων ὄντων τιμωρεῖσθαι, καὶ ἔρριψεν αὐτοῦ Αἴσιμος τὴν ἀσπίδα καὶ οὐκ εἴα μετὰ τῶν πολιτῶν πέμπειν τὴν πομπήν, [καὶ εἴ τις αὐτὸν ταξίαρχος εἰς τάξιν τινὰ κατέταξεν.]

Dedi hanc §, sicut mihi constituenda esse videtur. Οὐδεὶς — αἴτιος inclusi auctore Dobraeo; addidi τοῦ ex Marklandi sententia, quam eo magis amplector, quod is, qui verba οὐδεὶς— αἴτιος interpolavit h. l. articulum legisse videtur, ut in § 79. Ultima vocabula meo marte eieci, primum enim incommodo loco leguntur post πομπήν, cum iis suus locus esset post τιμωρεῖσθαι: cf. § 77—80. Deinde pronomina indefinita τὶς et τινά arguunt Graeculum rerum Atticarum ignarum, nemo enim nisi ὁ ταξίαρχος τῆς Ἐρεχθηΐδος φυλῆς, ad quam tribum Agoratus pertinebat, aut saltem pertinere se fingebat, eum κατατάξαι poterat. Interpolator sua hausit ex § 79, ubi aliquanto rectius credo legitur: οὔτε ὁ ταξίαρχος εἰς τὴν φυλὴν κατατάξας (sc. φανήσεται τὸν Ἀγόρατον).

§ 85. Ἀκούω δ' αὐτὸν καὶ διισχυρίζεσθαι, ὅτι ἐπ' αὐτοφώρῳ τῇ ἀπαγωγῇ ἐπιγέγραπται.

Quidni προσγέγραπται, ut ter deinceps legitur?

§ 87. οὐ γὰρ δήπου τοῦτο μόνον οἴεται ἐπ' αὐτοφώρῳ, ἐάν τις ξύλῳ ἢ μαχαίρᾳ πατάξας καταβάλῃ, ἐπεὶ ἔκ γε

τοῦ σοῦ λόγου οὐδεὶς φανήσεται ἀποκτείνας τοὺς ἄνδρας, οὓς σὺ ἀπέγραψας.

Frustra viri docti οἴεται defendunt. Si in loco omnium in Lysia corruptissimo hariolari licet, suspicor in vetusto libro uncialibus litteris scriptum fuisse μονονλεγεται, in quibus somnolentus librarius legere sibi visus sit μονονοιεται. Quod si verum, simul corrigendum ἔκ γε τούτου τοῦ λόγου, pro ἔκ γε τοῦ σοῦ λόγου, in quod illud pervulgato errore abiit.

§ 87. Οὐκ οὖν ὁ αἴτιος τοῦ θανάτου οὗτος ἐπ' αὐτοφώρῳ ἐστί; τίς οὖν ἄλλος αἴτιος ἢ σὺ ἀπογράψας; ὥστε πῶς οὐκ ἐπ' αὐτοφώρῳ σὺ εἶ ὁ ἀποκτείνας;

Accurate quis legat hunc syllogismum et videat, annon ultima duo vocabula Lysiae abiudicanda sint, quippe addita a sciolo, qui insolitam locutionem ἐπ' αὐτοφώρῳ σὺ εἶ suo more explicare conatus sit.

§ 92. In codice legitur: Προσήκει δ' ὑμῖν, ὦ ἄνδρες δικασταί, ἅπασι τιμωρεῖν ὑπὲρ ἐκείνων τῶν ἀνδρῶν ὁμοίως ὥσπερ ὑμῶν ἑνὶ ἑκάστῳ, ἀποθνήσκοντες γὰρ ὑμῖν ἐπέσκηψαν καὶ ἡμῖν καὶ τοῖς ἄλλοις ἅπασι τιμωρεῖν ὑπὲρ σφῶν αὐτῶν Ἀγόρατον κτέ.

Actor sic ratiocinatur. Viri, quos indicio suo perdidit Agoratus, nobis, suis propinquis, et omnibus amicis moribundi mandaverunt, ut ipsorum mortem ulcisceremur; εἰ τοίνυν, ut Lysiae verbis utar, τι ἐκεῖνοι ἀγαθὸν τὴν πόλιν ἢ τὸ πλῆθος τὸ ὑμέτερον φανεροί εἰσι πεποιηκότες, ἃ (fo. ὃ) καὶ αὐτοὶ ὑμεῖς ὁμολογεῖτε, ἀνάγκη ὑμᾶς ἐστι πάντας ἐκείνοις φίλους καὶ ἐπιτηδείους εἶναι, ὥστε οὐδὲν μᾶλλον ἡμῖν ἢ καὶ ὑμῶν ἑνὶ ἑκάστῳ ἐπέσκηψαν. Quod si ita est, nostro loco legendum erit: ὥσπερ ἡμῶν ἑνὶ ἑκάστῳ, ἀποθνήσκοντες γὰρ [ὑμῖν] ἐπέσκηψαν καὶ ἡμῖν καὶ τοῖς φίλοις ἅπασι τιμωρεῖν κτέ: coll. § 41: καὶ ἐπέσκηπτεν ἐμοὶ καὶ Διονυσίῳ τουτωί, τῷ ἀδελφῷ τῷ αὑτοῦ, καὶ τοῖς φίλοις πᾶσι τιμωρεῖν ὑπὲρ αὐτοῦ Ἀγόρατον, et § 92—fin.

Postquam actor in § 96 dixit, vel ideo Agoratum condemnari oportere, ὅτι προσήκει ἐναντία τοῖς τριάκοντα ψηφίζεσθαι, in § 97 sic pergit: ἐὰν οὖν τὰ ἐναντία τοῖς τριάκοντα ψηφί-

ζησθε, πρῶτον μὲν οὐχ ὁμόψηφοι γίγνεσθε, ἔπειτα τοῖς ὑμετέροις αὐτῶν φίλοις τετιμωρηκότες ἔσεσθε, ἔπειτα τοῖς πᾶσιν ἀνθρώποις δόξετε δίκαια καὶ ὅσια ψηφίσασθαι.

In his multa me offendunt. Primum pro praesente *γίγνεσθε* **requiro futurum, deinde** *ὁμόψηφοι* **sine** *αὐτοῖς* **vel alio dativo minus recte dicitur, postremo puerile est dicere eum, qui** *τὰ ἐναντία τοῖς τριάκοντα ψηφίζεται*, **iis non** *ὁμόψηφον* **esse. Suspicor Lysiam dedisse:** *ἐὰν οὖν μὴ ὁμόψηφοι τοῖς τριάκοντα γίγνησθε, πρῶτον μὲν τοῖς ὑμετέροις αὐτῶν φίλοις τετιμωρηκότες ἔσεσθε, ἔπειτα τοῖς πᾶσιν ἀνθρώποις δόξετε δίκαια καὶ ὅσια ψηφίσασθαι*, **omissis** *τὰ ἐναντία τοῖς τριάκοντα ψηφίζησθε*, **quibus nescio quem illud** *ὁμόψηφοι γίγνησθε* **explicasse puto.**

Lysiae Or. XVI *ὑπὲρ Μαντιθέου.*

§ 4. *Ἡμᾶς γὰρ ὁ πατὴρ πρὸ τῆς ἐν Ἑλλησπόντῳ συμφορᾶς ὡς Σάτυρον τὸν ἐν τῷ Πόντῳ διαιτησομένους ἐξέπεμψε, καὶ οὔτε τῶν τειχῶν καθαιρουμένων, οὔτε μεθισταμένης τῆς πολιτείας, ἀ λ λ' ἤ λ θ ο μ ε ν πρὶν τοὺς ἀπὸ Φυλῆς εἰς τὸν Πειραιᾶ κατελθεῖν πρότερον πένθ' ἡμέραις.*

Rauchensteinius, secutus fere Reiskium et Dobraeum, inseruit *ἐπεδήμουν* **post** *πολιτείας*. **Satisfacit hoc quidem sententiae, sed nescio an non facilius locum corrigas legendo:** *οὔτε μεθισταμένης τῆς πολιτείας ἐ π α ν ή λ θ ο μ ε ν, ἀ λ λ ὰ πρὶν κτέ.*

§ 7. *ἐμὲ τοίνυν οὐδεὶς ἂν ἀποδείξειεν οὔτ' ἀπενεχθέντα ὑπὸ τῶν φυλάρχων, οὔτε παραδοθέντα τοῖς συνδίκοις, ο ὔ τ ε κ α τ ά σ τ α σ ι ν π α ρ α λ α β ό ν τ α. καίτοι πᾶσι ῥᾴδιον τοῦτο γνῶναι, ὅτι ἀναγκαῖον ἦν τοῖς φυλάρχοις, εἰ μὴ ἀποδείξειαν τοὺς ἔχοντας τὰς καταστάσεις, αὐτοῖς ζημιοῦσθαι. ὥστε πολὺ ἂν δικαιότερον ἐκείνοις τοῖς γράμμασιν ἢ τούτοις πιστεύοιτε· ἐ κ μ ὲ ν γ ὰ ρ τ ο ύ τ ω ν ῥ ᾴ δ ι ο ν ἦ ν ἐ ξ α λ ε ι φ θ ῆ ν α ι τ ῷ β ο υ λ ο μ έ ν ῳ, ἐ ν ἐ κ ε ί ν ο ι ς δ ὲ τ ο ὺ ς ἱ π π ε ύ σ α ν τ α ς ἀ ν α γ κ α ῖ ο ν ἦ ν ὑ π ὸ τ ῶ ν φ υ λ ά ρ χ ω ν ἀ π ε ν ε χ θ ῆ ν α ι.*

Locus duabus interpolationibus purgandus. Primum eliminanda sunt verba *οὔτε κατάστασιν παραλαβόντα*, **quae nimis quantum puerilia et ab hoc loco aliena sunt. Graeci praeterea**

dicunt *κατάστασιν λαβεῖν*, non *παραλαβεῖν*. ut Eupolis in *Φίλοις*:

οὐκ ἐσωφρόνησας, ὦ πρεσβῦτα, τὴν κατάστασιν
τήνδε λαμβάνων ἄφνω πρὶν καὶ μαθεῖν τὴν ἱππικήν.

Locus exstat in voce *κατάστασις* apud Harpocrationem, qui et ipse explicans quid significet, utitur verbis *ἀργύριον, ὅπερ οἱ κατασταθέντες ἱππεῖς ἐλάμβανον ἐκ τοῦ δημοσίου κτἑ.* Eiusdem fortasse, qui hunc pannum Lysiae assuit, sunt verba, quae in vicinia leguntur, *ἐκ μὲν γὰρ τούτων ῥᾴδιον ἦν ἐξαλειφθῆναι τῷ βουλομένῳ, ἐν ἐκείνοις δὲ τοὺς ἱππεύσαντας ἀναγκαῖον ἦν ὑπὸ τῶν φυλάρχων ἀπενεχθῆναι*, quae ferme sunt repetita ex iis, quae modo praecesserunt. Bonum autem factum, quod commentator se ipse prodidit stoliditate sua. Cum enim annotare debuisset facile fieri potuisse, ut nomen alicuius, qui eques non fuisset, sub XXX viris in *σανίδιον* illud *inferretur*, quod reus sibi accidisse perhibet, sciolus ille ἄκαιρος scribit equitis nomen facile *expungi* potuisse, quod, quamvis verum, hic nihil ad rem facit. Recte contra ipse Lysias in superioribus, ubi demonstrat *in genere*, quam parum fidei mereatur tabula illa equitum, dicit *πολλοὺς τῶν ὁμολογούντων ἱππεύειν οὐκ ἐνεῖναι, ἐνίους δὲ τῶν ἀποδημούντων ἐγγεγράφθαι.* Caeterum vide Bakium in Schol. Hypomn. V p. 135 sqq. multa egregie de *καταστάσει* disputantem.

§ 11. *περὶ δὲ τῶν κοινῶν μοι μέγιστον ἡγοῦμαι τεκμήριον εἶναι τῆς ἐμῆς ἐπιεικείας, ὅτι τῶν νεωτέρων ὅσοι περὶ κύβους ἢ πότους, ἢ περὶ τὰς τοιαύτας ἀκολασίας τυγχάνουσι τὰς διατριβὰς ποιούμενοι, πάντας αὐτοὺς ὄψεσθέ μοι διαφόρους ὄντας, καὶ πλεῖστα τούτους περὶ ἐμοῦ λογοποιοῦντας καὶ ψευδομένους.*

Non concoquo pronomina *αὐτοὺς* et *τούτους* sicut nunc leguntur. Suspicor *τούτους* esse variam lectionem, eamque meliorem, alterius pronominis *αὐτούς*, quae ex margine in textum venerit. Itaque Lysiam scripsisse credo *πάντας τούτους ὄψεσθέ μοι διαφόρους ὄντας καὶ πλεῖστα περὶ ἐμοῦ λογοποιοῦντας.*

§ 15. *καὶ μάλιστα τῆς ἡμετέρας φυλῆς δυστυχησάσης καὶ*

πλείστων ἐνθανόντων, ὕστερος (sic Cobelus pro ὕστερον) ἀνεχώρησε τοῦ σεμνοῦ Στειριῶς.

Pro ἐνθανόντων, quae h. l. est vox nihili, legendum puto ἔνθα θανόντων cum Marklando, cuius simplicissima est emendatio. Lysianum quidem hoc non est, ut Scheibius vero observavit, sed aliud licet Lysiae, aliud grammatico, qui haec verba cum duobus praecedentibus appinxit ad marginem, unde male pedem intulerunt in textum, ad explicandum, quid esset τ ς φυλῆς δυστυχησάσης, cuius euphemismi ratio sequiores Graecos fugiebat. Apud Atticos autem, qui quantum fieri poterat duriora et male ominata verba vitabant, δυστυχεῖν significabat *clade affici*, *mori*, *perire* et similia, cuius rei, quippe omnibus notae exempla afferre nihil opus est.

Scribebam Harlemi m. Junio MDCCCLXII.

T. J. HALBERTSMA.

DE THEODICEE VAN VIRGILIUS.

In het boek van Job wordt beproefd het bestuur der Voorzienigheid te regtvaardigen. Duizend jaren daarna ondernam LEIBNITZ hetzelfde en poogde te bewijzen, dat het kwaad, dat in dit ondermaansche voorkomt, geen beletsel is tegen het aannemen eener alles besturende Voorzienigheid. In dien tusschentijd echter is dezelfde quaestie meermalen op het tapijt gebragt, doch welligt door niemand korter en bondiger opgelost dan door VIRGILIUS. Deze toch zegt (Georg. 1. 125—135). »Vóór Jupiter bebouwden geene boeren de akkers, ja het was niet eens geoorloofd ze te merken of te verdeelen. Men zocht gemeenschappelijk voedsel, en de aarde zelve bragt alles vrijer voort, terwijl niemand het eischte. Hij heeft kwaad venijn aan de zwarte slangen toegevoegd, beval de wolven om te rooven en de zee zich te bewegen, schudde den honig van de bladeren, nam het vuur weg, en bedwong den wijn, die wijd en zijd in beeken stroomde, *opdat de ondervinding en het nadenken langzamerhand de verschillende kunsten zou voortbrengen, in de voren het graangewas zou zoeken, en uit de aderen van den keisteen het daarin verborgene vuur zou voor den dag brengen.*" Dit is de theodicee van VIRGILIUS. De rampen van het leven dienen tot ontwikkeling des menschdoms, en wij hebben er al onze kunsten en wetenschappen aan te danken, *want*, zooals reeds vroeger door hem gezegd was, *de hemelsche vader wilde niet*

dat de weg zonder landbouw gemakkelijk was, dwong de menschen om daarop kunst toe te passen, scherpte de zielen der stervelingen door zorgen, en wilde niet dat zijn rijk door vadsigen slaap zou verstijven.

De vroeger zoo vereerde, tegenwoordig zoo verguisde VIRGILIUS heeft hierin den eenigen mogelijken weg aangewezen om voor ons menschelijk verstand het bestuur der Voorzienigheid te regtvaardigen, namelijk door de opmerking dat de moeijelijkheden en rampen des levens de ontwikkeling van de geestvermogens der menschen krachtig bevorderen.

B.

HORATIUS' BRIEVEN,

EENE REDEVOERING DOOR

D^r. D. TERPSTRA.

Toen de krachtige hand van den veroveraar C. J. CAESAR de woelige en onrustige menigte der Romeinen in bedwang hield, maar de trotsche en nog altijd van de oude magt en aanzien droomende adel, den zwakken BRUTUS tot verderf zijns weldoeners aanporde, trok in alle eenvoudigheid een jongeling van 20 jaren naar de havenstad Brundusium, om van daar naar Athene, den zetel van alle toenmalige wetenschap en kunst te worden overgevoerd en er de opvoeding te voltooijen, die een zorgvuldig vader hem van zijne jeugd af aan had doen genieten. Klein en onaanzienlijk van voorkomen, van weinige slaven vergezeld, werd de zoon des vrijgelatenen naauwelijks opgemerkt onder de zich aan alle zijden verdringende menigte; maar wie het vuur, dat in zijn oog vonkelde en de geestige trekken van zijn gelaat met aandacht had gadegeslagen; wie de brandende begeerte had kunnen zien, die hem bezielde, om den grond te betreden, die eenmaal de edelste vernuften had voortgebragt, die had gewis in hem iets anders vermoed, dan den uit modezucht en verlangen naar het vrije akademieleven naar Griekenland reizende student; — en had hij den sluijer kunnen opligten, die de toekomst des jongen mans verborgen hield en de talenten kunnen wegen, die hij ging verzamelen en vergroo-

ten, hij zou hem een vrolijk vaarwel hebben toegeroepen, toen eene frissche koelte hem van de vaderlandsche kust weg voerde.

De jonge man, door ons bedoeld, is niemand anders, dan de dichter Q. HORATIUS FLACCUS. Te Venusia, eene stad van Apulie in beneden Italië geboren en vroegtijdig aan de beste leermeesters te Rome toevertrouwd, hadden zich de edelste gaven des geestes in hem ontwikkeld; terwijl de teedere zorg zijns vaders hem voor de besmetting der weelderige hoofdstad zocht te behoeden. In hoeverre zulks dezen gelukt zij, valt bezwaarlijk te zeggen; maar wanneer wij den geest nagaan, die in vele oden van HORATIUS heerscht, schijnt hij niet onder de haters vas goede sier en losse zeden behoort te hebben en naar de wijze zijner tijdgenooten rijkelijke gaven op de altaren van Venus en Bacchus te hebben geofferd. Dat hij evenwel de dienst der Muzen daarbij niet verzuimde en vlijtig de Grieksche dichters las en de wijsgeeren hoorde, bewijzen de werken, die van hem zijn overgebleven. Dit eene weten wij met zekerheid van zijne toenmalige omstandigheden, dat, toen de moord aan CAESAR gepleegd BRUTUS naar Athene deed vlugten en ook de aldaar studerende jongelingschap diens vanen volgde, HORATIUS, door jeugdige opgewondenheid verleid, zich mede aan de zijde der gemeenebestgezinden schaarde en in den rang van overste eener keurbende den slag bij Philippi bijwoonde. Hier bleek het echter, dat hij beter de pen, dan de wapenen kon hanteren en toen hij na gemelde nederlaag zijn leven door de vlugt gered had en naar Rome was teruggekeerd, wijdde hij voortaan al zijne krachten aan de beoefening der dichtkunst, die hem dan ook spoedig een beroemden naam en de gunst des nieuwen heerschers verschafte.

Door toedoen van MAECENAS, een vriend van AUGUSTUS en groot beminnaar of althans bevorderaar der letteren, in bezit geraakt van een klein landgoed, verdeelde HORATIUS zijn vrijen tijd tusschen het gezelschap der schoone geesten of

vrolijke gasten, die zich dagelijks te Rome bij MAECENAS lieten vinden en de beoefening der wetenschappen, waartoe de stille rust van zijn buitenverblijf hem de beste gelegenheid verschafte, of hij vond in den leerzamen omgang met de dichters VIRGILIUS en VARIUS nieuw voedsel voor zijne zucht naar kennis en uitspanning voor zijnen geest.

Hij schijnt zich ook langzamerhand aan alle ijdele vermaken onttrokken en met zorg op het verkrijgen van ware levenswijsheid en waar levensgenot te hebben toegelegd. Zoo althans doet hij zich in zijn laatste werk, de twee boeken der Epistelen of brieven, aan ons voor, waarom ze dan ook door allen, die op bevallig ingekleede zedekunde prijsstellen ten zeerste worden geroemd. Had HORATIUS vroeger aan zijn vriend SEXTIUS toegeroepen:

Laat het zoet vermaak niet slippen; 't nare doodspook, onversaagd,
Klopt aan hutten, klopt aan hoven, baart alom geschrei, gezucht,
Bij boerinnen, bij vorstinnen, overal gelijk geducht.
Sextius, ten top verheven, wijs, gelukkig in uw loop,
't Korte leven snelt daarhenen en verbiedt verlengde hoop.
Haast zal u de nacht omgeven, daar zoo veel van wordt vermeld.
Treedt ge in 't aaklig huis van Pluto door de schimmen vergezeld;
Daar geen teerling zal beslissen, wie de koning is van 't feest,
Daar geen drinkschaal rond zal loopen, met de blijdschap van den geest.
Daar gij nooit het teder meisje, Lydia, belonkt noch plaagt,
Thans door oud, door jong geprezen, ras door al de jeugd belaagd.

Nu, T. H., nu hij eenige jaren ouder was, schreef hij aan zijn' vriend MAECENAS.

Gij wilt mij, o Maeceen
In 't oud gareel weer prangen;

En prest mij, als voorheen,
Tot nieuwe liergezangen,
Vergeten, naar ik gis,
Dat, wat de jeugd bekoort
Den ouden dwaasheid is
En slechts der jeugd behoort.

—

Te lang reeds ging in spel
De kostbre tijd verloren;
Thans zeg ik het vaarwel
En doe slechts zangen hooren,
Die melden, waar een man,
Die deugd en zeden eert,
De waarheid vinden kan
En tevens wijsheid leert.

En zoo, T. H. stel ik mij liefst HORATIUS voor, vergeet bij het lezen zijner brieven de vroegere onbezonnenheid en leer op de aangenaamste en ongezochtste wijze menig woord van ware levenswijsheid. Vergun mij daarom uwe welwillende aandacht, wanneer ik met u de dichterlijke brieven van HORATIUS nader ga beschouwen en den *tijd wanneer*, de *omstandigheden onder welke*, *den aard*, *den inhoud* en *den vorm* daarvan u nader doe kennen.

Niemand uwer, M. H., zal, naar ik vertrouw, der gedachte plaats geven; als schenen mij de lierzangen van HORATIUS over het algemeen minder bewonderenswaardig, omdat ik straks van den ligtzinnigen toon gewaagde, die er in sommige heerschte. De bevallige zwier en losse trant, die er in alle, de verhevenheid van denkbeelden en waarheid van voorstelling, die in vele uitblinkt, zijn boven mijnen lof verheven en ik zou ongaarne de waarde der lierzangen willen verkleinen, om de brieven, die thans de stoffe mijner verhandeling uitmaken daardoor te verheffen. Maar met dat al verkies ik de meer ernstige beschouwing van het leven en den reineren

toon, die dáár wordt aangeslagen, boven dat dartele spel der verbeelding, waaraan de dichter zich in vele lierzangen overgeeft. Hoe het zij, de brieven die ons ter beschouwing voor oogen liggen, zijn althans geene geringere proeven van 's mans gekuischten smaak en fijn gevoel, en ware toonbeelden van wereld- en menschenkennis, van eenvoud van zeden en opregten zin. Waarschijnlijk zijn de meeste door HORATIUS op zijn landgoed bij Tibur in Latium geschreven en ademen althans eene groote liefde voor het buitenleven. Zij zijn uit den tijd, waarin 'de zes of zevenenveertigjarige dichter de bemoeijingen en vermaken van het stadsleven moede, de vrolijke en prachtige bijeenkomsten aan het huis van MAECENAS vaarwel zeide, *niet* om zich van de wereld af te zonderen en van uit zijne eenzame woning haar, van welke hij verzadigd was, te bedillen en te veroordeelen; maar om in rustige beoefening van de wijsbegeerte voor zich zelven en de veredeling van zijne betere natuur te leven en de leegte aan te vullen, welke de onvoldaanheid met zich zelven begon te weeg te brengen. Vroeger toen hij jong en lustig aan het huis van den rijken MAECENAS, zijn patroon, verkeerde, had hij deels uit neiging, deels uit dankbaarheid ruimschoots het zijne bijgedragen tot veraangenaming van de ledige uren of tot opluistering der schitterende bijeenkomsten van den voornamen en aanzienlijken man en alzoo naar zijne mate vergolden, wat gene voor hem had gedaan. Nu de naderende ouderdom hem ernstiger en nadenkender had gemaakt, wenschte hij naar vrijheid van de lastige banden der etikette en hoofdsche manieren of van de eischen, die hem als dichter van talent gedaan werden, om zich geheel aan de inspraak van zijn hart, zijne zucht voor de schoone natuur en de wetenschap over te geven. Dat hij daarom niet te min een vriend van gezelligen kout onder een beker goeden wijn gebleven is, bewijst onder anderen zijn brief aan TORQUATUS, die eene uitnoodiging bevat, om bij zekere feestelijke gelegenheid met eenige vrienden een vrolijk gastmaal te

houden en de processen en clienten, waarvan gene tot verveling toe omringd was, eens geheel en al te vergeten.

Zoo veel, om HORATIUS van allen schijn van pedanterie vrij te pleiten, waarvan men hem anders verdenken mogt, als men hoort, dat het meerendeel zijner brieven in eenen ernstigen en gemoedelijken toon geschreven zijn. Was het wonder, dat de man, die zich thans geheel op de kennis van zich zelven en de ernstige bespiegelingen der Grieksche wijsgeeren toelegde, in zijne meer of min vertrouwde briefwisseling zulks liet doorstralen en de rijke ondervinding, die hij in zijn leven had opgedaan, als het pas gaf, ook aan anderen mededeelde? Was het wonder, dat zijn fijn vernuft aan iedere omstandigheid van het leven de stoffe ontleende tot eene vriendelijke en welgemeende opmerking en zou het in tegendeel niet elk, die de vroegere werken van HORATIUS en de milde bron van kennis, waaruit hij putte, kende en hoogachtte, niet met onwil hebben vervuld, als zijne brieven geen spoor daarvan vertoonden? Zij zijn verder meestal aan bekenden en vrienden van allerlei rang en stand geschreven; aan het hof van MAECENAS had hij ruimschoots de gelegenheid gehad, om vele betrekkingen aan te knoopen en met de eerste mannen van zijnen tijd in aanraking te komen. En zoo moesten dan ook als van zelve zijne brieven, *het zij* ter aanbeveling van vrienden, *het zij* tot beantwoording van ontvangene mededeelingen, *het zij* als gelegenheidsschrijven bij verschillende voorvallen, eene bonte verzameling van allerlei denkbeelden en voorstellingen worden, die onder de bekwame hand eens meesters de rijkste stof tot nuttige wenken opleverden.

Niemand denke zich evenwel HORATIUS brieven als eene soort van deftige zedepreken. Zij zijn er zoo verre van af, dat men enkele daarvan eer satyren zou kunnen heeten; immers, indien de luimige scherts of fijne persiflage, die in vele gevonden wordt, ons daartoe regt geven. HORATIUS had veel te veel met de menschen verkeerd, om niet te weten,

dat de naakte waarheid of lange verhandelingen over de gebreken, waaraan men zich schuldig kent, noch aangenaam zijn, noch het beoogde doel van verbetering bevorderen. Hij volgde ook hier zijne zinspreuk: »*Ridentem dicere verum, quid vetat? waarom zou men niet al schertsende de waarheid kunnen zeggen?*" en wist zich daarbij zoo meesterlijk van zijne pen te bedienen, dat hij zijne meening geheel uitsprak, zonder iemand te beleedigen of tegen zich in te nemen. Hij doet meestal, of hij zoo van zelv' op het onderwerp gebragt is en als toevallig het gebrek aanroert, waarmeê de man, aan wien hij schrijft, behebt is. Soms gebruikt hij bekende dagelijksche voorvallen, die op zijn onderwerp betrekking hebben of gispt in zijn eigen persoon algemeene gebreken, die het hem goed dacht eens helder door te halen. Zoo wordt eene plaats uit Homerus, waar de medgezellen van Ulysses in zinnelijk genot verloren, pligt en vaderland vergeten, hem eene ongedwongene aanleiding, om eenen jongen vriend het beeld te schetsen van hen, die zich zonder nadenken aan hunne neigingen overgeven; en als onze dichter zijnen vriend en beschermer wil doen gevoelen, dat de gunsten, welke hij ontvangen heeft, hem niet gelijk maken aan iederen tafelschuimer, die zich voor het dagelijksch brood alles laat welgevallen en zich zoo zeer in de magt zijns meesters heeft gebragt, dat er aan geen terugtreden te denken valt, is het een muisje uit de fabel, dat zich in eene voorraadschuur *zoo* had te goed gedaan, dat het niet meer door de naauwe opening kon terugkeeren, die het den toegang had verschaft. Zoo beschuldigt hij zich zelv' van ligtgeraaktheid en eigenzin, om CELSUS ALBINOVANUS te kunnen toeroepen, dat hij zich te veel verbeeldt en ten onregte meent alles te weten, nu hij geheimschrijver bij TIBERIUS geworden is, en zoo vangt hij den brief aan QUINCTIUS aan met de beschrijving van zijn eigen toestand, om ongemerkt aan dien huichelaar te kunnen zeggen, dat het hem zal verheugen te vernemen, dat hij zoo is, als de menschen van hem zeggen.

Er blijft mij in dit deel mijner rede nog overig T. H. de vraag te beantwoorden, waarin eigenlijk het onderscheid tusschen *satyren* en *brieven* gelegen zij, van welke laatste ik beweerde, dat ze in aard veel met de eerste gemeen hebben. De satyre toch overal hetzelfde oogmerk doende blijken, om de gebreken der menschen door bijtende of zachtaardige scherts belagchelijk of ongerijmd te doen voorkomen, verschilt *hierin* van de brieven, dat *deze* alleen bij wijlen en als bij gelegenheid de menschelijke dwalingen aanroeren. Waar *gene* zich openlijk als satyre aankondigt en hare rol ten einde toe afspeelt, doet zich de *brief* onder de gedaante eener vriendschappelijke mededeeling voor en raadt en wijst teregt, waar de andere hekelt en berispt. De satyre is verdicht en de brief kan het zijn, en dan behooren zij tot hetzelfde geslacht; maar in *soort* zijn zij onderscheiden en ofschoon hetzelfde *doel* om te onderrigten hun gemeen is, bereiken zij hun oogmerk langs verschillende wegen. De brieven *kunnen* somwijlen den toon der satyre aanslaan, zij *kunnen* hier en daar door geestige of stekelige spotternij de dwaasheid of belagchelijkheid eener zaak in het licht stellen; maar dat is hare eigenlijke natuur niet en zelfs de brief aan NUMICIUS, die van het begin tot aan het einde het dwaze der al te groote bewondering van de dingen dezer wereld op de wijze der satyre gispt en bespot, zou alleen daarom een brief moeten heeten, omdat hij aan een bepaald persoon gerigt is en overal de vorm eens briefs behouden wordt. Het character, dat een brief bezit, namelijk der vertrouwelijke mededeeling, geeft natuurlijk ook grootere vrijheid aan den steller ten aanzien van de rangschikking zijner denkbeelden: de *satyre* loopt meer volgens een bepaald plan (systematisch) af, terwijl de briefschrijver onbezorgd nederstelt, wat hem het oogenblik ingeeft, zoo maar de klaarheid der voorstelling er niet bij lijdt.

En ziedaar T. H., de rede van de uitnemende bevalligheid en lieflijkheid der brieven in 't algemeen en van HORATIUS in

't bijzonder. Hij zal b. v. beginnen met aan den opzigter zijner landgoederen te schrijven, hoezeer hij zelf het buitenleven bemint en daarvan een schoon tafreel ophangen; hij zal voortgaan met hem te toonen, dat men overal kan gelukkig zijn, maar dat het slechts de kwade begeerlijkheid is, die dezen naar de stad doet verlangen en zal eindigen met eene vermaning tot tevredenheid en met de algemeene waarheid, dat ieder wel doet de betrekking, waarin hij geplaatst is, met vlijt en naauwgezetheid te betrachten. Een andermaal schrijft hij aan J. FLORUS en wint berigten in van zijne vrienden, spreekt over hunnen letterkundigen arbeid, tracht de vriendschap tusschen FLORUS en MUNATIUS, die eenigermate verkoeld was, te herstellen en geeft eindelijk den eersten den goeden raad, om, indien hij in de schoone kunsten vorderingen maken wil, zich van alle jagt op geldelijk voordeel te onthouden en naar de bevrediging van hoogere behoeften te streven. Van geheel anderen aard is weêr de eerste brief aan MAECENAS; daar is het bepaalde voornemen, om zijnen vriend en weldoener beleefdelijk te melden, dat hij aan diens verlangen naar nieuwe Oden niet kan voldoen; maar de dichter eenmaal op zijn toenmaals geliefkoosd onderwerp, de wijsbegeerte gebragt, laat zijne gedachten den vrijen loop en wijdt uit in den lof dier wetenschap, die hem, schoon nog pas met hare lessen vertrouwd, reeds vele voordeelen had aangebragt en den weg tot ware wijsheid bleef wijzen.

Hoe staken niet de handelingen van het gros der menschen bij hare voorschriften af; hoe dwaas moesten ze hem, den bewonderaar van eenvoud en veredeling vaak toeschijnen en welk eene natuurlijke aanleiding, om over sommige dier dwalingen te schertsen en daaronder over het verlangen dat ieder de gevoelens en meeningen van 't algemeen zou deelen en de mode, hoe dwaas zij soms ook zijn mogt, zou volgen of beamen. Hij eindigt, van waar hij uitging, met MAECENAS te overtuigen, dat zijn verlangen naar nieuwe lierzangen ontijdig is en hij zich aan dezelfde dwaling, als het gros der

menschen, zou schuldig maken, door op HORATIUS zich te vertoornen, omdat hij niet juist datgene deed, wat MAECENAS wenschte.

Bedrieg ik mij T. H., of blijkt uit de vergelijking dezer drie brieven niet klaar en duidelijk, dat hun doel geen satyre, maar louter wisseling van gedachten is en eene eenvoudige poging, om van eenige bepaalde waarheid op gepaste wijze te overtuigen? Wat doel is in de *satyre*, is *hier* middel, en wat *daar* de hoofdzaak uitmaakt, is *hier* ondergeschikt aan de eischen des oogenbliks.

Te lang misschien, Welw. Toeh., verwijlde ik bij eene dorre en minvermakelijke stoffe, maar ga thans over tot een, naar mijne schatting, meer belangrijk onderzoek naar den inhoud der brieven van HORATIUS. Wat ik den inhoud dezer gedichten noeme, schijnt voor een nadenkend gehoor, als het mijne, geene nadere toelichting te vereischen en toch T. H. heeft het mij bij het opstellen dezer verhandeling eenige moeite gekost mij zelven daarvan het juiste denkbeeld te maken en hetgeen van der brieven aard gezegd was, naauwkeurig daarvan te onderscheiden.

Maar ik kon, dacht mij, het gevaar van te verwarren en te verwikkelen niet beter ontgaan, dan door, zoo veel mogelijk, met des dichters eigene woorden, diens hoofddenkbeelden in hun verband over te dragen, daar latende, wat aan ieder persoon ten aanzien van zijn bijzonderen toestand door HORATIUS geschreven werd. Dat toch zou u wis verveeld en mij tot bereiking van mijn oogmerk niet gebaat hebben.

Nu ontvangt gij — immers indien ik mijne taak wel volbragt heb — een kort overzicht van de wijze, waarop onze dichter het verband tusschen deugd en geluk, tusschen verkeerdheid en ongeluk plagt te beschouwen. Wie wenscht niet, zoo dacht hij, voor goed en wijs bij zijne medemenschen bekend te staan! Jammer maar, dat zoo velen zich

in den waren aard der deugd vergissen. Want velen zijn er, die *hem* reeds deugdzaam achten, die de besluiten der regering en de wetten van den staat als goede burgers naleven of die den uitwendigen schijn van regtvaardigheid aannemende in vele zaken tot regters over hunne medeburgers gekozen, tot borg begeerd of tot getuige geroepen worden, al ziet ook de gansche buurt, waar zij wonen, al zien hunne huisgenooten, dat de dagelijksche handelingen in den kring der hunnen met den uiterlijken schijn lijnregt in tegenspraak zijn. Het gaat menigeen als den slaaf, die met zijn heer de volgende zamenspraak hield.

»Nooit heb ik u bestolen, Heer, noch getracht uit uw dienst weg te loopen."

»Ja DAVUS, dat is zoo, maar daarvoor hebt ge ook nimmer geesselingen gehad."

»Nooit, Heer, heb ik iemand omgebragt."

»Ja, dat had ge eens moeten aanvangen: ik zou u aan het kruis den raven ten prooi gegeven hebben."

»Ik ben, Heer, dan toch een goed en achtenswaardig mensch."

»Neen man, volstrekt niet; want dan zou een wolf ook braaf zijn, die oppaste, dat hij niet in een kuil viel en de havik, die de verdachte netten mijdde, of de snoek, die den hoek ontweek. Die wezenlijk braaf zijn, haten het kwaad uit liefde tot de deugd: *gij* wacht er u voor uit vrees van straf en kunt ge maar even hopen, den regter te verschalken, zoo acht ge niets te heilig."

Zoo spreekt ook iedereen, die den waren aard der deugd kent. De deugd is het voortreffelijkste van alle dingen en met goud noch zilver te betalen. Zij is zoo boven alles te begeeren, dat mij iedere tijd lang en verdrietig is, die mij verhindert, om haar na te jagen, haar, die voor armen en rijken even veel waarde heeft en als zij verwaarloosd wordt, zoo wel ouden, als jongen met naberouw bedreigt. Daarom legge men zich er op toe haar vroeg te leeren. Het gaat

daarmede, als met het temmen van een jong ros, dat de meester naar zijne hand zet, als de nek nog teêr en buigzaam is of als de jager doet, die den jongen hond op een opgezet hert afrigt, eer hij hem in het vrije veld gebruikt.

Het gaat wel niet in eens, het aanleeren der deugd, maar dat is ook niet noodig en daarbij niet mogelijk: men moet zich aan alles gewennen en zelfs LYNCEUS die naderhand van het voorgebergte Lilybaeum op Sicilië de schepen tellen kon, die te Carthago binnen liepen, begon met aan het strand de schepen na te oogen, die zeewaarts stevenden. Laat het u niet ontmoedigen, wanneer gij dadelijk niet zoo slaagt, als ge wel wenschtet en verval niet in de dwaling van hen, die, omdat zij wanhopen ooit zoo krachtig, als de onoverwinlijke worstelaar GLYCON te worden, zich niet willen laten verbinden, wanneer ze aan het handeuvel lijden. Ieder kan niet evenveel en men moet zich met datgene te vreden stellen, wat men aanvankelijk vermag. Maar gaat voort in uw streven, dan zult ge u ook ruimschoots beloond gevoelen, wanneer gij al meer en meer in wijsheid en matigheid toeneemt en eenmaal worden, als ULYSSES, waarvan HOMERUS zingt, dat hij door zijn moed en beleid zelfs Troie innam en op zijne lange omzwerving van 10 jaren niet alleen zelf veel leerde en ondervond, maar ook in staat was met opgegerigten hoofde de gevaren en onheilen, die hem en zijne togtgenooten overkwamen, manmoedig onder de oogen te zien. Met een vasten wil vermag men veel en beginnen is het halve werk: hebt moed om wijs te zijn en eenmaal zal uwe geestkracht zoo groot wezen, dat ge met den man uit het treurspel van EURIPIDES het ergste durft ondergaan en verlies van goed en geld, van vrijheid en leven voor de deugd veil hebt.

Maar de deugd, zoo zou HORATIUS vervolgd hebben, heeft ook weldaden te schenken, die opwegen tegen iedere opoffering. Zij is het die den mensch waarlijk vrij maakt, aan hem alle dingen onderwerpt en daarvan doet genieten, zonder

dat zij in staat zijn hem aan zich te kluisteren. De deugd alleen maakt gelukkig; want hij die matig en tevreden leeft en zich op al, wat edel en goed is, toelegt, heeft weinig behoefte aan de dingen, die anderen najagen zonder ergens het geluk te vinden. Andere menschen achten een gering vermogen, een post, die niet verkregen wordt, het grootste kwaad en ze zouden zich de grootste moeite getroosten, om zoo iets te ontgaan. De wakkere zeeman zeilt naar het verre Indië, door zee, door rotsen, door branding, de armoede ontvliedende. Maar de wijze verlangt zoo niet naar die dingen, welke *gene* zoo hoogelijk bewonderen. Wanneer integendeel de deugdzame man gevaar loopt aan gierigheid of hebzucht zich over te geven, dan heeft hij aanstonds een toovermiddel bij de hand, om het kwaad te bezweren en te genezen; en als eerzucht hem kwelt, dan leest hij twee- of driemalen wat de wijsgeeren daartegen aanvoeren en ademt weêr vrij en heeft de kalmte herkregen. Want niemand is zoo nijdig, of toornig, of traag, of aan het zinnelijk genot verslaafd, dat hij niet zou kunnen gereinigd worden van hetgeen hem bezoedelt, wanneer hij een aandachtig oor aan goede redenen verleent. Wat al zorgen en kommer ontgaat de deugdzame niet, die zich beheerscht en zijne hartstogten in toom houdt. Ziet b. v. den toornige, als de woede bedaard is en het gezond verstand zijne regten heeft hernomen. Wat zou hij niet geven om ongedaan te maken, wat zijne doldriftigheid hem deed begaan in de hitte des toorns, toen hij zich met geweld op zijn' beleediger wilde wreken! Ziet den wellusteling, hoe duur hem de voor droefheid gekochte vreugde te staan komt en den gierigaard, die altijd behoefte en nooit genoeg heeft. En grooter marteling heeft zeker nooit eenig tyran van Sicilië uitgedacht, dan den nijd, die den afgunstige om het geluk des naasten doet vermageren en hem allen zielevrede ontsteelt. Beheerscht dan uw gemoed en ziet toe; want het zal u beheerschen, wanneer gij het niet beteugelt en bedwingt. Weg is dan uwe vrijheid, daar ge altijd vreest of hoopt en de wape-

nen uit de hand geeft, om uwe deugd te beveiligen. Vliedt daarom ook alle grootheid, want zoo ge uw geluk al te zeer in voorbijgaande dingen stelt, zult gij ze moeilijk kunnen missen: ook in eene middelmatige woning kan men zelfs koningen en hunne vrienden in geluk te boven gaan.

Daar was eens een paard, dat door een sterker hert uit de gemeenschappelijke weide gedreven werd en telkens bij ver nieuwden aanval daarvoor moest onderdoen, tot dat het in den langen kamp den mensch te hulp riep en zich den teugel liet aanleggen. Maar toen de strijd zegevierend voor hem geeindigd was en zijn vijand verslagen lag, kon hij zich noch van den ruiter, noch van den teugel meer ontslaan.

Zoo gaat het ook hun, die hunne vrijheid aan den geliefden hartstogt verkoopen en zich eenen heer op den hals halen, dien zij eeuwig dienen. En of gij nu slaaf van het geld, of van zinnelijk genot of van volksgunst zijt, het is al hetzelfde, slaaf zijt ge en dient een' heer, die luimig en wreed is en u op den duur het leven vergalt.

Weest dan wijs, ontwaakt uit uwen droom! ziet, de roovers staan wel te middernacht op om te plunderen en te rooven en zult gij dan om uwe zedelijke vrijheid en waar levensgenot u niet wakker betoonen en hooren naar den raad van diegenen, welke in plaats van eene korte vreugd u altijddurende tevredenheid aanbieden?

O! de hartstogt verdierlijkt den mensch zoo! hoort hij naar de lokkende stem der Sirenen en hoedt hij zich niet voor den tooverdrank van CIRCE, hij wordt in den afgrond neêrgestort of als de gezellen van ULYSSES onder de heerschappij der gebiedster aan de laagste en afzigtelijkste dieren gelijk, en verschuift hij steeds den tijd tot verbetering en genezing, hij zal te laat bemerken, dat hij deed als een onverstandig landman, die dagen achtereen aan den oever der rivier stond, tot zij zou zijn afgeloopen. Maar de rivier hield niet op te stroomen en stroomt tot in alle eeuwigheid.

Hoe gaarne G. T. H. zou ik deze schets van den inhoud

der brieven nog wat verder uitbreiden en u naauwkeurig mededeelen, hoe HORATIUS de verschillende toestanden en handelingen der menschen beschrijft; maar ik mag uw geduld niet langer op de proef stellen en eindig in de hope, dat gij met mij den dichter zult hoogachten, die voor zoovele eeuwen reeds waarheden leerde, welke wij thans nog op zulk een' hoogen prijs stellen en dat te meer, wijl het mijn plan is u, al is het dan in proza, eene vertaling van zijnen brief aan NUMICIUS voor te dragen, waaruit uw gezond oordeel en goede smaak zelve de schoonheid en gepastheid van HORATIUS' voorstelling eenigermate ten minste zullen kunnen opmaken, indien ik althans zoo gelukkig geweest ben zijne meening overal wel te vertolken. Ik zal daardoor ten minste het voordeel erlangen de altijd eenigzins dorre aanmerkingen over stijl en inkleeding te vermijden en kan dan nu ook volstaan met u naar het gedicht te verwijzen, dat is als volgt:

»Niets al te zeer te bewonderen, o NUMICIUS, is bijna de eenige zaak, die ons kan gelukkig maken en dit doen blijven. De zon en de starren, die we dagelijks zien, en de op vastgestelde tijdpunten afwisselende jaargetijden en natuurverschijnselen, worden door velen zonder de minste vrees aanschouwd. Maar gaat het ons ook zoo met de schatten der zee en der aarde, die de verafgelegene Arabieren en Indiërs rijk maken of met de gunsten van het Romeinsche volk? Met welk oog zullen wij die beschouwen, met welk gevoel gadeslaan? Hij die het tegengestelde van dit alles vreest, bewondert evenzeer als hij, die ze wenscht, en beide staan verslagen, zoodra eenig ongewoon verschijnsel hen verschrikt. Wat doet het immers ter zake of men zich verblijde of treure, of men begeere of vreeze, indien de oogen verstijven en ziel en ligchaam alle veerkracht verliezen, zoodra iets beter of slechter uitvalt, dan men zich had voorgesteld. Voorwaar zelfs de wijze wordt een dwaas, de regtvaardige boos en onbillijk, indien hij de deugd overdrijft. Hebt ge mij verstaan NUMICIUS, welnu, ga dan nu heen, zoo gij kunt,

en vergaap u aan geld en eeuwen oude marmerbeelden of kunstig gewerkte metalen, aan vazen of edelgesteenten of Tyrisch purper: verblijd u, dat duizend oogen op u staren, als gij spreekt: spoed u 's morgens vroeg naar de markt, opdat uw buurman niet meer graan van de akkers maaije of u eene rijke erfdochter voor den neus wegsnappe: opdat gij de schande niet moogt beleven, dat een man van geringe afkomst u meer bewonderingswaardig schijne, dan gij aan hem; — maar vergeet daarbij niet, dat de fortuin op aarde steeds afwisselt en dat al wat onder de duistere aarde is, met den tijd aan het licht komt, maar ook, al wat nu in den glans der zon luisterlijk blinkt, weêr zal begraven en verduisterd worden. Al zijt ge nog zoo voornaam en al pronkt ge met de rijken uit Rome op uwe wandelingen in de gaanderij van Agrippa of op den weg van Appius, eenmaal gaat ge ook derwaarts, waarheen u NUMA en ANCUS zijn voorgegaan. Denk ook eens na, wat ge iemand raadt, wien de zijde of nieren door hevige pijnen worden gekweld? Een geneesmiddel te zoeken, niet waar? En gij nu, als ge gevoelt, dat al wat blinkt en schittert u boeit en gij aan al te groote bewondering van deze dingen ziek zijt, welk geneesmiddel schrijft ge u zelf dan voor? Als eens de deugdsbetrachting en niets anders u genezen kon, is het dan niet verstandig daarnaar te streven en alle weekelijkheid en wellust vaarwel te zeggen?

»Maar misschien ziet ge in deugd niets dan een naam, evenals zij, die een godgewijd woud aan een gewoon bosch gelijk stellen! Ja, dan maar opgepast, dat niemand voor u de haven bereike en uwe hope op voordeeligen handel op de rijke steden van Asië verijdele. Voort, voort, wat talmt ge! geen rust zij er voor u, eer gij de ronde som van duizend talenten hebt vergaderd en nog eenmaal zooveel en ook dien schat verdubbeld hebt. Want zie, eene vrouw met rijke huwelijksgift, krediet en vrienden krijgt ge alleen door geld en de rijke slechts houdt men voor een aanzienlijk man: dan alleen prijst men uwe schoonheid en de godin der

overreding en der liefde schenkt hare gaven slechts aan den man van vermogen weg.

»De Koning der Cappadociërs is rijk aan slaven, maar arm aan geld. Neen, zoo moet het bij u niet zijn! Wees liever als LUCULLUS, die eens, zoo men verhaalt, om 100 opperkleederen voor het tooneel aangezocht, antwoordde »hoe zou ik aan zoo vele komen, maar ik wil laten zoeken en wat ik heb is tot uwe dienst"; maar die een wijl daarna den man, die hem had aangezocht, liet boodschappen, dat hij 5000 van de aangeduide soort van kleedingstukken te huis had en dat hij ze alle of zooveel hem goeddacht daarvan kon laten afhalen. Het is dan ook maar een armzalige woning, waarin niet veel overtolligs gevonden wordt, waarvan de eigenaar zelf niet eens weet en waar niets voor de diefachtige slaven te stelen valt.

»Wanneer alzoo de rijkdom alleen u kan gelukkig maken en het geluk bewaren, zoo laat die uwe eerste zorg zijn, als gij ontwaakt, en uwe laatste, als gij u te slapen legt.

»Maar is het aanzien of gunst bij het volk, dat u het geluk aanbrengt, kom, koop dan een slaaf, die u de namen der burgers voorzegt en als ge over straat gaat u aanstoot en noopt dezen over eene kar met steenen en een ander tusschen opgerigte balken de hand te reiken. Deze, zoo zal hij u toefluisteren, vermag veel in de Fabische wijk, die ginds uit de Velische geeft naar willekeur de oppermagt en heerscht onbepaald in de zijne. Ook zal hij u raden, dezen *Vader*, genen *Broeder* te noemen, naarmate van den leeftijd, en allen zult gij vriendelijk en beleefd moeten toeknikken. Zie, zoo krijgt ge een Consul- of Praetorambt naar believen, of welke waardigheid u anders moge toelagchen.

»Maar misschien schijnt u geen eer of aanzien, maar lekker eten en drinken het hoogste goed des levens te zijn. Welnu, kom aan, dan maar spoedig. Ziet ge niet, dat de dag al is aangebroken. Spoed u aanstonds aan 't jagen en visschen, dan krijgt ge van middag edel wild of fijne visch op tafel,

evenals GARGILIUS, die 's morgens vroeg met het krieken van den dag netten, jagtsprieten en wat niet al door de opeengedrongen menigte over de markt liet dragen, opdat *één éénig muildier* te midden van vele anderen, die niets droegen, *één enkel, met klinkende munt betaald zwijn*, tusschen de gapende menigte door des avonds naar huis zou brengen. Wat geven wij ook om welvoegelijkkeid! laat ons eten en drinken dag en nacht door, al zou het ons ook den dood berokkenen, wanneer wij met vollen maag in het warme bad komen, al brandmerken ons de strenge Censoren met schande, al stelt men ons met de wellustige schepelingen van ULYSSES gelijk, die liever de lekkernijen door CIRCE hun aangeboden wilden smaken, dan naar hun vaderland terugkeeren.

»En zoo gij met den dichter MIMNERMUS zeggen mogt: *geen geluk zonder scherts en liefde*, welaan zoo leef dan geheel in liefde en scherts. Vaarwel, NUMICIUS, leef gelukkig, schrijf mij, zoo ge iets beters weet, zoo niet, bewandel dan met mij den aangewezen weg."

BOEKAANKONDIGINGEN.

LYCURGUS' redevoering tegen LEOCRATES. Voor gymnasiaal gebruik uitgegeven door Dr. A. H. G. P. VAN DEN ES, Groningen, de Erven C. M. VAN BOLHUIS HOITSEMA, 1862. 122 blz. 8°.

Het al of niet gebruiken van uitgaven met aanteekeningen is een punt van dispuut onder de litteratoren. Sommigen zijn alleen voor textedities, anderen vinden het nuttig aan de jongelui edities met ophelderende aanteekeningen in handen te geven. Wij verklaren ons voor het laatste gevoelen, mits de docent niet doe, wat ik van een onzer collega's gehoord heb, die vorderde, dat de discipels al de noten van buiten leerden, en eene verwijzing op die noten als een bewijs liet gelden. De noten moeten eene handleiding geven om zelf te denken, meer niet. Als zoodanig gebruik ik met goed succes de edities van HAUPT en SAUPPE, en heb met hetzelfde oogmerk het hier aangekondigde boek op mijne hoogste klasse ingevoerd.

Deze editie bevat eerst eene *Inleiding*, waarin de toestand van Athene, toen LYCURGUS leefde en werkte, benevens de werkzaamheid en inborst van LYCURGUS geschilderd wordt. Hierop volgt een hoofdstuk getiteld: *De redevoering van* LYCURGUS *tegen* LEOCRATES, waarin wordt medegedeeld, wat eigenlijk het punt is, waarover gehandeld wordt.

Daarna komt een derde hoofdstuk, getiteld: *Schets der Redevoering*, waarin de gang der redenering, die niet altijd even duidelijk is, wordt aangewezen.

Het vierde hoofdstuk is de redevoering zelve, die met vele aanteekeningen voorzien is, welke zoowel grammaticale als aesthetische en antiquarische opmerkingen bevatten, terwijl eene *opgave der afwijkingen van den text van Scheibe* (*Teubner* 1860) het boek besluit.

Wij juichen deze uitgave zeer toe, ook omdat zij eene weerlegging is van de beschuldiging, dat de Leidsche school voor niets oogen heeft dan voor de grammatica en dat de inhoud van het gelezene haar onverschillig is. Zulk eene eenzijdigheid ware zeker het toppunt van ongerijmdheid, ook omdat de propaedeutische studie immers voor alle volgende studie moet voorbereiden en in geen ander vak ter wereld de grammaticale vormen het eenige of zelfs de hoofdzaak uitmaken van hetgeen, waarop bij het lezen van een boek moet gelet worden; maar toch is het een feit, dat de Leidsche school vrij algemeen van deze ongerijmde eenzijdigheid beschuldigd wordt, en daarom is zulk eene feitelijke weerlegging dier beschuldiging als hier voor ons ligt een verblijdend verschijnsel.

Het spreekt van zelfs, dat wij in sommige punten van den uitgever verschillen. Dit is trouwens ook goed, ja een boek, waarop ik niets had aan te merken, zou ik liever niet op school gebruiken, dewijl ik dan niets zou te doen hebben en eigenlijk overbodig was. De aanmerkingen zijn echter van dien aard, dat zij geen afkeurend oordeel kunnen motiveren. Wij willen ze hier mededeelen.

Op blz. 6 zegt v. d. e. dat mythen en geschiedkundige feiten, oude oorkonden en stukken uit dichters, de zaak waarover gehandeld wordt, dikwijls bijna geheel doen uit het oog verliezen en het moeijelijk maken den draad der redenering te volgen. Dit oordeel wordt op blz. 20 nog eens herhaald, doch aldaar wordt tevens aangetoond welk eene bedoeling die citaten hier hebben, en dit wordt zóó aangetoond, dat

ieder zien kan, dat zij niet verkeerd zijn, zoodat v. d. es door zijne expositie zelf bewezen heeft, dat hij in het beoordeelen dezer citaten te zwaartillend geweest is.

Blz. 63, § 60. πέρας — τῆς ἀτυχίας. Het komt mij voor dat het welligt beter ware hier τῆς εὐτυχίας te lezen, want in het onmiddelijk voorgaande wordt de dood niet het toppunt van het ongeluk genoemd, maar het einde van alle hoop op verbetering van toestand.

Ibid. § 61 in de noot. Hier en elders wordt de onlangs uitgegevene redevoering van hyperides zonder aarzeling aangehaald. Dit verwondert mij, want die redevoering is in mijn oog suspect, omdat er uitdrukkingen in voorkomen, die noch vóór noch na de zegepraal van antipater, dus nooit, op hare plaats zijn.

Blz. 64. Hier en op vele andere plaatsen toont v. d. es aan, dat lycurgus tegen de geschiedenis zondigt. Dit is op zich zelf zeer waar en goed, maar het is eene andere vraag, of het voorzigtig is, wanneer men een boek voor de school bewerkt, de gebreken van dat boek zóó uit te meten. Een enkel woord hierover ware voldoende. Nu zullen de jongens zeggen: als er zooveel fouten in zijn, waarom moeten wij dat stuk dan lezen? Men behoeft niet alles in de classici mooi te vinden, maar: Est inter Tanain quiddam socerumque Viselli.

Blz. 69, § 72. ἅπασαν δὲ τὴν Ἀσίαν κακῶς ποιοῦντες περιέπλευσαν. Hierop verwachtte ik eene aanteekening, ten einde de overdrijving, die in deze woorden gevonden wordt, te doen opmerken.

Blz. 78, 91. ἐπείγε τὸ κατελθεῖν τοῦτον. Lycurgus wordt hier door v. d. e. van anacoluthie beschuldigd. Dit zie ik niet in, mits τὸ κατελθεῖν hier als accusativus Graecus worde aangemerkt.

Blz. 80, § 93. δεινὸν γὰρ ἂν εἴη εἰ ταὐτὰ σημεῖα τοὺς εὐσεβεῖς καὶ τοὺς κακούργους φαίνοι. Deze emendatie is in mijn oog wat heel kras. In den text stond δ. γ. ἂν εἴη εἰ τ.

σ. τοῖσ εὐσεβέσι καὶ τοῖς κακούργοις φαίνονται Dat deze woorden bedorven zijn geef ik toe, maar niet, dat zij zoo onherstelbaar zijn. Ik sla voor alleen φαίνονται in φαίνοι te veranderen en de rest zoo te laten, σημεῖον neem ik dan voor het antwoord van het orakel en beschouw ὁ θεὸς als het subject van φαίνοι. De zin is dan deze: het zou ook wat erg zijn, indien de godheid dezelfde antwoorden aan de vromen en aan de kwaaddoeners gaf.

Ibid. § 94. εἰλήφαμεν — πεπόνθαμεν — αὑτῶν, v. d. e. ziet hier eene anacoluthie liever dan αὑτῶν aan ἡμῶν αὐτῶν gelijk te stellen. Het komt mij voor, dat geen van beiden volkomen juist is, maar dat αὑτῶν als pronomen reflexivum indefinitum gebruikt wordt, zonder op het onderscheid van persoon te letten.

Blz. 84. de uitdrukking ἀξίαν τοῦ γενέσθαι Κηφισοῦ θυγατέρα vindt v. d. e. noch welsprekend noch verheven. Zij kan evenwel zeer goed verdedigd worden, wanneer men opmerkt dat lycurgus hier vermoedelijk aan de goddelijke afkomst van praxithea denkt, als zeide hij, dat zij waardig was de dochter van eenen riviergod te wezen. En is hier de Attische Cephisus bedoeld, dan is de reden, waarom die naam hier vermeld wordt, nog duidelijker.

Blz. 89. τῶν ἀφ' Ἡρακλέους γεγενημένων, v. d. e. schijnt op dezen pluralis te hechten, daar hij hierbij aanteekent, dat er in Sparta twee koningen te gelijk regeerden. Hoezeer deze aanteekening onberispelijk is, zij was hier overbodig, want in dezen pluralis moet niet meer gezocht worden dan in den onmiddelijk volgenden τοὺς παρ' ἡμῶν ἡγεμόνας. Het is bekend, hoe vrij de pluralis dikwijls gebruikt wordt. Ook al ware er in Sparta nooit meer dan één koning te gelijk geweest, dan ware toch die pluralis te verdedigen.

Ibid. § 106. Dat de Atheners dezen tyrtaeus zonden om aan het orakel te voldoen en toch geen wezenlijke hulp te verleenen, zooals v. d. es zegt, geloof ik niet. De uitkomst althans heeft geleerd, dat zij geene betere hulp hadden kun-

nen verleenen. Om dus zulk een plan aan de Atheners toe te schrijven, zou men moeten aannemen, dat de Atheners geheel onbekend waren met de bekwaamheid van hunnen stadgenoot.

Blz. 90, vs. 9. ἀγλαὸν εὖχος. De lezing ἀγλαὸν εἶδος heeft in mijn oog veel voor. Ik vat die op van het fatsoenlijk uiterlijk, dat door eenen lafhartigen slaafschen geest weersproken wordt. In den goeden ouden tijd moest ieder fatsoenlijk man een held wezen. En hoe is het tegenwoordig? de fatsoenlijke lui koopen remplaçanten of nommerverwisselaars. Hier geldt wel het *autas parentum* enz.

Blz. 97, § 122. Dat hier van een ΨΗΦΙΣΜΑ gesproken wordt is vreemd. De raad was op dat oogenblik, waarlijk niet in de stemming om ψηφίσματα te maken.

Blz. 101, § 128. Op deze § heb ik drie aanmerkingen. Vooreerst had V. D. E. kunnen aanwijzen, dat PAUSANIAS hier ten onregte koning genoemd wordt, terwijl hij slechts de voogd was van den zoon van LEONIDAS. Ten andere wordt LYCURGUS beschuldigd, omdat hij de Lacedaemoniërs zich aan heiligschennis doet schuldig maken; want hij zegt, dat de Lacedaemoniërs niet zijn weggegaan voor dat PAUSANIAS van honger gestorven is. THUCYDIDES is hierin voorzigtiger enz. Ik zie geen strijd tusschen LYCURGUS en THUCYDIDES. De laatste voegt bij zijn verhaal alleen nog, dat PAUSANIAS buiten den tempel gestorven is, maar dit wordt door het verhaal van LYCURGUS niet uitgesloten. Ten derde wordt door V. D. E. gezegd, dat Athene te Sparta een metalen tempel had. Dit zal wel een tempel met een metalen dak, zoo als vele Luthersche kerken, wezen moeten.

Blz. 103, § 131. De herhaling van οὗτος wordt hier door V. D. E. afgekeurd. Ik zie hierin nadruk, daar de persoon van LEOCRATES daardoor meer bepaald wordt aangewezen.

Blz. 104, § 133. τάχ᾽ ἂν ὑπομείνειε. Indien deze woorden goed zijn, moet hier aan ironie gedacht worden. Ik zou liever lezen οὐ τάχ᾽ κ. τ. λ.

Blz. 106, § 138. Na de werkwoorden θαυμάζω enz. wordt behalve den genitivus ook wel een omschrijvende zin gevonden met εἰ enz. Dit is op zich zelf niet onjuist, maar wat hier een genitivus zou doen is mij niet volkomen duidelijk.

Deze aanmerkingen heb ik onder het lezen gemaakt. Zij zijn niet gewigtig en mogen alleen ten bewijs van de naauwkeurigheid en belangstelling, waarmede ik het werk van v. d. e. heb nagegaan, verstrekken.

Ten slotte moet ik v. d. e. nog prijzen, omdat hij de jongens niet door barbaarsch gespelde eigennamen geplaagd heeft. Ik zeg barbaarsch want het is voor een Hollandsch oog inderdaad, barbaarsch wanneer de oude, bekende spelling der eigennamen verlaten wordt, en al is zulks in abstracto goed te keuren, in concreto kan ik het niet prijzen, omdat daardoor de sympathie voor de oude letteren bij de ongeletterden hoe langer hoe meer vermindert, daar dezen nergens meer oude bekenden aantreffen. Wanneer de litteratoren zich hoe langer hoe meer van de maatschappij isoleren, laat de maatschappij hen hoe langer hoe meer loopen.

D. BURGER.

BEKNOPTE ALGEMEENE GESCHIEDENIS op aardrijkskundigen grondslag en met gedurige aanwijzing van den gang der beschaving onder het menschdom, naar den vierden druk uit het Hoogduitsch van Dr. W. ASSMANN, door P. VAN OS. 622 pag. klein 8° *f* 2,80.

Dit werk is uit de goedkoope bibliotheek van VAN DRUTEN en BLEEKER. Het is dan ook waarlijk niet duur en bevat toch veel goeds, zoodat wij het wel durven aanprijzen, zoo wegens de heldere voorstelling als wegens den aangenamen stijl, waardoor het zich ook bij jongelieden zeer moet aanbevelen. Het is in vier deelen gesplitst, getiteld, *Oude geschiedenis, Geschiedenis der Middeleeuwen, Nieuwe geschiedenis, Nieuwste geschiedenis.* Het geeft telkens korte overzigten en daarna eene meer uitvoerige behandeling, hetgeen wij allezins moeten goedkeuren. Wat op den titel staat, dat het op aardrijkskundigen grondslag gebouwd is, heeft ons echter niet voldaan. De inrigting van dit boek is ongeveer zoo als die van de meeste leerboeken van algemeene geschiedenis; en wij weten waarlijk niet, waarom de grondslag hier bij uitnemendheid aardrijkskundig moet heeten; daar de aardrijkskunde wel niet gemist wordt, maar de chronologie toch meer den grondslag uitmaakt, gelijk reeds uit de verdeeling blijken kan. Ook de verwijzing op den gang der beschaving is hier niet te verwerpen, maar komt ook elders voor. Wij zouden dit boekje dus, als wij het aan een gymnasium in gebruik vonden, gaarne gebruiken; en, als iemand geen boek over geschiedenis van dezen omvang had, het gerust durven aanprijzen, maar zien niet in, waarom wij het b. v. in plaats van de leerboeken van PUTZ zouden invoeren.

Wij hebben het geheel met genoegen gelezen, doch onder het lezen hebben wij ook eenige punten opgeteekend, die wij niet goedkeuren, en die wij hier willen aanwijzen. Bij eenen herdruk kon er welligt gebruik van gemaakt worden.

Onze grootste grief is, dat het de nieuwste geschiedenis heet te bevatten en toch niet verder gaat dan 1848. Dit is jammer, want niet alleen, dat er na dat jaar zooveel gebeurd is, dat vermelding verdient, maar daardoor staan er ook dingen in, die uitdrukkelijk onwaar zijn, b. v. dat de binnenlanden van Afrika geheel onbekend zijn, dat Japan nog voor den handel gesloten is, enz. Ook maakt de roemrijke vermelding van N. Amerika een gek contrast met den burgeroorlog, die aldaar heerscht. Eene *Nieuwste geschiedenis*, die in 1862 is uitgekomen, moest verder gaan dan 1848, en ook van de gebeurtenissen na dat jaar, zoowel in het staatkundige als in het wetenschappelijke melding maken. Die nu nog meent, dat de binnenlanden van Afrika geheel onbekend zijn, dat Japan geheel afgezonderd is, dat N. Amerika een voorbeeld van bloei is, staat waarlijk niet op de hoogte. De vertaler had dit laatste moeten bijwerken of op den titel zetten: *Nieuwste geschiedenis tot* 1848. Op enkele plaatsen is hij verder gegaan, b. v. op Cuba tot 1852, in Australie tot 1851, maar dit maakt het nog meer in het oogloopend, dat zulks in den regel niet gebeurd is.

Ook op eenige bijzondere punten hebben wij aanmerkingen. Zoo staat op blz. 18**, dat volgens de heilige schriften der Israëlieten God een geest is. Dit kunnen wij niet toegeven, daar in die schriften het anthropomorphismus sterk heerscht. Op blz. 4° wordt *Quirites* afgeleid *Quilinus*, de inheemsche; terwijl wij het liever van *Quiris* (een piek) zouden afleiden, op blz. 45** staat, dat er nog groote puinhoopen van Persepolis voorhanden zijn. Wij hopen voor de wetenschap, dat dit waar is, maar hebben vóór een paar jaren gelezen, dat zij door eene aardbeving verzonken zijn. Op blz. 47 wordt gezegd, dat Sparta het oprukken van zijn le-

ger (om de Atheners tegen DATIS en ARTAPHERNES te helpen) vertraagde. Dit is niet geheel juist, want de Spartanen kwamen zoo spoedig als hunne wetten veroorloofden. Ook staat aldaar, dat MILTIADES, toen hij Paros te vergeefs had aangetast, tot eene geldboete veroordeeld werd. Dit is letterlijk waar en toch onwaar, want nu heeft het den schijn alsof de Atheners hem om zijn ongeluk straften. Dit was echter zoo niet, maar zijn misdrijf was, dat hij hun door zijn crediet tot eene expeditie (die hij niet genoemd had) had overgehaald; en toen die expeditie mislukte, werd hij gedwongen de kosten te betalen. Op blz. 48 ª staat, dat de Atheners bij Artemisium eene overwinning ter zee behaalden. Dit is maar half juist, want de slag bleef onbeslist, ofschoon wij gaarne toegeven, dat zulks in eenen verdedigingsoorlog reeds eene overwinning is. Op blz. 50 wordt de oorzaak der verbanning van THEMISTOCLES verkeerd opgegeven. De ware oorzaak was zeker zijn hoogmoed, die hem voor de vrijheid gevaarlijk deed schijnen, en later zijne correspondentie met PAUSANIAS. Dat er na den Peloponnesischen oorlog zooveel meer tyrannen in Griekenland waren dan voor dien tijd, gelijk op blz. 55 ᵇ geleerd wordt, kan ik ook niet toegeven. Op blz 59 ª wordt ALEXANDER grooter dan PHILIPPUS genoemd. Dit is in mijn oog niet juist, want ALEXANDER werkte slechts met de materialen, die PHILIPPUS geschapen had. Op blz. 61 wordt de ironie van SOCRATES voor ernst gehouden. Dit kan ik niet toegeven, maar houd die ironie voor eene leermethode, om zijne toehoorders tot zelfdenken te brengen. Ook is het onjuist, dat SOCRATES dóor de sophisten beschuldigd is. Op blz. 65 ᵇ wordt verondersteld, dat ALEXANDER de stad Alexandrië tot eenen nieuwen zetel voor den wereldhandel bestemde. Dit is onmogelijk, want eerst door de togten van NEARCHUS werd ALEXANDER omtrent de zeewegen naar Indië onderrigt. Op blz. 70 ª wordt de interest, die de Romeinsche patriciërs namen op $8\frac{1}{4}$ proc. berekend. Ik kan die niet anders dan op $8\frac{1}{3}$ berekenen. Op blz. 72 ᵇ staat, dat het Romein-

sche gezantschap, dat Grieksche wetten ging halen, naar Athene toog. Het is vreemd, dat de Grieksche schrijvers daar niets van weten. Waarschijnlijk ging het naar Magna Graecia. Op blz. 75 en 76 wordt de Samnitische veldheer PONTIUS geweldig geprezen. Dit is mode, maar m. i. heeft hij in zijne behandeling der ingeslotene Romeinen en in zijn verzuimen van het doen bekrachtigen der geslotene overeenkomst door den senaat groote blijken van onverstand gegeven. Op blz. 82 [b] wordt Parthië oostelijker geplaatst dan Bactrië. Het tegendeel is waar. Op blz. 89 [m] staat, dat REGULUS te vergeefs vrede aan de Karthagers aanbood. Dit is onjuist. De Karthagers verzochten vrede, maar verwierpen de overdrevene eischen van REGULUS. Op blz. 90 [m] staat, dat de Sicilianen niet tot de krijgsdienst verpligt waren. Dit is maar gedeeltelijk juist. Uit de Verrinae van CICERO blijkt, dat zij verpligt waren oorlogschepen te leveren. Op blz. 93 [m] staat [MARCELLUS] dreef met FABIUS M. het verzwakte leger van HANNIBAL voor zich uit, maar kwam daarbij in eene hinderlaag om. Dit is onjuist. Toen MARCELLUS omkwam, was zijn ambtgenoot niet FABIUS M. maar QUINCTIUS CRISPINUS. Op blz. 104 [b] staat, dat JUGURTHA een consulair leger omkocht. Hij kocht wel den consul om, maar niet het geheele leger. Op blz. 105 wordt verondersteld dat MARIUS MITHRIDATES tot den oorlog heeft aangezet. Dit ware landverraad geweest, en daaraan was MARIUS niet schuldig. Dat de eerste opvolgers van AUGUSTUS de door hem gespeelde comedie, om zich iedere 10 jaren de regering weer te laten opdragen, herhaald hebben, was mij onbekend. Op blz. 141 staat, dat het de Antonijnen aan praktische bekwaamheid ontbrak. Dit oordeel is hard en onregtvaardig. Had Rome maar meer zulke keizers gehad! Op blz. 159 staat, dat AËTIUS een inval val van ATTILA in Italië wist af te weren. Die eer komt niet aan AËTIUS toe, maar aan paus LEO den groote.

Blz. 183 [b] wordt gezegd, dat het door PEPIJN aan de Longobarden ontrukte en aan de roomsche kerk verleende ge-

bied evenwel nog onder de oppermagt van den griekschen keizer bleef. Dit is te sterk. De grieksche keizer maakte er aanspraak op. Dit is alles.

Op blz. 188[b] wordt JUSTINUS I. krachtig genoemd. Ik heb hem wel eens als het tegendeel hooren afschilderen. Op blz. 189[b] wordt de Kaäba een meteoorsteen genoemd. Dit is onjuist. In de Kaäba was evenwel een zwarte steen ingemetseld, die misschien een meteoorsteen was. Op blz. 229[a] wordt gezegd, dat de Tempeliers als offers *hunner overmagt* vielen. Dit zal moeten zijn *van hunnen overmoed.* Op blz. 230[m] wordt gezegd, dat verscheidene kruistogten onder de leiding van INNOCENTIUS III plaats hadden. INNOCENTIUS spoorde er wel toe aan, maar was niet onnoozel genoeg om mede te gaan. Op blz. 230[m] staat ook dat *fransche* kruisvaarders zich voor het toestaan der vaart lieten overhalen om Constantinopel aan te tasten. Hier is vergeten dat de jonge ALEXIS hun schoone beloften deed, dat de Grieksche kerk met de Latijnsche zou verbonden worden enz. doch dat die beloften niet vervuld zijn. Blz. 262[o] wordt gezegd, dat WILLEM II. door een teruggesprongen pijlschot gedood werd. Ik twijfel naauwlijks of hij is door een strooper doodgeschoten. Zijn bosch was immers ten koste van vele akkers van Angelsaksische boeren aangelegd. Op blz. 280[m] wordt van *drie woudsteden* gesproken. Liever las ik *boschdistrikten.* Op blz. 282 wordt gezegd, dat FILIPS IV. beproefde den keizerstroon voor zijnen broeder KAREL te winnen. Voor de duidelijkheid moet hier staan FILIPS IV. van Frankrijk. Op blz. 284 en 285 wordt van onze gravinnen MARGARETHA en JAKOBA gesproken als van wettige vorstinnen, hoezeer Holland een zwaardleen was en zij dus geen regt op de regering hadden. Op blz. 295[o] wordt THOMAS A KEMPIS de schrijver van de *Imitatio Christi* genoemd. Dit is volgens de laatste onderzoekingen zeer onwaarschijnlijk. Op blz. 310[o] wordt gesproken van *armborstschutters.* Dit zijn zeker *kruisboogschutters.* Op blz. 329[a] staat dat de *Siberiërs* met de Hongaren vereenigd de Tur-

ken beoorloogden. Dit zijn zeker de *Serbiërs*. Op blz. 375 * wordt de tegenspoed der Spanjaarden alleen aan de verdediging van Alkmaar toegeschreven. De slag op de Zuiderzee en de heldendaden der Watergeuzen op de Zeeuwsche stroomen hadden er ook een groot deel aan. Op blz. 417 * staat dat de onbekrompenste staatkunde tevens de *edelste* is. Dit is zeker waar, doch de bedoeling is gewis de *voordeeligste*. Op blz. 422 * staat dat Jakobus II. bij den zeeslag van la Hogue *tegenwoordig* was. Hij stond op het strand er naar te kijken. Op blz. 426 * wordt van het *Kabaalministerie* als van eene bekende zaak gesproken. De oorsprong van dien naam had moeten verklaard worden. Op blz. 457 staat dat Nadershah een Afgaan was, en op blz. 492 *, dat hij een Turkoman (geen Afgaan) was. Wat is hier de waarheid? Die ligt toch niet in 't midden, even als HORATIUS *Lucanus an Apulus anceps?* Op blz. 522 * staat dat NAPOLEON de inwoners van Kairo won door zich voor een Musulman uit te geven. Evenwel staat er dadelijk daarop dat zij opstonden. Ik heb onlangs eene aankondiging van een Arabisch werk over de expeditie van NAPOLEON gelezen, waaruit bleek, dat de Arabieren om dat voorgeven gelagchen hadden. Op blz. 549 * staat, dat SCHILL voor de *Hollanders* bezweek. De soldaten heetten Hollanders, maar waren geen echte Batavieren. Op blz. 558 * staat, dat Holland zonder strijd door de geallieerden bezet werd. Er had moeten bijstaan, dat het volk reeds was opgestaan, de Franschen verdreven had en WILLEM VAN ORANJE had ingeroepen. Op blz 563 * staat; dat BLUCHER te Parijs eene toevlugt in Amerika kwam zoeken. Dit is echter alleen een stijlfout. Op blz. 567 * staat *vruchtgevolg*. Wat is dat? Op blz. 619 * staat, dat niet alleen de *natuur- wetenschappen* maar ook de *wetenschappen van den geest* in den laatsten tijd geweldig zijn vooruitgegaan. Het eerste is waar, maar het laatste twijfelachtig. Wij weten tegenwoordig beter dan vroeger, dat wij niets weten. Dit is alles.

Deze aanmerkingen zullen zeker door niemand voor te ver

gezocht gehouden worden. Wij bekennen echter, dat de zoodanige op alle boeken te maken zijn. Wij wenschen den heer van os toe, dat er spoedig een tweede druk moge noodig worden, waarin hij ze, voor zoover zij hem oorbaar voorkomen, kunne gebruiken.

D. BURGER.

LEIDDRAAD bij de studie der NATUURKUNDE, door Dr. A. VAN OVEN; Leiden, Firma JAC^{s}. HAZENBERG, CORN^{s}.ZOON, 1862. Klein 8°. 1 en 2 aflev. 221 p.

Zij, die aan eene hoogeschool studeren, hebben dikwijls de gewoonte om dat, wat zij op een college gehoord en later in een leerboek nog eens bestudeerd hebben, te »repeteren". De vroeger behandelde onderwerpen worden nog eens vlugtig één voor één nagegaan, de belangrijkste en moeijelijkste punten goed bewerkt, en hetgeen in het geheugen moet blijven, wordt nog eens opgewarmd. Deze wijze van studeren wordt vooral gevolgd, bij het ophanden zijn van examens, die noodzakelijke, kwade dingen, welke iemand er zoo ligt toebrengen een geheugen werk te maken van eene zaak, waarbij een goed begrip en een heldere blik eerste vereischten zijn. Repeteren is buiten twijfel goed, maar het moet met verstand gedaan worden, en ontaardt zoo ligt. Vooral gebeurt dit dikwijls bij hen, die wis- of natuurkunde louter als hulpwetenschap moeten beoefenen, omdat juist die vakken dikwijls zoo weinig in den smaak vallen van hen, die ze niet kunnen ontberen. De Heer V. OVEN heeft (zie zijne inleiding) eene goede wijze van repeteren door zijn werkje willen bevorderen. De inrigting van zijn boekje is daarvoor wel geschikt. Zij is nagenoeg die, welke wij in de »Herinneringsregelen der scheikunde van TH. SCHRAMM," vertaald door Dr. P. J. HOLLMAN, verschenen in 1857 of 1858, aantreffen. De verschillende hoofdstukken der proefondervindelijke natuurkunde worden achtereenvolgens behandeld, de definities zonder veel omhaal van

woorden gegeven, eene groote reeks van feiten wordt, zoo noodig met eene korte verklaring medegedeeld. Men vindt er vele formules in, om welke te verstaan men de beginselen der goniometrie moet kennen. De algemeen gebruikte hypothesen worden medegedeeld en uiteengezet en nog vele zaken, werktuigen, proeven, enz. genoemd. Hier en daar staan tusschen den tekst voorbeelden ter opheldering, en aan het einde van elke paragraaf vindt men eenige vragen en vraagstukken, waaraan de lezer zijne verkregen kennis kan toetsen.

Veel goeds, maar ook veel van het tegendeel is er in het werk van den heer v. o. te zien. Ik kan niet verzwijgen, dat de eerste aflevering een' slechten indruk maakt, maar dat daarentegen in de tweede zeer vele goede en lofwaardige bladzijden gevonden worden. De onderwerpen elektriciteit en galvanisme zijn blijkbaar met ingenomenheid en voorliefde behandeld, vele gedeelten van de mechanika dragen echter de kenteekenen eener minder hartelijke belangstelling; terwijl het mij spijt op vele punten door het geheele werkje heen, eene zekere vlugtigheid en slordigheid te bespeuren, die men uit eerbied voor de wetenschap verfoeijen en ten strengste afkeuren moet.

De volgende plaatsen ontleen ik aan het werkje, om mijne beweringen te staven.

Op de eerste bladzijden vindt men een paar voorbeelden van slechte definities. Zoo b. v. op pag. 1. »Een vloeibaar ligchaam daarentegen, neemt den vorm aan van het vat, waarin men het giet, zonder eenige moeite (!) zijn de deeltjes van elkaâr te scheiden, en houdt men het vat het onderste boven dan valt het er niet als (!) een klomp maar in druppels uit."

Zonder van de slechte interpunctie te spreken, vraag ik, of eene dikke taaije vloeistof de opgenoemde verschijnsels vertoont?

Op pag. 14 staat, nadat er op de omstandigheid is gewezen, dat de aarde alle ligchamen om ons heen aantrekt: Men heeft deze aantrekking den bijzonderen naam van zwaartekracht

gegeven", en in den daarop volgenden regel: »Zwaartekracht is de kracht, waarmede de aarde elk atoom van een ligchaam naar zich toe trekt."

De tweede definitie is voor dubbele uitlegging vatbaar. »De kracht, waarmede de aarde trekt", kan beteekenen: de kracht, ten gevolge waarvan de atomen zich naar de aarde bewegen. In dezen zin is de definitie slechts in den vorm van de eerste verschillend en dus overbodig. Maar het kan ook beduiden: de grootte der kracht; dan is de tweede definitie met de eerste in strijd, en mogen zij niet naast elkaâr geplaatst worden.

Op pag. 16 leest men »dat een atoom koper even zwaar is als een atoom papier. Een stuk koper, dat tienmaal meer atomen bevat, dan een stuk papier, weegt ook tienmaal zooveel". Als de heer v. o. van deze meening is, moest hij eerst een boek over de scheikunde in het licht gegeven hebben, waarin hij de aequivalentgetallen, de atoomgewigten en daarmede de geheele theorie der scheikunde, zooals die tegenwoordig door de voornaamste geleerden wordt aangenomen, omverwierp en tot hersenschimmen maakte.

Op pag. 98 wordt geleerd, dat alle ligchamen tijdelijk in eenen toestand kunnen geraken, waarin zij ons eigenschappen vertoonen, die zij vroeger misten .... In dien toestand noemt men hen geïlectriseerd". De onbekende oorzaak dier eigenschappen »noemt men Electriciteit".

Een dronken mensch is dus geëlektriseerd.

De volgende plaats is van de door mij besproken slordige behandeling een staaltje. Pag. 33 staat: »De slinger is een stoffelijk punt, dat......; b. v. een draad, waarvan......" Zij blijkt ook uit hetgeen men over de botsing vindt opgegeteekend. Zonder eerst te zeggen, dat hij met de onveerkrachtige botsing zal aanvangen, behandelt de schrijver deze. Wat of hierbij onder »de kracht van den schok" wordt verstaan, die »de gemeenschappelijke snelheid veroorzaakt na den schok,". begrijp ik niet.

Maar de formule voor S op pag. 25 is geheel verkeerd aldus:

$$S = \frac{v(m - m')}{m + m'}.$$

m is hier de massa van een veerkrachtigen bal, die tegen een vasten veerkrachtigen muur van de massa m' botst. Volgens haar zoude dezelfde bal, met dezelfde snelheid (v) tegen twee verschillende muren achtereenvolgens botsende, met verschillende snelheden terugkaatsen. Dit is eene onwaarheid. De formule is aldus;

$$S = \frac{2m'v' + v(m - m')}{m + m'} = \frac{2v' + v\left(\frac{m}{m'} - 1\right)}{\frac{m}{m'} + 1}$$

Stelt men v' (snelheid van den muur vóór den schok) en $\frac{m}{m'}$ insgelijks gelijk nul, dan wordt $S = -v$, hetgeen aanduidt, dat de bal met dezelfde snelheid terugkomt welke hij vóór den schok had.

Uit de groote hoeveelheid aanmerkingen, die ik nog heb, wil ik er nog slechts eenige aanvoeren. Op pag. 12 leze men voor »eene zware vloeistof", eene vloeistof, waarop geene andere uitwendige krachten werken, dan de zwaartekracht.

Op pag. 17 beduidt een »hol plankje", een plankje, met eene ronde opening er doorheen. Op pag. 26 is vergeten te zeggen, dat de formule $\frac{S^2}{R}$ eigenlijk de versnelling is, maar voor de eenheid van massa de middelpuntvliedende kracht aanduidt. Men kan niet beweren, zooals de schrijver op pag. 3 doet, dat de ligchamen, in 't algemeen gesproken, door verwarming in vloeistoffen, en deze »op hare beurt" in dampen overgaan; men mag dit wel veronderstellen. Op pag. 155 is de fundamentale proef van Oersted onduidelijk uitgelegd, terwijl ook de elektrophoor eene meer duidelijke explicatie noodig heeft, dan van hem is gegeven op pag. 124. Ook doet de heer v. o. soms dwaze vragen, b.v. pag. 27: hoe

komt het, dat alle ligchamen even zwaar zijn? of geeft hij bewijzen op als, op pag. 3 voor de veerkracht, de bekende proef met den ivoren bal, die men op een met vet besmeerde marmerplaat laat neervallen. Deze proef dient niet om de veerkracht te bewijzen, maar om de vormsverandering aan te toonen, bij de veerkrachtige botsing. Zouden er geen geschiktere voorbeelden te vinden zijn, als b. v. voor de traagheid op pag 3? Daar staat als zoodanig: »Voor of achter uitvallen in een rijtuig; ruiter, die over den kop van zijn paard valt."

Gelukkig kan ik op zeer goede plaatsen in het werk wijzen, zoo als de verklaring van de galvanische cel en hare werking, de uitdrukkingen voor de elektromotorische kracht voor de elementen van Wollaston, Daniell, Bunsen en Grove, en vele andere gedeelten, voornamelijk in de 2de aflevering. Van de drie »zinstorende drukfouten" welke worden opgegeven is er echter één onvolledig.

Het werkje van den heer v. OVEN, zal echter evenals anderen van dien aard, naar mijne meening, niet veel nut stichten, en voorziet ook niet in eene bestaande leemte. Ik geloof niet dat het goed is, door zulke werken het repeteren te bevorderen, zooals de heer v. OVEN dat gelooft. Integendeel, zulke werken zijn het juist, welke tot het zoogenaamde »pompen" aanleiding geven, daar de student, die er zijne toevlugt toe neemt, dit gewoonlijk doet, uit vrees van meer dan noodig is, te werken, en ze als een soort van redmiddel beschouwt, als hij geene geregelde studie heeft gemaakt, in den daarvoor bestemden tijd. In de inleiding zegt de schrijver nog een tweede doel te hebben. Hij meent zijn werkje als »leerboekje" bij het middelbaar onderwijs te mogen aanbevelen. »De onderwerpen," zegt hij, »die door den Docent op de les breedvoerig zijn behandeld, vindt men juist zóó kort, dat men ze kan leeren en onthouden, (let wel!) zoo men ze begrepen heeft, terwijl men ze, zoo dit niet het geval is, onmogelijk machinaal uit het hoofd kan leeren."

Hieruit volgt, naar mijn bescheiden oordeel, dat, zoo men het boekje niet begrepen heeft, de schuld niet aan het werkje ligt, maar hieraan, dat men van te voren de behandelde onderwerpen niet heeft gevat. Ik geloof echter niet dat het juist als »leerboek" voor het middelbaar onderwijs geschikt is. Heeft het wel in het oorspronkelijke plan van den heer v. o. gelegen, of is het eerst onder het schrijven van de inleiding bij hem opgekomen, het werkje voor het middelbaar onderwijs aan te bevelen?

Ik wensch ten slotte den heer v. o. toe, dat hij spoedig zijn naam op een betere wijze handhave, dan door zijn »Leiddraad" is geschied.

F. G. GRONEMAN.

Gleanings in Englisch Prose, D. HOEKZEMA. Groningen, J. B. WOLTERS. 1862.

De schrijver van »Gleanings" zegt in zijn voorberigt, dat hij zich van het groot aantal schoolboeken voor Engelsche proza en poëzij niet heeft laten terughouden, zijnen collegas deze verzameling van stukken, aan de beste hedendaagsche Engelsche en Amerikaansche prosateurs ontleend, aan te bieden.

En mijns inziens heeft hij ons door de uitgave van genoemd werkje eene wezenlijke dienst bewezen. Want niet alleen bevat het eene groote en aangename verscheidenheid van nuttige en onderhoudende stukjes en zijn o. a. MOTLEY, CARLYLE en PRESCOTT niet vergeten, doch ook tevens wordt der jeugd eene groote partij stukken uit verschillende werken van DICKENS ter vertaling aangeboden, en ik meen het er voor te mogen houden, dat voor eenigzins gevorderde leerlingen geen prosateur zoo boeijend en zoo leerrijk is als de schrijver van PIKWICK en DAVID COPPERFIELD; geen der Engelsche schrijvers verstaat beter dan hij den volkstoon, niemand geeft het Engelsche leven en zijne eigenaardigheden met zooveel juistheid terug. Zijn Engelsch is geheel verschillend van dat van W. IRVING en THACKERAY.

Ik wensch den schrijver met zijne bloemlezing geluk en twijfel er ook niet aan, of zoowel aan zijn' wensch, zijn werkje eene tweede uitgave te zullen zien beleven, als aan zijn

verzoek om »by and by" de eene of andere opmerking te mogen ontvangen, zal voldaan worden.

Ik zelf b. v. zoude gaarne gezien hebben, dat de Heer H. zijn werkje hier en daar met taalkundige opmerkingen en vragen voorzien; het stukje »Night" vóór N°. 10, en N°. 27, ook meer naar voren geplaatst hadde, daar ik zoowel N°. 13 N°.27 voor gemakkelijker houd dan »King Alfred." Daar ik een- maal op deze wijze aan het rangschikken ben, zoude ik nog vele veranderingen van dien aard willen voorslaan, doch misschien zal de heer H. mij wenschen te zeggen, dat hij geen plan had eene in moeijelijkheid opklimmende reeks van stukken te geven. De 7 stukjes, waarmede hij zijn werkje opent, lieten echter, mijns inziens, eene soort van »Gradations" verwachten. Nu zal het aan den docent overgelaten moeten worden, hier en daar voor beginners een gemakkelijk stukje uit te kiezen.

Zutphen, 1 *October* 1862.

B. DINGEMANS.

Engelsche Vertaaloefeningen, door A. B. MAATJES. Amsterdam, GEBHARD EN C°.

Under this title Mr. A. B. MAATJES, has published a very interesting collection of pieces for translation from Dutch into English; the subjects selected being chiefly from Natural-History, Geography and History, a few articles on Miscellaneous topics are not wanting. The book is got up in the best style and is cheap, two properties which make it recommendable to every student. Nevertheless I take the liberty to make a few remarks on the Preface to the work alluded to and another little book which the author has published in connection with it. Mr. MAATJES says in his Preface, he thinks he has rendered his fellowteachers a very great service by publishing the *Key* to these translations, adding that he is well aware of the fact that in England such Keys are exclusively made accessible to masters, but that he himself does not see the utility of this practice. A good teacher — such is the drift of his argument — soon discovers whether a boy makes use of a Key or not and may interfere there and then. Now, though certainly desirous of being one of that class of masters »who look with their own eyes" (to adopt Mr. M's expression) I cannot do otherwise than express the sincere desire that no Keys existed at all or that the publishers of school-books followed the example of England in this respect. I have quite recently made the experience that several boys made use of

Mr. M's Keys for the translation of Mr. M's book, and have observed that boys may make use of Keys for a considerable length of time without the master's perceiving it, especially in large classes which make it a matter of great difficulty, if not quite impossible, for the master to go through each boy's written work separately. A stupid boy will of course copy stupidly from a Key, i. e. verbatim; a sharp boy copies in such a manner that it may take a master a considerable amount of observation before he is able clearly to prove the deceit. Mr. M. seems not to have thought of those sharp boys, or perhaps he is unwilling to believe in their existence. I therefore recommend the adoption of the Englisch custom of withholding the Key from pupils, not only with reference to English books for translation, but also to any and every similar work, in whatever language it may be written.

Zutphen,
December 12, 1862.

B. DINGEMANS.

Geschiedenis der Oudheid. De Oostersche Volken en Griekenland, in hoofdtrekken, met gestadige verwijzing naar de bronnen, door Dr. J. A. WYNNE, Rector van 't Stedelijk Gymnasium te Groningen. Groningen, de Erven C. M. VAN BOLHUIS HOITSEMA. 1863.

Weinige weken geleden verscheen van onzen kundigen geschiedvorscher WYNNE het hier bovenstaande werk, hetwelk gewis door het geletterde publiek met de grootste belangstelling werd ontvangen; die belangstelling wordt bij de lezing niet te leur gesteld en wij wenschen den geachten schrijver geluk met den door hem volbragten arbeid. Hij zegt zelf, dat het slechts een gedeelte van zijn' voorgenomen arbeid is, en later, wie weet wanneer, het overige zal volgen, doch het boek, zooals het daar ligt, is op zich zelf een fiksch geheel, dat door niemand onvoldaan uit de handen zal worden gelegd.

Door deze uitgave, meenen wij met den schrijver, dat de weg gebaand wordt om ook voor Nederlanders eene degelijke geschiedenis der oudheid te leveren, zoodat er ten minste na de verschijning van dit werk niet altijd meer kan geklaagd worden, dat wij in onze taal geen enkel oorspronkelijk werk over dat gedeelte der historie bezitten. DORNSEIFFEN, zelfs ENGELEN, en anderen zijn te zeer verouderd of voldoen niet

meer aan de eischen van den tijd, welke op elke wetenschap de kritiek wil zien toegepast, zoodat WYNNE's boek gewis velen een welkome gids zal zijn in den doolhof der vaak zeer tegenstrijdige berigten, welke er over deze of gene zaak gegeven werden. Men behoeft daarvoor het boek slechts op te slaan om al aanstonds gewaar te worden met welk eene voorzigtigheid, maar ook met welk eene grondige studie er te werk wordt gegaan bij het behandelen der meest twijfelachtige geschiedenissen en feiten. Vooral zijn in dit opzigt degelijk behandeld de zeer duistere geschiedenis van Assyrië en Babylon; meesterlijk is er bij de Aegyptische geschiedenis gebruik gemaakt van het nieuwste, dat daarover aan het licht gekomen is; ook in de historie der Israëliten en Perzen werden vele, in weinige vrij uitgebreide schoolboeken slecht of in het geheel niet behandelde punten op flinke wijze opgehelderd; maar waarop de schrijver vooral zich heeft toegelegd is de geschiedenis van Griekenland. In een betrekkelijk kort bestek wordt ons daar al het wetenswaardige bij elkander gegeven, wat slechts met moeite in werken van grooteren omvang kan gevonden worden. Hierbij zijn ook weder de beste en nieuwste bronnen gebruikt, alleen misten wij LEAKE en CRUSIUS, die beiden zulke voortreffelijke zaken over topografie en geschiedenis schreven, doch het was ook niet mogelijk *alles* te gebruiken. — Het kan niet anders of een werk, dat op deze wijze is ingerigt, waar de oudste en de nieuwste bronnen met elkaâr vergeleken en aan elkander getoetst worden, moet goed en nuttig zijn; het is daarenboven in een' aangenamen stijl geschreven, zoodat wij ons voorstellen, dat het voor ieder, die aanspraak maakt op eene beschaafde opvoeding met genoegen en vooral met vrucht zal gelezen worden.

Het kon uit den aard der zaak geene beoordeeling worden, welke wij hier nederschreven; bij een werk van zulken omvang, voor welks uitvoering de schrijver met zóóvele zwarigheden te kampen en zóóveel studie te maken had is het eene

bepaalde onmogelijkheid om na verloop van weinige weken »gegronde en weloverwogen aanmerkingen" te maken, al zou zulks den schrijver »ook met het oog op het vervolg, hoogst aangenaam zijn."

Wij wilden slechts den eersten indruk terug geven, welke het boek bij eene eerste, doch bedaarde nalezing op ons maakte, en daarna kan het nu ook niet anders of wij hebben alle reden om ons te verblijden, dat Dr. WYNNE onze literatuur met zulk een boek verrijkt heeft, terwijl wij het uit volle overtuiging vooral aan de leerlingen der bovenste klassen van Gymnasia en aan studenten aanbevelen.

H.

BLOEMLEZING uit MIDDELNEDERLANDSCHE DICHTERS, bijeenverzameld door Dr. E. VERWIJS, leeraar in de Nieuwe Talen en Geschiedenis aan het Gymnasium te Franeker. Drie deelen, Zutphen, W. J. THIEME en Cie.

De tegenwoordige Archivaris van Friesland verigtte zeker een nuttig werk toen hij het hierboven aangekondigde boek uitgaf. In zijn voorbericht zeide hij daartoe te zijn »opgewekt, wanneer hij zag dat er eene wezenlijke behoefte aan eene geschikte handleiding bij de Akademische lessen bestond", en gewis had hij daarin gelijk, doch ook moet zulks het geval zijn bij meer uitgebreide Gymnasiën, waar in de hoogste klassen de leerlingen reeds bekend gemaakt worden met de schoonheden uit onze Middelnederlandsche poëten. Al verzamelde hij dus die gedichten niet voor Gymnasiën, zoo zijn zij toch daar zeer aanbevelenswaardig, omdat er geene boeken van dien aard bestaan, welke met vrucht kunnen gebruikt worden, behalve misschien eenige kleinere en onvoldoende werkjes van minder omvang of van minder gezochte keuze.

Het eerste gedeelte *de Ridderpoëzij* bevat stukken uit den Reinaert, uit de Karel- en Arthurromans, uit de klassieke sagen over den Trojaanschen oorlog en Alexander den Groote, en eindelijk uit et overbekende gedicht Floris ende Blanchefloor; in een tweede gedeelte worden proeven geleverd van *geestelijke* en *burgerlijke poëzij*, waarbij Sint Brandaen

en Theophilus op den voorgrond treden, terwijl Jacob van Maerlant en zijne school eene groote rol spelen; eenige leerdichten besluiten dit deel. De *Mengelpoëzij* in het derde deel bevat stukken van Pieter van Iersele, Hein van Aken, Willem van Hildegaersberg en Dirc Potter, gevolgd door *legenden*, *lyrische poëzij*, welke weder in wereldsche en geestelijke liederen onderscheiden wordt, en eindelijk door een paar karakteristieke voorbeelden van de *dramatische poëzij* dier dagen. Dit is de korte inhoud van de tot nog toe verschenen deelen, doch onmogelijk kan dit een geheel uitmaken, al wil de schrijver het ook als een toevoegsel op het voortreffelijke werk van den hoogleeraar Jonckbloet over de Geschiedenis der Middelnederlandsche letterkunde beschouwd hebben, zoo hij niet gestand is aan de in zijne voorrede gegeven en, naar wij vernemen, weldra te vervullen belofte, dat »eindelijk het geheel zal besloten worden met een vierde stuk, hetwelk uit een woordenboekje voor de drie deelen en eene beknopte Grammatica zal bestaan." Zonder dit is het moeijelijk niet alleen om al het goede, dat in zijn' arbeid gelegen is, genoegzaam te waardeeren, maar tevens zal het voor menigeen ondoenlijk zijn om zonder dien met verlangen verwacht wordenden arbeid, zich behoorlijk rekenschap te geven van allerlei uitdrukkingen en zamenstellingen, welke zoozeer van de thans gebruikelijke afwijken.

Van harte hopen wij dus dat Dr. VERWIJS spoedig het bewijs levere dat zijne beloften niet ijdel zijn, en hij daardoor eene eerste schrede zet op eene baan, welke hier te lande nog zoo weinig of in het geheël niet betreden werd, door eene spraakkunst te schrijven van een der oudste dialekten onzer schoone moedertaal; »zonder grammatische handleiding toch" zeide hij zelf, »tast men steeds in het donker rond, en is niet in staat dan of door eigen aanteekening of door het naslaan van grootere werken zich een eenigzins helder denkbeeld van de eenvoudigste vormen te geven, voor welke moeite de aanvanger gewoonlijk terugdeinst." Hij heeft

dus zelf redenen genoeg aan de hand gedaan (en dat reeds in 1858) om van hem te kunnen verlangen dat zijne spraakkunst verschijne; wij zeiden het echter reeds dat dit ontbrekende gedeelte waarschijnlijk spoedig het licht zou zien ; de Bloemlezing kan er niet anders dan door winnen, en zoo zij soms nog weinig aan Gymnasiale inrigtingen gebruikt wordt, zal dit waarschijnlijk meer het geval worden na het verschijnen van het verlangde stuk, evengoed als zulks nu reeds aan enkele hoogescholen geschiedt.

H.

LATIJNSCH LEES- en VERTAALBOEK van Dr. F. ELLENDT. Naar de 14de uitgave vertaald en bewerkt door Dr. E. MEHLER. Brielle, J. J. HOFSTEDE, 1862.

Het is mijn plan niet eene »Selbstanzeige" te schrijven in den geest der stukken, die de lektuur der Göttinger Gelehrte Anzeigen, toen K. F. HERMANN en SCHNEIDEWIN daarin hunne kritische Breve's afkondigden, een tijd lang zoo vervelend maakten. Ook schrijf ik deze regelen niet om, hetgeen ten onzent niet zonder voorbeeld is, onder den schijn van gemoedelijke bespiegelingen over den eigen arbeid insinuatiën tegen anderen aan den man te brengen. Ik wensch slechts voor hen, die soms het door mij bewerkte boekje mogten gebruiken, een enkel woord te voegen bij hetgeen ik in de voorrede daarvan reeds gezegd had. Ik had daar al het *pater peccavi* aangeheven over de minder naauwkeurige korrektie van sommige bladen, maar tevens de redenen blootgelegd, waaraan dit te wijten was. GÖTHE zegt; »Es liesse sich Alles trefflich schlichten, Könnte man die Sachen zweimal verrichten". Gedeeltelijk althans valt mij dit geluk te beurt; want op mijn verzoek aan de redaktie dezer jaarboeken, een lijstje der fouten, die ik bij herhaalde lezing ontdekt had, op eene zoo geschikte en voor mijne ambtgenooten zoo toegankelijke plaats te mogen mededeelen, is eene gunstige beschikking gevolgd.

Blz.	6	regel	25	*staat:*	steenachtig	*lees:*	steenen
»	15	»	23	»	dwaas	»	dom
»	20	»	32	»	vorderen	»	vorderen, eischen.
»	21	»	26	»	duren	»	harden
»	22	»	19	»	vervolgen	»	opvolgen
»	26	»	27	»	onedel	»	onedel, onbekend.
»	35	»	2	»	*frates*	»	*fratres.*
»	36	»	3	»	overal	»	overal waar

Blz.	36	regel	13	*staat :*	*Ailae*	*lees :*	*Aliae.*
»	47	»	2	»	*honines*	»	*homines.*
»	52	»	17	»	de wijze	»	de wijze, de maat.
»	67	»	18	»	groeijen	»	groeijen, toenemen.
»	»	»	20	»	totdat	»	totdat, zoo lang als.
»	85	»	3	»	spel	»	spel, de spot.
»	87	»	14	»	gelid	»	lid
»	95	»	25	»	*effrenatum*	»	*effrenatam.*
»	97	»	35	»	betalen	»	los maken, betalen.
»	103	»	6	»	binnentreden	»	buitentreden
»	»	»	19	»	*caelefacta*	»	*calefacta.*
»	112	»	24	»	ondeugd	»	ondeugd, het gebrek
»	»	»	32	»	*pugugit*	»	*pupugit.*
»	117	»	16	»	mossel	»	mossel, schelp.
»	120	»	23	»	*aquis*	»	*agris*
»	127	»	26	»	dat [1])	»	dat
»	»	»	30	»	jaren	»	jaren [1])
»	148	»	2	»	*indixeruut*	»	*indixerunt.*
»	153	»	7	»	*ambulavimus*	»	*ambulabimus.*
»	155	»	20	»	*dubie*	»	*dubius.*
»	»	»	21	»	gissen	»	gispen.
»	156	»	24	»	voortdurend	»	voortdurend, zamenhangend.
»	159	»	20	»	verblijd	»	verblijd, heugelijk.
»	194	»	31	»	*secus*	»	*serus.*
»	197	»	32	»	*Cuum*	»	*Quum.*
»	207	»	18	»	*nimium*	»	*nimius.*
»	219	»	15	»	*protraxerunt*	»	*pertraxerunt.*
»	229	»	34	»	*covabant*	»	*vocabant.*
»	231	»	6	»	*consilio*	»	*concilio.*

Voorzeker een lang zondenregister, dat welligt nog niet eens volledig is! Het tweede gedeelte van het boekje, dat ik zelf heb kunnen corrigeren, is mij gebleken door fouten veel minder ontsierd te zijn. Dit is nu wel geene verontschuldiging; en zoo mij iemand, zelfs na deze biecht het Κλέων Προμηθεὺς μετὰ τὰ πράγματα toevoegde, dan zou dat wel geene zeer vriendelijke, maar desniettemin eene ware opmerking zijn.

Sneek Jan. 1863. E. MEBLER.

Latijnsch Lees- en Vertaalboek van Dr. F. ELLENDT. Naar de 14e uitgave vertaald en bewerkt door Dr. E. MEHLER. Brielle, J. J. HOFSTEDE. 1862.

Sedert het eene mode onder de geleerden geworden is, het eene of andere leerboek de wereld in te zenden, niet zoo zeer om te voorzien in eene lang gevoelde behoefte der onderwijzers of leerlingen, als wel in die van den bewerker of uitgever, sedert dien tijd ontvang ik geen leerboek ter inzage, of ik zoek het eerst op den titel, door de hoeveelste Hoogduitsche uitgave, de kooplust moet opgewekt worden. Men mag echter hopen, dat de overtuiging meer en meer veld zal winnen, dat een herhaalde druk van eenig werk in Duitschland eene aanbeveling van dat werk *kan* zijn, zonder dat daarom de Nederlandsche bewerking met het oorspronkelijke gelijk staat, en dat in een rijk, waarin ruim 37 millioenen zeer onderscheidene Duitschers zijn, gewis geen zoo ellendig prul kan gedrukt worden, of het zal nog genoeg koopers vinden. Wat gebeurt niet in ons kleine land? Dr. MEHLER schijnt die methode van aanbeveling dan ook niet meer zoo geheel pluis te vinden, en laat het daarom aan de scherpzinnigheid van den lezer over uit te maken, onder hoe veel millioenen menschen het oorspronkelijke werk zoo veel aftrek gevonden heeft. Dit nieuwtje spoorde mij aan het open te snijden en hier en daar eens in te zien. Al aanstonds vond ik geene loffelijke overeenkomst in de spelling. Zoo staat, om van *kwestieus* en *lectuur* in de Voorrede (bl. IV.)

niet te gewagen, op bl. 1 r. 5 b. *Praedicaat;* bl. 14 r. 4 o. *Comparatie:* bl. 19 r. 10 b. *Conjugatie*, en zoo elders; bl. 20 r. 7 b. *Object;* bl. 147 r. 9 o. *Objekt*, en zoo ook bl. 299; bl. 68 r. 7 o. en vervolgens *Construktie;* bl. 135 r. 6 en 7 o. *Subjekt* en *Praedicaat* eendragtig bij elkaar; bl. 157 r. 9 o. *vakantie;* bl. 253 m. *Conjunctiën;* bl. 12 r. 11 b. *autorum*, en zoo ook vervolgens, en toch bl. 27 r. 6 b. *auctumno*, bl. 78 r. 10 o. en elders *auctoritas;* bl. 248 r, 2 o. *candidaat;* enz.

Intusschen had ik ook eenige andere punten aangeteekend, en na die vlugtige inzage zoude ik het boek, zoo niet slechter, zeker toch ook niet beter dan andere soortgelijke, bij het corps der figuranten in de kast gezet hebben, ware ik niet door de Redactie van dit Tijdschrift uitgenoodigd geweest, er eene recensie van te geven. Ik zocht dus in de Voorrede naar eene aanwijzing van het plan, dat men zich had voorgesteld, om dan te zien, of de uitvoering daaraan beantwoordt. Dr. MEHLER zelf erkent, dat de hier gevolgde methode niet nieuw is, en wat voorts als het eigenaardige dier methode opgegeven wordt, dit moet het eigenaardige van elk bruikbaar leerboek zijn. Het is ook minder mijn plan, de hier gevolgde methode dan wel de wijze van uitvoering te beoordeelen, en dus zal ik mij tot slechts ééne aanmerking op elke hoofdafdeeling, Etymologie en Syntaxis, bepalen.

I. Waarom worden de Pronomina nergens afzonderlijk behandeld, maar nu eens als bekend, dan weder als onbekend aangenomen? In het 1ᵉ stuk, bl. 1, wordt *alius* opgegeven; in het 2ᵉ, bl. 2, *ille* en *tuus*, maar *ego* ontbreekt, en *hic* zoekt men hier zoo wel als in het 3ᵉ, 4ᵉ, 5ᵉ en 6ᵉ te vergeefs, terwijl *ille* in het 4ᵉ nogmaals wordt opgegeven. In het 6ᵉ, bl. 6, moeten behalve de reeds genoemde, ook *tu* en *meus* bekend zijn. In het 14ᵉ, bl. 13, wordt *ipse*, en in het 15ᵉ, bl. 14, *vester* opgegeven, doch in het 19ᵉ, bl. 18, *qui* vermist. Vervolgens worden door het geheele boek Prono-

mina opgegeven, b. v. bl. 36 *quinam;* bl. 124 *egomet* en hier zoo wel als bl. 201 *quidam;* bl. 155 en 192 *uter;* bl. 172, 194 en 248 *quidquid;* bl. 191 en 251 *numquid;* bl. 211 *uterque;* bl. 232 *quisquis;* bl. 240 *quispiam;* bl. 242 *quisnam;* bl. 243, 228 en 252 *quisquam;* bl. 248 *quicunque;* bl. 251 *numquis;* bl. 252 *alteruter;* bl. 255 *ambo;* bl. 300 *cujas;* bl. 337 *quivis;* enz.

II. Op bl. 160 leest men: »Accusativus bij de namen van steden en landen, enz.," maar naar den Genitivus en Ablativus bij de namen van steden zal men vergeefs zoeken. En toch is het voor den leerling vrij wat gemakkelijker den eersten, dan de beide laatste regels zich eigen te maken, terwijl er in dit boek plaatsen genoeg voorkomen, waar hem die kennis te stade zou komen. Wel wordt reeds op bl. 71, in het 67ᵉ stuk, *Romae* in eene aanteekening door »te Rome" vertaald, maar moet nu »te Athene," in het Nederlandsche gedeelte van datzelfde stuk, *Athenarum* heeten? En wat te doen met »van Athene" in het 3ᵉ stuk op bl. 80, of met *Athenis* en »in Athene" op bl. 116 en 117? Op bl. 123 heeft de leerling eene schoone gelegenheid om zijne scherpzinnigheid aan *Corintho* te toetsen, zoo hij niet toevallig in het Nederlandsch gedeelte ziet, dat »van Corinthe" door den Ablativus vertaald wordt. Op bl. 127, in het 40ᵉ stuk, moet de leerling weten, dat *Corinthi* »te Corinthe," op bl. 164, in het 29ᵉ stuk, dat *Arimino* »van Ariminum," en »van Neapolis" *Neapoli* heet. Op blz. 174, in het 39ᵉ stuk, moet *Syracusis* »van Syracuse, op bl. 185, in het 49ᵉ stuk, daarentegen »in" of »bij Syracuse" beteekenen. En zoo stelt men verder, dat de leerling wel zal weten, dat op bl. 122 *Delphis* »te Delphi;" op bl. 223 *Athenis* »te Athene;" bl. 224 *Megaris* »van Megara," en *Ephesi* »te Ephesus;" bl. 226 *Zama* »van Zama;" bl. 233 *Alexandriae* »te Alexandrië; bl. 240 *Athenis* »van Athene," en *Argis* »te Argos;" bl. 306 *Roma* »van Rome;" bl. 309 *Mediolani* »te Milaan;" bl. 343 *Aegis* »te Aegae;" enz. moet vertaald worden.

Voordat ik nu mijne bevinding van het eigenlijke werk mededeel, zal ik nog eenige zinsneden uit de Voorrede aanhalen, opdat het des te duidelijker blijke, of de daar verkondigde theorie behoorlijk in praktijk is gebragt.

a.) In die Voorrede (bl. IV.) staat: »men beginne met het eenvoudigste, en voege daar niets nieuws bij, voordat dit goed begrepen en verteerd is." Achter die zinnen, waarin de opvolging van dien regel vergeten is, zal ik (a.) zetten.

b.) Op bl. V leest men: »Op ieder stuk ter vertaling uit het Latijn in het Nederduitsch volgt een stuk ter overzetting uit het Nederduitsch in het Latijn; den leerling wordt daarin de gelegenheid aangeboden, om zich van de woorden, die hij geleerd heeft, terstond tot zamenstelling van nieuwe zinnen te bedienen." Somtijds zal het voor den leerling voordeeliger zijn, om met het tweede stuk te beginnen, omdat hij daar wel eens hulpmiddelen vindt voor de Latijnsche zinnen in het eerste stuk, waaraan hij anders kop nog staart zal vinden. Zulke zinnen zullen met (b.) gemerkt worden.

c.) Op diezelfde bladzijde vinden wij verder: »Om den leerling tevens reeds vroeg eenige aanleiding tot de lectuur der schrijvers zelven te geven, worden die vertaaloefeningen door zamenhangende, meestal aan de classici ontleende stukken afgewisseld, die èn om den inhoud belangrijk zijn," enz. Dit is niet alleen loffelijk, maar zelfs zeer noodzakelijk, want de leerling vindt in het overige gedeelte wel eens aanleiding, zich zulk een verkeerd denkbeeld van de oudheid te vormen, dat hem dit niet te vroeg benomen kan worden. Dergelijke zinnen zullen door (c.) aangeduid worden.

d.) Op bl. VI staat aangaande de achter elk stuk geplaatste lijst van woorden: »Men zal hetzelfde woord soms verscheidene malen terugvinden; ook dit is met opzet gedaan, om den leerling in staat te stellen zich door gedurige herhaling een aantal der meest voorkomende woorden eigen te maken." Dit is op zichzelf niet slecht, maar als men sommige woorden herhaalt, behoeft men daarom andere juist niet geheel

weg te laten, zoo als men uit de met (d.) gemerkte zinnen zal zien. En hoe kan een leerling weten, als hij b. v. met het 8e stuk bezig is, dat de woorden *pretiosus*, *similis*, *serenus*, *frigidus*, die daar in de woordenlijst ontbreken, niet in het 7e, 6e, 5e, 4e, 2e of 1e, maar in het 3e kunnen gevonden worden? Of, als hij den 1en zin van het 10e stuk moet vertalen, hoe weet hij dan, dat hij *multus* niet in de lijst van het 9e, 8e, enz. stuk moet zoeken, maar met het 1e beginnen? Of hoe kan hij gissen, dat de beteekenis van *hodie*, hetwelk in het 20e stuk voorkomt, op bl. 3 te vinden is? In dergelijke gevallen helpt hem de alphabetische rangschikking der Latijnsche woorden nog eenigermate bij het opzoeken; maar wil hij de Latijnsche beteekenis van een Nederlandsch woord hebben, dan ontvalt hem ook die steun. Hij moet b. v. *bescheiden* in het Latijn vertalen. Weet hij nu, dat dit *modestus* is, dan behoeft hij het natuurlijk niet te zoeken, of hij kan, bij twijfeling, het met een oogopslag in deze of gene lijst nazien; maar weet hij het niet, dan moet hij woord voor woord nagaan, en mag men het hem euvel duiden, zoo hij, na meermalen en altijd vergeefs een woord, b. v. *schadelijk* in het 7e stuk, in de voorgaande lijsten gezocht te hebben, den brui van dat vervelend zoeken heeft?

e.) Voorts lezen wij daar nog: »Ik heb, om niet tot den gewaagden schrijftrant te vervallen, waarvan men zich slechts al te ligt bedient, wanneer men den leerlingen het vertalen in 't Latijn gemakkelijk wil maken, nu en dan nevens het goede nederduitsche woord, nevens de gewone nederduitsche constructie, dat woord en die constructie geplaatst, die met het latijnsche taaleigen overeenkomen. Die woorden en wendingen zijn cursyf gedrukt en staan tusschen haakjes." Hier en daar schijnt echter nu eens het goede, dan weder het cursieve woord vergeten te zijn, somtijds ook zoo wel het eene als het andere voor een vreemd indringsel plaats gemaakt te hebben, zoo als uit de met (e.) gemerkte zinnen zal blijken.

Eindelijk heb ik »ondanks de naauwkeurige correctie" nog

eenige drukfouten ontdekt, maar nergens heb ik gevonden, waar, »in de eerste bladen, de zetter de aardigheid heeft gehad, om het persoonlijk voornaamwoord van den tweeden persoon uit beleefdheid met eene hoofdletter te schrijven." Of moet men thans de onbeleefdheid zoo ver drijven, dat men op den regel, om na een punt of aan het begin van een zin eene hoofdletter te zetten, met het genoemde voornaamwoord eene uitzondering maakt? Zoo toch komt het op bl. 4 en vervolgens voor; waar de zin er niet mede aanvangt, zoo als voor het eerst op bl. 12, heeft de zetter behoorlijk *gij* gezet.

Bl. 1. Reg. 5 van 't 1e Lat. stuk: »*Uva est matura et esculenta.*" In de woordenlijst ontbreekt *et.* (d.)

Reg. 9: »*Largae pluviae saepe sunt commodae.*" Volgens de woordenlijst moet dit zoo vertaald worden: »Breede regens zijn dikwijls gemakkelijk." (e.)

Reg. 3 van 't Nederl. stuk: »De vriendschappen zijn aangenaam." Die »vriendschappen" moesten cursief gedrukt, en het goede woord moest niet vergeten zijn. (e.)

Reg. 4: »even als." Waarom staat »even als" cursief? En waarom ontbreekt het hier in de woordenlijst, en wordt het op bl. 14 opgegeven? (d.)

Bl. 2. Reg. 2. van 't 2e Lat. stuk: »*Schola est magna.*" In de woordenlijst ontbreekt zoo wel »*schola*" als »*magnus.*". Het laatste komt ook nog reg. 11, en in het Nederl. stuk reg. 2 te pas. (d.)

Reg. 3: »*Muscae sunt parvae.*" »*Musca*" ontbreekt in de woordenlijst. (d.)

Reg. 4: »*Penna non erit semper bona.*" In de woordenlijst ontbreekt »*non*," dat ook in den laatsten regel voorkomt, en »*bonus*," dat ook in het Nederl. stuk reg. 3 moet gebruikt worden. Het laatste kan men op bl. 5 vinden. (d.)

Reg. 6: »*Filiae tuae sunt modestae.*" Niet alleen hier,

maar ook reg. 7, en in 't Nederl. stuk reg. 1 en 5 komt de beteekenis van »*modestus*" te pas, doch het woord ontbreekt in de woordenlijst. (d.)

Reg. 2 van 't Nederl. stuk: »De landen zijn groot." Hier ontbreekt »land" in de woordenlijst. In die van het voorgaande stuk staat echter »*terra* de aarde, de grond;" als de leerling zich daarmede weet te behelpen, is het wel. (d.)

Reg. 4: »Het water zal schoon zijn." Volgens de woordenlijst heet dit hier (in strijd met reg. 3 van 't Latijnsche stuk): »*Aqua erit pulchra.*" (e.)

Bl. 3. In de woordenlijst leze men: »*ciconia;*" »*laetus* verblijd" l. »*laetus* vrolijk," zoo als volgens reg. 8 van 't Lat., en reg. 7 van 't Nederl. stuk gevorderd wordt.

Reg. 5 van 't 3ᵉ Lat. stuk: »*modesti.*" »*Modestus*" ontbreekt in de woordenlijst. (d.)

Reg. 7: »*Nilus est fluvius Aegypti.*" »*Nilus*" en »*Aegyptus*" ontbreken in de woordenlijst; de leerling kan echter de beteekenis wel raden uit den laatsten zin van het Nederl. stuk. (b.)

Op denzelfden regel: »*Gloria Romanorum magna fuit.*" »*Romanus*" en ook »*magnus*" ontbreken in de woordenlijst. (d.)

Reg. 8: »*Apri porcis sunt similes.*" Hier is »*similis*," en op den volgenden regel »*animal*" een overlooper van de 3ᵉ verbuiging. (a.)

Reg. 3 van 't Nederl. stuk: »De akker zal vruchtbaar zijn." Of hier moet »vruchtbaar" in »vruchten dragend," of in de woordenlijst »*frugifer* vruchten dragend" in »*frugifer* vruchtbaar" veranderd worden.

Bl. 4. Reg. 4: »In Aegypte is de rivier de Nijl." Hier ontbreekt zoo wel de Lat. beteekenis van het voorzetsel »in," als eenige aanwijzing van deszelfs gebruik. De zin behoort op bl. 55 en volg. te huis, waar over dergelijke voorzetsels gehandeld wordt. (a.)

Reg. 1 van 't 4e Lat. stuk: »*Populus erat magna.*" Wederom ontbreekt »*magnus*" in de woordenlijst. (d.)
Reg. 3: »*Estis pueri modesti.*" »*Modestus*" ontbreekt weder in de woordenlijst. (d.)
Reg. 7: »*Cancri sunt in rivis, lupi in silvis.*" Daar de leerling nog niets van de voorzetsels geleerd heeft, moet deze zin op bl. 55 of volg. verplaatst worden. (a.)
Op denzelfden regel: »*Ovum ovo simile est.*" »*Similis*" vertoont zich nog eens als overlooper uit een volgend stuk. (a.)
Reg. 8: »*Bona memoria est magnum beneficium Dei.*" Hier ontbreekt »*Deus*" in de woordenlijst, doch wordt op bl. 6 opgegeven. (d.)
Reg. 9: »*Olivetum est oleis locus plenus.*" Op bl. 205 en volg. wordt over den Ablativus gehandeld; daarheen moet dus deze zin verplaatst worden. (a.)
Reg. 1 van 't Nederl. stuk: »De dienaar is edelmoedig geweest." Ook reg. 8 van dit stuk komt »edelmoedig" voor, doch ontbreekt in de woordenlijst. Daar staat wel »*generosus* edel," maar de leerling zal beweren, dat er verschil tusschen »edel" en »edelmoedig" bestaat.

Bl. 5. Reg. 2: »Gij dienaren waart ongetrouw." Men verandere hier »ongetrouw" in »trouweloos," of men leze in de woordenlijst niet »*perfidus* trouweloos," maar »*perfidus* ongetrouw."
Reg. 3 van 't 5e Lat. stuk: »*Rex est justus.*" »*Justus,*" dat ook reg. 4 van 't Nederl. stuk moet gebruikt worden, ontbreekt hier in de woordenlijst, maar kan op bl. 13 gevonden worden. (d.)
Reg. 1. van 't Nederl. stuk; »Want het was winter." Hier en op bl. 7 en 8 ontbreekt »want" in de woordenlijst; op bl. 9, 124, enz. wordt het echter opgegeven. (d.)
Reg. 2: »Maar thans zal" enz. »Maar" en »thans"

ontbreken in de woordenlijst; het eerste kan men op bl. 12, het tweede op bl. 11 vinden. (d.)

Bl. 6. In de woordenlijst: »*continuus* voortdurend" l. »*continuus* aanhoudend" (zie den laatsten Nederl. zin); »*ereator*" l. »*creator*."

Reg. 1 van 't 6e Lat. stuk: »*vita est brevis*." »*Vita*" komt ook reg. 8 voor, en moet reg. 8 van 't Nederl. stuk gebruikt worden. De leerling zal het echter hier evenmin in de woordenlijst vinden, als in die van 't 12e stuk, daar het eerst op bl. 24 en 87 wordt opgegeven. (d.)

Reg. 6: »*este justi*." Ook reg. 5 van 't Nederl. stuk moet »*justus*" gebruikt worden, maar wordt in de woordenlijst niet gevonden. (d.)

Bl. 7. Reg. 1: »*Labor est utilis*." »*Utilis*" moet ook reg. 7 van 't Nederl. stuk gebruikt worden, maar wordt in de woordenlijst niet opgegeven. (d.)

Reg. 3: »*Inopia est inventrix artium*." Volgens de woordenlijst moet dit zoo vertaald worden: »Het gebrek is de uitvindster der kunsten." (e.)

Op denzelfden regel: »*Navis tuta est adversus vim ventorum*." Niet hier, maar op bl. 79 of volg. behoort »*vim*" te huis, waar, volgens de Voorrede bl. v, »de kennismaking met moeijelijke en weinig voorkomende vormen van het nomen" plaats heeft. Men vergelijke het 4e stuk op bl. 81. (e.)

Reg. 1 van 't Nederl. stuk: »Gij eerwaardige ouders." Hier zoo wel als reg 6. moet »eerwaardig" voor hetzelfde als »eerbiedwaardig" gehouden worden. (d.)

Reg. 2: »De leeuwen zijn moedig." »Moedig" ontbreekt in de woordenlijst, tenzij men »dapper" voor hetzelfde houdt. (d.)

Reg. 7: »Deze gewoonte is nuttig, gene schadelijk." »Schadelijk" wordt niet hier in de woordenlijst, maar bl. 12 opgegeven. (d.)

Reg. 8: »Want ik ben niet werkeloos." Het laatste woord ontbreekt in de woordenlijst. (d.)

Bl. 8. Reg. 2 van 't 7e Lat. stuk: »*Manus meae sunt rigidae.*" »*Rigidus*" ontbreekt hier in de woordenlijst; de leerling kan het echter vinden op bl. 6, en moet dan den zin aldus vertalen: »Mijne handen zijn streng." (e.)

Reg. 6: »*Metus magnus fuit.*" »*Magnus*" ontbreekt in de woordenlijst. (d.)

Reg. 8: »*Arcus coelestis varios colores habet.*" Deze zin is waarschijnlijk bij ongeluk hier heen verzeild; want niet alleen ontbreken er juist al de woorden van in de woordenlijst, maar ook behoort »*habet*" bij de werkwoorden der 2e Conjugatie op bl. 22 en volg. te huis. (a.)

Reg. 9: »*Leo terret omnia*" cet. Hier wordt »*terrere*" in de woordenlijst opgegeven; de leerling behoeft nu slechts te gissen, welk verband er tusschen dat woord en *terret* bestaat. (a.)

Reg. 10: »*affectus potentissimi.*" Heeft de leerling het voorgaande vraagstuk behoorlijk opgelost, dan kan hij nu zijne krachten beproeven aan de oplossing der vraag: wat heeft *potens* met *potentissimi* te maken? (a.)

Reg. 11: »*omnium sensuum.*" »*Omnis*" zoekt men hier te vergeefs in de woordenlijst, maar kan op bl. 10 gevonden worden. (d.)

Reg. 1 van 't Nederl. stuk: »Gene havens zijn onveilig." »Onveilig" ontbreekt in de woordenlijst. (d.)

Reg. 5: »Ook de vrees was groot." Hier ontbreekt »ook" in de woordenlijst, maar wordt bl. 12 opgegeven. (d.)

Reg. 6: »Want de vijanden schenen." Hier heeft men waarschijnlijk gesteld, dat een leerling, die raden kan, dat »schijnen" in 't Latijn *videri* heet, ook wel zal weten, hoe dan »schenen" heet. In alle geval wordt het eerste op bl. 15 opgegeven. (a.)

In de woordenlijst: »*proximus* de naste" l. »*proximus* de naaste."

Bl. 9. In de woordenlijst: men plaatse *terrere* vóór *terribilis*.
Reg. 3 van 't 8e Lat. stuk; »*Acus erat ferrea.*" »*Ferreus*", dat ook reg. 4 van 't Nederl. stuk noodig is, heeft men hier vergeten, maar op bl. 107 gezet. (d.)
Reg. 4 van 't Nederl. stuk: »Uwe huizen zijn groot en kostbaar." Ook hier heeft men weder »*magnus*" in de woordenlijst uitgelaten. (d.)
Reg. 1 van 't 9e Lat. stuk: »*Veteres Romani.*" Behoort *velus* zoo geheel tot de gewone vormen van het nomen, dat men hier niet eens den Genitivus behoeft op te geven? Men vergelijke Voorrede bl. v o. (a.)
Reg. 2: »*Hannibal Carthaginiensis.*" Dat *Carthaginiensis* »een Carthager" beteeket moet men uit reg. 6 van 't Nederlandsche stuk opmaken. (d.)

Bl. 10. Reg. 4: »*Aër humidus est parum saluber.*" Als de leerling dit volgens de woordenlijst vertaald heeft: »De vochtige lucht is weinig heilzaam," dan zal hem tot regt begrip dier woorden eenige kennis van 't Hoogduitsch te stade komen. (e.)
Reg. 4 van 't 10e Lat. stuk: *Mensis Majus est floridissimus.*" »*Majus*" ontbreekt in de woordenlijst, en »*floridissimus*" is eene voorproef van hetgeen den leerling bij de Comparatie op bl. 14 en volg. te wachten staat. (d.) (a.)
Reg. 5: »*Aurum est metallum gravissimum.*" »*Metallum*" ontbreekt in de woordenlijst, en op »*gravissimum*" is het laatste gedeelte der voorgaande aanmerking toepasselijk. (d.) (a.)
Reg. 6: »*Homo probus.*" Voor »*probus*" vindt men in de woordenlijst »regtvaardig"; men leze daarvoor dus »regtschapen", zoo als men in den 10m Lat., en den laatsten Nederl. zin van het 16e stuk schijnt te veronderstellen, dat hier staat. Intusschen schijnt

deze verkeerde beteekenis van *probus* aanleiding gegeven te hebben, om later voor *improbus* doorloopend »onregtvaardig" op te geven. Zie bl. 22, 38, 131, enz. (e.)

Bl. 11. Reg. 3: »De maand Februarij is niet *rijk aan bloemen.*" »Februarij" ontbreekt in de woordenlijst; zoo echter de leerling geraden heeft, dat *Majus* (reg. 4 van 't Lat. stuk) »Mei" beteekent, zal hij voor Februarij gemakkelijk *Februarajus* of iets dergelijks vinden. (d.) — Waarom staat *rijk aan bloemen* cursief?

Reg. 1 van 't 11e Lat. stuk: »*Mons Olympus erat altissimus.*" *Altissimus* is weder een voorlooper van bl. 14. (a.)

Op denzelfden regel: »*Hiems saeva est saepe noxia.*" Volgens de woordenlijst heet dit: »Een woeste winter is dikwijls schadelijk." (e.)

Reg. 3: »*fueruut*" l. »*fuerunt.*"

Reg. 4: »*peritissimi.*" Hier »*peritissimi*" en reg. 7 »*bellicosissimi*" zijn nog een paar voorloopers van bl. 14. (a.)

Reg. 6: »*Alexander Magnus et Carolus duodecimus.*" Waarom begint »*duodecimus*" ook niet even als »*Magnus*" met eene hoofdletter? En waarom ontbreekt het in de woordenlijst? Zoo de leerling hier met de telwoorden moet bekend zijn, dan behoeft men ook niet op bl. 14 *primus* en *secundus*, bl. 21 *unus*, enz. op te geven. (d.)

Reg. 5 van 't Nederl. stuk: »Eene slechte rede is onaangenaam." »Onaangenaam" ontbreekt in de woordenlijst. (d.)

Op denzelfden regel: »Dappere soldaten zijn prijzenswaardig." »Prijzenswaardig" ontbreekt in de woordenlijst; wel kan men op bl. 6 »*laudabilis*" vinden, doch dit heet daar »loffelijk." (d.)

Bl. 12. In de woordenlijst leze men: »*ignavus.*"
Reg. 1 van het 12e Lat. stuk: »*utiles.*" Wederom ontbreekt »*utilis*" in de woordenlijst. (d.)
Reg. 2: »*recentiorum*" »*Recentiorum*" is weder een voorlooper van bl. 14. (a.)
Reg. 4: »*Longitudo dierum*" cet. Bij dezen zin is de Aanteekening noodig, die eerst bij den laatsten gegeven wordt.
Reg. 6: »*prudentiae.*" »*Prudentia*" ontbreekt in de woordenlijst. (d.)
In de woordenlijst leze men: »*crinis.*"

Bl. 13. Reg. 1: »*Fabula de pugna*" cet. »*De*" ontbreekt in de woordenlijst. De geheele zin behoort ook niet hier te huis, maar op bl. 55 of volg., waar over de Praepositiones cum Ablativo gehandeld wordt. (a.)
Reg. 3: »*tum etiam.... sculptores.*" »*Tum*", »*etiam*" en »*sculptor*" ontbreken in de woordenlijst. (d.)
Reg. 4: »*auxerunt.*" Wat zal de leerling met »*auxerunt*" aanvangen, dat eerst op bl. 22 of volg. bij de werkwoorden der 2e Conjugatie moest staan? (a.)
Reg. 8: »*rationis.*" »*Ratio*" ontbreekt in de woordenlijst. (d.)
Reg. 2 van 't Nederl. stuk: »De doodstraf van onschuldige menschen is onregtvaardig." »Onschuldig" en »onregtvaardig" ontbreken in de woordenlijst. (d,)
Reg. 4: »eene stad in Boeotië." Indien de leerling ook raadt, dat ons »in" ook in 't Latijn *in* is, dan behoeft hij toch eerst op bl. 57 en volg. met het gebruik daarvan bekend te zijn. (a.)
Op denzelfden regel: »Thebe zou evenzoo beroemd geweest zijn, als Athene." Hier ontbreken »evenzoo, als" en »Athene" in de woordenlijst. Het laatste kan men vinden op bl. 68. (d.)
Reg. 5: »Maar de meeste burgers van genen staat." »Meeste' is nog een voorlooper van de volgende

bladz., en »staat" ontbreekt in de woordenlijst. (a.)(d.)
Reg. 7: »De vriend van mijn broeder." »Broeder" is hier in de woordenlijst vergeten, maar staat op bl. 16. (d.)
In de woordenlijst men leze: »*inimicus*."

Bl. 14. Reg. 1 van 't 14e Lat. stuk: »*perfectissimus*" en regel 2: »*antiquissimus*" zijn de laatste aankondigers van hetgeen men in het volgende stuk weten moet. (a,)
Reg. 3: »*Varietas linguarum inter homines est magna*." Voor »*inter*" wordt hier »tusschen" opgegeven. Een denkend leerling zal dezen zin nu zoo vertalen: »Er is eene groote verscheidenheid tusschen de menschen van talen (die meer dan ééne taal verstaan)", omdat het minder op onzin gelijkt, dan wanneer hij vertaalt: »De verscheidenheid van talen tusschen de menschen is groot." (e.)
Reg. 4: »*Romanorum*." De beteekenis van »*Romanus*" kan uit reg. 5 van 't Nederl. stuk, gegist worden.
Reg. 7: »*debent*." De leerling behoeft niet hier, maar eerst op bl. 22 te weten, wat »*debent*" met »*debere*" te maken heeft. (a.)
Reg. 3 van 't Nederl. stuk: »bij de menschen." »Bij" ontbreekt in de woordenlijst. (d.)
Reg. 4: »De taal der Duitschers is eene andere, dan die van de Grieken, Romeinen, Spanjaarden." »Duitscher," »Griek" en »dan" ontbreken in de woordenlijst. Het eerste kan men vinden op bl. 87, het laatste op bl. 15. (d.)
Reg. 6: »In sommige landen zijn geene gebergten." »In" is een voorlooper van bl. 57 en volg. en gebergte" ontbreekt in de woordenlijst. (a.) (d.)
Reg. 1 van 't 15e Lat. stuk: »*utilia*." »*Utilis*" ontbreekt nog altijd in de woordenlijst, ofschoon het ook reg. 2 en 6, en in 't Nederl. stuk reg. 1, 2, 3 en 5 gebruikt moet worden. (d.)

Reg. 2: »*exempla.*" »*Exemplum*" moet ook reg. 8 van dit, en reg. 1, 2, 7 en 8 van 't Nederl. stuk gebruikt worden, doch ontbreekt in de woordenlijst. (d.)

Reg. 4: »*videntur.*" In de woordenlijst wordt wel »*videri*" opgegeven, maar wat zal de leerling daarmede doen, zoo hem hier de kennis der 2e Conjugatie ontbreekt, die eerst op bl. 22 en volg. vereischt wordt? (a.)

Bl. 15. Reg. 1: »*tamen.*" »*Tamen*" ontbreekt in de woordenlijst. (d.)

Op denzelfden regel: »*In Europa.*" »*In*" staat hier weder als een voorlooper van bl. 57 en volg. (d.)

Reg. 3: »*laudibilior*" l. »*laudabilior.*"

Op denzelfden regel: »*placabiliores.*" »*Placabilis*" ontbreekt in de woordenlijst. (d.)

Reg. 4: »*imitemur.*" Wat »*imitemur*" met »*imitari*" te maken heeft, moet de leerling niet hier, maar op bl. 21 en volg. weten. (a.)

Reg. 2 van 't Nederl. stuk: »voorbeelden en leeringen (met elkaar) verbonden." Bij »*verbonden*" heeft men zeker gedacht, dat de leerling hier reeds weet, wat hij eerst op bl. 26 en volg. weten moet. (a.)

Reg. 5: »Een verstandig mensch moet vergevensgezinder zijn dan een dom (mensch)." Ook reg. 7 komt »verstandig" voor, doch ontbreekt in de woordenlijst. Wel kan men op bl. 7 »*prudens*" vinden, doch dit beteekent daar »voorzigtig, schrander." — Ook »vergevensgezind" wordt niet opgegeven. — Eindelijk stelt men, dat de leerling hier even goed »*debet*" van »*debere*" moet kunnen maken, als men dit op bl. 22 van hem vorderen mag. (d.) (a.)

Reg. 4 van 't 16e Lat. stuk: »*debent.*" »*Debent*" is weder een voorlooper van bl. 22 en volg. (a.)

Reg. 5: »*Si milites ..... solet.*" »*Si*" ontbreekt in de

woordenlijst, en op »*solet*" is de voorgaande aanmerking toepasselijk. (d.) (a.)

Bl. 16. Reg. 1: »*modestus*" Dit woord ontbreekt in de woordenlijst. (d.)

Reg. 2: »*utilius.*" »*Utilis*" ontbreekt nog in de woordenlijst. (d.)

Reg. 2 van 't Nederl. stuk: »meestal." Dit woord wordt niet hier, maar bl. 88 in de woordenlijst opgegeven. (d.)

Reg. 4: »Daarom." Dit woord ontbreekt hier in de woordenlijst, doch staat op de volgende bladz. (d.)

Reg. 6: »Regtschapene en bescheidene..... onbescheiden" »Regtschapen" ontbreekt in de woordenlijst (men zie de 3e aanmerk. op het 10e Lat. stuk bl. 10); zoo ook »bescheiden" en »onbescheiden", waarvan echter het eerste op bl. 286 kan gevonden worden. (d.)

In de woordenlijst: men plaatse »*loquacitas.*" vóór »*loquax.*"

Reg. 2 van 't 17e Lat. stuk; »*serenus.*" Dit woord wordt hier niet opgegeven. Wel kan men het vinden op bl. 4, maar met de beteekenis »helder", welke hier niet te pas komt. Men zette dus, ook om den eersten zin van 't Nederl. stuk te kunnen vertalen, na »*regio*" nog »*serenus* opgeruimd." (d.)

Reg. 6: »*Prudentia.*" Dit woord wordt niet in de woordenlijst gevonden. (d.)

Reg. 3 van 't Nederl. stuk: »dan de *niet wijze.*" Waarom staan de beide laatste woorden cursief?

Bl. 17. In de woordenlijst: »*beneficus* weldadig" kan als overtollig doorgehaald worden.

Reg. 1 van 't 18e Lat. stuk: »*tam diligentes quam patres.*" Hier wordt »*quam*" niet opgegeven, maar op bl. 15 vindt men daarvoor »dan", zoodat de leerling nu vertalen moet: »zoo vlijtig dan de vaders.' (e.)

Reg. 2: »*solent.*" Dit dient zeker nog eens om den leerling eene voorproef van bl. 22 en volg. te geven. (a.)
Reg. 9: »*utilior est, quam lenitas*" »*Utilis*" en »*lenitas*" ontbreken in de woordenlijst. (d.)
Reg. 2 van 't Nederl. stuk: »gestrenge" en reg. 5 »insekten" ontbreken in de woordenlijst. (d.)
Reg. 6: »hebben". Dit geeft weder een voorsmaak van bl. 22. (d.)

Bl. 18. Reg. 6 van 19e 't Lat. stuk: »*olens*". Wel staat in de woordenlijst: »*olens*" »van *olere* rieken", maar wat baat dit den leerling, zoo hij nog niet bekend is met de Conjugatiën? (a.)
Reg. 1 van 't Nederl. stuk: »groot". Dit woord ontbreekt in de woordenlijst. (d.)

Bl. 19. Reg. 6 van 't 20e Lat. stuk: »*Ranae habitant in paludibus*". »*Habitare*" ontbreekt in de woordenlijst, zoo ook »*in*". Voor dit laatste vindt men echter in eene Aanteekening op bl. 18 (de eenige plaats, waar het vertaald is) »op". zoo dat men nu vertalen moet: »De kikvorschen wonen op moerassen". Trouwens deze zin komt ook, even als de volgende en de derde van 't Nederl. stuk, een weinig te vroeg, en moest eerst bl. 57 of volg. staan. (d.) (a.)
Reg. 7: »*altissime*". Wat zal de leerling hiervan maken? Wel kan hij op bl. 3 en 5 »*altus* hoog" vinden, maar de kennis van de Comparatie der Adverbia wordt in dit boek niet verondersteld, gelijk uit de volgende opgaven blijkt: bl. 21 »*optime*" bl. 39 »*diu, diutius, diutissime*"; bl. 82 »*elegans*, (Superl. Adverb. *elegantissime*)", bl. 150 »*honorificentissime* (Adv. van den Superl. van *honorificus*)", bl. 327 »*libentissime*", bl. 345 »*apertissime*"; enz. (d.)
Reg. 5 van 't Nederl. stuk: »Gij werkt weinig". Wat beteekent hier »weinig" in 't Latijn? (d.)
Reg. 8: »De ooijevaar vliegt hooger dan de gans".

Hoe moet hier »hooger" vertaald worden? Men vergelijke de voorlaatste Aanmerking. (d.)

Bl. 20. Reg. 3 van 't 21• Lat. stuk: »*narrat*". »*Narrare*" ontbreekt in de woordenlijst. (d.)

Reg. 4: »*Serunt*". Dit is een overlooper uit de 3. Conjugatie, en bovendien ontbreekt »*Serere*" in de woordenlijst. (a.) (d.)

Reg. 7: »*ex*". Dit ontbreekt in de woordenlijst, en dus moet de geheele zin naar bl. 55 of volg. verplaatst worden. (d.) (a.)

Op denzelfden regel: »*magnitudine*". Ook reg. 7 van 't Nederl. stuk moet dit woord gebruikt worden, doch wordt niet in de woordenlijst gevonden. (d.)

Reg. 2 van 't Nederl. stuk: »uit dit nuttig". »Uit" (zie de voorlaatste Aanmerking) en »nuttige" ontbreken in de woordenlijst. (d.)

Reg. 5: »struiken". »Struik" staat ook reg. 8, doch niet in de woordenlijst. (d.)

Op denzelfden regel; »Zeden".

Reg. 6: »Luiheid", en reg. 8 »groeijenden" zijn allen in de woordenlijst vergeten. (d.)

In de woordenlijst: men plaatse »*Semen*" na »*Salutare*", en »*plantare*" voor »*portare*".

Bl. 21. Reg. 2 van 't 22• Lat. stuk: »*a*". Hier en reg. 3, 4, 5, 6, 7, 8 en 10 staat *a* of *ab*, en moet ook in 't Nederl. stuk reg. 1, 6, 7 en 9 gebruikt worden, doch is in de woordenlijst vergeten, zoodat al die zinnen verplaatst moeten worden naar bl. 55 en volg., waar die Praepositie te huis behoort. (a.) (d.)

Op denzelfden regel: »*Uvae maturantur a sole*". Volgens de woordenlijst moet dit vertaald worden: »De druiven worden door de zon rijpen gedaan". (e.)

Reg. 5: »*ad*". Dit kan als een voorsmaak van bl. 50 en volg. dienen, doch ontbreekt hier in de woordenlijst. (a.) (d.)

Reg. 7: »*Saepe exercitus servatur virtute unius militis.*" Dit moet volgens de woordenlijst vertaald worden: »Dikwijls wordt een leger door de deugd van één soldaat behouden." Daar echter »dapperheid," dat in 't Nederl. stuk reg. 1 staat, in de woordenlijst ontbreekt, zal men daar moeten lezen »*virtus* dapperheid." (e.)

Reg. 8: »*Reges olim creati sunt a populo.*" Het zal den leerling zeker eenige moeite kosten om te beslissen, of hij volgens de woordenlijst dezen zin: »De koningen zijn eertijds door het volk" met »geschept' of »geschapen" moet sluiten. (e.)

Reg. 2 van 't Nederl. stuk: »gered." »Redden" ontbreekt in de woordenlijst, tenzij men »behouden" voor hetzelfde houdt. (d.)

Reg. 4: De soldaten dooden in het gevecht anderen, en worden dikwijls door anderen gedood." Zou deze zin wel geheel van »den gewaagden schrijftrant" vrij te pleiten zijn? (e.)

Reg. 6: »zeden," reg. 8 »door (middel van)" en »voorbeeld" ontbreken allen in de woordenlijst. De zin moet waarschijnlijk naar bl. 50 of volg. verplaatst worden. (d.) (a.)

In de woordenlijst: men plaatse »*figulus*" vóór »*formare.*"

Bl. 22. Reg. 2: »*tamen.*" Dit ontbreekt in de woordenlijst. (d.)

Reg. 5: »*Maximi elephantes.*" »*Magnus*" en »*elephas*" ontbreken in de woordenlijst, en de geheele zin behoort op bl. 55 of volg. te huis. (d.) (a.)

Reg. 7: »*quiescunt*" en reg. 8 »*adspiciunt*" zijn een paar overloopers uit de 3e Conjugatie. (a.)

Reg. 3 van 't Nederl. stuk: »voorbeeld." Dit woord staat ook reg. 6, doch ontbreekt in de woordenlijst. (d.)

Reg. 4: »De jager zwierf in bosschen en bergen." Men leze: De jager zwierf in bosschen en op bergen;

en verplaatse den zin naar bl. 55 of volg. (e.) (a.)
Reg. 6: »groote" en reg. 7: »prijzenswaardige." Voor beide woorden vindt men niets in de woordenlijst. (d.)
In de woordenlijst: men plaatse »*minari*" vóór »*mirari*"
Ofschoon ik niet wil beweren, dat mij tot hiertoe niet de eene of andere fout ontgaan is, zoo heb ik toch volstrekt geen lust, om het overige van het boek met gelijke naauwkeurigheid te onderzoeken. Ik zal nu alleen die aanteekeningen laten volgen, welke ik bij eene vlugtige inzage en geheel toevallig gemaakt heb, zoodat misschien in de onmiddelijke nabijheid der aangeduide fouten zeer ligt nog andere kunnen staan.

Bl. 23. Reg. 5 van 't 24e Lat. stuk: »*cavete.*" »*Cavere*" ontbreekt in de woordenlijst. (d.)
Reg. 1 van 't Nederl. stuk: »veel wat verborgen wordt (verborgens)."
Volgens de Voorrede bl. VI is het cursief gedrukte woord dat, hetwelk met het latijnsche taaleigen overeenkomt, doch het zal den leerling hier weinig baten, als daardoor nu eenig denkbeeld van een Genitivus partitivus bij hem opgewekt wordt. Later zal hij beter onderrigt worden; b. v. bl. 80 staat reg. 4 bij »alles goeds" de aanwijzing, dat dit in 't Latijn in den Pluralis moet staan; zoo ook bl. 133 reg. 1 van het 44e Nederl. stuk bij »alles"; bl. 160 reg. 3 van 't 25e Nederl. stuk bij »veel merkwaardigs"; op bl. 168 reg. 3 van 't 33e Nederl. stuk staat bij *veel nuttigs* zelfs de aanwijzing dat in 't Latijn het Neutr. Plur. vereischt wordt, en bl. 272 reg. 7 van 't 133e Nederl. stuk wordt »veel" eenvoudig door »*multa*" vertaald. (e.)
In de woordenlijst: »*totus* alleen" l. »*totus* geheel."

Bl. 25. In de woordenlijst: men plaatse »*assidue*" vóór »*avaritia.*"

Bl. 28. Reg. 2 van 't 29e Nederl. stuk: »De Romeinen hebben geene (*niet*) zegeteekenen opgerigt." Als de leerling eens een geïllustreerd boek over de Romeinsche Antiquiteiten in handen krijgt, en daarin, om maar iets te noemen, de columna rostrata ziet, zal hij natuurlijk denken, dat deze ter eere van Duilius opgerigt is, omdat hij zooveel schepen verloren had. (c.)

Bl. 30. In de woordenlijst: men plaatse »*cauda*" voor *cognatus*."

Bl. 31. In eene Aanteekening staat: »*consulere* met den Dat. voor iemand zorgen, met den Accus. iemand raadplegen." Het eerste gedeelte had kunnen wegblijven; want op bl. 39, waar dit te pas komt, is het opgegeven.

Bl. 36. Reg. 8 van 't Lat. stuk: »niet" l. »niet 4)", anders komt de 4e Aanteekening bij dit stuk niet te pas.

Bl. 39. In de woordenlijst: »*dıu*" l. »*diu*." Daar het getal der i's zonder punten legio is, zullen die niet verder aangewezen worden.

Bl. 46. Reg. 1 van 't 47e Lat. stuk: »*bonorum ante partorum*." De beteekenis van »*ante*" is noch hier, noch ergens in het voorgaande te vinden. (d.)

Bl. 56. Reg. 1 van 't 54e Lat. stuk: »veel nuttigs" l. veel nuttigs 1) of haal de 1e Aanteekening door.

Reg. 4 van 't 55e Lat. stuk: »*Bene habet*." Wat dit beteekent, kan de leerling hier natuurlijk niet raden, het zal hem echter op bl. 170 althans gedeeltelijk verklaard worden. (d.)

Bl. 62. Reg. 6 van 't 59e Lat. stuk: »*pler umque*" l. »*plerumque*"

Bl. 63. Reg. 10 van 't 60e Lat. stuk: »*sciuut*" l. »*sciunt*."

Bl. 67. Reg. 4 van 't 64e Lat. stuk: »*quae erant*" l. »*quae erat*" of »*qui erant*."

Bl. 69. In de woordenlijst: »*testudo* schilpad" l. »*testudo* schildpad"

Bl. 79. Reg. 9 van 't 3e Lat. stuk: »*Cum Xerxes in Graeciam ingrueret, Athenienses omnia sua partim Salamina*,

partim Troezena asportarunt." De Accusativus bij de namen van steden komt eerst op bl. 160 voor. Men moet dus het vernuft van den leerling prijzen, indien hij. zonder teregtwijzing, dezen zin aldus vertaalt: »Toen Xerxes een inval in Griekenland deed, »bragten de Atheners al het hunne (zijnde of bestaan»de uit) deels Salamis, deels Troezen weg." (d.)

Bl. 80. Reg. 2 van 't 4ᵉ Lat. stuk: »*ex qua opsonium haberet.*" In eene Aanteekening wordt »*haberet*" door »zoude hebben" verklaard. Men mag vrij aannemen, dat de leerling zelf dit nu wel zal weten; maar wat »*ex qua ..... haberet*" beduidt, weet hij zeker niet, en dus zou eene Aanteekening, zoo als op bl. 141 staat, hem meer baten. (e.)

Bl. 82. In de woordenlijst: »*acies*" de slagorde; *acies media* het middel treffen. Hieruit blijkt eenigermate de Hoogduitsche oorsprong van het boek.

Bl. 85. In de woordenlijst: »*nolle* (Imper. 2 Plur. *nolite*) niet willen." Waartoe dient hier die opgave van den Imperativus? Reeds op bl. 44 is er een opstel over *volo*, *nolo* en *malo* gemaakt.

Bl. 86. Reg. 6 van 't 9ᵉ Lat. stuk: »*Somnus altus et dulcis artus eorum complectitur, qui.*" Het moet zeker een treffend schouwspel zijn, als, volgens de woordenlijst; »Een diepe en zoete slaap de gelederen omvat van hen, die." (e.)

Bl. 87. Reg. 1 van 10ᵉ Lat. stuk: »*Aestiva sive aestiva castra.*" Hiervoor wordt in de woordenlijst opgegeven: »*aestivus* tot den zomer behoorend, *campus aestivus* het zomerkamp." (e.)

Bl. 90. In de woordenlijst: »*velle* (Partic. *volens*) willen." De opgaaf van het Participium is overtollig, daar reeds op bl. 44 een opstel over *volo*, *nolo* en *malo* gemaakt is.

Bl. 95. Reg. 1 van 't 16ᵉ Lat. stuk: »*Sub tegmine latae quercus.*" Volgens de woordenlijst heet dit: »onder het

dak van een breeden eik," en in den laatsten zin van 't Nederl. stuk staat: »onder het dak van den beuk," maar wat dit in 't Nederl. beteekent, wordt niet opgegeven. (e.)

Bl. 96. In de woordenlijst: men plaatse »*laudabilis*" voor »*laus.*" Reg. 1 van 't 17e Lat. stuk: »*Romani quotidie lavabant.*" Voor »*lavare*" wordt opgegeven »wasschen, baden." Wie of wat ondergaat hier die werking? Men leze dus in de woordenlijst: »*lavare* wasschen, baden; ook: zich wasschen, zich baden." (e.)

Bl. 98. Reg. 3 van 't 18e Lat. stuk: »*cauta et provisa sunt omnia.*" In de woordenlijst staat: »*cavere* zich wachten, (*sibi*) op zijne hoede zijn," en »*providere* voor iets zorgen, voorzorgen nemen." Hoe de leerling met zulk eene teregtwijzing den zin vertalen kan, is mij een raadsel.

Bl. 99. In de woordenlijst: men plaatse »*providere*" na »*periculum.*"
Reg. 10 van 't 19e Lat. stuk: »*auxilio*" l. »*auxilia.*"

Bl. 101. Reg. 1 van 't 20e Lat. stuk: »ab orta luce." In de woordenlijst staat bij *oriri*: »*orta luce* met zonsopgang." Hoe moet men nu »*ab orta luce*" vertalen? (e.)

Bl. 107. Reg. 3 van 't 25e Lat. stuk: »*Hostium exercitus ad mediam diem usque caesus tandem cessit et mox in fugam effusus est.*" Volgens de woordenlijst moet men dit aldus vertalen: »Het leger der vijanden tot aan het midden van den dag afgemaakt (of gedood) zijnde is eindelijk teruggeweken en heeft weldra de vlugt genomen." En dan durft men nog de geloofwaardigheid van Münchhausen in twijfel trekken! (e.)

Bl. 108. Reg. 2 van 't 26e Lat. stuk: »*furi*" l. »*furis.*"

Bl. 110. In de 1e Aanteekening: »Voor Caligula" l. »Voor Catilina."

Bl. 111. In de woordenlijst: »*Sedes* de zetel, de va woonplaats." l. »*Sedes* de zetel, de vaste woonplaats."

Bl. 115. In de woordenlijst: »*quinam* (*quaenam*, *quodnam*)? wie?" l. »*quinam* (*quaenam quodnam*)? welke?" — Zie reg. 8 van 't 30e Lat. stuk.

Bl. 116. Reg. 6 van 't 32e Lat. stuk: »*ingenuas artes.*" Dit zijn volgens de woordenlijst »vrijgeboren kunsten." (e.)

Bl. 117. In de woordenlijst: »*tunc* toen." Deze woorden kunnen als overtollig geschrapt worden.

Bl. 118. Reg. 4 van 't 35e Lat. stuk: »*Cicero .... ut vates cecinit ac, quae nunc evenire videmus.*" Voor »*canere*" wordt hier »zingen" opgegeven. (e.)
In de woordenlijst: »*percellere* (—*cusi*, —*culsum*)" l. »*percellere*, (—*culi*, —*culsum*)."

Bl. 119. In de woordenlijst: men plaatse »*studere*" vóór »*succumbere.*"
Reg. 1 van 't 34e Lat. stuk: »*dubias*" l. »*dubiae.*"
Reg. 3: »*populus Vejos migrare maluit.*" De leerling zal dit waarschijnlijk aldus vertalen: »het volk wilde liever, dat de Vejers verhuisden." Hij beginne hier dus liever met den tweeden zin van 't Nederl. stuk. (b.)
Reg. 6: »*exercitus ..... reversus.*" Volgens de woordenlijst komt »*reversus*" van »*revertere* terugkeeren." Beteekent »*exercitus reversus*" nu: »het teruggekeerd geworden leger?" (e.)
Reg. 10: »*Galli ante a Camillo fusi, prostrati occisique fuerant.*" Volgens de woordenlijst heet dit: »De Galliërs waren vroeger door Camillus verslagen, vernietigd en gedood." Het laatste bedrijf is hier, zoo niet onmogelijk, toch stellig overbodig. (e.)

Bl. 120. In de woordenlijst: »*opportune* ter geschiker tijd" l. »*opportune* ter geschikter tijd."
Reg. 8 van 't 35e Lat. stuk: »*Quin ferrum conteritur et silices usu tenuanter.*" Dit heet volgens de woordenlijst: »Zelfs het ijzer wordt aan stukken gewreven, en de keijen worden verzwakt (of verkort) door 't gebruik." (e.)

Reg. 10: »*Poma matura ex arboribus sponte decidunt, cruda saepe vi avulsa videmus.*" Dit moet men volgens de woordenlijst zoo vertalen: »De rijpe appels vallen van zelf van de boomen, de raauwe zien wij dikwijls met kracht afgerukt." Deze zin schijnt te doelen op Luilekkerland, en de Conjectuur zou dus zoo slecht nog niet zijn, om in plaats van »*matura*" hier »*cocta*" of »*assata*" te lezen. (e.)

Reg. 13: »*prae dolore.*" Wat »*prae*" hier beteekent, kan men in den eersten zin van 't Nederl. stuk vinden. (b.)

Bl. 123. Reg. 5 van 't 37ᵉ Nederl. stuk: »begon." Men leze hier »begon 2)," anders komt de 2ᵉ Aanteekening niet te pas.

Reg. 9: »Syracuse was eertijds door Carthago gesticht." Indien de opmerkzame leerling dit met het laatste gedeelte van den eersten Latijnschen zin vergelijkt, zal hij ter goeder trouw gelooven, dat er twee Syracuse's geweest zijn. (e.

Bl. 124. In de woordenlijst: men plaatse »*nam*" vóór »*novisse.*"

Bl. 126. In de woordenlijst: waarom is bij »*convertere*" het Perfectum, en bij »*fulcire*" het Supinum weggelaten? (d.)

Bl. 127. Reg. 10 van 't 40ᵉ Lat. stuk: »*tyrannide depulsus.*" Voor »*depellere*" staat in de woordenlijst »verdrijven," en waarschijnlijk zal de leerling nu vertalen: »door de dwingelandij verdreven." (e.)

Reg. 8 van 't Nederl. stuk: »dat." Men leze hier »dat 2)," en zette dan op de volgende bladzijde de 1ᵉ Aanteekening op de plaats van de tweede, anders komt geen van beiden te pas. (e.)

Bl. 132. Reg. 2 van 't 43ᵉ Nederl. stuk: »Vergeet niet 2)." In die 2ᵉ Aanteekening staat: »*ut;* volgens welken regel?" Men mag met regt vreezen, dat de leerling het antwoord op die vraag nooit zal vinden. (e.)

Bl. 136. Reg. 11 van 't 1e Lat. stuk: »*praeter eas aliae fortasse leviores fuerint* 1).” In die Aanteekening staat: »mogen er nog wel andere — geweest zijn.” Dit verraadt wel eenigermate een Hoogduitschen oorsprong. (e.)

Bl. 137. Reg 3 van 't 2e Lat. stuk: »*aggreddi*” l. »*aggredi*.”

Bl. 139. In de woordenlijst: »*ne* dat — niet” l. »*ne* dat niet.”

Bl. 143. Reg. 8 van 't 9e Lat stuk: »*quem dicebar interfecisse* 1).” In de aanteekening leest men: »dien ik gezegd werd gedood te hebben, dien men zeide dat ik gedood had, d. i. dien ik zou gedood hebben.” Ook hier is de op bl. 136 gemaakte aanmerking toepasselijk. (e.)

Bl. 145. Reg. 6 van 't 10e Lat. stuk: »*Ita in saxum incidit et communita interiit.*” Volgens de woordenlijst beteekent »*interire*” hier »ondergaan.” (e.)

Bl. 154. Reg. 1 van 't 19e Lat. stuk: »*suut*” l. »*sunt*.”

Bl. 155. Reg. 2 van 't 21e Lat. stuk: »*suut*” l. »*sunt*.”

Bl. 158. Reg. 6 van 't 23e Lat. stuk: »*Mulieres Romanae consules primos, Junium Brutum et Valerium Poplicolam, annum luxerunt.*” Eigenlijk was Publicola reeds de derde consul, en verhaalt Livius (II, 7), dat de Romeinsche matronen over Brutus alleen een jaar rouw gedragen hebben. (c.)

Bl. 165. In de woordenlijst: »men plaatse »*scelestus*” vóór »*scelus*.”

Reg. 6 van 't 30e Lat. stuk: »*Illa totam.*” Dit »*totam*” heeft betrekking op »*praedam*,” hetwelk vier zinnen vroeger gevonden wordt; het staat dus hier wel wat kaal.

Bl. 167. In de benedenste woordenlijst: »*miseriae* (alleen in d. Plur.) de ellende.” Men kan hier de haakjes en hetgeen er tusschen staat doorhalen. (e.)

Bl. 169. Reg. 2 van 't 34e Lat. stuk: »*callidum consilium cepit, quo.*” Voor »*consilium capere*” wordt hier opgegeven

»besluiten.'' Wat zal de leerling nu met »*callidum*'' en »*quo*'' kunnen doen? (e.)

Bl. 171. In de bovenste woordenlijst: men plaatse »*postque*'' vóór »*praeponere.*''

Reg. 3 van 't 36ᵉ Lat. stuk: »*agriculturam.*" Men leze hier »*agri culturam*," of men verandere in de woordenlijst »*culturam*" in »*agriculturam.*"

Reg. 9: »*universum vineae solum.*" Volgens de woordenlijst heet dit: »den al te gader grond van den wijnberg." (e.)

Bl. 172. Reg. 9 van 't 37ᵉ Nederl. stuk: »een grooter vriend." Men leze hier: »een grooter vriend 1)," anders dient de Aanteekening tot niets.

Bl. 173. In de benedenste woordenlijst: »*de* over, van" l. »*de* van, uit." De eerste beteekenis moet men reg. 5 (*certa de consilio*), de tweede reg. 8 (*de puteo evasit*) gebruiken. (e.)

Bl. 176. Reg. 5 van 't 41ᵉ Lat. stuk: »*Eum hominem non habeo, qui alienis malis inridet.*" Voor »*alienis*" wordt hier »vreemd" opgegeven. Zoo de leerling dus hierbij den derden zin van 't Nederl. stuk niet raadpleegt, zou hij al ligt kunnen denken, dat het wel menschelijk is, met alledaagsche ongelukken te spotten. (b.)

Bl. 177. In de woordenlijst: »*assentiri* (*assensi*)" l. »*assentiri* (*assensus sum*)."

Bl. 179. In de woordenlijst: »*infligere* (*inflixi*)." Waarom ontbreekt hier het Supinum?

Bl. 182. In de benedenste woordenlijst: »*clamorem tollere* (*sustuli, sublatum* een geschreeuw aanheffen)" l. *clamorem tollere* (*sustuli, sublatum*) een geschreeuw aanheffen.

Bl. 188. Reg. 3 van 't 47ᵉ Lat. stuk: »*sed urbem capere non poterant multique de muro icti vitam amiserunt.*" In de woordenlijst staat: »*icere* werpen." Dit kan hier tot een aardig misverstand leiden. (e.)

Bl. 184. Reg. 2 van 't Nederl. stuk: »*Aequa Sectiae*" l. »*Aquae Sextiae*"

Bl. 192. Reg. 2 van 't 54e Lat. stuk: »*Alcibiades, cui cives magistratum »abrogaverant.*" Voor »*abrogare magistratum*" staat in de woordenlijst: »uit eene betrekking ontslaan." Kan dit hier zoo onbepaald gezegd worden? (e.)

Bl. 193. Reg. 3 van 't 56e Lat. stuk: »*ut nunc essem* 1)?" l. »*ut* 1) *nunc essem?*"

Reg. 1 van 't 57e Lat. stuk: »*quaedum*" l. »*quaedam.*"

Bl. 194. In de woordenlijst: »*subsisto*" l. »*subsistere.*"

Bl. 195. Reg. 7 van 't 58e Lat. stuk: »*Sed pro sua quisque facultate* 2)" l. »*Sed pro* 2) *sua quisque facultate.*"

Bl. 197. In de benedenste woordenlijst: »*dictum* het gezegde." Dit kan als overtollig geschrapt worden.

Bl. 199. Reg. 4 van 't 62e Lat. stuk: »*Ain tu* 1)?" In die Aanteekening staat: »zegt gij dat? d. i. inderdaad?" Eenige explicatie van het woord ware hier ook niet misplaatst. (e.)

In de benedenste woordenlijst: »*situs* gelegen; *situm est in re*" l. »*situs* gelegen; *situm est in eo.*"

Bl. 202. In de woordenlijst: »*b sens*" l. »*absens;*" en »*improbitas* de onregtvaardigheid" l. »*improbitas* de slechtheid." Men vergelijke den derden zin van het Nederl. stuk, en de aanmerking op bl. 10 reg. 6. (e.)

Bl. 203. Reg. 3 van 't 66e Lat. stuk: »*pluribus aquis* 4) *in urbem perductis.*" In de 4e Aanteekening staat: »*aquae* de waterleiding." Werden dus de waterleidingen, niet het water, door de waterleidingen naar de stad geleid? (e.)

Reg. 7 van 't 67e Lat. stuk: »*Boni magistratus est, non solum praesentia curare, sed etiam futura praecavere.*" Volgens de woordenlijst moet het laatste gedeelte vertaald worden: »maar ook het toekomende te verhoeden." Die eisch is wel wat kras. (e.)

Bl. 208. In de woordenlijst: »*aestimàre* achten, *nihil*" l. *aestimare* achten, *nihili*."

Bl. 209. In de woordenlijst: »*natio* het volk, de landaard" kan als overtollig doorgehaald worden.

Reg. 3 van 't 73e Lat. stuk: »*Atheniensi m*" l. »*Atheniensium*."

Reg. 5: »*Capitis absolutus*." Volgens de woordenlijst heet dit: »Hij is de doostraf kwijtgescholden." (e.)

Bl. 210. In de woordenlijst: »*ops* (hiervan" l. »*ops*. (hiervan in den Singul."

Bl. 212. Reg. 4 van 't 75e Lat. stuk: »*Exercitus enim Vejos fugerat, imbellis multitudo in arce latebat*." Op die »laffe menigte" heeft Livius (V. 39 seq.) nog al uitzonderingen gemaakt. (e)

Bl. 217. In de woordenlijst: men plaatse »*mirabilis*" vóór »*perversus*."

Bl. 218. In de woordenlijst: »*plebejus* die tot het gemeene volk behoort, de *Plebejer*." kan als overtollig geschrapt worden.

Bl. 220. Reg. 13 van 't 83e Lat. stuk: »*mperium*" l. »*imperium*."

Bl. 221. Reg. 7 van 't 84e »*pariter ad*" l. »*pariter ac*."

Bl. 230. Reg. 3 van 't 93e Lat. stuk: »*redit*." l. »*rediit*."

In de woordenlijst: »*donis afficere* begiftigen." l. »*donis afficere* met geschenken begiftigen."

Bl. 233. In de woordenlijst: »*fretum Gaditanum* de straat van Gibraltar" l. »*fretum Gaditanum* de straat van Gades of van Gibraltar."

Bl. 236. Reg. 9 van 't 98e Lat. stuk: »*sumto*" l. »*sumtu*."

Bl. 237. In de woordenlijst; »*evellere* uitrukken, wieden" l. »*evellere* uitrukken, uitwieden."

Bl. 239. Reg. 3 van 't 101e Lat. stuk: »*memoria posterorum*." Bij Curtius leest men: *ad memoriam posteritatis*, hetwelk mij al zoo duidelijk voorkomt. (e.)

Bl. 242. Reg. 4 van 't 104e Lat. stuk: »*placuit . . . . consuli*."

In de woordenlijst staat: »*placere* behagen." Het zou niet ondienstig geweest zijn, hier de beteekenis op te geven, welke het Impers. *placet* in dergelijke gevallen heeft. (e.)

Bl. 247. In de woordenlijst: »*imminere* bedreigen" l. »*imminere* dreigen."

Bl. 248. Reg. 14 van 't 110e Lat. stuk: »*Hic*" l. »*Hoc.*"

Bl. 249. Reg. 11 van 't 111e Lat. stuk: *prava et perversa.*" Volgens de woordenlijst beteekent zoo wel het eene als het andere »verkeerd." (e.)

Bl. 250. Reg. 14 van 't 112e Lat. stuk: »*huuc*" l. »*hunc.*"

Bl. 255. De 2e Aanteekening: »behalve wanneer hij.... was" l. »behalve wanneer het..... was."

In de woordenlijst: »*solitudo* de eenzaamheid" l. »*solitudo* de woestijn."

Reg. 8 van 't 117e Lat. stuk: »*innumera plebis multitudo occideretur bonaque eorum venirent.*" Volgens de woordenlijst moet dit aldus vertaald worden: »dat eene ontelbare menigte volks gedood werd en hunne goederen kwamen." (e.)

Bl. 256. Reg. 5 van 't 117e Nederl. stuk: »mogt" l. »moogt."

Bl. 259. In de woordenlijst: »*immergere* indompelen" l. »*immergere*, insteken"; en »*membrum* het gelid" l. »*membrum*, het lid." (e.)

Bl. 260. In de woordenlijst: »*colere* vereeren" l. »*colere* betrachten." (e.)

Bl. 262. Reg. 1 van 't 124e Lat. stuk: »*cadaveri*" l. »*cadaveri-.*"

Bl. 263. In de woordenlijst: »*condire* kruiden" kan als overtollig doorgehaald worden.

Bl. 269. In de woordenlijst: »*occido* dooden, verslaan" l. »*occidere* sneuvelen."

Bl. 273. In de woordenlijst: »*exoriri* ontstaan" l. »*exoriri* worden." (e.)

Bl. 275. In de woordenlijst: »*capere* innemen" l. »*capere* verkrijgen, innemen." De eerste beteekenis moet in

den derden, de tweede in den zevenden zin van 't 135e Lat. stuk gebruikt worden. (e.)

Reg. 13 van 't 136e Lat. stuk; »*ae*" l. »*se.*"

Bl. 276. Reg. 3 van 't 137e Lat. stuk: »*imlari*" l. »*imitari.*"

Bl. 279. Reg. 1 van 't 139e Nederl. stuk: »gij verdient (*waardig zijt*)." Waartoe dienen die cursief gedrukte woorden? In de woordenlijst staat immers »*mereri* verdienen." (e.)

Bl. 280. In de woordenlijst; »*emollescere* weekelijk maken" l. »*emollescere* weekelijk worden." (e.)

Bl. 281. Reg. 3 van 't 141e Lat. stuk: »*Eretriam .... captam* 1) *deleverunt.*" In die aanteekening staat: »= *ceperunt eamque.*" Men leze daarvoor: »*ceperunt et*", hetgeen voldoende is. (e.)

Bl. 283. In de woordenlijst; »*lepos* de haas" l. »*lepus* de haas."

Bl. 284. In de woordenlijst: »*turma* de ruiterbende" l. »*turma* de bende."

Reg. 7 van 't 144e Lat. stuk: *capilloque sunt promisso.*" Bij Caesar (B. G. V. 14.) volgt hierop: *atque omni parte corporis rasa, praeter caput et labrum superius.* Deze woorden schijnen hier bij ongeluk uitgevallen te zijn, althans »*labrum* de lip" staat in de woordenlijst.

Bl. 286. Reg. 4 van 't 145e Nederl. stuk: »tracht naar (*zoekt*)." Waartoe dient dat cursieve (*zoekt*), als in de woordenlijst toch al »*quaerere* trachten" staat? (e.)

In de woordenlijst: »*nancisi*" l. »*nancisci.*"

Bl. 287. In de woordenlijst: »*attonitus* bedremmeld" l. »*attonitus* verschrikt"; »*jussus* het bevel" l. »*jussus* (alleen in Abl. Sing.) het bevel", en »*lacerare* verminken" l. »*lacerare* openrijten." (e.)

Bl. 288. Reg. 1 van 't 147e Lat. stuk: »*illus*" l. »*illius*"

Reg. 6: »*Pergite juvenes et incumbite ad ea, quae fovetis studia.*" Volgens de woordenlijst moet men

dit vertalen: »Gaat voort, jongelingen, en legt u toe op de studie, op welke gij u met ijver toelegt." De laatste aanmoediging is dus vrij overbodig. (e.)

Bl. 290. Reg. 1 van 't 149e Lat. stuk: »*non*" l. »*ne*."
Reg. 6: »*imprimis sacerdotes Vestae ab omni virorum familiaritate abstinento.*" In de woordenlijst is »*sacerdos* priester" opgegeven, waardoor de duidelijkheid van den zin niet bevorderd wordt. Aan het einde van de woordenlijst, doch nergens in het stuk zelf, vindt men ook »*virgo Vestalis*," en waarschijnlijk moet men in bovenstaanden zin dus »*virgines Vestales*" in plaats van »*sacerdotes Vestae*" lezen.
Reg. 8: »*loco*" l. »*foco*."

Bl. 291. Reg. 6 van 't Nederl. stuk: »tot een voorbeeld zijt voor anderen 2)" l. »tot 2) een voorbeeld zijt voor anderen."
Reg. 4 van 't 150e Lat. stuk: »*Cyrus, nihil* 1) *cunctatus*" l. »*Cyrus, nihil cunctatus* 1)."

Bl. 293. Reg. 2 van 't 151e Nederl. stuk: »Maar de graanteelt zou van Sicilië afkomstig zijn." Hoe moet deze Hoogduitsche zin in 't Latijn vertaald worden? (e.)
Reg. 11: »dat gij .... zoudt gezegd hebben 3)." In de Aanteekening staat: »door het Participium Fut. Act." l. »door het Perf. Infin. van de Conjug. periphr."
In de woordenlijst: »*triticum* de tarwe." Dit kan als overtollig geschrapt worden.

Bl. 295. Reg. 12 van 't 153e Lat. stuk: »*perduellio.*" Hiervoor staat in de woordenlijst »de bloedschuld" l. »het hoogverraad."
In de woordenlijst: »*contentus* tevreden." Dit kan als overtollig doorgehaald worden.

Bl. 297. Reg. 11 van 't 155e Lat. stuk: »*perspicax*" l. »*perspicua*." zoo als in de woordenlijst wordt opgegeven.

Bl. 298. Reg. 3 van 't 156e Lat. stuk: »*quae* [*Europae pars*] .... *inviis solitudinibus cingitur.*" Volgens de woor-

denlijst heet dit: »hetwelk .... door ontoegankelijke eenzaamheden wordt omgeven." Men leze dus daar weder: »*solitudo* de woestijn." (e.)

Bl. 300. In de woordenlijst: men plaatse »*circuitus*" na »*avarus*," en »*collidere*" vóór »*comparare*."

Bl. 301. In de woordenlijst: men plaatse »*instar*" na »*ingratus*;" voor »*nterire*" l. »*interire*;" en pl. »*suadere*" vóór »*subvolare*."

Bl. 302. In de woordenlijst: men plaatse »*cedere*" vóór »*civitas*."

Bl. 303. Reg. 2 van 't 160e Lat. stuk: »*nunimi*" l. »*numini*." In de woordenlijst staat bij »*abjicere*" ook: »*abjectus* verworpen." Men leze daarvoor »*abjectus* verachtelijk."

Bl. 304. Reg. 2 van 't 161e Lat. stuk: »*nonnulis*" l. »*nonnullis*."

Bl. 307. Reg. 8 van 't 164e Lat. stuk: »*arctissimos*" l. »*artissimos*," of men zette in de woordenlijst »*arctus*" in plaats van »*artus*."

Bl. 308. Reg. 14 van 't 165e Lat. stuk: »*Potest enim fieri, ut res nullius pretii emiserim*." Voor »*emittere*" wordt hier »afleiden" opgegeven. (e.)

Bl. 309. In de woordenlijst: men plaatse »*benevolentia*" vóór »*benigmus*."

Bl. 311. In de woordenlijst: »*trajicere* overtrekken" l. »*trajicere* oversteken."

Bl. 312. In de woordenlijst: men plaatse »*paulatim*" vóór »*paululum*."

Bl. 315. In de woordenlijst: men plaatse »*ponere*" vóór »*procul*." Reg. 1 van 't 171e Lat. stuk: »*Pergratum mihi fecisti*." Voor »*pergratus*" wordt hier »zeer dankbaar" opgegeven. (e.)
Reg. 9: »*audivistis*" l. »*audivisti*."

Bl. 317. Men moet hier of de 1e Aanteekening, of in de woordenlijst »*illo* daarheen" doorhalen.

Bl. 319. Reg. 3 van 't 174e Lat. stuk: »*lubido*." Men leze

hier »*libido*;" of zette »*lubido*" in plaats van »*libido*' in de woordenlijst.

Bl. 320. In de woordenlijst: »*votum* de gelofte" l. »*votum* de wensch." (e.)

Reg. 15 van 't 175e Lat. stuk: »*ciboque et vino impleti.*" Voor »*implere*" vindt men in de woordenlijst »volmaken;" men leze daarvoor »opvullen."

Bl. 322. In de woordenlijst: »*petulantia* de dartelheid, onnadenkend" l. »*petulantia* de baldadigheid;" »*quiescere*" l. »*requiescere.*"

Bl. 324. Reg. 1 van 't 179e Lat. stuk: »*ocidit*' l. »*occidit.*"

Bl. 326. In de 1e Aanteekening: »in Circus" l. »in den Circus."

Bl. 327. In de woordenlijst: »*insistere* zitten op" l. »*insistere* staan op."

Bl. 328. Reg. 4 van 't 182e Lat. stuk: »*Simulant quidem* 2)" l. »*Simulant* 2) »*quidem.*"

Bl. 329. Reg. 4 van 't 183e Lat. stuk: »*milla*" l. »*millia.*"

Bl. 331. In de 7e Aanteekening: »*jaciens*" l. »*jacens.*"

Bl. 332. In de woordenlijst: »*socer* de schoonzoon" l. »*socer* de schoonvader."

Bl. 333. In de woordenlijst: men plaatse »*interpellatio*" vóór »*intervenire.*"

Bl. 334. Reg. 13 van 't 187e Lat. stuk: »*quator*" l. »*quatuor.*'

Reg. 11 van 't Nederl. stuk: »Catilinia' l. »Catilina."

Bl. 335. In de woordenlijst: »*atque* als" l. »*atque* dan", »*maturare* bespoedigen" l. »*maturare* zich spoeden."

Bl. 336. Reg. 11 van 't 189e Lat. stuk: »*insignes loci vertendi, imitandi et memoriae imprimendi sunt.*" Naar mijn inzien zal de logische volgorde in dezen zin bevorderd worden, zoo men »*imitandi*' na »*memoriae imprimendi*" zet.

Reg. 16: *quia Magontiacum ..... diripiendum dare noluerat.*" In de woordenlijst vindt men »*diripere* verscheuren," welke beteekenis in den laatsten zin van 't Nederl. stuk, waar van een boek gesproken

wordt, gepast is; maar »eene stad verscheuren" is eene vreemde uitdrukking. (e.)

Bl. 338. In de woordenlijst: »*criminare*" l. »*criminari.*

Reg. 7 van 't 191e Lat. stuk: »*Liberis et famulis praecepta patris familias observanda sunt.*" Voor »*observare*" vindt men in de woordenlijst »zich regelen naar." Moet de leerling nu vertalen: »De bevelen van den huisvader moeten zich regelen naar de kinderen en dienaars?"

Bl. 340. Reg. 2 van 't 193e Lat. stuk: »*coledi docuit*" l. »*colendi docuit.*"

Bl. 341. Reg. 7: *Cicero Sullam laudat, quod lege sua tribunis potestatem injuste faciendi ademerit, adjuvandi potestatem reliquerit.*" Zijn, volgens de woordenlijst, de tribunen hier krijgsoversten gelijk in den voorgaanden zin? (e.)

Reg. 3 van 't Nederl. stuk: »*de versterking in de deugd*" l. »*de versterking van de deugd.*" (e.)

Bl. 342. In de woordenlijst: »*evertere* vernietigen" l. »*evertere* omverwerpen" »*vehere* varen" l. »*vehi* varen.".

Bl. 343. Reg. 9 van 't 194e Lat. stuk: »*experimemtum*" l. »*experimentum.*"

Reg. 1 van 't 195e Lat. stuk: »*Tiberius Gracchus, qui triumvir agris dandis creatus fuerat, postquam populus ipsi iratus fuit, occisus est.*" Kan Scipio Nasica c. s. het *populus* genoemd worden? (c.)

Bl. 346. In de woordenlijst: *complicari* rollen, rondwentelen (zich)" l. »*complicare* rollen, rondwentelen."

Reg. 5 van 197e Lat. stuk: »*concitata*" l. »*conciliata.*"

Op denzelfden regel: »*Quintus Fabius Hannibalem pugna detrectanda fregit vicitque occasione oblata.*" De leerling zal wonder opkijken, als hij het laatste gedeelte van dezen zin vergelijkt met Nep. Vit. Hann. Cap. V et VI init.

Bl. 348. In de woordenlijst: »*nimis* al te" l. »*nimis* al te, te zeer." Verg. den laatsten Latijnschen zin van dit stuk.
Reg. 4 van 't 198e Lat. stuk: »*mimificientiae*" l. »*munificentiae*."

Bl. 349. In de woordenlijst: »*compellare*" l. »*compellere*."

Bl. 350. Reg. 15 van 't 199e Lat. stuk: »*eset*" l. »*esset*."

Bl. 351. Waar behoort de 2e Aanteekening te huis?

Bl. 352. Reg. 2 van 't 200e Lat. stuk: »*urbinius*" l. »*Urbinius*."

Vraagt men nu, of ik, na deze aanmerkingen gemaakt te hebben, het boek zal prijzen of afkeuren, dan is het antwoord eenvoudig: Ubi rerum testimonia adsunt, quid opus est verbis. De lezer zelf oordeele.

Amersfoort J. Sandberg.
December 1862.

NAAMLIJST

DER LEDEN

VAN HET GENOOTSCHAP VAN LEERAREN AAN,

BENEVENS

STAAT EN VERSLAG VAN

DE NEDERLANDSCHE GYMNASIEN.

NAAMLIJST

DER LEDEN VAN HET GENOOTSCHAP VAN LEERAREN

AAN DE

NEDERLANDSCHE GYMNASIEN.

(De gewone leden 39 in getal zijn in den staat met een * geteekend, terwijl het jaartal achter hun' ambtstitel even als bij de honoraire leden aanwijst in welk jaar zij lid zijn geworden.)

HONORAIRE LEDEN. 20.

Dr. Mr. J. BOSSCHA, oud-hoogleeraar en Minister te *'s Hage*, 1855.

Dr. W. G. BRILL, hoogleeraar te *Utrecht*, 1859. Gewoon lid, ? — 1859.

Mr. A. W. ENGELEN, te *Tiel*, 1840.

Dr. P. EPKEMA, te *Amsterdam*, 1851. Gewoon lid, 1830–51.

Dr. C. M. FRANCKEN, hoogleeraar te *Groningen*, 1856. Gewoon lid, 1848–56.

J. P. A. FRANÇOIS, leeraar aan het Gymnasium te *Rotterdam*.

Dr. J. A. C. VAN HEUSDE, oud-hoogleeraar te *'s Hage*; 1840.

Dr. W. A. HIRSCHIG, } te *Leiden*.
Dr. R. B. HIRSCHIG, }

Dr. S. Karsten, hoogleeraar te *Utrecht*, 1834.

J. Kramers, te *Noordheij*.

Dr. J. H. Kroon, inspekteur van 't lager onderwijs te *Zutfen*. Gewoon lid, 1841–58.

Dr. J. A. Lamping, predikant te *Noordwijkerhout*, 1860.

Dr. H. J. Nassau, inspekteur van 't lager onderwijs te *Assen*, 1830.

Mr. S. J. E. Rau, te *Nijmegen*.

Dr. H. Riedel, oud-conrector te *Groningen*, 1861. Gewoon lid, ? — 1861.

L. H. van Sillevoldt, leeraar aan het Gymnasium te *'s Hage*.

Mr. F. W. E. Spiering, te *Tiel*, 1855.

Dr. D. J. Steyn Parvé, kommies bij het Ministerie van Binnenlandsche zaken, 1860.

Dr. F. B. Trosée, direkteur der kweekschool voor onderwijzers te *'s Bosch*, 1862. Gewoon lid, 1859–62.

STAAT

DER

NEDERLANDSCHE GYMNASIEN EN LATIJNSCHE SCHOL

op 15 *Januarij* 1863. (*)

Provincie.	GEMEENTEN.	ONDERWIJZERS. NAMEN.	AMBTSTITELS.	GETAL LEERLINGEN.	VOORZ E SEKRE VA CURAT
GRONINGEN.	GRONINGEN. (subs.)	J. A. Wijnne, Litt. Hum. Doct.	Rector.	1. Afd. 75 2. Afd. 5 — 80 Voorber klasse 58 — 138	Vz. Mr. Sitter, meeste Sk. Pr G. Die
		A. H. G. P. v. d. Es, Litt. Hum. Doct.	Conrector.		
		D. M. Kan, Litt. Hum. Doct.	1. Praeceptor.		
		J. W. A. Renssen, Litt. Hum. Doct	2. Praeceptor.		
		G. Smit Sibinga, Litt. Hum. Cand.	3. Praeceptor		
		G. F. W. Baehr, Phil. Nat. Doct.	Leeraar in de wiskunde.		
		D. Hoekzema, Bezitter van den 2 rang en v. eene akte v. het Fransch, Hoogduitsch en Engelsch.	Leeraar in de nieuwe talen.		
		W. J. van Gorkom, Bezitter van den 2. rang en v. eene akte v. het Fransch, Hoogduitsch en Engelsch.	Leeraar in de nieuwe talen.		
	WINSCHOTEN. (subs.)	L. Dikema, Litt. Hum. Doct.	Rector.	1. Afd. 28 2. Afd. 39 — 67	Vz Mr sema Sk. Jh D Lev tus.
		P. J. Cosijn, Litt. Hum. Cand.	Conrector.		
		R. Rijkens, Bezitter v. eene akte voor de wis- en natuurkunde.	Lector in de wis- en natuurkunde.		
		C. van Valkenburg, Hoofdonderwijzer, bezitter v eene volledige akte v. het Fransch, Hoogduitsch en Engelsch.	Leeraar in de nieuwe talen.		
		G. N. Sluijmers, Hoofdonderwijzer, bezitter v eene akte voor Fransch en Hoogduitsch.	Leeraar in de nieuwe talen.		

(*) Alle veranderingen en benoemingen in het personeel der Docenten tusschen 15 Jan 1 Mei 1863 voorgevallen, zijn, voor zooverre mogelijk, nog in den staat opgenomen.

Provincie.	GEMEENTEN.	ONDERWIJZERS. NAMEN.	ONDERWIJZERS. AMBTSTITELS.	GETAL LEERLINGEN.	VOORZITTER EN SECRETARIS VAN CURATOREN.
GRONINGEN.	VEENDAM.	H. J. Helderman, Litt. Hum Doct.	Rector.	1. Afd. 11 2. Afd. 30 41 1. Afd. 114 2. Afd. 74 188	Vz D. H. Bos-scher, burge-meester. Sk. Mr. M. van der Tuuk.
		W. Lingbeek, Hoofdonderwijzer en bezitter van akten voor de nieuwe talen.	Leeraar in de nieuwe talen.		
		G. de Jager Meezenbroek, Phil. Nat. Doct.	Leeraar in de wiskunde.		
FRIESLAND.	LEEUWARDEN.	*D. C. Pleyte, Litt. Hum. Doct.	Rector. 1858.	32	Tijdelijk Vz. en Sk. Mr. S. W. Tromp.
		*J. G. Ottema, Litt. Hum. Doct.	Conrector. 1831.		
		J. L. Sirks, Litt. Hum. Doct.	Praeceptor.		
		H. Werkman, Bezitter van eene akte voor de wiskunde.	Leeraar in de wiskunde.		
		P. H. van Moerkerken, Bezitter van eene akte voor de nieuwe talen.	Leeraar in de nieuwe talen.		
	HARLINGEN. (subs.)	D. J. de Lussanet de la Sablonière, Litt. Hum Doct.	Rector.	16	Vz. en Sk. ver-anderen om de maand.
		A. Sissingh, Bezitter van den 3. rang en van eene akte voor de wiskunde. *(Tijdelijk.)*	Leeraar in de wiskunde.		
	SNEEK. (sub.)	E. Mehler, Litt. Hum. Doct.	Rector.	30	Vz Ds D. A. de Groot. Sk Ds. A. Mee[illegible]
		L. P. Ouwersloot, Litt. Hum. Doct.	Conrector.		
		J. A. van Gennep, Litt Hum. et Jur Utr Doct.	Praeceptor.		
		K. F. Geertsma, Bezitter van den 2 rang. (heeft vrijstelling v. de wisk.) *(Tijdelijk)*	Leeraar in de wiskunde.		
	FRANEKER. (subs.)	P. H. F. Junius, Litt. Hum. Doct.	Rector.	1. Afd. 18 2. Afd. 8 26	Vz Dr. J. Beng[illegible] Sk Mr. C. W[illegible]benga.
		J. C. Eger, Bezitter van eene akte voor nieuwe talen.	Leeraar in de nieuwe talen, geschiedenis en wisk.		

GEMEENTEN.	ONDERWIJZERS. NAMEN.	ONDERWIJZERS. AMBTSTITELS.	GETAL LEERLINGEN.		VOORZITTER EN SEKRETARIS VAN CURATOREN.
DOKKUM. (sub)	*R. Kruisinga Homan, Litt Hum. Doct	Rector. 1857.	16	1. Afd. 115 2. Afd. 8 — 123	Vz. A. Posthuma. Sk Dr. A. J. Hamerster.
	J. B. de Boer van der Leij, Bezitter van akten voor wiskunde en de nieuwe talen.	Tijdel. belast met onderw. in de wisk.			
BOLSWARD. (subs.)	G. Hamming, Litt. Hum. Doct.	Rector.	3		Vakant.
ASSEN. (subs)	*M. J. Noordewier, Litt. Hum. Doct.	Rector. 1849.	1. Afd. 24 2. Afd. 19 — 43		Vz. Dr. N. H. Tatum Zubli, predikant. Sk. Mr. H. H. A. Sluis, lid der Ged. Stat.
	G. A. H. Bakhoven, Litt. Hum. Cand.	Conrector.			
	J. Doornbos, Bezitter van eene akte voor wis natuurkunde en landbouw volgens art. 72.	Lector in de wis- en natuurk.			
	J. Snijder, Bezitter van akten voor de nieuwe talen en de wisk.	Waarnem. leeraren in de nieuwe tal. voor de 2. Afd.			
	H. J. Makkink, Bezitter van akten voor het Fransch, Engelsch en de wiskunde.				
MEPPEL. (subs.)	*P. A. Moquette, Litt. Hum. Doct.	Rector 1845.	1. Afd 22 2. Afd. 23 — 45	1. Afd. 46 2. Afd. 42 — 88	Vz. E G. Rodemann, burg. Sk. Ds. A. W. Kamp.
	. . . .	Leeraar in de wisk.			
	H. Koning, Bezitter van den 2. rang.	Leeraar in de nieuwe tal., nieuwe geschied. en aardrijks.			
ZWOLLE.	*C. H. Thiebout, Litt. Hum. Doct. Ridder der Orde van den Ned. Leeuw.	Rector. 1830.	8		Vz. Mr. J. H. v. Roijen, not. Sk. Mr. B. J. B. v. Sonsbeeck, lid v. Ged Stat.
	H. Wygmans Snel, Litt. Hum. Doct.	Conrector.			
	H. van Blanken, Phil Nat. Doct.	Leeraar in de wiskunde.			
DEVENTER.	*A. J. Vitringa, Litt. Hum. Doct.	Rector. 1853.	1. Afd. 30 2. Afd. 26 — 56		
	P. A. van Meurs, Litt. Hum. Doct.	Leeraar in de oude talen, de geschied. en de nederl. taal.			
	A. H. van der Meij, Litt. Hum. Cand.	Leeraar in de oude talen voor de 2. kl.			

Provincie.	GEMEENTEN.	ONDERWIJZERS. NAMEN.	ONDERWIJZERS. AMBTSTITELS.	GETAL LEERLINGEN.	VOORZITTER EN SECRETARIS VAN CURATOREN.
OVERIJSSEL.	DEVENTER.	Ph. Bello, Bezitter van eene akte voor de wiskunde. W. Kreling, Bezitter van den 2 rang en eene akte voor de nieuwe talen en voor de wisk. S. Susan, Lector voor de nieuwe talen aan het athenaeum. J. H. Meijer, Bezitter van den 2. rang en van eene akte voor de nieuwe talen.	Leeraar in de wiskunde. 2e Leeraar in de wiskunde. Leeraar in de hoogd. en fransche talen en in de aardrijkskunde. Leeraar in de fransche en eng. taal.		Vz. Mr. H. W[...] Jordens, pr[...]kureur, lid [...] de prov. stat[...] kommand. [...] de Eikenkr.[...] Sk. Prof. Mr. [...] Duijmaer v[...] Twist.
	KAMPEN.	A. H. A. Ekker, Litt. Hum. Doct. P. P. Kremer, Litt. Hum. Doct. J. J. Leupen, Bezitter van den 1. rang en van eene akte voor de nieuwe talen. J. Beckering Vinckers, Hoofdonderwijzer en bezitter van een akte voor de nieuwe talen volgens art. 72. C. J. Spat, Litt. Hum. Doct.	Rector. Conrector. Leeraar in het ital. boekh. en koopmansrekenen, het fr. en de vaderl. geschied. Leeraar in de eng. en hoogd. talen en wiskunde. Leeraar in de wiskunde, aardrijksk. en het nederl.	1. Afd. 11 2. Afd. 20 31	Vz. Ds. H. Dw[...] Sk. J. B. v. d[...] Dussen, [...]
	OLDENZAAL. (subs.)	F. C. Soer, Litt. Hum. Doct. T. de Voogt, Litt. Hum. Cand. M. van Groenenveldt, Litt. Hum. Doct R. L. T. Waanders, Bezitter v. den 2. rang en v. eene akte voor de wiskunde *(Tijdelijk)*	Rector. Conrector. Leeraar in de nieuwe talen. Onderwijzer in de wiskunde.	1. Afd. 13 2 Afd. 18 31	Vz Dr. L. [...] Swelgreb[...] Migchorius. Sk. Dr. B. [...] Essink.
	ENSCHEDÉ. (subs.)	A. P. van de Siepkamp, Litt. Hum. Doct. C. C. Schlencker, Bezitter van den 2. rang en van eene akte voor de wiskunde en de nieuwe talen. H. Jennes, Kweekeling bij het lager onderwijs.	Rector. Leeraar in de wiskunde en de nieuwe talen. Hulponderwijzer in de nieuwe talen.	1. Afd. 3 2. Afd. 12 15	Vz. Ds. B. [...] Evers. Sk. E. ter [...]

GEMEENTEN.	ONDERWIJZERS. NAMEN.	ONDERWIJZERS. AMBTSTITELS.	GETAL LEERLINGEN.	VOORZITTER EN SEKRETARIS VAN CURATOREN.
ALMELO.	B. Mulder, Litt. Hum. Doct.	Rector.	1. Afd. 6 2. Afd. 24 — 30	Vz. Ds. C. Cardinaal. Sk. Dr. H. W. Stork.
	N. J. Drost, Hoofdonderwijzer en bezitter van akten voor de nieuwe talen en wis- en natuurkunde	Leeraar in de wis- en natuurkunde en dr nieuwe talen.		
	W. Hakkert, Bezitter van eene akte voor nieuwe talen.	2. Leeraar in de wisk. en de nieuwe talen.		
OOTMARSUM. (subs.)	H. J. Guicherit, Litt. Hum. Doct.	Rector.	1. Afd. 0 2. Afd. 12 — 12 1. Afd. 71 2. Afd. 112 — 183	
	J. ter Kuile, Litt. Hum. Doct. *(Tijdelijk)*	Leeraar in de oude talen.		
	A. Dekkers, Bezitter van den 2. rang en van eene akte voor de wiskunde en nieuwe talen. *(Tijdelijk)*	Leeraar in de wisk.		
	H. Mulder, Bezitter van den 2. rang en van een akte voor de nieuwe talen. *(Tijdelijk)*	Leeraar in de nieuwe talen.		
ARNHEM.	D. J. van Stégeren, Litt. Hum. et Jur. Utr. Doct.	Rector.	35	Vz. Mr. J. J. A. A. bar. v. Pallandt v. Westervoort, burg. Sk. Mr. E. Scheidius.
	*S. H. Rinkes, Litt. Hum. Doct.	Conrector. 1859.		
	P. Hoogvliet, Litt. Hum. Doct.	Praeceptor voor de oude talen en algemeene geschiedenis.		
	H. J. Stam, Jr. Bezitter van eene akte voor de wiskunde.	Leeraar in de wis-, aardrijks- en natuurkunde.		
	C. Zijlstra, Cz. Bezitter van den 2. rang en van akten voor de nieuwe talen.	Leeraar in het Fr. en Hoogduitsch.		
	J. C. Robinson, Bezitter van eene akte voor het Engelsch.	Leeraar in de Eng. taal.		
	J. Waterman, Bezitter van den 2. rang en van den 1. voor het Hebreeuwsch.	Leeraar in de oostersche talen.		

Provincie.	GEMEENTEN.	ONDERWIJZERS. NAMEN.	ONDERWIJZERS. AMBTSTITELS.	GETAL LEERLINGEN.	VOORZITTER EN SEKRETARIS VAN CURATOREN.
GELDERLAND.	NIJMEGEN.	J. J. Kreenen, Litt. Hum. Doct. J. J. van der Kloes, Litt. Hum. Doct. J. C. Hummel, Litt. Hum. Doct. P. van der Burg, Bezitter van den 1. rang. W. van Keeken, Bezitter van den 1. rang. J. Jurrius, Bezitter van den 2. rang. S. I Löwenstamm,	Rector. Conrector. Praeceptor. Leeraar in de wisk. Leeraar in de nieuwe talen. 2. Leeraar in de nieuwe talen. Onderwijzer in de hebr. taal- en letterkunde.	1.Afd. 16 2.Afd. 11 27	Vz. Mr. F. Bijleveld, b gemeester. Sk. Mr. B. B. Verheye
	ZUTFEN. (subs.)	*H. J. Matthes, JCzn., Litt. Hum. Doct. *F. H. von Hoff (1), Litt. Hum. Doct. H. C. Michaëlis, Litt. Hum. Doct. *W. J. A. Huberts (2), Litt. Hum. Doct. *D. G. Cramer (3), Phil. Nat. Doct. B. Dingemans, Bezitter van akten voor de nieuwe talen.	Rector. 1830. Leeraar in de nieuwe talen, tev. bij afwissel. belast met het onderw. in het Gr. en Lat. in de 1. en 3. klasse. 1850. Praeceptor. Leeraar in de alg. geschied. en aardrijksk. 1861. Leeraar in de wis- en natuurk. 1860. Leeraar in de nieuwe talen.	1.Afd. 39 2.Afd. 46 85	Vz. Mr. E v. Löben S Notaris. Sk. Mr B. Roelvink.
	HARDERWIJK. (subs.)	*F. G. B. van Bleeck van Rijswijk, Litt. Hum. Doct. J. H. Schuurmans Stekhoven, Litt. Hum. Doct. A. Lettink, Bezitter v. den 2. rang en v. akten voor de nieuwe talen. M. J. de Lange, Bezitter v. den 2. rang en v. akten v. de nieuwe talen.	Rector. 1844. Conrector. Leeraar in de nederl. en eng. talen. Leeraar in de fr. en hoogd. talen.	1.Afd. 9 2.Afd. 9 18	Vz. Dr. J. Loenen. Sk. Mr. M Meurs.

(1) Sekretaris van het genootschap voor 1861—1865.
(2) Lid van de kommissie ter redaktie van het tijdschrift voor 1861—1864.
(3) Penningmeester van het genootschap voor 1861—1863.

GEMEENTEN.	ONDERWIJZERS. NAMEN.	ONDERWIJZERS. AMBTSTITELS.	GETAL LEERLINGEN.	VOORZITTER EN SEKRETARIS VAN CURATOREN.
TIEL. (subs.)	*P. H. Tydeman, Litt. Hum. Doct.	Rector. 1830.	9	Vz. Mr. F. W. E. Spiering. Sk. is er niet.
	D. van den Berg, Bezitter van den 2. rang.	Leeraar in de nieuwe talen.		
	F. J. J. A. Junius, Theol. Doct.	Leeraar in de hebreeuwsche taal.		
DOESBURG. (subs.)	*J. B. Kan, Litt. Hum. et Jur. Utr. Doct.	Rector. 1860.	1. Afd. 11 2. Afd. 15 — 26	Vz. Mr. H. W. v. Westerbeek van der Horst, kantonregt. te Keppel. Sk. A.F.J.Tengbergen, oud-kontroleur.
	J. G. Schlimmer, Litt. Hum. Doct.	Conrector.		
	B. Scholten, Bezitter van den 2. rang en van akten voor de nieuwe talen.	Leeraar in de nieuwe talen.		
	S. de Vries, Bezitter van eene akte voor wis en natuurkunde.	Leeraar in de wis- en natuurkunde.		
ELBURG.	A. Kisselius, Litt. Hum. Doct.	Rector.	8	Vz. Mr. J. Rau van Gameren, president v. h. provinc. hof te Arnhem. Sk. Mr. G. A. Hoefhamer, notaris te Elburg.
	J. W. Krumberg, Litt. Hum. Cand.	Collaborator, tevens belast met het onderw. in het hoogduitsch.		
	W. Julius, Jr. Litt. Hum. Doct.	Belast met de zorg voor het onderw. in de fr. en eng. talen en in de wis- en natuurkunde.		
ZALT-BOMMEL.	*P. J. N. Wetsels, Litt Hum. Doct.	Rector. 1856.	1. Afd 14 2. Afd. 23 — 37	Vz. en Sk. Mr. P.C.Bijleveld, burgemeester.
	G. C. Louwenrier, Bezitter van den 1. rang en van akten voor de nieuwe talen.	Leeraar in de nieuwe talen.		
	F. Brinkgreve, Bezitter van den 2. rang en van akten voor de wiskunde en de nieuwe talen.	Leeraar in de wiskunde, nieuwe geschiedenis, enz.		
LOCHEM. (subs.)	*J. P. Pompe van Meerdervoort, Litt. Hum. Doct.	Rector. 1862.	1	Vz. Ds. J. H. v. IJssel Groothuis. Sk Dr.E.D.Cartier vanDissel.
GROENLO. (subs.)	L. Lasonder, Litt. Hum. Doct.	Rector.	1. Afd. 8 2. Afd. 14 — 22	Vz. en Sk. Ds. H. G. Huiskes.
	A. van den Bold, Bezitter v. den 2. rang en v. eene akte v. de nieuwe talen.	Leeraar in de nieuwe talen en de rekenkunde.		

Provincie.	GEMEENTEN.	ONDERWIJZERS. NAMEN.	ONDERWIJZERS. AMBTSTITELS.	GETAL LEERLINGEN.		VOORZITTERS EN SEKRETARIS VAN CURATOREN.
GELDERLAND.	DOETINCHEM. (subs.)	F. van Capelle, Litt. Hum. Doct.	Rector.	5		Vz. Ds. H. M. C Koolhaas. Sk G. C Te maal, gemee te sekretaris.
	WAGENINGNE (subs.)	G. E. J. Everts, Litt. Hum. Doct.	Rector.	8		Vz. J. Kn burgemeeste Sk Dr. B. Broers.
		J. B. A. J. Janssen, Bezitter van den 1. rang.	Leeraar in de wiskunde, tev. belast met het onderw. in de nieuwe talen.			
	ZEVENAAR. (subs.)	K. H. B. Hazelhoff Roelfzema, Litt. Hum. Doct.	Rector.	7	1. Afd. 170 | 2. Afd. 118 | 294	Vz. en Sk. D H. J. Fij buik.
	KUILENBURG. (subs.)	D. Balfoort, Litt. Hum. Doct.	Rector.	5		
UTRECHT.	UTRECHT.	*A. Ekker, (1) Litt. Hum. Doct.	Rector, tev. belast met het onderw. in het hebr. 1830.	70		Vz. Mr. N. J. Kien, b gemeester. Sk. Jhr. Mr. H. de W ville.
		G. Leignes Bakhoven, Litt. Hum. Doct.	Conrector.			
		A. de Jongh, Litt. Hum. Doct.	Praeceptor.			
		B. ten Brink, Litt. Hum. et Jur. Utr. Doct	Praeceptor.			
		D. H. Jurrjens, Litt. Hum. Doct.	Praeceptor.			
		E. R. Vermeer, Bezitter van eene akte voor de wiskunde.	Leeraar in de wis- en natuurkunde.			
		M. A. E. Roberti, Lector academicus.	Leeraar in de fr. taal.			
		J. H. Hisgen, Lector academicus.	Leeraar in de hoogd. taal.			
		E. Peel, Bezitter van eene akte voor het engelsch.	Leeraar in de eng. taal.			
	AMERSFOORT.	*D. Burger, Jr. (2) Litt. Hum. Doct.	Rector. 1850.	23	1. Afd. 93 | 2. Afd. 0 | 93	Vz. Mr. L. G Wijers, b gemeester. Sk. Mr. S. J. v. Wak
		*J. Sandberg, Litt. Hum. Doct.	Conrector. 1862.			
		J. Borst, Bezitter van den 2. rang.	Lector in de wisk.			

(1) Voorzitter van het genootschap voor 1862—1863.
(2) Lid der kommissie ter redaktie van het tijdschrift voor 1862—1865.

GEMEENTEN.	ONDERWIJZERS. NAMEN.	ONDERWIJZERS. AMBTSTITELS.	GETAL LEERLINGEN.	VOORZITTER EN SEKRETARIS VAN CURATOREN.
AMSTERDAM.	*N. J. B. Kappeijne van de Coppello, Litt. Hum. Doct.	Rector, 1862.	73	Vz. Mr. H. J. Koenen, lid v. de prov. stat. v. N. Holland, sekretaris der Afd. letterkunde v. de Akad. v. wetensch., ridder, enz. Sk. Mr. A. da Costa, adv.
	*J. H. Nieuwveen, Litt Hum. Doct.	Conrector. 1842.		
	*I. Dornseiffen, Litt. Hum. Doct.	1. Praeceptor. 1848.		
	*A. W. de Klerck, Litt. Hum. Doct.	2. Praeceptor. 1854.		
	*H. T. Karsten, Litt. Hum. Cand	3. Praeceptor. 1862.		
	*D.v.Lankeren Matthes, Litt. Hum. Doct.	1. Leeraar in de wis- en natuurkunde. 1848.		
	L. H. Hammann, Bezitter van eene akte voor de wiskunde.	2. Leeraar in de wiskunde.		
	W. J. Hofdijk, Jbsz. Ridder der Orde van de Eikenkroon.	Leeraar in de nederl. taal- en letterkunde en vaderl. geschiedenis.		
	L. Chatelain, Bezitt. v. eene akte v. h. Fr.	Leeraar in de fr. taal.		
	J. Jessurun de Mesquita, Bezitter van eene akte voor het Hoogduitsch en geëxamineerd voor het Hebr.	Leeraar in de hoogd. en hebr. tal.		
	C. H. Gunn, Bezitter van eene akte voor het Engelsch.	Leeraar in de eng. taal.		
HAARLEM.	P. J. Uylenbroek, Litt. Hum. Doct.	Rector.	1. Afd. 14 2. Afd. 18 — 32	Vz. Mr. F. W. baron v. Stijrum, pres. d. Arr. Regtb. Sk. Mr. J. J. Enschedé, regt. in de Arrond. Regtbank.
	*T. J. Halbertsma, Litt. Hum. Doct.	Praeceptor. 1862.		
	J. Schouten, Bezitter van den 1. rang.	Leeraar in de geschied. en ned. taal.		
	W. M. Logeman.	Leeraar in de wisk.		
	J. J. Hartmann, Bezitter v. akten voor de fr., engelsche en duitsche talen.	Leeraar in de fr. en hoogd. talen.		
	K. Vink, Bezitter eener akte voor de engelsche taal.	Leeraar in de eng. taal.		
ALKMAAR.	J. J. de Gelder, Litt. Hum. Doct.	Rector.	1. Afd. 6 2. Afd. 8 — 14	Vz. Mr. P. A. de Lange. Sk. Dr. C. J. de Lange.
	C. J. Reiziger, Bezitter v. den 2 rang en v. eene akte voor de nieuwe tal. *(Tijdelijk.)*	Leeraar in de nieuwe talen.		

Provincie.	GEMEENTEN.	ONDERWIJZERS. NAMEN.	ONDERWIJZERS. AMBTSTITELS.	GETAL LEERLINGEN.		VOORZITTERS EN SEKRETARISSEN VAN CURATOREN.
NOORD-HOLLAND.	HOORN.	C. A. Abbing, Litt. Hum. Doct.	Rector.	1.Afd. 11 2.Afd. 2 — 13		Vz. Jhr. Mr. D. v. Akerlaken Sk. vakant.
		R. J. Lambrechts, Litt. Hum. Doct.	Conrector.			
		W. Gleuns, Phil. Nat. Cand.	Leeraar in de wisk			
	ENKHUIZEN. (subs)	A. Romeijn, Litt. Hum. Doct.	Rector.	1.Afd. 6 2.Afd. 22 — 28	1. Afd. 110 2. Afd. 50 — 160	Vz. Ds D. Har ting. Sk. Ds. E. C Wor.
		J. Stevens, Bezitter van den 2. rang en van akten voor de nieuwe talen.	Leeraar in de fr., hoogd. en eng. talen.			
		E. Helge, Bezitter van den 3. rang en van eene akte voor de wis- en natuurkunde.	Leeraar in de wiskunde en de nederl. taal.			
ZUID-HOLLAND.	'S GRAVENHAGE.	L. R. Beynen, Litt. Hum. Doct.	Bestuurder, leeraar in de Nederl. taal en Geschied.	1.Afd. 50 2.Afd. 49 — 99		Vz. Jhr. Mr. F G. A. Gevers Deijnoot, burgemeester. Sk. Dr. R. C. Bakhuizen v. d Brink, rijks archivaris.
		J. van Sillevoldt, Bezitter van den 1. rang	Bestuurder plaatsvervanger, bijz. belast met het beheer der 2. Afd., leeraar in de wiskunde.			
		H. van Herwerden, Litt. Hum. Doct.	Leeraar in de griek-sche taal.			
		C. van Osenbruggen, Litt. Hum. Doct.	Leeraar in de latijnsche taal.			
		H. Mulder, Litt. Hum. Cand.	Hulpleeraar in de oude talen.			
		J. ten Brink, Theol. Doct.	Hulpleeraar in de nederl. taal, letterkunde en geschied.			
		E. F. Gellion Danglar, Bachelier-es-lettres.	Leeraar in de fransche taal.			
		H. J. Dirksen, Bezitter van den 2. rang en eene akte voor het fransch.	Hulpleeraar in de fransche taal.			
		M. R. Bruck, Phil. Cand. en bezitter van eene akte voor het duitsch.	Leeraar in de hoogduitsche taal.			
		R. W. Bulkley, Bezitter van eene akte voor het engelsch.	Leeraar in de engelsche taal.			
		J. van Aalst, Bezitter van den 2. rang.	1. hulpleeraar in wiskunde.			
		H. G. van de Sande Bakhuyzen, Phil. Nat. Doct.	2. hulpleeraar in wiskunde.			

GEMEENTEN.	ONDERWIJZERS. NAMEN.	ONDERWIJZERS. AMBTSTITELS.	GETAL LEERLINGEN.	VOORZITTER EN SEKRETARIS VAN CURATOREN.
'S GRAVENHAGE.	J. W. G. van Oordt, Litt. Hum. Doct.	Leeraar in de oude en nieuwe algem geschied. en aardrijksk.		
ROTTERDAM.	G. A. Schneither, Litt. Hum Doct.	Rector.	1. Afd 30 2. Afd. 34 — 64	Vz. Dr. D. F. van der Pant. Sk. Dr. G. A. Schneither, rector.
	*J. W. Sluiter, Litt. Hum. Doct.	Conrector. 1836.		
	A. C. G. Vermeulen, Litt. Hum. Cand.	1. Praeceptor.		
	*A. Mees, Litt. Hum. Doct.	2. Praeceptor 1845.		
	J. P. A. François, heeft vrijstelling van den akademischen graad.	1. Leeraar in de wiskunde.		
	J. Ravenek, Bezitter van den 2. rang.	2. Leeraar in de wiskunde.		
	E. Piaget, Jur. Doct. Bezitter van eene akte voor het fransch.	1. Leeraar in de frans. taal.		
	H. H. Antony, Bezitter van eene akte voor het fransch.	2. Leeraar in de frans. taal.		
	F. Worthmann, Bezitter van eene akte voor het hoogduitsch.	Leeraar in de hoogd. taal.		
	J. O. Roe, Bezitter van eene akte voor het engelsch.	Leeraar in de eng. taal.		
	J. C. Reepmaker, Jur. Utr. Doct.	Leeraar in de handels wetenschapp.		
LEIDEN.	*W. H. D. Suringar, Litt. Hum. Doct.	Rector. 1830.	1. Afd. 44 2. Afd. 4 — 48	Vz. Mr. D. Tieboel Siegenbeek, burg. Sk. Mr. J. C. du Pui.
	W. Bisschop, Litt. Hum. Doct.	Prorector, leeraar in de algemeene geschied., aardrijksk. en nederl. taal- en letterkunde.		
	F. A. de Graaff, Litt. Hum. Cand.	1. Praeceptor.		
	J. J. Cornelissen, Litt. Hum. Cand.	2. Praeceptor.		
	*E. van der Ven, Phil. Nat. Doct.	1. Leeraar in de wiskunde. 1859.		
	J. van Lochem, Hoofdonderw. en bezitter v. eene akte voor de wiskunde.	2. Leeraar in de wiskunde.		

Provincie.	GEMEENTEN.	ONDERWIJZERS. NAMEN.	ONDERWIJZERS. AMBTSTITELS.	GETAL LEERLINGEN.	VOORZITTE EN SEKRETAR VAN CURATOREN
ZUID-HOLLAND.	LEIDEN.	J. M. Reinders, Bezitter van eene akte voor de fransche taal,	Leeraar in de fr. taal.		
		C. A. X. G. F. Sicherer, Litt. Hum. Doct. Lector academicus.	Leeraar in het hoogd., de philosophie en op de 2. Afd. in het latijn.		
		J. Perrin, Bezitter van eene akte voor de engelsche taal.	Leeraar in de eng. taal.		
		P. de Jong, Theol. Doct.	Leeraar in de hebreeuwsche taal.		
		—	—		
	DORDRECHT.	J. D. bar. van Hoëvell, Litt. Hum. et Jur. Utr. Doct.	Rector.	1.Afd. 6 2.Afd. 15 — 21	Vz. Dr. M. [illegible] Onnen. Sk. Mr. A. de Bandt.
		J. C. van Deventer, Litt. Hum. Doct.	Conrector.		
		H. L. de Vries, Bezitter van den 2. rang.	Leeraar in de nederl. taal- en letterkunde, vaderl. geschiedenis en wisk.		
		H. C. Felser, Bezitter van eene akte voor het fransch.	Leeraar in de fr. taal en nieuwe aardrijkskunde.		
		Alexander Bikkers, Bezitter van eene akte voor het hoogduitsch.	Leeraar in de hoogd. taal.		
		J. Vogin, Bezitter van eene akte voor het engelsch.	Leeraar in de eng. en italiaansche taal.		
		—	—		
	DELFT.	*G. van Wieringhen Borski, Litt. Hum. Doct.	Rector. 1836.	42	Vz. Mr. M. E. Overga[illegible] Pennis, i[illegible] toonregter. Sk. Dr. P. [illegible] H. Vermee[illegible]
		J. M. van Gent, Litt. Hum. Doct.	Prorector.		
		*H. P. Schröder, Litt. Hum. Doct. Theol. Cand.	Leeraar in de nederl. taal en algem. geschied. 1858.		
		*F. G. Groneman, Phil. Nat. Cand.	Leeraar in de wis- en natuurk. 1862.		
		M. J. A. Masthoff, Bezitter van den 2. rang en van akten v. de nieuwe tal.	Leeraar in de nieuwe talen en aardrijkskunde.		
		P. A. Haaxman,	Onderwijzer in het handteekenen.		
		—	—		

GEMEENTEN.	ONDERWIJZERS. NAMEN.	ONDERWIJZERS. AMBTSTITELS.	GETAL LEERLINGEN.		VOORZITTER EN SEKRETARIS VAN CURATOREN.
GOUDA.	*D. Terpstra (1), Litt Hum. Doct.	Rector. 1845.	1.Afd. 14 2.Afd. 22 36		Vz. M. F. Hoffman. Sk. Mr. J. L A. de Grave, wethouder.
	B. W. Hoffman, Litt. Hum. Cand.	Conrector.			
	F. T. H. Jorissen, Theol. Cand.	Leeraar in de nederl. taal en algem. geschied.			
	M. T. van Aken, Phil. Nat. Cand.	Lector in de wisk.			
	D. L. Champury, Bezitter van eene akte voor het Fransch.	Leeraar in de fr taal.			
	E. C. Poser, Bezitter van eene akte voor het Hoogduitsch.	Leeraar in de hoogd. taal.			
	A. F. Neuwieller, Bezitter van eene akte voor het Engelsch.	Leeraar in de eng. taal.			
SCHIEDAM.	G. C. Brillenburg, Litt. Hum. et Jur. Utr. Doct	Rector.	7		Vz Dr A. Maas. Sk. Mr. K. A. Poortman, notaris, lid der 2. kamer.
	J. Steynis, Bezitter van den 2. rang en eene akte voor de wis- en natuurkunde.	Leeraar in de wisk.			
GORINCHEM.	P. Romeijn, Litt. Hum. et. Jur. Utr. Doct	Rector.	17		Vz. W. A. Viruly Verbrugge, lid der 2. kamer. Sk. Dr. J. H. Holwerda, predikant.
	P. J. Harrebomée, Bezitter van den 2. rang en van eene akte voor de wiskunde.	Leeraar in de wisk.			
BRIELLE. (subs.)	*G. P. Seyn, Litt. Hum. Doct.	Rector. 1852.	1.Afd. 7 2.Afd. 17 24	217 141 358	Vz. Mr. J C. M. v. den Honert. Sk. Dr. v. der Tuuk Adriani.
	*K. W. M. Montijn, Theol. et Litt. Hum. Cand	Conrector. 1862.			
	L. M. Baale, Hoofdonderw., bezitter van akten voor de nieuwe talen.	Leeraar in de nieuwe talen.			
	H. J. Bolderman, Hoofdonderw., bezitter van eene akte voor de wiskunde.	Leeraar in de wisk.			

1) Lid van het bestuur des Genootschaps en van de kommissie ter redaktie van het tijdschrift voor 1860—1863.

Provincie.	GEMEENTEN.	ONDERWIJZERS. NAMEN.	ONDERWIJZERS. AMBTSTITELS.	GETAL LEERLINGEN.	VOORZITTER EN SEKRETARIS VAN CURATOREN.
ZEELAND.	MIDDELBURG	H. Polman Kruseman, Litt. Hum. Doct.	Rector.	15	Vz. Dr. J. F. [illegible] Bijleveld v. S[illegible] rooskerken, burgemeester. Sk. Ds. A. Slo[illegible] temaker Cz.
		C. M. Kan, Litt. Hum. Doct.	Conrector.		
		G. van Hennekeler. Phil. Nat. Doct.	Leeraar in de wisk		
		J. J. Bellingwout, Bezitter van den 2. rang en van akten v. de nieuwe tal.	Leeraar in de nederl., eng., fransche en hoogd. talen.		
	ZIERIKZEE.	*H. M. de Bruyn de Neve Moll, Litt. Hum. Doct.	Rector. 1839.	1. Afd. 10 2. Afd 8 — 11 1. Afd. 25 2. Afd. 8 — 33	Vz. Jhr Mr. [illegible] J. Schourbe[illegible] que Boege[illegible], pres. der Ar[illegible]. Regtbank. Sk. Mr. C. [illegible] Fokker.
		C. W. Volke, Litt. Hum. Doct.	Conrector.		
		W. Top Wz., Bezitter van den 2. rang en van akten v. de nieuwe tal.	Leeraar in de fr., engels. en hoogduitsche talen.		
NOORD-BRABANT.	'S HERTOGENBOSCH. (subs.)	C. R. Hermans, Litt. Hum. Doct Ridder der Orde van de Eikenkroon	Rector.	1. Afd. 18 2. Afd. 32 — 50	Vz. G. M. [illegible] Dekkers, [illegible] bouder. Sk. Mr. F. J. E. [illegible] Zinnicq-Berg[illegible] mann, raads[illegible] heer in het pro[illegible] vinciaal [illegible] regtshof.
		J. F. H. Wolters, Litt. Hum. Doct.	Conrector.		
		J. Ringeling, Bezitter v. den 2. rang en v. akten voor de nieuwe tal. (Vrijgesteld v.d. akad graad)	Lector in de wis- en natuurkund., fr., hoogduits. en eng. talen.		
		J. M. Sistermans, Bezitter van den 2. rang en van akten v. de nieuwe tal.	Hulpleeraar in het nederl. en fr. de geschied. en rekenk.		
		J. M. F. Servais, Bezitter van den 2. rang en akten voor de nieuwe tal.	Hulpleeraar in het nederl. en fr., de geschied. en rekenk.		
		J. P. Ritschie.	Leeraar in het schoonschrijven.		
		A. H. van der Ven,	Leeraar in het hand-, regtlijnig- en machinenteekenen.		
	BREDA. (subs.)	P. Oosterbaan, Litt Hum. Doct.	Rector.	4	Vz. P. J. W[illegible] den, [illegible] v. het [illegible] v. het [illegible] Breda en [illegible] der St. Ba[illegible] ra paroch[illegible] Sk. Ds. C. [illegible] v. den Br[illegible]
		H. J. Aernout, Litt. Hum. Doct.	Conrector.		
		G. Ramakers, Bezitter van den 1. rang.	Leeraar in de wis- en aardrijksk., de nieuwe en vaderl. geschied.		

Provincie.	GEMEENTEN.	ONDERWIJZERS. NAMEN.	ONDERWIJZERS. AMBTSTITELS.	GETAL LEERLINGEN.	Vooi Seki v Cura
NOORD-BRABANT.	BERGEN OP ZOOM. (suds.)	F. Moesman, Litt. Hum. Doct.	Rector.	7	Vz. Dr. ber. Sk. Jhı X. Ve kanto
		J. van der Hoeven, Bezitter van eene akte voor de wiskunde.	Leeraar in de wisk.		
	GRAVE. (subs.)	J. A. W. Boerkamp, Litt. Hum. Doct.	Rector.	10	Vz. en A. Lo
	BOXMEER. (subs.)	A. Smits, Litt. Hum. Cand. (Tijdelijk.)	Rector.	1.Afd. 6 2.Afd. 12 — 18	Vz. en ... S IJssel
		. . . .	Conrector.		
		F. J. Schets, Bezitter van akten voor de fransche en engelsche talen en voor de wiskunde.	Leeraar in de wisk.		
		. . . Kuilaarts, Bezitter van akten voor het fransch en hoogduitsch.	Leeraar in de nieuwe talen.		
	HEUSDEN. (subs.)	J. R. Eilers, (Tijdelijk.)	Rector.	7	?
		P. Seret.	Leeraar in de wisk.		
	EINDHOVEN. (subs.)	Ad. van Moorsel. (Tijdelijk.)	Rector.	11	Vz. Jhr A. J. Beken pres. Regtb Sk. Mr Schief regt. ii Regtb
		A. van Hooff, (Tijdelijk.)	Praeceptor.		
	HELMOND. (subs.)	J. L. F. Donkers, (Tijdelijk.)	Rector.	6	Niet ge eerd z andere sen; den ge raad I de Cu zijn zu halve. kretar wordt rect.
		P. A. de Bruyn, Litt. Hum. Doct.	Conrector.		
	GEMERT. (subs.)	J. H. Smits, (Tijdelijk.)	Rector.	26	?
		J. H. van Valkenburg, (Tijdelijk.)	Conrector.		
	RAVENSTEIN.	M. van den Boogaard, (Tijdelijk.)	Rector.	17	Vz. en S v.Claa
		A. van den Heuvel, (Tijdelijk.)	Praeceptor.		

Provincie.	GEMEENTEN.	ONDERWIJZERS. NAMEN.	AMBTSTITELS.	GETAL LEERLINGEN.		VOORZITTER EN SEKRETARIS VAN CURATOREN.
N.-BRABANT.	MEGEN. (subs.)	L. M. J. Vermeer, (Tijdelijk.)	Rector.	9	1. Afd. 135 2. Afd. 44 179	Vz. en Sk. J. Sengers burgemeester
		....	Conrector.			
	UDEN. (subs.	A. van den Berg, (Tijdelijk.)	Rector.	14		Vz. en Sk. C. van de Wielen.
		M. Manders, (Tijdelijk.)	Conrector.			
LIMBURG.	MAASTRICHT. (subs.)	Th. Verwaijen, Litt. Hum. Doct.	Rector der 1. Afd., Professor der 1. kl.		1. Afd 61 2. Afd 97 158	Vz. W. C... mont, ... van Be... Sk. Mr. K. J. ... Capitaine, pres. v.h. prov. geregtshof in Limburg.
		K. T. Clumper, Litt. Hum. Doct.	Professor der 2. kl			
		J. G. van Eijken, Litt. Hum. Doct.	Prof. der gr. taal, en der nederl taal- en letterk. in de hoogere kl. der 1e Afd.			
		J. Graaf, Litt. Hum. Cand. (Tijdelijk.)	Prof. der 3. kl.			
		*J. L. Marres, Litt. Hum. Doct.	Leeraar der 4. kl 1853.			
		......	Leeraar der 5. kl.			
		J. W. de Groot, Litt. Hum. Cand.	Leeraar der 6. kl			
		B. Verver, Med. et Pharm. Doct., Phil. Nat. Cand. Ridder der Orde v. d. Ned Leeuw en der Eikenkroon. (Tijdelijk.)	Rector der 2. Afd.. Prof. der natuur- en scheikunde.			
		H. W. Schroeder van der Kolk, Phil. Nat. Doct.	Prof. der wisk. in de hoog. kl. v. beide Afdeel.			
		L. J. Steyns, Litt. Hum. Cand. (Tijdelijk.)	Prof. der gesch. en nederl. t. in de hoogere kl. der 2. Afd. en kostschoolhoud.			
		Th. Dumoulin, Bezitter van den 2. rang.	Leeraar in de wisk. voor de lagere klass. van beide Afd.			
		E. H. C. Schaefer, Bezitter van eene akte voor het hoogduitsch.	Leeraar in de hoogduitsche taal en de handels-wetensch. v. de 2. Afd.			
		G. F. Alard, Bezitter van eene akte voor het fransch.	Leeraar in de fr. taal van beide Afd.			
		J. A. Leers, Bezitter v. den 2. rang en v. akten voor de nieuwe tal.	Leeraar in de eng. taal van de 2. Afd.			
		J. A. Muller, Bezitter van den 2. rang.	Leeraar in de nederl. taal, gesch. en aardr. v. d. 2 laagste kl. der 2. Afd.			
		J. C. v. d. Meer Mohr.	Leeraar in de teekenk. van de 2 Afd.			

	ONDERWIJZERS.		GETAL LEERLINGEN.	VOORZITTER EN SEKRETARIS VAN CURATOREN.
	NAMEN.	AMBTSTITELS.		
GYMNASIUM WILLEM III.	P. van Zwieten, Gep. kolonel, lid v. het hooge Militaire Geregtshof.	Direkteur.	1. Afd. 4 2. Afd. 67 — 71	Erevz. Mr. A. Prins, vicepres. v. d. raad v. Ned. Indië. Vz. J. Ament, oud-direkt. d. produkten en civiele magaz. Sk. Mr. H. D. Levyssohn Norman, referendaris ter algemeene sekretarie.
	J. Meuleman, Litt Hum. Doct.	Conrector.		
	N. J. Hoorweg, Phil. Nat. Doct.	1. Docent in de wis- en natuurk.		
	L. W. G. de Roo, Litt. Hum. Doct.	Praeceptor.		
	W. Schwertzel, Bezitter van den 2. rang en van eene akte voor de wis- en natuurkunde.	2. Docent in de wis- en natuurk.		
	C. C. Homburg, Bezitter van den 2. rang en van eene akte v het fransch.	Leeraar in de nederl taal.		
	N. Pol, Bezitter van den 2. rang en van akten voor het fransch en duitsch.	Leeraar in de nederl. taal.		
	J. H. Beddigs, Bezitter van den 2 rang en van akten voor de drie nieuwe talen.	Leeraar in de nederl. taal.		
	A. N. Clavier, Bachelier-ès-lettres, bezitter van eene akte v. het fransch	Docent in het fr.		
	Th. Gezelschap, Lid van het „College of Preceptors" te Londen.	Docent in het eng.		
	F. Schliep, Tijdelijk educator aan het gymnasium.	Onderwijzer in het regtlijnig. en handt. en de gymnastiek.		

VERSLAG

AANGAANDE DEN STAAT VAN HET GYMNASIAAL ONDERWIJS IN 1862—1863.

(TOT 1 MEI 1863.)

De toestand der Gymnasiën en Latijnsche scholen is ook dit jaar weinig veranderd; wel had er hier en daar eenige mutatie plaats in het personeel der docenten, doch de staat van onderwijs en het getal van docenten en leerlingen bleven bijna dezelfde. Mogelijk dat evenwel deze toestand niet lang meer zoo blijft, wanneer eenmaal de wet op het middelbaar onderwijs aangenomen en in werking getreden zal zijn; de inrigting van industrie-, hoogere burger- en handelscholen zal het bestaan der tweede afdeelingen onnoodig maken, en dus eene vereeniging doen ophouden, welke, op enkele loffelijke uitzonderingen na, steeds gebleken is ondoelmatig te zijn, en nadeelig te wezen op den gang van het onderwijs, daar meestal het belang van de eene afdeeling bij dat van de andere moet achterstaan, naarmate het getal leerlingen of soms ook dat der docenten voor de eene afdeeling grooter is dan voor de andere. Bij een zeer gewenscht verschijnen eener wet op het zoogenaamd Hooger onderwijs zullen dan ook eindelijk de Latijnsche scholen hare bestemming verkrijgen en niet langer in dien onzekeren toestand blijven verkeeren, waarin men nu al ongeveer eene halve eeuw in den ouden sleur doorwerkte, zonder ooit te trachten merkbare verbetering aan te brengen: een tijd van bloei was het voorze-

ker voor de Latijnsche scholen toen het staatsexamen in de wereld was geroepen; reeds menigmaal heeft zich het Genootschap van Leeraren aan de Nederlandsche Gymnasien tot herstelling van dit nuttige examen tot het ministerie gewend, zoodat het overbodig kan schijnen zulks nogmaals te doen; genoeg zij het er op gewezen en op aangedrongen te hebben, opdat die inrigtingen, welke eenmaal, volgens eene nieuwe wet, tot het Hooger onderwijs zullen moeten behooren, niet meer daarstaan in dien toestand van onzekerheid, waarin zij na de opheffing der staats-examens verschenen. Nog zelfs op de laatste vergadering van het Genootschap op 16 Julij 1862 werd dit punt ter sprake gebragt, en het wenschelijke te kennen gegeven, dat als er eene wet op het Hooger onderwijs werd ingediend, het Genootschap zich in dien zin zou verklaren dat een admissie-examen tot de akademie in het belang van het Gymnasiaal onderwijs, zeer wenschelijk zou zijn.

Op 15 Januarij 1863 waren er in Nederland 63 Gymnasiën en Latijnsche scholen, en op Java, één; gezamenlijk met een personeel van 273 docenten, en 1828 leerlingen, derhalve ongeveer 1 docent op 7 leerlingen. Van de docenten zijn:

109	Litt. Hum. Doct.
19	» » Cand.
7	Phil. Nat. Doct.
4	» » Cand.
3	Theol. Doct.
1	» Cand.
2	Jur. U. Doct.
en 128	Hoofd- en hulponderwijzers, bezitters van akten of andere rangen.
273	

De leerlingen zijn aldus verdeeld:

	Eerste Afdeeling.	*Tweede Afdeeling.*
Groningen	114	74
Friesland	115	8
Drenthe	46	42
Overijssel	71	112
Gelderland	176	118
Utrecht	93	0
N. Holland	110	50
Z. Holland	217	141
Zeeland	25	8
N. Brabant	135	44
Limburg	61	97
Java	4	67
	1067	761

Totaal 1828.

Door de welwillendheid van alle rectoren werden wij in staat gesteld den voorafgaanden staat zoo naauwkeurig mogelijk op te maken. Het is een verblijdend teeken dat *allen* zich dit jaar genegen betoonden hunne opgaven in te zenden, al geschiedde zulks soms ook eerst na herhaald schrijven; misverstand, verloren gaan van brieven, als anderzins is daar dikwijls de oorzaak van, doch wij hopen dat het telken jare toezenden van staat en verslag aan *alle* rectoren hen moge aansporen ons hunne opgaven ook wederom een volgend jaar zoo naauwkeurig mogelijk toe te zenden, ten einde daardoor ons verslag die volledigheid verkrijge, welke het behoeft.

Evenals het vorige jaar zullen wij in de volgorde, waarin de Gymnasiën in den staat voorkomen, de bijzonderheden mededeelen. welke ter onzer kennis kwamen.

Assen. Na de reeds in het vorige verslag opgenomen mededeeling omtrent raadsbesluiten ten opzigte van het Gymnasium, is daarin nog eenige wijziging gemaakt. In de raads-

zitting van 17 Julij 1862 werd bepaald dat de Conrector ƒ 1200 traktement zou genieten, de honoraria der overige docenten bleven, zooals reeds in April bepaald was. Het Minerval werd voor leerlingen in de stad bepaald op ƒ 32. Verder werd besloten dat bij de benoeming van leeraren ook de rector zou gekend worden, dat zij, die een' akademischen graad hebben ook tot docent in nieuwe talen kunnen worden aangesteld, terwijl de bepalingen werden weggelaten dat leerlingen, die op het Gymnasium komen, Fransch zouden moeten kennen, en dat geene anderen worden aangenomen dan die gevaccineerd zijn. Bij de aanbieding van het reglement aan den Minister zou tevens gevraagd werden of eene herbenoeming van docenten aan het tegenwoordig Gymnasium noodig was. Op dit laatste schijnt afwijzend beschikt te zijn, want nadat het reglement 2 Januarij l.l. in den gemeenteraad was goedgekeurd is er in Maart eene oproeping verschenen waarbij een lector voor wis- en natuurkunde, en twee leeraren voor de Nederlandsche, Fransche, Hoogduitsche en Engelsche talen en letterkunde, de geschiedenis, aardrijkskunde en fabelleer gevraagd worden; vereischten zijn akademische graad, of hoofdonderwijzersakte en voor de talen akten volgens art. 72. Blijkens de ontvangen opgaven schijnt dus Dr. Doornbos herbenoemd, doch de beide leeraren voor de nieuwe talen tot op eene definitieve benoeming slechts waarnemend te zijn.

Meppel. In plaats van den in September des vorigen jaars eervol ontslagen leeraar in de wiskunde, de Heer H. de Jonge, was bij provisie benoemd de heer B. Huisingh, hoofdonderwijzer aldaar, daar het plan bestaat hiervoor een gepromoveerd persoon te benoemen. In de raadszitting van 8 October l.l. kwam er een voorstel in van de Curatoren des gymnasiums, waarbij zij voorstelden die inrigting aanzienlijk uit te breiden. Zij wenschten een' Conrector te doen benoemen op een traktement van ƒ 600, twee leeraren in de moderne talen, ieder op een traktement van ƒ 500 en een leeraar in de nieuwe talen, tevens belast met het onderwijs in de wis-

en natuurkundige wetenschappen op eene jaarwedde van *f* 400 met aandeel in het minerval. Dit laatste zou op *f* 60, *f* 40 en *f* 30 gebragt worden. Verder moest de bestaande voorbereidende school worden opgeheven, en de noodige lokalen er bijgebouwd voor den geheelen omvang van het gymnasium. De kommissie, in wier handen dit voorstel gesteld werd, bragt 17 December l.l. daarover een rapport uit, waarbij zij verklaarde het met het plan eens te zijn; zij verschilde evenwel eenigzins in de wijze van uitvoering, waardoor eene vermeerdering van kosten van *f* 450 noodzakelijk zou worden, ook wilde zij niet een nieuw lokaal achter de woning van den rector gebouwd zien, doch een geheel nieuw gebouw met woning en andere ruimte. Dit plan werd op nieuw in handen eener kommissie gesteld, welke tot nog toe evenwel geen rapport schijnt te hebben uitgebragt.

De bovenstaande berigten zijn grootendeels overgenomen uit het Weekblad van het Middelbaar en Lager onderwijs.

Deventer. Na de vakature door het vertrek van Dr. C. A. Engelbregt naar Amsterdam ontstaan maakte de raad van bestuur en het curatoren-kollegie in Julij l. l. een tweetal op voor de vervulling van het rectoraat: daarop werden geplaatst Dr. A. J. Vitringa en Dr. J. C. van Deventer beiden conrectoren, de eerste te Gouda, de tweede te Dordrecht, uit welk tweetal kort daarop de eerste met 12 van de 14 stemmen benoemd is.

Enschedé. Reeds 12 dagen na de bekende ramp, welke de stad trof, heropende de heer Schlenker de lessen voor de tweede Afdeeling in een der lokalen van de Bewaarschool met 12 leerlingen. De rector kon eerst in Januarij l.l. terugkeeren en heeft nu een drietal leerlingen op de eerste Afdeeling.

Elburg. In het vorige verslag was eene kleine onnaauwkeurigheid ingeslopen. Door de benoeming van Dr. W. Julius tot direkteur van het Instituut was niet *gedeeltelijk* voorzien in het onderwijs in nieuwe talen en wis- en natuurkunde, doch *geheel*, daar de direkteur voor dat onderwijs aansprakelijk is; hij kan het onderwijs door onder zijn opzigt staan-

de secondanten doen geven, doch blijft zelf de daarvoor verantwoordelijke persoon.

Hoorn. Niettegenstaande het schrale traktement van *f* 600 is er in het vorige jaar een lector in de wis- en natuurkunde benoemd; er was geen akademische graad bij de oproeping gevorderd; men is echter gelukkig genoeg geweest een kandidaat in de wis- en natuurkunde te kunnen benoemen. Cf. voor het traktement N°. 25 van den vorigen jaargang van het Weekblad voor het Middelbaar en Lager onderwijs.

's Hage. Nadat de plannen in ons vorig verslag medegedeeld door den gemeenteraad waren goedgekeurd dienden de curatoren in Junij ll. de volgende tweetallen in ter vervulling van de betrekking van leeraar in de verschillende vakken:

voor de Grieksche taal- en letterkunde Dr. H. van Herwerden en Dr. J. M. van Gent,
voor de Latijnsche taal en letterkunde Dr. C. van Osenbruggen en Dr. J. C. van Deventer,
voor de Nederlandsche taal- en letterkunde en geschiedenis Dr. L. R. Beijnen en Dr. J. ten Brink,
voor de Hoogduitsche taal- en letterkunde H. C. ter Kuijlen en H. W. Muller,
voor de Engelsche taal- en letterkunde R. W. Bulkley en J. G. Frederiks,
voor de wis- en natuurkunde J. H. van Sillevoldt en Dr. G. F. W. Baehr, en
voor de oude en nieuwe algemeene geschiedenis en aardrijkskunde Dr. E. Piaget en Dr. W. J. A. Huberts.

In de eerstvolgende raadzitting werden de eerstgenoemden van deze tweetallen benoemd, doch spoedig daarop bedankte Dr. Piaget voor die benoeming, omdat de Rotterdamsche gemeenteraad zijne verdiensten op hoogen prijs stellende, zijn traktement aanzienlijk vermeerderde; ook stierf kort na zijne benoeming de heer H. C. ter Kuijlen zeer onverwacht. Daarop kwamen de volgende tweetallen in:

voor de Hoogduitsche taal Dr. C. A. X. G. F. Sicherer en Dr. B. Koster, en

voor de Geschiedenis Dr. J. W. G. van Oordt en Dr. W. Doorenbos.

Wederom werden de beide eerstgenoemden aangesteld doch toen Dr. Sicherer om dezelfde reden als vroeger Dr. Piaget bedankte, stelden curatoren voor leeraar in de Hoogduitsche taal een nieuw tweetal voor, bestaande uit de heeren M. R. Bruck en P. J. Nieuwenhuijsen, van wie de eerste benoemd werd. De tweetallen voor hulpleeraren waren:

voor de oude talen H. Mulder en G. Smit Sibinga, beiden Litt. Hum. Cand.,

voor de Ned. taal en letterkunde Dr. J. ten Brink en H. L. de Vries,

voor de Fransche taal- en letterkunde H. J. Dirksen en ... Ardenne,

voor de Wis- en Natuurkunde 1°. J. van Aalst en M. Henriques Pimentel, en 2°. H. G. van de Sande Bakhuijzen en S. de Vries.

Hieruit werden wederom de eersten benoemd, terwijl eindelijk tot leeraar in de Fransche taal- en letterkunde de heer E. F. Gellion Danglar werd aangesteld, die met Ch. Delinotte op het tweetal had gestaan. Dr. Beijnen werd bestuurder en de heer Sillevoldt plaatsvervangend bestuurder. Op voorstel van curatoren werden de traktementen voor de leeraren in de Hoogduitsche en Engelsche talen vermeerderd tot *f* 1600.

Rotterdam. Evenals zulks bij de nieuwe regeling te 's Hage geschiedde, werd ook hier met 1 Sept. het Latijn als verpligtend vak voor de leerlingen der tweede afdeeling afgeschaft.

Leiden. Dr. J. de Vlaam verzocht en verkreeg in Augustus ll. zijn eervol ontslag als 1ste leeraar in de wiskunde aan het Gymnasium en werd Dr. E. van der Ven in zijne plaats aangesteld. Het daarop gemaakte drietal voor 2den leeraar bestond uit de HH. P. van Geer, Dr. A. van Oven en J. van Lochem, waaruit de eerste benoemd werd. In Maart werd deze evenwel aangesteld tot leeraar in de hoogere wiskunde aan het Koninklijk Instituut voor de Marine te Willemsoord, zoo dat deze betrekking op nieuw vakant werd; dezer dagen werd echter de laatste van het vorige drietal aangesteld.

Dordrecht. Dr. A. van Deinse werd onlangs aangesteld tot direkteur van de op te rigten Industrieschool te Enschedé. Het tweetal hetwelk ter vervulling der ontstane vakature werd ingediend bestaat uit de HH. Dr. A. van Oven en W. Gleuns, Phil. Nat. Cand. Naar wij vernemen is er te Dordrecht een geheel nieuw plan tot reorganisatie van het steeds kwijnende Stedelijke Gymnasium op til.

Gouda. Door het vertrek van Dr. Vitringa naar Deventer was in September door Curatoren ter vervulling van het conrectoraat een tweetal aan den raad ingediend bestaande uit de heeren C. M. Kan, conrector te Winschoten, en B. W. Hoffman, beiden doctorandi in de letteren. Toen de eerstgenoemde gekozen werd, kreeg hij bijna te gelijker tijd een beroep naar Middelburg als conrector; dit nam hij aan, zoodat de gemeenteraad te Gouda aanstonds met algemeene stemmen den heer Hoffman beriep, die zijne betrekking reeds in October aanvaardde. Uit het tweetal voor eene betrekking als leeraar in de Hoogduitsche taal en letterkunde, welke door het vertrek van den heer M. R. Bruck naar 's Hage was opengevallen, werd de heer E. C. Poser gekozen; de tweede, die in aanmerking kwam was de heer Schuhmacher te Utrecht.

Boxmeer. Na de benoeming van Dr. Robbe als inspekteur van het Lager onderwijs in de provincie Limburg, werd de heer A. Smits, Litt. Hum. Cand., even te voren tot leeraar aan het Athenaeum te Maastricht benoemd, tijdelijk tot rector aangesteld. De Conrector de heer P. Thissen trad als zoodanig af, zoodat diens betrekking op dit oogenblik nog vaceert. In het overige personeel kwam ook groote verandering; zie verder den Staat.

Maastricht. De heer Bruls leeraar der 6de klasse, verzocht en kreeg zijn eervol ontslag tegen het einde van den cursus van 1862, met toekenning van pensioen, waarop hij na 45jarige dienst wel aanspraak had! Tegen hetzelfde tijdstip verzocht en verkreeg Dr. H. Kern zijn eervol ontslag als leeraar voor het Grieksch en Nederduitsch. Hierop werd Dr. van Eijken leeraar der 3de klasse in de plaats van Dr. Kern aan-

gesteld, en tot leeraren van de 5de en 6de klasse de heeren A. Smits en J. W. de Groot, doctorandi aan de hoogeschool te Utrecht. De benoemden aanvaardden hunne betrekkingen op 15 Sept. 1862, doch de heer Smits werd in Januarij ll. benoemd tot rector te Boxmeer, zoodat diens betrekking op dit oogenblik nog vakant is.

Bij de opgaven der vertrokken leerlingen vernemen wij dat er in den afgeloopen cursus 149 leerlingen van de eerste en 56 van de tweede afdeelingen, na voleindigden cursus eervol ontslagen, onder de laatsten komen er 9 voor, die aan de Akademie te Breda, 12 die te Delft, 3 die aan het Instituut voor de Marine te Willemsoord en verscheidene die aan het Hospitaal te Utrecht geplaatst werden. Buitentijds vertrokken er 148, waarvan alléén 27 van het Gymnasium Willem III; daarvan zijn velen wegens veranderde betrekking, wegens onvermogen, en vooral wegens vertrek naar elders, zoodat de laatste berekening nimmer juist kan zijn, daar velen van die vertrekkenden kort daarop weder aan andere Gymnasiën worden toegelaten. Wat het onderwijs in nieuwe talen aangaat, dit wordt thans aan meest alle inrigtingen gegeven; bij weinigen, waar de staat zulks door de betrekking der docenten nog niet aanwijst, wordt daarin voorzien door inrigtingen voor Middelbaar onderwijs, waar de leerlingen der Latijnsche school in genoemde vakken onderrigt kunnen ontvangen. Natuurkunde wordt nog slechts op zeer weinige Gymnasiën of Latijnsche scholen onderwezen; bij de reorganisatie, welke de tweede afdeelingen door de wet op het Middelbaar onderwijs te gemoet gaan, zal daarin echter worden voorzien.

En hiermede sluiten wij ook wederom ditmaal ons verslag met onzen hartelijken dank aan de heeren, die welwillend genoeg waren ons hunne inlichtingen niet te onthouden.

1 Mei, 1863.

